# דורות הראשונים

ספר

## דברי הימים לבני ישראל

מאתי


## יצחק אייזיק הלוי


יצא לאור ראשונה

## החלק השלישי

מן חתימת התלמוד עד סוף ימי הגאונים.

---


נדפס בהוצאות חברת כל ישראל חברים בפאריז
וגדולי העומדים בראשה.

שנת תרנ"ז.

פרעסבורג.
נדפס בדפוס של אברהם דוד אלקאלאי.

Druck von ADOLF ALKALAY, Pressburg (Ungarn).

חושב אנכי כלמותר לכתוב הקדמה לחיבורי זה כי לא כיתר ענפי שאר החכמות, חכמת דברי הימים לבני ישראל, כי בעוד אשר הם כבר נתבכרו כל צרכן, וכל הבא להוסיף, עליו להודיע מה חפצו, והחסרון אשר הוא חפץ למלאות לפי דעתו, הנה לעומת זה חכמת דברי הימים לבני ישראל היא עוד בטל ילדותה, ובפרט בכל דברי הימים הראשונים, וכל דברי התנאים והאמוראים הסבוראים והגאונים הנה כל הנכתב שם עד היום יוכל להתחשב רק השתדלות להניח אבני פנה, אבנים למוסדות, ועל כן כל הבא לעבוד עבודה בימים ההם הנה הוא בא רק להטות שכם תחת המשא הגדולה הזאת, ולא ידרש לו לא להתנצל ולא להודיע פעלו. הכל יודעים כי עוד נדרש שם ידים עוסקות ומשא בכתף, וכל הנותן כתפו לעבוד ולמשא זכור לטוב.

אם היום תהי' עבד לעם הזה הוא כלל גדול מאד גם לכל הבאים לעבוד עבודת עבודה בתורתנו ובחכמתנו, וגם דברי ימינו הנפלאים לא נוכל להבינם בלתי אם נודע ונכיר את ערך אבותינו ואת ערכנו אנחנו, ולהיות פועל אמת שפעולתו אמת העושה דברים לשם פעלן.

אמנם כן כי בימינו אלה אך חרפה היא, לאמר כי אך את האמת אדרוש ואליה אשא נפשי, כי הדברים האלה היו לפתגם בפי כל עד שגם מי אשר ברוב דבריו יעשה מדחה, וניכר ובולט כי הוא גם יודע האמת ומתכוין למרוד בו בזדון גם הוא יליט פניו באדרתו ויאמר כי לא ישא פנים בלתי להאמת לבדה.

אבל בכל זאת כמדומה לי כי כל קורא דברי יראה ויכיר כי אך את אשר עלה בידי אחרי העיון אותו כתבתי ופי ולבי שוין שכן הדבר לדעתי, לא הסיבותי את המקורים למקום שלבי הולך כי אם הגבלתי וגדרתי את כל דברי רק כפי תוצאות המקורים, והראיות אשר מצאתי אותם מכריחות לפי דעתי, ועל כן אינני בעיני כי אם כמשתתף עם הקורא לעמוד יחד על אופי' של הדבר, ולבוא עמו יחד אל תוכה, והי' אם השער פתוח לפנינו את אשר יראה יגיד.

מאד חפצתי להדפיס ראשונה את החלק השני בהיותו נחוץ עוד יותר, אבל בהיותי בארץ נוד נשוי כל טובה ומחוסר ספרים לגמרי, לא יכולתי לעשות כן אחרי היות החלק השני כולל גם כל ימי התנאים והאמוראים המשנה והתלמוד ונוגע יותר בכל מקצעות שבתורה ולא רציתי לסדרו לדפוס בימים האלה, וברצות ד' דרכי יוקדם הדפסתו לשאר חלקי הספר.

וגם מפני זה לא נסדר בחלק הזה דור רב אשי בראשונה, כי כל זה מקומו שם, ובחלק השלישי הזה באו רק הדברים הנדרשים ביותר לדבר התימת התלמוד לתת לה השקפה יותר בהירה עם הסבוראים יחד, ובחלק השני ברצות ד' נשוב לדבר גם על זה כל דבר בפרט *).

וד' אשר עמדנו לפניו מיום עמדנו על דעתנו להוסיף אומץ לחרבות תורה בישראל, עד אשר הי' טוב לפניו לשבר את כל מצבנו עד דכא לכל יד עמל, אליו אשא נפשי כי ישוב ירחמנו יאר פניו אתנו להקימנו ונחיה לפניו, לשובב את שבותנו, ולקומם את הריסותנו, ויזכנו למלאות את כל חובותינו לד' ואדם, ד' חסדך לעולם מעשי ידיך אל תרף.

---

*) פרקים אחדים מחבורי זה נעתקו לשפת צרפת ונדפסו בהזורנאל Revue des Etudes Juives מחדש יולי — סעפטעמבער 65 אבל גם מי שקרא הדברים שם ימצא להם פנים חדשות בספרי.

# חתימת התלמוד ורבנן סבוראי.

## פרק א.

על פי דברי כל כותבי דברי הימים הורגלנו לחשוב את זמן חתימת התלמוד בשנת ד"א רנ"ט—ר"ס, הוא (לפי דבריהם) שנת מות רבינא האחרון הוא רבינא בר רב הונא, אשר נאמר עליו באגרת רב שרירא גאון ז"ל ובארבע בשבא דהוא י"ג כסליו שנת תת"א (לשטרות, שהוא ליצירה ד"א רנ"ט—ר"ס) שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא, דהוא רבינא והוא סוף הוראה, ומכאן ואילך יותחל זמן הסבוראים, ומשנת שמ"ט ליצירה נתחיל לחשוב זמן הגאונים, אשר הראשון מהם הי' רב חנן מאישקיא אשר מלך בפומבדיתא בשנת ד"א שמ"ט, ויהי' לפי זה זמן הסבוראים, ומשך תקופתם, ערך תשעים שנה, והוא פרק זמן קצר מאד, להיות לתקופה לעצמה.

אמנם החוקרים האחרונים, גם החכם גרעץ, גם אחריו החכם וויים, לא ירצו להניח גם משך זמן זה, כי לא מצאו את הדורות ההם, ועל כן יאמר גרעץ בח"ג סוף ציון ב' לאמר „מכל זה יוצא כי כל תקופת הסבוראים נמשכת רק חמשים שנה, או ימי דור אחד, תחלתה מות רבינא האחרון ד"א ר"ס וסופה מות רב גיזא ורב סימונא, ד"א ש"י אחריו יאמר החכם וויים בח"ד מדו"ד עמוד 3 לאמר „ולא יפלא גם כן על כי פרושה עננה על כל קורות העת הזאת „וכמעט אין כל שריד ופליט מדברי ימי החכמים אשר חיו בה כי לא הי' להם „להודיע כי אם מצרותם, כל ימי רבנן סבוראי היו מעט ורעים, וכולם הלכו לעולמם „זה אחר זה בשנים מועטות (רש"ג באגרתו) כבר הראנו לדעת (בח"ג) כי רבינא „בר הונא (מת ד"א רנ"ט) השלים את התלמוד, ובימי רב יוסי אשר בא אחריו „ואשר אמרו עליו כי בימיו נסתיים התלמוד ספו תמו פעולות האמוראים ושם „חדש קורא להם סבוראים על שם פעולתם כי כל מעשיהם הי' רק להסביר פנים „בתלמוד, הגאון רב שרירא הזכירם בשמותם, ולפי סדר תולדותם על פי מה „שרשמו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים, ולפי רשימתו הי' משך ימי עמידתם „אך מעט בשנים הראשון הי' רב יוסי הנזכר והאחרונים היו רב עינא (ולמקצת „נוסחאות רב גיזא או גדא) ורב סימונא ועליהם נאמר בסדר תנאים ואמוראים „הנוסד מן הגאונים רב גדא ורב סימונא סוף סברא" עכ"ל.

הנה יעמידו את כל ימי התקופה הזאת על ולא כלום, כי לפי דבריהם בדוחק ימצא להם זמן של ארבעים שנה, כי הלא באמת מפורש דרב עינא ורב סימונא נפטרו בשנת ד"א ש', והדבר מפורש בקבלת הר"א בן דאוד ז"ל, ולא נמצא דבר נגד זה, רק כי השתדל גרעץ לבלי ימעטו לו הימים כל כך, על כן האריך ימיהם עד שנת ד"א ש"י, אבל באמת אם הי' הדבר כפי דבריהם היו כל ימי הסבוראים רק כארבעים שנה.

אבל דברי כל הראשונים ז"ל פה אחד לחשוב את ימי הסבוראים לתקופה שלמה, וגרעץ יאמר שם בציון ב' „כי טעות הוא בידי מחשבי סדר זמנים (ליתן דורות להסבוראים) אין לתפוס את הסבוראים כחבל מורים ראשי ישיבה שמלכו זה אחר זה במשך כמה דורות וכו'" אבל לפנינו בכל דברי הראשונים, וגם בתשובות הגאונים לאמר, כי זה וזה פעולת הסבוראים וזה וזה מפורש מפי הסבוראים, ואחר העיון יראה לעינינו שכדבריהם כן הוא, תקופה של דורות זה אחר זה, ולא תקופת תהו (כאמור אצל גרעץ ח"ג עמוד 22) ח"ו. כי אם תקופה של מעשה רב, מעשים בולטים נראים וניכרים, מעשה דור זה נראה וניכר לעצמו ומעשה דור שלאחריו נראה וניכר לעצמו, ואין מעשיהם דומין זה לזה, גם אין כחם שוה.

והרב רש"ל ראפעפארט בכרם חמד חלק ו' רצה לעמוד על מעשי הסבוראים וכתב שם עמוד 250 וז"ל ולדעתי יש ליחס להם כל ההוייות והמסקנאות הבאות בסוגיות אחר האמוראים היותר אחרונים על דרך משל בגיטין (ס.) מר בר רב אשי אמר לטלטולי נמי אסיר ולא היא לטלטולי שרי וכו' ע"ש ואין דבריו נכונים כמו שבצדק תפסו החכם וויים בחלק ד' עמוד 4 בהערה 3 וכתב עליו והנה החלק הא' מזה המאמר שכל מה שבא בסוגיות אחר האמוראים היותר אחרונים יש ליחס לרבנן סבוראי מובן מעצמו ואמת הוא אם נמצא כן, אבל לא הראה לנו היכן מצא כן, כי מה שרמז על גיטין נ"ל שאינה ראי' שהרב חשב שמר בר רב אשי הוא האמורא היותר אחרון ושכח כי אחריו הי' רבה תוספאה, ואחריו רבינא בר הונא, ועל כן מי אמר לו שהך ולא היא אינו מאחד משני האמוראים האלה עכ"ד באופן שחפשו ולא מצאו, ומה שהובא בדברי הראשונים בסוגיא דריש מס' קדושין, אינו ענין לזה, כמו שיבואר מתוך הדברים לפנינו.

ולדעתי אין פרק זמן זה מכוסה בערפל כלל ואף על ידי מה שנעשה בפרק הזמן הזה, הננו יכולים להבין ולהורות, ואף על ידי מה שנעשה בפרק הזמן הזה הננו מבינים את התלמוד בבלי יותר ממה שהננו מבינים את התלמוד הירושלמי אשר בו יחסר לנו כל זה, מפני שבאה שם שעת טירוף וחירום ורדיפות נוראות, ולא יכלו עמוד עוד.

ולהגיה אורות מאפל עלינו לשום לב לירד לסוף דעת רב שרירא גאון ז"ל ולברר דבריו כראוי, כי אז נמצא לפנינו דברים ברורים בלא סתירות, וסדר ישר, ולא כמו שעשו החוקרים הנזכרים שעברו על דבריו במעוף עין, וטעו בפשוטות, כי דברי רש"ג נכתבו בדקדוק גדול, וכל אשר נוסיף להעמיק בדבריו יותר נראה עד כמה דקדק בשמועותיו.

אף גם זאת כי יש לנו מקום רחב לבאר הכל מתוך התלמוד עצמו כי עדין לא נרתק החבל, ומשם נוכל לקחת עמדתינו, ונפן גם לימין גם לשמאל, ועל ידי זה יסורו הספיקות, והכל יבוא על מקומו.

עוד זאת ראוי לדעת כי גם ענין חתימת התלמוד עצמו, גם זה מהדברים שלא נתבארו כל צרכן, מתי ואיך, וכל המדברים מזה על ידי שלדעתם לא נמצאו להם על זה מקורים עברו על הדבר הגדול הזה, בהזכרת הדברים לבד ומבלי משים באו גם השערות, ומשפטים והחלטות שלא יתכנו.

ולא עוד אלא שגם פרק הזמן מרב אשי, עד חתימת התלמוד, גם זה עדין לא נתבאר היטב, והדבר הזה עצמו מה הי' דבר סידור רב אשי, ומה נעשה

אחריו, לא דברו על זה כל מאומה, והחקירה הזאת צריכה עיון גדול, והשקפה בנתוח המאמרים בגמרא.

ובירור כל הענינים האלה יביא תועלת גדולה לא לבד לתקופת הדורות ההם, ודברי הימים, כי אם גם להכנס יותר תוך חדרי הגמ׳ והבנת הדברים כמו שהם, והיא גם חקירה גדולה לעצמה, ותביא את האור.

ונתחיל בזה מזמן חתימת התלמוד ורבנן סבוראי.

## פרק ב.

באגרת רב שרירא גאון ז״ל נאמר „ולפום הכי איתוספא הוראה דרא בתר דרא עד רבינא, ובתר רבינא איפסיקא כדחזא וכו׳ דהוה כתוב בו רב אשי ורבינא סוף הוראה, ובתר הכי אע״ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמפרשי דמקרבי להוראה ואיקרי אינהו רבנן סבוראי, וכל מאי דהוי תלי וקאי פרשוהו כגון רב רחומאי, ורב יוסף, ורב אחאי מבי חתים, ורב רבאי מרוב, ואמרין דגאון הוה ואוריך בשניה טובא וכמה סברי קבעו בגמ׳ אינון ורבנן דבתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונאי עכ״ל במקום זה.

והנה מדברי רב שרירא גאון הננו רואים, דאף שיכלול כולם יחד תחת השם סבוראי הנה בכל זה לא יבואו כולם יחד בענין אחד בהחלט אלא יחלקם גם הם לשתי מדרוגות, לרב רחומי, ורב יוסף, ורב אחאי מבי חתים ורב רבאי מרוב ובני דורם יקרא דמפרשי דמקרבי להוראה, ועליהם יאמר, וכל דהוי תלי פרשוהו כגון רב רחומי, ורב יוסף וכו׳ ושוב יאמר וכמה סברי קבעו בגמ׳ אינון ורבנן דבתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונאי וכו׳ והיינו דרבנן דבתריהון הוי נמי מכלל רבנן סבוראי וכמה סברי קבעו בגמ׳ אבל לא היו דמקרבי להוראה, ולא הי׳ ענינם לפרש כל מאי דהוי תלי וקאי, ולא שהנני מדקדק זה מתוך לשונו של רב שרירא גאון לבד, כי אם שבאמת כן הדבר יוצא מפורש ומבואר מתוך סוגיות הגמ׳ ומתוך דברי רב שרירא גאון במקומות אחרים.

ונבוא לבאר את המדרגה הראשונה מן הסבוראים, שעליהם נאמר „דמפרשי דמקרבי להוראה, וכל מאי דהוי תלי וקאי פרשוהו״ כגון רב רחומי ורב יוסף וכו׳ וכדי לדעת זמנם וענינם, ומה הוא הפירוש בכל מאי דהוי תלי פרשוהו, עלינו לשוב לדור אשר לפניהם, היינו דורו של רבינא האחרון, ומפני שגם בענין רבינא יש מבוכה גדולה, וכותבי הדורות יצא להם שהיו ארבעה תחת שם רבינא, ואת רבינא האחרון לא ידעו להראות בבירור בגמ׳ על כן ההכרח ליחד על זה פרק מיוחד, וכשיתברר לנו זה בבירור גמור שאין אחריו ספק כלל, אז נוכל לשוב לשום לב לבאר, זמן חתימת התלמוד, וראשוני הסבוראים וענינם.

## פרק ג.

הנה בסדר הדורות בערך רבינא הביא בשם הבאר שבע שכתב וז״ל אשכחן בחולין מ״ז, וברכות ט״ו, ובסנהדרין מ״ח: ובאלו מציאות כ״ח א״ל רבינא לרבא נראה שאין זה רבינא חברו של רב אשי שנולד יום שמת רבא עכ״ל וכתב ע״ז הסדר הדורות ותמוה שכתב ונראה כאלו ממנו יצאו הדברים וע״י לעיל רבינא קדמון שכן כתבו התוס׳ והרא״ש והסמ״ג עכ״ד ושם בערך רבינא קדמון כתב דברי היוחסין

רבינא הקדמון ורב יוסף משיב על דבריו כ״כ סמ״ג מצות ל״ת קצ״ג, והוסיף הסדר הדורות עצמו, וכ״כ תוס׳ חולין ד׳ מ״ח ובאשרי פא״ט אין זה רבינא סתמא שבכל הש״ס שהי׳ חברו של רב אשי שנולד ביום שמת רבא מרבא רב יוסף להשיב על דבריו א״ל רב יוסף וכו׳ עכ״ד וכן קבעו להלכה כל מסדרי הדורות, ועי׳ בדו״ד ח״ג סוף פרק ט״ו בהערה 12 שמנה שם לרבינא קדמון בדור רב הונא ורב יהודה וקראו רבינא ראשון ע״ש.

אבל השגתו של הסדר הדורות על הבאר שבע הוא טעות שדברי הבאר שבע אינם ענין לדברי התוס׳ והרא״ש, דהם אמרו רבינא קדמון שהי׳ עוד קשיש מרב יוסף רבם של אביי ורבא, ואיך אפשר לומר שזה רבינא תלמידו של רבא דאיירי ביה הבאר שבע, ועל כן אף אם יוחלט כספקן של התוס׳ והרא״ש ז״ל שהי׳ רבינא קדמון מה יושיענו זה למה שבא הבאר שבע להוכיח דרבינא תלמידו של רבא אינו חברו של רב אשי, ופשוט דגם אינו הבינא קדמון, שהי׳ קשיש מרב יוסף, שהרי רב יוסף רבו של רבא, ורבינא תלמידו של רבא.

ועל כן אם יוחלט כספקן של התוס׳ בחולין שם, ויוחלט כדברי הבאר שבע דרבינא תלמידו של רבא לא יכול להיות חברו של רב אשי, יהי׳ לנו בגמ׳ ארבעה תחת השם רבינא, האחד רבינא קדמון, והשני תלמידו של רבא, והשלישי רבינא חברו של רב אשי, והרביעי שכתב עליו רב שרירא גאון ז״ל, ובספר הכריתות ואחריהם כל כותבי הדורות, דהוא סוף הוראה, ועליו אמרו שהוא „חתם התלמוד״ וכיון שכתב עליו רב שרירא גאון „והוא סוף הוראה״ על כרחך שיש לנו ממנו בגמ׳, שזה הוא הפירוש, מסוף הוראה היינו בגמרא כמובן, וכמו שיבואר לפנינו.

אבל אחר העיון הוא רחוק מאד מסוגית הגמרא שהיו ארבעה רבינא, ורב שרירא גאון יזכיר בתוך דבריו רק שני רבינא, האחד רבינא חברו של רב אשי והשני רבינא בר רב הונא שאמרו עליו שבימיו נחתם התלמוד, ויזכיר גם יום מותו בכמה בחדש, ובכמה בשבת.

והנראה ברור דהוא כפשטן של דברים, וכדמשמע שלא היו כי אם שנים, ובכל זה אין כאן לא קושיא, ולא סתירה, וראשונה נבאר דבר ההכרח לאמר דבר חדש שהי׳ רבינא קדמון.

והנה במס׳ חולין ד׳ מ״ה, גרסינן גופא אמר רב יוסף בר מניומא אמר רב נחמן ריאה שניקבה ודופן סותמתה, כשרה אמר רבינא והוא דסביך בבשרא, אמר ליה רב יוסף לרבינא, ואי לא סביך מאי טרפה אלמא נקובה היא אי הכי כי סביך נמי דהא תניא ניקב פסול וכו׳ מאי לאו כה״ג לא למעוטי קרום שעלה מחמת מכה בריאה וכו׳ וכתבו התוס׳ בד״ה אמר רבינא וז״ל ובתשובת רב שר שלום גאון כתב דבין סביך וסריך ובין לא סביך וסריך כשרה, ולית הלכתא כרבינא וכו׳ ומיהו לא ידענא מנא ליה שלא יהא הלכה כרבינא דהוא בתרא ושמא אין זה רבינא סתמא שהוא בכל הש״ס שהי׳ חברו של רב אשי שנולד ביום שמת רבא מדבא רב יוסף להשיב על דבריו וכו׳ עכ״ל, ומזה הוא גם ברא״ש וסמ״ג שם.

ובאמת שהם עצמם לא כתבו זה בהחלט, ולבד שלא מצאנו רבינא קדמון בסוגיות הגמ׳, הנה גם בסוגין עצמה קשה לומר כן, דרב יוסף בר מניומי שהביא ממרא זו דרב נחמן לבית המדרש הי׳ בן דורם של אביי ורבא, ואיך יתכן שקלא וטרי׳ של בן דורם של רב יהודא, ורב הונא, על מימרא דרב יוסף בר מניומי משמיה דרב נחמן, והתוס׳ כתבו כן רק מפני דוחק הקשיא, דלא ידעינן טעמו של

רב שר שלום גאון, ומנא ליה, ועי' בתוס' לעיל ד' מ"ז בד"ה היינו רביתייהו דמוכח משם דס"ל בפשיטות דרבינא זה לא הי' קדמון ע"ש.

ולפיכך האומר יש לי זכות שומעין לו, ולענ"ד דצדקו דברי רב שר שלום גאון ז"ל, ולא שהי' רבינא קדמון, שזה אי אפשר כמו שאמרנו, אלא להיפך דרבינא זה האמור כאן הוא רבינא האחרון רבינא בר רב הונא, והנה ידענו מדברי רב שרירא גאון דבימי רבינא האחרון הי' רב יוסי או רב יוסף (פעם יקראוהו כך ופעם כך והכל אחת) והי' כבר בימי רבינא מראשי הדור, שבשנת ד"א רל"ה כבר נעשה לראש בפומבדיתא, והוא רב יוסף זה דחשיב ליה רב שרירא גאון בין רבנן סבוראי — דמפרשי, דמקרבי להוראה, וכמו שהובאו דבריו לעיל בפרק ב' שכתב „ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמפרשי דמקרבי להוראה, ואיקרי אינהו רבנן סבוראי, וכל מאי דהוי תלי וקאי פרשוהו כגון רב רחומי ורב יוסף ורב אחאי מבי חתים וכו' עכ"ל ויאמר שם באגרתו במקום אחר „ובשנת תשפ"ז (ד"א רל"ה) שכיב רב סמא בריה דרבא, ובתריה מלך רב יוסי וכו' (עי' לקמן פ"ד) ורב יוסף זה הוא שהקשה על דברי רבינא בחולין כאן, ואי לא סביך מאי וכו' ואף שרבינא השיב לו סבירא ליה לרב שר שלום גאון דפשטה דברייתא כרב יוסף משמע ורב יוסף זה בתראה הוי לגבי רבינא, והיו מקובלים דחולק עליו, והלכה כרב יוסף (וזה הי' עוד בימי רבינא קודם חתימת הש"ס) ובפרט לפי מה שביארו התוס' דרבינא פליג על רב נחמן, ולא שהוא מפרש דבריו.

וכן הוא בההיא דמס' ביצה ד' י"ג. דאמרינן שם תני תנא קמיה דרבינא מקדש ישראל והשבת והזמנים, א"ל אטו שבת ישראל מקדשי ליה, והא שבת מקדשי וקיימא, אלא אימא מקדש השבת וישראל והזמנים אמר רב יוסף הלכה כרבי וכדמתרץ רבינא וראי' זו הביא הסדר הדורות ערך רבינא קדמון, ואחריו בדו"ד, אבל נראה ברור דהיינו רב יוסף דסוף הוראה, ורבינא האחרון, ומכאן יש עוד כעין ראיה לדברינו דהסגנון משמע דרבינא הי' מראשי מתיבתא, ותני תנא קמיה ורב יוסף אמר אחר זה דהלכה כדמתרץ רבינא, ומתי ובאיזה מקום הי' כזאת, אבל ברור שזה רבינא בר רב הונא, ורב יוסף בן דורו, וכפי הגבלת זמנם שיבואר עוד (א).

---

הערה (א). ראוי להעיר, כי על הרוב כשאנו אומרים תני תנא קמיה דר' פלוני, הי' מראשי מתיבתא במקומו, לפי שאצלם הי' המנהג שהראש מתיבתא עצמו לא הי' קורא, כי אם התנאין היו שונין לפניהם הפרק, והראש מתיבתא הי' מתקן כל טעות, כמו בברכות ד' ט"ז, רבי אמי ור' אסי הוו קא קטרין ליה גננא לר' אלעזר אמר להו אדהכי והכי איזיל ואשמע מלתא בבי מדרשא וכו' אזל אשכחיה לתנא דקתני קמיה דר' יוחנן קרא וטעה ואינו יודע להיכן וכו' אל ר' יוחנן לא שנו אלא שלא פתח וכו' אתא ואמר להו וכו וזה הוא שהוזכרו תנאין גם בזמן הגאונים, והתפלא גרעץ על זה בח"נ ציון י"ג הערה 2 וכתב „ונפלא הדבר כי בימי הגאונים נמצא עוד הפעם את התאר הזה, ורב נתן הבבלי יספר כי ראש ישיבת סורא כתב לכל אנשי ישיבתו לתלמידים „ולתנאים" שיברכוהו לדוד בן זכאי" עכ"ל גרעץ, וכן נמצא לשון זה בדברי הגאונים בכמה מקומות, אבל הי' נהוג כן לא לבד אצל הגאונים, כי אם גם אחר זה בספרד ועי' בחדשים גם ישנים נומר 7 להחכם המופלא הרכבי שי' (עמוד 21) שהביא שם דברי הר"י בן בלעם בכ"י, ובתוך הדברים כתוב שם לאמר „ובעת שלמדתי המשנה ממורה גדול שהוא מן הראשונים בלימוד זה קרא הקורא לפניו בערב יָטו (ברכות ד' י) היו"ד בפתח, ותקן המורה יָטו בחורק, ושאלתי אותו מפני מה? והשיב לי כי יטו בפתח הוא עובר וכו' ע"ש הנה ראינו שעוד אז התמיד עדין המנהג שלא הראש מתיבתא קרא, כי אם אחר, אשר הי' עסקו לשנן לעצמו המשניות והתוספתות, ואלה היו נקראים תנאים, תני תנא, גם בימי האמוראים, וגם אחר

וכן הוא עוד גם במס' נדה ד' מ"א דגרסינן שם ת"ר המקשה שלשה ימים ויצא ולד וכו' בשלמא רישא ר' שמעון לטעמיה וכו' אלא סיפא במאי פליגי אמר רבינא כגון שיצא ולד וכו' מתקיף לה רב יוסף חדא דהיינו רישא וכו' אלא אמר רב יוסף כגון וכו' ובמקור במקומו טמא קמיפלגי.

ומצאנו את רב יוסף זה גם במקום אחר בגמ', והוא במס' תענית ד' י"ח: דאמרינן שם וכמה הוא התחלה רבי אחא אמר שלש רבי יוסי אמר אחת, ועי' רש"י ז"ל שכתב רבי אחא, ורבי יוסי אמוראי נינהו דלאו אורחא דתנאי לאשתעויא בגמ' כהאי גוונא עכ"ד ועי' ברא"ש שם הגירסא רב אחא, ורב יוסי, וברור דרב אחא היינו רב אחאי מבי חתים מתלמידי האמוראים שחשבו רב שרירא יחד עם רב יוסי בין הסבוראים דמקרבי להוראה, ובא זכרו עוד בכמה מקומות בגמ' כמו שכתבו כבר הראשונים ז"ל (ויבואר להלן בפרק כ"ג) ורב יוסי היינו גם הוא רב יוסי זה שאנחנו עוסקים בזה להגביל זמנו וזכרו בגמ', וראינו בזה שכבר לפני זמנו של רש"י ז"ל מפני שהסופרים לא ידעו להבין מנו רב יוסי, שלא הורגלו בשם זה לאמורא, כי אם להתנא הידוע שבשו הגירסא, ורש"י ז"ל כבר הוצרך לתקן זה.

ועי' במס' בבא קמא ד' כ"א דאמרינן שם אמר רב סחורה אמר רב הונא אמר רב הדר בחצר חברו שלא מדעתו" אין צריך לעלות לו שכר משום שנאמר ושאיה יוכת שער אמר מר בר רב אשי לדידי חזי ליה, ומנגח כי תורא, רב יוסף אמר ביתא מיתבא יתיב מאי בינייהו וכו' ואין ספק דרב יוסף היינו רב יוסף האחרון ועל כן נסדרו דבריו אחרי מר בר רב אשי.

ומצאנו עוד בגמרא את רב יוסף זה יחד עם רב רחומו בן דורו כמו שחשבם רב שרירא גאון ז"ל יחד וכתב „כגון רב רחומי ורב יוסף וכו' עי' במס' עירובין ד' י"א דאמרינן שם אמר רב כהנא כי תניא ההיא בפתחי שמאי פליגי בה רב רחומי ורב יוסף חד אמר דלית להו שקיפי וחד אמר דלית להו תקרה, והנה רב רחומי היותר קדום הי' תלמידו של רבא (עי' לפנינו ביאור הדבר בפרק ו) ובכל זה נסדר רב רחומי קודם רב יוסף, ואין שום טעם לאמר שהוא לפי סדר הסוגי', או לפני סדר דבריהם, והדבר ברור שאין זה רב יוסף רבו של אביי, כי אם שניהם רב רחומי ורב יוסף, שניהם מרבנן סבוראי — דמפרשי, ודברי שניהם הוא באמת רק לפרש.

---

זה בימי הגאונים, ועי' במס' סוטה ד' כ"ב דאמרינן אמר רב נחמן בר יצחק מסתברא כרב אחא בר יעקב דאמרי אינשי רטין מגושא ולא ידע מאי תני תנא ולא ידע מאי אמר, ועי' במס' ע"ז ד' ט' אמר ר' פפא, אי טעי האי תנא ולא ידע פרטי לשייליה לספרא וכו' אי טעי ספרא נשייליה לתנא וכו' ועי' במסכת חולין ד' ס"ד: א"ל רב גביהה מבי כתיל לרב אשי איפכא תני תנא קמיה דאביי ואביי היא דתרצה ניהליה הכי ע"ש, ואין זה ענין לתורגמן ואמוראה, והדברים ארוכים, ועי' עוד במסכת נדה ד' מ"ג: אמר ליה רב הונא בר נתן לרב פפא ממאי דמאו איש דשרץ קמרבי ליה וכו' שיילינהו „לתנאי" איכא דתני כרב פפא, ואיכא דתני כרב הונא בר נתן, ועל כן אין מקום כלל למה שכתב החכם וייס (ח"ג עמוד 32) „ובלי ספק כל החכמים שבבבל אשר נקראו תנאים והיתה אומנתם לסדר משניות. לפני גדולי חכמי בבלי הי' בני א"י, אשר ירדו שם והביאו אתם משניות שונות" עכ"ד ואין ספק שאין הדבר כן, ועי' במס' זבחים (ד' קי"ד:) מחוסר זמן וכו' והני בני אשמות נינהו אמר זעירי תני מצורע בהדייהו עולותיהן ושלמיהן והני בני שלמים נינהו אמר רב ששת תני נזיר בהדייהו דזעירי „קבעוה תנאי" דרב ששת „לא קבעוה תנאי".

ונבין גם בלבול הגירסא בזה במנחות ד׳ ל״ג ושם קאי על דברי רבא, ואמרינן שם ואמר רבא פתחי שמאי פטורין מן המזוזה מאי פתחי שמאי, פליגי בה רב רחומי ואבא יוסי חד אמר וכו׳ וחד אמר וכו׳ וברור דהי׳ כתוב בגמ׳ פליגי בה רב רחומי ורב יוסי׳ (הוא רב יוסף) והמעתיקים לא ידעו מי הוא, באו ושבשו וכתבו לנו אבא יוסי כמו ששיבשו באופן אחר במס׳ תענית, אבל ברוך שמסר עולמו לשומרים ונשארה הגירסא בעירובין רב יוסף, ובריי״ף בהלכות מזוזה הגירסא גם כאן רב יוסף, ובגמ׳ במנחות כאן צ״ל רב יוסי והכל אחת.

ואחרי שכן ומצאנו את רב יוסף זה בגמ׳ בכמה מקומות, הנה יתחזקו כל דברינו, בההיא דמס׳ חולין ואין לנו בגמרא רבינא קדמון, אבל הוא רבינא האחרון, ואין לנו בגמ׳ כי אם רבינא חברו של רב אשי ורבינא האחרון. (ב)

אבל הנה רבינא זה שעליו תלו כל שלטי הגבורים, ואמרו שהוא חתם הש״ס, הנה בכל זה אין גם אחד מכל כותבי הדורות אשר ביאר ענינו, ולא עוד אלא שהרב בעל סדר הדורות לא עשה לו ערך כלל, וכפי הנראה לא עלה על דעתו שהוא נמצא בגמ׳ ועל כן גם יקרא את רבינא חברו של רב אשי בשם רבינא האחרון אף גם לא אחד אשר עמד לבאר, זמנו, וסמכו בזה כולם על ט״ס באגרת רב שרירא גאון ועל ידי זה נבלע להם דור שלם, ויצאו להם משפטים מעוקלים, ותולדות דברי הימים חסרים.

## פרק ד.

### רבינא האחרון וזמנו.

והנה כל המדברים בזה אחזו בפשיטות את שנת מות רבינא על פי אגרת רב שרירא גאון שנת תתי״א לשטרות (ידוע כי בחשבון השטרות יש נ״מ בשנה אחת) רנ״ט או ר״ס ליצירה ואף כי בקבלת הראב״ד (הובא גם בסדר הדורות) נאמר שמת רבינא רל״ד—רל״ה ליצירה לא שמו לב לזה לפי שהוא נגד המפורש באגרת רב שרירא גאון.

אמנם כן כי העתיקו להם כולם שורה אחת מתוך דברי רב שרירא גאון שכתוב בה „ובארבע בשבת דהוא י״ג בכסליו בשנת תתי״א שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא, דהוא רבינא והוא סוף הוראה״ ומזה יצא להם שנת מות רבינא, וזמן חתימת התלמוד, וגם חשבון הדורות מכאן ואילך, ועל פי זה כתבו וסדרו, ולפלא שלא נתנו לב לא לסידור הדברים בדברי רב שרירא גאון, ולא לענין הזמנים שם, וגם לא ללשונו של רש״ג, ויהי לפניהם ההר הגדול למישור.

הנה לשונו של רב שרירא גאון שם כך הוא, ובתריה (אחרי רב אשי) רב אידי בר אבין ושכיב בשנת תשס״ג (ד״א רי״א) ובתריה רב נחמן בר רב הונא ושכיב בשנת תשס״ו (ד״א רי״ד) ונפל שמדא וגזר יזגדר לבטולי שבתא ומלך במחסיא רב טביומי דהוא מר בר רב אשי ושכיב בשנת תשע״ט (ד״א רכ״ז) במוצאי יום הכפורים ובתריה רבה תוספאה ושכיב בשנת תשפ״ה (ד״א רל״ג) ובארבע בשבת דהוא י״ג בכסליו בשנת תתי״א (ד״א רנ״ט) שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא דהוא רבינא, והוא סוף הוראה, ובתריה רב רחומי ואית דמחלפין

---

הערה (ב). וכדבר רבינא תלמידו של רבא, מבואר אצלינו במקומו שזה רבינא חברו של רב אשי, ואיננו אחר, והדברים ארוכים ומבוארין שם כל צרכן.

רב רחומאי ושכיב בשנת תשס״ד (ד״א רט״ו) בעדן שמדא דגזר יזגרד, ובתריה מלך רב סמא בריה דרבא, ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים, וראינו כתוב בספרי זכרניהם, דבעו רחמי ובלעיה תנינא ליזגרד מלכא בבי משכבו, ובטל שמדא, ובימיה דהדין רב סמא בשבת בטבת בשנת תשפ״א (ד״א רכ״ט) אתסרו רבנא אמימר בר מר ינוקא, והונא בר מר זוטרא ריש גלותא, ומשרשיא בר פקוד, ובשמונה עשר יום איתקטילו הונא בר מר זוטרא נשיא ומשרשיא, ובאדר דשתא דא איתקטילו אמימר בר מר ינוקא, ובשנת תשפ״ה (ד״א רל״ג) אתסרו כל כנשתא דבבל, ואיתנקיטו בי יהודאי לאמגושי, ובשנת תשפ״ז (ד״א רל״ה) שכיב רב סמא בריה דרבא, ובתריה מלך רב יוסי וכו׳ עד כאן לשונו של רב שרירא שם.

והעתקנו כל דבריו כי מזה הננו רואים בעליל שבכל משך דבריו אלה הוא הולך בזה מן רב אשי עד מות רב סמא ומלוך רב יוסי, ובמספר השנים הוא הולך ובא מן שנת תשל״ח (ד״א קפ״ו) עד שנת תשפ״ז (ד״א רל״ה) ואיך אפשר שבאמצע דבריו יבוא כאן דבר מות רבינא בשנת תת״א (ד״א רנ״ט).

ובפרט שרב שרירא הולך ומשמיע לנו בסדר דבריו שני ענינים מדברי הימים ההם, היינו גם שנות ראשי מתיבתא זה אחר זה, ומנין השנים להם, וגם עניני הגזירות והשמדות שהיו אז בימים ההם, ובשניהם הולך על הסדר, ומזכיר גם השנים, גם החדשים, והימים, לפי שבמשך הזמן הזה נתחדשו הגזירות שני פעמים, בראשונה על ידי יזגדר השלישי ואז לא ארכו ימי הגזירות כי יזגרד נהרג (וכדברי רש״ג דבלע תנינא ליזגרד מלכא) ואחר זה בימי פירוז רשיעא נתחדשו בכל תוקף, וגם הוציא להורג מראשי ישראל, ויספר רש״ג מתחלה שגזרותיו של איזגדר היו בשנת תשס״ו (רי״ד—רט״ו) וזה הי׳ כשמת רב נחמן בר הונא, ומלך רב טביומא, ויאמר כי כתוב בספרי זכרונות הגאונים דבאותו פרק דיליה (היינו דרב סמא בריה דרבא) ודמר בר רב אשי בעו רחמי וכו׳ ובטל שמדא. (כי איזגרד נהרג, כאשר יאמר רש״ג) ואחר כך יספר מהרדיפות בימי פירוז רשיעא, ואז כבר נפטר מר בר רב אשי דשכיב בשנת תשע״ט (ד״א רכ״ז) והרדיפות נתחדשו בשנת תשפ״א ויאמר ובימיה דהדין רב סמא בשבא שנת תשפ״א אתסרו רבנא אמימר וכו׳ ובשנת תשפ״ה דשכיב רבה תוספאה איתסרן כל כנשתא דבבל ואיתנקיטו ינקי בני יהודאי לאמגושי וכו׳ והיינו הרדיפות בימי פירוז רשיעא, והרדיפות והגזירות כלו לגמרי בשנת תשצ״ו במות פירוז רשיעא, וזה נזכר רק בסדר תנו״א, אבל אצל רב שרירא גאון נזכרו רק הרדיפות והשמדות אשר היו עד שנת תשפ״ז (ד״א רל״ה) ונראה מזה כי אף שפירוז רשיעא הי׳ חי עוד עד שנת תשצ״ו, אבל לא הרע להם כל כך, כמו משנת תשפ״א עד תשפ״ז, שאז הי׳ תוקף הצרות, כי בכלל לא היו הגזירות מתוקף המלכות, כי אם יותר ממאורעות הימים, ויבואר לפנינו.

באופן שכל דברי רב שרירא במקום הזה הוא דקדוק סדר זמנים, בין מצד ראשי מתיבתא, בין מענין המאורעות הקשות, ואם כן הלא נראה מזה כי גם הבא בזה זמן מות רבינא. היינו בתוך הזמן הזה, וצריך להגיה גם בדברי רש״ג או שנת תשפ״ו או תשפ״ז, וחי אם כן אחר רבה תוספאה רק שנה או שנתיים, ונפטר רל״ד או רל״ה.

ואמנם גם לפי דברינו, גם בלא דברינו, זה שנאמר בדברי רש״ג „ובתריה רב רחומי ואית דמחלפין רב רחומאי ושכיב בשנת תשס״ז בעדן שמדא דגזר יזגדר

וכו'" האי ובתריה אינו בתר רבינא, כי אם עד כאן חשב ראשי מתיבתות מישיבת סורא, ועתה ישוב לישיבת פומבדיתא (וזה דרכו של רב שרירא באגרתו בכמה מקומות כמו שיבואר בהמשך דברינו) ויהי' ובתריה הכוונה בתר רפרם השני, ויחשוב את רב רחומי, ואחריו את רב סמא בריה דרבא, ואחריו רב יוסי, שהיו כולם בפומבדיתא, ומלכו שם זה אחר זה, ועל כרחך שכן הדברים ופירושן, דבאמת היו כולם בפומבדיתא ולא בסורא ששם הי' רבינא, וזאת שנית שלבד זמן השנה מפורש בדבריו דרב רחומי שכיב בעידן שמדא דגזר יזגדר, ואז הי' עדין מר בר רב אשי בסורא, כמו שמפורש כאן בדברי רש"ג.

ואם נרצה לדחות ולטעון כי על כן בא כאן בדברי רש"ג זמן מות רבינא אף שהי' בזמן מאוחר מפרק הזמן דאיירי רש"ג כאן, מפני שבזה יסיים רש"ג כל דברי סורא, ואחר כן יתחיל בדברי פומבדיתא, הנה לבד שאין הדבר כן, אבל גם לבד זה הנה הדבר מוכרע ומוכרח גם מלשונו של רב שרירא גאון,

כי הנה אם נבין דבריו, נעמוד על זה גם אם לא נשים לב לסדר דבריו, הן רב שרירא גאון עומד ומודיע לנו בזה, דבר ראשי ישיבת סורא, מן רב אשי עד רבינא האחרון, ולדבריהם מלך רבינא האחרון, אחר רבה תוספאה, וגם ארכו ימי שבתו בראש, משך זמן של ששה ועשרים שנה, היינו מן שנת תשפ"ה שאז נפטר רבה תוספאה עד שנת תת"א שנפטר רבינא, אם כן הי' לו לרב שרירא לכתוב גם אצל רבינא אותו הלשון שהוא כותב אצל כל אחד מאלה שמלכו זה אחר זה, וכמו שהוא אומר אצל כולם, ובשנת כך וכך שכיב זה ובתריה מלך זה וזה, כן הי' לו לומר גם אצל רבינא, וכמו שהוא אומר "ובתריה רב נחמן בר הונא, ושכיב בשנת תשס"ז וכו' ומלך במחסיא רב טביומא דהוא מר בר רב אשי, ושכיב בשנת תשע"ט במוצאי יום הכפורים, ובתריה רבה תוספאה ושכיב בשנת תשפ"ה" הי' לו לאמר "ובתריה רבנא אבינא בריה דרב הונא דהוא רבינא והוא סוף הוראה ושכיב בארבע בשבא דהוא י"ג בסליו בשנת תת"א" כן הי' לו לרב שרירא לכתוב לפי סגנון לשונו בכל מקום, אבל רש"ג לא כתב כן, ולשונו הוא "ובתריה רבא תוספאה ושכיב בשנת תשפ"ה ובארבע בשבא דהוא י"ג כסליו בשנת תת"א שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא דהוא רבינא והוא סוף הוראה" ולא הזכיר כלל שמלך בתר רבה תוספאה, וסגנון לשונו מורה בבירור ובמפורש שנפטר בזמן קצר אחר רבה תוספאה, ואולי נפטר רבה תוספאה סוף שנת תשפ"ה, ורבינא נפטר אחריו בי"ג כסליו שנת תשפ"ו, וחי אם כן אחר רבה תוספאה רק איזה חדשים ועל כן או שלא הספיקו להושיבו בראש, ובפרט שחדשי כלה היו אצלם אלול ואדר, וזה הי' עיקר ישיבה אצלם, או לפי שישב ראש רק איזה חדשים, ונפטר על כן לא כתב עליו ובתריה וכו' וזו לבדה ראי' שאין עליה תשובה שטעות סופר הוא בדברי רש"ג ותחת תת"א צ"ל תשפ"ו, ונשתרבב הטעות על ידי טעות אחר שיבואר בפרק י' ועל פי זה ישתנה זמן חתימת התלמוד, ומעשי הדורות ההם, ומפני שהוא דבר חדש, ונגד המוסכם, ושיהיו דברינו מיוסדים, ויתד שלא תמוט, לחשוב זמני הדורות, נשים פנינו לבאר כל זה בראיות ברורות מדברי הגמרא.

## פרק ה.

### רבינא האחרון בגמרא, וזמנו.

בדברי רש"ג נאמר רק זמן פטירתו של רבינא, אבל עלינו להגביל זמנו

ופעולתו, כי כותבי הדורות לא ידעו להגיד עליו דבר ברור מגמרא, ולא הגידו ולא כלום, וגם לברר דברי רש"ג ז"ל האומר עליו „והוא סוף הוראה" ולבלי לסמוך על אגרת רב שרירא לבד, שהוצרכנו להגיה, הנני רואה תועלת גדולה מבירור כל זה, בלא השערות, כי אם למצוא הכל ערוך לפנינו.

הנה כותבי הדורות כולם כתבו דרבינא חברו של רב אשי נפטר קודם רב אשי, כי אף שבאגרת רש"ג לא נזכרה שנת פטירתו, אבל במחזור וויטרי ובספר הכריתות מפורש שנפטר תשל"ג לשטרות, ובשנת מות רב אשי שנזכרה גם באגרת רש"ג גם בספר הכריתות יש שנוי נוסחאות, והספק הוא מן שנת תשל"ד עד שנת תשל"ח והריטב"א בפ"ק דמס' ע"ז כתב בהדי' ליצירה קפ"ו (שהוא תשל"ח) והסכמת רוב הנוסחאות באגרת רש"ג הוא כן שנת תשל"ח וכן קבעו כל כותבי הדורות, ואת רבינא חברו חשבו לדבר ברור על פי המקורים שנפטר בשנת תשל"ג, עי' גרעץ ח"ב ציון א' אות כ"ב ואות כ"ג, והוא כמוסכם שרבינא נפטר קודם רב אשי.

אבל הנה לפנינו בגמ' במס' כתובות ד' ס"ט אמרינן והשתא דאמרת בעלת חוב דאבא או דאחי למאי נפקא מינה למגבא לבינונית שלא בשבועה וזיבורית בשבועה ת"ש דרבינא אגבה לברתיה דרב אשי ממר בריה דרב אשי בינונית ושלא בשבועה מבריה דרב סמא בריה דרב אשי זיבורית בשבועה, ועי' רש"י ז"ל שכתב רב אשי מת, ומת רב סמא בנו בחייו וכשבאת בתו ליפרע נטלה מחלקו של מר בר רב אשי שהי' קיים בינונית ושלא בשבועה אלמא בעלת חוב דאחאי הויא ומבריה דרב סמא זבורית לפי שבעלת חוב של אביו היתה שהי' אחיה עכ"ל והנה אם נחליט שרבינא הראשון חברו של רב אשי מת לפני רב אשי אם כן ברור דזה רבינא המוזכר כאן הוא רבינא האחרון.

והננו למודים מכאן דברים הרבה. האחת דאז זמן קצר אחרי מות רב אשי, כבר הי' אז רבינא האחרון דיינא בסורא, ואף אם נאמר כי לא הי' זה תיכף אחרי רב אשי, דהלכה דבגרו או אינסבו אי מיתזנן מינייהו אית להו פרנסה ואע"ג דלא מיחו, או אפי' בגרה ואינסבו מתני מחויי (ועי' ברא"ש פרק מציאות האשה סי' י"ג) אבל בכל אשר נרחוק את הזמן בודאי לא יהי' זה הרבה מאד אחרי אשר נפטר רב אשי ועל כן אם נימא כהגירסא הפשוטה באגרת רש"ג ואשר הלכו אחריה כל כותבי הדורות בהחלט גמור דרבינא נפטר בשנת תת"א (ד"א רנ"ט—ר"ס) הנה במצאנו עתה לפנינו את רבינא זה בגמ', ומורה ודאין בסורא אחרי מות רב אשי נצטרך לאמר שהאריך ימים יותר ממאה שנה, והי' שם דיינא די בבא כשבעים שנה, ואף שכל זה יכול להיות, אבל בכל מקום יזכיר רב שרירא מזה וכיוצא בזה וכאן אין זכר מזה אצל אחד מכל כותבי הדורות הראשונים.

עוד זאת נוכל ללמוד מכאן ולדעת דכל איבעית הגמ' הזאת ופשיטותה היא מרבנן דסוף הוראה, היינו רבנן דמפרשי, ואחרי שכבר נפטר רבינא, שהרי ממעשה שעשה רבינא פשטו לאיבעי זו, ואם כן ודאי דלא בבית מדרשו של רבינא, ולא בחיו, ובסידור שסידר גם הוא בא זאת, וזה יורה לנו דרך במקומות אחרים, לדון ולהכיר את אשר בא מרבנן דמפרשי, וזה יבוא לנו בחקירה ארוכה, במאמר מיוחד, והערנו על זה כאן לחביבות הענין וגדלו.

ויכול להיות שהאיבעי היתה בבית המדרש מקודם, ולא נפשטה, מפני שלא מצאו על זה לפשוט ממשנה או ברייתא (עי' כיוצא בזה בבעית הגמ' תני כתני שלוחי דידן או דרחמנא בנדרים ד' ל"ה; ומה שכתבו שם התוס' והר"ן) ורבנן

דסוף הוראה (כלומר תלמידי האמוראים דסוף הוראה) אשר עליהם מסר לנו רב שרירא גאון ז"ל דכל דהוה תלי וקאי פרשוהו, ביארו גם כאן דהלכה כעובדא דעביד רבינא הלכה למעשה. (ג)

## פרק ז.

### רבינא האחרון בגמ' וזמנו.

ולחזק עוד יותר את כל דברינו מגמ', בדבר זמן פעולת רבינא האחרון ודורו, ועי"ז לבירור זמן וענין חתימת התלמוד, וזמן רבנן סבוראי — דמפרשי, נביא בזה עוד סוגיא שלמה בגמרא אשר לא השתמשו בה כותבי הדורות, ובאמת נוכל לקחת משם דברים הרבה בזה לעניני הדורות ההם, ולישר אורחותינו בזה.

דגרסינן במס' יומא ד' ע"ח. תינח מנעל סנדל מאי איכא למימר אמר רב רחומי אנא חזיתיה לרבינא דעבר דרך מלבוש, רב אשי אמר סנדל לכתחלה לא ריש גלותא איקלע להגרוניא לבי רב נתן רפרם וכולהו רבנן אתו לפירקא, רבינא לא אתי, למחר בעי רפרם לאפוקי לרבינא מדעתיה דריש גלותא אמר מאי טעמא לא אתי מר לפרקא אמר ליה הוה כאיב לי כרעאי, איבעי לך למיסם מסאני גבא דכרעאי הוה איבעי לך למרמא סנדלא אמר ליה עורקמא דמיא הוה באורחא, איבעי לך למעבריה דרך מלבוש אמר ליה לא סבר לה מר להא דאמר רב אשי סנדל לכתחלה לא.

והנה הדבר יפלא דהא רבינא עצמו חולק על רב אשי, והוא עצמו לא סבר לה להא דרב אשי, יאיך יאמר לרפרם, ולא סבר מר להא דרב אשי, והוא עצמו גם עשה עובדא כשמעתיה, ודלא כרב אשי, וכעדותו של רב רחומי אנא חזיתיה לרבינא וכו' ומצאתי להתוס' ישנים שעמדו בזה וכתבו וז"ל אמר לו לא סבר לה מר להא דרב אשי סנדל לכתחלה לא קשה לי הא רב רחומי אמר לעיל אנא בתרי חזיתיה לרבינא דעבר דרך מלבוש, ושמא זה ראי' לפירוש רבי שרגיל לפרש דתרי רבינא הוו וכו' עכ"ד והנה התוס' אולי כוונתם על רבינא קדמון בימי רב יוסף, וקשיש מניה, וכמו שכתבו בחולין ד' מ"ח: הובא בפרק ב', אבל זה לא יועיל כאן לישב הסתירה כלל וכמו שיבואר.

כי הנה הסוגי' הזאת תבאר לנו מעצמה איזה שני רבינא ומתי היו, והיא גם תוסיף תת כח בכל דברינו לעיל בפרק ג' והנה המעיד בזה שראה מעשה מרבינא הוא רב רחומי (האמורא ולא מרבנן סבוראי כאשר יבואר) וראוי לבאר זמנו מפני שהרב בעל סדר הדורות במח"כ טעה בזה, ועירבב הדברים ונביא דבריו שכלל בהם גם דברי היוחסין וכתב בערך רב רחומי וז"ל רב רחומי אמר לאביי פסחים ל"ט רב רחומי בעי מאביי נזיר י"ג יתיב קמיה דרבינא ואמר משמיה דרב

---

הערה (ג). וזה הוא עומק פירוש דברי רב שרירא גאון, דאין לפרש דבריו בשילוח על פי שטחיות הדברים, כי יאמר עליהם דכל מאי דהוי תלי וקאי פרשוהו הם, שהרי זה יוכחש מכל דברי הש"ס שלפנינו, ובכל אשר נפתח נמצא כי נשארו אבעיות ותיקו, אבל ברור דכוונתו כפי המבואר בפנים, דהיינו בבעיות שהיתה דעתם בישובה בהכרעתה כך וכך, אלא מפני שלא מצאו לה פשיטות ממשנה ובריייתא נשארה בסידור הש"ס בלא הכרעה, על זה ועל כיוצא בזה, הוא שכתב עליהם רש"ג, דכל דהוי תלי וקאי פרשוהו ומסרו לנו קבלתם בישיבה מדור רב אשי, ובהמשך דברינו יבאר לנו הרבה מקומות כיוצא בזה, וענין הדברים.

דרב הונא בר תחליפא זבחים ע"ז, רב רחומי מתני הכי א"ר יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב עירובין י"ד מאי פתחי שמאי פליגי בה רב רחומי ורב יוסף חד אמר עירובין י"א ומנחות ל"ג מת בערב יוה"כ במחוזא לפני רבא כתובות ס"ב. איתביה לרבינא חולין פ"ט ראיתי את רבינא יומא ע"ח, עי' חלק א' ד' אלפים ר"ג שהי' ראש ישיבה בפומבדיתא י"ג שנה עכ"ל הסה"ד וכמה טעותים יש בזה בהדברים הקצרים האלה.

ואיך לא הרגיש שאי אפשר שיהי' כל זה איש אחד, הוא עצמו הביא ההיא דמס' כתובות ד' ס"ב דמת לפני רבא, ושם נאמר אמר רבא סמכי רבנן אדרב אדא בר אהבה ועבדי עובדא בנפשייהו, כי הא דרב רחומי הוה שכיח קמיה דרבא במחוזא הוה רגיל דהוה אתי לביתיה כל מעלי יומא דכפורי וכו' הוה יתיב באיגרי אפחית דרגא מתותיה ונח נפשיה, והנה רבא נפטר שנת קי"ב—קי"ג ליצירה, כן הוא בכל נוסחאות אגרת רש"ג. וכן קבעו כל מסדרי הדורות, וגם הסדר הדורות עצמו, ורב רחומי מת לפני רבא ונפטר עוד קודם זה, והנה יעשה אותו הרב בעל סדר הדורות לראש ישיבה בפומבדיתא אחר רפרם השני משנת ד"א ר"ג עד שנת ד"א רט"ו והיינו יותר ממאה שנה אחרי שכבר נפטר ומת.

אבל הדבר ברור ששלשה היו (ובאמת אין שמותיהן שוות לגמרי עי' להלן) הראשון הי' תלמידו של רבא, ומת בקוצר ימים בעוד רבא רבו חי, והשני הי' לראש בפומבדיתא כשמת רפרם השני, ונפטר בשנת תשס"ז (ד"א רט"ו) בעידן שמדא דגזר יזגרד כאמור באגרת רש"ג (לעיל פ"ד) והשלישי הי' מרבנן — דמפרשי ונפטר בשנת תת"ז בניסן (עי' לקמן ולעיל פ"ג) וכולם הוזכרו עדין בגמ', ונבאר הדברים.

ונחזי אנן הנה פשוט דרב רחומי דאמר ליה לאביי (פסחים ל"ט) ממאי דהאי מרור מין ירק הוא, וכן בנזיר י"ג דבעי מיניה רב רחומי מאביי הריני נזיר לכשיהי' לי בן וכו' פשוט דהיינו רב רחומי תלמידו של רבא, והוא דבעי גם מאביי.

אבל ההיא דזבחים ע"ז דאמרינן יתיב רב רחומי קמיה דרבינא ויתיב וקאמר משמיה דרב הונא בר תחליפא, ונימא אשם זה אשם תלוי, ש"מ מאן תנא דפליג עליה דר' אלעזר ר' שמעון היא דאמר אין מתנדבין אשם תלוי אמר ליה תורה תורה אימרי בדיכרי מיחלפו לך, הנה רב רחומי האמור כאן ודאי דהיינו רב רחומי השני שמלך בפומבדיתא אחרי רפרם השני בשנת ר"ג, והוא שישב לפני רבינא חברו של רב אשי שנפטר בערך ק"פ—קפ"ב, ורב רחומי הגיד לפני רבינא בשם רב הונא בר תחליפא שהי' מתלמידי רבא האחרונים, שהרי אביו רב תחליפא עצמו הי' גם הוא מתלמידי רבא, ואמר משמו במס' יומא ד' ו' וגם בכריתות ד' כ"ה ע"ש וא"כ רב הונא בנו מצעירי תלמידי רבא הי' כמו שהי' רבינא חברו של רב אשי.

ומעתה ההוא דיומא ד' ע"ח אפי' אם נאמר כדברי התוס' במס' חולין ד' מ"ח דהי' גם רבינא קדמון לא יושיענו זה לישב הסתירה בסוגין דיומא, דבין רבינא שהעיד עליו רב רחומי, ובין אחר זה רבינא שהי' עם רפרם שניהם אינם יכולים להיות רבינא קדמון בן דורם של רב יהודה ורב הונא, דהנה גם רב רחומי הראשון תלמידו של רבא לא הי' יכול להכיר את בן דורם של רב יהודא ורב הונא, שעל רבא עצמו נאמר שנולד ביום שמת רב יהודא, וזה רבינא שהי' עם רפרם לפני ריש גלותא, אי אפשר לומר שזה רפרם הראשון ורבינא קדמון שהרי בפירוש אמר רבינא לרפרם לא סבר לה מר להא דרב אשי. וגם האריכות למותר שכבר מבואר שרבינא קדמון לא הי'.

והדבר ברור לפי כל זה, דרבינא שהעיד עליו רב רחומי, שראה עובדא מניה היינו רבינא חברו של רב אשי, ורב רחומי זה הוא האמור במס' זבחים ע"ז דיתיב קמיה דרבינא, דהיינו רבינא חברו של רב אשי, ורב רחומי זה נעשה לראש בפומבדיתא שנת ר"ג ושכיב בעדן שמדא דגזר יזגדר, ורבינא שהוזכר שם אחר זה עם ריש גלותא ועם רפרם השני, היינו על כרחך רבינא האחרון הוא בר רב הונא והדברים ברורים (ד') ורב רחומי השלישי היינו רב רחומי מרבנן דמפרשי בן דורו של רב יוסי, וכמו שנתבאר זה כבר לעיל פ"ג, והוא אשר הוזכר בעירובין י"א והדברים שם הנם באמת רק לפרש ע"ש, והוא נפטר בניסן שנת תתי"ז (ד"א רס"ה).

והנה רב שרירא גאון כתב אצל שניהם בין אצל רב רחומי השני בין אצל רב רחומי השלישי בשניהם כתב רש"ג רב רחומי, ואית דמחלפן רב רחומאי, ונראה דאחד מהם הי' נקרא רב רחומי ואחד רב רחומאי, ומפני קירוב השם, וגם סמיכות דור שניהם נשכח מי ומי, אבל ראינו מזה עד כמה ידקדק רש"ג בשמועותיו, עד שגם ספיקא דגברא בשמאי כהאי גוונא דייק ותני.

ויצא לנו דברים ברורים שכבר לפני שנת ד"א ר"ג (שבשנת ר"ג כבר נפטר רפרם השני) כבר הי' אז רבינא האחרון, מהמצויינים שבגדולי הדור, ואת אשר לא בא לפירקא דריש גלותא, הי' זה כבר אז לענין לענות בו, ותחת אשר הראי' בפרק הקודם מההיא דכתובות נשענת על ההקדמה, כי רבינא חברו של רב אשי נפטר לפני רב אשי, הנה כאן בסוגי' זו, הדבר מתברר מעצמו, שהוזכר כאן רבינא האחרון, ושכבר הי' לגדול הדור בערך שנת ד"א ר' ליצירה, ובא זה ולימד על ההיא דכתובות, ושכן הדבר שהי' רבינא האחרון דיינא (די בבא) בסורא איזה שנים אחר פטירת רב אשי.

## פרק ז.

### רבינא האחרון בגמ' זמנו. ובית אבותיו.

ולא עוד אלא שיש בידינו להוסיף ולבאר, זמנו, מקומו, וישעתו, ואבותיו, ועל ידי זה יהי' יוצא לנו הכל כנכון היום, ומשם נוכל לשוב לכל חקירתינו, ונבאר הדברים, ונתרחק מכל השערה, ונשתמש רק בדברים מפורשים לפנינו.

ואומר כי מתבאר בגמ' דרבינא האחרון הי' בן אחותו של רבינא חברו של רב אשי, ואביו של רבינא האחרון היינו רב הונא באו דבריו בגמ' בכמה מקומות (ובאמת כי אצל רש"ג נאמר רבינא בריה דרב הונא, רק בעלי אסופות לא דקדקו בשמעותן וכתבו רבינא בר הונא), ועל ידי זה נודע דברים הרבה בגמ' על שם רבינא, שזה הוא מרבינא האחרון, היינו רבינא בר רב הונא.

במס' כתובות ד' ק' אמרינן רבינא הוה בידיה חמרא דרבינא זוטי יתמא בר אחתיה הוה לדידיה נמי חמרא הוה קמסיק ליה לסיכרא אתא לקמיה דרב אשי א"ל מהו לאמטויי בהדן א"ל זיל לא עדיף מדידך, והנה אז קטן הי' עדין רבינא זוטא, והי' יתמא, ונכסיו ביד רבינא, אחי אמו, והנה בכל הגמרא זולת מקום הזה

---

הערה (ד). לבד כל האמור בפנים, הנה משמעות דברי רש"ג אצל רב אשי נראה דבימי רב אשי, לא הי' פירקא וריגלא דריש גלותא. כי אם במתא מחסיא, וזהו מה שאמרו דרב הונא בר נתן מיכף הוה כייף לרב אשי, וכאן מפורש שהי' פירקא דריש גלותא בהגרוניא, ועל כרחך שהי' זה אחרי ימי רב אשי, אלא שזה חקירה לעצמה, ולא זה המקום.

לא נמצא עוד שם רבינא זוטא, ועל כן נראה דרק במקום הזה לבד נשאר זה מפני שהוזכר בעובדא של רבינא דודו, רבינא הראשון, ולא הי׳ אפשר לכתוב כי אם בסגנון זה, אבל כשנתגדל רבינא האחרון, ונעשה גם הוא לגדול הדור, ורב רבנן, ונתאמרו שמעתתיה בבית המדרש, אז כבר נפטר דודו רבינא הראשון, שנפטר איזה שנים גם לפני רב אשי, על כן הזכירו גם אותו בשם רבינא סתם, כמו שעשו אצל כל בני שני דורות, שכולם הוזכרו סתם כמו אצל רב כהנא וכן רב הונא ודומיהם הרבה מאד, ולכאורה אין זה כי אם השערה לבד, אבל הדבר הולך ומתברר שכן הוא באין ספק.

ועי׳ במס׳ ברכות ד׳ ל״ט: דאמרינן נהרדעי עבדי כר׳ חייא ורבנן עבדי כרבא אמר רבינא אמרה לי אם אבוך עביד כר׳ חייא דאמר ר׳ חייא צריך שתכלה ברכה עם הפת, ורבנן עבדי כרבא, וראינו מזה כן דרבינא לא ידע מנהג אביו בסעודה, ועל כרחך מפני שמת עליו אביו בילדותו, וכי אביו תלמיד חכם הי׳, ואמו בנתא דמוריין, וידעה לתת לב להנהגת הדין, ולאמר לבנה בשם אביו, ועל כן תתקרב כבר יותר השערותינו שזה באמת רבינא האחרון שידענו שאביו הי׳ גם הוא מהאמוראים, וכמו שיכתוב עליו רש״ג „בריה דרב הונא״.

ועוד לנו כזאת בגמ׳ וגם שם מדינים הידועים לבני הבית מהנהגת אבי הבית, עי׳ במנחות ד׳ ס״ח ע״ב רבנן דבי רב אשי אשי אכלי (חדש) בצפרא דשבסר קסברי חדש בחו״ל דאורייתא ורבן יוחנן בן זכאי מדרבנן קאמר, וכי תקון ליום הנוף לספיקא לא תקון, אמר רבינא אמרה לי אם אבוך לא הוה אכיל חדש אלא באורתא דשבסר נהגי תמניסר וכו׳ וגם כאן יתאימו הדברים יחד על רבינא האחרון.

אמנם יתברר לנו כל זה מהא דאמרינן בנדרים ד׳ צ׳. אמר רבינא אמר לי מרימר הכי אמר אבוך משמיה דרב פפי מחלוקת בהפרה וכו׳ והנה מרימר ישב בראש בסורא אחר רב אשי, וכמו שיתבאר לפנינו „בדור רב אשי״ בפרק א׳ ורבינא חברו של רב אשי הי׳ קשיש טובא ממרימר, ואיך הכיר מרימר את אביו של רבינא, ורבינא לא הכירו, אדרבה מצאנו שרב פפי אמר מה שסיפר לו רבינא עי׳ ב״מ ד׳ מ״ט אמר רב פפי אמר לי רבינא לדידי אמר לי ההוא מרבנן וכו׳ וכאן יאמר רבינא שאמר לו מרימר שאביו אמר בשם רב פפי, ועל כרחך שזה רבינא האחרון, ומרימר הי׳ באמת זקן הרבה ממנו, כי מרימר הי׳ חברו של רב אשי.

ועי׳ גם כן בנדרים ד׳ ס׳ דאמרינן גם שם אמר רבינא אמר לי מרימר הכי אמר אבוך משמיה דרב יוסף כמאן אזלא שמעתתא דרב ירמי׳ בר אבא כמאן וכו׳ וגם כאן היינו רבינא האחרון, ולא מצינו בשום מקום שרבינא עצמו יאמר בשם אביו.

וזה שאמר אביו בשם רב יוסף לא שהכיר לרב יוסף אלא שידע שמעתתא דאיתמר בבי מדרשא בשם רב יוסף, וכאלה רבות בש״ס, ומצינו ר׳ יוחנן משום רשב״י, ולא שהכירו אלא שידע שמועתו, וכבר דברו מזה, וידועים דברי רש״י ז״ל דכל משום פלוני לא ראהו.

ומעתה נודע למצוא את רבינא האחרון בגמ׳ בדוכתא טובא ועי׳ לדוגמא במנחות (ד׳ ל״ז ב׳) רבינא הוה קא אזיל אבתריה דמר בר רב אשי בשבתא דריגלא איפסק קרנא דחוטיה ולא אמר ליה ולא מידי כד מטא לביתיה, א״ל מהתם איפסק א״ל אי אמרת לי מהתם שדיתיה, והא אמר מר גדול כבוד הבריות שדוחה

ל"ת שבתורה הא תרגמא רב בר שבא קמיה דרב כהנא וכו' ואין ספק שזה רבינא בר רב הונא דרבינא חברו של רב אשי לא הי' הולך אחרי מר בר רב אשי בשבתא דריגלא, שמר בר רב אשי הי' צעיר לימים הרבה נגדו עד שנפטר כחמשים שנה אחרי רבינא, וגם מר בר רב אשי אמר ליה אי אמרת לי מהתם שדיתיה ולא אמר ליה מר, והוא דבר פשוט שזה רבינא האחרון.

ועי' עוד במס' ברכות ד' ל"ו דאמרינן שם רבינא אשכחיה למר בר רב אשי דקא זריק אביונות וקאכיל קפריסין א"ל מאי דעתך כר' עקיבא וליעבד מר כב"ש דמקילי טפי דתנן צלף ב"ש אומרים וכו' מ"מ לב"ש הוה ליה ספק ערלה ותנן ספק ערלה בא"י אסור ובסוריא מותר ובחו"ל יורד ולוקח ובלבד שלא יראנו לוקט ר' עקיבא במקום ר' אליעזר עבדינן כוותיה ב"ש במקום ב"ה אינה משנה, והדעת מכרעת דכל השקלא וטרי' הזאת היא בין רבינא האחרון למר בר רב אשי שדברי רבינא באו בדרך שאלה וקושיא (עי' רש"י ד"ה מכל מקום שכתב האי מכל מקום מסקנא דפירכא דרבינא הוא ולמימר וכו') ומר בר רב אשי השיב לו ר' עקיבא במקום ר"א וכו'.

ועי' עוד בגיטין ד' ז' רבינא אשכחיה למר בר רב אשי דהוה גדיל כלילא לברתיה א"ל לא סבר לה מר הסר המצנפת והרם העטרה א"ל דומיא דכהן גדול בגברי אבל בנשי לא, ולשונם מורה בבירור שמר בר רב אשי הי' גדול מרבינא, ודבריו לבד ההכרעה, וכמו ההיא דברכות.

והרבה סתירות בגמ' יבוארו בזה, אבל כל זה מקומו אצלינו אצל רבינא הראשון ושם נאריך בזה, גם לא דברנו בזה בדבר רבה תוספאה ורבינא בגמ' כי על זה נדבר „בדור רב אשי" פרק י"א לקמן ועוד יותר יתברר כל זה על פי כל הדברים המבוארים לפנינו „בדור רב אשי" פ"א.

אמנם לתכלית ענין דברינו במקום הזה די לנו כי מצאנו את רבינא האחרון בגמ' בשמעתתא טובא, ובירינו מההיא דכתובות, ומההיא דמס' יומא דבערך שנת ד"א ר' כבר הי' בודאי מגדולי הדור ההוא, וגם קודם זה הי' כבר דיינא (די בבא) בסורא קרוב לפטירת רב אשי וכל זה יורה לנו להבין ששנת תת"א באגרת רש"ג ט"ס הוא, ולחנם סמכו על זה כל כותבי דברי הימים, וכתבו כן בפשיטות.

וצדקו דברי הראב"ד בספר קבלתו שכתב „וקודם לכן הפך לבם לשנוא עמו ותפס מלך פרס ג' מגדולי ישראל וכו' ותפס נערי בני ישראל והוציאם בעל כרחם מן הכלל בשנת שנת ד' אלפים רל"ד, ובאותה שנה הי' רבינא ראש ישיבה שנה אחת" ומתוך דבריו יוצא ככל אשר ביארנו, ואין ספק שכן הי"א.

## פרק ח.

ותוצאות חקירתנו זאת תהי' כי נרויח דור שלם, ומאד יפלא על כל כותבי הדורות איך לא שמו לב לפרש לעצמם דברי רב שרירא גאון הפשוטים והברורים, והי' להם לשאול את עצמם, אם כן הדבר שרבינא נפטר בשנת ר"ס, ואז נחתם התלמוד, מה זה שיאמר רב שרירא „ורבינא סוף הוראה", (והם בעצמם יפרשו זה על רבינא האחרון, והוא גם מפורש בדברי רב שרירא עצמו בהזכירו שנת מות רבינא האחרון, ועיקר פירוש דבריו עי' לקמן פרק י"א) ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוי סבוראי דמפרשי דמקרבי להוראה ואיקרי

אינהו רבנן סבוראי, וכל מי דהוי תלי וקאי פרשוהו כגון רב רחומי ורב יוסף ורב אחאי מבי חתום וכו' והא כל דור רבנן סבוראי דמפרשי' נפטרו כולם גם הם בזמן זה עצמו שנפטר רבינא, כמו שיודיע לנו רב שרירא עצמו במקום אחר (ולקמן בפרק י"ב נביא כל אריכת דבריו בזה) זמן מות כל הדור ההוא, ומבואר שם בדבריו דרבנא סמא בריה דרב יהודאי מת שנת רס"ד ורב אחאי בשנת רס"ו, ובניסן של שנה זו דשנת רס"ו נפטר רב רחומי, ובשנת רס"ז נפטר רב שמואל בריה דרב אבהו, ובאדר שכיב רבינא בר אמציא וכו' עי"ש ואם כן חיו אחר רבינא רק כארבע וחמש שנים, ויאמר שם בפירוש על הדור בכלל דרובן מתו בימים ההם, ואיך היו הם דור אחר, אחרי רבינא, ואיך יאמר „ובתר הכי אע"ג דהוראה ודאי לא הוות הוי סבוראי וכו' כגון רב רחומי ורב יוסף ורב אחאי וכו'" איך היו בתר הכי, והלא כל אלה דור אחד ממש עם רבינא.

אבל לפי המבואר כן הדבר שדורם הוא בתר הכי, דרבינא נפטר בשנת תשפ"ו (ד"א רל"ד—רל"ה) מיד אחר רבה תוספאה, ואם כן היו רבנן סבוראי דמפרשי, דור מיוחד דור שלם, דכבר ידוע דבדברים כאלה יחשב דור כשלשים שנה, לפי שלא יחשבו בזה ימי הילדות, כי אם ימי העמידה והזקנה (ה).

וכן הדבר גם בפעולתן של הדור הזה היינו דור הראשון מרבנן סבוראי שהיא פעולה מיוחדת לעצמה, ונבדלת ממעשי רבנן סבוראי שאחריהם, וגם אין לה דמיון עם הנעשה קודם זה לפניהם, ופעולת הדור הזה, רבנן סבוראי—דמפרשי, היא נכרת ובולטת על פני התלמוד, ונדבר על זה במאמר מיוחד, וגם במאמרינו זה שמנו לזה מקום לרגל דברינו, ופעולתם אף שהיא מעט בכמות, גדולה מאד באיכות, והועילה לנו הרבה להבנת דברי הגמ' במקומות שונים, ולהכרעת הסוגיא להבין ולהורות.

והטעות הזה בא גם בסדר תנאים ואמוראים (שהוא גם בלא זה לפנינו כולו משובש ומוטעה) וגם שם מוכח מתוכו שהוא ט"ס שכתוב שם „בשנת תתי"א נאסף רבינא סוף הוראה ונחתם התלמוד ואתו רבנן סבוראי ואלה שמותם רב אחאי מבי חתים רב גביה מארגוזתא רב אחא בר רב נהילאי רבנא סמא בר רבנא יהודה, רב שמואל (בריה דרב אבהו) מפומבדיתא רבינא בר אומציא וכו'" ע"ש, והלא מבואר גם כאן בהדי' שכל אלה הם דור אחר, אחרי רבינא, ושם חדש קורא להם „ואתו רבנן סבוראי ואלה שמותם" ואם רבינא נפטר רק בשנת תתי"א (ד"א ר"ס) והם נפטרו מיד אחריו שלשה או ארבעה שנים, כאשר ידענו מדברי רב שרירא זמן פטירתם, כל אחד ואחד, הלא כמו שהי' רבינא אמורא גמור, ומרא דתלמודא כמו שהראנו ויותר מזה יבוא עוד בהמשך דברינו מבואר ומפורש, כן הלא היו הם כולם, ועל כרחך ככל המבואר בראיות ברורות דרבינא נפטר תשפ"ו (רל"ה) ועל כן באמת הוי הם כולם תלמידיו, ודור אחריו, ועל כן יאמר „נאסף רבינא סוף הוראה, ונחתם התלמוד ואתו רבנן סבוראי ואלה שמותם".

ואחרי שנתבאר לנו כל זה נבוא לבאר עצם ענין חתימת התלמוד מי חתמו, ומי סיימו, ומה טיב וענין הדברים האלה, ושלא יהי' הדבר מבעד הענן.

---

הערה (ה). ולפנינו יבואר מאין בא טעות סופרים זה, ואיך נשתרבב הטעות הזה, שהוא רק מפני שלא ידעו הענין, ואחזו יחד הזמן שמצאו שנסתיים התלמוד, עם זמן מות רבינא, ומפני שמצאו שנסתיים התלמוד ר"ס—רס"ה, הגידו כן שנת מות רבינא.

# פרק ט.

## סידור התלמוד, חיתום התלמוד, סיום התלמוד.

מצאנו על לשון כל המחברים רב אשי סידר התלמוד, בימי רבינא נחתם התלמוד, ונאמר עוד באגרת רב שרירא גאון ז"ל דבימי רב יוסי אסתיים תלמודא, ולא אחד אשר ביאר לנו אל נכון, מה פירוש הדבר הזה, ומה ההבדל בין מעשי זה וזה, וחוקרי אשכנז כפי הנראה התחילו להרגיש בזה, והאחרון שבהם המאסף לכל המחנות החכם וויים בדור ודורשיו ח"ג עמוד 215 כתב בזה וזה לשונו „ועתה „יוצא לנו מכל זה כי רב אשי חבר וסדר את התלמוד בשתי מהדורות, והבאים „אחריו לא מלאו את מחשבתו, והוסיפו עליו, אמנם מה שלא עשה השכל עשה „הזמן, מאורעות הזמן דרשו מאתם לחוש השלמתו, והמעשה הזה בצע רבינא בר „הונא אשר מת כמו חמש עשרה שנה (עשרים וחמש כי כן הוא לפי דבריהם) „אחרי רבה תוספאה תת"א לשטרות ד"א רנ"ט הוא השלימו, והבא אחריו רב יוסי „סיימו וחתמו ותקן בהסכמת חבריו לבלתי עשות עוד כמעשה החכמים שהיו אחר רב „אשי שהוסיפו מדבריהם על סדרו, וזה הוא הכוונה בקבלת קדמונינו שקבלו כי „בימיו נסתיים התלמוד" עד כאן לשונו.

ואף כי פזר את האותיות מכל דבריו אלה להעיר את המעיין על החדשות אשר ישמיע בזה, אין אני רואה בזה כל מאומה, זולתי שבא לאמר שרב יוסי תקן תקנה לבלי להוסיף וכן כתב יותר מפורש שם לעיל עמוד 213 וז"ל ובימיו (בימי רב יוסי) נסתיים התלמוד, ולא שהשלימו כי כבר נשלם עד תומו כי אם תקן שמעתה היתה המלאכה דים עכ"ל וכל מעיין בצדק יודה שאין זה פירוש דברי רב שרירא גאון במה שכתב אצל רב יוסי שבימיו אסתיים תלמודא.

וכדי לעמוד יותר על עיקר הדברים, נשים לב להתיר בזה עוד איזה שאלות ואיזה ספיקות, העומדים על שער הדברים בזה.

א) מדוע זה נקרא רבה תוספאה בשם זה, הן תוספאה איננו לא שם עיר ולא שם משפחה, לאמר שנקרא כן על שם עירו, או על שם משפחתו, והלא נראה ודאי ששם זה בא על שם מעשיו, ומה הם המעשים ההם לקרוא לו כן, והחכם וויים בדור ודורשיו כפי הנראה השתדל לישב זה ועל כן כתב וז"ל דברי רבה תוספאה בכל התלמוד מעטים, ונער יכתבם, והמתבונן בם בשום שכל יראה כי בכל מקום המצאם הם כתוספת הערה אשר אם נפרידה מתוך הענין לא יתקלקל חבור הדברים עכ"ל ואין לזה טעם, וכמה אמוראים יש שאין מהם בכל הש"ס כי אם דברים מעטים שנים שלשה מימרות, ואם נפרידם לא יתקלקל הענין, ולא נקראו תוספאה, וגם אין דבריו אמת „והמתבונן בשום שכל" הנה ימצא שם מאמרים עיקרים, וגם ההלכה הידועה עבד רבה תוספאה עובדא עד תריסר ירחי שתא (יבמות ד' פ') היא לאור בדין הלכה למעשה, ואיזה סוגיות תלוין בדין זה.

ב) עוד זאת ראוי לבאר, הנה פשטן של דברי רב שרירא גאון הם מפורש דרב אשי ורבינא הם סוף הוראה שהרי כן כתב בהדי' „ולפום הכי איתוספא הוראה דרא בתר דרא עד רבינא, ובתר רבינא איפסיקא כדחזא שמואל ירחינאה בספריה דאדם הראשון דהוה כתוב ביה רב אשי ורבינא סוף הוראה עכ"ל „אמנם הדברים מתמיהים שיאמר שם מיד אחר זה" ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמפרשי וכו' כגון רב רחומי ורב יוסף ורב אחאי וכו' וזה תימה גדולה שהרי

בתר רבינא ורב אשי היו עוד דור שלם של אמוראים, וכמו שיבואר לפנינו במאמר מיוחד „דור רב אשי".

ולא עוד אלא שרש"ג עצמו ישוב ויאמר אצל רבינא האחרון „ובארבע בשבא וכו' שכיב רבנא אבינא בר רב הונא דהוא רבינא והוא סוף הוראה" וכיצד יתקיימו שני מקראות הללו שיהי' רב אשי ורבינא הראשון סוף הוראה, וגם רבינא האחרון סוף הוראה.

והחכם גרעץ בדברי הימים ח"ב הולך ומספר לתומו ויאמר רבינא ורב יוסי נקראים במגילת סתרים לרשימת הדורות (ספרא דאדם קדמאה) סוף הוראה הראשון נהג ישיבתו בסורא מן ד"א רל"ד עד ד"א ר"ס והשני בפומבדיתא מן רל"ה עד רע"ה עכ"ל והנה באין אומר ודברים ישבש לו הגירסא בכל נוסחאות הגמ' במס' בבא מציעא ד' פ"ו שבכל הדפוסים נאמר רב אשי ורבינא, וכן הוא גם באגרת רש"ג, והוא יכתוב רבינא ורב יוסי, והרי גם ממקומו הוא מוכרע שאינו כן שהרי בגמ' (וכן באגרת רש"ג) נאמר רב אשי ורבינא סוף הוראה, ואם הי' זה רב יוסי הי' כתוב להיפך רבינא ורב יוסי, והי' מוזכו רבינא קודם ואחר כך רב יוסי, הצעיר הרבה ממנו, והי תלמידו, ונחשב לדור אחריו, ובגמרא בא רב אשי קודם ועל כרחך שכן הדבר שזה רב אשי, ולא רב יוסי.

וביותר הנני תמה איך לא הרגיש גרעץ שאין שום מקום לאמר כן, שאם יגרוס כן בדברי רש"ג יהיו דבריו סותרין זה את זה בשורה אחת, הנה יאמר דרבינא ורב יוסי סוף הוראה, ויאמר ובתר הכי (היינו בתר רבינא ורב יוסי) אע"ג דהוראה לא הוות הוו סבוראי וכו' ואיקרי אינהו רבנן סבוראי כגון רב רחומי ורב יוסף וכו' הנה הוא חושב את רב יוסי — רב יוסף זה עצמו כאן לדור דבתר הכי, כמו שהוא באמת, ולא ידעתי איך לא הרגיש בזה.

וגם יותר מזה דאם הגירסא בגמרא רב יוסי ורבינא סוף הוראה, הלא לא הי' רב יוסי יחיד בדבר, וכמו עתה שהגירסא רב אשי ורבינא, שהדבר פשוט שאין הכוונה דרב אשי ורבינא לבדם הי' סוף הוראה, וכל בני דורם הזקנים אשר חיו עמהם יחד, ואשר גם נפטרו לפניהם לא הי' כחם יפה להוראה, והלא פשוט שאינו כן, אלא הכוונה הם ודורם ומפני שהם היו ראשי הדור יקרא הדור על שמם, ובאמרם רב אשי ורבינא סוף הוראה, הרי זה כאלו אמרו דור רב אשי ורבינא סוף הוראה, ואם כן אם ירצה החכם גרעץ לשבש לגו הגירסא ולהגיה רב יוסי ורבינא סוף הוראה הלא פשוט שגם כן תהי' הכוונה דור רב יוסי ורבינא הוא סוף הוראה והרי ראינו שאינו כן, וכל זקני הדור ההוא שנפטרו כולם קודם רב יוסי, כמו רבנא סמא בריה דרב יהודה דשכיב בשנת רס"ד ורב אחאי שנפטר ד"א רס"ו ורב רחומי שנפטר בניסן דשתא דא (רס"ו) וכו' את כולם יחשבו גם רש"ג גם בסדר תנו"א לרבנן דבתר הוראה, והרי אלו סתירות שאין אחריהם כלום, ומה טיב השערות כפי העולה על הרוח בהשקפה הראשונה, בענינים יסודיים כאלה, מבלי שים לב.

וכל הבלבול הגדול הזה בא אצלם, רק מזה שלא הרגישו הטעות סופר בשנת מות רבינא האחרון, וחשבו שנפטר שנת ר"ס על כן נתבלבלו אצלם הדורות יחד, ולא יכלו לצאת מן המצר.

ג) כשנתבונן על מקומו של הדבר הזה שרבינא האחרון הוא חתם התלמוד, אשר על יסוד זה נבנו בנינים גדולים, והחכם וייס גם הטיח דברים כלפי מעלה, ושפך בוז על נדיבים, לאמר שהבאים אחרי רב אשי לא מלאו מחשבתו וכו' (יובאו דבריו בפרק הבא) ראה זה מצאתי כי טעות הוא, וסמכו אחד על חברו.

בדברי רב שרירא גאון נאמר רק זאת על רבינא דשכיב שנת תשפ"ו והוא סוף הוראה, אבל מפני שהדיעה המתפשטת היא שבשנת ר"ס—רס"ה נחתם התלמוד וגירסתם בדברי רש"ג שאז מת רבינא, על כן נצטרפו שני הדברים יחד, ויהיו לאחדים שבשנת ר"ס הניח רבינא חותמו על התלמוד, ופשט את ידיו ושכיב וחיי לרבנן, ולכל ישראל שבק, וכי מצאו אצל רב יוסי ואסתיים תלמודא, לא הניחו את ידם, ויאמר וויים רב אשי סידר, ורבינא הוא השלימו, ורב יוסי סיימו, ולהבין מה יש לסיים עוד אחר שכבר נשלם יאמר שהכוונה שתקן הוא וחכמי דורו לבלי להוסיף עוד, והחכם גרעץ עשה יותר ושיבש לו הגירסא שרב יוסי סיים יחד עם חתימת רבינא, וכבר נתבאר שכל זה אינו.

ואחרי שהערנו על המבוכות הרבות שיש בזה, הנני אומר דבר ברור הוא שאין לשבש גירסאות שבכל הדפוסין בגמרא, רב אשי ורבינא סוף הוראה, עוד זאת רב יוסי לא תקן לבלי להוסיף, כי מעצמם לא היו מוסיפים, ובכל זה אין כאן מבוכה.

## פרק י.

כבר אמרנו כי באמרינו רב אשי ורבינא סוף הוראה, הוא מאמר כולל את בני דורם וחכמי זמנם, והוא גם דבר המובן מעצמו שכח המאמר הזה, הוא שב על הדור ההוא, ועל כל אלה אשר שמשו עמהם בישיבה, ויהיו כבר לגדולי הדור בימיהם, ואשר כבר אז נאמרו ונשנו מהם דברי הלכה והוראה, ויהיו שמעתתיהו מתבדרין.

כבר בימי רב אשי היו לגדולי הדור, ומהם גם מזקני הדור, מרימר רב אידי בר אבין, רב נחמן בר הונא, רב אחא מדיפתי, מר בר רב אשי רבה תוספאה, וכן כל אלה ששמשו בפומבדיתא אחרי מות רב אשי, כמו רב גביהה מבי כתיל רפרם השני ורב רחומי, ורב סמא בריה דרבא, אמימר בר ינוקא ורב משרשיא, ואפי' רבינא האחרון שהוא נפטר אחרי כולם, ויהי לסוגר את ימי הדור ההוא, כבר מבואר לעיל בפ"ה דזמן קצר אחרי מות רב אשי, כבר הי' לדיינא (די בבא) בסורא, ולפנינו במאמר „דור רב אשי" יבואר זמן כל אחד ואחד מכולם, ופעולתם, וענינם, ומקומם בגמ'.

אחרוני הדור של רב אשי ורבינא, היו רבה תוספאה ורבינא האחרון, רבה תוספאה מצאנו לו בהדי' בש"ס דין ודברים עם רבינא חברו של רב אשי, וזה יבואר „בדור רב אשי" פי"א, ורבינא נפטר קודם רב אשי, ורבה תוספאה ישב בראש בסורא אחרי מר בר בר רב אשי, וכשנפטרו רבה תוספאה, ואחריו רבינא, תמו כל בני הדור ההוא.

ואחרי אשר רבה תוספאה ישב בראש בסורא באחרונה, (וכל סידור הש"ס נעשה בסורא, בימי רב אשי וההשלמה אחריו) ורבינא לא מצינו לו כלל שישב בראש, ואף כי ודאי כן הי', אבל מפני שנפטר מיד אחרי רבה תוספאה, הנה הנעשה בישיבה בימיהם הלא נגמר הכל בימי רבה תוספאה.

והיינו שעל סידורם של רבינא ורב אשי נתוסף בימים ההם, כל מעשי הדור ההוא דורם של רבינא ורב אשי, החכמים אשר שמשו עמהם יחד בישיבה, ושעסקו עמהם יחד בסידור הש"ס, והורו והוגו לקיים דבר, עוד בימיהם של רבינא ורב אשי, כל הזקנים אשר האריכו ימים אחר רבינא ורב אשי, ואשר רבה תוספאה ורבינא האחרון היו האחרונים מהם, כל זה נתוסף בישיבתו של רבה ובימיו, ויקרא בשמו לאמר רבה תוספאה.

וראוי לדעת כי ענין כל ההוספות האלה כולם אינם סידור סוגיות חדשות, ועניניים חדשים. אין הדבר כן, והתלמוד כלו כפי שהוא לפנינו, הוא כפי סידורו של רב אשי וסייעתו בימיו, וכל ההוספות מגדולי הדור שהאריכו ימים אחריו, אינם אלא תוספת דברים קצרים מאד, ונחוצים להבנת הסוגיא, ובמקומות הרבה לא היינו מבינים הענין כמו שהוא בלעדי ההוספות האלה, או הודעה מהכרעת פסק הלכה והלכה למעשה, על מחלוקת האמוראים הקודמים, וכמו שיבואר יותר בדור רב אשי ולחנם הטיח דברים בדור ודורשיו חלק ג' עמוד 213 וכתב וז"ל כאשר מת רב אשי עצתו לא נמלאה, מה הי' חפץ רב אשי במלאכתו אשר לה הקדיש כל טובו וזמנו, הלא רק להביא סדרים בתורה התלמודית אשר אזנו וחקרו גדולי הדורות עד זמנו ולחבר כל זה בספר ולתתו ביד הדורות הבאים, להגהות בו, וללמוד ממנו כל עניני התורה, ולפי מחשבתו הספיק סדרו להשגת זאת התכלית, אמנם לא יכול הדור הבא להתאפק מלהוסיף עוד על הסדר שסידר רב אשי, והכניסו בו דברים אשר לפי רצון רב אשי הי' ראוי להעדירם, אשר על כן השמיטום, ויותר מהמה עוד הוסיפו דברים חדשים וספיקות ופלפולים ודינים חדשים, עכ"ד הקורא לתומו דברים כאלה הנאמרים בקול גדול, ידמה כי על ידי הבאים אחרי רב אשי, נהרסו כל הסדרים אשר אמר רב אשי להביא בתורה, ונתבטלה מחשבתו, וחפצו אשר לו הקדיש כל טובו וזמנו, אבל היודע ומבין ישתומם על דברים כאלה הנאמרים ונדפסים, ובאמת אין להם שחר, והנם רק קלוטים מן האויר, בחשבו שהרשות נתונה לכתוב ככל אשר יטנו הרוח, וסמך על הקורא שלא ידקדק אחריו, כי הגיע לנו הימים אשר אין מדקדקים כי אם, עם הבא לבנות, אבל הבא להרוס אין בודקין אחריו, ואין דורשין ממנו, לא ראיות ברורות, ולא מאזני משפט.

אבל כל בוחן ובודק, מעמיק וחוקר, יראה כי הסדרים אשר הביא רב אשי בתורה להגהות בה, וללמוד כל עניני התורה, נשארו כולם כאשר הם ככתבם וכלשונם, ובכל צביונם, ולא נגרע דבר, וגם לא נשתנה כל עיקר, ואם יש פה ושם, אחרי המשך כמה דפין זה מזה, איזה הוספה קצרה, הנה גם ההוספות הקצרות ההן הרבה מהן הם מה שקבלו, כמו עי' חולין ד' צ"ז: היינו אטמהתא דאימליחו בי ריש גלותא בגידא נשיא רבינא אסר רב אחא בר רב שרי, אתו שיילוה למר בר רב אשי אמר להו אבא שרי.

וכמו ההיא עובדא דמס' יומא ד' ע"ח דרב רחומי אמר אנא חזיתיה לרבינא דעבר וכו' ואחר זה עובדא דרפרם השני, ורבינא האחרון וכו' עד לא סבר לה מר להא דאמר רב אשי, וכו' עי' לעיל פ"ז.

וכן ההיא דאמר רבינא אמר לי מרימר הכי אמר אבוך משמיה דרב פפי וכו' במס' נדרים ד' צ', וכן שם ד' ס' (עי' לעיל פ"ז) ועי' לקמן בדור רב אשי פ"א בד"ה וכאלה רבות, והכל בקצרה מאד, ונתוספו על סידור רב אשי, אבל לא נשתנה מאומה.

ואף במקום שיראה שזה כמו דבר חדש, הנה הרבה פעמים יתראה לנו אחר העיון שאין הדבר כן, ועי' לדוגמא במס' בבא מציעא ד' י' ע"ב דאמרינן שם ואמר ריש לקיש משום אבא כהן ברדלא קטנה אין לה חצר וכו' ור' יוחנן משום ר' ינאי אמר יש לה חצר במאי קמיפלגי וכו' ומר סבר חצר משום שליחות איתרבאי וכו' ומי איכא למ"ד חצר משום שליחות איתרבאי והתניא וכו' אמר רבינא היכא אמרינן דאין שליח לדבר עבירה היכא דשליח בר חיובא הוא אבל בחצר וכו' רב סמא

אמר (ובראש רב סמא בר רקתא וצ"ל בר רבא) היכא אמרינן אין שליח לדבר עבירה היכא דאי בעי עביד אי בעי לא עביד, אבל חצר וכו' מאי ביניהו איכא ביניהו כהן דאמר לישראל אקפי לי קטן, אי נמי איש דאמר לאשה וכו' להך לישנא דאמרת כל היכא דאי בעי עביד אי בעי לא עביד מחייב שולחי וכו' להך לישנא דאמרת כל היכא דשליח לאו בר חיובא מחייב שולחו הני נמי וכו'.

והנה בכל הש"ס באמוראים הקודמים לא מצינו כלשון הזה בגמ' דכדאמרינן מאי ביניהו מהדרינן איכא ביניהו כך וכך לרבא פטור ולאביי חייב, או לאיזה אמורא שהוא, או סתם איכא ביניהו כך וכך, וגם כאן הי' צ"ל או סתם, או מפורש איכא ביניהו וכו' לרב סמא דאמר וכו' הכי נמי לא מחייב שולחן, לרבינא דאמר וכו' מחייב שולחן אבל לשון הגמ' להך לישנא דאמרת ולהך לישנא וכו' מצינו רק בשתי לשונות של איכא דאמרי מסתמא דגמרא.

וראינו בזה דגם רבינא ורב סמא שהיו עדין מרבנן דהוראה, היינו בני דור רבינא ורב אשי, ורבינא כאן במס' ב"מ הוא רבינא האחרון, ורב סמא הוא בן דורו שהי' לראש בפומבדיתא מן שנת רט"ו עד רל"ה. הנה גם דבריהם בזה ענינם ומחלוקותן בהלשון לפרש הכלל של אין שליח לדבר עבירה, והיכא איתמר, ובהרא"ש באמת הגירסא רב סמא בר רקתא קמיה דרבינא משמיה דרב אויא אמר כי אמרינן וכו'. ונראין הדברים שהוא באמת רק כשתי לשונות היכי איתמר בבי מדרשא החילוק הזה, ודבר קבלתם בזה מהדור הקודם.

ובודאי שיש שם גם דינים חדשים, אבל כתוצאות מענין הסוגיא, ודרושים גם להבנתה, לדעת להגדיר הענין כמו שהוא, והכל בקצרה, וכמו זה דאמרינן במס' חולין ד' מ"ז: אמר רב סמא בריה דרבא האי ריאה דדמי ככשותא וכמוריקא וכגון ביעתא טריפה אלא ירוקה דכשרה היכי דמיא ככרתי, ואף שהלשון הוא ככל לשון מימרא, אינה באמת כי אם לפרש ולהגדיר הא דאמרינן שם לפני זה דירוקה כשרה, אלא דגם פירוש דברי הקודמים בא אצלם בלשון כזה, שזה דרך האמוראים, ויש איזה פעמים גם פירכא ושינוי אבל הוא להבנת הדבר, לא פה המקום להרחיב הדברים בזה, כי זה שמור לנו במאמר מיוחד, לנתח ולהראות חזותם של שלשת מיני הנוספות האלה על סידור רב אשי היינו א) של בני דורו אשר האריכו ימים אחריו ב) ושל רבנן סבוראי — דמפרשי, היינו הדור הבא אחר זה, ג) ושל רבנן סבוראי לבר היינו, הדור השני מרבנן סבוראי שהם הוסיפו רק הסימנים, ולפעמים גם הרחב והסבר כעין פירוש כפי קבלתם, ונשוב לזה עוד גם במאמרינו זה בהגיענו לזמנם.

רק זאת נאמר כי כל השלשה מיני ההוספות האלה כולם יחד, בכל הש"ס כלו לא יעלו יחד אפי לכדי שליש מסכת אחת, וכי סידור של רב אשי נשאר לגמרי כלו כמו שהי'.

ועוד זאת נודע ונראה כי על ידי ההשלמה הזאת כפי קבלתם, ועל ידי ההוספות המעטות והקצרות האלה, הננו יכולים לירד לעומק סוגית הש"ס, ויעיד לנו על זה הירושלמי, ששם על הרוב חסר כל זה, מפני שתיכף אחר שניסדר ראשונה, בא שם שעת חירום וטירוף, וגזרות כוללות, ולא הספיקו בני הדור, להרחיב לפנינו דבר קבלתם, ולהקים העמודים, ועל כן נגשש שם כעורים, ולולא הבבלי שהוא לנו לישועה ולעזרה גם בהבנת הירושלמי, בהיותם תאומים, ואנו יכולים למילף זה מזה ועל הרוב ילמד הסתום בירושלמי מהמפורש בהבבלי, ובפרט

בדבר יסודי הענינים אבל לולא זה לא היינו יודעין משם מאומה, ומאת ד' היתה נסיבה לבלי תהי' התורה כשתי תורות.

וכל זה היינו דברי דורם של רב אשי ורבינא, הזקנים אשר האריכו ימים אהריהם, נעשה גם זה „בסורא" בישיבת רב אשי, ושם הי' גם רבה תוספאה.

## פרק יא.

רבה תוספאה נפטר בשנת תשפ"ה, ובשנה ההיא רבו המצוקות והגזירות, כאמור בדברי רב שרירא גאון „ובשנת תשפ"ה אתסרו כל בי כנשתא דבבל, ואתנקיטו ב' יהודאי לאמגושי" על מקומו בישיבת סורא בא רבינא, אבל לא ארכו לו הימים, וחי אחר רבה תוספאה אך איזה חדשים, ובשנת תשפ"ו בי"ג בכסליו נפטר גם הוא, וגם הוא הי' כל ימיו בסורא, והי' שם דיינא די בבא, בישיבת רב אשי, והי' יחד עמהם, ובמותו תם כל הדור ההוא של רבינא ורב אשי, והותחל דור אחר אשר שם חדש קורא לו, וכמו שיבואר ענין מעשיהם, אבל הוראה עוד לא הוות, ודור הוראה, היינו דור רבינא ורב אשי תם, ועל כן נאמר אצלו לאמר, והוא סוף הוראה.

ומעתה מי שיאמר שאז נחתם התלמוד לא משתבש, אבל רק לכוונה זו שביארנו, אבל לעיקר הדבר הנה רב אשי הוא המסדר, והוא החותם, ועל כן עיקר הדבר כמו שהוא ראוי לאמר כי בימי רב אשי נסדר התלמוד ונחתם. ובאמת כן הוא לשונם של כל הראשונים פוסקי ההלכות בכל מקום אשר ידברו מזה, ויכתבו כן על הרוב בפשיטות גמור, וכן הוא לשונו של רבינו שמואל הנגיד במבוא התלמוד שכתב „ובתראי שחברו התלמוד הם רב אשי וסיעתם ובימיהם נחתם התלמוד" והוא ז"ל הי' בזמן רב האי גאון וקבל ממנו (בכתב) וכל דבריו בודאי מדוקדקין, ולפי כל דברינו דבריו מבוארין כל צרכן, ובכלל דבריו כל דברינו בזה, ורק במקומות יוצאים מן הכלל, שידעו הראשונים ז"ל שזה מבני דור רב אשי ורבינא שהאריכו ימים אחריהם, אז יפרשו לנו שזה מהאמוראים האחרונים, רבנן דסוף הוראה, או מרבנן סבוראי דמפרשי, או רבנן סבוראי סתם הכל כמו שהוא.

ומבואר הדבר שכן הוא דמאמר רב אשי ורבינא סוף הוראה הכוונה על רב אשי ורבינא הראשון חברו של רב אשי, וכן הוא הדבר. אלא שעצם ענין המאמר הוא הם ובני דורם, אשר האחרון שבהם הי' גם הוא שמו רבינא, והסימן „ואבינה לאחריתם" האמור בגמ' כלל להם כל הדבר, והי' להם לסימן כולל את כל הענין, וכך הם פירוש דברי רב שרירא ויאמר ולפום הכי איתוספא הוראה דרא בתר דרא עד רבינא ובתר רבינא איפסיקא (היינו בתר רבינא האחרון סוף הדור) כדחזא שמואל ירחינא בספריה דאדם הראשון דהוה כתוב בו, רב אשי ורבינא סוף הוראה (והיינו הם ובני דורם כמובן) ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הווי סבוראי (היינו ובתר הכי אחר דור זה שהי' רבינא האחרון שבהם) ויחשוב תיכף הדור הראשון מהסבוראי, ואחרי אשר לבד אמרו רב אשי ורבינא סוף הוראה, הוסיף עוד לציין ולפרש אצל רבינא האחרון בדברו עליו ביחוד, ויאמר שם עוד הפעם „והוא סוף הוראה" הלא בצדק היו יכולים לסמוך שלא נטעה בכוונתם, ונודע דבריהם.

ובפרט שניכר ובולט שהשואלים שלהם השיב רש"ג הנה גם אצלם הי' זה דבר פשוט, וגם מעצמם ידעו זה שהרי קודם התשובה הזאת (ך) שבא בה דבר

הערה (ו). דברי רב שרירא גאון בתשובתו, היינו באגרתו זה, אף שהיא לפנינו כולה מקשה אחת, היא מחולקת על כמה שאלות, ותשובות עליהן, והמוציאים לאור הי'

רבה תוספאה ורבינא האחרון מתחיל בלשון זה. "ודבעיתו רבנן סבוראי היאך נסדרו אחרי רבינא ומי מלך אחריהם מאותו זמן עד עכשיו (וכן הוא בראש דבריו בפרטו שאלותיהם) חזינן לפרושי לכו עיקרא דהא מלתא וכו'" וראינו בזה שהשואלים הללו, שהיו חכמים גדולים, והם חכמי קאירואן, כן שאלו בפשיטות, ובפשיטות באֹ בלשון שאילתם היאך נסדרו רבנן סבוראי "אחרי רבינא" ופשוט דכוונתם על רבינא האחרון, דאם הי' כוונתם על רבינא חברו של רב אשי, היו כותבים אחרי רב אשי, וגם איך שייך שישאלו על רבנן סבוראי שהיו אחרי רבינא, וכי לא ידעו שאחרי רבינא ורב אשי היו עדין אמוראי טובא, אבל כוונתם בפשיטות לרבינא האחרון, שעמו נגמר הדור, והותחל דור חדש מרב יוסי רב אחאי, רב רחומי ורב שמואל בריה דרב אבהו וחבריהם, היינו רבנן סבוראי, וכמו שהשיב להם רב שרירא, וכמו שיבואר לפנינו.

וממוצא הדברים האלה נודע, כי אז נגמר זמן ההוראה, לא מפני שמה שלא יעשה השכל יעשה הזמן, כאשר יאמר להם בלי עיון (עי' לעיל פ"ט) וכי תוקף הצרות אכף עליהם לבלי להוסיף עוד ועוד, כי מעולם לא נפסקה התורה וההוראה, על ידי תוקף צרות הדור, אפי' בדורו של שמד, אבל קול עם ד' הי', והסכמת הועד הגדול מישיבת רב אשי, שסידר וחתם הש"ס ויהי דורם סוף הוראה.

שוב ראיתי שיסוד דברי חוקרי אשכנז לקוח בזה מדברי הרב שי"ר בכרם חמד חלק ו' עמוד 255 שכתב שם וז"ל והנה התלמוד נחתם כפי ספר הקבלה להראב"ד בשנת ד"א ר"ס ליצירה, והוא באמת העת הנכונה והראויה ג"כ לרבוי ההעתקות של התלמוד וחתימתו, אחרי ראו הגזרות והמהומות בנתים, ויראו כי התלמידים לא יוכלו עוד לשנות כל אשר שמעו בלי גרעון, ואם יוסיפו עוד הויות וסברות, יתרבו הסוגיות מאד וגם המבוכות בכולן על ידי הפסק הישיבות הקבועות, ולכן כתבו וחתמו כל אשר נאמר עד עתה עכ"ד והשערתו זאת היתה ליסוד והחלטה אבל במח"כ כתב דבריו אלה בלי עיון כי באמת אף אם היתה השעה משחקת להם, לא היו מוסיפים עוד הויות וסברות, ולא היו הסוגיות מתרבות מאד, ולא המבוכות בכולן, ובחפזה כתב כן, וכמו בימי רבי, שלא הצרות תכפו עליהם, כי אם להיפך, שהיו ימי מנוחה, וקול ד' הי', והסכמת כל חכמי הדור, שהמשנה נגמרה ונחתמה, ומכאן ואילך פסקו תנאים ויקראו לעצמם אמוראים, ואין עוד תנא ופליג (כי אם כיוצא מן הכלל על ר' חייא ורב וכדומה דורו של רבי ויבואר במקומו), כן ממש הי' בימי רב אשי שהיו ימי מנוחה ורב אשי וחבריו היו גדולים אצל מלכי פרס, אבל קול ד' הי', והסכמת כל חכמי הדור, והסכמת ישראל, ומכאן ואילך "הוראה לא הוות עוד" ולא איתוספא הוראה.

וסוף דור זה הגיע עד שנת ד"א רל"ה.

## פרק יב.

### סיום התלמוד, רבנן סבוראי—דמפרשי.

ונבוא לדברי רבנן סבוראי, ענינם ודברי ימיהם, והנה החכם גרעץ בחלק ג' ציון ב' כתב וז"ל "אם נשים עין בקורת על מקורי תולדה הראשונים הקלים והדלים,

---

להם לחלקה בהשכל ודעת לסימנים מיוחדים זה מזה, כל שאלה בסימן מיוחד, ואז היו מועילים הרבה להמעיין להקל הבנתה וסידרה, וגם הי' טוב לרשום מקום כל דבר אשר יובא משם.

על דברי הסבוראי אז תהי׳ השגתינו על דבר המורים האלה, גבדלת ומשונה מההשגה אשר יתנו לנו רושמי הזכרנות בהדורות המאוחרים, ר׳ אברהם בן דאוד בעל הקבלה חושב חמשה דורות רבנן סבוראי וכו׳ אך הדברים האלה טעות הם בידי מחשבי סדר זמנים, אין לתפוס הסבוראים ולחשבם כחבל מורים ראשי ישיבה שמלכו זה אחר זה במשך כמה דורות וכו׳ מכל זה יוצא שכל תקופת הסבוראים נמשכת רק חמשים שנה (ארבעים) או ימי דור אחד תחלתה מות רבינא — האחרון — ד״א ר״ס וסופה מות רב גיזא ורב סימונא ד״א ש״י (ד״א ש׳) אלה האחרונים היו לבטח תלמידי רבינא, ובכן נבין עתה דברי רב שרירא באמרו „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות, דהכי פירשו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים״ עכ״ל גרעץ בקיצור שם.

וכל דבריו בציון זה הארוכים מאד, הנם טעות על טעות א) בפשט הפשוט במה שאמר דבדברי רב שרירא נאמר דרובן דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות ב) טעה לחשוב את ימי הסבוראי לדור אחד, ובאמת היו תקופה שלמה של ארבעה דורות וחבל מורים זה אחר זה, ומשך זמנם לא ארבעים — חמשים שנה, כי אם מאה וחמש עשרה שנה, וכולם ימי עבודה ומעשה, וגם דברי הראב״ד בספר הקבלה יש להם פנים כמו שיבואר, ג) וטעה עוד במה שכתב על רב רבאי דמן רוב, ונסתבך בחנם, ד) וטעה לחשוב את רב גיזא ורב עינא לאיש אחד, ואת רב סמא ורב סימונא לאיש אחד, ועל ידי כל הטעותים האלה יצאו לו משפטים מעוקלים, ומסובכים, וענן וערפל סביב, והחכם וויים הלך אחריו בכל הדברים האלה, ונבאר הדברים ראשון ראשון.

הנה הביאו לנו עדות של רב שרירא גאון אשר לדעתם מפורש בדבריו בדברים מפורשים ככל דבריהם שהרי הוא אומר „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות דהכי פירשו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים״ ומה לנו עדות יותר גדולה, ויותר מבוררת מזו, שכל ימיהם לא היו אלא ימי דור אחד.

אבל נגולל נא לפנינו את אגרת רב שרירא גאון, ונראה דבריו שם, הוא יאמר „ובשנת תשפ״ז (ד״א רל״ה) שכיב רב סמא בריה דרבא, ומלך בתריה רב יוסי, ובימיה סוף הוראה (ז) ואסתיים תלמודא, ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות דהכי פירשו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים בשנת תט״ו (ד״א רס״ד) שכיב רבנא סמא בריה דרב יהודאי בסיון ואמרין דדיינא די בבא הוה, ובחר בשבא דהוא ארבע באדר שנת תתי״ז (ד״א רס״ו) שכיב רב אחאי בר הונא, ובניסן דשתא דא שכיב רב רחומי ואית דמחלפין רב רחומאי, ובשנת תתי״ז (נראה דצ״ל תתי״ח ד״א רס״ז) שכיב רב שמואל בריה דרב אבהו דמן פומבדיתא, ובאדר שכיב רבינא בר אומציא ובשנת תתי״ט (ד״א רס״ח) שכיב רב הונא ריש גלותא, ובשנת תתכ״ב (ד״א רע״א) ביום כפור הוה זעפא ושכיב רב אחאי בריה דרבה בר אבוה ובשנת תתכ״ו (ד״א רע״ה) שכיב רב תחנא ומר זוטרא בני חיננא, ואשתייר רב יוסף גאון במתיבתין כמה שנין, ובתר הכי רב עינא בסורא ורב סימונא בפומבדיתא, ובתר הכי רב רבאי מרוב ומן מתיבתא דילן הוה וכו׳.

---

הערה (ז). ובימיה היינו בתוך ימיו, נשלם דור סוף הוראה ורב יוסי כבר הי׳ אז לגדול הדור. כי בשנת רל״ה רל״ו כבר מלך בפומבדיתא. ועל כן נאמר אצל רבינא והוא סוף הוראה ואצל רב יוסי ובימיה סוף הוראה. וכבר נתבאר כל זה באר היטב.

וכמה יש להשתומם איך עלה על דעת החכם גרעץ, ואחריו ה' וויס לקחת מתוך דברי רב שרירא גאון שורה אחת, מבלי להביט מה לפנים, ומה לאחור, ולאמור דבכתבו „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות" הכוונה רבנן סבוראי שהיו אחר רב עינא ורב סימונא, ושעל ידי זה בטלה תקופת רבנן סבוראי, שאם הי' הדבר כן, הי' לו לכתוב זה אחרי סיום דבריו שסיים ובתר הכי רב עינא בסורא ורב סימונא בפומבדיתא וכו' פה הי' לו לכתוב ולסיים „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות דהכי פירשו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים".

אבל רב שרירא גאון כתב זה בראש דבריו, וקאי שם בדורו של רב יוסי שהוא הדור הראשון מרבנן סבוראי, ועוד יותר מזה כי איננו מסתפק במועט לכתוב דבריו סתם, כי אם הולך ומפרש על מי נאמר זה בספרי דברי הימים להגאונים, ומעתיק לפנינו כל האמור שם בדברי הימים למען נודע דבר ברור, ודבריו דהכי פירשו הגאונים, בספרי זכרוניהם, הם הקדמה למה שיאמר אחר זה.

ודבריו כך הם „ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות דהכי פירשו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים דבשנת תט"ו מת רב סמא וכו' בסיון וכו' ובחד בשבא דהוא ארבע באדר שנת תתי"ז שכיב רב אחאי וכו' והולך ומעתיק משם ככל האמור שם בדברי הימים של הגאונים השנה והחדש, והיום, לדעת איך מתו זה אחר זה במשך זמן קצר, והוא העתיק הנאמר שם על היותר מצויינים שבהם, והננו רואים בזה שמותיהם, ומי היו כל אלה אשר מתו בשנים מועטות, והם מהדור הראשון של רבנן סבוראי, אשר היו כולם כד אסתיים תלמודא וכל אלה היו ראשי הדור ההוא, והדברים פשוטים, ולא ידעתי איך טעו בזה.

לפרש בזה ענינם של הדור הראשון מרבנן סבוראי „רבנן דמפרשי" ומה הי' מעשיהם, זה לא הי' נדרש לרב שרירא גאון, שאין דרכם של ראשונים לכפול דבריהם, ולשנות את הנאמר כבר, והוא כבר פירש זה לעיל בדברים ברורים, וכתב שם „ובתר רבינא איפסיקא וכו' ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמפרשי דמקרבי להוראה, ואיקרי אינהו רבנן סבוראי וכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוהו כגון רב רחומי ורב יוסי ורב אחאי וכו' ולכן התחיל כאן אצל רב יוסי שהוא ישב בראש כל ימי הדור הזה בערך ארבעים שנה, כאן פירש דברי ימיהם של הדור הזה, ועד כמה נמשך זמנם, וכתב „ואסתיים תלמודא ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מעטות דהכי פירשו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים בשנת תתט"ו שכיב רב סמא וכו' וההעתק מדברי הימים ההם הוא עד „ואשתייר רב יוסף במתיבתין" ומשם ואילך ישוב רב שרירא לדברי עצמו, ולהצעת סיפורו, ויאמר.

ואשתייר רב יוסף במתיבתין (היא פומבדיתא ששם הי' גם רב שרירא) כמה שנין ובתר הכי רב עינא בסורא ורב סימונא בפומבדיתא, ובתר הכי רב רבאי מרוב ומן מתיבתא דילן הוה וכו' והרי יוצא מפורש מדברי רב שרירא שהי' כאן דור אחר דור, וכמו שיבואר.

הדור הראשון של רבנן סבוראי הוא דורם של רב יוסי ורב רחומי ורב אחאי וכו' שכתב עליהם רב שרירא בהדי' „ואיקרי אינהו רבנן סבוראי" וכבר נתבאר מה הוא הפירוש במה שאמר עליהם הוו סבוראי — דמפרשי, ובמה שכתב עליהם וכל דהוה תלי וקאי פרשוהו, ומתוך דברינו נתבאר לדוגמא היכן נמצא כזאת בגמ' מהם והיכן הוזכרו הם בגמ' בפירוש על ענינים כאלה, בשמותיהם. ועוד נשוב לבאר זה יותר וקרוב הדבר וכן נראה שהם כתבו התלמוד, שבימי רב אשי בודאי לא

נכתב, כמו שהיא מבואר אצלינו בראיות ברורות, ואף שמעשי הדור הזה איננה הוראה גמורה, אבל תלמידי האמוראים היו, רבנן דסוף הוראה „ובימיהם הוא שהיתה סוף הוראה" ועל כן היו הם דמקרבי להוראה, וכלשון רב שרירא" ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמקרבי להוראה" וכל מה שנמצא מהם בגמ' יברר לנו שכן הדבר ועל מעשי הדור הזה דכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוהו יאמר להם שהם סיימו את התלמוד, וזה הוא הפירוש ממה שאמר רב שרירא גאון אצל רב יוסי ואסתיים תלמודא.

## פרק יג.

### דור שני להסבוראים.

רב עינא ורב סימונא היו ראשי הדור השני להסבוראים, רב עינא מלך בסורא, ורב סימונא בפומבדיתא, אבל לא הי' ענינם שוה, ישיבת פומבדיתא לא נתנזקה כל כך מרדיפות פירוז רשיעא, ובהיות אנבאר מחוז לעצמו, לא הגיעו שם תוקף גזרות פירוז, ועל כן בתוקף ימי הצרות והגזרות של פירוז בשנת ד"א רל"ה—רל"ו הוקם על שם רב יוסי לראש, והוא ובני דורו הרימו שם דגל תורת ד'. ויכתבו את התלמוד על ספר, וכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוהו, כפי קבלתם מהאמוראים „דור רב אשי", ולא התרפו ביום צרה ויתגברו על כל התלאות, אבל בסורא רבו המצוקות על אחת שבע, ולא יכלו עמוד שם. ואחרי אשר בשנת תשפ"ה (לשטרות) אתסרו כל בי כנשתא דבבל (ח) ואיתנקיטו בי יהודאי לאמגושי ואתסרו רבנא אמימר בר מר ינוקא, והונא בר מר זוטרא ריש גלותא, ומשרשיא בר פקוד, וכולם נהרגו בשתא דא, ובימים מועטים אחר זה נפטר גם רבינא, הנה לא מצאנו כי הקימו בסורא ראש אחרי מות רבינא (ט) ואצל רב שרירא מפורש כי רב עינא חי' מהדור השני של הסבוראים, ובתר רב יוסי ודורו, כמו שהוא אומר מפורש ובשנת תתכ"ו (ד"א רע"ה) שכיבו רב תחנא ומר זוטרא בני חיננא ואשתייר רב יוסף במתיבתין כמה שנין ובתר הכי רב עינא בסורא, ורב סימנא בפומבדיתא וכן יאמר שם גם לעיל מזה ורבנן דבתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונא והננו רואים מפורש בדבריו דרב עינא ורב סימונא דור אחד הם, זה בסורא וזה בפומבדיתא. ורב יוסי נפטר בערך שנת ר"פ שהרי על שנת ד"א רע"ה יאמר רש"ג ואשתייר רב יוסף במתיבתין כמה שנין, וא"כ מלך רב סימונא בפומבדיתא בערך שנת ד"א ר"פ, ובודאי דגם קרוב לזמן זה מלך רב עינא בסורא, ועל כן יצדקו דברי רב שרירא באמרו

---

הערה (ח). נראה ברור דהכוונה על עיר בבל ולא על מדינת בבל. ועי' לפנינו „דור רב אשי" פי"ד.

הערה (ט). ובזה נבין גם הנוסח ביוחסין אחר אגרת רש"ג שנאמר שם „ואחריו רב אשי ס' שנה ואחריו מלך רב טביומי דהוא מר בר רב אשי. ומלך אחריו רב יוסי שבימיו נחתם התלמוד, וכשנפטר רבנא יוסי נשארו שתי הישיבות בלא גאון עד שהסכימו רבנן סבוראי וכו' והנה מר בר רב אשי הי' בסורא ורב יוסי בפומבדיתא, ואיך שייך לומר ומלך אחריו רב יוסי, וגם איך יאמר וכשנפטר רבנא יוסי נשארו „שתי הישיבות" בלא גאון, אבל ברור שהוא מפני שבסורא לא הי' ראש מתיבתא בימי רב יוסי, על כן בא כלשון הזה, ואף שהנוסח הזה נלקה בחסר וידוע כי מר בר רב אשי לא מלך תיכף אחר אביו, וגם אחריו הי' רבה תוספאה (וחוקרי אשכנז חשבו שכל זה מרב נתן הבבלי ולשונו ממש, וזה טעות ויבואר בימי הגאונים, אבל זה נוסח שהי' לו מקור, ומתגלגל בפי כל המדברים מזה) אבל בעיקר הדבר נראה שהלשון מתוקן כמבואר.

ובשנת תתכ"ז שכיבו וכו' ואשתייר רב יוסי במתיבתין כמה שנין, ובתר הכי רב עינא בסורא, ורב סימונא בפומבדיתא וכו' אבל כל ימי הדור הראשון מהסבוראי, הי' בית הועד רק בפומבדיתא.

והננו רואים בזה דבר נפלא מהנהגת קורא הדורות מראש, כי כל דבר מסידור המשנה והתלמוד, נעשה בקיבוץ כל חכמי הדור במקום אחד, אשר עמד בימים ההם בראש שאר כל בתי הועד, סידור המשנה במקום הועד של רבינו הקדוש, וסידור התלמוד וחתימתו, אצל רב אשי בסורא, שכל חכמי הדור היו אז כפופים לו וישבו לפניו, וגם חכמי פומבדיתא שמלכו בימיו ואחר ימיו שמשו לפניו בסורא בסידור הש"ס יחד, (עי' לפנינו דור רב אשי מפרק ו' ולהלן) ואחר זה כתיבת הש"ס, ואסתיים תלמודא הי' הכל בפומבדיתא, שהיתה אז עיקר הועד.

וראיתי להעיר כי גם אם היו נותנים לב לדבריהם בעצמם אז בהכרח היו מרגישים שאין הדבר כפי החלטותיהם, כי הנה החכם גרעץ עצמו בסוף חלק ב' יאמר „בשנים אחדות אחרי מות רבה תוספאה התגברו הצרות בתי התלמוד נשמו גם בתי הדינין נתבטלו ובחורי בני ישראל נלקחו בזרוע לגדלם על ברכי הדת האמגושית — ד"א רל"ג תשפ"ד — תשפ"ה והעיר סורא כנראה חרבה בימים ההם, פירוז מזכיר במעלליו את אדרינוס קיסר וכו' ועוד הרשיע ממנו וכו' ובהערה 6 יביא דברי הגמ' שבת י"א (הובא באגרת רש"ג אצל רב אשי) אמר ר' אשי אנא עבידא למתא מחסיא דלא חרבה — והא חרבה? אימא מאותו עון לא חרבה, והשאלה והא חרבה לא נשאלה לרב אשי כי אם חותמי התלמוד בערך חמשים שנה אחריו בהכניסם מאמרו זה בתלמוד שאלו אותה עכ"ד" ע"ש, ואם כן הדבר, ואם לדעתו נחרבה סורא בימים ההם — בערך שנת ד"א רל"ה, איך לא הרגיש שאי אפשר שרבינא מלך שם עוד עשרים וחמש שנים מן שנת רל"ה עד ר"ס וששם נחתם התלמוד אחרי אשר כבר נחרבה סורא, ובודאי אם נחרבה אז, לא ביום אחד נבנתה מחדש ולא למחר שבו אליה, ובודאי עברו עליה בימי חורבנה כמה שנים, ובפרט שידענו כי באמת האריך פירוז ברשעתו עוד כמה שנים, ולא עת בית ד' להבנות בימיו, אחרי אשר החריבה, אבל כבר נתבארו הדברים באר היטב, ורבינא נפטר ד"א רל"ה, ואחריו באמת לא מצאנו איש יושב לכסא סורא בדור ראשון של הסבוראי, עד דור השני, הוא דור רב עינא ורב סימונא, רב עינא בסורא ורב סימונא בפומבדיתא וכבר אסתיים תלמודא ע"י דור ראשון של הסבוראים.

## פרק יד.

### רב רבאי מרוב.

כבר כתבנו כי אם נרצה לדעת דברי רב שרירא גאון, אז עלינו להבין דבריו, ולא לעשות מדחה, וגם במקום הנה יראה המעיין שכן הדבר, הנה בדבר רב רבאי מרוב יאמר שם גרעץ בציון ב' כי עלינו לתקן דבר אחד באגרת רב שרירא גאון, רב שרירא מונה את רב רבאי מרוב להסבוראים, אך פעם הוא אומר רבנן סבוראי וכו' כגון רב רחומי ורב יוסי וכו' ורב רבאי מן רוב וכו' ורבנן דבתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונא ופעם הוא אומר ואשתייר רב יוסי גאון (ראש ישיבה) במתיבתין כמה שנין, ובתר הכין „רב עינא בסורא, ורב סימונא בפומבדיתא, ובתר הכי רב „רבאי מרוב" ובכן הסתירה גלויה פעם מאחר „את רב רבאי מן רוב" אחר רב עינא ורב סימונא ופעם מקדים אותו, הסתירה הזאת יוצאת מהספק שהיו

„בדורות המאוחרים מסתפקים במצבו של רב רבאי מרוב שתי פעמים יאמר רש"ג „ואמרין דגאון הוה" „שלשת המלות האלה אינן מורות כי יש אומרים שהי' הוא רב רבאי הראשון לגאונים, כי רב שרירא גם „לרב יוסי קורא בשם גאון וכו' וגם האמוראים ראשי מתיבתא יקרא בשם גאונים וכו' ומרב רבאי לא ידע רש"ג לספר „דברי תולדתו, כי אם ואמרין דגאון הוה, אף לא ידע באיזה ישיבה הי' לגאון בסורא או בפומבדיתא, והנה אם הי' רב רבאי ריש מתיבתא אז לבטח חי אחרי רב עינא ורב סימונא, אך אם לא הי' ראש ישיבה אז נוכל „להקדימו לפני שתי הסבוראים הנזכרים, ועל כן נראה את רב שרירא מפקפק וכו'" ע"ש התולדות אשר הוציא מזה.

ולחנם נסתבך בכל זה. ועשה לו פשרות והשערות ופלפולים, והכל בטעות כי דברי רב שרירא ברורים, ואין כאן שום סתירה, והכל על מקומו, וכל דבר על ענינו, רב שרירא גאון ידע לספר מרב רבאי מרוב גם זאת שהאריך ימים הרבה, ויאמר שם לעיל אצל רבנן סבוראי — דמפרשי בחשבו בתוכם את רב רבאי יאמר וז"ל ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות וכו' כגון רב רחומי ורב יוסי ורב אחאי מבי חתים ובי חתים עיר בסביבות נהרדעא, ורב רבאי מן רוב דמפרש במס' סנהדרין וכו' וגם רוב עירו של רב רבאי היתה בסביבות ישיבת נהרדעא, ואמרי רבנן דרב רבאי גאון הוה ואוריך בשניה טובא".

והנה איש כרב שרירא גאון שחי מאה שנה, וגם אז לא נפטר כדרך כל הארץ, כי הי' עדין כחותיו עמו גם להשיב, רק אז נהרג על ידי המלכות, ונתלה, ותשובתו זאת כתב בסוף ימיו (לדברי המ"ע פכ"ד כתבה בשנת תשמ"ו, ולדברי האפודי בהקדמתו בשנת תשמ"ח, וא"כ הי' גם אז יותר מתשעים) וגם בנו רב האי גאון חי צ"ט שנה, הנה איש כזה בודאי לא נתפעל מאומה מזקן בן שמונים לכתוב עליו שהאריך בשניה טובא, ובאמת כי זקנה מן תשעים או גם מאה שנה הי' דבר השכיח בבבל בימים ההם, וגם רב יוסי שלא אמר עליו שהאריך בשני גם הוא בודאי שהגיע ליותר מגבורות, שבשנת רל"ו כבר נעשה לראש בפומבדיתא. ונפטר בערך שנת ר"ם (עי' פרק הקודם) ועל כן אם נתפוס שנות רב רבאי מרוב לערך מאה שנה ע"פ עדותו של רב שרירא דאוריך בשניה טובא אין ספק שכן הוא.

והנה רב רבאי מרוב הי' הצעיר בין דור ראשון מרבנן סבוראי, שהרי רש"ג חשבו שם באחרונה, אחרי כולם, ואם נתפוס מספר מצומצם נאמר שהי' צעיר מרב יוסי (ראש הדור ההוא) בערך עשרים שנה, וכן אם במה שאמר רב שרירא גאון עליו דאוריך בשניה, לא נרבה במחיר הדברים האלה, ונאמר שהאריך ימים יותר מרב יוסי בערך עשרים שנה, יוצא לנו שנפטר אחר רב יוסי ערך ארבעים שנה וחי ערך מאה שנה, ונפטר בערך שנת ד"א ש"ך.

ורב עינא ורב סימונא מפורש עליהם בדברי הראב"ד ז"ל שנפטרו בשנת ד"א ש', ורק גרעץ מעצמו חולק עליו בלא טעם, ומוסיף להם עשר שנים למען יהי' ליה ולכל הפחות חמשים שנה לימי הסבוראים, על כן יאמר שנפטרו ש"י, וכל זה אינו, ומעתה אפי' אם יוגרע לנו אצל רב רבאי איזה שנים, ונאמר שרב יוסי הי' קשיש ממנו רק חמש עשרה שנה, או שלא האריך ימים מאה שנה ישאר זמן כמה שנים אחר רב עינא ורב סימונא, אבל הדבר ברור לפי לשונו של רב שרירא שחי לכל הפחות מאה שנה, וא"כ נפטר בערך שנת ש"כ כעשרים שנה אחרי רב עינא ורב סימונא.

ודברי רב שרירא גאון לא לבד שאינם צריכין תיקון, כי אם עלינו להתפלא עד כמה הנם ברורים ומדוקדקים, ואיך סידר כל דבר במקומו, שם ידבר לא מראשי ישיבה זה אחר זה, כי אם מענין דור ראשון של רבנן סבוראי בגמ', ורק רבנן סבוראי — דמפרשי הוזכרו שמותיהם בגמ' והוא מביא שם באמת דגם רב רבאי מרוב הוזכר מפורש במס' סנהדרין, ד' מ"ג אמר רב רבאי מסתברא וכו' וא"כ הי' זה בימי רבנן דמפרשי קודם דאסתיים תלמודא, ועל זה הביא שם ביניהם לרב רבאי מרוב שהי' גם הוא בן דורם, ואז קבעו ממנו בגמ' ויאמר שם וז"ל „ורב רבאי מרוב דמפרש במס' סנהדרין דאמר היוצא ליהרג וכו' אמר רב רבאי וכו'" ועל כן הביאו בזה בין דור ראשון בין כל אלה שהוזכרו עדין בגמרא שחשבם כאן, והיינו רב רחומי ורב יוסי ורב אחאי, שהוזכרו כולם בגמ' וחשב בזה גם לרב רבאי מרוב.

אבל שם להלן סדר ראשי ישיבות הוא מונה איך מלכו זה אחר זה, ורב רבאי מלך אחרי רב עינא ורב סימונא, על כן, גם חשבו אחריהם, והולך ומונה סדר ראשי הישיבה כפי מה שמלכו זה אחר זה ואומר „ואשתייר רב יוסף במתיבתין כמה שנין (אחר שנת רע"ה) ובתר הכי רב עינא בסורא, ורב סימונא בפומבדיתא, ובתר הכי רב רבאי מרוב ומן מתיבתא דילן הוה וכו' והוא כותב זה לדבר ברור ובסגנון לשון ודאי גמור, ולא ספק, ולא שכחו בזה מאומה, אבל ידע וכתב, ואין בדבריו שום סתירה, כי אם להיפך שנכתבו בדקדוק גדול, שם הביאו במקומו לענינו שהוא מדבר שם, וכאן הביאו במקומו, לענין שהוא מדבר בו, והכל כמו שהוא.

וגם בזה טעה גרעטץ לאמר דרב שרירא לא ידע לאמר באיזה ישיבה הי' רב רבאי לגאון בסורא או בפומבדיתא, אבל בדברי רש"ג מפורש במקום הזה עצמו „ובתר הכין רב רבאי מרוב ומן מתיבתא דילן הוה ואמרין דגאון הוה" והנה ידוע דרב שרירא הי' בפומבדיתא, ועל כן בכל מקום אשר יזכיר סתם מתיבתא דילן הכוונה לפומבדיתא, וכמו שיאמר שם קודם זה „ואשתייר רב יוסף במתיבתין כמה שנין" שהכוונה בפומבדיתא, והי' נראה דתחת ומן מתיבתא דילן הוה צ"ל ובמתיבתא דילן הוה, וטעות סופר כזה קל מאד, אבל אין צריך להגיה כי גם אם נגרוס ומן מתיבתא דילן הוה, כמו שהוא לפנינו, הכוונה אחת כי באמרו דגאון הוה היינו במתיבתא שהי' כמו שהוא פשוט, וכמו שהוא גם הפירוש אצל ואשתייר רב יוסף במתיבתין, כמה שנין דהיינו דאשתייר שם ראש מתיבתא.

וטעות כזה טעה גם הרב בעל סדר הדורות, שכתב בערך רב רבאי מרוב „והיתה ישיבתו סמוך לנהרדעא" וזה טעות דרב שרירא גאון פירש רק מאיזה מקום הי' רב רבאי (לפי שנקרא בגמ' ע"ש עירו) וקודם זה אצל רב אחאי מבי חתים כתב ובי חתם היא עיר בסביבות נהרדעא, ועל זה כאשר כתב אחר זה דבר רב רבאי מרוב כתב וז"ל „וגם רוב עירו של רב רבאי היתה בסביב ישיבת נהרדעא" וזה ט"ס פשוט, כי אז לא היתה ישיבה בנהרדעא, וגם אין עיר סביב ישיבה, ואיך שייך לאמר עיר בסביב ישיבת נהרדעא, אבל פשוט שצ"ל בסביבת נהרדעא, ויגיד עליו רעו בי חתים אצל רב אחאי שהכוונה רק זאת לרשום מקום העיר שהיא אצל נהרדעא, ובודאי דעל זה קאי לשונו של רב שרירא באמרו „וגם רוב עירו של רב רבאי היתה בסביבות נהרדעא" היינו כמו עיר בי חתים, וכל זה לאמר דמשם הי', ונקרא ע"ש עירו, אבל בישיבה הי' בישיבת פומבדיתא, ושם ישב בראש אחר שנת ד"א ש', אחר רב סימונא.

וראוי להעיר בזה דהלשון „ואמרין דגאון הוה" אינו לאמר שזה שמועה

מסופקת, שהרי במקום הזה עצמו יכתוב לדבר ברור בלא לשון ספק „ובתר הכי רב רבאי מן רוב" אבל אם נדקדק בלשונו של רב שרירא גאון בתשובתו זאת נראה כי במקום שיעתיק מהכתוב אצל הגאונים יכתוב ויפרש לאמר שכן כתבו הגאונים בספרי זכרוניהם דברי הימים, ואת אשר ידע על פה, מפי השמועה, אשר קבלו זה מזה בישיבה דור אחר דור יכתוב בלשון ואמרין, כמו „ואמרין דדיינא די בבא הוה" ואמרין דגאון הוה „ואמרין דהוה באותו העת בסורא רב חיננא ורב חנא גאון בפומבדיתא" וכן שם אצל ר' יוחנן ואמרין דתמנין שנין מלך בתר ר' חנינא, והכוונה בכל זה שהנם יודעין זה איש מפי איש וידוע בישיבתם.

והזמן ששימש רב רבאי מרוב בישיבת פומבדיתא, כבר הגבלנו שהוא בערך מן ד"א ש' עד ד"א ש"כ, ולפנינו יבואר זה יותר, ומשם יתבאר לנו גם זאת מה הי' לסורא בימים ההם.

נשאר לנו לבאר דברי ימי הסבוראים במשך הזמן מן ערך שנת ש"כ עד ד"א שמ"ט, שאז כבר הותחלו ימי הגאונים.

## פרק טו.

### חתימת תקופת הסבוראים.

בסדר תנאים ואמוראים הנדפס בכרם חמד חלק ד' נאמר „והם היו סוף הוראה, ואחריהם רבנן סבוראי שבזכותם נמתחו השמים ונרקעה הארץ עד רב גידא ורב סימונא שהיו סוף סבוראי" וגם עוד הפעם נאמר שם „רבי ור' נתן סוף משנה, רב אשי ורבינא סוף הוראה רב גדא ורב סמא סוף סברא" והחכם שד"ל בכרם חמד שם העיר דבמחזור וויטרי הגירסא „עד רב גיזא ורב הונא שהיו סוף סברא" והמעיין שם בהנוסחאות יראה כי על הרוב עיקר הגירסא היא כמו שהוא במחזור וויטרי, והיינו אם כן רב גיזא ורב הונא.

אמנם החכם גרעץ כתב לו במקום הזה את דברי הימים לבני ישראל על פי חפצו לבד, ולא על פי המקורים, אף כי יביאם גם הוא בעצמו בכל זה כתב בציון ב' וז"ל „רב שרירא גאון שחי כמאה שנה אחרי בעל סדר תנאים ואמוראים יאמר באגרתו „ובתר הכין אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי וכו' ואיקרי אינהו רבנן סבוראי וכו' ורבנן דבתריהון נמי כגון רב עינא ורב סימונא" והנה גם פה נראה אחרוני הסבוראים רב עינא ורב סימונא, ועלינו גם להעיר בזה כי רב עינא הוא משובש מרב גיזא בסדר תנו"א אשר במחזור וויטרי נזכר פעם בשם רב גיזא ופעם רב גזא ובספר תנאים ואמוראים אשר בספר כריתות לר"ש מקינון נמצא רב גדא, באשר כי הכרת הדל"ת והזיי"ן קרובות במבטא על כן נראה לגרוס גידא או גיזא. „ורב עינא הוא לבטח שיבוש" עכ"ל והחכם וויים הדורך בעקבותיו יאמר גם הוא בח"ד עמוד 3 וז"ל „כל ימי רבנן סבוראי היו מעט ורעים, וכולם הלכו לעולמם זה אחר זה בשנים מועטות וכו' הגאון רב שרירא הזכירם בשמותם וכו' והאחרונים היו רב עינא (ולמקצת נוסחאות רב גיזא או רב גדא) ורב סימונא ועליהם נאמר בסדר תנאים ואמוראים הנוסד מן הגאונים „רב גדא ורב סימונא סוף סבראי" עכ"ל וויים שם.

ולא ידעתי מה זה הי' להם שרצו להכחיש תקופת הסבוראים, ולהעמידה על ולא כלום, ומחקו והגיהו ואין קצה לתכונה, והשתדלו לכווץ תחת ידם תקופה ידועה בכל ספרי הראשונים, ואשר פעולתם פעולה שלמה, בולטת וניכרת, ופורשת אור לפנינו, ועשו להם מאנשים שונים איש אחד.

והנה אם פעם נמצא רב גיזא ופעם רב גזא, אין בכך כלום, כי טעות שכיח הוא אצל המעתיקים, ובמבטא, והכל אחת, אבל רב עינא שיתחלף ברב גיזא לא ידענו ולא שמענו, ואם רב סימונא הוא שם שהי׳ גם לראש המתיבתא בפומבדיתא בדור הקודם (היינו בדור שקודם רב רבאי) אין בזה כלום, וכבר יש לנו שם בן דור אחד כשם בן דור אחר בכל דור. ולא מפני זה נכחיש ישותם לעשות מהם איש אחד, ונבוא לקצץ בדברי הימים, ולהפוך סידרם ובפרט שבאמת בספר כריתות בהזכירו זה אצל סוף מעשה (והוא מספתנו״א שם) הנוסח „רב גדא״ ורב סמא סוף סברא, ובמחזור וויטרא הגירסא רב גיזא ורב הונא, ולפנינו נביא ראיה שהגירסא רב הונא נראית נכונה, ויש לה סמך גדול ממקום אחר.

ולא ידעתי איך זה יכתוב גרעץ „ורב עינא הוא לבטח שיבוש״ והרי לבד שלא יטעו המעתיקים בין רב גיזא לרב עינא, הנה לבד זה הרי לפנינו בכל הנוסחאות של אגרת רב שרירא גאון ובכל המקומות אשר יזכיר את ראשי הישיבה מסורא ופומבדיתא אחרי רב יוסי אין שם שינוי נוסחאות כלל, כי אם בכל מקום, ובכל הנוסחאות הגירסא רב עינא ורב סימונא.

וביותר דכבר נתבאר בפרק הקודם, דאחר הדור השני מהסבוראים שהיו אז רב עינא ורב סימונא, הנה אחרי הדור הזה, הי׳ דור רב רבאי מרוב, ואיך אפשר לאמר דרב עינא ורב סימונא הם סוף סברא נגד המפורש בדברי רב שרירא גאון.

ואין העיקר אצלינו בזה למצוא עוד שני שמות מרבנן סבוראי, כי אם למצוא את כל זמן התקופה הזאת להגבילה ולסמנה מראשיתה לסופה, להסיר את הקמטים ולגלות את הזמנים, והפעולות ההם, דור לפני עינינו.

ואמיתת הדבר לדעתי כך הוא, רב שרירא גאון יאמר „ובתר הכי רב עינא בסורא, ורב סימונא בפומבדיתא, ובתר הכי רב רבאי מרוב ומן מתיבתא דילן הוה וכו׳ והויין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים ולא הוו יכולין למקבע פירקא ואתובי מתיבתא ומדבר גאונות עד כמה שנין דאתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז — שבור ואלין גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא בתר אלין מלין בסוף מלכות פרסיים משנת תת״ק שנה (ד״א שמ״ט) מלך רב חנן מאישקיא וכו׳ עכ״ד ופירוש דבריו הם דאחר זמן רב רבאי מרוב (וכמו שיבואר) היו שני שמד וצרות, ולא יכלו עוד גם רבנן דפומבדיתא למקבע פרקי היינו להקבץ יחד לסדר למודם, ושיתאספו בני ישיבתם כמנהגם היינו אותובי מתיבתא, וזה הי׳ כן איזה שנים, ובראותם כי בפומבדיתא אין תקוה למקבע פרקי, נדדו הלכו להם עד יעבור זעם, למקום אחר, אשר שם היו בטוחים ויסדו שם ישיבתם. והן דברי רב שרירא באמרו „עד כמה שנין דאתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז — שבור״.

אבל הלא זה ברור מדברי רב שרירא כי הלכו למדינתא דפירוז — שבור למקבע פרקי, וכן יוצא מדברי רש״ג להלן שבהלכם לפירוז — שבור יסדו שם ישיבה מסודרת ככל אשר הי׳ להם בפומבדיתא, ושנמשכה גם ששבו לפומבדיתא, וכי גם אז לא נתבטלה עדין גם ישיבת פירוז — שבור, כל עוד לא בטחו בשלות פומבדיתא, ובפרט כי הותחלו גם המלחמות עם הערביים, ונתבטלה רק כאשר כבשו הערביים את כל מדינת פרס ונחה שקטה הארץ בימי הכליף החמישי מואביה, אז התאחדו יחד (כאשר יבואר בימי הגאונים) אבל עד הימים ההם מצאנו את מתיבתת פירוז — שבור עומדת לעצמה, ומפורש בדברי רב שרירא גם שמות ראשי מתיבתא

אשר מלכו שם, וזה יבורר לפנינו בתקופת הגאונים, מפרק ב׳ ולהלן, ומפורש שם שמות ראשי מתיבתא בפירוז — שבור מן שנת ד״א שמ״ט עד ד״א ת״כ.

אבל קודם שנת שמ״ט, והיינו קודם ששב מפירוז — שבור לפומבדיתא רב חנן מאישקיא, לפתוח מחדש, גם שערי מתיבתת פומבדיתא, והוא זמן סוף הסבוראים יחסר לנו מי הי׳ לראש בפירוז — שבור, וזה הוא העיקר דבודאי בראשית התיסדותה עמדו בראשה גדולי הדור, וכשהלכו לשם כל בני הישיבה דמתיבתת פומבדיתא, למקבע פרקי, הלא בודאי ראשי מתיבתא קבעו פרקי, ואותבו מתיבתא.

ואחרי שידענו דבר היות רב גיזא, ורב סמא, או רב הונא, סוף סברא ממקום קדום ונאמן כזה כבעל סדר תנו״א שהי׳ עוד קדום לרש״ג והועתק כן בספר הכריתות, וכן הוא גם מוכרע ומוכרח מדברי רש״ג אשר מפורש בדבריו דבסוף סברא היתה מתיבתא במקבע פרקי, והיא היתה בפירוז — שבור, ולשם באו בני מתיבתא דפומבדיתא אז, ואם כן בודאי שכן הדבר, ושם היו רב גיזא ורב סמא סוף סברא.

ובדברי רב שרירא גאון מצאנו עוד שנים מבני הדור הזה, דסוף סברא, והם רב דימי סורגו אביו של רב מארי סורגו, וכמו שיאמר „ובתריה רב מרי זקננו בריה דמר רב דימי סורגו״ ולפנינו בתקופת הגאונים (פ״ב) יבורר דאחר שנת ד״א שמ״ט כבר הי׳ רב מרי ראש מתיבתא, בפירוז — שבור, ואם כן זמן רב דימי אביו הוא דור סוף סברא, ובתשובות הגאונים דפוס ליק סי׳ כ״ד מביא רב יהודאי גאון בתשובתו שם את רב מארי ורב דימי אביו, וכתוב שם „תוב שאילו מן קמיה דאמרינן הלין מזוזי מאי מברכינן עילווייהו ואמר תני בתוספתא כלאים פ״ג כל שמוציא עלין מעיקרו וכו׳ ואמר דהוה קא מסגו מר רב דימי ומר רב מארי בריה ואמר רב מארי לאבוה היגי עץ היזמי עשב מאי טעמא [וא״ל כצ״ל] היזמונא יבשה לגמרי ומפקא מהדר הודרנא וכו׳ (י) וכן יאמר שם רב שרירא עוד „ובימיו מלך בסורא רב מר בר רב הונא בשנת תתק״כ וקרוב לשמוע שרב מר בר רב הונא, הוא זה שלפי נוסח מחזור וויטרי הי׳ הוא סוף סברא, שבכל האופנים הוא בן הדור הזה אחרי אשר רב מר בריה כבר הי׳ לראש בסורא בשנת תתק״כ דהיינו ד״א שס״ט.

ויש לנו גם עוד ראי׳ לזה, וגדולה היא בעינינו דהנה רב שרירא גאון במקום שהוא מדבר מאת אשר בא בגמרא מהסבוראי, ואחרי אשר פירש שם ענין דור ראשון של רבנן סבוראי בגמרא והם רבנן סבוראי — דמפרשי, ישוב לדבר ענין יתר הסבוראי מדור שני ואילך ויאמר שם „וכמה סברי אקבעו בגמרא דאינון מרבנן בתראי כגון רב עינא ורב סימונא ונקטינן מן הראשונים בגמ׳ דהאשה נקנית בג׳ דרכים דתנינו ברישא מנא הני מילי וכו׳ עד בכסף מנא לן וכולהו אינך פרוקי וקושי דמתרצי בגמרא רבנן בתראי סבוראי תרצנהו וקבעינהו״, והננו רואים בזה לרב שרירא גאון בקבלה מן הראשונים דרבנן בתראי סבוראי תרצינהו וקבעינהו, וגם בלא זה אין ספק שכן הוא כי אחר הסבוראי לא נתוסף בגמרא מאומה, אם לא על ידי טעות המעתיקים שמצאו פירש על הגליון וטעו וכתבו בפנים, ועל כן נמצא באיזה העתקות, וכבר העירו על זה הראשונים בחידושיהם שזה וזה טעות ואינו מעיקר הגמ׳, אבל לקבוע זה בגמ׳ לא נקבע עוד מאומה אפי׳ אות אחת, ומפורש כאן בדברי רב שרירא דההיא במס׳ קדושין היא מרבנן דסוף סברא „רבנן בתראי סבוראי״ אבל בקורא הדורות הביא בשם העטור דרב הונא גאון תני

הערה (י) ונראה דרב יהודאי גאון הביא דבריהם להוכיח דלא כאיכא דאמרי בבה״ג ברכות פ״ו ע״ש.

הויה דהאשה נקנית וברור דשם גאון הוא טעות הכותבים, שבדורות האלה שאחרי האמוראים הוסיפו מעצמם „גאון" והרי גם כאן הנה באגרת רב שרירא שנדפס בסדר החכמים לה' נייבויער נאמר „ובימיו הי' בסורא מר רב מר בן מר רב הונא גאון בשנת תתק"כ, והנה נתוסף גם כאן שם „גאון" בטעות שהרי בכל אופן, הי' רב הונא אבי רב מר מהסבוראים, ובכל אופן לא הי' גאון בימי הגאונים בשום ישיבה, ובאמת כי באגרת רש"ג שביוחסין ליתא לטלת גאון וכן צ"ל ומעתה דברי העטור דרב הונא תני הויה דהאשה נקנית, ודברי רב שרירא „דרבנן בתראי תרצינוהו וקבעינהו" הם דבר אחד ממש.

ועל כן כדי שלא לערבב שינוי כל השמות, בשם ראשי סוף סברא ולבלי נצטרך כל פעם להביא שינוי הנוסחאות המשובשות, ראוי לנו להחליט לקרוא בשם את רבנן דסוף סברא, כנוסח היותר מתוקן שהוא נוסח מחזור וויטרי ושהראנו לזה גם פנים מסבירות, וראיות שי"ש בהם ממש, והוא רב גיזא ורב הונא סוף סברא.

## פרק ט"ז.

### הרדיפות בסוף מלכות פרס.

גרעץ יאריך בזה בציון ג' מח"ג ויאמר וז"ל בכל אשר נוסיף לבקר את אגרת רש"ג וידיעותיו ע"ד יהודי בבל ופרס, ונציבם מול ידיעות מקורים אחרים נוכח לדעת ונודע ברור עד כמה הי' הגאון הזה נאמן בבית התולדה וכו' רש"ג ימסור לנו ספור הרדיפות אשר מצאו את היהודים בסוף ימי מלכות פרס, מימי רב גיזא ורב סימונא (אחרי ד"א ש"י) ויאמר והוו שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים ולא הוו יכולין למקבע פרקי וכו' ואילין גאונים דהוו במתיבתא דילנא בפומבדיתא בתר אילין מילין וכו' מהדברים האחרונים האלה יוצא מפורש כי הרדיפות היו בשנת תת"ק לשטרות ד"א שמ"ט הידיעה הזאת מתאמתת ע"י הערת אחד מסופרי היונים הבינצנתינים וכו' ויסיים בסוף וז"ל הרדיפות האלו נמשכו לדעת רש"ג רק איזה שנים (עד כמה שנין) אך האחרונים (הרא"א בן דאוד ואחרים) אומרים שנמשכו כמו חמשים שנה וכו' אך הידיעה הזאת נוסדה על הנחה מוטעת, כי בימי המלך נושירבן (לפני כוזרו ובהרם) לא היו רדיפות בבבל וכו' ובכן היו גזרות הורמיז הרביעי בשנת 579—589 לסה"נ ד"א של"ט עד ד' אלפים שמ"ט עכ"ד ובפנים יאמר גרעץ שהגזרות היו רק משנת שמ"א עד שמ"ט.

אבל דברי הראב"ד לא נוסדו על הנחה מוטעת, כי אם הנם נכונים וברורים באין ספק והנה גרעץ כפל ושנה שכל דבריו בנוים על דברי רב שרירא גאון עד שהקדים בראש דבריו לאמר כי־כל אשר נוסיף לבקר דבריו, יותר נראה איך דבריו אמת וצדק, ואך הוא נאמן בבית התולדה, ובודאי שכן הדבר בנוגע לרב שרירא ובכל זה כתב בזה גרעץ היפך דברי רב שרירא גאון וגרם לו זה במה שטעה בפירוש דברי רש"ג במה שאמר „עד כמה שנין" והוא יפרש שזה קאי על כל משך זמן הרדיפות, שזה נמשך ס"ה רק איזה שנים, ועל כן יאמר גרעץ בפנים הספר שזה נמשך רק שבע שנים מן ד"א שמ"א עד שמ"ט, וכאן בהציונים כתב עשרה שנים, והכל סמך על הלשון של „כמה שנין" אבל טעה בפשיטות.

רב שרירא גאון יאמר „והוו שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים, ולא „הוו יכולין למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר גאונות עד בתר כמה שנין דאתו רבנן

דילנא „מפומבדיתא לסכיבות נהרדעא למדינתא דפירוז — שבור, ואלין גאונים דהוו במתיבתא דילנא בפומבדיתא „בתר אילין מילין בסוף מלכות פרס בשנת תת״ק מלך רב חנן וכו׳.

והלא ברור דכוונתו לאמר שהיו שני שמד וצרות ולא יכלו למקבע פרקי, ובראשונה קוו כי יהפוך להם הגלגל לטוב, ולא רצו להניח מקומם בפומבדיתא, אבל כאשר ראו כי ארכו להם הימים (עד בתר כמה שנין) ומצבם לא נשתנה לטוב, ותלמוד תורה דרבים כבטלה, אז לא רצו, ולא יכלו לחכות עוד, ונדדו הלכו, ויעתיקו המתיבתא מפומבדיתא, ואתו לפירוז — שבור ויסדו שם ישיבתם „ועד בתר כמה שנין״ אינו אלא מה שחכו מתחלה בפומבדיתא אולי יוטב המעמד מכישול התמיד, אבל אחר זה הלכו למקום אחר וקבעו שם ישיבתם, והיו שם משך זמן נכון (ככל אשר יבואר ויצומצם הזמן לפנינו) ורק כאשר נחה שקטה הארץ ושבה המנוחה, אך אז שב רב חנן מאישקיא אחד מגדולי חכמי הישיבה שם בראש מקצת בני הישיבה ופתחו ישיבת פומבדיתא מחדש.

וכמה זמן עבר להם מיסוד המעלה בפירוז — שבור עד שובם לפומבדיתא אין זכר מזה אצל רב שרירא אבל כל זה יתבאר לנו ממקום אחר שהי׳ זה בערך עשרים שנה, והוא בערך משנת ד״א ש״ל עד ד״א שמ״ט, וכן גם עיקר מעשי הימים ההם מה הגיע אליהם מן ערך שנת ד״א ש״כ כל זה יבואר לפנינו בפרק י״ט.

ומה שהגני מתפלא עוד יותר הוא שדבריהם גם סותרין זה את זה, הם אומרים לנו שאחרי מות רב עינא ורב סימונא בשנת ד״א ש׳ (או לפי דבריהם ש״י) נתבטלו הישיבות, ונגמרה תקופת הסבוראים, ואחריהם עד הגאון הראשון רב חנן מאישקיא (בשנת שמ״ט) לא היתה לא ישיבה ולא ראש מתיבתא כי גברו הרדיפות ועצמו השמדות, ובציון זה עצמו יתחיל גרעץ דבריו כן ויאמר „רש״ג ימסור לנו ספור הרדיפות אשר מצאו את היהודים בסוף ימי מלכות פרס״ בימי רב גיזא ורב סימונא אחרי ד״א ש״י, ויאמר והוו שני שמד וכו׳ „ושוב ישוב גרעץ יהפוך ידיו ויאמר״ שלא היו לא רדיפות ולא גזרות עד שנת של״ט (ובפנים יאמר עד שנת שמ״א) וקורא תגר על כל מי שאינו אומר כן, וכי ידיעתם נוסדה על הנחה מוטעת כי בימי המלך נושירבן לא היו רדיפות בבבל (וזה יבואר לפנינו), ודברי הימים לבני ישראל איננו איזה סיפור שיהי׳ עיקר ההשתדלות להמשיך הקוראים, בדברי ימינו הנפלאים עלינו להעמיק העיון בכל האפשר, שיהיו הדברים מכוונים ולהעמידם על מכונם כפי מה שהיו.

אבל כך הדבר בסורא אשר בכל משך הגזרות מימי יזגדר, ופירוז רשיעא עד לסוף לקחה סורא כפלים, ככל אשר יבואר בפ״ט (ועי׳ לפנינו בדור ר״א פי״ד) שם לא יכלו עמוד כבר מן שנת ד״א ש׳ בערך, וכאשר נפטר רב עינא לא ישב אחר לראש במקומו במתיבתא, אבל בפומבדיתא, שהיו רחוקים יותר, ומחוז לעצמם, עמדו עוד במתיבתא וכאשר נפטר רב סימונא, ישב לראש שם רב רבאי מרוב, וגם בסורא אף כי לא הושיבו ראש מתיבתא כי לא יכלו למקבע פרקי ואותובי מתיבתא, ומדבר גאונות בפומבי׳, אבל הקבוץ לא נתבטל, עדין אז, וזה הוא מה שכתב הראב״ד ז״ל „הדור השלישי תלמידי רב עינא ורב סימונא, ולא הוזכרו בשמותיהם כי הישיבות בטלו כמו חמשים שנה אחרי מות רב סימונא [צ״ל רב עינא] עד ד״א שמ״ט מפני שנאת מלכי פרס וגזירותיהם״ ולא בעינים סגורות,

והנחות מוטעות כתבו הראשונים דבריהם (יא) אמנם אף כי בפומבדיתא עמדו עוד על עמדם כל ימי רב רבאי מרוב, אבל על ידי מעשים כבירים אשר נעשו אז (ככל אשר יבואר) התפשטו הרדיפות והגזירות יותר, והגיעו גם לפומבדיתא, ואם כי לא סאן שם ברעש כמו בסורא וסביבותיה, אבל גם שם לא יכלו עוד למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר מנהג גאונות, וזה הי׳ כבר בערך שנת ד״א ש״כ, ואחרי שנשארו שם כן כמה שנין בין פחד ותקוה, וראו שעוד אי אפשר למקבע פרקי בזמן קצר, כי המצב הולך ורע ובהיותם קרובים למדינה בטוחה נדדו מקנם, ואתו רבנן דפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז — שבור, וידענו מסדר תנו״א מי הי׳ שם בראשם עד ד״א שמ״ט, והם רב גיזא ורב הונא, סוף סברא, ויסדו ישיבתם שם, והישיבה הזאת נתיסדה על יסודות קבועים עד כי נמשכה אחר זה ארבעה דורות זה אחר זה, ככל אשר ידענו מדברי רב שרירא גאון.

והישיבה שם היתה מתיבתא כוללת, כמו שהיתה פומבדיתא, ולא כמו שחשב גרעץ שהלכו לפירוז — שבור מחמת אויב, ונתחלקו שם לקיבוצים קטנים, ויסדו כל אחד איזה ישיבה לעצמו, ויאמר בח״ג עמוד 22. „ובפירוז — שבור הוסיפו להשגיא פעלם, ויקימו שם בתי ישיבות חדשות ומכולן הכי נכבדה היתה ישיבת רב מארי „וציין למה שכתב רב שרירא אצל רב מארי,״ ובית מדרשו בפירוז — שבור נודע עד היום „אבל כל זה טעות, כי מפורש בדברי רש״ג דמשום דלא יכלו למקבע פרקי בפומבדיתא, אתו רבנן דפומבדיתא לפירוז — שבור, והיינו למקבע פרקי דפומבדיתא, ומדבר מנהג גאונות שם ומפורש עוד בדבריו, דאחרי אשר נפטר בפומבדיתא, רב חנן מאישקייא, וקראו את רב מרי מפירוז — שבור לשבת ראש בפומבדיתא, ויאמר שם, ואחרי רב מרי סורגו מלך בנהרדעא (פירוז—שבור) מר רב חננאי מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם ואמרין דהוה בסורא בההיא שעתא מר רב חיננא ורב חנא בפומבדיתא וכו׳ וראינו מזה דרב מרי הי׳ בנהרדעא בישיבה הכוללת, שהרי יאמר ואחרי רב מרי מלך בנהרדעא וכו׳ וכבר ביארנו דמה שאמר רב שרירא על רב מרי ובית מדרשו נודע בפירוז — שבור עד היום, היינו בית מדרשו שהי׳ מיוחד לו לעצמו, אבל מלך שם במתיבתא הכוללת, והדברים האלה יאירו לנו לצאת מן המבוכה בראשית ימי הגאונים אשר נבוכו שם כל כותבי הדורות, ויבואר בתקופות הגאונים.

ומתוך הדברים יוצא לנו דאם לשונו של רב שרירא גאון „עד בתר כמה שנין״ נפרשם על ערך עשר שנה, כאשר עשה גרעטץ, נהי׳ מוכרחים להעמיד פרק הזמן של עשר שנים האלה בין שנת ד״א ש״כ לערך עד שנת ד״א ש״ל, והם היו ימי שמד וצרות כוללת, עד שנגעו גם בפומבדיתא, והוכרחו לנוד עם ישיבתם, למדינתא אחרת ושם ישבו במנוחה, ונהגו מתיבתתם בכל הנהגת המתיבתא, ולפנינו יבואר שגם בני סורא באו שם, ונראים הדברים שגם בשנת ד״א שמ״ט, אף שאז ישב רב חנן מאישקייא לפומבדיתא עדין נשארו מובחרים דרבנן בפירוז — שבור, כמו שהננו רואים מזה, שאחרי אשר נפטר רב חנן מאישקייא, לא הקימו להם

---

הערה (יא) עוד יבואר לפנינו כי הראב״ד ז״ל שלא הי׳ לפניו אגרת רש״ג ולא יזכירו (עי׳ להלן מבוא לתקופת הגאונים פ״ד) כתב דבריו על פי מקורים אחרים, אבל הם היו ממה שנכתב בסורא (עי׳ פכ״ב) ומזכרוני דברי הימים שכתבו שם, ועל כן אף כי אין סתירה בינו לבין לרש״ג בעיקרי הדברים, אבל יש שם דברים שיתאימו יותר עם המהלך בישיבת סורא, לבד.

לגאון מבית ישיבתם בפומבדיתא, כי אם הביאו גם את הבא אחריו מפירוז — שבור, היינו לרב מרי, ומזה נראה דתיכף כאשר מצאו מנוח לכף רגל דחקו להציב גבול אלמנה בפומבדיתא, ומפני שלא האמינו עוד במנוחת שעה זאת, שהרי עדין לא כלה זעם, כמו שאנו רואים מזה שבסורא עדין לא יכלו לפתוח שערים, ושערי סורא, נפתחו מחדש אך בשנת תתק"כ (ד"א שס"ט), על כן לא הסירו מגבירה את ישיבתם בפירוז — שבור, וכן מורה לשונו של רב שרירא גם אחר זה אצל רב חננאי מן בי גיהרא, שאצלו כותב, ובימיו יצא מחמד לעולם, ומוסיף לאמר ואמרין דהוו בההיא שעתא רב חנניה בסורא, ורב חנא גאון בפומבדיתא.

ובדברי רב שרירא גאון לא נתבארו ענינם של הצרות ההם, ואורך זמנם, כי הי' ענין הצרות ההם כלהט החרב המתהפכת, ויהיו בהם אור כהה, וחושך משמשים בערבוביה, עד אשר סערת ד' חמה יצאה, והגזרות נתפשטו מאד, ועמדו ימים רבים, ככל אשר יבואר ענינם לפנינו.

## פרק יז.

## פעולת רבנן סבוראי בכלל.

כבר דברנו על דבר פעולת הדור הראשון מהסבוראי, דהיינו רבנן דמפרשי, וביארנו ענינם כפי מה שהגדיר זה רב שרירא גאון דכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוהו, וכבר נתבאר כל צרכו פירוש הדברים האלה וענינם, ופעולתם מאי היא עד כי יאמר להם „ואסתיים תלמודא" אמנם את הנעשה אחר זה מהסבוראי, גם זה הודיעו לנו גם בעל סדר תנאים ואמוראים, גם רב שרירא גאון, בסדר תנו"א נאמר „לא הוסיפו ולא הפליגו מדעתם כלום, אלא תקנו פרקי של כולהו תנויי כסדרן" ורב שרירא יאמר עליהם דקבעו כמה סברי בגמ', ואין בדבריהם סתירה, כי אם מה שהחסיר זה מלא לנו זה, והכוונה אחת, לאמר דאין מהם בגמ' לא הוראה (שזה כבר לא נמצא גם מהדור הראשון) וגם לא הוספה בהסוגי' (קבלת ההכרעה, שזה כבר נעשה ע"י הדור הראשון, תלמידי האמוראים, כפי קבלתם מהם) וזה הוא מה שיאמר בסדר תנו"א „לא הוסיפו ולא הפליגו מדעתם כלום" אבל יש מהם סברי בגמ' והיינו כעין פירוש להרחיב הדברים במקום שהי' קצר ביותר, וזהו מה שכתב רב שרירא „וכמה סברי אקבעו בגמ' דאינון מרבנן בתראי" והסברי האלה היו מראש ומראשון בלשון הגמ' לפרש דברי הגמ' בעל פה, כן למדו לתלמידיהם בני מתיבתא מאז נחתם התלמוד, ובאו הדור האחרון מהסבוראי, במקום שהדברים בגמ' קצרים יותר מדי, וההכרח שיהי' הפירוש בלשון עצמו, כפי קבלתם, ובאו והשקיעום בגמ' רבנן בתראי סבוראי, וכמה סברי אקבעו בגמ' — שהנם בעצמם — מרבנן בתראי כגון רב עינא ורב סימונא, ובסדר תנו"א מוסיף „דתקנו פרקי של כולהו תנויי כסדרן" וראיתי מי שכתב שהכוונה שהם תקנו סדר הפרקים זה אחר זה, אבל זה טעות הוא שזה הי' כבר מסדר המשנה בימי רבי, והוא מפורש בגמ', וכן כתב גם רב שרירא בריש תשובתו „אבל הלכתא ופרקי כל מסכת ומסכתא הכי תרצינון רבי חדא בתר חדא" אבל הכוונה למה שיש לפנינו בגמ' שסוגיות הגמ' מחולקות לפי בבת המשנה, ובכל מקום בגמ' בא דיבור המתחיל של בבא דמתניתן, אשר אחר זה מימראת אמוראי לפרש, או רומי' דמתניתן אהדדי, או סוגית הגמ', ומחלקות אמוראים על זה, ורוב המבוכות שהגנו נבוכים בדברי הירושלמי, הוא מפני ששם חסר כל זה, ועל כן כל אחד מהמפורשים ילאה למצוא הפתח

על איזה בבא דמתניתן קאי, ואם שייך להסוגי׳ הקודמות, ונמשך עוד עמה יחד או שהוא כבר ענין לעצמו, וכל אחד יבחר לו דרכו, מבלי אשר נוכל לדעת דבר ברור, ועל כן זה לבד אשר תקנו הסבוראי בכולהו הש״ס, הוא כבר כפירוש על הש״ס, כמו שיבין זה כל מבין.

ויש מהם בגמ׳ גם כללי לדעת את אשר לפנינו, כמו לדוגמא במס׳ חולין ד׳ ס״ו ע״א דמקשינן והא לא דמי כללא קמא לכללא בתרא, כללא קמא אשר לו כרעים וכו׳ כללא בתרא עד דשוו בארבעה סימנים תנא דבי רבי ישמעאל בכללי ופרטי כהאי גוונא דאין „ודאמרינן נמי בעלמא דדאין תנא דבי רבי ישמעאל בכללי ופרטי כהאי גוונא מהכא״ והנה הכלל הזה מן „ודאמרינן נמי בעלמא וכו׳ מהכא״ זה הוא פעולת הסבוראים האחרונים ובמאמר מיוחד יבואר כל דבר על מקומו.

וזה הוא פירוש דברי רבינו הר״ש מקינון שכתב בספר הכריתות וז״ל ורבנן סבוראי היו אחר חתימת התלמוד, ולא הוסיפו ולא גרעו ממנו ומכל מקום נמצא דבריהם בתלמוד שהוסיפו על חיבור רב אשי עכ״ל והחכם וייס בדו״ד חלק ג׳ עמוד 220 הביא דבריו וכתב עליהם „ומי חכם ויבין את זאת שיאמר אדם שלא הוסיפו ובתוך כדי דיבור יאמר שהוסיפו הן ולאו בנשימה אחת עכ״ד וייס, אבל דברי הר״ש מקינון פשוטים, ולפי כל המבואר הנם נקראין מעליהן, ודבריו ממש דברי סדר תנו״א, רק שהר״ש מקינון מדבר על כל הסבוראים יחד והדור הראשון בכלל על כן יאמר שגם כל דורות הסבוראים לא גרעו ולא הוסיפו מעצם חיבורו של רב אשי, בכל הנוגע לעצם החיבור, דהיינו להוראה ולסוגיא שהכל נשאר כמו שהוא באין שינוי כלל אבל יש מהם בגמ׳ לפרש הדברים, או להרחיב ההסבר ולעשות את הדברים מובנים יותר לדור אחרון, והוספת תקון סדר תנויי וכדומה עוד, וכל זה הוא רק לפרש ולהבין, אבל אין כאן שום גרעון או הוספה בעצם החיבור, והדברים פשוטים.

והחוקרים האחרונים לא שמו לב לענין ההוספות האלה מה הנה שבכולם מקוים הכלל הגדול „דהוראה עוד לא הוות״ אחר דור רב אשי והאחרון שבהם בעל דור ודורשיו בנה על זה מצודים כי הותרה הרצועה, ויאריך בזה והוא גם קו המקיף את חיבורו, ומטרה אשר אליה ישובו כל דבריו, אבל במקום שחשב, לא עמד, ולא ישב, ולא ביאר את הדבר אפי לעצמו (וכמו שיבואר עוד בדור רב אשי פרק כ״ג) והגהו רק טוען וחוזר וטוען טענות כוללות ולא שהגני בא לעשות סנגוריה, כי אם עומק החקירה היא לנו לקו, ובירורן של דברים שיהיו דברי אמת ניכרים, היא קנה המדה, ואם היו נותנים לב לפצל את המאמרים ולהביט עליהם מבפנים אין ספק שהיו רואים כן מעצמם, אבל לקרוא תגר ע״י מה שנמצא דברים כוללים מבלי לבארם כל צרכן, אין זה דרך חקירה, כי זה יביא רק להוציא משפט מעוקל, ותהי האמת נעדרת.

ולדעתנו כמו שהמשנה נסדרה במקום אחד, וכמו שהכוונה ברב אשי ורבינא סוף הוראה, והם ובני דורם שסידרו וחתמו הש״ס היו במקום אחד, ובישיבת סורא יחד, כן גם רב גיזא ורב הונא (או רב סמא) סוף סברא היינו שהיו במקום אחד וכי גם בסוף הדבר אי אפשר שיהי׳ בשני מקומות, וכמו שמצינו בגמ׳ בסורא מתנו הכי בפומבדיתא מתנו הכי, אבל אחר כך הסידור מכל זה הי׳ במקום אחד, ע״י רב אשי ורבינא וסיעתם בסורא, וכן כל ההשלמה מדורים גם כן במקום אחד המוסכם בדורם ע״י רבה תוספאה ורבינא, ואחר זה כדאסתיים תלמודא הי׳ אז בית הועד

הכללי בפומבדיתא, (עי' לעיל פי"ג) כן כל גמר מעשי הסבוראי הי' גם כן במקום אחד, כי אז היו שערי פומבדיתא וסורא שוממין (וכמו שיבואר עוד) והי' בית הועד בפירוז — שבור ושם היו רב גיזא ורב הונא סוף סבראֿ, וכל הנעשה עד סוף הזמן הזה הי' תחת הסכמת הכלל, בועד הכללי יחד, ועל כן גם הושוו בזה כל העתקות הש"ס ובכל הנעשה בימי הסבוראים אין שינוי העתקות.

ונראין הדברים שאז נתחברו המסכתות קטנות, שכבר כתב גם הרא"ש ז"ל בפירושו להלק"ט של הרי"ף ה' ס"ת גבי פ' פתוחה וכו' ובהלכות קטנות שלו סי' י"ג דהירושלמי הוא עיקר נגד מס' סופרים כי מס' סופרים נתחברה בדורות האחרונים ולא הובא מדבריו בתלמוד" אמנם קשה לאמר שנתחברו אחר סוף סברא, ואחר שהיו כבר שתי הישיבות פתוחות, ולא הי' עוד ועד כללי והסכמת הכלל יחד, שזה לא יתכן, שאם כן הלא בהכרח נתחברו בישיבה זו או זו, ואז לא היו מתקבלים באומה בתורת סתם כמו התלמוד, כי אם בתור חבור מהגאונים כמו הלכות גדולות, או כמו השימושא רבה, והיינו מוצאים את גדולי הראשונים חולקים עליהם, כמו שיחלקו על הבה"ג והשאילתות אבל הלא נתקבלו פה אחד בתפוצת האומה, לא בתורת חבור, כי אם כסתם משנה, וזה לא יתכן כי אם שנתחברו עדין מהסבוראי, ובשעה שהיו כולם יחד, ועוד נשוב לדבר על זה בפרט.

וראיתי להעיר על מה שכמדומה לי נמצא בגמ' עוד זכר הימים החם שהיו בנהרדעא (פירוז — שבור) דבפסחים ד' נ"ו ע"א אמרינן ת"ר כיצד היו כורכין את שמע אומרים שמע ישראל וכו' ולא היו מפסיקין דברי ר"מ ר' יהודה אומר מפסיקין היו אלא שלא היו אומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, ואנן מ"ט אמרינן ליה כדדריש רשב"ל וכו' התקינו שיהיו אומרים אותו בחשאי וכו' אמר ר' אבהו התקינו שיהיו אומרים אותו בקול רם „מפני תערומות המינין" ובנהרדעא דליכא מינים עד השתא אמרי לה בחשאי, והדבר יפלא דבברכות ד' י"ב אמרינן וקורין עשרת הדברות וכו' אלא שכבר בטלום מפני תערומות המינים רבה בר ב"ח סבר למקבעינהו בסורא א"ל רב חסדא כבר בטלום מפני תערומות המינים אמימר סבר למקבעינהו „בנהרדעא" א"ל רב אשי כבר בטלום „מפני תערומות המינים" ויפלא הא בפסחים שם אמרינן דבנהרדעא ליכא מינים ולא חשו להם כלל ונהגו כפי שנהגו ומזה נראה ברור דההיא דפסחים אינו בימי רב אשי (דבימיו היו שם מינים וחש לה רב אשי עצמו בברכות שם), ויעיד על זה גם הלשון „עד השתא" ולשון סתמא דגמרא הי' צ"ל ובנהרדעא דליכא מינים אמרי לה בחשאי, ומפני שמעולם לא נתבטלה האמירה כי אם הי' זמן שאמרו בקול רם, הנה כששוב לא היו שם מינים שבו למנהגם, ונאמר זה לקיים מנהגם בימים ההם, וכל זה אינו ענין להוראה דלא הוות עוד, ואינו אלא לפרש.

## פרק ח"י.

### המעשים משנת ד"א ש' עד ד"א שמ"ט.

בסדר עולם זוטא יש שם ענין מראשי גולה אשר כותבי הדורות העמידו הדברים בזמן קדום הרבה, ועל ידי זה הוכרחו לקיים מקצת ולבטל מקצת, ולבלוע המון מעשים רבים במדת זמן קצר מאד אשר לא יכילום בשום אופן, ויגיהו וישבשו, אבל ללא הועיל כי הדברים עצמם קוראים תגר ומשטטחים לפנינו, ואין הפיל הגדול

יכול להכנס דרך נקב המחט, וזה הפך להם את כל סדרי דברי הימים ההם מראשיתם לסופם ולבאר הדבר ההכרח להציע הדברים כמו שהם.

שם בסדר עולם זוטא ידבר על דבר ראשי גולה ויאמר שם וז"ל ושכיב רב כהנא ועמד אחריו רב הונא מר אחיו, ושכיב ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בר רב כהנא ובגויה כלון דבית דוד והכי הוה אתתיה דרב הונא ריש גלותא ברתיה דמר רב חנינא ריש מתיבתא הוה ורב חנינא גברא רבה הוה, ופריש ואזיל דיינא דריש גלותא למתא דרב חנינא ריש מתיבתא ובעא למיעבד פרקא ולא שבקיה ריש מתיבתא ואתא לקמיה דריש גלותא ופקיד ריש גלותא ושדר ואתייה לריש מתיבתא ופקיד ואותביה בהדי פילי דמתא כולי ליליא למחר אתייה ופקיד ושמטו לכל מזייה דדיקניה ולא למיתן ליה אושפיזא ואזיל ריש מתיבתא ויתיב בבי כנישתא רבתי ובכא וכו' ונפל מותנא בבי ריש גלותא ומיתו כולהו בחד ליליא ופש מר זוטרא בכריסה דאמיה וחזא ההוא ליליא רב חנינא בחלמיה וכו' וכד ילדה וכו' שקליה לגביה ואקרייה ושווייה גברא רבה וכו' וכד הוה מר זוטרא בר חמש עשרה שנין אזל הוא וריש מתיבתא לגבי מלכא ושקליה לראשונותיה מן רב פחדא וכו' והי' מר זוטרא ריש גלותא עשרים שנה ומר רב חנינא ורב סמא ורב יצחק חכמים שלו, ובימיו נהרג רב יצחק ריש מתיבתא ובההוא ימא נפק מיד רבא גדול זכר נשיאנו לחיי העולם הבא איתחזי ליה עמודא דנורא ונפקו בהדי' ארבע מאה גוברין ועבדו קרבא עם פרסאי ואורית מלכותא וגבה גוזיאתה שבע שנין, ובסוף שבע שנין חטו הנך דנתקי דהוו בהדי' ואשכחינון דהוו שתויי יין נסך וקא מזנן בבית מלכי גוים ואסתליק עמודא דנורא דהוי סגי קמיה ונקטוהו פרסאי וקטלוהו, וצלבוהו לריש גלותא מר זוטרא ולריש מתיבתא על גשרא דמחוזא ופקיד מלכא ושבייה מתא דריש גלותא, ובההוא יומא דאיקטיל מר זוטרא ריש גלותא זכר נשיאנו לברכה אתייליד ליה ברא וקריוהו מר זוטרא על שמיה דאבוה וערקו בית דוד ותלתין שנין לא יכיל מר אהונאי לגלויה אנפיה ומר רב גיזא אחוי דאבוהון דבית מר רב נהילאי אזיל ויתיב בנהר צבא ומר זוטרא בר מר זוטרא ריש גלותא סליק ליה לארץ ישראל ועיילוהו לריש פירקא וכו' עד כאן.

ונביא בזה דברי גרעץ אשר הלכו אחריו הבאים אחריו, להגביל זמן כל המעשים האלה היינו מן מות רב הונא ריש הגולה עד דקטלוהו למר זוטרא, ודסליק מר זוטרא בר מר זוטרא לארץ ישראל, כל זה הי' לדעתם מן שנת ד"א רס"ח עד ד"א רע"ח ועל פי כל זה קבע גרעץ כל סדר המעשים בראש חלק ג', ויסד לו כל דברי הימים ההם, ויאריך בזה בציון א' ולדעתי אין הדבר כן, וכל המעשים האלה מאוחרים זמן רב, ומשך זמנם גדול הרבה יתר מאד, ולמען באר הדברים ולהעמידן על אמיתתן נביא בזה גם תוכן דברי גרעץ.

הנה ז"ל גרעץ שם בציון א' „בסוף סדר עולם זוטא נמצא ספור מפורט וכו' „סגנונו מעיד עליו כי מדבר הוא במעשים שבאו ונהיו באמת, אך הנוסחא כולה „מלאה שבושים וכו' אך אם נתקן הגירסאות מבצבץ ועולה וכו' מאורע תולדי, „העומד בקשר ישר וכו' על כן יש להחליט המאורע בתולדות הימים ההם, אשר „נשיא הגולה בעצמו הי' המורים יד והיוצא בחרב נגד ממשלת פרס, כי עמד בראש „ארבע מאות חלוצי צבא וכי נצח את אויביו, ויכונן ממלכה קטנה (ואורית מלכותא) „וכו' ומשך הימים שהי' מר זוטרא למושל חפשי משעבוד מלכות פרס שבע שנים „במספר השנים שהי' נושא משרת ראש גולה כי הי' לנשיא בהיותו בן חמש

„עשרה שנה כו׳ ובכן הגיע לשנת העשרים ושתים, ותחת עשרים שנה יש לגרוס „בסע״ז עשרים ושתים שנה, גם זמן המרד יש להגביל וכו׳ מהרצאת הדברים בסע״ז „נראה כי הרך הנולד (מר זוטרא בר מר זוטרא) נס עם אמו לארץ ישראל בשלש „שנות הרדיפה כמו שנאמר ותלתא שנין לא יכול מר אהונאי לגלוייה אנפיה וכו׳ „וזמן בואו לארץ ישראל יגביל בסע״ז לשנת תנ״ב לחורבן ד״א ר״פ נמצא השנה „הזאת מצבת גבול לחתימת זמן המאורעים אשר אנחנו מבקשים, ולמען דעת גם „התחלת הזמן הזה זמן היות מר זוטרא הנהרג נשיא הגולה דרוש לנו לתור ולבקש „סדר הזמנים האלה ממקום אחר באגרת רש״ג איתא בשנת תת״ט (ד״א רס״ח) „שכיב רב הונא ריש גלותא (והוא אביו של מר זוטרא הנהרג) מזה יוצא כי מרידת „מר זוטרא היתה בין השנים ד״א רס״ח וד״א ר״פ וכו׳ ובכן ארכו ימי המרד ועמידת „נשיאת מר זוטרא בפני עצמה בערך שבע שנים משנת רע״א עד רע״ח עכ״ד גרעץ „בקיצור ועל פי זה הם כל דבריו בפנים״.

ולדעתי כי אין כל זה כי אם דברי תימא, ולא יוכלו עמוד כלל, ראשונה א) אם הי׳ כתוב בסדר עולם דמר זוטרא חי עשרים שנה הי׳ אפשר לומר כדברי גרעץ „ובכן הגיע לשנת עשרים ושתים, ותחת עשרים שנה יש לגרוס בסע״ז עשרים ושתים״ אבל הלא בסע״ז נאמר שהי׳ ראש גלותא עשרים שנה „והי׳ מר זוטרא ראש גולה עשרים שנה״ והמקום שזה כתוב שם דהיינו כשנעשה ראש גלותא מוכיח שבודאי הכוונה לזמן היותו ראש גלותא שהרי כן נאמר שם „וכד הוה מר זוטרא בר חמש עשרה שנין אזל הוא וריש מתיבתא לגבי מלכא ושקליה לראשינותיה מן רב פחדא והי׳ מר זוטרא ריש גלותא עשרים שנה ומר רב חנינא ורב סמא ורב יצחק חכמים שלו (ושנכנס זבוב בחוטמו של רב פחדא הוא שם מאמר המוסגר) וברור באין ספק שהכוונה שמשך זמן היותו ריש גלותא הי׳ עשרים שנה, וכן ממש הוא הלשון ביוחסין השלם „וכאשר הי׳ מר זוטרא בן ט״ו שנה הלך הוא וראש ישיבה למלך ולקחו הנשיאות מרב פחדא (ולרב פחדא נכנס זבוב וכו׳) והי׳ מר זוטרא ראש גלות כ׳ שנה, ומר רב חנינא ורב חמא ורב יצחק חכמים שלו״ ורק אחר זה יסופר גם בסע״ז גם ביוחסין השלם ובימיו נהרג רב יצחק וכי יצא מר זוטרא ונלחם וכו׳ ומכל זה יוצא ברור שמשך היותו ראש גלותא הוא עשרים שנה, ונהרג בן שלשים וחמש.

ב) אף גם זאת כי לפי דברי החכם גרעץ וכל ההולכים בעקבותיו בזה, לא נשאר להם על כל המאורעות האלה כי אם שתים עשרה שנה, היינו מן שנת ד״א רס״ח עד שנת ד״א ר״פ, וזה מן זמן פטירת רב הונא עד הזמן אשר כבר עלה מר זוטרא בר מר זוטרא הנהרג לארץ ישראל והוא לגמרי נגד כל המסופר שם בסע״ז, ובפרט כל הסיפור ממה שנולד מר זוטרא הנהרג אחרי מות אביו רב הונא, וכל זה יסופר שם בכלל ובפרט ברוב ענין, ואם כן אף אם הי׳ אפשר לומר כדבריהם שהכוונה בסע״ז שמר זוטרא הנהרג חי רק עשרים ושתים שנה בכל זה יעלה לנו זמן סוף המאורעות האלה לשנת ד״א רצ״ג, דהיינו רב הונא נפטר ד״א רס״ח ועשרים ושתים של מר זוטרא, ושלשה שנות הרדיפות הרי ס״ה ד״א רצ״ג.

ג) אמנם גם לבד זה הרי בסע״ז נאמר מפורש על הרדיפות ובההוא יומא דאיקטיל מר זוטרא וכו׳ וערקו בית דוד „ותלתין״ שנין לא יכיל מר אהונאי לגלויי אנפיה וכו׳ ובלי שום מקור יכתוב לו גרעץ „תלתא״ תחת תלתין, והלא כן הוא גם ביוחסין השלם ול׳ שנה לא יכול מר אהולאי לגלות פניו.

והנה בהביבליותיקה הלאומית בפאריז נמצא שם כ"י מסדר עולם זוטא (תחת נומרא 1279) ודרשתי לדעת הגירסא משם והנה גם שם הגירסא מפורש „תלתין שנין" ואם כן הלא ממילא נתבטלו כל דבריהם בזה.

וגם כי על ידי זה שהוכרחו לבלוע את כל אורך הזמן הוכרחו לאמר כי זה שנאמר שם „ומר זוטרא בר מר זוטרא ריש גלותא סליק לארץ ישראל ועיילוהו בריש פרקיה" ויאמר שם גרעץ „כי הי' ילד קטן בבואו לארץ ישראל, ונעשה שם גברא רבה ויהי לריש פרקיה נעשה במשך הימים כאשר גדל והי' לאיש" אבל הלשון שם אינו כן, כי על תינוק יונק שדי אמו יאמר ואמטיוהו למר זוטרא בר מר זוטרא לארץ ישראל, ונעשה שם גברא רבה ויהי לריש פרקיה, אבל אי אפשר לכתוב על תינוק ומר זוטרא „סליק" לארץ ישראל, ועיילוהו בריש פרקיה, וגם בהיוחסין השלם נאמר ומר זוטרא בר מר זוטרא ראש גלות „עלה" לירושלים והכניסוהו לריש פרקין.

ד) גם בעיקר הדבר שסמכו כולם על הזמן האמור שם „ובשנת ארבע מאות וחמשים ושתים שנה לחורבן הבית היא שנת ארבעת אלפים ומאתים ושמונים לבריאת עולם עלה לארץ ישראל והי' ראש סנהדרין" לא ידעתי איך לא הרגישו, שזה בהכרח טעות סופר שהרי זה ודאי שכותב סע"ז חשב שמר זוטרא הנהרג נולד אחרי מות אביו ואף שהם הוכרחו להכחיש זה, וכפי עמידתם את המאורעות הי' מר זוטרא הנהרג במות אביו בן שתים עשרה שנה, אבל הלא זה ודאי כי בסע"ז יספר לפנינו „ונפל מותנא בבי ריש גלותא, ומיתו כולהו בחד ליליא, ופש מר זוטרא בכרסיה דאמיה וחזא ההיא ליליא מר רב חנינא בחלמא דעל לבוסתנא דארזי ושקל נרגא וקטל לכל ארזי דהוו ביה ופש ארזא זוטא וכו' ואיתער וכו' אמר להו לרבנן פש מבית דוד חד אמרו לו לא פש מנהון חד שום אנש אלא ברתך דמעברא ואזל וגנא על בבא וכו' וכד ילדה וכו' ושקליה לגביה ואקרייה ושווייהי גברא רבה וכו' וכד הוה מר זוטרא בר חמש עשרה שנין וכו' והי' מר זוטרא ריש גלותא עשרים שנין" ואיך זה יכלו הם להאמין שהזמן הכתוב כאן אינו טעות והוא מהכותב עצמו, אם כן הלא טעה הכותב בדברי עצמו שס"ה יש לו שתים עשרה שנה מן שנת ד"א רס"ח עד שנת ד"א ר"פ, והוא מספר לפנינו סדר זמנים של חמש ועשרים שנה, ואיה סופר בעולם שיטעה טעות גס כזה שיש לו י"ב שנה והוא מפרט סך כ"ה שנה, והכל בפרט מר זוטרא נעשה חמש עשרה שנה מר זוטרא חי עשרים ושתים, אח"ז היו רדיפות שלש שנים, ואיך יסתור את עצמו באופן מגונה וגם כזה, והוא פלא שלא הרגישו בזה.

ואם ירצו לאמר שבעל סע"ז לא ידע כלל מתי נפטר רב הונא וטעה, אם כן אם לא ידע אז הזמנים, הלא ממילא אין לסמוך על הזמן שנותן לנו אחרי שהוא טועה כל כך לפנינו, ואיננו יודע בסדר הזמן, אבל באמת אינו כן והזמן בא שם בטעות ממאוחר מאד, ועל כן הלשון משונה מלשון סע"ז שהוא כולו ארמית, וזה כתב עברית, אבל המוסיף הזה לא ידע בסדר זמנים וטעה בהם, כמו שטעה גם בשאר הזמנים שרשם שם שהם כולם בטעות, ועל כן עלינו לברר הדברים כפי שהם, מבלי שים לב לזמן הרשום שם ממאוחר בטעות גלוי כזה.

ה) עוד זאת יפלא שלא הרגישו, כי אף שמר זוטרא הי' בן רב הונא אבל עלינו לדעת של איזה רב הונא כי הנה בסע"ז נאמר „ושכיב רב כהנא ועמד אחריו רב הונא מר אחיו, רב אחא מדיפתי בר חנילאי חכם שלו, ושכיב ועמד אחריו רב הונא אחי

אביו בר רב כהנא רב מרי ורב חנינא רבה חכם שלו ובגויה כלון בית דוד וכו' ופש מר זוטרא וכו' והנה זה ברור מדברי הסע"ז דמר זוטרא הי' בן רב הונא השני בן רב כהנא ולא של רב הונא הראשון בן אחיו של רב כהנא (יב) אמנם רב הונא ריש גלותא שיזכיר רב שרירא שנפטר ד"א רס"ח נראה ברור שזה רב הונא הראשון בן אחיו של רב כהנא, האחת דידעינן דרב שרירא גאון לא כתב כדרך כל הסופרים לכתוב על כל ריש גלותא רב, כי אם יכתוב סתם דוד בן זכאי שלמה נשיאה, חיסדאי דניאל בוסתנאי ועוד, וכשכתב כאן רב הונא בודאי הי' מגדולי הדור, ועוד גם זאת כי גם זולת זה אין דרכו של רב שרירא גאון להזכיר כלל לא פטירתן ולא שנת פטירתן של ראשי גולה, ובכלל אין רב שרירא מזכיר כלל את ראשי הגולה, אם לא במקום שהתערבו בעניני הישיבות שם יזכירם בדרך אגב בכל מה שנוגע להמתיבתות, לפי שלא החשיבם ולא רצה לדבר מהם, וגם השואלים לא שאלו אותו על זה וכיוצא בזה, הם לא שאלו כי אם בנוגע לתורה ולסידור המשנה והתלמוד ולהתנאים האמוראים והגאונים, ועל כן כשיזכיר כאן רב שרירא את רב הונא ראש הגולה בין רבנן סבוראי, עדות היא זו שהי' רב הונא זה מגדולי הדור היותר מצויינים.

ועל כן אי אפשר כלל לאמר שרב הונא שיזכיר רב שרירא הוא הי' חתנו של רב חנינא ראש מתיבתא, וכי הוא הי' אשר „שדר ואתייה לרב חנינא חותנו ופקיד ואותביה בהדי פילי דמתא כולי ליליא, ולמחר אתייה ופקיד ושמטו לכל מזייה דדיקניה ולא למיתן ליה אושפיזא" דבר אשר לא שמענו בכל מעשיהם של ראשי הגולה, לעשות כן באף ובחימה ואכזריות נוראה, וחמת נחש, לריש מתיבתא ולחותנו, ועל דבר אשר צדק הריש מתיבתא וגם מה ששלח שם דיינא הוא שלא כדין ושלא כהוגן.

ויותר מזה שהננו רואים מדברי הסדר עולם זוטא דהונא זה חתנו של רב חנינא ריש מתיבתא הי' צעיר לימים במותו (ועל כן גם עשה מה שעשה) שהרי רב חנינא חותנו חי אחריו שנים הרבה, שלשים וחמשה שנה כפי סיפור הסדר עולם, שצלבוהו הפרסיים יחד עם מר זוטרא נכדו, והדבר נראה שזה הוא הטעם שאחרי מות אביו רב כהנא לא נחל הוא מקומו כי אם רב הונא הראשון כי קטן הי' באותה שעה, ורק אחרי מות רב הונא הראשון, כבר הגיע לכלל שנים והי' לראש, וכיון שכן עלינו לתת מספר שנים אחר שנת ד"א רס"ח גם לרב הונא בר כהנא אבי מר זוטרא הנהרג.

ו) ובכלל יצא החכם גרעץ במקום הזה ממדת השכלתו, ויהי למאמין בגוזמאות והפלגות, מה שאינם, כי לפי דבריהם ולפי הציור שעשו להם מסיפור זה של

---

הערה (יב) בהיוחסין השלם יחסר רב הונא השני וכתוב שם „ונפטר רב כהנא ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בן רב כהנא" אבל אין ספק שנשמט שם רב הונא השני כי איך יאמר ונפטר רב כהנא ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בן רב כהנא והרי אחי אביו לא הי' בן רב כהנא כי אם בן מר זוטרא, אבל פשוט שמפני ששם שניהם רב הונא דלג הסופר בין הונא להונא, וזה דבר השכיח אצל המעתיקים ובכ"י פאריז שהזכרנו הגירסא ושכב מר זוטרא ועמד אחריו כהנא בנו ורבינא חכם שלו ושכב רבינא ועמד רב הונא בר אחיו רב אחא בר נהילאי חכם שלו ושכב ועמד אחריו רב הונא אחי אביו בן רב כהנא רב מרי ורב חננא רבה חכם שלו „והנה אין רצוני להאריך בבירורי השמות, כי זה טורח שלא לצורך, כי כידוע כל השמות של הראשי גולה בסע"ז משובשים, ואי אפשר לתקנם, אבל זה ברור שהוא ידבר כאן משנים, ולא אחד.

הסע"ז יוצא, כי נער בן חמש עשרה שנה, היום קבל משרת ראש גלותא מיד מלך פרס, ולמחר הרים יד במלכות פרס הכללית, כי כל שבע שנות היותו ראש גולה יספרו לשנות מלכותו ובארבע מאות אנשים שהיו לו יאמר שם גרעץ „על „פי חמקורים עשה ראש הגולה וגדודיו חיל ותגבר ידו על חיל מלך פרס אשר „שלח המלך נגד היהודים המתפרצים מפניו, מר זוטרא ובני עמו יושבי בבל „פרקו עול מלכות פרס מעליהם, ובהגלילות אשר כבש העלה מס ואנגריה מבני „אומות העולם וכו' העיר מחוזא הקרובה לקטיספון קרית מלך פרס היתה לעיר „בירת ראש גלותא המושל בממלכת ישראל בבבל" ח"ג (עמוד 18) אלה דברי גרעץ, אבל כמה רחוקים הדברים האלה מהמציאות, וגם מיום שגלו ישראל לא עשו מרידה נגד המלכות הכללית בישבם בגולה (לבד בא"י) ומפני שמצא גרעץ בסע"ז שתלו הפרסיים את מר זוטרא על גשרא דמחוזא כתב לנו השערה, שמר זוטרא כבשה ועשה אותה לעיר הבירה בממלכת ישראל בבבל, כאילו אם לא היתה עיר הבירה לא היו הפרסיים יכולים להביאו ולתלותו שם.

ג) וגרעץ עצמו גם הוא כפי הנראה הרגיש בסתירה גדולה אבל הבליעה בנעימה וכתב שם „ונראה הדבר כי הרדיפה אחרי השבתת המרד לא נתפשטה על כל מדינות ממלכת פרס כי בצבאות קבד בהצותו את שר צבא ביצאנץ ביליזר נמצאו יהודים אנשי חיל במספר לא מעט, כי שת שר צבא פרס לבו להם וידרוש מאיש ריבו ביליזר לשבות ממלהמה בכל ימי חג הפסח" אלה דברי גרעץ שם עמוד 19 אבל אי אפשר להתאים זה יחד עם מרידה נגד ממלכת פרס, והתיסדות ממלכת ישראל עם עיר הבירה, ולקיחת מס ואנגריה מבני אומות העולם, ואחר זה בהכרח שהיתה שם רדיפה כללית, ולכל הפחות היו יראים לקחת אז מבני ישראל להלחם עם האויב, אבל גם זה יוכיח כי בימי קבד לא היתה רדיפה כללית לבני ישראל.

והננו רואים כן גם מדברי ימי המתיבתות, כי תחת אשר לפי כל דבריהם היו ימי המעשים משנת רע"א עד רע"ח ואחר זה רדיפות נוראות, הנה לעינינו שלא לבד פומבדיתא ישבה אז בשלות השקט, כי אם גם סורא אשר כבר נהרסה ממצבה נחרבה ונתבטלה בימי פירוז רשיעא משנת ד"א רל"ה, ונשארה כן כל ימי הדור הראשון מרבנן סבוראי (עי' לפנינו פכ"ד) הנה בימים האלה קודם שנת ר"פ נפתחה מחדש על ידי רב עינא, ובדור השני להסבוראים היתה מתיבתא גם בסורא.

והנה בצדק יאמר גרעץ על כל דברי הסע"ז „סגנונו מעיד עליו כי מדבר הוא במעשים שבאו ונהיו באמת" רק שהוא מוסיף שם לאמר „אך הנוסחא כולה מלאה שיבושים וכו' אך אם נתקן הגירסאות מבצבץ ועולה וכו' מאורע תולדי ועל כן תקן גרעץ והגיה כחפצו, ויצא לו מאורע שבשום אופן לא תוכל להתקיים ולהתאחד עם תולדות הימים ההם, אבל הדבר להיפך שאך אם לא נגיה ולא נשבש הגירסאות אך אז נמצא לפנינו מאורע תולדי, ומעשים כמו שהיו, לבד הזמן הרשום שם ממאוחר שאין אחריותו עלינו, ומוכח מתוכו שהוא טעות.

## פרק יט.

אמנם לדעתינו זמן כל המעשים ההם הוא בזמן מאוחר, ולפי כל מה שנתבאר בפרק הקודם כך הצעת הדבר.

„בשנת תתי"ט (ד"א רס"ח) שכיב רב הונא ריש גלותא" כן נאמר באגרת

רב שרירא גאון, וכבר אמרנו בפרק הקודם שהכוונה שם על רב הונא הראשון (בסדר עולם זוטא) ולא על רב הונא הבא אחריו אביו של מר זוטרא. (יג)

ואז בשנת תתי"ט ד"א רס"ח נעשה לראש גלותא הונא בר רב כהנא והוא הי' צעיר לימים ועשה מה שעשה נגד רב חנינא חותנו באף ובחימה וקצף גדול ויהי גם הוא לראש גולה משך שנים ולפי תהלוכות המעשים אצל רב שרירא (ככל המבואר) וכפי מה שיתבאר עוד נראה שהי' ס"ה משך זמן היותו ראש גולה אחר רב הונא הראשון זמן ערך מן עשר עד חמש עשרה שנה, ואז נפטר, וא"כ הי' זה בערך שנת ד"א רפ"ג.

מר זוטרא בנו נכדו של רב חנינא נולד במות אביו ועל כן במות הונא בר רב כהנא הי' לנשיא תחתיו רב פחדא אשר הי' חתן לאחר ממשפחת ראש הגולה (חד חתן הוה ליה לבית דוד רב פחדא שמיה, ואולי הי' חתן רב כהנא) עד כי גדל מר זוטרא והי בן ט"ו שנה (וכד הוה מר זוטרא בר חמש עשרה שנין) הלך רב חנינא עמו אל המלך ופעלו כי נתנה המשרה על שכם מר זוטרא והי' זה אם כן ערך שנת ד"א רצ"ח.

מר זוטרא הי' ראש גולה עשרים שנה (והי' מר זוטרא ראש גלותא עשרים שנה) והיינו אם כן עד ערך שנת ד"א שי"ח.

אמנם רוב ימיו לא היו ימים טובים לישראל ופגע בהם מדת הדין וכל יד עמל כבר ראינו כי במות רב עינא בסורא לא הוקם על ריש מתיבתא שם רב שרירא לא יזכיר ריש מתיבתא של סורא אחר רב עינא עד בתוך זמן הגאונים והוא רב מר בר רב הונא בשנת .תתק"כ (ד"א שס"ט) ומזה ברור דמדבר גאונות ומקבע פרקי ואתובי סדר מתיבתא לכל סדריה לא הי' שם מן אחר פטירת רב עינא עד רב מר בר רב הונא, ואם אמנם כי בינתיים הי' זמן שלא נתבטל שם הקיבוץ מכל וכל, וממילא הי' שם בזמן ההוא אחד אשר הי' בצד מה לראש בשם הכבוד אבל ראש מתיבתא הכוללת לא הי' כי לא יכלו למקבע פרקי אז וזה הוא שמצאנו כאן בסע"ז „ובימיו (בימי מר זוטרא) נהרג מר רב יצחק ריש מתיבתא" אבל לא הי' ריש מתיבתא במדבר גאונות ועל כן לא הזכירו רב שרירא.

אם ראינו בזה שנהרג רב יצחק נוכל להבין מה הגיע אליהם בימים הרעים ההם בסורא וסביבותיה כי נגע עד הנפש ומושב ראש הגולה הי' קרוב לסורא כידוע

---

הערה (יג). מפורש עליו בכ"י פאריז הנזכר כי החכם שלו הי' רב אחא בר רב נהילאי, ורב אחא בר רב נהילאי מפורש בסדר תנו"א (הובא לעיל בפ"ח) שהי' מדור הראשון של רבנן סבוראי, אמנם אצלינו בדפוס נאמר בסע"ז רב אחא מדיפתא בר חנילאי חכם שלו, וזה ט"ס פשוט שהרי רב אחא מדיפתי כבר הוזכר גם אצלינו לחכם של הראש גלותא בשני דורות קודם זה היינו עוד אצל מר זוטרא וכן הוא שם גם בהכ"י ואחר כך נאמר גם אצלינו גם בכ"י ושכיב מר זוטרא ועמד אחריו כהנא בנו רבינא חכם שלו, והיינו רבינא האחרון, ואחר כך נאמר ושכיב כהנא ועמד אחריו רב הונא וכו' רב אחא בר רב נהילאי חכם שלו, ומסדר החכמים האלה שידועים לנו ממקום אחר נוכל לדעת זמני ראשי הגולה, רב אחא מדיפתי הי' חברו של מר בר רב אשי עי' לקמן דור רב אשי פ"י, רבינא האחרון כבר נתבאר זמנו ואחר זה רב אחא בר נהילאי מדור הראשון להסבוראים ובכ"י פאריז נאמר על רב הונא זה „ועמד רב הונא בר אחיו" וגירסא זו נראית נכונה, ולהלן אצל רב הונא השני תחת „אחי אביו" צ"ל „בן אחי אביו" ולפי הגירסא שלפנינו אצל רב הונא הראשון „אחיו" צריך להגיה אצל השני „בן אחיו" תחת „אחי אביו" וזה חילוף גדול שקשה להגיה, אבל גירסת הכ"י עיקר ואין להאריך בזה.

(ועי' בדור ר"א פי"ד) ושם הי' בימים ההם עיקר התלאה אשר מצאתם בישבם בנוים, לא כן פומבדיתא וסביבותיה אשר היו שם העירות רובם ישראל.

כשאנחנו מתבוננים בדברי הימים למלכי פרס בימים ההם אשר הממלכה החלה להתמוטט וירדה פלאים, עד אשר באו אליה הערביים ויבקיעוהו אליהם, נראה כי הממלכה הגדולה הזאת כבר הוכתה לרסיסים קודם בוא הערביים, ועל כן הפכו ידם ביום קרב, כבר גם קודם זה הי' כל מחוז כלעצמו, והשרים היו בכל מחוז כל אחד כנסיך לעצמו, הפראפעסאר וויל בספרו „געשיכטע דער כליפען" חלק א' יוכיח כי אף שהערביים כבר לחמו עם הפרסיים מימי הכליף הראשון אחר מחמד הוא אבו בכר ויקחו מידם מחוז אחר מחוז, ובימי יזגרד האחרון גם את עיר המלוכה קטיספון בכל זה לא התאחדו נגד הערביים, ורק איזה שנים אחרי אשר כבר נלכדה קטיספון ויזגרד כבר ישב באיספאהאן עלה בידו לאחדם תחת דגלו, וגם אז לא על נקלה עלה זה בידו, ובעמוד 88 יאמר שם וויל „יזגדר ישב באיספאהאן אבל לא חבק את ידיו, כי אם עמל ויגע לפעול על נסיכי המחוזות להתאחד יחד, אבל עברו איזה שנים עד אשר נציבי המחוזות שמעו לקול יזגדר ורק בשנת עשרים להדזריע הצליח חפצו בידו, כי אחרי אשר לכדו הערביים גם את חוסיסטאן, הבינו הנציבים והנסיכים, כי בנפשם הוא אבל עד הימים ההם דאג כל אחד רק לעצמו" עד כאן דברי וויל שם וכן נראה שם עמוד 84 בהמלחמה עם הנסיך הארמוצאן.

מזה נודע איך היו שם סדרי הממלכה סמוך לזמן עלות הערביים על הארץ ולזה הננו מבינים כי מר זוטרא ראש גלותא לא נגד ממלכת פרס הכללית יצא ללחום כי אם עם נציב המחוז ההוא אשר שם שכן, ואשר מידו היתה זאת להם במקומם כי רצצם בזרוע ושן בהמה ועל כן לא נגעה הרעה בתחלה לפומבדיתא ושם ישבו שלוים גם אחר שנת ד"א ש' עד ערך שנת ד"א ש"כ.

ואחרי אשר רבתה הרעה במקומות מושב ראש גולה וסביבותיהם וגם רב יצחק נהרג ונגע חרב עד הנפש, מצא מר זוטרא בנפשו עז לעצור ביד הנציב מחוז, מעשות רעה, ובחורי ישראל היו עמו, ויאסוף אליו כארבע מאות איש ובהם עצר כח לשום מתג בפי הנציב ההוא ואולי עלה בידו יותר לתת חתיתו במחוז ההוא עד אשר הי' אז הוא כנסיך ביניהם ועל כן גם גבה הוא המס והביאו למלך ככל אשר עשה מאז הנציב או הנסיך אבל כפי הנראה גם אז לא באו ימי המנוחה כי הרבה זמן עבר עד אשר הצליח חפצו בידו וגם אז בודאי הונחו מכשולים על כל מדרך כף רגל עד אשר שבו להטות ידם עליו ועליהם ועל כן הננו יכולים להבין את אשר גם בשבעת השנים האלה לא הוקם על בסורא ראש מתיבתא.

ולא ארכו הימים והפרסיים עלו עליהם כשואה וישבו את כל העיר ואת מר זוטרא ואת זקנו תלו בעיר מחוזא וזה הי' בערך שנת ד"א ש"ח אבל לא הסתפקו בהרג ההרוגים ושבית שבוים כי אם על כל עדת ישראל יצא אז הקצף ויתפשטו הרדיפות והשמדות גם עד פומבדיתא „ולא יכלו למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר מנהג גאונות (לשונו של רב שרירא גאון עי' לעיל בפרק י"ז) ואז נדדו הלכו לפירוז — שבור ככל המבואר דכל מחוז נהג כפי דרכו ושם מצאו מנוח וישבו שם עד שנת ד"א שמ"ט שאז קלו המים ולכל הפחות בפומבדיתא יכלו לפתוח הישיבה מחדש ונפתחה אז ע"י רב חנן מאישקיא.

נמצא כי הרדיפות הכוללות ארכו משך זמן כשלשים שנה היינו מן ערך שנת ד"א ש"ח עד ד"א שמ"ט, כן יוצא מתוך דברי רב שרירא גאון שהוא מן

אחרי ימי רב רבאי מרוב בשנת ד"א ש"כ עד ימי הגאונים בשנת שמ"ט (כמבואר לעיל פ"ד ופט"ז) וכן יוצא מפורש מתוך דברי הסדר עולם זוטא באמרו מפורש „ותלתין שנין" לא יכיל מר אהונאי לגלוי אנפיה, והיינו מן שנת שי"ח—שמ"ט, ובימים ההם באו לפירוז שבור כמו שהוא מפורש בדברי רש"ג.

אחרי אשר באו לפירוז — שבור בני מתיבתת פומבדיתא, שהי' מקום קרוב להם, (ונהרדעא ופומבדיתא נחשבו מעולם למתיבתא אחת) אין ספק שאחריהם נמשכו לשם גם בני מתיבתת סורא אחרי שבמקומם פגע בהם מדת הדין עוד יותר מאשר לפומבדיתא. ויש לנו גם זכר לדבר מדבר רב הונא מסורא שעליו אמרו דתרצינהו להני קושי' ופירוקי דריש קדושין וקבעינהו, וכמו שכבר נתבאר בפרק מ"ז.

וזה שמר רב גיזא אזל ויתיב בנהר צבא ראי' לכל דברינו שעיקרי הרדיפות מתחילתן לא היו ביסודן מהמלכות הכללית שם כי מקום נהר צבא איננו רחוק כל כך מקטיספון עיר המלוכה, ועי' להפראפעסאר וייל שם עמוד 83 שכתב „אחרי לכידת Medain (קטיספון) לא נתן הכליף עמר מנוח ליזגרד, וחיל הערביים הלכו אחריו וילחמו עמו גם אצל dialula גם לא רחוק מן zahab"

ואולי רב גיזא זה שבסדר עולם זוטא הוא אחד עם רב גיזא שהוזכר בזמן הזה עצמו בסדר תנאים ואמוראים אצל סוף סברא, ובאמת כי קודם זה נאמר בסע"ז ותלתין שנין לא יכיל „מר אהונאי" וכו' ואחר זה נאמר „ומר רב גיזא" וזה ראיה שהי' מגדולי הדור, ואם נאמר כן הנה מצאנו לפי זה בסדר תנו"א רק את שמות סוף סברא מבני מתיבתת סורא, כי גם רב גיזא גם רב הונא שניהם מסורא, אבל זה לא יפלא כלל, כי סדר תנו"א הוא באמת מישיבת סורא ואף כי בודאי כתבו להם גם כל סדר ישיבת פומבדיתא אבל בסוף הסבוראים שהיו כולם יחד גם בני מתיבתת פומבדיתא גם בני מתיבתת סורא ולא שמו להם ראש אחד לא יפלא מאומה אם במקור מישיבת סורא נשאר לפנינו רק שמות סוף סברא מגדולי ישיבת סורא כמו שלא יפלא בעינינו את אשר רב שרירא לא הזכיר שמותם בפרט, כי מכיון שלא שמו להם ראש אחד, לא חש להזכיר בפרט כל הגדולים אשר היו שם שאין דרכו באגרת להזכיר רק את ראשי מתיבתא אפס זולתם.

ומתוך כל זה יוצא לנו שסוף סברא היתה בנהרדעא (בפירוז—שבור) בהיותה מתיבתא כוללת יחידית בזמן ההוא כי היו אז סגורות גם שערי סורא גם שערי פומבדיתא (ולפנינו בראש תקופת הגאונים יבואר כל ענין מתיבתת פירוז—שבור) ויהי להם שם הועד הכללי היחידי, ושם בהיותם כולם יחד עסקו בהעוללות אשר נשאר עדין לעולל אחרי גדולי הדורות שלפניהם, ויעמידו כללי התלמוד כפי קבלתם, וירשמו פרקיו קודם כל סוגי' ומימרא לדעת דרכיו ועוד כל הדומה לזה ככל המבואר, וכשנגמרו יחד כל זה כבר התחילו העננים להתפזר, ובפומבדיתא כבר נחו הרוחות הרעות המנשבות, ואז שב רב חנן מאישקיא לפומבדיתא, ותלמודו בידו ככל אשר הוא לפנינו היום לפי שאז כבר נעשה ונגמר הכל, ובפירוז—שבור ראו בימים ההם כי טוב לבלי תהי' המתיבתא שם כמתיבתא לפי שעה, וכי לסורא אי אפשר עוד לשוב, וקימו להם שם (אחר דור סוף סברא) ראש מתיבתא, ונמשכה המתיבתא שם עוד יותר משבעים שנה ככל אשר יבואר בדברים ברורים בראש תקופת הגאונים, עד אשר הכירו כי שבו להם ימי המנוחה, וגם ישיבת סורא כבר נפתחה, אז נתבטלה מתיבתת נהרדעא.

# פרק כ.

## מר זוטרא בר מר זוטרא.

ומר זוטרא בר מר זוטרא שעלה לארץ ישראל והי׳ שם לראש הסנהדרין ועיילוהו לריש פרקי, אין ספק שזה מפני שנתגדל בתורה מאד, ובודאי שהי׳ אז כבר לכל הפחות כבן שלשים, אם כן הי׳ זה בערך שנת ד״א שמ״ט.

ומכיון שבבואו לארץ ישראל כבר הי׳ גדול הדור, ועיילוהו לראש פרקי ויהי לראש הועד, הנה קבל תורתו ושימש קודם זה בהיותו בבבל את רבנן דסוף סברא, וקבל תורה חתומה שמורה בכל וערוכה, כפי אשר נסדרה לפני כל מבין עם תלמיד להבין ממנה ולהורות ועל כן נבין היטב מדוע שמו להם לראש את האורח הבא, כי לפנינו בדור רב אשי יבואר שהתלמוד ירושלמי לא נחתם כלל, וגם לא נסדר לחתימה, ואין בו כי אם הסידור הראשון שלמדו בישיבה כל ממראות האמוראים על המשנה, וסתמא דגמ׳ שבימי ר׳ יוחנן ושם יבואר כל זה באורך, ועל כן לא הי׳ אפשר לפסוק מהירושלמי, רק בדורות הראשונים כל זמן שההוראה לא בטלה, והי׳ כחם חדש עמם לא הוצרכו עדין לפסוק מתוך חתימת ההוראה ומסקנת ההלכה, כי אם פסקו בכחם הגדול, ומידיעת בעל פה על פי קבלתם, ובכל שאלה חדשה הכריעו על פי זה לבד, אבל בסוף ימי הסבוראי אשר „הוראה עוד לא הוות" ועליהם הי׳ לדעת חתימת ההלכה ולהכריע רק על פי זה, הנה בבוא עתה עליהם גדול הדור ותלמודו בידו העלוהו עליהם לראש.

וברור שאף שישב מר זוטרא בר מר זוטרא במקום בטוח, וגם כי קרוב לזמן ההוא כבר נחה שקטה הארץ. אבל בהיותו גדול בתורה בחר לו דרך אחרת כדברי רב שרירא גאון האומר באגרתו „ואהבתא דילנא דבי נשיאה אינון מיהו שבקוה כל הני ארחתא בישתא דנשיאות ועיילי ברבנן במתיבתא למבעא ענוה ושפלות ונמיכות ולא מבני בוסתנאי אנחנא אלא מקמי הכי עיילי זקננו ברבנן דמתיבתא" ואף כן עשה מר זוטרא ובפרט שהוא ראה עוד יותר את אשר עוללו אבותיו כי אף שכוונת אביו היתה לטובה אבל סוף המעשים ההם היו רדיפות ושמדות וביטול הישיבות וקרוב הדבר מאד שגם אבותיו של רב שרירא בימים ההם שבקו למשפחת הנשיאים ועיילו ברבנן במתיבתא שהרי כן משמע לשונו שהי׳ זה קרוב לזמן בוסתנאי שהוא אומר ולא מבני בוסתנאי אנחנא אלא מקמי הכי עיילי זקננו וכו׳ ובאמת כן הננו יודעים כדברי רב שרירא אלה שהנה רב מרי בריה דרב דימי סורגו ורב דימי עצמו הם היו זקניו של רב שרירא וכבר היו ברבנן במתיבתא ואולי היו הם הראשונים דשבקו דבי נשיאה וארחתא בישתא (ועל הזמן ההוא הדבר נכון מאד) ועיילי ברבנן.

וראוי להעיר איך האמת עד לעצמו עד שגם כל אלה שלא בירו להם הדבר והעמידו זמן כל המעשים ההם קודם שנת ד״א ר״פ כמו החכם וויים שכתב גם הוא בח״ד (עמוד 2) „כי בשנת מאתים ושמונים לאלף החמישי הי׳ ראש גולה בבבל ושמו מר זוטרא בר מר זוטרא" הנה בכל זה במקום שהסיח דעתו והלך לתומו יאמר (ח״ד עמוד 304) לאמר „בכל זאת ברור לנו כי מיד בעת שנתפשט הבבלי בעולם בא גם לאיטאליא ואולי גם דרך ארץ ישראל, כי קרוב הדבר מאד כי נתפשט הבבלי בארץ ישראל גם כן והלכו בעקבותיו בימי הגאונים אף שבקצת מנהגים באסור והיתר בחיוב ופטור היו בני א״י חלוקים מבני בבל בכל זאת בפסקי הלכות נשאו פנים לבבלי ואין ספק שכבר בימי רבנן סבוראי הובא לארץ ישראל

מבבל ונראה שהמביא אותו לשם הי׳ מר זוטרא בר מר זוטרא ראש גולה אשר ברח מבבל ועלה לא״י מפני מעשה שהי׳ ונעשה שם ריש פרקי והוא בלי ספק הנהיג את התלמוד הבבלי לישיבתו עכ״ד (יד).

אבל לא מטעם „כי הוא הנהיג את התלמוד הבבלי לישיבתו" כי אם להיפך כי בסוף ימי הסבוראי אשר הוראה עוד לא הוות, ועליהם הי׳ לדעת חתימת המסקנא וההכרעה, אשר יחסר לגמרי בירושלמי, הנה בבוא אליהם גדול הדור מבבל אשר שימש בבית הועד של סוף סברא קבלוה עליהם לראש מתיבתא וראש הסנהדרין.

ומבואר מזה כי בסוף ימי הסבוראים כבר הותחל גם בארץ ישראל להיות הלימוד במתיבתא תלמוד בבלי, ובזה גם נבין דבר אשר נבוכו בו רבים והוא כי במס׳ נדרים ימצא תחת לשון תיקו הרגיל בבבלי ימצא שם איזה פעמים תיבעי והוא שם כן בד׳ ז׳ ובד׳ כ״א ובד׳ נ״א, וכבר האריכו בזה בהשערות כל אחד על פי דרכו, ואני אוסיף על זה עוד מאי דאמרינן שם בד׳ י״א אי דקאמר בהדין לישנא שלפי נוסח הבבלי הרגיל הי׳ צ״ל בהאי לישנא, ושם ד׳ כ״ב רב כהנא מתני לה להא שמעתא בהדין לישנא, ובד׳ כ״ה כגון רב כהנא ורב אסי הדין אמר שבועתא דהכי אמר רב והדין אמר וכו׳ ובמס׳ שבועות ד׳ כ״ו באמת הלשון כפי הרגיל בבבלי כדרב כהנא ורב אסי מר אמר שבועתא דהכי אמר רב ומר אמר וכו׳ וכן עוד שם בנדרים ד׳ כ״ו אמר ליה רבא לרבה ולר׳ עקיבא מי ניחא סיפא במאי מוקים לה דאמר לכולכם הי דין הוא ראשון והי דין הוא אחרון, ויש שם עוד דוגמאות כאלה.

וכל המדברים בזה רצו לישב הדבר על ידי השערות על דבר סידור הש״ס מתחילתו, ומהם גם מי שמצא מקום בזה לגבות את חובו (ג״ג צט״ש ח״ה עמוד 154) אבל כל זה טעות כי כל מעיין יראה שאין שם בשום מקום שום שינוי בסגנון הסוגי׳, כ״ש בסידורם, והסידור אחד עם כל הש״ס, וכן הוא גם הסגנון באין הבדל כלל, אבל החילופים הקלים האלה אשר נמצאו איזה פעמים זה הוא ענין אחר לגמרי.

כי הנה הדבר ידוע כמו שהעידו לנו הגאונים, כי מסכת נדרים לא למדו במתיבתא אצלם יותר משלש מאות שנה לבלי יקילו ראש בנדרים, ובהלכות פסוקות מהגאונים שנדפסו בקאנסטאטינא שנת רע״ו ע״י משה פיסולינו בסי׳ קכ״ב כתב שם רב נטרונאי גאון „וששאלתם יכולין הצבור להתנות בר״ה וביוה״כ כל נדרים שנודרין משנה זו לשנה האחרת תשובה נדרים אין נשנת בשתי ישיבות

---

הערה (יד). והנה יכתוב החכם וויים ויסדר גם הוא שהי׳ מר זוטרא בר מר זוטרא כבר גדול הדור בעלותו לא״י, ובכל זה ילך בעקבות גרעץ לקיים זמן עלותו לא״י לשנת ד״א ר״פ, ולא הרגיש לבאר לפי זה מתי היו המעשים הרבים ההם הכוללים כל זמן חיי מר זוטרא הנהרג שהיו בהכרח ס״ה שנה לפני זה, היינו שלשים וחמש שנות מר זוטרא הנהרג, וכשלשים שנה למר זוטרא בר מר זוטרא עד שהי׳ מגדולי הדור, ואם כן היו כל המעשים ההם משנת ד״א רט״ו ואילך וכל זה נגד כל הידוע לנו מהזמנים ההם, וגם איך כתב כי „ברח" לא״י, היכן הוזכר כן, והלא כיון שגם לדעתו עלה לא״י כאשר כבר נתגדל והי׳ כבר גם לגדול הדור, הלא עברו ימים רבים מאד וכבר כלה זעם, וברבות הימים הכל נשכח. ולמה זה יברח פתאום, וגם איך כתב (עמוד 2) כי הי׳ ראש גולה, והלא מר זוטרא בר מר זוטרא לא הי׳ ראש גולה מעולם, ולא רצה להיות ועלה לא״י, ונפלא הדבר לראות סידור דברי הימים באופן כזה, ואם יש לו בזה דרך חדשה, הי׳ לו להציע זה לפני הקוראים, אבל אין זה מדרך החקירה לבלבל סדר דברי הימים באין אומר ודברים.

היום יותר ממאה שנה וכך אמר רב יהודאי גאון נהורא דעלמא דאנן לא גרסינן נדרים ולא ידעינן לאסור ולהתיר בה לא נדר ולא שבועה ואין נוהגים לא בישיבה ולא בכל מקום להתיר נדרים לא בר"ה וכו' וכן שם קודם זה בתשובה לרב נטרונאי כתב בסוף התשובה (בסי' ק"כ) וכל שכן שאין אנו משנין מסכתא דנדרים ואין אנו יודעין לעמוד וכו'" ורב נטרונאי בר רב הילאי הי' באמצע ימי הגאונים וכבר יותר ממאה שנה לפניו לא למדו.

ומטבע הדבר כי מכיון שלא עסקו בה רק יחידים לעצמם לא הי' לפני המעתיקים הבאים בשכרן ענין להעתיק הרבה העתקות ממנה כי מעטו הקונים וכל מסכת ומסכת למדו אותה במתיבתא כל חצי שנה מסכת אחרת כידוע (ויבואר בתקופת הגאונים) ולמדו זה כל חברי המתיבתא והתלמידים בביתם, ועמהם יחד במדינה כל מי אשר נשאו לבו לתורת ד', אבל נדרים שלא נלמדה במתיבתא, נעשו העתקות מעט בארץ בבל, ועל כן הננו רואים בזה דבר חדש, כי הנה באיירופא שקבלו את ההעתקות מהש"ס גם מבבל גם מארץ ישראל הנה במס' נדרים רבו כמו רבו ההעתקות שנעשו בארץ ישראל הרבה יותר מההעתקות והקובצים שנעשו בארץ בבל, כי שם מעטו הקובצים וממילא אך מעט מאד הגיע משם עד לארץ המערב, והמעתיקים בארצות המערב, הלא העתיקו כפי מה שהוא לפניהם, ועל כן נשאר אצלינו כפי מה שנכתב בארץ ישראל.

אבל מה הננו רואים לפנינו שאין שום שינוי בין מסכת נדרים לשאר מסכתות הש"ס, וכל סידורם אחד ממש, וכן הוא גם הסגנון באין הבדל כל שהוא ורק נמצא באיזה מקומות כיוצא מן הכלל, איזה חילוף לשון כמו תיבעי תחת תיקו או והדין תחת האי זה בא רק משיגרת לישנא של המעתיקים בארץ ישראל אשר הרגלם גבר עליהם, ואחרי שאין זה באמת שום שינוי ושום נפקא מינה לא דקדקו בזה ונשאר כן ומזה עצמו הדבר מוכרע ומוכרח שאם הי' הדבר כן מעצם הסידור הלא הי' כן בכל המסכת מראשה לסופה, אבל הוא רק במקומות מעטים, מפני שתקף ההרגל על המעתיקים הראשונים בארץ ישראל.

והנה במס' נדרים נודע לנו גם הסיבה על ידי תשובת הגאונים אבל במס' תמורה לא נודע עוד כהיום מדוע הובאו לאיירופא גם העתקות מארץ ישראל, אבל הוא דבר המובן שכן הדבר שנתפשטו שם העתקות רבות מהתלמוד גם מארץ ישראל, כי גם בארץ ישראל כבר הי' עיקר למודם במתיבתא מן אחר התימת התלמוד וסיומו בתלמוד בבלי, אבל במס' תמורה הי' בארצות המערב העתקות רבות גם מהנעשה בבבל, על כן כשמצאו איזה שינוי כתבו שניהם והאחד בשם לישנא אחרינא, ועל זה העיר שם רש"י ז"ל שאין זה לישנא אחרינא של הגמ' כי אם דא ודא אחת ממש רק המעתיקים שהעתיקו להם גם הלשון הזה לבלי יהי' דבר התמוה שבא דבר אחד שני פעמים רשמו לישנא אחרינא.

וזה הוא לדוגמא מה שמצאנו שם ד' ו' ואלא במאי קמיפלגי אביי ורבא בשינוי קונה, לישנא אחרינא בהני שינויי דשנינן וכתב רש"י ז"ל ה"ג לישנא אחרינא בהני שינויי דשנינן, ובין האי לישנא ללישנא דשמיע לי בשינויי קונה ליכא מידי אלא זה ירושלמי וזה בבלי עכ"ל וזה יובן לנו עוד יותר על פי מה שנודע כי בסוף ימי הסבוראי אף שהש"ס כבר נכתב, אבל עיקר למודם במתיבתא הי' עדין בעל פה, ועל כן במקום שהכל אחת והסגנון נוגע רק להסבר, הי' לפעמים שינוי לשון קצר.

ושם בד' י' ע"ב שם הם שני גרסאות בגירסת לשון הגמ', וכמו שיש גרסאות מחולפות לפעמים בין ספרי ספרד לגירסת ספרי הצרפתים (ועי' לקמן דור רב אשי פכ"ג) ובספרי הצרפתים או בספרי הספרדים עצמם יאמרו רבותינו הראשונים שבדקו בספרים מדוייקים ומצאו שם הגירסא כך וכך ובכל מקום ברור ולבנו רבותינו הראשונים את הגירסא הנכונה והברורה, כן בירר רש"י ז"ל במס' תמורה והביא בכור גם הגירסא של ההעתקות מארץ ישראל שהיו לפניו, והגירסא מהספרים העתקות בני בבל, והעיר על השינוים המעטים שמצא בהם, וחילוק הספרים באיזה מקומות, והעיר המקור שזה ירושלמי וזה בבלי ולפנינו בדור רב אשי שם יבואר זה יותר.

וממוצא הדברים האלה אנו למדים העיקר שמיד אחרי דאיסתיים תלמודא ובא עם הספר ונכתב הי' כחו שוה בארץ ישראל כמו בבבל והירושלמי לא הי' סתירה לזה כמו שיבואר באורך לכל פרטיו בדור ר"א מן פרק ט"ו ואילך ועל כן בבוא אליהם חכם גדול מבבל קבלוהו עליהם לריש פרקי ולראש הסנהדרין שלהם לפי שבידו ספר מלחמות ויודע יותר קבלת על פה בכל פרט ופרט מהלכה ומורין כן, ויסוד פירוש הדברים, ועל כן הגנו רואים לפנינו כי רבו כמו רבו ההעתקות מתלמוד בבלי בארץ ישראל בהימים הראשונים עד אשר משם נפוצו ונתפשטו העתקות רבות בכל ארצות המערב, וריבוי ההעתקות אות ומופת גמור על ריבוי העוסקים השונים והגורסים.

## פרק כא.

והרב שי"ר בערך מילין ערך אמורא כתב וז"ל „ואחרי אשר נשלם חיבור התלמוד בבבל לא ערבו עוד הרבנים (!) הבאים אחרי האמוראים את לבבם לפרש מעצמם דברי המשניות בעניני הלכות ודינים באופן אחר ממה שפירשו ראשי הדורות שלפניהם והיו מתעסקין עוד רק בבירור הלכות התלמוד במקומות שחלקו האמוראים הלכה כדברי מי ובהוצאות הדינים הנצרכים בדת ובהתרת הספיקות ובתשובות כל השאלות החדשות והשוו דבר לדבר ודין לדין וגם חלקו בין הנראים כשוים וכל זה כפי אשר הולידו ברוח בינתם ולימדו כן לתלמידיהם ולכן היו נקראים כל אלה רבנן סבוראי ר"ל החושבים ומתבוננים לדעת כל עניני הדת על מכונם כי כן הוראת פעל סבר בתלמוד ר"ל חושב ומבין עכ"ל.

ודבריו נפלאו מאד כי הגדיר ענין הסבוראי ושמם (והמלות הבולטות הוא כן שם) בפעולות כאלה שהנם באמת אך מעשי כל גדול הדור גם אחרי הסבוראים וגם בימינו אלה דהיינו בתשובות השאלות ובהתרת הספיקות להשוות דבר לדבר ודין לדין ולהיפך לחלק בין הנראין שוים וכל זה בידיעה שלמה ורוח חכמה ובינה ובהוצאת הדינים הנצרכים בדת ולמה זה נקראו הם רבנן סבוראי וכי הי' זה בזמן מיוחד ותקופה לעצמה ואחר כך הי' סוף סברא ופסקו הסבוראים והתחילו הגאונים.

אבל כבר נתבאר שהגאונים נקראו כן על שם משרתם והיינו שישבו לראש במתיבתא אבל הסבוראי נקראו כן על שם פעולתם בגמרא ועל שם עבודתם בסיום התלמוד עצמו כי בין הדור הראשון מהסבוראים ובין הדורות האחרונים עדין פעולתם היתה בעצם סיום הש"ס הדורות האחרונים בהעמדת כלליו ופרקיו ולפעמים גם הרחב הסבר כעין פירוש באיזה מלות קצרות כפי ששנו זה בקבלתם על פה והדור הראשון תלמידי האמוראים מדור רב אשי גם עוד יותר מזה כי גם פירשו כל מאי דהוי תלי וקאי שלא נתפרש בגמ' שלא בא הדבר במשנה ובריתא ופירשו הם על פי מה שידעו ההכרעה בישיבה מפי האמוראים.

באופן שהשם סבוראי היינו על שם מעשיהם בגמ׳ ולא מה שנעשה בשאלות ותשובות ובהוצאות הדינים הנצרכים בדת שבזה יד כל הגדולים שוה מאז נחתם הש״ס שמאז נאמר הפך בה והפך בה דכלא בה ומשם עלינו לחפור אוכל וקבלת כל ישראל כי עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע ולפנינו יבואר זה (דור רב אשי פכ״ד).

והנה הרב שי״ר בהקדמתו לערך מילין הביא דברי רב סעדיה גאון ז״ל (שערי צדק ח״ד ש״ד סי׳ נ״ב) שכתב שם ששאלתם מי שהי׳ נשוי ג׳ נשים כתובתה של זו מנה של זו מאתים ושל זו ש׳ וכו׳ (כתובות צ״ג) אע״פ שיודעין אנו שהלכה כרבי ולא כר׳ נתן ואע״פ ששמואל מעמידה בכותבת זו לזו לפצותה מדין ודברים וכי ר׳ יעקב משמיה דרבינא מעמידה בשתי תפיסות אעפ״כ מקום הניחו לנו גם אנו להעמידה כתנאי ב״ד על הממון הנמצא למת וכו׳ עכ״ל וכתב על זה הרב שי״ר הנה יהין הגאון לפרש פירוש חדש על המשנה נגד פירושי שמואל ורב יעקב בתלמוד והגאון מוסיף כי מקום הניחו לו גם הוא ויכול להעמידה באופן אחר אכן אין חילוק בכל זה לענין ההלכה כי מה שכתב אעפ״י שיודעין אנו שהלכה כרבי ולא כר׳ נתן ר״ל שאם כן אין נ״מ בפירושו שאפי׳ בתנאי ב״ד הלכה כרבי שחולקות בשוה מפני שגם תנאי ב״ד אינו מועיל נגד שעבוד כל כתובה כפי החשבון אליבא דהלכתא עכ״ל הרב שי״ר שם.

אמנם החכם וויים לא הביא דברי שי״ר וילך צעד גדול בפסיעה גסה ויאמר בח״ד מדו״ד סוף פרק ט״ו (154) כדברים האלה לאמר „ואף מצאנו (לרב סעדיה) כי לא נמנע מלחוות דעתו בכוונת הקדמונים אף במקום שמשאו ומתנו של הגמ׳ הולך על דרך אחרת ובהערה 17 יציין המקורות לזה ויכתוב עי׳ שערי צדק סי׳ נ״ב שכתב בפירוש המשנה דכתובות ד׳ צ״ג אע״פ שיודעין אנו וכו׳ ואע״פ ששמואל מעמידה וכו׳ וכי ר׳ יעקב משמיה דרבינא מעמידה בשתי תפיסות אעפ״כ מקום הניחו גם לנו ויכולנו להעמידה בתנאי ב״ד וכו׳ ובח״א ש״ג סי׳ י״א מובא דין מספר השטרות שתקן רס״ג ופסק שקדושי קטן הויין קדושין ורב שרירא גאון מפני שלא יכול לקיים פסקו הסותר ברייתא מפורשת אמר שהדברים מזוייפים על שמו של רס״ג ועי״ש בהג״ה שנמצא על הגליון וביבמות קי״ב ועי׳ בטור אה״ע סי׳ מ״ג עכ״ל וויים.

והמעיין יראה כי לא נהג בזה החכם וויים מנהג חכמים והשמיט מדברי רס״ג העיקר אע״פ שיודעין אנו „שהלכה כרבי ולא כר׳ נתן״ ושי״ר בהלכו לתומו לא לבד שהעתיק זה כי אם גם פי׳ דברי רב סעדיה גאון ז״ל כמו שהוא בפשיטות.

אמנם כי גם הרב שי״ר בהערתו זאת נתן רק מכשול לפני המעיין כי הוא העיר על דברי רב סעדיה גאון ז״ל כאילו הי׳ כאן דבר חדש מרב סעדיה גאון אבל באמת הוא דבר הנהוג ובא בכל דברי הראשונים מפרשי הש״ס וביותר בדברי התוס׳ לאמר אצל אוקימתת הגמ׳ הוא הדין דהוה מצי לאוקמא כך וכך אלא דכיון דאין נפקא מינה לדינא לא חש לפרש יותר והרגיל בגמ׳ ובדברי התוס׳ ימצא זה בכל מקום בלשון והוא הדין דהוה מצי למימר כך וכך והוא כמו והוא הדין דהוה מצי למימר ולטעמיך שכתבו גם כן בהרבה מקומות מאד והנה בא החכם וויים וחושב זה מתכונותיו המיוחדות של רב סעדיה וירים זה על הנס וישמש בראיות כאלה ועוד פחות מאלה בספרו ח״ג פי״ח 216 להוכיח שהתלמוד לא נחתם כלל ונמסר לחכמים עד היום ולזה נשוב עוד לדבר בפרט.

ומה שכתב והוסיף שם החכם וויים עוד ראי׳ להראות תכונותיו המיוחדות של רס״ג ז״ל כי לא נמנע לחוות דעתו אף במקום שמשאו ומתנו של הגמ׳ הולך

על דרך אחרת מתשובת הגאונים שערי צדק ש״ג סי׳ י״א בההיא דקדושי קטן הנה כל מבין עם תלמיד יודע דזה דקדושי קטן לא הויין קדושין אין זה איזה שקלא וטרי׳ במקום אחד בגמ׳ עד שיהי׳ אפשר לומר על זה דרב סעדיה הכריע מדברי הקדמונים (המשנה) נגד זה, דבר זה שאין מעשה קטן כלום ובפרט בענין קדושין הוא מהיסודות היותר פשוטים ולא נחלק אדם בזה וכל הספיקות שיש בזה הוא אם קידש לו אביו מטעם זכות וזכין לו לאדם וגם בזה נדחו דברי הר״י בר ברזילי שבמהרי״ק או כגון שקדש כשהוא קטן ויושבת תחתיו עד שהגדיל דאז תלי בההיא דיבמות ד׳ ק״ט אי אמרינן דמיתלי תלי קדושיהו ולכי גדלי גדלו בהדה (קטן וקטנה עי׳ מש״ל אישות פ״ג) אבל כאן ששאלת השואלים היתה כלשון הזה „מצינו בספר שטרות שתקן רב סעדיה גאון זצ״ל בן תשע שנים ויום אחד שקדש אשה ונטה למות „קודם שיגיע לשלש עשרה שנה ויום אחד״ ובקש להוציא אשתו בגט שמא ימות ותתיבם לאחיו אין גיטו גט וקדושיו קדושיו וזקוקה ליבם ואין לה התרה אלא בחליצה או ביבום וקשיא לן הא דבהלכות גדולות ובהלכות דמר רב יהודאי גאון ז״ל כתוב קטן שקידש אין חוששין לקדושיו וכו׳ ואם בא להוציא אין צריך ליתן גט וכו׳ עכ״ל והנה מפורש דאיירי בעדין לא הגיע גם אחר זה לי״ג וי״א וכן הם דברי בה״ג שם בבא להוציא קודם שהגיע לי״ג.

ועל זה השיב רב שרירא גאון והא דפרשיתו משמא דרב סעדיה גאון לא שמיע לנא ולא סבירא לנא דתנן בן תשע שנים ויום אחד הבא על יבמתו ומת חולצת ולא מתיבמת ואם נשא אשה ומת הרי זו פטורה מן החליצה ומן היבום ואנו רואים כי הדברים מזוייפים על מר רב סעדיה גאון ז״ל כי חכם גדול הי׳ ואין משנה שלמה ממשנתינו אובדת מאתו עכ״ל.

וסבור הי׳ החכם וויס שדברי רב סעדיה סותרין רק ברייתא אחת ועל כן עלה על דעתו שאין זה מזוייף על שם רב סעדיה כי אם שרב סעדיה בכחו הגדול לא נשא פנים והכריע נגד זה אבל רב שרירא גאון הזכיר רק אחת מכלל גדול ומקום אחד מהמפורש בש״ס ומפני ששם בספר השטרות ידבר בדין זה שאם מת אין לה התרה אלא בחליצה או ביבום הביא רב שרירא גאון משנה זו דמפורש בה ואם נשא אשה ומת הרי זו פטורה מן החליצה ומן היבום.

וקשה לפני לחחליט שהחכם וויס עשה כאן בזדון להחליף לשון רב שרירא גאון המפורשים „דתנן בן תשע וכו׳״ „ואין משנה שלמה ממשנתינו״ אובדת מאתו והחליף זה החכם וויס לאמר, „ורב שרירא גאון מפני שלא יכול לקיים פסקו הסותר „ברייתא מפורשת״ אמר שהדברים מזוייפים״ וכוונת החכם וויס בחילופו זה למען הוכיח כדבריו דדרכו של רב סעדיה לדחות בכחו שקלא וטרי׳ או ברייתא הבאה בגמרא נגד משנתינו וכדומה, אבל הלא זו משנתינו היא זו ביבמות ד׳ צ״ו: ואם נשא אשה ומת פטורה מן החליצה ומן היבום.

וכבר כתבנו שרב שרירא הורה להשואלים ממשנתינו מפני שנגעו בדין חליצה אבל לפי התואר שנתן לזה החכם וויס שרב סעדיה פסק סתם שקדושי קטן הויין קדושין הוא דבר שתינוקות של בית רבן יודעין אותה דלא הוו קדושין של כלום ואפי׳ בייעד לבנו קטן דמפורש בתורה ואם לבנו ייעדנה אמרינן בפשיטות בקדושין ד׳ י״ט ואי אמרת מייעד אם כן מצינו אישות לקטן וקטן עצמו שקידש אשה ידוע שאינה צריכה גט אפי׳ מדרבנן ומה שייך להכריע.

ואשר הטעה להחכם וויס לדמות שיש כאן בדין זה איזה שקלא וטרי׳ הוא

הפלפול על הגליון שנדפס שם מהרב ר' חיים מודעא המו"ל תשובת הגאונים שערי צדק אחרי תשובת רב שרירא גאון ז"ל והי' סבור החכם וויים שכל זה שייך באמת לתשובה זו דשער ג' סי' י"א ועל כן גם סיים שם החכם וויים בדבריו לאמר „וע"ש בהג"ה שנמצא על הגליון" אבל באמת נדפס שם בטעות וכל הפלפול הזה שבא שם מהמגיה שייך אחר סי' י"ב ששם באה שאלה לרב סעדיה עצמו וכתב ששאלת מעשה הי' במקומינו ראובן הי' לו שתי בנות ושידך שמעון האחת מהן ונתרצת לו וכו' פתח שמעון ואמר תהא בתך מקודשת לי בטבעת זו ועמדו אלו כנגד אלו הללו אוסרין והללו מתירין וכו' והשיב רב סעדיה וכתב וכאשר נקראה שאלה זו לפנינו תמהנו מתלמידי חכמים שחלקו וכו' הרי נתברר כי מ"מ אם כן הי' המעשה הרי נאסרו שתי בנות ראובן על שמעון וצריכות ממנו שני גיטין ואין משגיחין הראשונים וכו' ע"ש שביאר שאין זה ענין למחלוקת אביי ורבא בקדושין שאינן מסורין לביאה דהכא בין לאביי בין לרבא כן ועל זה שייכה הערת המגיה שכתב וז"ל והר"ן ז"ל כתב בקדושין ומדאמרינן לא שביק אינש מצוה דרמא עליה יש ללמוד לראובן שהיו לו בנית הרבה ושדך אחת מהן לשמעון ואמר לראובן בתך מקודשת לי סתם דאמרינן מסתמא הי' דעתו על אותה ששידך וכו' ורב סעדיה גאון כתב בתשובה שכולן צריכות גט וכו' הרי שהר"ן הביא האי דרב סעדיה לפסק הלכה ודחה דברי הרמב"ן ז"ל ודברי ר"ת ז"ל וכו' עכ"ל ע"ש שהאריך עוד בזה אבל כל זה שייך לתשובה של רב סעדיה בסי' י"ב ולא לתשובת רב שרירא בסי' י"א אבל מפני שנדפס בטעות על הגליון אחר סי' י"א דמה החכם וויים שיש בזה איזה שקלא וטרי' ורב סעדיה הכריע מדעתו ומה נעשה להם לחוקרי אשכנז שיסדו יסודות בעברם על הענינים במעוף עין וירצו להכריע בזה גם היותר יקר באומה ודברים היותר גדולים.

אחר כל האמור נקל להבין עד כמה ישרטו שרטת דברי החכם המעתיק דברי הימים לגרעץ מהור"ר שפ"ר באמרו בהערה עמוד 307 מח"ג וז"ל „בתרגום המשנה הוא מפרש כמה משניות באופן משונה מתרגום הגמרא" והנה אין לתמוה על החכם היקר הזה כי עשה מלאכתו באמונה וסמך בזה על וויים אבל מדוע סמכו אחד על חבירו וליפות את מקחם נעשו להם גם „כמה" משניות ובאופן משונה וסך הכל מצאו מקום אחד ואינו לא אופן משונה ולא ענין כלל כי אם פשוט היכי תמצא אחת שבא כיוצא בו בדברי התוס' בכל סוגיות הש"ס וכן יעשו המפרשים כולם אפי' הפני יהושע והצל"ח וכדומה ורק בימים הראשונים בימי רב סעדיה גאון התנצלו גם על זה והתוס' כותבים כן למאות פעמים בלא שום התנצלות כי אם בלשון „והוא הדין דהוה מצי למימר נמי כך וכך" וכן יעשו כל המפרשים כולם וכל מבין עם תלמיד יודע כח הדברים האלה ומה ענינם (טו).

---

הערה (טו). וראיתי להעיר כאן על דברי החכם המפואר הרכבי בהערותיו לתשובות הגאונים זכרון לראשונים סי' תק"ל שהעיר שם על דברי תשובת רב סעדיה גאון ז"ל וז"ל מה שכתב רב סעדיה כי סתם גוי אנס הוא לא נאמר אלא בעבור המטלטלין וזהו נגד דעת הרשב"ם בבתרא שם דמשום הכי אין לעכו"ם חזקה דסתם עכו"ם גזלנים הם ובאמת נאמר בפירוש בסוכה ד' ל' דסתם עכו"ם גזלני ארעתא נינה וצ"ע כי קשה היא לומר דאשתמיטתיה לרס"ג גמרא ערוכה אחרי שכבר העיד עליו רב שרירא כי חכם גדול הי' ואין משנה שלמה אובדת מאתו עכ"ל ולחנם תמה ואין צריך עדות רש"ג שלרב סעדיה לא נעלם גמרא ערוכה, ובפרט גמרא ערוכה זו הידועה לכל אבל דברי רב סעדיה

# פרק כב.

## סבוראי בשיתוף השם.

אחרי כי באנו עד הלום וביארנו דורות הסבוראים זה אחר זה עד זמן סוף סברא שהגבלנו זמנה שהי׳ באמת עד ראשית זמן הגאונים וזה יותחל משנת ד״א שמ״ט, ועד ד״א שמ״ט נמשך באמת תקופת הסבוראים עלינו לשום לב למה שמצינו לפעמים לאחדים מן הראשונים שלא דקדקו וכתבו לפעמים על תלמידי הסבוראים ואחר ד״א שמ״ט שם סבוראים ואף שאין זה דוקא והוא רק כשם משותף אבל ידענו כי הראשונים לא כתבו דבריהם בשילוח ועל כן אף שאין זה להם בדיוק אבל בודאי יש לזה טעם ואיזה מקור ועל כן לא דקדקו בזה בלשונם.

ואשר נראה לפי העולה מתוך החקירה בזה הוא כי הנה זה ודאי כי בימי הראשונים נמצאו עדין מקורים הרבה שברבות הימים נאבדו וכמו שאנו רואים בדברי הראב״ד הלוי פרטים רבים שלא פרטם רש״ג ובודאי לקחם ממקורים שהיו לפניו והמקורים ההם יש מהם שנכתבו בזכרונות הגאונים בישיבת פומבדיתא ומהם היו גם מזכרונות הגאונים שנכתב בסורא וכבר מבואר לנו (ויותר יבואר עוד בתקופת הגאונים פרק ג׳) שאף שמתיבתת פומבדיתא נפתחה מחדש על ידי רב חנן מאישקיא בשנת תת״ק (ד״א שמ״ט) בסורא לא באו אז עדין אל המנוחה וישיבת סורא נפתחה מחדש רק משנת תתק״ב על ידי רב מר בר רב הונא וגם אז עדין לא הונח להם לגמרי בסורא כי אחרי משך זמן קצר היו שם סדרי הישיבה כבטלים ע״י מרגיזים מבית ומחוץ עד שיאמר רב שרירא גאון „ובאילין שני כולהון גאונים דהוו במתא מחסיא לא נהירנא להו שפיר על הסדר ואית בהון חופנתא ונטרותא דנשיאים דמעברין להון ומהדרין להון ומה דבריר לנא כבר כתיבנא להון אבל מן שנת אלפא ואילך קים לן בהון״ וביאור דבריו אלה כמו שהם יבוא לנו במקומם „בתקופת הגאונים״ פרק ה׳ אבל בזה הננו רואים כי אך מעט ימי מנוחה היו להם בסורא והסדרים ישבו שם רק משנת אלפא ואילך דהיינו שנת ד״א תמ״ט.

ועל כן נראה מזה לדבר ברור דבאמת כן הי׳ אשר המקורים והזכרונות שנכתבו בסורא החלו לחשוב את זמן „תקופת הגאונים״ מן שנת אלף לשטרות ד״א תמ״ט וזה הוא הדבר אשר מצאנו כן להראב״ד הלוי שהוא אומר דשנת תמ״ט הוא סוף

---

גאון פשוטים, ולא הי׳ לו להחכם הנכבד הרכבי שי׳ להקשות על רב סעדיה מגמרא דסוכה, כי הלא הדבר מפורש בדברי הגמרא בבבא בתרא דאיירי בה רס״ג דאמרינן מפורש דאין לעכו״ם חזקה כי אם בשטר, ואין לזה טעם אחר כי אם כדברי הרשב״ם משום דסתם עכו״ם גזלני נינהו, על כן לא מהני אצלו חזקה, אבל דברי רב סעדיה הם ענין אחר, כי השואל שאל ממנו שלא יהני גם שטר שאף שיש להעכו״ם שטר גמור מהישראל שמכר לו ושקבל הכסף, עדין „הלא יכול הישראל המוכר לומר סתם עכו״ם אנס הוא לא יועיל לך שטר שכתבתי להעכו״ם לפי שאין עדים שיעידו כי בפניהם מנה לו את הכסף״ וכוונת השואל לההיא דב״ק דאמרינן כהאי גוונא גבי מטלטלין, ועל זה השיב לו רב סעדיה דזה נאמר רק במטלטלין (ושם אין דין שטר) וגם זה לא להוציא מרשות העכו״ם והבא מכחו כי אם להיפך להוציא מרשות הבעלים הראשונים (נטלו מוכסין את כסותו ונתנו לו כסות אחרת וכו׳ הרי אלו שלו) אבל בשדה אף דאמרינן סתם עכו״ם גזלני ארעתא נינהו זה הוא כשאין לו שטר קניה מהישראל שמכרה לו, אבל כיון שכתב לו ישראל שטר מכר זכה בשדה, „במה דברים אמורים בסתם עכו״ם שזוכה בשטר אבל עכו״ם שנתברר שהוא אנס או סיקריקין אין זוכה בשטר לבדו״ ודברי רב סעדיה בזה פשוטים וברורים.

רבנן סבוראי מפני שכבר ביארנו שהראב״ד אינו מזכיר בשום מקום לאגרת רב שרירא גאון ז״ל ונראין הדברים שלא הי׳ לפניו וכמו שיבואר במבוא לתקופת הגאונים פ״ד והוא השתמש במקורים ממתיבתת סורא ושם הי׳ הסדר כמו שיתחיל הוא שם תיכף אחר זה לאמר „סדר הגאונים" הדור הראשון מראשי ישיבות פומבדיתא רב חיננא גאון מנהר פקוד וכו׳ ראשי ישיבות מתא מחסיא ואלה הן רב הונא בר יוסף שנת ד״א תמ״ט ואחריו רב חייא ממישון וכו׳" ועל כן חשב מה שמצא בסורא קודם זה לקודם תקופת הגאונים אע״פ שאין ספק שידע גם הוא שאין זה מענין רבנן סבוראי שכל ענינם כבר בטל והתקופה כבר נגמרה בהיות באמת רב גיזא ורב הונא סוף סברא והוא מפורש בהמקורים ויוצא לפנינו גם מתוך כל דברי רב שרירא גאון.

ובזה נבין הלשון בסדר תנו״א (כרם חמד ח״ד 188) „ואתו רבנן סבוראי ואלה שמותם רב אחאי מבי חתים רב סמא בר רבנא יהודא רב שמואל מפומבדיתא רבינא בר אומציא רב אחדבוי בר קטינא מר זוטרא בריה דרב חמא ובימיהם יצא מחומט בשנת תתס״ח" וכבר עמד שם הרשד״ל והעיר כי במחזור וויטרי כתוב תתכ״ח וזה וזה טעות וצ״ל תתקכ״ח עכ״ל אבל הדבר כך הוא כבר כתבנו כמה פעמים שכך הי׳ סגנון לשונם בספרי זכרוניהם שאף שהפסיקו בדברים ישובו סתם לדבריהם הקודמים (עי׳ לעיל פ״ד) ועל כן עלינו לקרות כאלו הי׳ כתוב ואתו רבנן סבוראי ובימיהם יצא מחומט לעולם היינו בסוף ימיהם והוא בשנת תתקכ״ח שסדר תנו״א שהוא עפ״י זכרונות מישיבת סורא חושב זה עדין לקודם תקופת הגאונים ובאמת הי׳ כתוב שם כן כדברי החכם שד״ל „ובימיהם יצא מחומט בשנת תתקכ״ה או תתקכ״ח אבל מפני שטעה המעתיק וחשב דבימיהם קאי על דור ראשון מרבנן סבוראי שהם הוזכרו בזה בשמותם והם הלא היו הרבה קודם זה על כן השמיט את הק׳ וכתב בשנת תתכ״ה או תתכ״ח שהוא באמת סוף זמן הדור הראשון (והנוסח העיקרי הוא כפי שהוא במחזור וויטרי וכן הוא גם ברוב השנוים) ובכ״י השני נעשה מן כ׳ ס׳ ונעשה תתס״ה אבל המעתיק טעה והשמיט הקו״ף בטעות כי בימיהם יצא מחומט קאי על רבנן סבוראי בכלל רק שלפרש דבריו „ואתו רבנן סבוראי הוא מפרש כמאמר המוסגר את שמות הדור הראשון מהם שכל אלה אשר חשב הם כולם הדור הראשון כידוע, והרי לא חשב ביניהם אפי׳ לרב עינא ורב סימונא מפני שהם היו כבר מדור השני.

אבל הלא בסדר תנו״א עצמו מפורש דרב גיזא ורב הונא סוף סברא ולכל הפירושים היו הם הרבה קודם מחומט, ומזה יוצא לנו דבר ברור שאף שבישיבת סורא חשבו תקופת הגאונים משנת אלפא ד״א תמ״ט ועל ידי זה כל מקום שלא ידברו על דבר הסבוראים בעניני מעשיהם יחשבו את הזמן שלפני הגאונים להמשך הסבוראים אחרי אשר תקופה אחרת מסודרת והולכת עדין לא הותחלה אצלם אבל כשיבוא הדבר לדבר בדקדוק זמן תקופת הסבוראים עצמם ולהגביל זמן תקופת הסבוראים בנוגע לעצם מעשי הסבוראים אז יאמר גם בעל סדר תנאים ואמוראים עצמו רב גיזא ורב הונא סוף סברא וכן הוא בכל המקורים שדברו מזה ומזה הוא אצלינו בספר הכריתות ועוד.

ומזה יצא הטעות על ההיא דריש מס׳ קדושין שמפני שמצאו בהמקורים וקבלו שרב הונא מסורא מרבנן סבוראי הוא תרצינהו וקבעינהו ולא מצאו רב הונא בימי רבנן סבוראי שהי׳ לראש בסורא וגם כי היתה אז ישיבת סורא כשוממה

מבניה על כן דמו שהכוונה לרב הונא גאון שיהי׳ שם באמת בראשית ימי הגאונים בערך שנת ד״א ת״י שגם זמן זה תחשב בשיתוף השם באיזה מקורים להמשך זמן הסבוראים ומפני שהדברים שם בריש קדושין אינם מעניני הלכה ולא איזה דין או שום סוגי׳ כי אם לפרש לשון דרך ודרכים וכדומה ולמעוטי מאי ובפרט שאחת היא ופרסמה הכתוב שאינה מעיקר הש״ס לא הי׳ הדבר קשה בעיניהם שיהי׳ במקום הזה יוצא מן הכלל ובא דבר מן אחר! סוף סברא בתקופת המשך הסבוראים וידוע כי גם בימים ההם לא העמיקו כל כך בסדר זמנים והסתפקו בקבלתם סתם ובאת אשר מצאו לפניהם בהמקורים שנמצאו אז עדין.

אבל כבר ביארנו שאף המקום הזה לא יצא מן הכלל ובאמת הי׳ רב הונא מסורא בסוף סברא ככל המבואר בפרק ט״ו לעיל מקומו ושעתו והכל מבואר לנו והננו יודעין הדבר כמו שהוא ואין אנו צריכים בזה לפשרות.

וראיתי להעיר בזה עוד על דבר סדר תנו״א שהחכם גרעטץ בח״ג עמוד 260 כתב נראה הדבר כי רב נחשון זה (היינו בר צדוק) הוא גם מחבר הספר הקדמון „סדר תנאים ואמוראים„ ובהערה 5 כתב שם זמן החבור הזה מעיד עליו כי מחברו הוא רב צמח או רב נחשון גאון אך מכיון שמתוכו נראה כי מחברו הי׳ איש סורא ע״כ נראה כי יש ליחס את סתנו״א לרב נחשון גאון אם רק יצא מאת אחד הגאונים" אבל לדעתי לא חיבר זה גאון פרטי כי אם הדברים הם מכללי המתיבתא אשר היו ערוכים אתם ומזכרונות דברי הימים להגאונים שם וכתבו זה תלמידי דתרביצי לעצמם והזמן האמור שם ומבריאתו של העולם יש היום תרמ״ד (ונוסח מחזור וויטרי אלף ותרמ״ז) ולמנין היונים אלף וקצ״ה שנים הנה כל אחד אשר העתיק לו כתב זמנו וההעתק שהגיע לארצות המערב הי׳ זה שנכתב שם בזמן ההוא או אולי כתב כן המעתיק הראשון בארץ המערב ויעיד על זה הזמן ליצירה שלא מצאנו אצל הגאונים בבבל וכן הלשון ולמנין היונים.

ולהשלמת דברינו בכל הנוגע להסבוראים מה שלא יכולנו לדבר בהמשך דברינו לבלי לערבב סדר הדברים ולבלי ליגע הקורא בענינים שאינם נוגעים להמשך החקירה נדבר על זה במקום הזה והיינו על דבר רב אחאי מבי חתים ועל דבר רב ברוקא ועל דבר הרדיפות הראשונות בימי פירוז — רשיעא ואחריו בימי הדור הראשון מרבנן סבוראי.

## פרק כג.

### רב אחאי מבי חתים.

בתוס׳ במס׳ זבחים ד׳ ק״ב ע״ב בד״ה פשיט רב אחאי כתבו וז״ל בכל דוכתא לשונו משונה כבראשכחן בריש כתובות ד׳ ב׳ פשיט ר׳ אחאי ומתוך כך הי׳ אומר רבינו שמואל דהוא רב אחאי שעשה שאילתות שהי׳ מרבנן סבוראי דבתר רבינא ורב אשי דסוף הוראה וכתבו אחרי כן דבריו בסוף הש״ס ומיהו בההיא דכתובות אשכחן רב אשי דמיירי בתריה עכ״ל.

והנה דברי הרשב״ם ז״ל נפלאו דאיך רצה לומר דזה הוא רב אחאי שעשה שאילתות שהי׳ בזמן מאוחר בתוך זמן הגאונים ואיך נכנסו אז דבריו בש״ס ובשמו מפורש ואנחנו ידענו כי בימים ההם לא היתה עוד כזאת.

אבל באמת דברי הרשב״ם באו ברורים והתוס׳ דקדקו לכתוב דבריו מפורשים למען נודע כוונתו ולא נטעה על איזה רב אחאי יכוין ובא איזה מאן דהוא והוסיף „שעשה שאילתות" ושיחת את דבריו הטובים.

אבל בדברי התוס' בשם הרשב"ם אין מקום לטעות שכתבו בהדי' שהי' מרבנן סבוראי דבתר רבינא ורב אשי וכו' והנה אין אחד אשר ימשיך זמן הסבוראי עד זמן רב אחאי גאון שהוא אחר שנת ד"א ת"ק והוא שלש מאות שנה אחרי רב אשי ורבינא (טז) והרשב"ם ידבר עמנו בשפה ברורה שהי' מרבנן סבוראי ויוסיף לפרש דבריו דבתר רבינא ורב אשי והנה כל בר בי רב יודע מה הוא רבנן סבוראי אבל מפני שרבנן סבוראי היו איזה דורות זה אחר זה ומהדור השני מרבנן סבוראי לא נמצא בגמ' שיוזכרו בשמותם וגם אין מהם דבר בגמ' זולתי לפעמים רחוקים הסבר כעין פירוש בסגנון מקובל בידם ותיקוני פירקי וכו' וגם זה רק מבית הועד סתם אבל רב אחאי הוזכר בשמו וזה לא הי' אלא מהדור הראשון תלמידי האמוראים כמו רב רחומי ורב יוסף ורב שמואל בריה דרב אבהו וכו' על כן דקדקו התוס, בשם הרשב"ם לאמר „דהוא רב אחאי מרבנן סבוראי דבתר רבינא ורב אשי דסוף הוראה" לומר מדור הראשון של רבנן סבוראי תלמידי האמוראים ובמס' כתובות לשונם של התוס' מפורש ומבואר עוד יותר שהוסיפו לאמר „והי' בסוף כל האמוראים" וח"ו שיטעה בזה הרשב"ם שרב אחאי שעשה שאילתות הי' בסוף כל האמוראים ולא בעינים סגורות כתבו רבותינו הראשונים דבריהם ובפרט שהננו רואים בזה לפנינו שהתוס' בשם הרשב"ם להיפך דקדקו מאד לפרש דבריהם שנודע דבריהם וכוונתם.

ועל כן ברור שכך צ"ל בדברי התוס' בזבחים „ומתוך כך הי' אומר רבינו שמואל דהוא רב אחאי שהי' מרבנן סבוראי דבתר רבינא ורב אשי דסוף הוראה וכתבו אחרי כן (היינו אחרי סידור דור רב אשי) דבריו בסוף הש"ס כצ"ל והשתי תיבות „שעשה שאילתות" נמחק והוא הוספה מאיזה מאן דהוא לפרש והוא לא ידע ואשם ולשון התוס' בעצמם יכחישו אותו.

וכן צ"ל בכתובות „לא כמו שפירש רשב"ם דהיינו רב אחאי שהי' בסוף כל האמוראים כצ"ל ומפני שלא ידעו פירוש הדברים „דהיינו רב אחאי" הוסיפו תיבת „גאון שעשה שאילתות" וזה טעות דמוכח מדברי התוס' עצמם.

והנה לפנינו ספר הכריתות בחלק דורות עולם שהביא דעת זו של הרשב"ם בלשון זה „וכן בתלמוד בכמה מקומות פריך רב אחאי הוא מרבנן סבוראי".

ונראה דעל כן לא כתבו סתם דהוא רב אחאי מבי חתים מפני שאצל רב שרירא יש בדור הראשון של רבנן סבוראי שני רב אחאי ושם כשיזכיר זמן פטירתם מזכיר בריש דבריו ובחד בשבא דהוא ארבע באדר שנת תתי"ז שכיב רב אחאי בר הונא וכו' וכו' ובשנת תתכ"ב ביום כפור הוה זעפא ושכיב רב אחאי בריה דרבא בר אבוה ויש להסתפק איזה רב אחאי הוזכר בגמ' על כן כתבו סתם מרבנן סבוראי והוסיפו לבאר שהי' בסוף האמוראים ובזבחים הוסיפו דבתר רבינא ורב אשי דסוף הוראה.

אבל בכל זה נראין הדברים דהיינו רב אחאי מבי חתים שהרי אותו הביא רב שרירא בריש דבריו שם יחד עם רב רחומי ורב יוסף ורב רבאי שהוזכרו מדבריהם

---

הערה (טז) ודברי ספר התרומה בשם ר"ת שמצא בסוף סדר עולם דרבנן סבוראי שנת ד"א תקס"ד אז היתה שנת השמיטה והתפלא גרעטץ ח"ג ציון כבר העיר שם החכם הנכבד הרכבי שי' שהכוונה שלפני ר"ת הי' ספר ס"ע אשר בסופו נמצאו לוחות סדר זמנים לרבנן סבוראי ע"ד שנת השמיטה ע"ש ורק עד שנת ד"א תמ"ט נמצא לפעמים שם סבוראים בשיתוף השם והטעם נתבאר בפרק כ"ב.

בגמ׳ ונראה דרב שרירא רשם שם על רב אחאי ההיא דגיטין ד׳ ז׳ משום דשם הוזכר בי חתים גם כן.

והשם הגדולים בערך רב אחאי תמה גם הוא על דברי התוס׳ וכתב „ודברי התוס׳ בריש כתובות מגומגמים שכתבו וכו׳ ולשון גאון והי׳ בסוף האמוראים לא סליק דאם הי׳ גאון לא אתי שפיר לומר סוף האמוראים דהאיכא דורות רבנן סבוראי ביניהם וכו׳ שוב נזכרתי דבתשובות רב שרירא גאון מכנה גם לאמורא בשם גאון עכ״ל.

ובמח״כ סידר קושיתו על דרך פלפול ועל כן דחה אותה בקש שהוא ז״ל תמה ששם גאון ושהי׳ בסוף האמוראים הוא סתירה ועל כן נתקררה דעתו דרש״ג מכנה לפעמים גם אמוראים בשם גאון שזה דבר מיוחד לרש״ג ואינו ענין ללשון התוס׳ ובפרט שמפורש בתוס׳ שעשה שאילתות.

אבל הי׳ לו להתפלאות דזמן סוף האמוראים הוא שנת ד״א רל״ו ורב אחאי גאון הי׳ אחר שנת ת״ק והרי כאן זמן גדול של קרוב לשלש מאות שנה מפסיק ובמ׳ זבחים לשון התוס׳ מדוקדק עוד יותר בזה שכתבו שהי׳ מרבנן סבוראי שאחרי רבינא ורב אשי והנה רבינא ורב אשי נפטרו ד״א ק״פ—קפ״ו ואם כן מהם עד רב אחאי גאון יותר משלש מאות שנה והאומר דרב אחאי גאין הי׳ בתר רבינא ורב אשי הרי זה כמי שהי׳ אומר דרבינא ורב אשי היו אחר רבן יוחנן בן זכאי והאם אפשר לחשוד בטעות כזה ובפרט שידענו שהתוס׳ לא יכתבו שפת יתר וכאן פרשו ודקדקו באמת כדי שנודע.

עוד כתב שם השם הגדולים בסוף דבריו והגם דהתוס׳ כתבו בשם רשב״ם דהמחבר שאילתות הי׳ בסוף האמוראים וכו׳ וכ״כ בזבחים דהי׳ מרבנן סבוראי אילו שמיע ליה תשובת רב שרירא גאון כי העד העיד בנו דרב אחאי מחבר שאילתות הי׳ אחר כמה גאונים הוה הדר מר משמעתיה עד כאן לשונו.

ודבריו תמוהים דאיך סבר דהרשב״ם לא ראה אגרת רב שרירא גאון והלא הרשב״ם במס׳ בבא בתרא ד׳ קנ״ז מביא תשובה זו ואם כי הוא מביאה על שם רב האי גאון ז״ל הכל אחת כי כן הוא שכתבו אותה רב שרירא גאון יחד עם בנו רב האי גאון (יז).

---

הערה (יז). כן כתב גם ראפאפארט, כי רב שרירא וגם רב האי שניהם כתבו תשובה זו ודבריו צודקים באין ספק אמנם החכם ווייס בדו״ד חלק ד׳ עמוד 164 בהערה 6 השיג עליו וכתב שם וז״ל והרמב״ן בספר מלחמות בכתובות פ״ד קראה בשם „כיצד נכתבה המשנה״ ויחסה לרש״ג ולרב האי בנו והרשב״ם יחסה לרב האי ואחר אחרון בא רש״ל רפ״פ בתולדות רב האי גאון והכריע „כדרכו ע״פ השערות״ שבאמת יצא הכתב מפי שניהם ואמנם מצאתי בתשובות הגאונים שערי תשובה סי׳ ע״א שרב האי גאון עצמו מביא האגרת וקראה על שם אביו ובזה יסולקו כל הספיקות ובטלו השערות רש״ל עכ״ד ווייס אבל לא אמר כלום דרב האי מדרך המוסר נגד כבוד אביו הגאון קראה על שם אביו לבד ובעת כתיבת האגרת הי׳ כבר רב האי גאון אב״ד בישיבה כמבואר באגרת מפורש „ובשנת רע״ט אסתמיכי בגאונות וסמכנוהו להאיי בננו באבות ב״ד משעור שתי שנים יהי רעוא וכו׳ ומדרכם בלא זה הי׳ לצרף בתשובתם גם לאב״ד אף כי רש״ג ורה״ג שהיו אב ובנו יחד ורה״ג גדל מאד גם אז ועי׳ בתשובות הגאונים דפוס ליק סי׳ כ״ט וסי׳ נ״א וסי׳ פ״ב שנרשם שם „לרב שרירא ולרב האי״ ועי׳ שם תשובה נ״ו לשון רב עמרם גאון „עמרם בר ששנא ר״מ דמתא מחסיא לכל רבנן ותלמידיהון וכו׳ הדרים במדינת ברצלונא וכו׳ קבלו שלום ממני וממר צמח דיינא די בבא וכו׳ השאלות

ולענ"ד דיש להכריח דברי הרשב"ם מתוך סוגיות הש"ס עצמו דהתוס' דחו דבריו דהי' קודם רב אשי ולשונו משונה משום דכל אמורא תופס לשונו אבל הנה סוגית הגמ' במס' קדושין ד' י"ג כך הוא דרבא אמר שם הוה שתיקותא דלאחר מתן מעות וכל שתיקותא דלאחר מתן מעות לאו כלום הוא אמר רבא מנא אמינא לה דתניא אמר לה כנסי סלע זו בפקדון וכו' אלא לאו רצתה דאמרה אין לא רצתה דאישתקה משתקה שמע מינה שתיקה דלאחר מתן מעות ולא כלום היא, קשו בה בפום נהרא משמיה דרב הונא בריה דרב יהושע מי דמי התם בתורת פקדון יהבינהו ניהלה סברה אי שדינא להו ומיתברו מחייבנא בהו הכא בתורת קדושין יהבינהו ניהלה אי איתא דלא ניחא לה לישדינהו פריך רב אחאי אטו כולהו נשי דינא גמירי ה"נ סברה אי שדינא להו ומיתברי מיתחייבנא באחרייתיהו. שלח רב אחא בר רב לקמיה דרבינא כה"ג מאי שלח ליה אנן לא שמיע לן הא דרב הונא בריה דרב יהושע אתון דשמיע לכו חושו לה.

והנה דברי רב אחאי אטו כולהו נשי דינא וכו' הלא הם תירוץ למה דקשו בה בפום נהרא משמיה דרב הונא בריה דרב יהושע, ותירוצו הוא דשפיר הוכיח רבא מהברייתא דשתיקה דלאחר מתן מעות לאו כלום הוא, ואם הי' נאמר בגמ' רב אחאי „משני" הי' אפשר לומר כדדחו לה התוס' דכל אמורא תופס לשונו ורב אחאי גם הוא מהאמוראים הקודמים אבל איך יתכן לפי זה הלשון פריך רב אחאי.

אבל לדברי הרשב"ם ז"ל ניחא מאד והדבר מובן וסידור דברי הגמ' הי' „קשה בה בפום נהרא משמיה דרב הונא בריה דרב יהושע מי דמי התם בתורת פקדון יהבינה ניהלה סברה אי שדינא להוא ומיתברי מחייבנא בהו הכא בתורת קדושין יהבינהו ניהלה אי איתא דלא ניחא לה לישדינה, שלחה רב אחא בר רב לרבינא כהאי גוונא מאי שלח ליה אנן לא שמיע לן הא דרב הונא בריה דרב יהושע אתון דשמיע לכו חושו לה" זה היה עצם סידור הגמ' בסידור רב אשי והעולה מהמסקנא הוא לחוש לדרב הונא בריה דרב יהושע (וכן פסקו הרי"ף והרא"ש והוא מסקנת הש"ס) על כן אין דברי רב אחאי כי אם פירכא על הא דרב הונא בריה דרב יהושע.

ורבנן — דמפרשי הכניסו זה לפרש ולהבין דאין קושית רב הונא בריה דרב יהושע סותרת לגמרי דברי רבא וגם לדעת ולהבין לשונו של רבינא אנן לא שמיע לן הא דרב הונא בריה דרב יהושע אתון דשמיע לכו חושו לה דמשמע דרבינא עצמו לא חייש לה ועל ידי פרכת רב אחאי נודע שני הצדדים דהוכחת רבא

---

ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו כשיושבים לפנינו אב"ד ואלופים וכו' ובודאי נמור שבימים שכבר הי' רב האי אב"ד כתב רב שרירא עמו יחד ואיך יקרא השערה למה שמפורש להרמב"ן ולהרשב"ם!

אמנם במקום שנדרש להחכם וויים לאמת חפצו כתב בעצמו כדברי ראפאפארט בפשיטות ועי' בחלק ג' עמוד 245 שם כתב לו וויים וז"ל „כדעת האב כן דעת הבן רב האי גאון כי התשובה נכתבה מדעת שניהם כי לשניהם לרש"ג ור"ה בנו התשובה נכונה מאת השואלים" ועי' עוד מה שכתב וויים עצמו בח"ד עמוד 174 לאמר „יש תשובות כתובות על שם האב ובנו ובלי ספק הן מזמן אשר הי' רב האי אב בית דין כי לפי הנראה הי' מנהג הישיבות שהתשובות נכתבו גם על שם האב"ד כאשר ראינו בתשובות רב עמרם לקהל ברצלנה וכן באגרת זה הגאון שכתב עם סדר התפלה שהזכיר בה את רב צמח אשר הי' אז אב"ד".

וזה דרכו של החכם וויים לכתוב לו בכל מקום כפי הנדרש לו שם.

מהברייתא הוכחה היא ודרב הונא בריה דרב יהושע חיישינן להו שזה בא בסוף המסקנא אבל אינה מעיקר הדין. (ומה שדחו התוס' דברי הרשב"ם דבריש כתובות רב אשי מיירי בתרי' עי' ע"ז לקמן בדור רב אשי פ"ה).

ועי' עוד במנחות ד' מ"ג דאמרינן מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה בדרב אדא ואישתניא למעליותא סבור למפסלה אמר להו רב אחאי אלא הא לא תכלתא היא ולא קלא אילן היא אלא שמועתא אהדדי איתמר היכא דבדקנא בדרב יצחק בריה דרב יהודה ולא איפריד חזותיה בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא אישתנא למעליותא כשירה לגריעותא פסולה שלחו מתם שמועתא אהדדו אתמר.

וכאן הדברים פירוש גמור והוא פירש להם דשתי השמועות של שני האמוראים רב יצחק בריה דרב יהודה ודרב אדא קמיה דרבא אהדדי אתמרו והיא אחת מאלה הדברים אשר אמר רב שרירא גאון על הדור הראשון מרבנן סבוראי — דמפרשי דכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוהו.

ועי' עוד בזבחים ד' מ"ג ע"ב אמר רב אחאי הלכך האי קומץ פגול דפלגיה מחית אארעא וכו' נראה לפי סדר הגמ' שם דהיינו רב אחאי דידן (וגם אין לנו אמורא מאוחר רב אחאי) ואולי אמר זה עוד בימי מר בר רב אשי ורבה תוספאה אשר הי' תלמידם וכבר הי' בימיהם מגדולי הדור ונפטר רק כשלשים שנה אחרי רבה תוספאה.

וכבר נתבאר לעיל בפ"ג ההיא דמס' תענית ד' י"ח דאמרינן שם וכמה הויא התחלה רבי אחא אמר שלש ר' יוסי אמר אחת וכבר הובאו שם דברי רש"י ז"ל שכתב רבי אחא ורבי יוסי אמוראי נינהו דלאו אורחא דתנאי לאישתעויא בגמ' כהאי גוונא עכ"ל ורב אלפס פסק והלכתא כרב יוסי וכן פסקו כל הפוסקים ועי' בהרב המגיד פ"א דתענית הלכה ז' ולכאורה טעמא בעי הא בשל סופרים הלוך אחר המיקל היכא דלא אתמר הלכתא ונראה דזה הוא טעמו של הרי"ף ז"ל דכיון דרב אחא ורב אסי היינו רב אחאי מבי חתים ורב יוסי דבימיה אסתיים תלמודא הנה רב יוסי מרא דתלמודא יותר דהוא ישב בראש בפומבדיתא כל ימי הדור ההוא ועל שמיה נקרא מעשי הדור ואמרו עליו הגאונים דבימיו אסתיים תלמודא וגם נשאר בתראה אחרי כל רבנן — דמפרשי שהאריך ימים הרבה אחריהם והוא המאחז יחד את האמוראים האחרונים (שהי' לו שקלא וטרי' בגמ' עם רבינא לעיל פ"ג) עם דור שני של הסבוראים שהדור הראשון תם בערך שנת רס"ה רס"ז והוא האריך ימים עד ערך ר"פ והיינו נמי טעמא דרב שר שלום גאון דפסק כוותיה בההיא דחולין ד' מ"ח שנתבאר בפ"ג. ועי' עוד בדור רב אשי פרק י"ט בהערה.

ועי' עוד במס' חולין ד' נ"ט ע"ב הנהו עיזא כרבוז דהואי בי ריש גלותא דעקור מלא צנא דתרבא מניה רב אחאי אסר רב שמואל בריה דרב אבהו אכיל מניה קריה אנפשיה מפרי פי איש תשבע בטנו שלחו מתם הלכתא כוותיה דשמואל בריה דרב אבהו והזהרו ברב אחאי שמאיר עיני הגולה הוא והנה רב שמואל בריה דרב אבהו הוא שכתב עליו רב שרירא גאון (עי' לעיל פי"ב) דשכיב בשנת תתי"ח (רס"ז) ועי' עליו עוד בדור רב אשי פרק ז'.

## פרק כד.

### רבנן סבוראי ומעשי הימים ההם.

תחת ממשלת פרס ישבו בני ישראל שנות מאות רבות ולא הרגיזום ממנוחתם,

ואף כי פעמים הרבה הי' גם שם כעס אויב אגור, אבל לא הדריכום מנוחה אמנם בערך מאה וחמשים שנה לפני בוא הערביים בארץ היתה הארץ הזאת פרק מלאה ויהי גם ישראל שה לעולה ככל אשר הוא בכל הזמנים עד אשר ירחם ד' את עמו ויגאלם מיד צר אמנם עלינו לדעת כי בכל צרותם אז לא היו על דרך גזירות מלכי רומי בארץ ישראל או בדרך מלכי ביצאנץ שם כי גזירות מלכי רומי וביצאנץ אכלו את ישראל בכל פה וגזירותיהם היו גזירות כוללות ואין נסתר מחמתם ופקודותיהם ברזל והפקידים הוסיפו עוד אש ועצים לא כן בארץ פרס שם גם בעת אשר היתה יד הפרסיים הויה בם לא הי' זה להומם ולכלותם ומדת הדין פגעה רק ביחידים וגם זה לא בכל מקום, וכל פעם נשארו מקומות שלא נגע בהם הרעה וגם בעת אשר המושל עצמו הי' להם שבט הנוגש כמו יזגדר ופירוז כפי הנראה לא מלאו הנציבים אחריהם לגדוש את הסאה ועל כן לא מצאנו בארץ בבל זכר משמות נציבים ושרים אשר יזכרו לרעה ככל אשר הננו מוצאים בזה לפנינו בירושלמי ומדרשים וגם בבבלי בכל הנוגע לבני ישראל בארץ אבותיהם.

הרדיפות בארץ בבל במשך הזמן ההוא לא היו רצופות כי אם היו בזמנים שונים בפעם הראשונה ע"י יזגדר השלישי בשנת תשס"ו (ד"א רי"ד) ונמשכו כשנה, אחר זה ע"י פירוז רשיעא בשנת תשפ"א ונמשכו משך איזה שנים והיו באופנים שונים שני הזמנים האלה הנם עדין בימי האמוראים מדור רב אשי על כן יבואר לנו ענינם לפנינו בדור רב אשי פרק י"ג.

אמנם בנוגע לדור רבנן סבוראי — דמפרשי ראינו כי בדורם לא היתה מתיבתא בסורא מן רבינא האחרון עד רב עינא (עי' לעיל פי"ג) ומזה הננו יודעים ומבינים היטב מה הגיע להם אבל לא ידענו בפרטות מה הי' שם אז ואם כי בראש הזמן הזה ידענו כי נמשכו שם עוד גזירות פירוז — רשיעא אשר הותחלו בשנת תשפ"א (ד"א רכ"ט) ונמשכו עוד הרבה שנים אבל אחר זה לא ידענו מה הי' שם כי גזירות פירוז כפי הנראה נתבטלו בערך שנת תשצ"ח (ד"א רמ"ו) שלפי סדר תנו"א נהרג פירוז אבל ישיבת סורא עדין לא נפתחה ופתיחתה כפי הנראה לא הי' קודם שנת ד"א ע"ר בערך לפי שרב עינא יחשב בכל מקום יחד עם רב סימונא והיינו דור שני להסבוראים.

והחכם גרעטץ הביא כל המעשה של סדר עולם זוטא עם מר זוטרא והקדימה הרבה הנה לבד שכבר הראנו שכל זה הי' בזמן מאוחר אבל גם לבד זה זה לא יועיל לנו לחקירתינו בזה לפי שאחרי כל מה שהקדימה העמידה בשנת ד"א רע"א עד ד"א רע"ח ור"פ וזה הלא אנו רואים ההיפך לפנינו שבזמן הזה עמדו על תילם שתי המתיבתות גם מתיבתת פומבדיתא וגם מתיבתת סורא ומה אות כי לא הי' להם אז כעס אויב אגור ולא מגור מסביב וחקירתינו בזה הוא למצוא מקור למה שהי' שם מן אחרי אשר נהרג פירוז עד אשר נפתחה הישיבה בסורא מחדש על ידי רב עינא דהיינו מן שנת ד"א רמ"ו עד ד"א ע"ר.

וכמדומה לנו שמצאנו מקור מפורש לזה בגמרא הנה בגמרא במס' תענית ד' כ"ב גרסינן ר' ברוקא חוזאה הוה שכיחא בשוקא דבי לפט הוה שכיח אליהו גביה א"ל איכא בהאי שוקא בר עלמא דאתי א"ל לא אדהכי והכי חזא לההוא גברא דהוה מסיים מסאני אוכמי ולא רמי חוטא דתכלתא בגלימיה א"ל האי בר עלמא דאתי הוא רהט בתריה א"ל מאי עובדך א"ל זיל האידנא ותא למחר למחר א"ל מאי עובדך א"ל זנדוקנא אנא ואסרנא גברי לחוד ונשי לחוד ורמינא פוריא בין

תני להני כי היכי דלא ליתו לידי איסורא כי חזינא בת ישראל דיהבו עכו"ם עלייהו עינייהו מסרנא נפשאי ומצילנא לה יומא חד הוות נערה מאורסה גבן דיהבו בה עכו"ם עינייהו וכו' אמר ליה מאי טעמא לית לך חוטי ורמית מסאני אוכמי א"ל עיילנא ונפיקנא ביני עכו"ם כי היכי דלא לידעו דיהודאה אנא כי הוו גזרי גזירתא מודענא להו לרבנן ובעו רחמי ומבטלי לגזירתייהו ומאי טעמא כי אמינא לך מאי עובדך ואמרת לי זיל האידנא ותא למחר א"ל בההיא שעתא גזרי גזירתא ואמינא ברישא איזיל ואשמע להו לרבנן דלבעו רחמי עלה דמלתא ע"כ לשון הגמרא.

והנה רב ברוקא חוזאה לא מצאנו במקום אחר בין האמוראים ונראה ברור דהי' מדור רבנן סבוראי — דמפרשי ובזה גם נבין לפרש את השם זנדוקנא אנא אשר רש"י ז"ל פירש לפי הענין שומר בית האסורין ובודאי שהי' האיש ההוא ממונה על בית האסורין כמו שהוא אומר ואסרנא גברי לחוד ונשי לחוד אבל בכל זה השם זנדוקנא אנא הוא רק לפי הענין ועי' בערוך השלם להחכם קאהוט ערך זנדוקנא שהאריך למצוא לזה שורש בשפת פרס.

אבל לדעתי לפרש כאן שם „זנדוקנא אנא" בפשיטות הנה ידענו דאחרי פירוז רשיעא מלך „קבד" ובימיו הי' איש אחד מהאמגושים מצדק שמו אשר עמד ויתר את האישות ויסודי שיטתו היו שיתוף הקנינים ושיתוף האישות ועי' גרעטץ בח"ג עמוד 14 שכתב שם וז"ל „ונמצא לו (למצדק) רבים אשר נמשכו אחריו ויחזיקו בידו (בשנת 501 רס"ב) בעלי בריתו ברובם היו אלה אשר נפשם אותה להשתמש בהחירות למלאות תאותם וחמדתם ולהתעשר בחיל זרים והונם ויקראו ההולכים בדרכי מצדק „זינדיקיים" לאמר בעלי אמונת זינדה (Zende Avesta) בעלי דעת החיים והאור דת הפרסיים הקדמונים גם המלך קבד הי' מתלמידי מצדק ויתמכהו בכל חפציו ויוציא קבד פקודה לכל בני העמים אשר במדינת מלכותו לקבל תורת מצדק וללכת בדרכיה בני דלת העם לא אחרו מהתהלל באמונתם פשטו ידיהם לרכוש העשירים כבשו את נשותיהם ובנותיהם מכל אשר בחרו וכו' אמנם מרה רוח גדולי פרס על מלכם הקנאי וידיחוהו משאתו אך בני המון העם בעזרת ההונים בני העם הפרא הוציאו אותו מבית כלאו אז שבו בעלי ברית האמגושי מצדק ויחדשו את מעשיהם וכו' עכ"ד.

ונראים הדברים כי אף שמצדק עצמו אמגושי הי' אבל יסוד שיטתו היתה ההנהגה במדינה אשר ענינה חוץ לדת, ופלגות הכתות גם היא היתה חוץ לדת וענינם הסכמתם בתורת הנהגת המדינה ובפרט בהיות הדבר גם על ידי המלך והמסכימים לתורת ההנהגה הזאת היו נקראו „זינדיקיים" ועל כן עשה בערמה האיש התמים הזה כי למען הושיע את ישראל נתן נפשו לכנוס בחברת „הזנדיקיים" וגם קבל מהם משרה להיות הממונה על בית האסורים ועל ידי כל זה הביא לבני ישראל טובה הרבה כי ידע כל מסתרי חפצם ומחשבתם על מנגדיהם בכלל ועל ידי זה על ישראל בפרט וזה הוא שאמר „זנדוקנא אנא" כלומר שעשה כמו שעשה ר' ראובן בן אצטרובלי שספר קומי וכו' ונכנס לתכלית כמו זה בין גדולי רומי והשתדל לבלי יכירוהו ושידמו שהנהו מהם כמבואר במס' מעילה ד' י"ז ע"ש ככה עשה גם האיש החסיד הזה והפיק חפצו כי באמת ידע מחשובותיהם וחפצם ומיהר להודיע לרבנן.

וכן בא בזה גם ענין גזל האישות שהי' אז כמו שמפורש כאן בדברי החסיד הזה באמרו „וכי חזינא בת ישראל דיהבו עכו"ם עלייהו עינייהו מסרנא נפשאי

ומצילנא להו" וכו' וכל פרטי הדברים מסכימים עם מאורעות הזמן ההוא ובעת אחרת לא נודע לנו כזאת.

ובכלל אם הפירוש זנדוקנא אנא יהי' רק שומר בית האסורים הנה לא נוכל להבין כל הסיפור וטעם דבריו וכי מאין יודע שומר בית האסורים עניני מלכות ומה שירצו לגזור על בני ישראל אבל לפי דברינו הוא מבואר כי זנדוקנא אנא הפירוש שנכנס בחברת הכת הזאת והי' מבעלי סודם ואף כי נתנו לו משמרת להיות לראש על בית האסורים ולפקח שם אבל עיקר הדבר הי' את אשר הערים להיות „זנדוקנא" ולבוא בסודם ועל ידי זה ידע את כל מחשבותם לרע.

והי' כל זה אם כן בימי דור הראשון מרבנן סבוראי, ונזכר עדין בגמרא, וכבר כתבנו כי הננו רואים שמקרי הימים ההם לא נגעו לרעה בכלל היהודים יושבי פרס כי אם באיזה מקומות כמו שהננו רואים מזה שמתיבתא פומבדיתא היתה אז עוד בכל תקפה, וכמו שהננו יכולים להבין גם מלשון הגמרא „כי גזרי גזירתא מודענא להו לרבנן ובעו רחמי ומבטלי לגזירתייהו".

אמנם גם במקומות אשר גברו הזנדיקיים לא רבתה גם שם הרעה ורק הסדרים בטלו ומנוחת האנשים, אבל לא הי' זה לבני ישראל ביחוד, כי אם מכת המדינה, ועל כן הננו מוצאים את בני ישראל כי התפקדו אז לצאת למלחמה נגד שר צבא ביצאנץ בילזאר ושר צבא פרס שת לבו להם וידרוש מאיש ריבו לשבות ממלחמה בכל ימי חג הפסח (Bar Hebräus ועי' גרעץ 19) וראינו מזה כי לא היתה אז גזירה כוללת נגד היהודים ודתם ביחוד, אבל בכל זה לא יכלו אז להתאסף במתיבתא בסורא, כי בטלו שם סדרי המדינה הרכוש והקנינים, ורק בערך שנת ד"א ע"ר נפתחה אז סורא ע"י רב עינא, ותתנהג עוד הפעם עד ד"א ש' בערך ואז באו המבוכות בימי מר זוטרא הנהרג, ונמשכו שם כחמשים שנה וככל אשר כבר נתבאר הכל בפרט.

# דור רב אשי.

## פרק א.

בכל מה שנתבאר כבר בדברינו על דבר „חתימת התלמוד ורבנן סבוראי" עמדנו על ענין „דור רב אשי" והיינו לא דור רב אשי מראשיתו שזה יבוא לנו בחלק שלפני זה, כי אם אלה אשר שמשו עמו יחד בסוף ימיו בחתימת הש"ס מהם אשר נפטרו קודם רב אשי, והזקנים אשר האריכו ימים אחריו, וכן כל אלה אשר היו צעירים ממנו לשנים אבל בני דורו היו, בני ישיבתו ועסקו עמו יחד בחתימת הש"ס, ויהיו סוף הוראה.

אבל דברינו ההם עדין חסרים העיקר, כי אישי הדור הזה לא פורש ענינם כלל, וכותבי הדורות לא מצאו בזה מעמד נכון, ויכתבו על כל הדור הזה שורות אחדות וגם זה בהשערות על השערות וטעות על טעות, והרבה מהם לא ידעו כלל, ויהי שם הנקודות רבה על הכתב, וגם הרב בעל סדר הדורות הרבה מהם לא הראה כלל מקומם בגמ', ומהם גם אשר היו ראשי מתיבתא, וגם המעט אשר עשה להם ערך ואיזה ציונים הנם על הרוב שלא בדיוק, ועל כן טעו אחריו בעלי אספות, ויאמר החכם וויים בח"ג מדו"ד עמוד 213 בהערה 10 „גלוי וידוע לכל מעיין בסדרי הדורות „האלה כי יש שם בהם ערבוב גדול וכל מה שנאמר בזה אינו אלא השערות „דקות וצנומות ולרגל מלאכתנו אין צורך להעמיד השערות התלויות בהשערה" עכ"ד.

ובודאי שהדבר כן הוא כי „לרגל מלאכתנו" אין צורך להעמיד השערות התלויות בהשערה ולא לבד שאין בזה צורך אבל כבר הראנו לדעת כי ההשערות התלויות בהשערה הם הם אשר הכאיבו כל חלקה טובה בדברי ימינו, אבל „לרגל מלאכתנו" עלינו לברר הדבר בלא השערות כי אם בדברים ברורים ומפורשים.

ויבואר לנו גם ענין סוף סידור הש"ס והעוסקים עם רב אשי ולפנינו ולעינינו דור שלם, וגם עצם דבר סידור הבבלי והירושלמי. ונתחיל דברינו מהראשון אשר מלך בסורא אחרי רב אשי.

### מרימר

כותבי הדורות לבד רב שרירא גאון כתבו כי אחרי רב אשי ישב בסורא מרימר וכן כתב הר"ש מקינון וכן הוא גם לשונו של הראב"ד שחשב את מרימר בראש דור השביעי שאחר רב אשי ע"ש והם כתבו כי מרימר הי' בסורא משנת תשל"ח שנת מות רב אשי עד תשמ"ג ובאגרת רב שרירא גאון שבספר יוחסין חסר זה אבל יראה בעליל שם כי נשמט שאם לא כן נצטרך לאמר שרב אשי נפטר בשנת תשמ"ג וזה נגד כל מה שבא בשאר המקורים ועל כרחך שנשמט שם כמו שנשמטו בהכרח עוד דברים בשגגת המעתיקים וצ"ל שם ושכיב בשנת תשלח ובתריה מרימר ושכיב בשנת „תשמ"ג" וכן הוא מפורש באגרת רב שרירא גאון שבסדר החכמים שם נאמר ושכיב (רב אשי) בשנת תשל"ח ומלך בתריה במתא מחסיא רב יימר ונח נפשיה בשנת תשמ"ג ובתריה רב אידי בר אבין וכו' אלא שכאן נאמר רב יימר וזה טעות סופר בוודאי כאשר יבואר וצ"ל מרימר.

אמנם לבלי לסמוך על מקורים שונים שצריכין הגה ולבלי יהי' הדבר מסופק בידינו נברר הדבר בגמ'.

הנה בברכות ד' מה אמרינן יהודה בר מרימר ומר בר רב אשי ורב אחא מדיפתי כרכי ריפתא בהדי הדדי לא הוה בהו חד דהוה מופלג מחבריה לברוכי

להו יתבי וקא מיבעיא להו הא דתנן וכו' בריך אינש לנפשיה אתו „לקמיה דמרימר" אמר להו ידי ברכה יצאתם ידי זימון לא יצאתם וכי תימרו ניהדר ונזמן אין זימון למפרע ונראה ברור שזה הי' אחר פטירת רב אשי והם כולם היו בסורא גם מר בר רב אשי גם רב אחא מדיפתי שרצו להושיבו ראש בסורא לאחר זמן כשהושיבו שם את מר בר רב אשי עי' ב"ב י"ב ואז בעת מעשה זו הי' שם מרימר ראש על כן באו כולם אחר זה לקמיה דמרימר לשאול ממנו אם עשו כדין והרי הלכו אחר סעודתם שהרי אמר להם וכי תימרו נהדר ונזמן אין זימון למפרע אלמא שהכל היה במקום אחד וגם אם רב אשי הי' חי בודאי שהיו באים אליו.

ועי' עוד במס' עירובין ד' ח' דאמרינן מרימר „פסק לה לסורא" באוזלי אמר חיישינן שמא יעלה הים שרטון ועי' רש"י ז"ל שכתב פסיק לה לסורא באוזלי הים הי' סמוך לסורא מאחריה וראש' המבואות מפולשין לים והי' מרימר עושה רשתות ומכמורות לכל המבואות שלא רצה לסמוך על מחיצת הים אמר שמא יעלה הים שרטון ומטלטלי נמי במבואות כדמעיקרא עכ"ל וראינו בזה שהוא הי' ראש בסורא ומילי דמתא עליה רמיה' ועביד כדעתי' ע"ש בגמ'.

ועי' עוד במס' פסחים ד' ק"ז: דגרסינן שם אמר רבא אשכחתינא לסבי דפומבדיתא דיתבי וקאמרי בשבתא בין בצלותא בין בקידושא מקדש השבת ביומא טבא בין בצלותא בין בקידושא מקדש ישראל והזמנים ואמינא להו אנא אדרבה בצלותא בין בשבתא בין ביומא טבא מקדש ישראל בקידושא בשבתא מקדש השבת ביומא טבא מקדש ישראל והזמנים ואנא אמינא טעמא דידי וטעמא דידכו וכו' ולא היא עולא בר רב נחית קמיה דרבא אמר כסבי דפומבדיתא ולא אמר ליה ולא מידי וכו' „אמר רבינא אנא איקלע לסורא" „קמיה דמרימר" ונחית קמיה שלוחא דצבורא ואמר כסבי דפומבדיתא והוו משתקי ליה כולי עלמא אמר להו שבקוהו הילכתא כסבי דפומבדיתא ולא הוו משתקי ליה.

והנה זה ודאי שאין זה רבינא חברו של רב אשי דהוה קשיש ממרימר ואין שייך שיביא ראיה ממרימר כ"ש שאין שייך לו לאמר אנא איקלע לסורא קמיה דמרימר אדרבה מצינו ביבמות ד' ע"ה, א"ל רבינא למרימר הכי אמר מר זוטרא משמיה דרב פפא הלכתא בין בקולמוס בין כמרזב כשרה מיהו מיבעיא ליה למטה מעטרה או למעלה פשיטא דלמעלה מעטרה דאי סלקא דעתך למטה מעטרה אפי' נכרת נמי ורבינא לשבושי למרימר הוא דבעי ופירש"י לשבושי למרימר לידע אם מחודד הוא להשיב על שאלתו עכ"ל והוא ממש כמו ורבה נמי לחדודי דאביי הוא דבעי וזה יעשה הזקן והגדול להצעיר ממנו, ובאמת כי רבינא הראשון הי' קשיש גם מרב אשי ונפטר לפני רב אשי והי' תלמידו של רבא (יבואר במקומו) ואי אפשר שהוא יספר עובדא ממרימר, ושיאמר דאיקלע קמיה דמרימר, אבל זה הוא רבינא האחרון רבינא בר רב הונא, שכבר נתבאר לנו זמנו וענינו.

והננו רואים גם בזה כי מרימר הי' שם לראש בסורא ורבינא „איקלע קמיה" ושליח צבור דנחית שם נקרא על שם מרימר לאמר „ונחית קמיה שלוחא דצבורא" ואף דהוו משתקי ליה כולי עלמא, אמר להו מרימר הלכתא כסבי דפומבדיתא (א).

הערה (א) עוד ראינו בזה דאף שרבא עצמו חזר בו שהרי עולא בר רב נחית קמיה דרבא וכו' ולא אמר לו ולא מידי בכל זה נהגו בסורא כל ימי רב אשי עד מרימר דלא כסבי דפומבדיתא וזה שאמר כסבי דפומבדיתא הוה משתקי ליה כ"ע ועל כן נראה כפסקו של המג"א באו"ח סי' תפ"ז ס"ק ב' והרב בעל קרבן נתנאל במס' ביצה פרק ב'

ועי' עוד במס' ביצה ד' כ' דלפריש הברייתא ויוצא בה משום שמחה ואינו יוצא בה משום חגיגה גרסינן שם פשיטא דבר שבחובה הוא וכל דבר שבחובה הוא אינו בא אלא מן החולין לא צריכה דאע"ג דפריש כדבעא מיניה ר' שמעון בן לקיש מר' יוחנן האומר הרי עלי תודה ואצא בה ידי חגיגה הריני נזיר ואגלח ממעות מעשר שני מהו א"ל נדור ואינו יוצא נזיר ואינו מגלח ההוא גברא דאמר להו הבו ליה ד' מאות זוזי לפלוני ולנסיב ברתי אמר רב פפא ד' מאה שקיל וברתא אי בעי נסיב אי בעי לא נסיב טעמא דאמר הבו ליה ולנסיב אבל אי אמר לנסיב והבו ליה אי נסיב שקיל ואי לא נסיב לא שקיל יתיב מרימר וקאמר להא שמעתא משמיה דנפשיה א"ל רבינא למרימר אתון הכי מתניתו לה אנן כדבעא מיניה ריש לקיש מר' יוחנן מתניתן לה וברור שזה רבינא האחרון עם מרימר ועל כן אף דהא דיתיב מרימר וקאמר אינו ענין להא מעשה דההוא גברא ופסק רב פפא והא דמרימר קאי אדלעיל על האומר הרי עלי תודה וכו' והריני נזיר וכו' ואם כן הלא הי' ראוי שיהיו סידור דברי מרימר ורבינא קודם מעשה דההוא גברא ופסק רב פפא והי' ראוי שיהיו אחרי דברי ריש לקיש ור' יוחנן אבל בא כן מפני דהא דמרימר ורבינא כבר הי' אחר סידור רב אשי ועל כן הניחו כל סגנון סידור רב אשי בזה עד אחר פסק רב פפא השייך ג"כ לזה והוסיפו ענין מרימר ורבינא האחרון.

ולדעתי הננו רואים בזה לפנינו דבר פלא וחדש מאד דאמרינן יתיב מרימר וקאמר להא שמעתתא משמיה דנפשיה א"ל רבינא למרימר אתון הכי מתניתו לה אנן כדבעא מיניה ריש לקיש מר' יוחנן מתניתן לה ורש"י ז"ל פירש כדבעא וכו' ואהדר ליה ר' יוחנן הכי אבל אם כן הי' צריך להיות הלשון בגמ' אנן „בעי" מיניה ריש לקיש מר' יוחנן מתנינן לה כלומר שאתה תאמר זה מעצמך אבל הוא בעי דר"ל ופשיטת ר' יוחנן אבל בגמ' נאמר „אנן כדבעא מיניה ר"ל מר"י מתנינן לה" וזה יורה שהכוונה שמרימר יתיב ופריש כן להחיא דיוצא בה משום שמחה ואינו יוצא בה משום חגיגה וע"ז אמר ליה רבינא דאנן מתנינן לה כבר בסידור רב אשי לפריש הפשיטות לא צריכה דאע"ג דפריש „כדבעא" ריש לקיש מר' יוחנן וכו'.

ונוכל להשתמש בזה כעין תוספת הערה להדעה הברורה שרב אשי לא כתב התלמוד ויבואר הדבר במקומו.

ועי' עוד במס' חולין ד' מ"ז דאמרינן ההוא יתירתא דאתאי לקמיה דמרימר הוה יתיב רב אחא אבבא א"ל מאי אמר לך א"ל אכשרה ניהלה א"ל הדר עיילה קמיה א"ל זיל אימא ליה למאן דיתיב אבבא לית הלכתא כוותיה דרבא ביתרת וכו' ונראה דרב אחא דהכא דיתיב אבבא היינו רב אחא מדיפתי שהי' שם בימי מרימר וכמו שהוכחנו מההיא דברכות ד' מ"ה והרב בעל סדר הדורות עשה מהם

---

סי' ז' השיג עליו וכתב וז"ל וכתב המג"א אם חתם ביו"ט או בשבת מקדש ישראל יצא כן משמע בפסחים ד' קי"ז ולא ידעתי על מה סמך דהא רבא גופיה הדר ביה ע"ש עכ"ל ודברי המג"א נכונים דהרי חזינן שאף שרבא הדר ביה נהגו בסורא כוותיה גם כל ימי רב אשי עד דשליחא דצבורא דאמר כסבי דפומבדיתא הוו משתקי ליה כולי עלמא עוד גם אחרי רב אשי ובודאי דלכל הפחות אי אמר הכי יצא והלכתא דקאמר מרימר היינו דהכי שפיר טפי וזה כוונת המג"א שכתב דכן משמע בפסחים וכתבתי זה לפי שהוא נוגע גם לענין חיבורינו זה לדעת תוכן סוגית הש"ס וענינו וחזינן שהרב בעל קרבן נתנאל לא שם לב לזה.

שנים שקודם זה עשה ערך ·למרימר סתם והביא שם הא דאמר מרימר למר זוטרא בפסחים ק' ומקומות בגמ' שהי' לו למרימר משא ומתן עם רבינא ואחר כך עשה ערך מיוחד לעצמו „למרימר האחרון" וכתב מרימר האחרון א"ל רב אחא לית הלכתא כרבא ביתרות חולין מ"ז זה הוא כל הערך הזה ובמח"כ טעה בכל זה ראשונה אין זה שבחולין מרימר האחרון אשר לא הי' כלל ולא הי' כי אם מרימר אחד היינו זה שאנו דנים עליו ושהי' ראש בסורא אחרי רב אשי.

וזאת שנית טעה לחשוב שרב אחא אמר לו לית הלכתא כרבא אבל טעות הוא והוא אמר כן להאיש השואל שישיב כן לרב אחא דיתיב אבבא.

ועיקר הטעות טעה במה שכתב שם קודם זה בערך מרימר ראשון שכתב שם „ומצינו הרבה מרימר עם רבינא שהי' בזמן רב אשי כמו שאכתוב בסמוך וכו' ושם כתב מרימר וכו' ואמר ליה רבינא בשבת ק' קכ"ט יומא פ"א ב' ואותיב רבינא למרימר שבת פ"א וכו' ע"ש ואחריו כתב בעל דו"ד ח"ג 213" ולרוב הי' דברו עם רבינא תלמידו של רב אשי שבת ק' ובכ"מ (ב).

והנה הם סברו שכל המקומות האלה שבא שם רבינא עם מרימר הוא רבינא הראשון שעם רב אשי אבל טעות הוא בידם, וכבר ביארנו במאמר חתימת התלמוד ורבנן סבוראי פרק ז' שזה רבינא האחרון וככל אשר ביארנו גם בפרק זה ונביא בזה איזה דוגמאות ונראה.

כמו ההיא דמס' שבת פ"א יתיב מרימר וקאמר לה להא שמעתא איתיביה רבינא למרימר וכו' הכי השתא וכו' וכן שם ק' יתיב מרימר וקאמר לה להא שמעתא א"ל רבינא למרימר לאו היינו מתניתן ואמר ר' יוחנן והוא שנח ע"ג משהו א"ל מתגלגל קאמרת מתגלגל אין סופו לנוח וכו' וברור דהיינו רבינא האחרון שמרימר הי' אז ריש מתיבתא שם ורבינא האחרון בר רב הונא ישב שם לפניו ודן לפניו, והוא השיב כרב לתלמיד (בסדר הישיבה) מתגלגל קאמרת.

וביותר יתבאר זה מההיא דמס' שבת ד' קכ"ט דאמרינן רב אשי מתני הכי מר זוטרא מתני הכי וכו' א"ל רבינא למרימר מר זוטרא מתני לקולא ורב אשי מתני לחומרא הלכתא כמאן א"ל הלכה כמר זוטרא ספק נפשות להקל, והרי ברור שזה רבינא האחרון שהוא שאל ממרימר הלכתא כמאן והוא השיב לו על פי הכרעתו, וכל זה אי אפשר כלל שיהי' רבינא הראשון שהי' קשיש טובא ממרימר.

ועי' עוד במס' בבא בתרא ד' כ"ו ע"א דבי בר מריון בריה דרבין כי הוו נפצי כיתנא הוה אזלא רקתא ומזקא אינשי אתו לקמיה דרבינא אמר להו כי אמרינן וכו' הכא זיקא הוא דקא ממטי לה מתקיף לה מר בר רב אשי מ"ש מזורה ורוח מסייעתו אמרוה קמיה דמרימר א"ל היינו זורה ורוח מסייעתו, וראינו בזה דמר בר רב אשי ומרימר ורבינא חקרו בזה ורבינא דיינא הוה שם „אתו לקמיה דרבינא" והוא כפי מה שבאמת כן נתבאר לנו לעיל „חתימת התלמוד פרק ה'" מההיא דכתובות ס"ט רבינא אגבה לברתיה דרב אשי וכו' ע"ש, ומרימר הכריע.

ועי' עוד במס' חולין ד' קל"ב דאמרינן שם אמר רבינא אמר לי מרימר

---

הערה (ב). הם כולם יקראו לרבינא שעם רב אשי תלמידו של רב אשי, אבל טעות הוא וזה שאמר רבינא עצמו לרב אשי בעירובין ד' ס"ג אנא נמי „תלמיד חבר" דמר אנא גם זה הכונה רק בסדר הישיבה ויבואר במקומו, אבל לכתוב עליו סתם תלמידו של רב אשי זה לא יתכן כלל ולשון הרא"ש בחולין ד' מ"ח רבינא סתמא שבכל הש"ס שהי' חברו של רב אשי.

הלכתא כוותיה דרב והלכתא כוותיה דרב חסדא והלכתא כוותיה דרב חסדא והלכתא כוותיה דרב אבא בר אהבה וכו׳ והוא רבינא האחרון בשם מרימר וגם מזה הננו רואים דעיקר מעשה הדור ההוא קבלת הכרעת ההלכה (ועיי׳ לעיל שם פ״י) ורבנן סבוראי אפי׳ הדור הראשון מהם לא פסקו עוד הלכה מעצמם, כי אם כשקבלו, ולזה הננו מבינים לשונם בכתובות ד׳ ס״ג „השתא דלא אתמר הלכתא" וכו׳ וכבר כתב שם העטור שזה מרבנן סבוראי וע״ש גם בדברי הרא״ש.

ועי׳ עוד במס׳ בבא מציעא ד׳ ק״ד מרימר מגבי נמי שבחא א״ל רבינא למרימר והתניא לכפול גובה מחצה לא קשיא הא דקני מניה וכו׳.

ומכל זה יוצא לנו בבירור גמור שכן הדבר שמרימר ישב לראש בסורא והיינו אחרי רב אשי שרב אשי הי׳ הראשון אשר יסד מחדש את מתיבתת סורא אחרי שלא היתה שם מתיבתא כוללת מימי רב חסדא, ואחרי רב אשי הי׳ שם מרימר (ג).

והחכם גרעץ ראה את הטעות סופר בחופש מטמונים שתחת מרימר נאמר שם רב יימר וכתב בח״ב עמוד 448 „אחרי מות רבנא אשי בחרה ישיבת סורא אלוף לה את אמימר או רב יימר וכן כתב בח״ב בהציונים ציון א׳ אות כ״ד מר יימר הוא אמימר שנת מותו בנסיות תשמ״ב ברש״ג תשמ״ג בהר״ש מקינון תשמ״ד" וכל זה טעות אמימר איננו רב יימר, ושניהם לא היו ראשי מתיבתא בסורא, וגם לא נפטר אמימר בשנת תשמ״ב—תשמ״ג כי אם הרבה קודם זה וכמו שיבואר בפרק הבא.

## פרק ב.

### אמימר.

על דבר אמימר באו טעותים גדולים, אשר דרוש מאד לתקנם, כי הוא נחוץ גם לסוגיות הש״ס, גם לסדר דברי הימים, וכי איחרו זמנו מאד, ונתחיל מדברי הסדר הדורות כי מפני שהורגלו ללכת אחרי ציוניו בלי עיון על כן כתבו מה שכתבו.

הרב בעל סדר הדורות ז״ל כלל בתוך דבריו גם דברי היוחסין שלפנינו כדרכו וכתב בערך אמימר וז״ל אמימר בריה דמר ינוקא בן רב חסדא הכהן קמיה דרב חייא בר אויא חולין ד׳ י״ח ונהרג ממלך פרס ד״א רל״ד אמימר סבר למקבעינהו בנהרדעא א״ל רב אשי כו׳ ברכות י״ב אתקין בנהרדעא סוכה נ״ה אזמנו לאתתא אחת לדינא קמיה בנהרדעא אזל אמימר למחוזא וכו׳ א״ל רב אשי ר״ה ל״א נהרדעאי אמרי כו׳ אמר אמימר אנא נהרדעא אנא וסבירא לי ב״מ ל״ה וכו׳ א״ל רב אשי משום דקלסה אבוה דאמך (רמי בר חמא) את נמי מקלסת כבר פרכה רבא כתובות כ״א אמימר ומר זוטרא ורב אשי יתבי אפתחא דאיזגדור מלכא ע״ש ומר זוטרא לרב אשי פא״ט אמר רב אשי למר בר אמימר אי שכיב אבוך הוה כשגגה היוצאות מלפני השליט ומת אמימר אמימר שרא ליה לרב הונא בר נתן למנסב איתתא מחוזייתא א״ל רב אשי קדושין ע״ב רב אשי קמיה מנחות ל״ז ובעא מיניה וקראו מר ביצה כ״ב משמיה דרב זביד חולין ע״ו כו׳ עכ״ל ונמשכו אחריו כל כותבי הדורות.

אמנם כי יפלא מאד איך אפשר למחבר חכם לכתוב דברים כאלה יחד

(הערה (ג). ויהודה בר מרימר בכתובות ד׳ נ״ב שהי׳ גדול בימי רב פפא איננו בן מרימר האמורא, רק שם אביו הי׳ גם הוא מרימר כמו רב אחא בריה דרבא שלא הי׳ בנו של רבא כי אם רבא דעלמא אמנם יהודה בר מרימר בברכות נ״ה נראה שהי׳ בנו של מרימר זה.

הסותרין זה את זה כל כך הנה התחילו לאמר אמימר בריה דמר ינוקא בן רב חסדא וכו׳ ונהרג מטלך פרס ד״א רל״ד וכוונתם להאמור בדברי רב שרירא גאון וכמו שנבוא דבריו והנה הם עצמם הביאו דברי הגמרא דאמר ליה רב אשי למר בר אמימר אי שכיב אבוך והוה כשגגה וכו׳ ושכיב אמימר הנה מפורש בגמרא כאן דאמימר שכיב בחיי רב אשי ורב אשי נפטר בשנת קפ״ז.

והנה בא אחריהם החכם גרעטץ ויושיב את אמימר על כסא רב אשי בסורא אף כי בגמ׳ מפורש שנפטר לפני רב אשי אמנם כי בסדר הדורות לא נרשם מקום הגמ׳ הזאת והוה כשגגה וכו׳ ושכיב אמימר אבל הוא במס׳ בבא מציעא ד׳ ס״ח ע״א.

ונניח בזה כרגע את האמור באגרת רב שרירא גאון אשר ידובר בפרק שאחר זה והנני תמה מאד על הרב בעל סדר הדורות איך לא בירר מדברי הגמ׳ מי הי׳ אמימר ובאיזה זמן ואיך עלה על דעתו דאמימר סתם שבכל הש״ס הנהו אמימר בר מר ינוקא בן רב חסדא והא מפורש בגמ׳ פסחים ד׳ ק״ז אמרי ליה מר ינוקא ומר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי זימנא חדא איקלע אמימר לאתרין ולא הוה לן חמרא אייתינא ליה שיכרא ולא אבדיל ובת טוות למחר טרחנא ואייתינא ליה חמרא ואבדיל וטעים מידי לשנה תו איקלע לאתרין לא הוה לן חמרא אייתינא ליה שיכרא אמר אי הכי חמר מדינה הוא אבדיל וטעים מידי שמע מינה תלת ש״מ וכו׳.

והנה הביאו מר ינוקא ומר קשישא לפני רב אשי עובדא מאמימר לומר עליה ש״מ תלת להוכיח הלכה למעשה ואיך אפשר שיהי׳ אמימר סתם בריה דמר ינוקא זה בן רב חסדא ומה יביאו עובדא לפני רב אשי מבנם הצעיר מכולם הרבה להוכיח ממנו לרב אשי הלכה למעשה.

והדבר הזה אשר נכשל הסדר הדורות וערבב הדברים ולא בירר מאומה הביא את כותבי הדורות ההולכים רק אחר ציוני הסדר הדורות לכתוב דברי הימים מהופכים על פניהם ויאמר החכם גרעטץ בח״ב עמוד 432״ אך לא אחד מכל מורי הזמן לא הגיע למעלתו של רב אשי ויהי הוא העליון על כל אמוראי זמנו וארצו וכו׳ הונא בר נתן אמימר ומר זוטרא הכירו גדולת „רב אשי ובלב שלם נשמעו לדבריו״ וכו׳ ויאמר לנו החכם וויים בחלק שלישי עמוד 209 הערה 4 כדברים האלה לאמר „את מר זוטרא זה שבימי רב אשי מביא בעל סה״ד בין ראשי ישיבה שבפומבדיתא שבימי רב אשי ורש״ג לא הזכירו גם אמימר לא נזכר בין ראשי הישיבות אבל נראה כי נהג רבנות בנהרדעא ותקן שם תקנות בתפלה (סוכה נ״ה) ומוכח בר״ה ל״א כי הי׳ ראש בית דין בנהרדעא אמנם לא נתקיימו מתורתם רק מעט מזער וגם בזה המעט כבר נכרו אותות זמנם״ עכ״ד.

„ובזה המעט אשר אמרו כבר נכרו אותות זמנינו״ לסמוך על הסדר של הסדר הדורות אשר כתב לו ציונים ולכתוב הכל בלי שום עיון.

ובאמת הי׳ אמימר רבו של רב אשי ונפטר הרבה לפני רב אשי ואמימר לא הי׳ בסורא כלל ורב אשי שימש לפניו בנהרדעא ואמימר הי׳ מראשי המורים בדורו והכרעותיו קדש ונתקיימו מתורתו על פני כל התלמוד.

והנה כבר הובא ההיא דפסחים ק״ז דמר ינוקא ומר קשישא הביאו לפני רב אשי עובדא מאמימר ואמרו ע״ז ש״מ תלת.

ועי׳ עוד כזאת ביבמות ד׳ צ״ב ע״ב דאמרינן שם ושמואל אמר בעניותינו צריכה גט וכו׳ אמר ליה רב מרי בר רחל לרב אשי הכי אמר אמימר הלכה כוותיה

דשמואל אמר רב אשי השתא דאמר אמימר הילכתא כוותיה דשמואל אם הי׳ יבם כהן וכו׳ וחזינן גם בזה איך למד רב אשי מדברי אמימר.

וכבר ציין הסדר הדורות עצמו ההיא דמנחות ד׳ ל״ז ודביצה ד׳ כ״ב דרב אשי יתיב קמיה דאמימר ובעא מיניה.

ועי׳ במס׳ חולין ד׳ נ״ג ע״ב אמר אמימר הלכתא חוששין לספק דרוסה א״ל רב אשי לאמימר האי דרב מאי א״ל לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי ואיבעית אימא הדר ביה רב וכו׳.

ועי׳ חולין ס״ב אמר אמימר הלכתא עוף הבא בסימן אחד טהור והוא דלא דריס א״ל רב אשי לאמימר הא דרב נחמן מאי א״ל לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי מאי איכא משום פרס ועזניה ליתנהו בישוב.

ועי׳ כתובות ד׳ צ״ז אמר אמימר הלכתא מוכרת לששה חדשים ולוקה מפרנס אחת לשלשים יום אמר לו רב אשי לאמימר הא דרב הונא מאי א״ל לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי.

ועי׳ בכתובות ד׳ פ״ג אמר אמימר הלכתא מגופה של קרקע קנו מידו א״ל רב אשי לאמימר בעורר או בעומד למאי נ״מ לכדרב יוסף א״ל לא שמיע לי כלומר לא ס״ל לי.

ורב אשי שימש לפניו בנהרדעא וכמו שיבואר לפנינו שם הי׳ רב אשי עמו ושם הי׳ מקומו של אמימר כדאמרינן בב״מ ד׳ ל״ה אמרי נהרדעאי שומא הדר לעולם ועי׳ בב״ב ד׳ ל״א נהרדעאי אמרי׳ אינו חוזר וטוען אמר אמימר אנא נהרדעאי אנא וסבירא לי דחוזר וטוען.

והנה במס׳ שבת ד׳ צ״ג גרסינן אמר מר זה יכול וזה אינו יכול דברי הכל חייב הי מנייהו מיחייב אמר רב חסדא זה שיכול דאי זה שאינו יכול מאי קעביד א״ל רב המנונא דקא מסייע בהדי׳ א״ל מסייע אין בו ממש אמר רב זביד משמיה דרבא אף אנן נמי תנינא וכו׳ וכתבו התוס׳ בד״ה אמר רב זביד וכו׳ פירוש דמסייע אין בו ממש קשה לר״י דהכא אית ליה לרב זביד דמסייע אין בו ממש וכן רב אשי בסמוך ובפ״ב דביצה ד׳ כ״ב אמרינן אמימר כחל עינא על ידי נכרי בשבת א״ל רב אשי וכו׳ הא מסייע בהדי׳ דקא אמיץ ופתח א״ל איכא רב זביד דקאי כוותך ושני ליה מסייע אין בו ממש משמע דרב זביד ורב אשי סוברים דיש בו ממש ואין לומר וכו׳ ומיהו לרב אשי איכא למימר דבתר דשמעה מאמימר סברה אלא לרב זביד קשה דאיהו גופיה קאמר משמיה דרבא דאין בו ממש ואמימר הי׳ הרבה אחר רבא ואפי׳ אחר רב פפא שהי׳ תלמידו של רבא ושמא בתר מעשה דאמימר שמעה רב זביד משמיה דרבא ולא מרבא עצמו עכ״ל.

וחידוש גדול על רבותינו בעלי התוס׳ שנדחקו לתרץ קושיה זו שהרי הדבר פשוט דסתם רב זביד שבכל הש״ס שאמר בשם רבא אינו רב זביד שאמר אמימר דהיינו רב זביד שהי׳ עמו בנהרדעא במקומו וזה מפורש במס׳ קדושין ד׳ ע״ב דאמרינן שם אמימר שרא וכו׳ א״ל רב אשי מאי דעתך דאמר רב יהודה אמר שמואל זו דברי ר׳ מאיר אבל חכמים אומרים וכו׳ והא בי רב כהנא לא מתני הכי ובי רב פפא לא מתני הכי ובי רב זביד לא מתני הכי אפי׳ הכי לא קבלה מיניה משום דשמיע ליה מרב זביד דנהרדעא ועי׳ רש״י שכתב מרב זביד דנהרדעא לאו היינו רב זביד סתמא ודברי רש״י מפורשין גם מתוך דברי הגמ׳ עצמם דמפורש ובי רב זביד לא מתני הכי.

ועי׳ עוד כתובות ד׳ ס״ג כלתיה דרב זביד אימרדה הוה תפיסה חד שיראי יתיב אמימר ומר זוטרא ורב אשי ויתיב רב גמדא גבייהו ויתבי וקאמרי מרדה הפסידה בלאותיה קיימין אמר להו רב גמדא משום דרב זביד גברא רבא מחניפיתו ליה והאמר רב כהנא מיבעיא בעי רבא ולא פשיט איכא דאמרי יתבי וקאמרי מרדה לא הפסידה בלאותיה קיימין אמר להו רב גמדא משום דרב זביד גברא רבא הוא אפכיתו ליה לדינא עילויה האמר רב כהנא וכו׳.

וראינו מזה דרב זביד הי׳ עדין חי אז ובודאי הי׳ זה רב זביד מנהרדעא וכלתיה דאימרדה ותפסה בודאי הי׳ זה במקומו ושם הי׳ אמימר ודנו לפניו ורב אשי שהי׳ גם הוא עמו שם ישב עמו יחד בדין ובכל מקום הוזכר אמימר ראשון שגם מר זוטרא וגם רב אשי היו אצלו תלמיד חבר וגם כאן בדברי התוס׳ במס׳ שבת אף שלא נחתו לכל זה בכל זה כתבו מיהו לרב אשי איכא למימר דבתר דשמעה מאמימר סברה.

ועי׳ עוד במס׳ שבועות ד׳ ל׳ ע״ב רב יימר הוה ידע ליה סהדותא למר זוטרא אתא לקמיה דאמימר אותבינהו לכולהו אמר ליה רב אשי לאמימר והאמר עולא מחלוקת בבעלי דינים אבל בעדים ד״ה בעמידה א״ל האי עשה והאי עשה דכבוד התורה עדיף.

וראינו בזה שגם רב אשי הי׳ שם ובכל זה אתו לקמיה דאמימר ורב אשי ישב לפניו, ואקשי ליה, וכל זה בנהרדעא במקומו של אמימר.

וראינו בזה דרב יימר איננו אמימר, ורב יימר בא לפני אמימר להעיד לפניו סהדותא למר זוטרא.

ועי׳ עוד במס׳ חולין ד׳ נ׳ ע״ב בנהרדעא עבדי כרבה בר רב הונא א״ל רב אשי לאמימר כל הני שמעתא מאי א״ל כולהו שייכן בדרבה בר רב הונא ודרב אסי אמר ר׳ יוחנן מאי א״ל כבר פירשה רב אחא בר עויא ודרבי אבינא ורבני מערבא מאי א״ל הני ודאי פליגי.

אמנם גם זה תמוה שם בדברי התוס׳ במס׳ שבת שם במה שכתבו, ואמימר הי׳ הרבה אחר רבא ואפי׳ אחר רב פפא, ואף שזה יש לומר שכוונתם ז״ל רק לאמר שרבא הי׳ קשיש מניה בכל זה תמוה על רבותינו דלמה נדחקו „ושמא בתר מעשה דאמימר שמעה רב זביד משמיה דרבא ולא מרבא עצמו" והמשמעות דמרבא עצמו לא הי׳ יכול לשמוע בתר מעשה דאמימר וזה קשה להבין דאף דזה ודאי דרבא קשיש מאמימר, אבל בודאי הכיר אמימר את רבא, ולפי הנראה מכל סוגיות הש״ס הנה באמת דורו של אמימר הוא דור כל תלמידי רבא, ודורו של אמימר הוא דורו של רב פפא, שהרי מיד אחר שנפטר רב פפא כבר ישב רב אשי לראש בסורא (ויבואר עוד) ואם כן הי׳ רב אשי בנהרדעא עם אמימר קודם זה והיינו בימי רב פפא.

ועי׳ במס׳ קדושין ד׳ ע״ג דאמרינן אמר אמימר האי פירא דסופלי יש בו משום אסופי חריפותא דנהרא אין בו משום אסופי פשרי יש בו משום אסופי צידי רשות הרבים אין בו משום אסופי רשות הרבים יש בו משום אסופי אמר רבא ובשני רעבון אין בו משום אסופי הא דרבא אהייא אילימא ארשות הרבים איידי דשני רעבון קטלא ליה ואלא אצידי רשות הרבים מאי איריא שני רעבון וכו׳ אלא כי איתמר דרבא אהא דאמר רב יהודה וכו׳.

וראינו בזה דסתמא דגמרא אסיק אדעתא למימר דרבא קאי על האי דאמימר,

ואף דודאי דרבא הוי קשיש מיניה טובא אבל כיון דבן דורו הוה יכול להיות כן ומצינו כן בגמרא כמה פעמים, אבל זה ודאי שהי׳ בן דורו.

ורב זביד זה מנהרדעא דאקשי ליה לאמימר במס׳ ביצה שם ושדן לפניו במעשה דכלתיה, הנה מצינו דרב כהנא רבו של רב אשי (בכתובות ד׳ מ׳) אמר רב כהנא אמריתא לשמעתא קמיה דרב זביד מנהרדעא ניתי עשה וכו׳ וכפי הנראה דפום נהרא שישב שם רב כהנא רבו של רב אשי היתה סמוכה לנהרדעא, ועל כן אז כשישב רב אשי אצל רב כהנא (כלשון רב אשי עצמו בכ״מ כי הוינן בי רב כהנא) אז הי׳ גם בנהרדעא אצל אמימר, וזה יבואר במקומו והערנו על זה כאן רק לחזק דברינו, לדעת יותר זמן אמימר ורב אשי.

ועי׳ עוד בחולין ד׳ נ״ח אמר אמימר הני ביעי דטריפה וכו׳ איתביה רב אשי לאמימר וכו׳ התם בדספנא מארעא וכו׳ רב אחא סבר כרב אחא בר יעקב ומתני לה לדאמרן כדאמרן וכו׳ רבינא לא סבר כדרב אחא בר יעקב ומתני לה לדאמימר בהאי לישנא וכו׳ ולקמן בפ״ה יבואר זמנם של רב אחא ורבינא, וחזינן הכא דפליגי כבר בדאמימר.

ועי׳ עוד במס׳ בבא בתרא ד׳ קכ״ד א״ל רב אחא בר רב לרבינא איקלע אמימר לאתרין ודרש בכור נוטל פי שנים במלוה אבל לא ברבית א״ל נהרדעאי לטעמייהו דאמר רבה וכו׳ ורב נחמן אמר וכו׳ ובפרק ד׳ יבואר זמנם.

ועי׳ עוד במס׳ ב״ב ד׳ י״ג אמר אמימר הלכתא אית דינא דגוד או אגוד א״ל רב אשי לאמימר הא דרב נחמן מאי א״ל לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי.

ועי׳ עוד במס׳ גיטין ד׳ מ׳ ע״א אמר אמימר המפקיר עבדו ומת אותו עבד אין לו תקנה מאי טעמא גופיה לא קני וכו׳ א״ל רב אשי לאמימר והא כי אתא רב דימי אמר ר׳ יוחנן וכו׳ א״ל אנא כרב שמואל בר יהודה סבירא לי.

ועי׳ במס׳ בבא בתרא ד׳ נ״ה. אמר רב אשי אמר לי הונא בר נתן קשי בה אמימר א״כ בטלת ירושת בנו הבכור וכו׳ ע״ש עוד ועי׳ עוד ב״ב ד׳ ע״ז אמר אמימר הלכתא אותיות נקנות במסירה כר׳ א״ל רב אשי גמרא או סברא א״ל גמרא אמר רב אשי וכו׳ ועי׳ עוד במס׳ יבמות ד׳ מ״ה: א״ל רב אחא בריה דרבא לרבינא איקלע אמימר לאתרין ואכשר בין בפנויה בין באשת איש.

ועי׳ עוד במס׳ עירובין ד׳ ל״ט: אמר רב אשי לדידי אמר לי אמימר ההוא בר טביא לא איתצודי איתצוד אלא מחוץ לתחום אתא מאן דאכל סבר וכו׳ והא אשכחיה רב ששת לרבה בר שמואל וכו׳ לא היו דברים מעולם ע״ש והמעשה היתה בנהרדעא ההוא בר טביא דאתא לבי ריש גלותא וכו׳ רב נחמן ורב חסדא אכלו ורב ששת לא אכל וכו׳ ופשטן של דברים משמע שם דאמימר שהי׳ בנהרדעא ידע גוף המעשה כשהיתה שם.

ועי׳ עוד בסה״ד מה שהביא מהיוחסין דא״ל רב ששת לאמימר קפדיתו אמנא וכתב ע״ז הסה״ד צ״ע דאמימר הי׳ הרבה אחריו והיוחסין עשה מדור בפני עצמו אמימר אמר ליה רב ששת קפדיתו אמנא וכו׳ עכ״ל והמה לא ציינו המקום באיזה מקום נמצא זה אבל הוא בחולין ד׳ ק״ז אמר לו רב ששת לאמימר קפדיתו אמנא א״ל אין אחזותא א״ל אין אשיעורא א״ל אין איכא דאמרי וכו׳ ולחנם נתחבטו שניהם דפשוט הוא דטעות סופר הוא בגמ׳ וצ״ל אמר לו רב אשי לאמימר וכן הוא בהדי׳ בהרא״ש שם בפ׳ כל הבשר סי׳ ט״ו.

והנה לא נגענו בזה רק בקצה המאמרים הבאים בש״ס משמיה דאמימר אשר

הם מלאים וגדושים בכל הש"ס כי אין זה מלאכתנו בזה ובפרט שעיקרי הדברים על דבר אמימר ובני דורו הם בחלק שלפני זה כי שם מקומם ובמקום הזה רשמנו רק כפי ההכרח לברר הדבר שזמנו של אמימר סתם שבכל הש"ס הוא קודם דור זה ושאמימר לא הי' כלל בסורא כי אם בנהרדעא ושם ישב רב אשי לפניו ואף כי הסדר הדורות ציין רק איזה דברים אבל נתקיים לנו מתורתו הרבה מאד וכולם בענינים היותר גדולים ובהלכות קבועות וגדולות וכמדומה לנו כי גם בהמעט הזה שהובא כאן רק דרך אגב לברר דברינו בזה כבר די להכיר כי חרפה היא לראות רק ציוני בעל סדר הדורות ולחרוץ על פי זה משפט על התנאים והאמוראים ולכתוב „לא נתקיים רק מעט וגם זה המעט כבר ניכרו אותות זמנם" וכדומה בכל מקום אצל רוב התנאים והאמוראים וכי אי אפשר לכתוב דברי הימים לבני ישראל על פי ציוני הסדר הדורות כמו שעוד יראה המעיין גם בפרקים הבאים ובסמכם על ציוני הסדר הדורות השיבו דורות שלמים במחשכים באין תורה ושאך לפעמים רחוקים זרחה השמש הכל כפי ציוני הסדר הדורות וח"ו לא תהי' תורה שלמה לשיחה בטילה של ציונים.

ונשוב לדברינו בדבר אמימר סתם שלא הי' בן הדור הזה כי אם דור קודם ורק בנו הי' בן דור זה והוא הי' לפני רב אשי והוא אמר לרב אשי בב"מ ד' ס"ח א"ל מר בר אמימר לרב אשי אבא עביד הכי וכי אתו לקמיה וכו' ועי' עוד כתובות מ"ג אמר מר בר אמימר לרב אשי הכי אמרי נהרדעאי הלכתא כוותיה דרב ששת רב אשי אמר הלכתא כוותיה דרב וכו' ויש ממנו עוד בגמ' והסדר הדורות לא עשה לו ערך כלל.

אמנם כי לבד אמימר סתם שבכל הש"ס יש לנו בגמ' עוד אמימר אחר והוא בן הדור הזה היינו בן דור רב אשי אשר האריכו ימים אחריו וגם הוא הוזכר בכמה מקומות בגמרא.

## פרק ג.
## אמימר בר רב ינוקא.

באגרת רב שרירא גאון נאמר ובימיה דהדין רב סמא בשבת בטבת בשנת תשפ"א (ד"א רכ"ט) אתסרו רבנא אמימר בר מר ינוקא והונא בר מר זוטרא ריש גלותא ומשרשיא בר פקוד ובשמונה עשר יום אתקטילו הונא בר מר זוטרא נשיא ומשרשיא ובאדר דשתא דא אתקטיל רבנא אמימר בר מר ינוקא עכ"ד (ד).

ואמימר בר ינוקא זה הובא בגמ' מפורש אמימר בר מר ינוקא ומהם גם סתם אבל מתוך הענין יודע בכל פעם שאינו אמימר סתם כי אם בן מר ינוקא.

הנה במס' חולין הוא כן בהדי' דאמרינן שם ד' י"ח אמר אמימר בר מר ינוקא הוה קאימנא קמיה דר' חייא בריה דרב אויא ואמר לי שייר בחיטי כשרה.

ועי' במס' גיטין ד' י"ט ע"ב דגרסינן שם אמר רבינא אמר לי אמימר הכי אמר מרימר משמיה דרב דימי הני בי תרי דיהיב גיטא קמיהו צריכי למקרייהו וכו' והנה אמימר סתם ורבינא הראשון אי אפשר שיאמרו בשם מרימר אף כי רבינא בשם אמימר ואמימר בשם מרימר אבל הוא רבינא האחרון והוא אמר בשם אמימר זה דהיינו אמימר בר מר ינוקא ואמימר בר מר ינוקא באמת ישב גם לפני

---

הערה (ד). בטעות העתיק הסדר הדורות זה על שנת רל"ד כי זה הי' בשנת רכ"ט ורק מה שבא שם אחר זה הי' בשנת רל"ד ככל אשר יבואר עוד לפנינו בפרק י"ג.

מרימר כמו קודם זה לפני רב אשי וכמו שישב לפני מרימר גם רבינא האחרון ומרימר אמר זה בשם רב דימי והיינו רב דימי מנהרדעא שהי' לראש בפומבדיתא אחרי רב זביד כמבואר בדברי רב שרירא „ובתריה רב זביד בפומבדיתא ושכיב בשנת תרצ"ו (ד"א קמ"ד) ובתריה רב דימי מנהרדעא ושכיב בשנת תרצ"ט (ד"א קמ"ז)" ואם רב זביד שמלך בפומבדיתא הוא רב זביד מנהרדעא הנה הי' אמימר סתם עוד חברו של רב זביד זה, על כל פנים יצא לנו לפרש סדר המאמר זה מזה שהוא כן סדר דורם.

ועי' עוד במס' כתובות ד' כ"א איקלע רבנאי אחוה דרבי חייא בר אבא (אין זה תלמידו של ר' יוחנן) למזבן שומשמי ואמר הכי אמר שמואל עד ודיין מצטרפין אמר אמימר כמה מעליא הא שמעתא א"ל רב אשי לאמימר משום דקלסה אבוה דאמך את נמי מקלסת לה כבר פרכא רבא ופירש"י ז"ל אבוה דאימך רמי בר חמא והכוונה למה דשם לעיל בגמ' אמר כן רמי בר חמא ע"ש והנה זה ודאי דאמימר סתם לא הי' נכד רמי בר חמא שזה אי אפשר לפי סדרי הדור ורב אשי שהי' צעיר מאמימר הי' חתנו של רמי בר חמא כמו שהוא מפורש במס' ביצה ד' כ"ט דאמרינן אמר רב אשי הא דידן ברתיה דרמי בר חמא ורמי בר חמא מרא דעובדא הוה ואי לא דחזיא מבי נשא וכו'.

אבל הי' זה אמימר בר מר ינוקא ואביו מר ינוקא בן רב חסדא נשא את בת אחותו כי אשת רמי בר חמא היתה גם היא בת רב חסדא או שהי' לו לרמי בר חמא גם אשה אחרת ועל כן הי' אמימר זה שנהרג בן מר ינוקא בן רב חסדא ונם נכדו של רמי בר חמא בן בתו ואולי אין זה מר ינוקא בן רב חסדא כי בקבלת הראב"ד נאמר בר מר ינוקא בר מר זוטרא.

## פרק ד.

### רב אחא ורבינא.

במקומות הרבה בגמרא בכל הש"ס מצאנו פליגי בה רב אחא ורבינא ובסתם, ועל כן ניתן בגמרא כלל מפורש (בחולין ד' צ"ג) אומצי ביעי ומזרקי פליגי בה רב אחא ורבינא בכל התורה כולה רבינא לקולא ורב אחא לחומרא והלכתא כרבינא לקולא לבר מהני תלת דרב אחא לקולא ורבינא לחומרא והלכתא כרב אחא לקולא (ונראה כי מן בכל התורה כולה עד כרב אחא לקולא הוא מרבנן—דמפרשי) ולא מצאנו מבואר בשום מקום איזה רב אחא ואיזה רבינא הם והוא נ"מ לכמה דברים ומתחלה נראה דברי הראשונים ז"ל בזה.

והנה במס' סנהדרין ד' ע"ז: אמרינן ההוא גברא דמצמצה לחיותא דחבריה בשמשא ומתה רבינא מחייב רב אחא בר רב פטר רבינא מחייב ק"ו רב אחא בר רב פוטר אמר רב משרשיא מ"ט דאבוה דאבא דפוטר אמר קרא וכו' וכתב שם הרא"ש ד"ל יש שפוסקין כרבינא דבתראה הוא ונ"ל דרבינא דהכא לאו היינו רבינא שהי' בימי רב אשי ורב אחא דהכא אין זה בר פלוגתא דרבינא בכל דוכתא אלא קדמון הי' בנו של רב אבי אביו של רב משרשיא שהוא תלמידו של רבא הי' ושניהם היו מן האמוראים הקדמונים עכ"ל.

ודברי רבינו הגדול הרא"ש ז"ל בזה נפלאו והידוש גדול שלא ראיתי מי שעמד על דבריו שהרי לכאורה הדבר ברור דרב אחא בר רב אינו בנו של רב ולא הוא ולא רבינא זה לא היו קדמונים כי אם באמת היו שניהם בימי רב אשי.

דהא בהדי' גרסינן במס' קדושין ד' י"ב ההוא גברא דקדיש בציפתא דאסא וכו' אמר רבא וכו' ואמר רבא מנא אמינא לה דתניא וכו' קשו בה בפום נהרא משמיה דרב הונא בריה דרב יהושע וכו' שלחה רב אחא בריה דרב לקמיה דרבינא כהאי גוונא מאי שלח ליה אנן לא שמיע לן הא דרב הונא בריה דרב יהושע אתון דשמיע לכו חושו לה הנה כאן מפורש לפנינו דרב אחא בר רב ורבינא בן דורו היו אחר רב הונא בריה דרב יהושע תלמידו של רבא והיינו ממש דור רב אשי והגירסא כאן רב אחא בר רב היא כן בכל הדפוסים באין שינוי נוסח וכן הוא ברי"ף וברא"ש.

ועי' עוד במס' חולין ד' מ"ט דגרסינן אינקבא ריאה היכא דממשמשא ידא דטבחא תלינן או לא תלינן רב אדא בר נתן אמר תלינן מר זוטרי בריה דרב מרי אמר לא תלינן והלכתא תלינן אמר רב שמואל בריה דרב אבהו אבא מרישי כלי דרפרם הוא ואמר תלינן אמרוה קמיה להא דמר זוטרי בריה דרב מרי ולא קבלה אמר רב משרשיא כוותיה דאבוה דאבא מסתברא דהא תלינן בזאב.

וכבר נכתב על הגליון בגמ' צ"ל רב אחא בר נתן כך איתא בהרא"ש וכ"מ מפירש"י ד"ה אבוה עכ"ל בגליון והנה כן הדבר דברש"י מפורש אבוה דאבא רב אחא אבל בר נתן האמור לפנינו הנה בהרא"ש נאמר רב אחא בר רבא וברור דהאל"ף נוסף מט"ס וצ"ל רב אחא בריה דרב.

ועיקר הראיה פשוטה שהרי רב משרשיא לא היו לו אבוה דאבא כי אם אחד וכיון דידעינן ממס' סנהדרין דאבוה דאבא דרב משרשיא הי' רב אחא בר רב אם כן כל החלופי גרסאות בזה משובשים ובפרט שבהרא"ש באמת כתוב רב אחא בריה דרבא וזה ט"ס קל וגם ברש"י מפורש רב אחא.

ונברר זמנו של רב אחא בר רב גם מתוך סוגי' זו.

כי הנה הוא פליג בזה עם מר זוטרא בריה דרב מרי ונבאר זמנו של מר זוטרא בריה דרב מרי מפני שהסדר הדורות נשתבש בזה.

כי הנה בערך מר זוטרא בריה דרב מרי כתב וז"ל מר זוטרא בריה דרב מרי נדרים ד' אמר לרבינא פסחים ס"ב קדושין ז' ב"ק כ"ט ב"מ נ"ה ס"ו קדושין כ"א ורב אחא בר רב ע"ש דרבינא זה הי' קדמון עכ"ל הסדר הדורות.

וראיתי בזה דבר פלא כי הוא ז"ל ציין לעצמו הציונים ואחר זה כשבא לסדר דבריו בנה על הציונים כמו שהם לפניו ולא שם לב לעיין בגמרא.

והנה כוונתו לאמר לעיין בערך רב אחא בר רב דשם שפך סוללה והביא דברי הרא"ש ז"ל בפ' הנשרפין ומזה יצא לו שם דגם מר זוטרא בריה דרב מרי הי' קדמון ואחרי שמצינו רב אחא בר רב עם רבינא וגם מר זוטרא בריה דרב מרי עם רבינא הנה היו כולם קדמונים.

והרא"ש ז"ל כתב זה על רב אחא בר רב (וגם זה נראה דעל כן לא דקדק בדבר רבינו לפי שגם הוא פסק שם כרבינא מטעם אחר ואין שם נ"מ) והסדר הדורות בא לדון מזה גם על מר זוטרא בר רב מרי ונחזי אנן.

הנה בב"מ ד' נ"ו אמרינן אמר ליה רב אשי לרבינא בהמה טמאה בתחלת הקדש איתא באמצע הקדש ליתא א"ל לפי שאינה בסוף הקדש א"ל רב אחא מדיפתא לרבינא באמצע הקדש מיהא איתא ולוסיף וכו' א"ל וכו' אמר ליה מר מר זוטרי בריה דרב מרי לרבינא מאי חזית דמדמית ליה לסוף הקדש נדמיה לתחלת הקדש א"ל מסתברא וכו' והנה הלא אין שום ספק כאן שזה רבינא חברו

של רב אשי דעל מה דשקיל וטרי עם רב אשי ועם רב אחא מדיפתא על זה בא ושאל לו גם מר זוטרי בריה דרב מרי.

ובמס' קדושין ד' ז' לשון הגמרא שם אמר רבא התקדשי לי לחציו מקודשת הצייך מקודשת לי אינה מקודשת א"ל אביי לרבא מאי שנא חצייך וכו' א"ל הכי השתא וכו' א"ל מר זוטרי בריה דרב מרי לרבינא ונפשטו קדושי בכולה מי לא תניא וכו' מי דמי וכו' והנה מלתא דמר זוטרי בריה דרב מרי קאי על דברי רבא דהיינו דמקשה דאמאי באומר לאשה חצייך מקודשת לי דאמר רבא דאינה מקודשת נימא דנפשטי קדושי בכולה ואם כן הלא ברור דאין כאן רבינא ומר זוטרא קדמונים.

ובקדושין ד' כ"א א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי איכא למיפרך וכו' א"ל מר זוטרא בריה דרב מרי לרבינא איכא למיפרך וכו' והנה נסדרה פרכת רב אחא בריה דרבא לרב אשי מקודם ואחר זה פרכת מר זוטרא בריה דרב מרי לרבינא.

אמנם יש לנו עוד בגמ' ומשם יבואר לנו הדבר עוד יותר וגם נודע משם מי הי' מר זוטרא בריה דרב מרי דגרסינן בקדושין ד' ס"ה: מר זוטרא ורב אדא סבא בני דרב מרי בר איסור פלוג נכסייהו בהדי הדדי אתו לקמיה דרב אשי אמרו ליה על פי שנים עדים וכו' אמר להו לא איברי וכו' וראינו בזה שבא לפני רב אשי לשאול בדבר הלכה וידעינן בזה דרב מרי אביו הי' בנו של איסור ואיסור עצמו זקנו של מר זוטרא זה הי' בימי רבא ואפקיד גביה תריסר אלפי זוזי כמבואר במס' בבא בתרא ד' קמ"ט ורבא אמר שם היכי ליזכי רב מרי בהני זוזי ורב מרי הי' תלמידו של רבא ומר זוטרא בנו בן דורם של רב אשי ורבינא וצעיר מהם וכמו שהי' גם רב אחא בר רב וכדחזינן בקדושין ד' י"ג דשלח לקמיה דרבינא ומר זוטרא בריה דרב מרי הי' עוד יותר צעיר ובמס' בבא מציעא ד' נ"ה נסדרו דבריו אחרי רב אחא מדיפתא ודור מר זוטרא בריה דרב מרי הוא דור זה שאנו עוסקים בו דהיינו דור רב אשי ורבינא הצעירים מהם אשר נמשך דורם אחריהם.

ועי' עוד במס' חולין ד' ק"ח דגרסינן שם אמר ליה מר זוטרא בריה דרב מרי לרבינא מכדי רב כמאן אמרה לשמעתיה כר' יהודה וכו' לימא פליגא „אדרבא" דאמר רבא וכו' א"ל אי דנפל לרוטב וכו'.

ועי' עוד במס' נדרים ד' ד' אמר רב אשי הואיל וכן נזיר שטימא עצמו במזיד עובר משום בל תאחר דנזירות רב אחא בריה דרב איקא אמר עובר בבל תאחר תגלחתו מר זוטרא בריה דרב מרי אמר עובר בבל תאחר קרבנותיו וכל אחד מוסיף הוא על דברי חברו.

ועי' עוד במס' בבא בתרא ד' ז': אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרבינא הלכתא מאי א"ל בכולהו הלכתא כרב חמא לבר מתברא וכו' מר זוטרא בריה דרב מרי אמר בהא נמי הלכתא כרב חמא וכו'.

ועי' עוד במס' זבחים ד' נ'. דאמרינן שם דבר הלמד בגזירה שוה מהו שילמד בהיקש אמר רב פפא וזאת תורת זבח השלמים וכו' למדנו לתודה שבאה מן המעשר מדאשכחן שלמים וכו' א"ל מר זוטרא בריה דרב מרי לרבינא מעשר דגן חולין בעלמא הוא א"ל וכו'.

ומעתה תחת מה שחשב בעל סדר הדורות להוכיח זמן מר זוטרא בריה דרב מרי מן רב אחא בר רב שהי' קדמון אם כן היו שניהם קדמונים הנה הדבר להיפך שיש לנו להוכיח זמן רב אחא בר רב מזמן מר זוטרא בריה דרב מרי שלא נשאר בו שום ספק שהי' צעיר מרב אשי ורבינא.

ועי' עוד במס' חולין ד' צ"ז ע"ב דגרסינן שם הנה אטמהתא דאימלחו בי ריש גלותא בגידא נשיא רבינא אסר רב אחא בר רב „אשי" שרי אתו שיילוה למר בר רב אשי אמר להו אבא שרי אמר ליה רב אחא בר רב לרבינא מאי דעתיך דאמר שמואל וכו' והנה תיבת אשי כבר מחק הב"ח וגרס רק רב אחא בר רב והוא גם דבר פשוט כן דרב אחא בריה דרב אשי לא נמצא כלל והוא נשתרבב כאן ממר בר רב אשי הבא אחר זה והרי אחר זה איתא כן לפנינו אמר ליה רב אחא בר רב לרבינא ועי' על הגליון שהגאון מהר"י פיק ז"ל הביא דבשאילתות פרשה וישלח ס"ס כ"ד שם הגירסא כן אמר ליה רב אחא בר רב לרבינא והנה כאן מפורש כמו בההיא דסנהדרין פ' הנשרפין דרב אחא בר רב ורבינא נחלקו בעובדא שהיתה ומבואר כאן דאחרי שהם נחלקו באו ושאלו למר בר רב אשי ופסק בשם רב אשי כרב אחא בר רב והיש עוד מה להסתפק בזמנם (ה).

וראיתי עוד בסדר הדורות ערך רב אחא בר רבא שהביא שם ההיא דמס' בבא בתרא ד' קכ"ד דאמרינן שם אמר ליה רב אחא בריה דרב לרבינא איקלע אמימר לאתרין ודריש בכור נוטל וכו' וכתב על זה הרב בעל סדר הדורות דטעות סופר הוא בריה דרב וצ"ל בריה דרבא דהא כתבו התוס' בשבת ד' צ"ג דאמימר הי' הרבה אחרי רבא ואם כן איך רב אחא בר רב שהי' קדמון אמר לרבינא הקדמון אקלע אמימר לאתרין ובש"ס חדשים לא תקנו עכ"ל וצדקו בש"ס חדשים שלא תקנו והרב בעל סדר הדורות הגיה בחנם וכפל הגהתו גם בערך אמימר והכל בחנם כי באמת הי' רב אחא בר רב צעיר הרבה מאמימר, ואין כאן לא רב אחא בר רב קדמון, ולא רבינא קדמון.

אבל בכל זה לא יתכן לאמר דרב אחא ורבינא שבכל הש"ס הוא רב אחא בר רב, דאז הי' בא בגמ' רבינא קודם כמו שהננו רואים מההיא דקדושין ד' י"ג דרב אחא בר רב שלחה קמיה דרבינא, ובגמ' בא בכל מקום רב אחא קודם, וגם

---

הערה (ה) והנה עובדא זו היתה על כרחך בעוד רב אשי הי' שהרי רבינא נפטר לפני רב אשי ואם נאמר כן נצטרך לאמר שאף שבאגרת רב שרירא גאון נאמר „ובכלהו אלין שניא מבתר רב פפא הי' רב אשי גאון במתא מחסיא וכו' וקבע להו רגלי ותענייתא דלא הויין אלא לריש גלותא וכו' ושוייה לרגלא דריש גלותא בגוה וכו' והונא בר נתן דהוה ריש גלותא בהנהו יומי ומרימר ומר זוטרא דהוו בתריה כולהו הוו כייפין ליה לרב אשי ושוינהו לרגליהון במתא מחסיא דאמרינן בגיטין וכו' והא הוה הונא בר נתן שאני הונא בר נתן דמיכף הוה כייף לרב אשי וכיון דאתקינו רגלי דריש גלותא במתא מחסיא והוו צריכי רשותא דפומבדיתא למיזל תמן בשבת לך לך דההוא שבתא דהוה רגלא דריש גלותא וכו'" והנה מדברי הגמ' כאן במס' חולין הננו רואים שהיו כולם אצל ריש גלותא ועל כרחך צריך לומר שכוונת רב שרירא גאון שהמתיבתות כולם זה התקין רב אשי שלא יתקבצו עוד אצל ראש הגולה יחד בשבתא דרגלא כי אם שיתקבצו שתי המתיבתות יחד לסורא (מתא מחסיא) ולשם יבוא גם ראש הגולה בשבת פרשה לך לך אבל בכל זה היו גם בימי רב אשי זמנים שגדולי הדור האחרים לבד רב אשי עצמו הלכו להקביל פני ריש הגולה על כן היו בפעם אחת שם רבינא ורב אחא בר רב ומר בר רב אשי אבל לא רב אשי וכששאלו למר בר רב אשי השיב דעת אביו אם לא שנאמר שהי' זה באמת אחרי מות רב אשי ורבינא הוא רבינא האחרון.

וראיתי להעיר כאן על מה שנתקשה היוחסין על זה שאמרו במ"ק ד' כ"ח דהקי רגליה דרב הונא בר נתן דמשמע דהוא מלך אחרי רב אשי אבל זה טעות והכוונה פשוטה על גדולתו של רב הונא בר נתן דאף שהי' ריש גולה הוה כייף לרב אשי ע"ז אמר דדחקי רגליה דהונא בר נתן וזה פשוט.

כי רבינא מרא דתלמודא בכל הש״ס הרבה יותר מרב אחא בר רב, וגם כי מתוך הענינים הרבים שנחלקו בכל הש״ס משמע שעסקו יחד בכל הגמרא, וזה יבואר רק על פי דברינו לפנינו בפרק ו׳.

## פרק ה.

וראיתי להסדר הדורות בערך רב אחא בריה דרבא שכתב שם וז״ל ודעת היוחסין כי סתם רב אחא שעם רבינא הוא זה רב אחא בריה דרבא אך עי׳ לעיל רב אחא בר רב כי רב אחא בר רב הוא סתם רב אחא שעם רבינא והם קדמונים עכ״ל וכוונתו דשם הביא דברי הרא״ש בסנהדרין שהובא בפרק הקודם.

ונשתוממתי לראות במח״כ דאזיל בתר איפכא וירצה לומר בשם הרא״ש ממש ההיפך ממה שכתב הרא״ש ז״ל דדברי הרא״ש הם לאמר דרב אחא בר רב ורבינא דפליגי שם במס׳ סנהדרין פ׳ הנשרפין הם היו קדמונים ואינם רב אחא ורבינא דפליגי בכל דוכתא ואם כן מפורש יוצא מתוך דברי הרא״ש דרב אחא ורבינא סתם דבכל דוכתא בודאי בימי רב אשי היו שהרי זה לשון הרא״ש שם „ונ״ל דרבינא דהכא לאו היינו רבינא שהי׳ בימי רב אשי ורב אחא דהכא אין זה בר פלוגתא דרבינא בכל דוכתא אלא קדמון הי׳ בנו של רב וכו׳ עכ״ל ומינה דבכל דוכתא הם אשר היו בימי רב אשי.

וראיתי ביוחסין שכתב שם רב אחא ורבינא חבירים וסברו התוס׳ בפרק השואל את הפרה כי הם ראשונים לרבא אבל אינו נראה כי בפ״ק דחולין רבינא ורב אחא בריה דרבא יתבי קמיה דרב אשי וכן בפרק אלו טרפות רב אחא ורבינא לפני רב אשי עכ״ל היוחסין.

ובמח״כ טעה בפשט דברי התוס׳ ומעולם לא כתבו התוס׳ כן הנה דברי התוס׳ הם שם בפ׳ השואל ד׳ צ״ה בד״ה פשיעה בבעלים דאמרינן שם פשיעה בבעלים פליגי בה רב אחא ורבינא חד אמר חייב וחד אמר פטור וכתבו התוס׳ פסק ר״ח דפטר מטעם דכל היכא דפליגי רב אחא ורבינא הלכה כדברי המיקל אע״ג דהוי חומרא לגבי מפקיד מ״מ חשיב קולא לפטור המוחזק כדאמרינן ספק ממונא לקולא ומה שהקשה בהאומנין וכן לקמן בפרקין אלא למ״ד פשיעה בבעלים חייב אמאי איכסיף לא משום שכן הלכה אלא שלא יקשה לדידיה מאמוראים הראשונים עכ״ל.

וסבר היוחסין שהכוונה שלא יקשה על רב פפא שם בהאומנין ועל רבא בפרק השואל שם ד׳ צ״ז מאמוראים ראשונים היינו מרב אחא או רבינא דמחייב אבל במח״כ טעה בפשיטות דפשט דברי התוס׳ הוא להיפך וכוונתם לאמר דמקשינן שם מרבא ורב פפא על מאן האמר פשיעה בבעלים חייב דרב אחא ורבינא אחרונים הם לגבי רבא ורב פפא ועל כן מקשינן דאיך יפרש דברי רבא ורב פפא מאן דסבר פשיעה בבעלים חייב ואיך אוקי לה ובד׳ פ״א שם כתבו כן התוס׳ בקיצור וז״ל הניחא למ״ד פשיעה בבעלים פטור וקשיא למ״ד חייב מעובדא דרב פפא דרב אחא ורבינא איפליגו בה לקמן שהיו אחר רב פפא עכ״ד.

וגם מדבריהם אנו למדין ויוצא מפורש דפשיטא להו דרב אחא ורבינא בכולא הש״ס אחרונים היו אחרי רבא ורב פפא וכאשר הם גם דברי הרא״ש והדברים פשוטים.

וכן יוצא מפורש גם מדברי הלכות גדולות בהלכות עריות שכתב שם בתוך דבריו וז״ל „מיפלג פליגי בהא מילתא ר׳ יוחנן ור׳ שמעון בן לקיש דאיתמר החולץ ליבמתו וכו׳ ואף שמואל סבר להא דרשב״ל וכו׳ הילכתא כר׳ יוחנן דאמר רבא

כל היכא דפליגי ר׳ יוחנן ורשב״ל וכו׳ או דילמא הני מילי היכא דלא פליג רב אשי אבל הכא פליג רב אשי כרשב״ל דתניא וכו׳ רב אשי סבר כרשב״ל ומתרץ לה להא מתניתן כרשב״ל וכו׳ הילכך אע״ג דקפסיק רבא הילכתא כר׳ יוחנן כיון דרב אשי סבר לה כרשב״ל הילכתא כרב אשי דרבא ורב אשי כרב אשי עבדינן ת״ש דאיתמר הבא על יבמתו וכו׳ פליגי בה רב אחא ורבינא חד אמר בעשה וחד אמר בכרת מאן דאמר בעשה כר׳ יוחנן וכו׳ ואע״ג דלא מסיימי רב אחא ורבינא הי מניהו קאמר בעשה והי ניהו קאמר בכרת כיון דקי״ל בכל התורה כולא ר״א ורבינא ר״א לחומרא ורבינא לקולא בר מאומצי וכו׳ ממילא הוה ליה רבינא כר׳ יוחנן ואע״ג דבכל התורה עבדינן כרב אשי הכא דפליג עליה רבינא דבהדי רב אחא כרבינא עבדינן „דרב אחא ורבינא בתראי נינהו” אלמא הלכתא כר׳ יוחנן דאמר כהאי גוונא לא מחייב כרת עכ״ל ההלכות גדולות והנה מפורש בדבריו דרב אחא ורבינא בתראי נינהו (ו).

ואחרי כל המבואר מדברי הגמ׳ וגדולי הראשונים ראיתי להעיר על דבר פלא דגרסינן במס׳ שבועות ד׳ כ״ג ע״ב תנן התם תן לי חיטים ושעורין וכוסמין וכו׳ פליגי בה רב אחא ורבינא חד אמר אפרטי מיחייב אכללי לא מיחייב וחד אמר אכללי נמי מיחייב הכא מאי אמר רבא הכא השתא התם מחייב אכללא וכו׳ הכא אי סלקא דעתך וכו׳ וחידוש גדול שלא הרגישו בזה מגיהי הש״ס שט״ס הוא רבא אמר דאיך יאמר רבא על בעית הגמ׳ אם פליגי בזה רב אחא ורבינא, וקרוב לאמר דהי׳ כתוב אמר רבינא והמעתיקים לא הבינו איך ישיב רבינא על בעית הגמ׳ אם פליגי בזה רב אחא ורבינא על כן כתבו רבא תחת רבינא אבל אם הי׳ כתוב רבינא הוא רבינא האחרון.

ויותר נראה שאין צריך להגיה, רק שרבא לא קאי על דברי ר״א ורבינא כי אם הוא אמר כן בעלמא ונסדרו דבריו בדרך פשיטות האיבעי ויש לנו הרבה כיוצא בזה, והוא כלל גדול בגמ׳, ולדוגמא עי׳ זבחים ד׳ כ״ד דאמרינן אלא אמר רבה לעולם אית ליה ג״ש וה״ק וכי נאמר יד בקבלה וכו׳ אמר ליה רב סמא בריה

---

הערה (ו) אמנם מה הוא הפירוש בדברי בה״ג באמרו „הכא דפליג עליה רבינא דבהדי רב אחא כרבינא עבדינן” הנה המפרש (בה״ג דפוס ווארשא) הרב ר׳ אברהם שמעון טרויב ז״ל כתב נראה שכיון לדי׳ התוס׳ ד״ה רבינא חולין מ״ח ובמח״כ דברי שגגה הם, ולא עי׳ בגמ׳ דבלא זה פליג שם רבינא עם רב אשי דאמרינן רב אשי סבר לה כרשב״ל ומתרץ לה כר׳ שמעון רבינא סבר לה כר׳ יוחנן ומתרץ כרבנן וכו׳ ע״ש, אלא נראה דס״ל לבה״ג דבעלמא היכא דפליגי רב אשי ורבינא הלכה כרב אשי (ויש בזה מחלוקת הראשונים) ועל כן הוצרך להאריך כאן ולפשוט הלכתא מכללא דרב אחא ורבינא דכללא הוא בגמרא דהלכתא כרבינא לקולא, והכלל ניתן מפורש בגמ׳, מה שאין כן ברב אשי ורבינא, וכוונתו הכא דפליג עליה רבינא דבהדי רב אחא, היינו דגם פלוגתתם שייכא בזה אם כן הדרינן לכללין, אמנם מה שכתב ואע״ג דלא מסיימי הוא רק שיטפי דלישנא לסיים הכלל דבאמת כאן מסיימי כמו שהוא מפורש בגמרא, ודבריו דרב אחא ורבינא בתראי נינהו אין כוונתו שהם בתראי נגד רב אשי, כי אם כיון דגם הם בתראי אם כן עלינו ללכת אחר הכלל המפורש בגמרא, מה שאין כן אם הי׳ רב אשי יותר בתרא הי׳ לנו בזה כלל אחר בגמרא, ובאמת כי „בהלכות ראו״ לרב יהודאי גאון הלכות עריות שם בא רק פלוגתא דר״י ורשב״ל ואח״ז יאמר „ואיתמר נמי הבא על יבמתו וכו׳ פליגי בה רב אחא ורבינא וכו׳ ועומדת לנו שבכל מקום שחלוקין רב אחא ורבינא בכל התורה כולה הלכה כמי שמיקל הלכך הולד כשר” הננו רואים שעיקר הראי׳ היא להלכתא משום כלל זה לבד והוא פשוט כן וזה לבד גם כוונת הבה״ג.

דרב אשי לרבינא איפשר דעביד ליה וכו׳ אלא אמר אביי במקרא נדרש וכו׳ והנה בא כאן סידור דברי הגמ׳ כאלו אמרה אביי אחרי מה שהקשה רב סמא בריה דרב אשי לרבינא (ואף דלא דמי לגמרי לההיא דמס׳ שבועות) ועי׳ בתוס׳ בריש מס׳ חולין ד׳ ב׳ בד״ה אנא שכתבו „אע״ג דאביי ורבא נמי אתו לשנויי הך קושיא והם קדמו הרבה לרב אשי שמא גם בימיהם הקשוה כבר (ז) ובחלק שלפני זה יבואר כל זה באורך מתוך סוגיות הש״ס.

והנה נתבאר דרב אחא ורבינא בתראי נינהו, אבל עדין לא נתבאר לנו בבירור איזה רב אחא ואיזה רבינא וזה יבואר לנו מתוך דברינו בפרק הבא.

## פרק ו.

### רב אחא ורבינא בסידור הש״ס.

הורגלנו לחשוב רק את רבינא לעומד על יד רב אשי ומסייע בסידור הש״ס, אבל המעיין יראה כי לבד שאר חכמים שיבוא זכרם ופרשת מעשיהם בחלק שלפני זה, הנה עמד על ידו רב אחא בריה דרבא על דרך זה עצמו שעמד עמו רבינא, ויהי גם רב אחא בריה דרבא מהעודדים הראשונים הבונים בהיכל ד׳ אשר עסקו עם רב אשי יחד, בהיותו ראש מתיבתא, ונשים פנינו גם בנוגע לרב אשי עצמו בסידור הש״ס, ככל הנדרש לנו לדברינו בחלק זה, כי למרבה הפלא בכל פרסום הדבר הזה ופשיטותה בכל זה הנה כל העוסקים בזה לא ידעו לתת לזה תוצאות בש״ס, ולא איזה מקור שיהי׳ בו ממש, כי דבר פשוט הוא ומובן מעצמו שמאמר הגמרא רב אשי ורבינא סוף הוראה אינו ענין לזה, ונביא גם האמור בזה מזולתינו למען ברר הדבר.

והנה החכם וויים בדו״ד חלק ג׳ עמוד 210 כתב „הודאה ברורה ומפורשת „לא נמצא בכל התלמוד כי רב אשי הוא המחבר והמסדר את התלמוד, אבל יש „לנו רמזים ברורים כי רב אשי חבר וסדר את התלמוד, כי ההגדה מספרת כי „שמואל ירחינאי אמר לרבי וכו׳ ב״מ פ״ו ואף כי גלוי וידוע כי אין לקחת ההגדה „הזאת וכו׳ ואין לה כי אם ערך פיוטי ומליצי בכל זאת אין להכחיש כי המאמר רב אשי ורבינא סוף הוראה בנוי על יסוד אמיתי וכו׳ על חבור התלמוד מיד רב אשי נרמז עוד במקום אחר בתלמוד ב״ב קנ״ז כי שם הודיע רבינא תלמידו של רב אשי כי רב אשי עשה את התלמוד בשתי מהדורות (ח) אמנם מלבד הקבלה ומלבד הרמזים האלה נוכל לשפוט בצדק כי רב אשי סדרו אם נשים עין על סגנון סדר התלמוד כי לרוב נמצא בסוף איזה ענין או בסוף שקלא וטרי׳ חותמו של רב אשי בהכרעתו עכ״ד ובהערה ביאר דבריו היכן מצא שרב אשי חותם הענין או השקלא וטרי׳ ויאמר „שזה נמצא בכל הש״ס בין בהלכה בין באגדה וכל המתבונן בעין פקיחא בסוגיאות הגמ׳ יכיר זאת עד מהרה על דרך משל בברכות בסוף ענין דאשמורות רב אשי אמר משמורה ופלגא נמי משמורות קרי להו שם ג״א אמר רב

---

הערה (ז) וזה ודאי הטעם שכתב הרשב״ם בפשיטות דפשיט רב אחאי ופריך רב אחאי הוא רב אחאי מדור ראשון של רבנן סבוראי ולא חש לדיחוי התוס׳ דבריש כתובות רב אשי מיירי בתריה.

הערה (ח) אבל שם לא נאמר שעשה את התלמוד בשתי מהדורות כי אם בלשון זה „במהדורא קמא דרב אשי אמר לן ראשון קנה במהדורא בתרא דרב אשי אמר לן יחלוקו״ ויבואר כל זה לפנינו בפי״ח.

אשי הואיל וראשונים מיבעיא להו ולא איפשט אנן נעבד לחומרא שבת ע"ט רב אשי אמר מפני שצריך להראות לבעל חוב וכיוצא באלה במקומות אין מספר עכ"ל ע"ש.

ואין ספק „שכל המתבונן בעין פקיחא" על ראיות האלה לא ימצא בהם אף צל ראי' של כלום, והמאמרים האלה שהביא ימצא כן בכל הש"ס לכל אמורא שירצה גם בסוף שקלא וטרי' והאריכות למותר בדברים פשוטים כאלה, ואם רצונו שאצל רב אשי ידענו בקבלה שהוא סידר וחתם זה בודאי אמת, אבל הראיות שהביא בודאי שלולי הקבלה לא הי' עולה גם על דעתו להביאם, ומה שנאמר רב אשי ורבינא סוף הוראה כבר נתבאר.

והנה זה ודאי שקבלת כל ישראל אינה צריכה ראיה, אבל הדבר יוצא בהדי' מתוך דברי הגמרא.

והנה במקום אחד כבר העירו על זה התוס' והוא בריש מס' חולין הכל שוחטין לכתחלה ושחיטתן כשרה דיעבד א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי וכל הכל לכתחלה אלא מעתה הכל ממירין וכו' אלא הכל דהכא ממאי דלכתחלה הוא דתקשי לך דלמא דיעבד הוא ולא תקשי לך אמר ליה אנא שחיטתן כשרה קשיא לי מדקתני שחיטתן וכו' וכתבו התוס' אנא שחיטתן כשרה קשיא לי משמע שרב אשי הקשה אותה קושיא ואע"פ שהיא סוגיית הגמ' ומכאן ראי' שרב אשי סידר הגמרא אע"ג דאביי ורבא נמי אתו לשנויי הך קושיא והם קדמו הרבה לרב אשי שמא גם בימיהם הקשוה כבר עכ"ל.

ולא ידעתי מדוע הוצרכו לומר „שמא גם בימיהם הקשוה כבר" שהרי באמת אמר כן רב אשי גם על מימראות וענינים של אמוראים אחרים כי הכוונה, אנא וכו' על סידור הש"ס.

ועי' כתובות ד' ז' ע"א רב פפא משמיה דרבא אמר ביום טוב שרי בשבת אסור אמר ליה רב פפי לרב פפא מאי דעתיך מתוך שהותרה חבורה לצורך הותרה נמי שלא לצורך אלא מעתה מותר לעשות מוגמר ביום טוב דמתוך שהותרה הבערה לצורך הותרה נמי שלא לצורך א"ל עליך אמר קרא אך אשר יאכל לכל נפש דבר השוה לכל נפש אמר לו רב אחא בריה דרבא לרב אשי אלא מעתה נזדמן לו צבי ביום טוב הואיל ואינו שוה לכל נפש הכי נמי דאסור למשחטיה א"ל אנא דבר הצריך לכל נפש קאמינא צבי צריך לכל נפש.

והנה בזה לפנינו דעל מימרא דרב פפא שנשאל עליה השיב רב אשי אנא וכו' קאמינא כמו שם בחולין והכוונה על סידור הש"ס.

וממש כמו ההיא דחולין על דברי סתמא דגמרא מצאנו במס' כתובות ד' ס"ט דאמרינן שם איבעיא להו לר' יוחנן לא שמיע ליה הא דרבי ואי שמיע לה וכו' ת"ש וכו' ואם איתא נימא ליה מאן אמרה ודלמא לעולם לא שמיע ליה וכו' ושאני התם דאיכא רווח ביתא א"ל רב יימר לרב אשי אלא מעתה אשכחה מציאה בעלמא דאיכא רווח ביתא ה"נ דלא יהבינן לה עישור נכסים א"ל אנא רווח ביתא מהני נכסי קאמינא וחזינן בזה בהדי' דעל מה דאמרינן בסתמא דגמרא ודלמא לעולם וכו' ושאני התם דאיכא רווח ביתא מהדר אחר זה רב אשי אנא רווח ביתא מהני נכסי קאמינא.

ועי' עוד במס' נדה ד' י"ד: מאי רבי ומאי ר' יוסי אמר רב אדא בר מתנא תנא רבי מטמא ורבי יוסי מטהר ואמר רבי זירא כשטימא רבי כר"מ וכשטהר ר' יוסי לעצמו טיהר וכו' א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי והא אמר ר' יוסי ברבי

חנינא כשטימא ר"מ לא טימא אלא משום כתם ואלו רבי משום נדה קאמר א"ל אנן הכי קאמרינן כי אתמר ההיא משום נדה אתמר.

וראיתי להרב שי"ר בערך מילין ערך אגדה אות ז' שכתב וז"ל „וכפי השערה הקרובה התחילו אגדות זרות הכוללות גם סגולות ולחשים וספורי כשפים ופעולות מימות רבינא ורב אשי ובישיבתם וכו' וראיות לזה עי' רפ"ז דגיטין שאחר כמה סגולות הנאמרות (שם ס"ט א') בסתם א"ל רב אמי לרב אשי והאנן איפכא תנן וכו' א"ל כיון דמפומיה קאתי כו' אע"פ שלא נזכר מקודם רב אשי כלל למרא דאגדתא זו ולא שום אמורא אחר ושם (ע"ב) עוד ג"כ אחרי סגולות סתם בלי הזכרת שם אמורא א"ל רב אחא מדיפתי לרבינא וכ"ש דפרח ליבא א"ל אנא ליוקרא דליבא אמרי ע"כ מבואר א"כ שהסגולות הנאמרות מקודם בסתם מפי רבינא יצאו ועוד שם (בסוף העמוד) ג"כ אחר סגולות סתמיות א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי אי אית ליה חביתא דחמרא לא אתי לקמיה דמר ע"כ מבואר שרב אשי הי' האומר הסגולות הנזכרות שם בסמוך מקודם בסתם ומסיימות ליפתח חביתא דחמרא וכו' והנפלא שכן הוא ג"כ בסגולות של פ"ו דשבת ע"ש (ס"ו ב') שאחר סגולות אביי א"ל רב אחא בריה דרב הונא לרב אשי וכו' „אע"פ שלא נזכר רב אשי מקודם" וכן עוד שם (ס"ז א') אחר סגולות ר' יוחנן ג"כ אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי כו' נראה מבואר שהוא ורבינא אספו כל מה ששמעו בלחשים וסגולות כאלה ממה שקבלו מתלמידי אביי ורבא בר נחמני שמהם נתפשטה ונתחזקה אח"כ ישיבת מתא מחסיא עכ"ד ראפאפארט.

ומאד יש להתפלא על איש כראפאפארט איך כתב דברים כאלה מבלי לשום לב לענין סדר הש"ס, כי באמת כן הדבר בהלכה על כל דברי הקודמים להם והוא נהוג ובא כן בכל הש"ס גם באמוראים הקודמים (וזה יבואר במקומו) אמנם ביותר עוד אצל אמוראי סידור הש"ס והוא סגנון הגמ' בכל מקום בהלכה לאמוראי סידור הש"ס עם רב אשי על כל דברי הברייתות ודברי האמוראים הקודמים, אף שרב אשי לא נזכר שם קודם זה, ואף שכל הדברים קודם זה עיקרם ברייתא או מהאמוראים הראשונים.

עי' מנחות ד' ל"ג. ת"ר וכתבתם יכול יכתבנה על האבנים נאמר כאן כתיבה וכו' א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי רחמנא אמר על מזוזות ואת אמרת נילף כתיבה כתיבה וכו' אמר קרא וכו'.

ועי' עוד ברכות נ' א"ר יוחנן נברך שאכלנו משלו הרי זה וכו' למי שאכלנו וכו' א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי והא אמרינן למי שעשה וכו' א"ל התם מוכחא מילתא וכו'.

ועי' עוד במס' ב"ב ד' ק' ת"ר אין פוחתין וכו' א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי היכי עבדי א"ל כדתניא וכו'.

ועי' עוד במס' ב"ב ד' פ"ג בעי ר' ירמיה כשהוא מודד ממקום קצר הוא מודד או ממקום רחב הוא מודד א"ל רב גביהא מבי כתיל לרב אשי ת"ש דתנן הרכובה שבגפן אינו מודד אלא מעיקר השני.

והנה הלשון הנהוג בגמ' אצל שאר אמוראים (על הרוב) הוא סתם אמר רב גביהא מבי כתיל ת"ש וכו' אבל זה הוא כשכבר נאמרה פשיטות האיבעי בדור הקודם, אבל כשנאמר זה בסידור הש"ס שאז ראו לברר הספקות ממשנה וברייתא ולפסוק אז בא בגמרא בלשון א"ל רב וכו' לרב אשי.

ועי' עוד שם להלן בעי ר' ירמיה מכר לו שלשה בדי אילן מהו א"ל רב

נביהא מבי כתיל לרב אשי ת"ש דתנן המבריך שלשה גפנים ועקריהם נראין ר' אליעזר בר' צדוק אומר אם יש ביניהן מארבע אמות ועד שמונה מצטרפין ואם לאו אין מצטרפין.

ועי' עוד בחולין ד' קמ"ב דאמרינן שם בעי ר' אבא בר ממל טעמא דר' יהודה משום דסבר וכו' ת"ש וכו' ת"ש וכו' א"ל רבינא לרב אשי ת"ש לא תותירו ממנו וכו' ש"מ טעמא דר' יהודה משום דקסבר שלח מעיקרא משמע ש"מ א"ל רב אידי לרב אשי מתניתן נמי דיקא דקתני וכו' והנה רב אשי לא אמר בזה מידי, וגם לא השיב כלל לא לרבינא ולא לרב אידי, כי פשיטותם לבעית ר' אבא בר ממל היא מסקנת הפשיטות בכל זה נאמר אצל שניהם א"ל רבינא לרב אשי א"ל רב אידי לרב אשי, ומבואר כמו שאמרנו.

ועי' עוד במס' נדה ד' ס"ה: אמר עולא כי הוו בה ר' יוחנן ור"ל בתנוקת וכו' ומסיימי בה הכי וכו' א"ל ר' אבא לרב אשי אלא מעתה וכו' א"ל וכו' ועי' עוד נדה ד' ס"ב אמר ר' זירא לא שנו אלא הטהרות שנעשו וכו' א"ל ר' אבא לרב אשי מידי בקפידא תליא מלתא א"ל אין וכו'.

ועי' עוד במס' ב"ב ד' כ"ט רבא אמר כגון דאתו בי תרי ואמרי אנן אגרינן מניה וכו' א"ל רב יימר לרב אשי הני נוגעין בעדותן הן דאי לא אמרי הכי וכו' א"ל דייני וכו' ועי' עוד שם ד' ל"ח מתקיף לה רבא ולימא ליה כורכמא דרישקא זביני לך וכו' א"ל מר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי ואי כורכמא דריקשא זבין ליה מאי הוה ליה למעבד איבעי ליה למחויי וכו'.

ויתר מכל זה מצאנו זה לרב אחא בריה דרבא ולרבינא הם לרב אשי ורב אשי להם וגם הם יחד, ולבד המקומות שהובאו כבר נביא עוד איזה מקומות כמו במס' שבת ד' ק"א אחרי סוגי' ארוכה דאיירו בה רק האמוראים הקודמים רב הונא ורב חסדא ורב נחמן ועוד נאמר א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי גבי ספינה נמי הא איכא בקיעת וכו' א"ל וכו' ועי' עוד עירובין ד' פ"א ע"א אחרי דברי ר' יוסי בן שאול אמר רבי אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי עירבו כולן בפרוסות מהו א"ל וכו' ושם ע"ב אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כר' יהודה ולא עוד וכו' א"ל רב חנא בגדתאה לרב יהודה וכו' א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי וכו'.

ועי' עוד עירובין ד' מ"ג אמר רב אחא בריה דרבא לרב אשי הלכה כרבן גמליאל וכו' ע"ש ועי' עוד שם ד' ק"ד אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי האי מלח ה"ד אי דמבטלה מוסיף אבנין וכו'. בהולכת אברים וכו'.

ועי' עוד במס' ע"ז ד' ל"ג סבר רב אחא בריה דרבא קמיה דרב אשי למימר הני מילי נודות אבל קנקנים לא אמר לו רב אשי לא שנא נודות וכו' ועי' עוד במס' מכות ד' ה' א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי דלמא בדינא קם בהדי' אי נמי פיוסי פייסיה ועי' ברכות ד' ו' אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי תינח בחד ביתא בשאר בתי מאי א"ל וכו'.

ועי' עוד כתובות ד' ל"ד א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי רב פפא פרה אתא לאשמועינן א"ל רב פפא שאולה וכו' ועי' ב"ק ד' ע"ב א"ל רב חביבא מחוזנאה לרב אשי לימא קסבר וכו' א"ל רב אחא בריה דרבא כי קא מחייב נמי וכו' א"ל רב אשי לא תידחיה וטבחו וכו', ועי' עוד כתובות ד' ע"ה סבר רב אחא בריה דרבא קמיה דרב אשי למימר טפח למעליותא א"ל רב אשי גבי וכו' ועי' חולין

ד׳ מ״א אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי התרו ביה וקבל התראה מאי א״ל התיר עצמו למיתה קאמרת אין לך וכו׳ ועי׳ עוד חולין מ״ז אמר רבא והוא דקיימי סמפונות א״ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי מנא ידעינן א״ל מייתינן וכו׳.

וכן הוא אצל רבינא ורב אשי עי׳ במס׳ ב״ב דרש מר זוטרא משמיה דרב שימי בר אשי הלכתא ככל הני שמעתא כדשלח רבי אבא לרב יוסף בר חמא א״ל רבינא לרב אשי דרב נחמן מאי א״ל אין גובין מתנינן לה וכו׳.

ועי׳ עוד נדרים ד׳ ח׳ א״ל רבינא לרב אשי ידע מאן שמתיה מהו דלישרי ליה א״ל וכו׳ א״ל וכו׳ א״ל רב אחא לרב אשי שמתיה ושרו ליה וכו׳ ורב אחא פשוט שהוא רב אחא בריה דרבא שהי׳ שם יחד עם רבינא.

ועי׳ עוד כתובות ד׳ מ״ח ואמר רב חסדא אמר מר עוקבא מי שנשטתה ב״ד וכו׳ א״ל רבינא לרב אשי מאי שנא מהא דתניא מי שהלך וכו׳ א״ל ולא שאני וכו׳ ועי׳ עוד במס׳ כתובות ד׳ ס״ז א״ל רבינא לרב אשי אלא מעתה בייש וכו׳ א״ל התם וכו׳.

ועי׳ עוד זבחים ד׳ צ״ה ע״ב א״ל רבינא לרב אשי וכי מאחר דאיתותב רבה בר אהילאי אמאי אמר רב קדירות בפסח ישברו א״ל רב מוקי לה וכו׳ ועי׳ במס׳ חולין ד׳ י״ז רבינא ורב אחא בריה דרבא הוו יתבי קמיה דרב אשי אייתו סכין לקמיה דרב אשי לבדקה א״ל לרב אחא בריה דרבא בידקה בדקה וכו׳ א״ל יישר וכן אמר רב כהנא.

ועי׳ עוד במס׳ גיטין ד׳ ל״ב איבעיא להו הרי הוא של חרס מהו א״ל רבינא לרב אחא בריה דרבא ואמרי לה רב אחא בריה דרבא לרב אשי מאי שנא מהרי הוא הקדש וכו׳ וגם מזה ידעינן איך היו כולם יחד עד שנסתפקו מי שאל ממי.

וגם רב אשי שאל מרב אחא בריה דרבא עי׳ זבחים ד׳ ט׳ ע״ב אמר רבא חטאת חלב וכו׳ בעי׳ רבא חטאת חלב וכו׳ רב אחא בריה דרבא מתני כולהו לפסולא מ״ט וכו׳ א״ל רב אשי לרב אחא בריה דרבא בעיא דרבא היכי מתניתו לה א״ל אנן בשינוי בעלים מתנינן לה והכי מתנינן לה אמר רבא וכו׳ בעי׳ רבא וכו׳.

ועי׳ עוד במס׳ מנחות ד׳ לח בעי׳ רב אשי אלימי דלא מיענבי וכו׳ מאי אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי כל שכן דמינכר מצותייהו.

ועי׳ במס׳ עירובין ד׳ צ׳ ב׳ אמר רב גידל אמר רב חייא בר יוסף ומודה רב וכו׳ רב אשי מתני לה אספינה ורב אחא בריה דרבא מתני לה אאכסדרה דאתמר אכסדרה בבקעה רב אמר וכו׳ ושמואל אמר וכו׳ ועי׳ עוד עירובין צ״ג אשכחיה רבינא לרב אחא בריה דרבא א״ל תני מר מידי במחיצה א״ל וכו׳ ועי׳ עוד זבחים י״א שמעון אחי עזריה אומר וכו׳ רב אשי מתני משמיה דר׳ יוחנן ורב אחא בריה דרבא מתני בשמיה דר׳ ינאי מאי טעמא וכו׳.

ועי׳ חולין ד׳ י׳ אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי רב כהנא מצריך בדיקותא בין כל חדא וחדא כמאן כרב הונא ולמיפסל קמייתא לא כרב חסדא ולאכשורי בתרייתא אי הכי תיבעי וכו׳ ומזה גם הזינן שגם רב אחא בריה דרבא הי׳ גם הוא לפני רב כהנא רבו של רב אשי.

והנה הובא כאן אך מעט מקומות בגמ׳ מענין זה, אבל גם הדוגמאות האלה כבר יספיקו דים להבין מהם ענין רב אחא בריה דרבא בסידור הש״ס עם רב אשי וכי לחנם התפלא הרב שי״ר במצאו שנים שלשה מקומות באגדה מענין זה

וידמה לשער בזה השערות חדשות כי באמת הוא עצם סיגנון סידור הש"ס בכל מקום, ומתוך הדברים מבואר גם ענין יתר אמוראי סידור הש"ס ויבואר בפרט במקומו.

רב אחא בריה דרבא הי' ראש מתיבתא בפומבדיתא משנת ד"א ק"ע עד שנת ד"א קע"ח שאז נפטר, ורבינא חברם גם הוא נפטר בשנת קפ"א, ואם כן בעוד רב אשי חי שרב אשי נפטר בשנת תשל"ח ד"א קפ"ו ועל כן עלינו להבין דברי הגמ' במס' חולין ד' נ"ח דאמרינן שם אמר אמימר הני ביעי דטרפה שיחלא קמא אסירא מכאן ואילך הוה ליה זה וזה גורם ומותר איתיביה רב אשי לאמימר ושוין בביצת טריפה וכו' התם וכו' ולישני ליה בשיחלא קמא אם כן וכו' אלא הא דתנן וכו' רב אחא סבר לה כרב אחא בר יעקב ומתני לדאמימר כדאמרן רבינא לא סבר לה כרב אחא בר יעקב ומתני לה לדאמימר בהאי לישנא וכו' איתיביה רב אשי לאמימר וכו' ומודים ודאי וכו'.

ועל כרחך לא שהם עצמם נחלקו יחד איך אמר אמימר ואיך איתביה רב אשי ואיך תירץ לו אמימר שאם כן הלא היו יכולים לשאול זה מרב אשי עצמו אבל ברור שרב אחא ורבינא שניהם קבלו מרב אשי מימרא דאמימר סתם ושהוא הקשה לאמימר ממשנה דעדיות וכל אחד מהם סידר לתלמידיו לפי שיטתו לפי מה שהוא סבור, ודור רב אשי שקבלו זה גם מרב אחא גם מרבינא סדרו זה ככל דרך שתי לשונות בגמרא, ומתוך הסוגי' ימצא גם הכרעת הדין כמו שהוא, וראשונה נסדר בגמרא סתם הלשון של רב אחא ואחר זה פירשו שזה הוא משנת רב אחא כדאמרן, ורבינא מתני לה הכי, ונתפרש בגמ' טעם פלוגתתם „רב אחא סבר לה כרב אחא בר יעקב ומתני לה לדאמימר כדאמרן רבינא לא סבר לה וכו'."

אחרי רב אחא בריה דרבא הי' לראש בפומבדיתא רב גביהא מבי כתיל וכבר נתבאר בפרק זה שגם הוא הי' מהיושבים עם רב אשי בסידור הש"ס, ובירורי הספיקות, אחרי רב גביהא מבי כתיל ישב רפרם ויבואר בפרק הבא.

## פרק ז.

### רפרם.

בדבר רפרם הראשון והשני כבר נבוכו וכל אחד כתב לו על פי דרכו כי בדברי רב שרירא גאון שלפנינו אין שם כי אם רפרם אחד אשר יזכירו כי הי' לראש בפומבדיתא אחרי רב דימי מנהרדעא ונפטר בשנת תש"ו (ד"א קנ"ד) ועל מקומו הי' רב כהנא רבו של רב אשי אמנם היוחסין העתיק מדברי הראב"ד ז"ל בספר הקבלה וז"ל ובימי ראשי ישיבות אלו שהיו בסורא היו גם כן ראשי ישיבות בפומבדיתא רב גביהא מבי כתיל בשנת פטירת רב אשי והי' לראש ששת שנים ונפטר בשנת ד"א קצ"ג ואחריו רפרם עשר שנים ואחריו וכו' והיוחסין העיר על זה וכתב ונראה שאין זה רפרם בר פפא כי כבר אמרנו למעלה שמת שנת קנ"ג זקן מאד וזה נפטר בשנת ר"ג עכ"ל ומבואר מדבריו דזה שאמור בדברי רב שרירא שהי' לראש בפומבדיתא אחרי רב דימי מנהרדעא ונפטר בשנת תש"ו הוא רפרם בר פפא תלמידו של רב חסדא והאמור בזה בדברי הראב"ד שהי' גם הוא לראש בפומבדיתא משנת קצ"ג עד ר"ג הוא רפרם השני ואינו רפרם בר פפא.

אחריו בא הסדר הדורות בחלק א' והעתיק דברי היוחסין וז"ל ד"א קצ"ג רפרם השני נעשה ר"י בפומבדיתא משנת ד"א קצ"ג עשרה שנים ומת ר"ג והוסיף ע"ז הסה"ד וכתב ובש"ק ד' כתב אחר רב גביהא רפרם בר פפא ומת ר"ג ולדעת צמ"ה

דוד מת רפרם בר פפא קנ"ג עכ"ל וכוונתו נראה דרפרם בר פפא הוא הראשון והוא נפטר קנ"ג והשני אינו בר פפא כי אם רפרם סתם ומת ר"ג.

אמנם בחלק שני עשה מהם שלשה ערכים ועל ידי זה לא מצאו ידיהם כל ההולכים אחרי ציוניו ובאמת כי הרב סדר הדורות ז"ל טעה בזה בפשיטות וכתב דבריו בלי עיון ואחריו באו הבקיאים בציוניו וטעו עוד יותר.

הנה הסה"ד כתב מתחלה דברי היוחסין ערך לעצמו רפרם בר פפא קמיה דרב חסדא ועל זה הוסיף הסה"ד לציין כל המקומות שאמר בשם רב חסדא ומהם נדה ס"א וברכות ח' ועוד.

ואחר זה כתב לעצמו „רפרם השני ראש ישיבה בפומבדיתא עשר שנים, ואחר זה בא אצלו ערך רפרם עוד פעם שלישי וכתב וז"ל רפרם ר' אבהו אביו של רב שמואל דרש לפניו כפייה לרב אשי פיקש"י הקיפו בראיות כתובות פ"ו ב"ק צ"ח כריתות י"ד דרפרם בדותא בכורות ל"ו ע"ב רפרם בפומבדיתא הוה ליה בוכרא יהיב לכהן וכו' יומא חד חלש רפרם בעיניו פליג עם רב אחא יבמות ל"ז עכ"ל.

והנה ערבב שלא כדין ונתן מכשול לפני הסומכים עליו בלי בחינה והנה בא אחריו החכם וויים וכתב בח"ג עמוד 207 וזה לשונו אחרי רב דימי מנהרדעא מלך רפרם ואין זה רפרם בר פפא כי רפרם ההוא הי' תלמיד רב חסדא (שבת פ"ב) והי' זקן בימי רבא (ברכות ח' נדה ס"א) אבל רפרם זה היושב בפומבדיתא (בכורות ל"ו) הוא אשר רב אשי דן לפניו וחייבו בדין וכפהו לשלם למי שהזיקו (ב"ק צ"ח כתובות פ"ו) עכ"ד והנה הביא לו ציונים על ציונים מסה"ד ותחת שהסה"ד טעה באחת טעה הוא טעות על טעות.

ראשונה הנה הסדר הדורות טעה להביא בערך רפרם השני ההיא דב"ק ודכתובות דהוה עובדא וכפי' רפרם לרב אשי דשייכה באמת לערך רפרם הראשון אבל החכם וויים הוסיף שרפרם הראשון הי' כבר זקן בימי רבא וציין ההיא דברכות ח' ונדה ס"א ואם כן לא יכול להיות שהוא כפה לרב אשי אבל אם הי' מעיין בגמרא הי' רואה הפשט הפשוט שם דשם קאי על מימרא דרפרם שאמר בשם רב חסדא דאמרינן שם אמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא בגד שאבד בו כלאים צובעו ומותר א"ל רבא לרפרם מנא ליה לסבא הא והכוונה פשוטה דרבא שאל לרפרם מנא ליה לרב חסדא הא וסבא קאי על רב חסדא שהוא אמר זה ורפרם בשם רב חסדא אמרה והוא השיב לרבא מתניתן היא ע"ש (ט).

ובברכות ליתא אלא לשון זה אמר ליה רבא לרפרם בר פפא לימא לן מר מהני מילי מעלייתא דאמרת לן משמיה דרב חסדא במילי דבי כנישתא אמר ליה הכי אמר רב חסדא מה דכתיב וכו' ומה יש להוכיח מזה ודאי שהי' רפרם תלמידו של רב חסדא אבל גם בני רב חסדא מר ינוקא ומר קשישא חיו בימי רב אשי בימים אשר רב אשי הי' כבר ראש מתיבתא כמו שהוא בכמה מקומות בגמ'.

ועובדא דרב אשי עם רפרם הי' בילדותו של רב אשי ע"ש בפירש"י והי' דיני דגרמי ע"ש ורפרם השני הי' צעיר הרבה מרב אשי וכמו שיתבאר וישב לפני רב אשי כמו שנביא לפנינו ולא לבד בילדותו של רב אשי עדין לא ישב בראש כי אם גם לא בזקנותו של רב אשי אבל היה זה רפרם הראשון תלמידו של רב חסדא שהי' חי עדין בילדותו של רב אשי ונפטר רק בשנת קנ"ג.

---

הערה (ט). הטעות הזה בא לה' וויים בשגגה שסמך בזה על לשון היוחסין השלם שסיים בערך רפרם ובנדה פרק האשה ד' ס"א א"ל רבא מנא ליה לסבא.

אמנם החכם וויס ערבב הדברים עוד יותר וטעה לחשוב כי זה שנפטר בשנת קנ"ג זה הוא רפרם השני ובא לו זה מפני כי ערב רב עלו אצלו דברי רש"ג ודברי הסדה"ד וכתבם יחד ולא שם לב הנה לשונו של רב שרירא גאון שם הוא "ובתר רב נחמן בר יצחק מלכו בפומבדיתא כמה גאונים ושכיב בשנת תרפ"ח והיינו דאמרינן בפ' כל הנשבעין וכו' ובתריה מלך רב זביד בפומבדיתא ושכיב בשנת תרצ"ו ובתריה מלך רב דימי מנהרדעא ושכיב בשנת תרצ"ט ובתריה מלך רפרם ושכיב בשנת תש"ו (ד"א קנ"ג) ובתריה מלך רב כהנא ושכיב בשנת תשכ"ה ובתריה מלך רב אחא בריה דרבא ושכיב בשנת תש"ל ובכולהו אינין שנין וכו' הוה רב אשי גאון במתא מחסיא" עכ"ל.

וה' וויס כתב כל זה שם וז"ל אחרי רב חמא מלא מקומו רב זביד וכו' וכו' אחריו בא רב דימי מנהרדעא אחריו מלך רפרם ואין זה רפרם בר פפא כי רפרם ההוא הי' תלמיד רב חסדא והי' זקן בימי רבא אבל רפרם זה היושב בפומבדיתא בכורות ל"ו הוא אשר רב אשי דן לפניו וכו' עכ"ד.

והנה הוא מכחיש לגמרי גם בתחלה את רפרם הראשון היינו שהוא לא הי' כלל ראש מתיבתא אפי' אחרי רב דימי בשנת תרצ"ט ומשים תחתיו כבר בשנת תרצ"ה את רפרם השני וכי הוא הנהו זה שאמור בדבר רש"ג שמלך אחרי רב דימי ולפני רב כהנא רבו של רב אשי כל זה לא הי' לדבריו רפרם תלמידו של רב חסדא כי אם רפרם השני ואם כן הי' רפרם השני לראש מתיבתא בפומבדיתא בשנת תרצ"ט ונפטר בשנת תש"ו (ד"א קנ"ג) ואם כן הי' קשיש טובא מרב אשי עד אשר על מקומו בישיבת פומבדיתא ישב רב כהנא רבו של רב אשי.

אבל הלא בגמרא מפורש שרפרם ישב לפני רב אשי ועל כרחך שכן הדבר שלא הי' בזמן קדום כי אם כמו שהוא מפורש בדברי הראב"ד שהי' בפומבדיתא משנת קצ"ג עד שנת ר"ג.

ולדוגמא עי' בכתובות דף צ"ה דאמרינן אזל רפרם אמר לשמעתא קמיה דרב אשי מי אמר אביי הכי והאמר אביי נכסי לך ואחריך לפלוני וכו' א"ל התם דאמר לה כשהיא פנויה הכא דאמר לה וכו'.

ועי' עוד גיטין ד' מ"ב דאמרינן שם רב אשי אמר שאני התם דקא קרי להו עבדיי א"ל רב רפרם לרב אשי ודלמה עבדיי שהי' כבר מי לא תנן וכו'.

ובמס' חולין דף מ"ט אמרינן אמר רב שמואל בריה דר' אבהו אבא מרישי כלי דרפרם הוה ואמר תלינן והנה מפורש כאן שהי' רפרם ראש מתיבתא ורב אבהו אביו של רב שמואל הי' בישיבתו מרישי כלי ומדברי רש"ג ידענו דרב שמואל בנו של רב אבהו מפומבדיתא נפטר בשנת תתי"ח והיה מרבנן סבוראי. — דמפרשי ואם רב שמואל נפטר בשנת תתי"ח שהוא ד"א רס"ז איך אפשר שאביו רב אבהו היה ריש כלי אצל רפרם לפני שנת תש"ו ד"א קנ"ג ולא היה אצלו מרישי כלי דוקא בשנה האחרונה מימי חיי רפרם אם כן היה ערך יותר מן מאה ועשרים שנה מן הזמן שהיה רב אבהו מרישי כלי עד פטירת בנו ואיך אפשר שהי' האב מדור רב פפא והבן מדור רבנן סבוראי.

והנה לפנינו סוגין דמס' יומא ד' ע"ח (הובא ונתבאר לעיל חתימת התלמוד ורבנן סבוראי פ"ו) דאמר ליה רפרם לרבינא מאי טעמא לא אתי מר לפרקא וכו' ורבינא אמר ליה לא סבר לה מר להא דאמר רב אשי סנדל לכתחלה לא וכבר נתבאר שם בדברים ברורים דרבינא זה הוא רבינא בר רב הונא הוא רבינא האחרון ואם

כן אם גם רפרם השני נפטר כבר בשנת קנ"ג לא הי' רבינא האחרון מכירו כלל, וגם ראינו בזה שרבינא הקשה לו מדברי רב אשי וזה אי אפשר למי שנפטר עוד קודם שנת קנ"ג.

וכל כך נתערבו כאן הדברים אצל החכם וויים עד אשר ידמה כי אין דבריו נגד דברי הראב"ד ועל כן יאמר בהערה 22 שם וז"ל החכם גרעץ ח"ד כתב רפרם בר פפא וליתא ורפרם שהביא רש"ג אינו בר פפא וכו' ודע דרפרם מסוכרא מובא בב"מ ד' מ"ב סתם ובפסחים ל"א רפרם בר פפא מסוכרא ונראה דאין זה אלא שגירא דלישנא ועיקר הגירסא רפרם סתם כבג"מ דב"מ ובס' הקבלה להראב"ד כתב גם כן שרפרם זה שהי' ראש ישיבה בתר רב דימי הוא רפרם בר פפא וגם זה ליתא אלא שגירא דלישנא עכ"ל.

ואיך לא השגיח על דבריו כל כך הראב"ד הלא כתב מפורש שרפרם היה לראש בפומבדיתא בשנת ר"ג אם כן בהכרח דרפרם זה האמור אצל רב שרירא שהיה לראש אחר רב דימי ונפטר קנ"ג הוא רפרם בר פפא תלמידו של רב חסדא.

וגרעץ גם הוא הולך בזה בעקבי הראב"ד ז"ל ומה זה ישיג עליו וויים ויכתוב „וליתא ורפרם שהביא רש"ג אינו בר פפא" אבל עי' לגרעץ בהציונים אות י"ז שחשב לרב דימי מנהרדעא ואחר זה אות י"ח כתב רפרם הראשון מת בשנת תש"ו לשטרות ואחר זה באות כ"ז יכתוב רפרם השני מפומבדיתא (י) ובהכרח שזה שאחר רב דימי הוא רפרם בר פפא תלמידו של רב חסדא ומה ירצה החכם וויים מהם.

ואחרי שכבר הוכחנו בדברים ברורים מן הגמ' דהי' רפרם שני והי' צעיר מרב אשי ומבית מתיבתתו ואחרי שגם הובאו דברי הגמ' דמס' חולין ד' מ"ט שבהכרח גם רפרם השני בן דור רב אשי הי' גם הוא ראש מתיבתא ככל המבואר, אם כן ודאי שצדקו דברי הראב"ד ובאגרת רב שרירא גאון יש כאן השמטה ואחרי דבריו שכתב ובתריה מלך רב אחא בריה דרבא ושכיב בשנת תש"ל נשמט ובתריה רב גביה מבי כתיל ושכיב בשנת תשמ"ד ובתריה רפרם ושכיב תשנ"ד והשמטות כאלה בדברי רב שרירא יש עוד במקומות אחרים כמו שמבואר בהמשך דברינו והלא במאמר זה עצמו נשמט דבר הבולט וניכר שכתב שם וז"ל ובתר רב נחמן בר יצחק מלכו בפומבדיתא כמה גאונים ושכיב בשנת תרפ"ח והיינו דאמרינן בפ' כל הנשבעין ההוא דיינא וכו' אתא לקמיה דרב חמא אמר ליה וכו'". והרי בהדי' דנשמט כאן וצריך להיות ובתר רב נחמן מלכו בפומבדיתא כמה גאונים ומלך רב חמא ושכיב בשנת תרפ"ח והיינו דאמרינן וכו' וכן הוא באמת באגרת רב שרירא שבסדר החכמים לנייבויער ובסדר החכמים באמת כתוב גם רב גביהא ורפרם השני וזמנם ממש כדברי הראב"ד שנאמר שם „ובאילון שנין מלכו בפומבדיתא רב גביהא מבי כתיל ושכיב בשנת תשמ"ד ובתריה רפרם מן פומבדיתא ושכיב בשנת תשנ"ד" ואף שלדעתי הרבה יותר יש לסמוך על נוסח היוחסין אבל במקום הזה הרי כבר בררנו הדבר מדברי הגמ'.

(יא) ועל כן זה שנסדר בסדר הדורות על רפרם שלשה ערכים זה טעות

---

הערה (י) אלא שגרעץ טעה שם טעות אחר שכתב רפרם השני מפומבדיתא מת בשנת תשס"ב לשטרות ד"א רי"א למספרינו נמצא רק באגרת רש"ג הנה הוא להיפך שנמצא בדברי הראב"ד בספר הקבלה ולא באגרת רש"ג ואם רצונו לאגרת רש"ג שבחופש משמונים אבל איך יאמר שהוא רק באגרת רש"ג וגם השנים כתב גרעץ בטעות.

הערה (יא) ואף ששניהם היו בפומבדיתא בכל זה הנזכר בגמ' בכורות ד' ל"ו

ואינם אלה שנים והערך השני צריך להיות יחד עם הערך השלישי והא דכתובות ודב"ק שכתוב שם בערך השלישי מקומם בערך רפרם בראשון הוא רפרם בר פפא תלמידו של רב חסדא.

וביבמות ד' לז' דאמרינן שם קדשה בתוך שלשה וברה פליגי בה רב אחא ורפרם חד אמר משמתינן ליה וחד אמר עירוקיה מסתייה הוה עובדא ואמר להו רפרם עירוקיה מסתייה.

והנה כבר נתבאר דרב אחא סתם בזמן הזה מהאמוראים היינו רב אחא בריה דרבא והוא ורפרם היו שניהם בפומבדיתא.

והא דאמרינן הוה עובדא ואמר להו רפרם עירוקיה מסתייה הנה מזה הלא ידעינן דרפרם הוא דאמר הכי ואם כן לא הי' לנו לשנות בגמרא בלשון מסופק חד אמר וחד אמר אבל נראה שזה מרבנן דמפרשי שקיבלו עובדא זו דרפרם שהי' סמוך לדורם ולא שינו לשון הגמ' מהאמוראים שנשנה סתם חד אמר וחד אמר רק הוסיפו לפרש הוה עובדא וכו' ומזה ידעינן וכמו שהם נקטו גם הכלל בחולין צ"ג בכל התורה כולה וכו' וכמו שכתבנו לעיל בפרק ד' והוא בכלל מאי דהוי תלי וקאי פרשוהו שכתב רב שרירא שנתברר להם בשיווי הקבלות שכן הוא.

ורפרם השני הי' ראש מתיבתא בפומבדיתא עד שנת ד"א ר"ג, וכשנפטר ישב במקומו שם רב רחומי, וכבר נתבאר לנו זה בחתימת התלמוד פ"ד ופ"ו' והוא מלך שם י"ג שנה עד שנת ד"א רט"ו וכמו שהוא מפורש בדברי רב שרירא גאון „ובתריה רב רחומי ושכיב בשנת תשס"ז (ד"א רט"ו) בעידן שמדא דגזר יזגרד".

ונשוב לדברי סורא בימים ההם.

## פרק ח.

### רב אידי בר אבין ורב נחמן בר הונא.

כבר נתבאר בפרק א' בראיות ברורות מדברי הגמ' דאחרי רב אשי מלך בסורא מרימר אחר זה נאמר בדברי רב שרירא גאון שמלך רב אידי בר אבין ושכב בשנת תשס"ג (ד"א רי"ב) ובתריה רב נחמן ושכיב בשנת תשס"ו ונפל שמדא וכו' וכותבי הדורות התפלאו שלא מצאו אותם בגמ', ורב אידי בר אבין ורב נחמן שבגמ'" ידוע שהיו הרבה קודם זמן זה, ויאמר החכם וויים ח"ג עמוד 213 „ושניהם לא הניחו אחריהם רושם בתלמוד" כי באמת לא עשה להם הסדר הדורות ערך כלל, אבל הראב"ד לבד שיחשוב אותם, וכמו שהוא גם בכל הנוסחאות של אגרת רש"ג, עוד ירשום ענינם ויאמר שם „חמשה אלו תלמידי רב אשי ויש מהם חבר כמרימר ורב אידי בר אבין והשאר תלמידים" ובודאי שהי' לו מקור לזה, אשר נאבד מאתנו.

אבל יבואר לנו גם זה מגמרא, וגם חידוש זה שבדברי הראב"ד יתברר לנו, ואף שהדבר קשה מאד לברר משם לפי שיש עוד רב אידי ורב נחמן, והרבה מקומות יש שאף שנראה שהם אלה האחרונים אבל אי אפשר להכריע, אך בכל זה יש שם מקומות שהגם ברורים עליהם.

רפרם דפומבדיתא והסה"ד הביא כן לשון הגמ' ועל כן דקדק בזה החכם וויים אבל הדבר פשוט דשם בגמ' נאמר בסורא מתני כלישנא בתרא בפומבדיתא כלישנא קמא רפרם בפומבדיתא הוה ליה וכו' אפי' הכי לא חש לה למילתא האי הוא דהציף וכו' ופשוט דלהכי נזכר כן משום דפומבדיתא מתני כלישנא קמא ורפרם ראה בזה מעשה כדתנו בסורא ואפ"ה לא חש לזה.

וברור דהוזכר בחולין ד' קמ"ב לפני רב אשי דאמרינן שם בעי' אבא בר ממל טעמא דר' יהודה משום דסבר וכו' ת"ש וכו' א"ל ר' זירא לאו אמינא לכו וכו' ת"ש וכו' דלמא התם היינו טעמא וכו' א"ל רבינא לרב אשי ת"ש וכו' אמר ליה רב אידי לרב אשי מתניתן נמי דיקא דקתני וכו' וברור דהיינו רב אידי זה שהי' לראש אחרי מרימר וכלשון הראב"ד ויש מהם חבר כמרימר ורב אידי וכן משמע במקום הזה שהי' מהיושבים לפני רב אשי לדון בהלכה כמו שהיו שם כל אלה אשר נתבאר ענינם בפרק הקודם.

ועי' עוד במס' נדה ד' ס"ז ע"ב אתקין רב אידי בנרש למטבל ביומא דתמניא משום אריותא ובהלכות גדולות הלכות נדה מפורש רב אידי בר אבין בנרש והנה מדברי רב שרירא גאון ידעינן דנרש היתה אצל סורא כמו שכתב שם „ורב פפא דהוה בנרש קרוב לסורא מלך תשסרי וכו' ועל כן כשהי' רב אידי בסורא הי' רמי עליה גם כל מילי דנרש ואתקין שם כן מפני הצורך.

ועל כרחך שכן הוא שהרי רב אידי בר אבין הראשון לא הי' מקומו בנרש כי אם בהינצבי כדאמרינן ביבמות ד' פ"ה רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע איקלעו להינצבי לאתריה דרב אידי בר אבין.

וראיתי לבאר יותר דברי הגמרא כאן ביבמות ומזה יבואר לנו יותר זמנו של רב אידי בר אבין הראשון ונודע יותר למצוא הוכחה על רב אידי האחרון כי הרב הסדר הדורות במח"כ שגה בפשט דברי הגמ' שם.

כי הנה לשון הגמרא שם ביבמות כך הוא רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע איקלעו להינצבו לאתריה דרב אידי בר אבין בעו מינייהו הוזהרו כשרות להנשא לפסולין או לא אמר להו רב פפא תניתוה עשרה יוחסין עלו וכו' ואלו כהנות לחלל לא קתני א"ל רב הונא בריה דרב יהושע וכו' אתו לקמיה דרב אידי בר אבין אמר להו דרדקי הכי אמר רב יהודא אמר רב לא הוזהרו כשרות וכו'.

והסדר הדורות כתב על זה ומכאן נראה סתירה למ"ש הקדמונים אם בעא מיניה הוא רבו ואיך קראו דרדקי עכ"ל.

ולא עיין בגמ' כי הפשט בגמ' הוא דשם בהינצבו בהיות רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע שם בעו מנייהו חכמי המקום הדין הזה אם הוזהרו כשרות להנשא לפסולים ורב פפא רצה לפשוט להם מהמשנה דעשרה יוחסין ורב הונא בריה דרב יהושע דחה זה דאין ראי' משם ואז באו לפני רב אידי בר אבין לשאול ממנו איך הדין באמת והשיב להם רב אידי בר אבין דרדקי הכי אמר רב יהודה אמר רב לא הוזהרו וכו'.

ואין חידוש שקרא להם דרדקי כי הוא הי' באמת זקן גדול נגדם ומהדור שלפני לפניהם כי הי' תלמיד מובהק לרב חסדא ותלמיד רב יהודא ובאמת לא בעי הוא מהם מידי כי אם הם בעו ממנו.

ואחרי שנתבאר לנו זה הרי ברור דזה דאמרינן במס' כתובות ד' נ"ג ע"א בעי רבא מוכרת כתובתה לבעלה וכו' בתר דבעי הדר פשטה מוכרת כתובה לבעלה כמוכרת לאחרים דמי מתיב רב אידי בר אבין מתה אין יורשין של זה ואין יורשין של זה יורשין כתובתה והוינן בה כתובה מאי עבידתה ואמר רב פפא כתובת וכו' ואמאי התם נמי נימא וכו' וברור דאין זה רב אידי בר אבין הראשון שעליו נאמר בגמ' בפסחים ד' ק"א יתיב רב אידי בר אבין קמיה דרב חסדא ויתיב רב חסדא וקאמר משמיה דרב הונא וכו' א"ל רב אידי בר אבין הכי תנינא ליה במתניתא דבי

רב הינק כוותיך וכו' וכן עוד בגמ' והוא אף שהאריך ימים עד ימי רב פפא אבל קרא להם דרדקי ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע באו לשאול ממנו ואיך יאמר והוינן בה וכו' ואמר רב פפא שזה אי אפשר שיאמר כי אם מאוחר לרב פפא וברור שזה בן דור רב אשי.

ונראה דזה רב אידי בר אבין האחרון שכתב עליו הראב"ד שהי' חברו של רב אשי ושידענו מאגרת רש"ג שישב לראש בסורא אחרי מרימר הי' תלמידו של רב פפא ועל כן הי' באמת חברו של רב אשי ועי' בחולין ד' קל"א ע"א דאמרינן שם יתיב רב פפא וקאמר לה להא שמעתא איתביה רב אידי בר אבין לרב פפא ארבע מתנות עניים שבכרם וכו' ע"ש ובודאי דאין זה רב אידי בר אבין הראשון דהוא לא יתיב עם רב פפא במתיבתא והוא רק אידי בר אבון האחרון.

## פרק ט.

### רב נחמן בר רב הונא.

כבר עברנו מחביריו של רב אשי אל תלמידיו כן הדבר ר' אידי בר אבין עדין הי' מחביריו המצוינים של רב אשי אשר עמדו לפניו לעזור בסידור הש"ס ופשיטות האיבעיות ממתניתן ובריתא והכרעת ההלכה והוא הי' ראש מתיבתא בסורא עשרים שנה מן שנת תשמ"ג שנפטר מרימר עד תשס"ג שנפטר גם רב אידי בר אבין (מן ד"א קצ"א עד ד"א רי"א) וכבר לפניו הי' מרימר חמש שנים נמצא שכבר עבר ממות רב אשי עשרים וחמש שנים ועל כן הבאים אחר זה לא היו עוד מן החברים בשורה הראשונה שהכוונה תלמיד חבר כמו שהי' רבינא ורב אחא בריה דרבא ומרימר ורב יימר ורב אידי בר אבין ועוד ועוד כי אם נחשבו לתלמידי רב אשי אבל כבר היו לגדולי הדור בימיו מאלה הי' רב נחמן בר רב הונא שמלך אחר רב אידי בר אבין בשנת תשס"ג.

ועי' בקדושין ד' ו' ע"ב אמר לו רבינא לרב אשי אמר לעבדו אין לי עסק בך מאי מי אמרינן וכו' א"ל רב נחמן לרב אשי ואמרי לה רב חנין מחוזאה לרב אשי ת"ש המוכר עבדו לעכו"ם יצא וכו' הכי דמי אינו אמר רב ששת דכתב ליה כשתברח ממנו אין לי עסק בך וברור דזה הוא רב נחמן בר רב הונא והוא פשט לפני רב אשי בעית רבינא.

וכל זה נסדר בגמ' מרבה תוספאה ורבינא וכבר נסתפקו אז אם רב נחמן פשט לה או רב חנין מחוזאה.

ועי' עוד כתובות ד' ז' ואלמון שנשא אלמנה לא והאמר רב נחמן אמר לי הונא בר נתן תנא מנין לברכת חתנים בעשרה שנא ויקח עשרה אנשים מזקני העיר וכו' ושם ע"ב גופא אמר רב נחמן וכו' ע"ש ואין כאן ספק כלל שאין זה רב נחמן הראשון רבו של רבא דהונא בר נתן בן דורו של רב אשי הי' וחי גם אחרי רב אשי כידוע.

ועי' עוד בכתובות ד' כ"ב דאמרינן אמר רב נחמן בר יצחק ואי כתב ביה שטרא דנן נפק לקדמנא בי דינא תו לא צריך ודלמא ב"ד חצוף הוא וכדשמואל דאמר שמואל וכו' דכתוב ביה בי דינא דרבנא אשי ודלמא רבנן דבי רב אשי כשמואל סבירא להו דכתיב ביה ואמר לנא רבנא אשי ועי' רש"י ז"ל שכתב בי דינא דרבנא אשי אורחא דמלתא נקט שהוא הי' ראש ישיבה במתא מחסיא בימי רב נחמן בר יצחק דהוא מרא דשמעתא דודאי בי דינא דרב אשי לא עבדין בתרין עכ"ל והנה רבינו לא הי' לפניו אגרת רש"ג שאינו מביאו בשום מקום אבל באגרת

רש״ג מפורש דרב נחמן בר יצחק מלך בפומבדיתא ושכיב בשנת תרס״ז ורב אשי יסד מחדש הישיבה במתא מחסיא אחרי מות רב פפא בשנת תרפ״ז כמו שיאמר שם רב שרירא מפורש „ורב פפא דהוה בנרש סמוך לסורא תשסרי שנין (סרה״ח) ושכיב בשנת תרפ״ז (כן הוא בכל הנוסחאות) וכו׳ ובכולהו אילין שנין מבתר רב פפא הוה רב אשי גאון במתא מחסיא״ ומבואר דרק בשנין מבתר רב פפא הי׳ רב אשי ראש במתא מחסיא.

והננו גם מבינים זה כי כבר מבואר בזה דנרש סמוכה אצל מתא מחסיא ועל כן לא יסד שם רב אשי ישיבתו בעוד רב פפא חי ונוהג במתיבתא והוא דבר המובן מאד ובאמת כן הי׳ וכמבואר בדברי רש״ג.

אבל הנה לפנינו שרב אשי יסד ישיבת סורא עשרים שנה אחרי מות רב נחמן בר יצחק.

ונראין הדברים שבגמ׳ הי׳ כתוב רב נחמן סתם ורש״י ז״ל לקרב הדבר פירש הוא רב נחמן בר יצחק ומדברי רבינו הוגה כן בגמרא אבל אם תהי׳ כאן הגירסא רב נחמן סתם כמה טוב ויפה יהי׳ לשון הגמ׳ והרי סגנון הדברים מורה שכל זה נשנה בבית המדרש אחרי רב אשי דהא מקשינן ודלמא רבנן דבי רב אשי כשמואל סבירא להו.

ועי׳ עוד במס׳ נדה ד׳ נ״ג ת״ר ראתה כתם ואחר כך ראתה וכו׳ מתקנה עוותי מעוית לה אמר רבינא איפוך רב נחמן אמר לעולם לא תיפוך שהוא מתקן הלכותיה לידי זיבה ואני מעות וכו׳ והוא ודאי רב נחמן זה, ואי אפשר כלל שיהי׳ זה רב נחמן הראשון שאם הוא כבר פירשה בלא תיפוך, איך יאמר רבינא אחריו איפוך אבל הוא רב נחמן בר רב הונא האחרון, ועל כן נשנה רבינא קודם. והוא דבר פשוט כן.

ועי׳ עוד במס׳ עירובין ד׳ כ״ז אמר ר׳ יוחנן אין למדין מן הכללות ואפי׳ במקום שנאמר בהן חוץ וכו׳ אמר אביי ואיתימא רב ירמי׳ אף אנן נמי תנינא וכו׳ אמר רבינא ואיתימא רב נחמן אף אנן נמי תנינא בכל מערבין וכו׳ והנה קודם זה נשנה של אביי ואיתימא ר׳ ירמי׳ ואחר זה של רבינא ואיתימא רב נחמן וברור שהם אחרונים, וגם כאן נשנה רבינא קודם ואחר כך רב נחמן, ובמס׳ קדושין ד׳ ל״ד כבר נשנה כן בגמ׳ סתם על דברי ר׳ יוחנן דתנן בכל מערבין, והיינו מדברי רבינא ורב נחמן כאן.

ועי׳ עוד במס׳ חולין ד׳ פ׳ בעא מיניה אבא בריה וכו׳ א״ל רבינא לרב אשי ודלמא מינא דתאו או מינא דזמר נינהו א״ל רב נחמן לרב אשי אמימר שרי תרבייהו ובהגהת הב״ח הגיה רב חנן ובודאי פשיטא ליה כן מפני שרב נחמן לרב אשי הוא תמוה אבל הוא רב נחמן זה ואף שלעיל שם על פירכא דרב אחא בריה דרבא גרסינן שם בגמ׳ רב חנן אבל הכא לשון אחר הוא שהרי גם הפירכא הקשה שם רב אחא והכא רבינא וגם אם נבוא להגיה מזה לזה אולי צריך להגיה שם מכאן אבל אין צריך להגיה.

וע״ע במס׳ חולין ד׳ י״ח אמר רב הונא האי טבחא דלא סר סכיניה קמיה חכם משמתינן ליה רבא אמר מעברינן ליה ומכרזינן אבשריה דטרפה היא ולא פליגי כאן בשנמצא סכינו יפה כאן בשלא נמצא סכינו יפה רבינא אמר היכא דלא נמצא סכינו יפה ממסמס ליה בפרתא דאפי׳ לעכו״ם נמי לא מזדבן וגירסת בה״ג רב נחמן תחת רבינא וכן הוא גם בספר האשכל בהלכות חלב ודם וזה יכול להיות רק רב נחמן בר רב הונא.

ועי' עוד במס' חולין פ"ד אמר רב נחמן כגון אנו לוין ואוכלין וזה לא יתכן בפי רב נחמן הראשון שהי' עשיר גדול.

רב נחמן הי' ראש מתיבתא בסורא רק כשלש שנים ונפטר בשנת תשס"ו (ד"א רי"ד) וראוי להעיר בזה דהנה מדברי רב שרירא גאון מוכח שגזירת יזגדר היתה אחרי מות רב נחמן בר רב הונא שהרי אצל רב רחומי כתב ושכיב בשנת תשס"ז בעדן שמדא דגזר יזגדר אבל אצל רב נחמן כתב ושכיב בשנת תשס"ו וגזר יזגדר לבטולי שבתא מזה משמע בהדי' שהגזירה היתה כששכיב רב נחמן ובשבלי הלקט כתוב שם תשובת הגאונים ושם נאמר „לפי שבימי רב נחמן גזר יזגדר מלך פרס שלא יקראו ק"ש" והרב שי"ר הביא זה בערך מלין ערך איזגדר II וגרס רב טביומי והנה בשבלי הלקט שלפני הוא שבה"ל השלם שהדפיס החכם באבער שם סי' מ"ה מענין תפלה נאמר מצאתי בתשובות הגאונים ז"ל מה שאומרים במוספי שבתות ויו"ט פעמים וכו' בקדושה לפי שבימות רב נחמן גזר יזגדר מלך פרס וכו' ונראה ברור שתחת לפי „שבימות" צ"ל לפי שבמות רב נחמן גזר יזגרד והוא ממש כלשונו של רב שרירא ועל כרחך שצ"ל כן לפי שהגאונים לא היו כותבים בלשונם „בימות" כי אם בימי רב נחמן.

ומלשונם נראה שדקדקו לכתוב לפי „שבמות" רב נחמן וכן דקדק רב שרירא „ושכיב בשנת תשס"ו ונפל שמדא וכו'" לפי שהיו מקובלים והי' כתוב בספרי זכרוניהם שזה הי' קודם שמלך מר בר רב אשי ועל כן תלו זה במות רב נחמן לפי שכן היתה הגזירה מיד אחרי מות רב נחמן ורק נתבטלה כאשר כבר מלך מר בר רב אשי כאמור באגרת רש"ג ובתריה (בתר רב רחומי) מלך רב סמא בריה דרבא ובאותו פרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם דבעי רחמי ובלעיה תנינא ליזגרד מלכא בבי משכבו ובטל שמדא.

ומזה יוצא לנו להבין כי הגזירות בימים ההם בבבל ופרס לא היו נוראות על דרך הגזירות בארץ ישראל שהיו שם יחד גם קנאת הדת וענין מדיני וראינו שבאמצע ימי השמד הוקם על מר בר רב אשי בסורא ובדברי הגמ' במס' בבא בתרא ד' י"ב נראה שהקמת הראש מתיבתא היתה גם אז בפרהסיא ושידעו קודם זה גם במחוזא ונראה שהי' אז מקומות מקומות לפי שהשרים לא עזרו לרעה וישורו למשפט ומדת הדין פגעה ביחידים וכבר ביארנו זה „בחתימת התלמוד ורבנן סבוראי" פרק כ"ד אבל בזה הננו רואים כי גם כשגזר יזגרד שמדא ולבטולי שבתא לא נתבטלו המתיבתות לא בסורא ולא בפומבדיתא אפי' לפי שעה בכל ההנהגה ועי' עוד בדברינו לקמן פרק י"ג והדברים מתחזקים יחד.

## פרק י.

### מר בר רב אשי ורב אחא מדיפתי.

אחרי רב נחמן בר רב הונא מלך מר בר רב אשי בסורא דבר מר בר רב אשי אין צריך דרישה וחקירה כי הוא מפורש בגמ' במס' בבא בתרא ד' י"ב שמלך שם רק כי ראוי להעיר שהי' זה כבר בימי זקנותיה של מר בר רב אשי כי לבד אשר כבר עברו עשרים ושמונה שנה אחרי פטירת רב אשי עוד גם כבר בימי רב אשי כבר גדל מר רב אשי והי' מגדולי הדור אז, וכבר מבואר בפרק ד' דנראה דעובדא דגמרא במס' חולין ד' צ"ז הנהו אטמהתא דאימלחו בי ריש גלותא בגידא נשיא רבינא אסר רב אחא בר רב שרי אתו שיילוה למר בר רב אשי אמר להו אבא

שרי וכו' זה הי' עוד בחיי רב אשי, וכבר בימי רב אשי נתאמרו שמעתתי משמיה, ולחנם האריך לפלפל בסדר הדורות בערך טביומי להוכיח כי לא תינוק קטן הי' מר בר רב אשי בעלותו לגדולה, או במות רב אשי, כי הדבר יוצא מפורש בגמ' שכבר בימי רב אשי הי' מגדולי המורים.

ועי' עוד במס' חולין ד' צ"ח ההוא פלגי דזיתא דתרבא דנפל בדיקולא דבישרא סבר מר בר רב אשי לשיעוריה בתלתין פלגי דזיתא א"ל אבוה לאו אמינא לך לא תזלזל בשיעורי דרבנן, וחזינן בזה דההוראה באה לפני מר בר רב אשי.

וראיתי להרב שי"ר בערך מילין ערך איזדגר אות ד' שכתב שם על דבר הנאמר במס' ב"ב ד' י"ב טביומי חתים וז"ל „אולם באמת כפי הנראה לא הי' כל הספור הזה בתלמוד לפני הראב"ד הלוי וכו' והנה אין ספק כי מאוחר זמן זה הספור מאד, ובא בתלמוד מרבנן סבוראי כי מר בר רב אשי הי' כבר בסוף האמוראים והוא בעצמו מאוחר כבר בזמן שנפטר מאה שנה אחרי מות אביו רב אשי עכ"ל.

ולא ידעתי דבריו כן הדבר שהדבר בא בגמ' אחרי מר בר רב אשי מרב סמא בריה דרבא אמימר בר מר ינוקא רב משרשיא רבה תוספאה ורבינא, שהיו אחריו, אבל איך יאמר כי מאוחר זמן זה הספור מאד, ומן חתימה שכתב „שנפטר מאה שנה אחרי מות אביו" והלא נפטר אחרי רב אשי רק ארבעים ואחת שנה, וכשנתמנה לראש מתיבתא בסורא הי' אחר פטירת רב אשי רק כ"ח שנה, ויכול להיות שטו"ס נפל בדבריו ותחת מאה שנה צ"ל מ"א שנה, אבל איך כתב והוא בעצמו מאוחר כבר בזמן והרי דורו דור רב אשי שהי' כבר גדול הדור בימיו, והאריך ימים אחריו, ואיך יוכיח מזה כי מאוחר זמן זה הספור מאד, ועי' בפכ"ג.

ועי' עוד במס' כתובות ד' ח' רב אסי איקלע לבי רב אשי בהלוליה דמר בריה בריך שית, הנה ראינו שכבר בימי רב אשי נשא אשה.

ועי' עוד במס' ברכות ד' כ"ו מר זוטרא איקלע לבי רב אשי חזייה לדוכתיה דמר בר רב אשי דמנח ביה ספר תורה ועביד ליה מחיצה עשרה א"ל כמאן כריב"ל וכו' א"ל לאו אדעתאי.

ועי' עוד במס' חולין ד' ע"ו ע"ב אמר מר בר רב אשי הוה קאמינא קמיה דאבא ואייתו לקמיה עופא ובדק ואשכח ביה חמיסר הוה חד דהוה וכו'.

ועי' עוד במס' ב"ב ד' כ"ו דבי בר מריון וכו' אתו לקמיה דרבינא אמר להו וכו' מתקיף לה מר בר רב אשי מאי שנא וכו' אמרוה קמיה דמרימר אמר להו וכו' ומרימר נפטר רק חמש שנה אחרי רב אשי.

ובמס' ב"ב שם יסופר דכשנעשה מר בר רב אשי לראש, רצו להושיב את רב אחא מדיפתי, וראוי לבאר זמנו אחרי כי פשוט שהוא בן דור זה, אלא שראיתי גם בזה טעות גדול להיוחסין ולבעל סדר הדורות אחריו.

שבערך רב אחא מדיפתי כתב היוחסין ואחריו הסדר הדורות וז"ל רב אחא מדיפתי אמר לרבינא לפני רבא בפ"ק דיבמות ד' ד' עכ"ל ע"ש ואם הי' הדבר כן הלא הי' רב אחא מדיפתי מתלמידי רבא ולא מדור הצעירים מרב אשי אבל במח"כ טעו שם בפשט דברי הגמ'.

כי במס' יבמות שם אמרינן ואיבעית אימא אתיא בהיקישא מדר' יונה וכו' הוקשו כל העריות וכו' אמר ליה רב אחא מדיפתי לרבינא מכדי כל עריות איכא לאקושינהו וכו' איבעית אימא לקולא ולחומרא וכו' ואיבעית אימא הכי תרי איסורא וכו' רבא אמר ערוה לא צריכה קרא וכו' כי איצטריך קרא למיסר וכו'.

והנה סברו הם דרבא בא לישב קושית רב אחא מדיפתי לרבינא וא"כ על כרחך שהיו אז שניהם לפני רבא אבל טעו בפשיטות דרבא לא בא לתרץ קושית רב אחא מדיפתא כי אם מהדר לישנוי למאי איצטריך עליה שעל זה תסוב שם כל הסוגיא ועל זה משנינן שם קודם זה משום הקישא דר' יונה ורבא משני דאיצטריך קרא למיסר צרה וע"ש בתוס' ד"ה רבא אמר.

והחכם המו"ל את הסדר הדורות כתב שם וז"ל שם ליתא לפני רבא רק שאמר לרבינא וגם רבא אמר בישוב קושיתו ע"ש עכ"ל והנה בא להעיר שלא מצא בגמ' הלשון „לפני רבא" אבל לא אמר כלום שאם הי' פשט דברי הגמ' שרבא השיב על קושית רב אחא מדיפתא כמו שטעה גם הוא לחשוב היו היוחסין והסדר הדורות צודקים בדבריהם שהי' זה לפני רבא שלכל היותר היו רק תלמידי רבא אבל כבר מבואר כי כל הדבר טעות.

ואחרי שנתבאר לנו זה ולא הי' רב אחא מדיפתא לפני רבא אם כן ברור שרב אחא מדיפתא שבכל הש"ס אחד הוא והיינו מצעירי דור רב אשי ורבינא שהאריכו ימים אחריהם ויתברר לנו גם זמנו ושעתו, וגם זמן מר בר רב אשי כי רב אחא מדיפתי לא הי' קשיש ממר בר רב אשי כדמוכח בברכות ד' מ"ה דנאמר שם על מר בר רב אשי ורב אחא מדיפתי ויהודה בר מרימר דלא הוה בהו חד דהוה מופלג מחבריה וכו' וכתב רש"י ז"ל מופלג בחכמה ובזקנה מן השנים.

ורב אחא מדיפתי כבר נשא ונתן הרבה לפני רבינא חברו של רב אשי כמו בההיא דיבמות ד' ח' ובזבחים ד' ד' אמר ליה רב אחא מדיפתי לרבינא והא לא דמי וכו' וכן עוד בב"מ ד' נ"ו אמר ליה רב אחא מדיפתי לרבינא באמצע הקדש מיהא וכו' וכן הוא בהרבה מקומות בש"ס, וידוע כי רבינא הראשון נפטר לפני רב אשי.

וכן מצאנו גם את מר בר רב אשי עם רבינא הראשון עי' במס' פסחים ד' כ"ה: מר בר רב אשי אשכחיה לרבינא דשייף לה לברתיה בגוהרקי דערלה אמר לי אימור דאמר רבנן בשעת הסכנה שלא בשעת הסכנה מי אמור א"ל האי אישתא צמירתא נמי כשעת סכנה דמיא, ולשון תשובה זו בדרך פסק יכול להיות רק מרבינא הראשון למר בר רב אשי.

ומכל זה ראינו דלא לבד במות רב אשי כי אם גם קודם זה עוד בימי רבינא כבר הי' מר רב אשי גדול הדור ובעובדא שנחלקו רב אחא ורבינא בהוראה אתו ושאלו למר בר רב אשי.

ושנות מר בר רב אשי ורב אחא מדיפתי הגיעו כבר כמעט לסוף ימי הדור הזה, רב אחא מדיפתי הי' החכם של הראש גולה מר זוטרא (רבנן סבוראי פרק י"ט) ומר בר רב אשי נפטר בשנת ד"א רכ"ז, ומלך אחריו בסורא רבה תוספאה.

## פרק יא.

### רבה תוספאה.

הנה ז"ל היוחסין רבה תוספאה ברכות נ"א הכשיר מעוברת י"ב חדש שלא יהי' הולד ממזר יבמות פ' והוא סוף האמוראים ואומרים שקורין אותו יש אומרים עכ"ל והסדר הדורות הוסיף עליו לאמר אמר מר מ"ק ד' יבמות ע"ה ב"ק קי"ט רבה תוספאה אמר לרבינא שבת צ"ה סוכה ל"ב זבחים פ"א ב"ב ס"ד עי' חלק א' שהי' ראש ישיבה בסורא אחרי מות רב טביומי ו' שנים ומת ד"א רל"ד.

ובעל דור ודורשיו עמוד 214 הערה 12 הביא עמו כל הבקיאות של בעל סדר הדורות ולא ידע לברר איזה רבינא והנה כתב שם וז"ל ובמ"ק ד' ד' איתא רבינא ורבה תוספאה הוו קאזלי באורחא חזו להחוא גברא דהוי דלי דוולא בחוה"מ א"ל רבה תוספאה לרבינא ליתי מר לישמתיה מזה נראה דרבה קראו לרבינא מר וגם מדאמר ליתי מר לשמתיה משמע דרבינא גדול ממנו ותימא שישב רבה לראש קודם רבינא ועי' סוכה ל"ב יבמות ע"ה ב"ק קי"ט ב"ב ס"ד זבחים פ"א וכבר הערותי לעיל הערה 9 שדבר רחוק הוא בעיני וכמעט אי אפשר לפי סדר הזמנים שרבינא הזה היה תלמיד חבר לרב אשי עכ"ד.

והנה טעה בדברי עצמו שם בהערה 9 כתב וממשמעות דברי רש"י בב"מ ד' פ"ו נראה שרבינא סוף הוראה הוא רבינא שבימי רב אשי וליתא אלא שרבינא דסוף הוראה הוא רבינא בריה דרב הונא ומבואר כן באגרת רב שרירא גאון וז"ל ובארבע בשבא דהוא י"ג בכסליו בשנת תת"א (ד"א רנ"ט) שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא דהוא רבינא סוף הוראה והנה רב אשי מת לדעת רש"ג תשמ"ג (ד"א קצ"א) וע"כ בין מות רב אשי למות רבינא ס"ח שנים ואי אפשר שרבינא הוא אותו רבינא חברו של רב אשי ועי' לקמן פרק זה הערה 12 עכ"ל שם (יב) אבל הנה שם בא להוכיח שרבינא אשר (לדעתם) נפטר בשנת תת"א אי אפשר שיהי' רבינא חברו של רב אשי שאם כן נפטר ס"ח שנים אחר רב אשי וזה דבר רחוק אבל כאן בהערה 12 הלא הוא עומד לדבר על דבר רבה תוספאה שהוא הלא בודאי נפטר בשנת רל"ד (תשפ"ה לשטרות).

וכבר מבואר לנו לעיל במאמר „חתימת התלמוד" פרק י' פירש דברי רש"ג על דבר רבינא דסוף הוראה ושצדקו דברי רש"י ז"ל באין ספק ובטעות כתב וויס על רבינו בלשון „וליתא".

אמנם בנוגע לרבה תוספאה ורבינא איזה רבינא הוא אם הראשון חברו של רב אשי או רבינא האחרון הנה הדבר ברור שלפי סדר זמנים היה לו לרבה תוספאה ישיבה אחת בעולם גם עם רבינא חברו של רב אשי וגם עם רבינא האחרון, ובאמת היה לו לרבה תוספאה דין ודברים גם עם רבינא חברו של רב אשי וגם עם רבינא האחרון.

ולדוגמא ההיא דסוכה ל"ב דאמרינן שם אמר ליה רבה תוספאה לרבינא ואימא תרי כפי דתמרי כפת כתיב ואימא חדא כף קרי ליה הנה שאלות רבה תוספאה ותשובות רבינא הן בלשון תלמיד היושב לפני רבו ורבינא משיב לו בסגנון זה והוא רבינא הראשון.

ולהיפך ההיא דיבמות ד' ע"ה דאמרינן שם יתיב רבינא וקאמבעי ליה מלא החוט שאמרו על פני כולה או על פני רובה אמר לו רבה תוספאה לרבינא מלא החוט על פני רובה וכלפי רישא זה ודאי היה רבינא האחרון דלרבינא הראשון חבירו של רב אשי אם הי' מבעי ליה על הכלל שאמרו בזה היה יכול רבה תוספאה למיפשט ממתניתן או ברייתא או מה שקבל בשם אמורא הקודם אבל לא בהחלטתו סתם, ואין שייך כלל לאמר שהי' מקובל לו כן סתם כי הי' תלמיד מובהק לרבינא כי נפטר חמשים ושתים שנה אחר רבינא חברו של רב אשי.

אבל להיפך בההיא דב"ב ד' ס"ד בודאי דהי' זה רבינא חברו של רב אשי

הערה (יב) אם היינו צריכים עוד לראיה על עיקר הדבר שהי' בעולם רבינא האחרון וכי אינו אחד עם חברו של רב אשי לא הי' בהוכחתו כלום שכבר נתבאר שלא נפטר תת"א כי אם תשפ"ו—תשפ"ז, אבל לא נדרש לנו הוכחות מדומות כאלה, שכבר

דאמרינן שם יתיב רבינא וקא קשיא ליה היינו בור היינו דות א"ל רבה תוספאה לרבינא ת"ש דתניא אחד הבור ואחד הדות בקרקע אלא שהבור בחפירה והדות בבנין, יתיב רב אשי וקא קשיא ליה היינו בור היינו דות א"ל מר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי ת"ש דתניא אחד הבור ואחד הדות בקרקע אלא שהבור בחפירה והדות בבנין והנה מדחזינן דרב אשי גם הוא בעי לה והוא לפרש להבין דברי המשנה אם כן בודאי דכל זה בא בסידור רב אשי, ורבינא האחרון שכבר הי' זה לפניו מסידורו של רב אשי לא הי' לו מה ליבעי וגם רבה תוספאה הי' משיב לו שכבר פשטה מר קשישא קמיה דרב אשי, והעיקר שאם הי' זה רבינא האחרון בודאי שהי' בא מקודם דברי רב אשי ומר קשישא, ואחר זה דברי רבינא ורבה תוספאה, שהרי שניהם בעו דבר אחד ממש, ואיך אפשר שיסודר להיפך דברי רבינא האחרון ואחר זה דברי רב אשי הדבר הזה עצמו, ופשוט שזה רבינא הראשון עם רבה תוספאה ועל כן גם בא בגמרא לפני רב אשי כמו שהוא כן על הרוב בכל הש"ס מפני שהי' קשיש מרב אשי, או שרב אשי עצמו כראש בסידור סידר את רבינא קודם, וחזינן בזה בבירור שכבר בימי רבינא הראשון הי' רבה תוספאה גדול ורב בישיבתם והי' גם הוא מהעוסקים בבירורי הענינים בסידור הש"ס, ורבה תוספאה הלא הי' כבר מהאחרונים מדור רב אשי.

והחיא דמס' מועד קטן ד' ד' הנה בגמ' שם אמרינן רבינא ורבה תוספאה הוו קאזלי באורחא חזו לההוא גברא דהוה דלי דוולא בחולא דמועדא אמר ליה רבה תוספאה לרבינא ליתי מר לישמתיה א"ל והתניא מדלין לירקות כדי לאוכלן א"ל מי סברת מאי מדלין מיא מאי מדלין שלופי כדתנן המידל בגפנים וכו' א"ל והתניא מדלין מים לירקות כדי לאוכלן א"ל אי תניא תניא, בזה אין שום ספק שזה רבינא האחרון שכן הוא כל לשונם זה. ורבינא הראשון הי' משיב לרבה תוספאה „תניא" מדלין לירקות וכו' ולא בלשון שאלה „והתניא" ולרבינא הראשון לא הי' אפשר שידחה לו רבה תוספאה בלשון כזה „מי סברת" מאי מדלין וכו' שכזאת אפשר שיאמר הרב לתלמידו או חבר לחברו, אבל לא תלמיד לרבו מובהק, ובפרט שהרי באמת אין הדבר כן כדמסיק אי תניא תניא, ורק מסברת עצמו רצה רבה תוספאה לומר כן.

ומה שתמה בדור ודורשיו דאם הוא רבינא האחרון איך קראו רבה תוספאה מר, וגם אמר ליתי מר ולישמתיה, ומזה תמה איך ישב רבה תוספאה לראש קודם רבינא.

אמת הדבר שבעלי הכללים כתבו כן אבל מפני שהוא נ"מ לכמה מקומות גם בגמ' ראוי לברר הדבר.

והנה בעלי הכללים לקחו זה מדברי התוס במס' ערוכין ד' ה' בד"ה והא מר הוא דאמר שכתבו שם וז"ל מכאן משמע דגרסינן רבה שלא אמר אביי מר לרבא חברו אע"ג דאשכחנא דא"ר יוסף לאביי תלמידו מר דגברא רבה הוא ידע מאי קאמינא בזבחים בפרק קדשי קדשים (ד' ס"ב) התם שאני שהבין אביי מה שלא הבינו אחרים עכ"ל.

אבל אם אין זה גליון בתוס' על כרחך שכוונתם רק לאביי ורבא שזה לא מצאו התוס' בגמ', רק שהוקשה להם מרב יוסף ואביי שהי' תלמידו ותירצו אבל שיהי' זה איזה כלל בש"ס הוא נגד הידוע ומפורסם לכל בקי בגמ', שהרי בהדי'

---

מבואר ענין רבינא האחרון בגמרא בהרבה עשרות מקומות וכבר נתבאר לנו כל פרשת עניניו שכולן מבוארות ומפורשות בגמרא, ועי' בפי"ג.

אמר ליה רב אשי לרבינא במס' עירובין ד' ס"ג, מאי טעמא עביד מר הכי, ועי' עוד יותר במס' פסחים ד' ק"ד: דרב יהודה אמר לרב יצחק בנו רברבנותיה דמר וסררותיה דמר גרמה ליה למר דלא תימא שמעתתא מפומיה ע"ש ועי' עוד במס' כתובות ד' צ"ד אמיה דרמי בר חמא כתבתינהו וכו' אתא רב ששת לקמיה דרב נחמן א"ל מר טעמא עבד מר הכי א"ל ומ"ט עבד מר הכי א"ל דקדים וכו' א"ל חרא דאנא דיינא ומר לאו דיינא וכו' והנה רב נחמן ורב ששת חברים היו וקראו אהדדי מר, ועי' עוד במס' בבא מציעא ד' כ"ב דאמרו ליה אמימר ורב אשי למר זוטרא השתא אמאי לא אכיל מר.

וכבר מבואר לנו במאמר „חתימת התלמוד" דרבה תוספאה לא הי' קשיש הרבה מרבינא האחרון, ונפטר רק כשנה אחריו, ואף שרבה תוספאה ישב בראש הנה הי' גם רבינא מראשי הדור ההוא כמו שכבר נתבאר, והי' דיינא, ועל כן לא עשה רבה תוספאה בלעדו לשמתיה לההוא גברא, ונמלך עמו כדין, ובאמת הביא רבינא ראיה מברייתא דלא לשמתיה.

ועל פי דברי התוס' אלו בערוכין מחקו והגיהו הרבה פעמים שלא כדין, גם בגליון הש"ס, ולדעתי שהם הגהות בחנם, ומבואר לנו יותר במקום אחר.

## פרק יב.

### רב משרשיא.

אחרי שכבר מבואר לנו בבירור זמנו של רב אחא בר רב (לעיל בפ"ד) שהי' הוא עצמו צעיר מרבינא הראשון חברו של רב אשי, הנה מזה לבד כבר מבואר הדבר דרב משרשיא בן בנו של רב אחא בר רב אינו רב משרשיא תלמידו של רבא כי אם בן דורם של האמוראים האחרונים, הוא הדור שאנו עוסקים בו ונברר הדבר יותר.

והנה מהיא דמס' סנהדרין ד' ע"ו אין להוכיח זמן רב משרשיא רק מזה עצמו דאמר על רב אחא בר רב מאי טעמא דאבוה דאבא וכו' אבל מהיא דמס' חולין ד' מ"ט כבר הננו רואים כן מתוך סידור הסוגיא.

דלשון הגמ' שם הוא אינקבא ריאה היכא דממשמשא ידא דטבחא תלינן או לא תלינן רב אחא בר רב אמר תלינן מר זוטרא בריה דרב מרי אמר לא תלינן והלכתא תלינן אמר רב שמואל בריה דרב אבהו אבא מרישי כלי דרפרם הוה ואמר תלינן אמרוה קמיה להא דמר זוטרא בריה דרב מרי ולא קבלה אמר רב משרשיא כוותיה דאבוה דאבא מסתברא דהא תלינן בזאב.

והנה סגנון הגמרא יוצא מהרגיל כי הלשון „והלכתא תלינן" הי' ראוי להיות בסוף אחרי דברי רב שמואל בריה דרב אבהו ואחרי דברי רב משרשיא כרגיל בגמרא דכל והלכתא הוא בסוף כל השקלא וטרי' של הסוגיא וכאן נשתנה הדבר ובודאי דבעי טעמא.

אבל הנה רב שמואל בנו של רב אבהו הוא כבר מרבנן דמפרשי והוא רב שמואל בנו דרב אבהו מפומבדיתא שכתב עליו רב שרירא גאון מזכרונות דברי הימים להגאונים שנפטר בשנת תתי"ח (ד"א רס"ז) ובחולין כאן העיד על הוראת אביו רב אבהו שהי' מרישי כלי דרפרם היינו רפרם השני מפומבדיתא (עי' לעיל בפרק ז' בד"ה ובמס' חולין) שהי' שם ראש מתיבתא עד שנת ר"ג, ועל רב אבהו זה הוא דאמרינן במס' ב"ק ד' קי"ז איתביה רב אבהו לרב אשי, ועי' סדר הדורות

ערך רב אבהו אות ד׳ שכתב שם אך רב אבהו דאותיב לרב אשי צ״ע שנראה שאין זה ר׳ אבהו תלמיד ר׳ יוחנן לפי סדר הדורות קדם ר׳ אבהו הרבה לרב אשי ואולי זה הוא ר׳ אבהו שאכתוב שהי׳ בבבל ואולי לרב אשי הקדמון אותיב עכ״ל והנה מה שכתב דאולי זה ר׳ אבהו שאכתוב שהי׳ בבבל הנה הביא זה אחר זה בשם היוחסין מפרק מקום שנהגו דרב אדא ורבא בר חנין אתו לגביה אבל הלא בעצמו כתב שלא מצא זה שם ומה שכתב אולי לרב אשי הקדמון השיב תמוה מאד ובמח״כ לא עיין בגמרא בב״ק שם דהעובדא היתה ההוא גברא דאנסוהו נכרים ואחוי אחמרא דרב מרי בריה דרב פנחס בריה דרב חסדא וכו׳ אתא לקמיה דרב אשי פטריניה וכו׳ איתיביה רב אבהו לרב אשי ואיך הי׳ זה לרב אשי הקדמון שהוא עצמו כתב שהי׳ בזמן רב וכאן מעשה שהיתה אצל נכדו של רב חסדא והוא באמת דור רב אשי סתם שגם בני רב חסדא מר קשישא ומר ינוקא ישבו לפניו ונמשכנו לבאר זה כאן כי מתוך דברינו יוצא לנו עוד אמורא בן דור זה שישב גם הוא לפני רב אשי וגם לדעת כי רב שמואל בריה דרב אבהו איננו אחר כי אם בנו של רב אבהו זה שכן הוא גם סדר הזמנים וכמו שיבואר.

והנה רב אבהו זה הי׳ מרישי כלי דרפרם וכבר מבואר לעיל דרפרם הי׳ ראש בפומבדיתא מן שנת ד״א קצ״ג עד שנת ד״א ר״ג והיינו אחרי שכבר נפטר רב אשי ובזמן ההוא הי׳ שם אצלו רב אבהו מרישי כלי ולפני זה ישבו שניהם לפני רב אשי גם רפרם גם רב אבהו ע״ש והיו שניהם מהאמוראים האחרונים שהיו בבית הועד של רב אשי והאריכו ימים אחריו.

ורב שמואל בנו הי׳ גם הוא מפומבדיתא המקום שהי׳ אביו מרישי כלי אבל הוא כבר הי׳ מדור רבנן סבוראי — דמפרשי ומפני שהעיד בשם אביו באו דבריו לפני רב משרשיא.

ורב משרשיא הי׳ בר בריה דרב אחא בר רב ובכל זה נראה שהי׳ מהאמוראים האחרונים ולא מרבנן סבוראי — דמפרשי וכמו שיבואר עוד.

אבל זה ודאי דדברי רב שמואל בריה דרב אבהו ודברי רב משרשיא באו כאן בגמרא על ידי רבנן — דמפרשי ועל כן באה כאן „והלכתא תלינן" קודם דבריהם ורבנן דמפרשי הוסיפו דברי רב שמואל בריה דרב אבהו את אשר קבל הלכה למעשה מאביו ודברי רב משרשיא.

ועי׳ עוד בחולין ד׳ ס״ז ע״ב דגרסינן שם אמר ליה רב משרשיא בריה דרב אחא לרבינא מאי שנא וכו׳ וברור דצ״ל בר בריה דרב אחא לרבינא ורבינא זה הוא רבינא האחרון.

ואף שהננו מתרחק מהשערות ודברים שלא נוכל לברר לפי שעל ידם לוקה מדת הדין בכל זה אמרתי להעיר במקום הזה את המעיין דאולי רב משרשיא זה הוא את אשר הזכיר רב שרירא גאון לאמר „ובימיה דהדין רב סמא בשבא בטבת בשנת תשפ״א (ד״א ר״ל) אתסרו רבנא אמימר בר מר ינוקא והונא בר מר זוטרא ריש גלותא ומשרשיא בר פקוד ובשמונה עשר יום אתקטילו הונא בר מר זוטרא נשיא ומשרשיא ובאדר דשתא דא אתקטלו רבנא אמימר בר מר ינוקא" והנה ודאי דכל אלה היו אנשים מצויינים גדולים בדור ועל כן נכתב זה בספר זכרונות להגאונים ועל כן גם נתפסו למלכות יחד ורבנא אמימר בר מר ינוקא כבר נתבאר לעיל בפרק ג׳ והונא בר מר זוטרא ריש גלותא ידוע ומשרשיא בר פקוד אולי הוא רב משרשיא זה רק שלפי זה הי׳ צריך להיות בדברי רב שרירא „רב׳ משרשיא ואולי

נשמט שם תיבת רב שוב ראיתי שבדברי הראב"ד בספר הקבלה נאמר בכל פעם רב משרשיא והוא כן גם ביוחסין גם בסדר החכמים.

אבל כל זה בנוגע למשרשיא בר פקוד הנהרג אבל זה ודאי וברור דבדור האמוראים האחרונים הי' רב משרשיא נכד רב אחא בר רב שזה מפורש בגמרא וכמו שבירנו שם בפ"ד.

## פרק יג.
## רבינא בר רב הונא,
## מעשי הימים ההם ועניניהם.

על דבר רבינא האחרון כבר דברנו הינה בהמשך דברינו וכבר הראנו כי הי' גם הוא מרא דתלמודא ובא במקומות הרבה מאד בגמ' ומצאנו אותו בגמ' עם מרימר ועם רב נחמן בר הונא ועם מר בר רב אשי ועם רבה תוספאה וגם רב יוסי מרבנן — דמפרשי דן לפניו כי רבנן — דמפרשי היו כולם תלמידי האמוראים ובודאי שרב יוסי וחביריו לא היו תלמידי רבינא האחרון בלבד כי אם גם תלמידי מר בר רב אשי ורבה תוספאה וכל זה כבר נתבאר.

אף גם זאת כבר מבואר כי רבינא לא האריך ימים אחר רבה תוספאה כי נפטר בזמן קצר אחריו וגם הוא כבר הי' זקן במותו כי כבר הי' גדול הדור בימי מרימר שנפטר בשנת ד"א קצ"א ואם כן מ"ד שנה לפני רבינא האחרון, ובימי רפרם השני, וגם כי בזמן קצר אחרי רב אשי הי' דיינא בסורא ככל אשר כבר נתבאר „בחתימת התלמוד" לעיל.

וראיתי לבאר כאן את ענין ימי הגזירות שהיו אז וגם אם יש להם איזה מקור בגמרא.

הנה מדברי רב שרירא הננו רואים כי הגזירות של פירוז—רשיעא היו במות רבה תוספאה ואם כן בימי רבינא האחרון, וגם אחריו.

כי הנה זה לשון רב שרירא שם „ובימי דהדין רב סמא (יג) בשנת בטבת בשנת תשפ"א אתסרו רבנא אמימר בר מר ינוקא והונא בר מר זוטרא ריש גלותא ומשרשיא בר פקוד ובשמונה עשר יום אתקטילו הונא בר מר זוטרא נשיא ומשרשיא ובאדר דשתא דא איתקטילו רבנא אמימר בר מר ינוקא ובשנת תשפ"א אתסרו כל בי כנשתא דבבל ואתנקיטו בי יהודאי לאמגושי ובשנת תשפ"ז שכיב רב סמא בריה דרבא ובתריה מלך רב יוסי וכו' עכ"ל „והנה ברור כי זה שנאמר ובשנת תשפ"א אתסרו, כל̃ בי כנשתא" שצ"ל ובשנת תשפ"ה שהרי הוא עומד קודם זה בשנת תשפ"א וכתב בשנת תשפ"א אתסרו רבנא אמימר וכו' ואם הי' גם זה שיספור להלן גם זה בשנה זו עצמה לא הי' מקום לחזור אחר זה ולאמר ובשנת תשפ"א אתסרו כל בי כנשתא וכו' כי אם הי' לו לחשוב הכל יחד אבל ברור דצ"ל ובשנת תשפ"ה אתסרו כל בי כנשתא ויהי' אם כן שני הזמנים כל אחד לעצמו בשנת תשפ"א אתסרו רבנא אמימר וכו' ובשנת תשפ"ה אתנקיטו בי יהודאי לאמגושי ושאר הדברים.

---

הערה (יג). כבר נתבאר כי על כן כתב בזה רב שרירא בימי דהדין רב סמא ולא רבה תוספאה שבימיו היו תחילת הדברים שכוונת רב שרירא לאמר בימי דהדין רב סמא שבימיו היו גזירות איזגרד כמו שהזכיר קודם. בימיו היו גם גזירות פירוז רשיעא וגם כי כבר הזכרנו פעמים רבות שלשונו של רב שרירא נמשך ונגרר אחרי זכרונות הגאונים בפומבדיתא ושם הי' מקומו של רב סמא וכתבו כן מטעם הנזכר אף שבנוגע לסידור הש"ס וימי הדור נגרר אחר מה שהי' בסורא ששם הי' העיקר עד סוף האמוראים סוף הוראה.

ובאמת שבשאר הנוסחאות מאגרת רב שרירא כתוב כן בפעם השני׳ בשנת תשפ״ה אבל כאן הדבר מוכח מתוכו גם מנוסח יוחסין הנאמן ביותר וכמדומה לי שביוחסין הראשון דפוס קאנסטאנטינא כתוב כן מפורש אבל אינו לפני כעת אבל החילוף בין אל״ף לה״א הוא קל מאד ושכיח בדפוסים מאוחרים וכאן הדבר מוכרח ויש גם נוסח יותר מפורש ובשנת תשפ״ה דשכיב רבה תוספאה ויהי איך שיהי׳ הדבר ברור שכן הוא.

ועל פי זה ידענו כי עיקר הגזירות של פירוז על הכלל הותחלו משנת תשפ״ה כי אז אתסרו כל בי כנשתא דבבל ואתנקיטו בי יהודאי לאמגושי אבל בשנת תשפ״א פגעה מדת הדין רק ביחידים אשר פרט.

ובדברי הראב״ד הלוי ז״ל נאמר שהכל הותחל רק משנת תשפ״ה (ד״א רל״ד) שהוא כותב גם את הרוגי מלכות לשנה זו ואומר „וקודם לכן הפך ד׳ לבם לשנוא עמו ותפס מלך פרס שלשה מגדולי ישראל אמימר בר מר ינוקא בר מר זוטרא חבירו של רב אשי ורב משרשיא וראש גלות הונא מר שמו והרגם מלך פרס ותפש נערי בני ישראל והוציאם בעל כרחם מן הכלל בטבת בשנת רל״ד ובאותה שנה הי׳ רבינא ראש ישיבה שנה אחת״.

ואף שלדעתינו אין דבריו מדוקדקים בזה כי דברי רש״ג ולשונו אינו כן והראב״ד הלוי לא הי׳ בידו אגרת רש״ג אבל זה יוצא מתוך דבריו שבמקור שיהי׳ לפניו נאמרו הגזירות על שנת רל״ד במות רבה תוספאה ועל כן חשב גם את שלשה הרוגי מלכות לשנה ההיא ה״א שנת מות רבינא.

ובגמ׳ עוד הוזכרו על ידי רבינא האחרון דבר הגזירות שהיו בימיו דבמס׳ ביצה ד׳ ו׳ אמרינן אמר רבא מת ביו״ט ראשון יתעסקו בו עממים מת ביום טוב שני יתעסקו בו ישראל ואפי׳ בשני ימים טובים של ראש השנה וכו׳ אמר מר זוטרא לא אמרן אלא דאשתהי אבל לא אשתהי משהינן ליה רב אשי אמר אע״ג דלא אשתהי נמי לא משהינן ליה מאי טעמא יום טוב שני לגבי מת כחול שויוה רבנן אפי׳ למיגז ליה גלימא ולמיגז ליה אסא אמר רבינא והאידנא דאיכא חברי חיישינן.

והדבר יפלא בדברי רבינא והאידנא דאיכא חברי חיישינן האם בימי רבינא באו החברים לבבל הלא כבר באו שם בימי רב ושמואל כי אז קם אריוך—ארדשיר— וימגר לארץ את ארטבן ויהי׳ אריוך הראשון לממלכת בית הססנידים והשבט אשר מקרבו יצאו המושלים האלה יקראו בשם „חברים״ כידוע עי׳ לשי״ר בערך מילין ערך אריוך ועי׳ במס׳ גיטין ד׳ ט״ז ע״ב דאמרינן רבה בר בר חנא חליש עול לגביה רב יהודה ורבה וכו׳ אדהכי אתא ההוא „חברא״ שקל לשרגא מקמייהו אמר וכו׳ למימרא דרומאי מעלו מפרסאי והא״ר ח״א וכו׳ לא קשיא הא מקמי דניתי חברי לבבל הא לבתר דאתו חברי לבבל והוא ידוע עוד בכמה מקומות בגמ׳ וא״כ הלא גם בימי האמוראים הקודמים דאיירו הכא בגמ׳ והם רבא ואמימר ומר זוטרא ורב אשי כבר היו חברי בבבל כמו בימי רבינא והם היו גם אז המושלים בכל תוקף עוזם ואיך יאמר רבינא והאידנא דאיכא חברי חיישינן.

ונראה ברור דרבינא זה אינו רבינא חברו של רב אשי כי אם רבינא האחרון שהי׳ אחרי כל האמוראים דאיירו הכא ובימיהם באמת היו החברים כבר עמהם בשלום ושלות השקט שרה אז וגם היו נכבדים אצל המושלים בימיהם כידוע מאמימר ורב אשי אפתחא דאיזגדר מלכא ועובדא דהונא בר נתן, וכן רבא עם איפרא הורמיז אבל בימי רבינא האחרון בר רב הונא הותחלו הגזירות אם הגזירות

הראשונות של איזגדר השלישי שהיו בשנת תשס״ו (ד״א רי״ד) במות רב נחמן בר הונא שגזר יזגדר לבטולי שבתא או גם הגזירות של פירוז רשיעא שהותחלו בשנת רל״ד ועל כן חששו אז להראות לפניהם הנהגת חול ביום טוב לבלי יוסיפו להכריחם עוד יותר וכמו שיבואר ועיקר דברי רבינא היו והאידנא חיישינן אלא שלא היינו מבינים כלל טעם הדבר נתפרש יותר והאידנא דאיכא חברי חיישינן אבל אין הכוונה דאז אתו החברי לבבל כי אם דאיכא חברי הפושטים יד לדת חיישינן שגם הטובים שבהם דמקבלי שוחדא ומניחים ידם אבל אם יראו מהם הנהגת חול ביום טוב יכבידו לבם לאטום אזנם (יד).

וכבר כתבנו דבכל אשר תקף עליהם אז על מלכות ושרים בגזרותיהם לא היו אז הדברים על אופן אשר הי׳ בארץ ישראל בימי אדרינוס, או על דרך שהי׳ בימים האחרונים בימי קוסטאנציוס וגלוס, ועל כן הננו מבינים את אשר בארץ ישראל בימים ההם הוכרחו כל חכמי הדור לנוס ממקומם, ובתי הועד שממו, ורק בשלפי השמד שבו, ובבבל כבר ראינו כי בתוך גזרת יזגדר לבטולי שבתא נתקבצו בבית הועד להושיב ראש מתיבתא בסורא, ורצו להושיב את רב אחא מדיפתי, וכששלחו אחרי מר בר רב אשי ונתקבץ כנופי׳ אצלו פתח הוא ודרש, והושיבו אותו בראש, וגם נודע הדבר קודם זה במחוזא (עי׳ כל זה ב״ב י״ב) וכן הננו מבינים זה גם מדברי רבינא כאן, ונראים הדברים כי בהיות בני ישראל בבבל שנות מאות רבות, הי׳ להם גם אוהבים ורעים בין גדולי המלכות, וכי לא הי׳ שם דבר הרדיפות ענין מדיני שהרי היו שם בארץ גלותם, ועל כן קיימו בעצמם ערום ראה רעה ונסתר, ואוהביהם מהעמים והשרים הגינו עליהם, ולא קיימו תוקף דבר המלך וזה הוא כוונת הגמ׳ לחוש לבלי להראות לפניהם עובדן דחול ביו״ט כי אז יאמרו שהדבר מותר ולא יחושו להגן.

והחכם גרעץ בח״ב עמוד 451 יאמר כי פירוז מזכיר במעלליו את אדרינוס וכו׳ ועוד הרשיע ממנו וכו׳ אבל אין הדבר כן, וכל מעשי הימים ההם, ותהלוכות הענינים יורו שהגזרות לא היו בוללות, ובני יהודה שנלקחו לאמגושי מאורע שאירע הי׳ ולא חוק כללי, ובפרק הבא יבואר יותר שגם לא השתרע הדבר הרבה.

## פרק יד.

### מקום המאורעות בהזמנים ההם.

במקומות הרבה בא סתם „בבל" וכותבי דברי הימים והעוסקים בחכמת ישראל הבינו הדבר על מדינת בבל בכלל ויוציאו מזה משפטים מעוקלים, וכשיתברר

---

הערה (יד) ומתוך דברינו אלה יוצא לנו להבין פסק הראשונים וכמסקנת הרא״ש ז״ל שהם חולקים על ר״ת כי התוס׳ כתבו שם וז״ל והשתא בזמן הזה אין חברי מותר וכו׳ ומ״מ ר״ת הי׳ אוסר ומעשה הי׳ במלאו״ן וכו׳ אבל ר״י אומר וכו׳ ועוד אומר ר״ת דבזמן הזה נמי יש יהודים שהן משועבדים למלכות לעשות מלאכה כגון לקבל מס וכו׳ ועי׳ ברא״ש שאחר שהביא כל השקו״ט בזה כתב ועוד אומר ר״ת לפי שיש יהודים שמשתדלים במלאכת עכו״ם לכתוב להם ולעשות צרכיהם וכו׳ וסיים הרא״ש ונהגו באשכנז שהעכו״ם חופר וכו׳ אבל טלטול והוצאת וכו׳ עושה ישראל וכו׳ ובתשובותיו כתב שנהגו העולם דלא כר״ת ולא כר״י וכו׳ אבל היכא דליכא עממים עושין ע״י ישראל וכו׳ ע״ש.

ולפי המבואר נתחזק בפשיטות דין מנהגן של ישראל שכתב הרא״ש ז״ל כי דברי רבינא אינם ענין לא ליהודים קובצי מס, או לעושי צרכי השרים. אבל דברי רבינא בשעת הגזירות נשנו שם שאז היו שם כפיות על הדת, ובאו בה פריצים ויחללו, והרי אין רבינא חולק על כל האמוראים דאיירו שם, ובפשיטות סמכינן על מסקנת כל האמוראים שם.

לנו הדבר הזה נרויח הרבה גם בתולדות ישראל, גם עוד יותר מזה בדברי הגמרא, והי׳ לנו לעינים.

והנה לפנינו כאן דברי רב שרירא גאון „ובשנת תשפ״ה אתסרו כל בי כנשתא דבבל ואתנקיטו בי יהודאי לאמגושי״ ועלינו לדעת אם הכוונה בזה לכל מדינת בבל כפשטן של דברים.

והדבר גם נוגע לחקירה אחרת גדולה מאד והוא אם ראה הבבלי את הירושלמי אשר הדבר מוחלט כן אצל כל הראשונים שראו כטבע הדבר, אלא שהחכם מוהרר זכרי׳ פֿראנקעל במבוא הירושלמי הכחיש זה והחליט שלא לבד שהאמוראים האחרונים לא ראו הירושלמי כי אם גם שלא הי׳ בבבל גם אחר זה בכל ימי הגאונים, ותמך יסודו במה שלדעתו מפורש בלקוטי קדמוניות לפינסקער שהביא בשם סלמן בן ירוחם שהוא הביאו מארץ ישראל לבבל.

ובפרק ה׳ מספרו שם יאמר „והראשון המביא הירושלמי הוא רבנו סעדיה גאון וקראו בשם תלמוד ארץ ישראל עי׳ שו״ת שערי צדק ח״ג ש״ב ונראה שהגיעו לזה המאורע אשר אירע לו עם סלמן בן ירוחם הקראי וכו׳ עי׳ ספר לקוטי קדמוניות מאת שמחה פנסקער בנספחים שהביא המאמר של סלמן וז״ל וכבר הכחיש הפתומי (והוא רב סעדיה גאון) שלא הי׳ בין בית שמאי ובין בית הלל מלחמה או שהרגו קצתם לקצתם והבאותי תלמוד סדר מועד אשר לאנשי ארץ ישראל ופתחתי ההלכות שזה המעשה נזכר בהן ופירש יעקב בן אפרים בזה והלכתי לבבל לברר איך סילף הפיתומי את הדברים ליפותן עד כאן והנה אין אשם לרב סעדיה גאון כי בבבלי לא נמצא באמת דבר זה והירושלמי לא נודע אז בבבל „עד כאן דברי הרב פֿראנקעל שם, אחרי הרב פֿראנקעל יחשבו כן גם גרעץ וגם ווייס (ופינסקער) שהכוונה שעל דבר קל כזה מהר סלמן לנסוע המרחק הרב מארץ ישראל לבבל, ולשאת משם ספר הירושלמי בידו לבבל.

והנה בדברי סלמן לא נאמר כלל כי הלך לארץ ישראל, ומשם הביא הירושלמי, בדברי סלמן נאמר רק ,הבאתי הירושלמי לבבל, אבל מפני שפשוט אצל פֿראנקעל פינסקער וגרעץ שהכוונה למדינת בבל הוכרחו להאמין בדברי רוח כאלה שעל דבר כזה נסע יצא סלמן מבבל לארץ ישראל, ושם השיג ירושלמי שהי׳ נעלם מעין כל חי בבבל, והביאו שם.

אבל כל זה טעות בידם ובבל הכונה לעיר בבל, בהיות רב סעדיה שם, אחרי אשר הלך מסורא, בימי מחלקותו עם דוד בן זכאי, וכמו שיבואר, וסלמן הביא לפניהם ממקום הסמוך, אולי מסורא שהיתה באמת סמוכה אליה וראשונה נבאר הדבר מדברי הגמ׳ שגם אז הי׳ כן, ואחר זה נבאר הדבר בימי הגאונים.

הנה במס׳ גיטין ד׳ ס״ה אמרינן לא צריכה דאמרה ליה התקבל לי גיטא במתא מחסיא וזימנין דמשכחת ליה בבבל והכי קאמרה ליה וכו׳ והנה במקום הזה בודאי לא יתכן לפרש בבל על מדינת בבל שהרי גם מתא מחסיא היתה במדינת בבל, ומוכח שהיתה שם עיר שהיתה שמה בבל, והעיר הזאת היתה סמוכה לסורא היא מתא מחסיא, על כן אמרה וזימנין דמשכחת ליה בבבל.

ועי׳ עוד במס׳ תענית ד׳ כ״ח: רב איקלע לבבל בר״ח חזינהו דהוו קרו הלילא סבר לאפסיקנהו כיון דחזי דקא מדלגי אמר מנהג אבותיהם בידיהם, ואם בבל הכונה מדינת בבבל האם לא ידע רב מנהג בבל, הלא משם הי׳ ואיך שייך על רב שנולד בבבל והי׳ שם רוב ימיו לאמר רב איקלע בבבל, וגם אבותיו וכל

מולדתו של רב מבבל, וידע את בבל היטב, אבל הי׳ זה מכי התרחק רב מנהרדעא וקבע לו ישיבה בסורא שהיתה רחוקה ממקום המושב בתחלה סמוך לנהרדעא ששם היו רוב ישראל, ובהיותו בסורא איקלע לבבל הסמוכה אליה, וראה שם מנהגם משונה וסבר לאפסוקינהו כיון דחזא דקא מדלגי אמר מנהג אבותיהם בידיהם, ומכל זה מוכח שזה עיר אחת, וסמוכה לסורא.

ועי׳ עוד במס׳ עירובין ד׳ ס״ג רבינא סר סכינא בבבל א״ל רב אשי מאי טעמא עביד מר הכי א״ל וכו׳ ועל כרחך שהכוונה כאן בבל עיר ואי אפשר לפרש כאן בבל מדינת בבל.

ועי׳ עוד במס׳ קדושין ד׳ מ״ה, דאמרינן הנהו בי תרי דהוו קא שתו חמרא תותי ציפי בבבל שקל חד מנייהו כסא דחמרא יהב ליה לחבריה אמר מקדשא לי ברתיך לברי אמר רבינא וכו׳ והנה סתם כל מעשה בתלמוד בבלי הוא בבבל ולמה לו להזכיר המדינה, וברור שהכוונה לעיר בבל והיתה סמוכה לסורא מקום מושב רבינא ובא לפניו או שהי׳ רבינא שם כמו שהננו רואים בעירובין.

ועי׳ עוד במס׳ ביצה ד׳ ל״ב ע״ב דאמרינן ואמר רב נתן בר אבא אמר רב עתירי בבל יורדי גיהנם הם כי הא דשבתאי בר מרינוס אקלע לבבל בעא מנייהו עסקא ולא יהבו ליה מזוני מיזן נמי לא זינוהו אמר הני מערב קא אתו דכתיב ונתן לך רחמים ורחמך כל המרחם על הבריות בידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו וכל מי שאינו מרחם על הבריות בידוע שאינו מזרעו של אברהם אבינו, וח״ו שיאמרו כן על כל מדינת בבל דמערב רב קאתו, והלא להיפך אמרינן בפרק עשרה יוחסין דכל עיקר היחס הוא בבבל, ואיך יאמר כזאת על מימרא דרב שכל אבותיו מבבל.

אבל כמו שנראה לפנינו היתה עיר בגדד שהיא אחת עם עיר בבל רבת המרכלת ועיר המסחור גם אז ועל כן גם איקלע לשם שבתאי בר מרינוס ובעא מנייהו עסקא וגם רב אמר בלשונו עתירי „בבל" יורדי גיהנם שנראה שהעשירים בעיר ההיא התענגו על רוב טוב וכן הי׳ גם בזמן מאוחר כמו שיבואר.

שוב ראיתי להרב שי״ר בערך מלין שמפני שלא הרגיש בכל הראיות שכתבנו כי אם בראיה אחת ממס׳ כתובות אשר שם אפשר לפרש על מחוז מיוחד על כן כתב כן כי לבד מדינת בבל נקרא גם מחוז מיוחד בשם בבל בפרט וז״ל בערך אנטונינוס אות י״ט „הנה נמצא מבואר בתלמוד כי לא לבד למלכות פרס החדשה בכלל קראו" התלמודיים בשם „בבל" אך גם בפרט למחוז קטן שהי׳ „בו עיר סורא „ונהרדעא היתה חוץ מהמחוז ההוא ולא נחשבה עוד אליו אע״פ שנחשבה למלכות „פרס בכלל (כתובות נ״ד א׳) בבל וכל פרוודהא נהוג כרב נהרדעא וכל פרוודהא „נהוג כשמואל ההיא בת מחוזא דהות נסיבא לנהרדעא אתו לקמיה דרב נחמן שמעא „לקלה דבת מחוזא היא אמר להו בבל וכל פרוודהא נהוג כרב אמר ליה והא „לנהרדעא נסיבא א״ל אי הכי נהרדעא וכל פרוודהא נהוג כשמואל ועד היכא נהרדעא „עד היכא דסגי קבא דנהרדעא ע״כ והנה רב הי׳ בסורא ופרוור שלו קראו בבל „ולא כן עיר נהרדעא מקומו של שמואל שהיא וכל פרוודהא נהוג כשמואל נראה „כי חשבו רק סורא ולא נהרדעא למחוז בבל וגם מחוזא עכ״ל הרב שי״ר.

והנה כל דבריו יסבו כי בבל הי׳ נקרא גם מחוז מיוחד רק שלא נכלל בהמחוז ההוא עיר נהרדעא אבל מחוזא כבר היתה נקראת גם היא כסורא תחת השם בבל בפרט וכל זה גרם לו כי הוכרח לצמצם דבריו רק כפי ראיתו זאת אבל גם מגמרא זו דכתובות הננו רואים ככל דברינו ויש לתמוה על הרב שי״ר שלא דקדק דאף שכן הדבר דגם מחוזא נכללה כאן בדברי הגמ׳ בדין בבל כמו דאמרינן שמע

לקלה דבת מחוזא היא וכו׳ אבל זה הוא מפני שכאן במקום הזה לא לבד „בבל״ לבדה נהגו כרב כי אם בבל וכל פרוודהא ולא מוציאין מדין זה כי אם נהרדעא ועד היכא דסגי קבא דנהרדעא אבל להיפך כמנהג רב נהגה יתר מדינת בבל כולה.

ואם הי׳ בבל שם מחוז הי׳ הכוונה מחוז בבל וכל פרוודהא אבל אין הדבר כן כי אם עיר בבל וכל פרוודהא ושם בבל בא כאן בניגוד אל נהרדעא והיינו עיר נהרדעא וכל פרוודהא ועיר בבל וכל פרוודהא.

וזה ודאי דרק סורא וגם מחוזא נחשבו לפרוודהא דבבל אבל לא נהרדעא ולא במקום הזה לבד כי אם גם בכל הדברים וגם לענינים מדיניים הי׳ כן כמו שיבואר לפנינו שרוב קורות המדינה והגזירות היו כולן בבבל ועירות הסמוכות לה אבל בנהרדעא ועירות הסמוכות אליה כמו פומבדיתא לא הי׳ כן כי אם לעיתים רחוקות וגם זה לא במדת הדין אשר בעירות הסמוכות לבבל.

והראיות ההם מדברי הגמרא שהובא למעלה מורות בעליל שהכוונה לעיר בבל דרב איקלע לבבל בר״ח חזנהו וכו׳ ובודאי דהכוונה בשעה שהי׳ כבר בסורא אז בא לשם בר״ח וחזנהו וכו׳ והי׳ זה בתחלת היותו בסורא שלא ידע עדין הנהגתם ורצה לתקן וכן הלשון רבינא סר סכינא בבבל ובודאי שבא לשם מסורא מקום מושבו וחזינן דבבל עיר וסורא לחוד ובבל לחוד וכן לשון הגמרא הנהו בי תרי דהוו קא שתו חמרא תותי ציפי בבבל (טו).

הערה (טו). הרב שי״ר הוסיף שם אח״ז לאמר „יותר מזה נראה במקום אחר כי עיר סורא בעצמה היתה נקראת אצלם לפעמים בשם בבל, והיינו על שם המחוז ורק לענין מקום הישיבה של רב ובעבור שכל המחוז הי׳ סר למשמעתו לכן קראו למקום ישיבתו כשם המחוז עי׳ מגילה כ״ט ואהי להם למקדש מעט זה בית רבינו שבבבל ור״ל בית הישיבה או בית התפלה של רב והוא בסורא, ורב חסדא שהי׳ ראש ישיבה בסורא בנה ותקן את הבית ההוא (אגרת רב שרירא). ובית רבינו שבבבל נזכר כמה פעמים בתשובות הגאונים והיינו כשרוצים להביא ראיה לאיזה מנהג בעניני תפלה כותבים וכן נוהגים בבית רבינו שבבבל וכו׳ עכ״ד.

והנה עי׳ שחשב שבבל שם המחוז בא לידי כל זה שבאמת בגמרא שם נאמר ואהי להם למקדש מעט אמר ר׳ יצחק אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל ור׳ אלעזר אמר זה בית רבינו שבבבל ואין ספק שהדברים כפשטן דהפסוק ואהי להם למקדש מעט קאי על ארץ גלותם ורב יצחק דריש לה אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שכל ביהכנ״ס וביהמ״ד שיש להם בארץ גלותם היא להם מקדש מעט ור׳ אלעזר לא ניחא ליה בזה כי המקדש מעט שבארץ גלותם הוא כנגד המקדש שהי׳ להם בארצם שהי׳ גדול יותר מאד לכל המדינה ועל כן דרש זה על בית אולפנא רבתא של רב שהיא מקדש מעט לכל מדינת בבל ובהיות ר׳ אלעזר בא״י הלא הוכרח לאמר זה בית רבינו שבבבל והדברים פשוטים יותר מדי.

ומה שרצה הרב שי״ר לומר שזה אחד עם בית רבינו שבבבל האמור בדברי הגאונים הנה זה ברור דבית רבינו שבבבל האמור בדברי הגאונים אינה ישיבת סורא ומזה עצמו הוא מוכרח שהרי הגאונים יכתבו הרבה פעמים כך נוהגים בשתי הישיבות ובבית רבינו שבבבל עי׳ לדוגמא בתשובת הגאונים דפוס קאסטאנטינא שנת רע״ו סי׳ קפ״ז בתוך התשובה שכתב שם רב נטרונאי גאון „וששאלתם הקורא את המגלה כורך וקורא כספר תורה או דלמא פושטה כאגרת עד שיקרא את כולה הוו יודעין „שבשתי ישיבות ובבית רבינו שבבבל״ „ובכל מקומות ישראל כורך וקורא כספר תורה וכן מנהג״ ואם כן הוא חשיב ישיבת מתא מחסיא לחוד ובית רבינו שבבל לחוד ולבי נוטה יותר לפרש בית רבינו שבבבל הנמצא בתשובות הגאונים על בית הכנסת של ראש גלותא שהיתה בעיר בבל ששם היו מתאספים יחד שתי הישיבות כמו שיבואר בתקופות הגאונים ועל כן בצדק יביאו ראיה גם מההנהגה שם שהיתה להם כבית הועד ושבאו לשם ראשי שתי המתיבתות וכל ההנהגה שם היתה על טהרת הסכמת המתיבתות.

וכמה שביארנו עד כאן כבר יש בו די להבין דזה שנאמר בדברי רב שרירא ובשנת תשפ"ה אתסרו כל בי כנשתא דבבל" דהכוונה רק על עיר בבל ששם היתה בימים ההם עיקר הגזירה ומשם נתפשטה על כל סביבותיה אבל בפומבדיתא שהיא סמוכה לנהרדעא ומחוז לעצמם לא נגעה הרעה במדה מרובה ויכלו עמוד ועל כן הננו מבינים היטב את אשר אחרי רבינא משנת רל"ה לא הי' עוד ראש מתיבתא בסורא עד דור שני להסבוראים שנחה שקטה הארץ קודם מלחמת מר זוטרא ואז נעשה שם לראש מתיבתא רב עינא אף שבפומבדיתא הי' כל הזמן ההוא כל סדרי המתיבתא וכבר מבואר לנו כל זה בפרט במאמר „חתימת התלמוד ורבנן סבוראי" בפרק י"ג ובפרק כ"ד וכן ראינו אחר זה היינו אחרי מלחמת מר זוטרא שאז הי' קצף כולל ונתפשט מבבל הרבה יותר עד שגם בפומבדיתא לא יכלו עמוד עוד אז התרחקו עוד יותר ומצאו מנוח בפירוז—שבור וככל המבואר לעיל במאמר חתימת התלמוד פרק ט"ו ובביאור יותר בפרטי הדברים על דבר מר זוטרא שם בפרק י"ט.

## פרק טו.

### הירושלמי והבבלי.

ונבוא לפרטי החקירה על דבר הירושלמי והבבלי הנה מתוך דברינו בפרק הקודם כבר יצא לנו להסיר אבן נגף מעל דרכינו בזה אבן נגף אשר נכשלו בו כל החוקרים בזה וברור שהכוונה שהי' זה בעת שישב רב סעדיה בבבל ועי' תשב"ץ חלק ג' סי' רט"ו שהובאו שם דברי רב סעדיה בעניני העבור וכתב שם שישב בבגדד.

והנה על ימי הגאונים שאז היתה בגדד נקראת בבל סתם על זה הסכימו גם חוקרי אשכנז עצמם ואצל גרעץ בא הדבר גם מפורש אבל מפני שכמה דברים יש שהנם דברים ידועים ובכל זה לא ישתמשו בהם במקום הנדרש ביותר כי על כן ההכרח לברר גם זה ולא למותר תהי' חקירתינו בזה כי על ידי זה יתברר לנו דברים הרבה.

הנה בציון י"ג (עמוד 427) יאמר גרעטץ „כל מקום שיזכיר רב נתן הבבלי את שם המקום „בבל" כוונתו על בגדד קרמיסין לדבריו מהלך חמשה ימים מבבל = בגדד ועל „צרצר" יאמר שהוא מהלך חצי יום מבבל וכזאת מצינו אצל החכם de Sacy בספרו (Chrestomathie arabe T. I. p. 77 Note 21) מזה נוכל גם לכוין מקום העיר סורא על פי דעת גלילות הארץ מקום הולדת דוד בן זכאי הוא לדברי רב נתן הבבלי „קצר" בדרום בינו ובין סורא ד' מילין עכ"ד גרעץ שם.

והלא מזה לבד כבר הי' יכול החכם גרעטץ להבין כי באמור סלמן והבאותי תלמוד סדר מועד אשר לאנשי ארץ ישראל ופתחתי ההלכות שזה המעשה נזכר וכו' והלכתי לבבל לברר איך סלף הפיתומי וכו' שהכוונה שהביא ממקום הסמוך לבגדד ולא שהלך לארץ ישראל ושם פתח ההלכות שזה המעשה נזכר שם ובירושלמי פתוח לפניו נסע יצא ממדינה למדינה ויצא מארץ ישראל ויבוא עד למדינת בבל ומתוך טרדתו שכח סלמן לאמר לאיזה עיר במדינת בבל בא עם ירושלמי פתוח ויבוא הרב פראנקעל וימצא את הדברים האלה ויהיו לטטפת בין עיניו כי עד אשר הביא סלמן את הירושלמי מארץ ישראל לבבל לא הי' ירושלמי בבבל ולא ידעו ממנו ועל כן יאמר בנוספות לד' קל"ב „אף שנדפס סדר דרב עמרם ושם הובא הירושלמי „בכמה מקומות לאו מר בר רב אשי חתים על ההוא סדר והרי רב סעדיה גאון לא „ידע מהירושלמי עד אשר הביאו סלמן הקראי לבבל ורב עמרם קדם הרבה לרב

„סעדיה גאון" כאלו באמת יש כאן עדות ברורה ומפורשת בדבר הזמן שהובא הירושלמי „מארץ ישראל לבבל" ולפנינו גם יבואר שלבד כל זה ולבד נאמנותו של הקראי המבהיל הזה הנה דבריו אשר באו אלינו על ידי המזייף המפורסם אב"ן רש"ף הנם באמת מזוייפים כמו שיבואר לקמן פרק ט"ז.

אמנם אף שידע גרעטץ מזה היטב ובמקום אחר הוא אומר כן עוד יותר מפורש וז"ל בציון י"ב (אות ו' 420) „ומי המה" „הבבליים" האלה קשה להגביל „ומוטל בספק יוכל היות כי המה יהודי בגדד כי בימי הגאונים כבר קראו לבגדד „סתם בבל (כבר נתבאר בפרק הקודם שכן הי' גם בזמן הגמרא) עי' להלן ציון „י"ג אך גם אפשר שבשם בבל כולל הרשות לאמר הערים הנשמעות לסורא כי „סורא מפאת תכונתה בקרבת בבל הישנה היתה נקראת סתם בבל עי' תשובת רב „האי גאון בקובץ טעם זקנים עמוד נ"ו שכתב ובישיבת סורא היו דברים אלה רוכם „כי הם קרובים למדינת בבל ואנו (בני פומבדיתא) רחוקים משם וכן יובנו הדברים „בגמרא רב ירד לבבל סורא עכ"ד (טז).

והנה לפנינו דברי גרעטץ ברורים כי לכל הפחות בימי הגאונים כבר קראו לבגדד סתם בבל וכי סורא היתה קרובה לשם ופומבדיתא רחוקה והדבר מפורש בדברי רב האי גאון שהביא בעצמו.

ואחרי הדברים והאמת האלה כמה ישתומם המעיין על דברי גרעטץ במקום אחר היינו בפנים הספר בחלק ג' עמוד 257 ששם יעמוד ויאמר „כפי מדת רדת „נשיאות הגולה התנשאה ותעל במעלתה ישיבת פומבדיתא „העיר הזאת נמצאת „בקרבת קרית מלך בגדד היא סתם—בבל בימים ההם" ששם כבר נמצאה קהלת „ישראל גדולה מאד ברוב מנין ובנין ומצודת פומבדיתא היתה פרושה על הקהלה „הזאת מני אז חדלה פומבדיתא להיות הכפופה והמשעבדת לישיבת סורא אחותה „הבכירה וכו'" עכ"ד גרעטץ שם ומה נוכל לאמר להם.

וכן יאמר גרעטץ עוד בעמוד 227 „בבגדד הקרובה לפומבדיתא הי' גאון הישיבה הזאת יושב בראש ועל מעלה גבוהה ממעלת ריש מתיבתא דסורא" וזה פלא שיכתוב לו איש דברי הימים לבני ישראל מבלי הבט לא להאמת כמו שהוא ולא לדבריו בעצמו, כי אם בכל מקום כפי הנדרש לו שם.

והנה אין כונתינו לאיזה השגה על החכם גרעטץ כי אין זה מלאכתנו, חפצנו רק לברר הדברים, ולבלי להשאיר ספק, ובמקום הזה הוא גם נפקא מינה גדולה בנוגע לימי הגאונים לפי שגרעטץ ואחריו וויים יסדו יסוד ומתחו קו בדברי ימי הגאונים על פי הדברים האלה, כמו שיראה המעיין לפנינו בתקופת הגאונים כי על כן ההכרח לברר הדברים כל צרכן ולא נצטרך עוד להאריך שם.

אמנם בנוגע לדברינו בפרק זה הנה ידוע כי רב סעדיה הי' בסורא ולא בפומבדיתא אבל כן הדבר כי סורא (מתא מחסיא) היתה קרובה לבגדד ולא פומבדיתא ורב סעדיה הי' בעת ההיא בבגדד כי הגאונים היו באים לבגדד ולא לבד מישיבת

---

הערה (טז) סוף דבריו לקח גרעץ מדברי ראפאפארט וכבר נתבאר בפרק הקודם שאין הדבר כן וגם ראפאפארט עצמו לא אמר כן ורב ירד לבבל הכוונה למדינת בבל וכונת גרעץ למה שביאר שם ראפאפארט הכוונה באגרת רש"ג בשנת תק"ל ירד רב לבבל שהכוונה לא על ביאתו מארץ ישראל כי אם שאז בא מנהרדעא לסורא ואיך טעה גרעץ לחשוב שכוונת ראפאפארט על דברי הגמרא „בן אחותי יורד לבבל" ששם בודאי הכוונה מדינת בבל ודברי רפ"פ הם רק על אגרת רש"ג.

סורא כי אם גם יחד משתי הישיבות ועי' באגרת רש"ג בימי הגאונים שכתב „ואמרו דתרויהו מר רב יוסף ·ומר רב אברהם מקרו תרויהו גאונים מיהו כד מכנפין בחדא דוכתא מתני מר רב אברהם ויתיב מר רב יוסף קמיה וזמנא חדא אתו לבגדד ואתרמו דהוו בבי כנשתא דבר נשלה בכלה רבתא וכד קם שליחא דצבורא ואכריז שמעו מאי דסברו וכו'" ועל כן מעשה שהיתה בימי כנופי' היתה בבגדד ולשם נקרא וכא גם הקראי הזה והביא את הירושלמי עם פירוש יעקב בן אפרים אם מסורא או ממקום אחר הסמוך ונראה לשם בכל זה יוכל להשתמש בלשון זה לאמר „ופתחתי ההלכות שזה המעשה נזכר והלכתי לבבל" וכוונתו שבא לפניהם להראות איך סלף הפיתומי וכו'.

ומדברינו אלה נלמד שזה שנאמר אצל הכותב בשם רב נתן הבבלי לאמר „בשעה שהיו ישראל מב־שים להקים עליהם נשיא ונקרא ראש הגולה היו מתקבצים כל ראשי ישיבות וראשי עם נדיבים וזקנים ושופטים אשר במלכות והיו באים לבבל" והעיר על זה גרעץ (ח"ג עמוד 135) „לאמר לסורא ששם היתה כנראה דירת ראש גלותא בקביעות" טעות הוא והכוונה שהיו באים כולם יחד לבגדד ועל כן גם בא הלשון „היו מתקבצים כל ראשי ישיבות" שגם הראשי ישיבות באו ממקום אחר כל אחד ממקומו, ולא ראש ישיבת פומבדיתא לבד בא ממקומו, כי אם גם שניהם באו למקום הועד הזה שיהי' בבבל היינו בבגדד.

ובדברי רב האי גאון שבספר טעם זקנים נראה ודאי כי צ"ל ובישיבת סורא היו דברים אלה רובם כי הם „קרובים לבבל" ואנו רחוקים משם, רק כי המעתיק לא הבין הדברים כתב „כי הם קרובים „למדינת „בבל" אבל איך יאמר על בני סורא שהם רק קרובים למדינת בבל, הלא שם הוא עיקר מדינת בבל, אבל ברור שצ"ל קרובים לבבל ואנו רחוקים משם, ודבריו מבוארים.

והנה בח"ג עמוד 181 יאמר החכם גרעץ „ובמשך השנים האלה שמשו בכהונת ראש ישיבת פומבדיתא שלשה גאונים זה אחר זה והשלישי שבהם רב נטרוי מבגדד העיר אשר כמעט נבנתה ותתכונן בה קהלת ישראל ובהערה 4 יציין בשנת ד"א תקי"ט" ואף שכפי הנראה הנה ההערה שלא במקומה ולא קאי על התיסדות העיר בשנת ד"א תקי"ט כי אם על התמנות רב נטרוי כהנא אבל בכל זה הלא יאמר גרעטץ מפורש על עיר בגדד אשר כמעט נבנתה וכו' וזה טעות הוא ככל אשר ביארנו ונוסיף עוד ראיה שעוד בימי ממשלת הפרסיים היתה בגדד עיר ואם בממלכה ומקום לשוקי המסחור.

הלא כה דברי הפראפעסאר וויילֿ בספרו (Geschichte der Chalifen 1. Band 63) אחרי המלחמה אצל Buweib אשר היתה בחדש ראמאדהאן אשר לא הי' עדין שני חדשים אחרי מלחמת הגשר כבר הרהיב מוטהאנא לבלי לתת מרגוע לחיל הפרסיים אשר בעבר פרת השני עד בין Medain בין Diardiaria אצל נהר Sib (כפי הנראה נהר צבא) ההולך ביניהם וירהיב עז ללכת גם עד בגדד, אשר ממנה לעיר הבירה Madain (קטיספון) פחות מיום אחד ואשר שם בבגדד הי' אז יריד גדול ונקבצו אליה הסוחרים והעשירים ויסע שם מוטהאנא עם רוכביו ויבוא על העיר פתאום והעיר מלאה תשואות מהמון סוחרים ועשירים גדולים וישלול את שלל העיר אז התעוררו הפרסיים מתרדמתם ויראו כי לא יוכלו לסמוך עוד על מלוכת הנשים ויורידו את בוראן מכסאה וימליכו את יזגדר עכ"ד וויל שם.

הנה לפנינו כי בזמן ההוא כבר היתה בגדד עיר רוכלת עמים וכל טוב ארץ פרס בה וכבר הובא לעיל בפרק י"ד דברי הגמ' במס' ביצה ד' ל"ב דאמר רב נתן

בר אבא אמר רב עתירי בבל יורדי גיהנם הם כי הא דשבתאי בר מרינוס אקלע לבבל בעא מינהו עסקו ולא יהבו ליה וכו׳ וע״ש מה שביארנו זה וראינו שגם בימי הגמרא הי׳ שם מקום הסוחרים למיהב עסקא והיו שם סוחרים עשירים (עתירי בבל).

## פרק ששה עשר.

והיסוד הזה שנעשה מדברי סלמן הקראי שבכל ארץ בבל לא הי׳ ירושלמי עד שהביאו לשם הקראי הזה שלא עלה על דעתו של הקראי עצמו לאמר הוליד גם יסוד אחר לא נופל מן הראשון והוא שכנשאלה שאלה מפני מה הלכה כהבבלי נגד הירושלמי עמד החכם ר׳ אלעזר אטלעס על רגליו ויאמר (בהאסיף לשנת תרמ״ה 233) וכשאנחנו לעצמינו נדמה למצוא את הסיבה האמיתית מהתגברות הבבלי „על הירושלמי והוא רק מנסיבות צדדיות שקרו אחרי חתימת שני התלמודים והוא „כאשר נתדלדלו הישיבות ונתמעטו הלבבות בדורות אחרוני האמוראים אז בטלו „הישיבות לגמרי בארץ ישראל בעוד שבבבל נשארו מעט כצל ישיבות מרבנן סבוראי „עד הגאונים ואחרי אשר מבבל יצא התלמוד למלוך ונתפשט לכל ארצות אירופא „וצפון אפריקא על ידי ארבעת השבוים כידוע (יז). „לכן תקע התלמוד בבלי את „יתדו במקום נאמן בכל הארצות האלו ומהתלמוד ירושלמי לא ידעו מאומה עד „שהגאון רב סעדיה האלפיומי בלי דעת את הירושלמי הרהיב בנפשו עוז להכחיש „דבר מפורש כידוע שעל זה הוכיחו הקראי סלמן בן ירוחם וז״ל וכבר הכחיש וכו׳ „ואחרי כן אשר גם התלמוד ירושלמי נתפשט בעולם בכל זאת נתנו משפט „הבכורה להבבלי במקום שחולק על הירושלמי כי להחכמים האלה הי׳ הבבלי לקבלה „תלמיד מפי רב לא כן הירושלמי אשר יד הקראים משמשו בו בראשונה מהעת שעלה „ענן עם בנו שאול לארץ ישראל וכמו שראינו מסלמן בן ירוחם שהביא את הירושלמי „עם פירוש יעקב בן אפרים לבבל ורב סעדיה הרבני לא ידע ממנו מאומה ולכן לא קבלו הרבנים את הירושלמי לספר אויטערוטעטי מפני חשש שמא זייפו בו הקראים. ע״כ דברי החכם ר״א אטלעס שם.

ובושני מדבריכם בעלי השערות הנכם רואים לכם חלום באספמיא ותקראו בקול הנה האמת בעצמו לפנינו על שאלה גדולה כזאת שכבר השיבו עליה ראשוני הראשונים כמו שנבאר לפנינו הנה אם ירצה אחד לנטות הצדה ולברור לו דרך עליו לכל הפחות להעמיק העיון בהשתלשלות דרך התורה אצל בני ישראל ולהוציא משם דברים של טעם אבל לא לבדות דברים אשר לא כן והשערה המביאה באמת לידי גיחוך כאלו היתה ארץ ישראל מדינה על הירח אשר אי אפשר להביא משם כל תורת ארץ ישראל החביבה על רבותינו שבבבל כבבת עינם וכאלו בארץ ישראל לא היו כלל ישיבות לתורה עד רב סעדיה גאון ועל כן הי׳ שם הירושלמי מונח בקרן זוית באחד מבתי עקד הספרים והקראים עשו בו כרצונם ואנחנו ידענו כי בסוף ימי הסבוראים הלך מר זוטרא בר מר זוטרא לארץ ישראל ועיילוהו לריש פרקי ולראש סנהדרין כמאה וחמשים שנה אחר זה בא לשם רב אחאי גאון ובודאי קיים רב אחאי בנפשו הוה גולה למקום תורה, והוא עצמו בודאי

הערה (יז). גם כל ההנחות האלה כשהן לעצמן גם הם מוטעות ובאו רק מהשערותיו של החכם גרעץ אשר ירצה כי ארבעת השבוים מבבל היו, אבל צדקו דברי הרב שי״ר כי היו מארץ איטאליא ככל אשר יבואר בתקופת הגאונים, ולא הם הפיצו את התלמוד הבבלי, כי אם תיכף אחר חתימתו נתפשט בכל העולם, ובהמשך כל דברינו נתבאר זה, ויבואר בתקופת הגאונים בפרט, וכן כבר מבואר כי בימי הסבוראים, הי׳ להם מתיבתא גמורה ולא צל ישיבה.

הרביץ שם תורה הרבה, וזה הי׳ בזמן ההוא ממש שירד שם ענן ושאול בנו אחריו, בטוחים אנחנו בצדקתו של ענן ויתר הקראים שישבו אז ועסקו בענינים גדולים כמו להורות לישב בחושך בליל שבת ולהצריך מליקה לכל עוף, כי בודאי מעולם לא בא לפניו הירושלמי, ולא ידע האיש הזה ממנו מאומה.

והחכם אטלאס יסיים שם דבריו לאמר „ואם אמנם כי יש לדבר עוד הרבה מזה ולחזק את דברינו אלה בראיות מוכיחות אבל אנו חוששין פן נפרץ בזה את דרכי המוסר והד״א „להשתרע בדעות והשערות חדשות" בעת שעיקר עסקנו בבוקרת דברי זולתנו" חפצים היינו כי יביא לנו החכם היקר הזה את הראיות המוכיחות אשר אמר כי ידענו אשר החכם היקר הזה כח בו לעמוד בהיכל החכמה ולברר דבר, ובמקום הזה נכשל על ידי ההולכים לפניו, אבל הנה הוא עצמו יודיע לנו כי ראיותיו המוכיחות ההם הנם „להשתרע בדעות והשערות חדשות" ואם כן הדבר מוטב להן שלא נבראו, ולדעתנו כבר באה העת לחכמת ישראל לעזוב מכל וכל את דרך ההשערות, ואשר אתו חלום יחלום לו בביתו, אבל למוסרם לצבור נדרש ראיות ברורות המבררים את הענין ואז גם אם יבוא רעהו וחקרו יאמר בכל זה מיני ומינך תסתיים שמעתתא אבל מחלומות והשערות לא יצא דבר מתוקן לעולם ויועילו רק לבלבל הענינים ולהביאם בתוך הענן והערפל.

וטרם נבוא לבאר עיקר הדבר כמו שהוא, נטפל עוד בעיקר דברי סלמן שלדעתנו זיופם ניכר מתוכם, והדברים באו אלינו ע״י אבן רש״ף המזייף הידוע.

הנה הוא אומר שם „ופירש יעקב בן אפרים בזה" ופינסקער יאמר שם בלקוטי קדמוניות לאמר „אגב אורחא מצינו התלמוד ירושלמי כבר מפורש בימי רב סעדיה גאון על ידי איש בלתי נודע עוד יעקב בן אפרים אשר נכון מעתה לחפש אחריו בבתי עקד אולי ימצא ממנו או מפירושו איזה עקבות עכ״ד אבל לדעתי אין זה כי אם פאנטאזיע יתירה להאמין בכל מה שפלטה עטו של אב״ן רש״ף ולחנם יטריחו עצמם הממונים על בתי העקד כי לא ימצאו מאומה והי׳ להם לשאול את עצמם.

א) היתכן כי עוד בימים ההם בימי רב סעדיה גאון כבר נתחבר פירוש מסודר על הירושלמי בעוד לא עלה על לב אדם לפרש את הבבלי עדיין בפירוש מסודר.

ב) פירוש לירושלמי מראשון לראשונים עוד בימי זקני הגאונים (עוד קודם רב סעדיה) איך יתכן שלא ראהו אחד מגדולי הראשונים זולתי הקראי הזה הן רבותינו הראשונים יחבבו כל הגה היוצא מפי גדולי הגאונים ולא לבד חיבור שלם כי אם גם התשובות הבודדות של כל גאון וגאון הנה רובן הוזכרו מגדולי הראשונים ואיך לא זכרו פירוש להירושלמי לאחד גדול בזמן גדולי הגאונים.

ג) ולא לבד פירושו של יעקב בן אפרים זה לא נשמע ולא נראה כי אם גם יעקב בן אפרים עצמו אין גם אחד אשר יזכיר את שמו ואין לו זכרון לראשונים וגם לאחרונים ואיש רב וגדול כזה אשר חיבור פירוש על הירושלמי ואשר הי׳ לאויטאריטעט כזה עד אשר הביאו סלמן לנצח בדבריו את רב סעדיה גאון איך נאבד זכרו מתוך קהל ישראל ואדם לא זכר את האיש הגדול הזה ומצאנוהו רק אצל הקראי הזה.

ויותר מזה הנני תמה עוד על כל העוסקים בזה הלא אף שקיימו לעצמם כל דברי אב״ן רש״ף בשם סלמן מדוע זה תפשו מרובה יותר מאשר רצה הקראי עצמו לאמר הן סלמן לא אמר כלל שרב סעדיה הכחיש את עצם המאמר הוא אמר כי רב סעדיה הכחיש את פירושו של סלמן בירושלמי ופירש שם פירוש

אחר לפיכך הביא סלמן ירושלמי סדר מועד עם פירש יעקב בן אפרים להראות שגם הוא מפרש כסלמן והרי סלמן אומר „איך סילק הפיתומי את הדברים ליפותן״ ולשון זה אינו עולה על הכחשה לגמרי כי אם על מחלקות בפירוש הדבר ולפיכך אפי׳ נקיים את כל דברי סלמן אין כאן כלום.

ובחנם הטיח פינסקער דברים נגד רב סעדיה שהכחיש דבר מפורש שאינו כן ולא הכחיש כלל אבל פירש שם מה שפירש ופירושו לא ידענו ואם הדבר אמת בודאי דבר גדול דבר הנביא אלא שלא זכינו לדבריו.

עוד זאת הנני תמה עליהם אם הם מאמינים לכל דברי הקראי הזה הלא זה עצמו הי׳ יכול להיות להם לראיה ברורה שהירושלמי לא הי׳ מונח אז בקרן זויות אצל יחיד אחד עד שהי׳ אפשר לזייפו אחרי ראינו שרבים עסקו בו עד שנתחבר עליו גם פירוש וזה אי אפשר כי אם כשרבים צריכים לו ומצוי להם גוף הירושלמי ולומדים בו ונתפשט הרבה כמובן אבל זה דרך החלומות וההשערות שהנם באים בגפם.

ואחרי אשר כבר עסקנו בשיחה בטלה של הקראי הזה וביארנו ענינה מכל צד נבוא לברר תורה שלמה של קבלת גדולי הראשונים בזה.

## פרק יז.

בירור השאלה הזאת יחלק לשנים לברר החלטת הראשונים כי מסדרי התלמוד בבלי כבר ידעו מכל דברי הירושלמי וכבר היו הדברים לפניהם.

וזאת שנית שהגאונים אחריהם הי׳ להם הירושלמי והשתמשו בו.

ונבוא על סדר הדברים לבאר תחלה את החלק הראשון מזה היינו ההחלטה שמסדרי התלמוד בבלי ידעו כבר כל דברי הירושלמי והנה ראש המדברים בזה הוא רבינו הרב אלפסי ז״ל ונביא בזה דבריו שכתב בסוף מסכת עירובין.

וז״ל שם „וחזינן למקצת רבואתא דסבירא להו כעולא וסמכי אגמרא דבני מערבא דגרסינן התם במס׳ יו״ט וכו׳ ואנן לא סבירא לן הכי דכיון דסוגיין דגמרא דילן להיתירא לא איכפת לן במאי דאסרי בגמרא דבני מערבא דעל גמרא דילן סמכינן דבתרא הוא ואינהו הוו בקיאי בגמ׳ דבני מערבא טפי מינן ואי לאו דקים להו דהאי מימרא דבני מערבא לאו דסמכא הוא לא הוי שרי ליה אינהו עכ״ד.

ואחריו כתב רבינו יהונתן בשיטה מקובצת ב״מ ד׳ מ״ה ואין אנו חוששין לגמרא דירושלמי דאותן רבנן בתראי שסדרו לנו התלמוד בבלי הביאו לנו בו כל אותן סברות שהן כהלכה הנאמרות בתלמוד ירושלמי ורוב תלמוד בבלי מהן כגון דברי ר׳ יוחנן ורשב״ל וכל הנקראין בשם רבי ומה שראו שהוא שלא כהלכה הניחו אותו בתלמוד ירושלמי עכ״ד.

ונביא בזה דברי הרב פראנקעל מה שהשיג על דבריהם בספרו מבוא הירושלמי וז״ל שם בד׳ מ״ו „ולברר הענין נחזור על סידור הירושלמי בכלל ונפתח בגדולים הרי״ף ז״ל כתב וכו׳ והעולה לכאורה מדברי רבינו הגדול שהירושלמי כלו היה ידוע למסדרי הבבלי וזהו הנאמר בפירוש לרבינו יהונתן ז״ל וכו׳ ודברי הר׳ יהונתן מראין קצת שהירושלמי היה כבר מסודר לפני מסדרי הש״ס בבלי ובזמננו קמו שני חכמים הרש״ל ראפאפארט והרב מוהר״ר צבי חיות ז״ל ואמרו בהחלט שהירושלמי היה כבר מסודר נגד עיני מסדרי הבבלי והביאו ראיות לזה והראיות האלה ישא רוח ואין בהן ממש ונזכיר קצתן ומהם יש לדון על השאר וכו׳ וגם דברי ה״ר יהונתן ז״ל אינם עולים שמה שכתב ואין אנו חוששין לגמרא דירושלמי דאותן רבנן בתראי שסידרו לנו את

התלמוד בבלי וכו׳ הנה גדולי הראשונים ובראשם רבינו חננאל והרי״ף ז״ל מכחישים אותו שהביאו מאמרי הלכה מהירושלמי במקום שלא נמצא פסק ההלכה בבלי או שאין להכריע ההלכה מהבבלי הרי לך שלא עלה על לבם מעולם שמה שהניחו המסדרים בתלמוד ירושלמי הוא מפני שראו שהוא שלא כהלכה וגם כבר הבאנו לעיל מאמרים של חכמי בבל הנמצאים בירושלמי ולא בבבלי ולמה הניחו אותם מסדרי הבבלי הכי גם בזה יש לומר מפני שהם שלא כהלכה וכו׳ הלא כל אלה מראין בבירור שהירושלמי לא היה מסודר לפני מסדרי הבבלי וגם מסדרי הבבלי לא בירו מן התלמוד ירושלמי כדעת ה״ר יהונתן וגם דברי הרי״ף צ״ע במה שכתב ואי לאו דקים להו דהא מימרא דבני מערבא לאו דסמכא לא קא שרו לה אינהו דמשמע דכל הגמ׳ דבני מערבא היתה ידועה לגמרא דילן וזה אינו כמו שהוכחנו עכ״ד פראנקעל.

אבל עדיין לא הוכיח לנו פראנקעל כלום כי כל הוכחותיו שכתב בזה נגד רבינו יהונתן ונגד הרי״ף אין להם לא שורש ולא ענף ואין כאן אפי׳ ראיה של כלום ממה שרבינו חננאל והרי״ף עצמו הביאו דברי הירושלמי וגם פסקו כן במקום שאין בבבלי סתירה ולא הובא המאמר או הענין ההוא בבבלי או שאין אנו יודעין להכריע פסק ההלכה ומהירושלמי הוא מוכרע שכל עצמו של רבינו יהונתן במה שאמר דרבנן בתראי שסדרו לנו התלמוד בבלי הביאו כל אותן סברות שהן כהלכה הנאמרות בירושלמי וכו׳ ומה שראו שהוא שלא כהלכה הניחו בתלמוד ירושלמי כל עצמו לא בא לאמר אלא בהענינים שדברו עליהם בתלמוד בבלי וסוגית הבבלי בהכרעת ההלכה אם לאיסור או להיתר אבל בודאי יש ויש בירושלמי שבבבלי לא דברו בהן כלל הכי יעלה על הדעת שסדר זרעים שיש בו ירושלמי ואין שם בבלי האם נאמר שכל זה נדחה מהלכה וכל מבין עם תלמיד יודע שאין סידור הש״ס ענין לסידור הרמב״ם והרי״ף שאם השמיטו איזה דבר זה ראיה שלדעתם זה נדחה מהלכה.

והן דברי הרי״ף במה שכתב ואנו לא סבירא לן הכי דכיון דסוגיין דגמרא דילן להיתירא לא איכפת לן במאי דאסרי בגמ׳ דבני מערבא וכו׳ ואי לא דקים להו דהאי מימרא דבני מערבא לאו דסמכא לא הוו שרי ליה אינהו״ ודבריו מבוארים דאם לא היינו מוצאים זה להתירא בבבלי בודאי היינו אומרים כהירושלמי אבל להיפך כיון שהדבר מבואר להדיא בבבלי להיתירא וידעינן דבודאי ראו דברי הירושלמי והוו בקיאין בו טפי מינן (וכמו שגם יבואר לפנינו) ואי לאו דקים להו דהאי מימרא דבני מערבא לאו דסמכא לא היו שרי לה אינהו.

והלא ממש כמו כן נהגו רבותינו פוסקי הלכות עם התוספתא הספרי והספרא שבודאי ראו אותם מסדרי התלמוד בבלי אבל במקום שידובר שם ממה שלא נזכר בתלמוד פסקו כן אבל לא במה שהוא סותר מפני שמסדר הבבלי כבר ראו זה כי מכיון שדברו מזה הנה בזה עצמו שלא הביאו זה ופסקו להיפך נודע שהוא שלא כהלכה ופשוט שזה הוא כוונת הרי״ף ואחריו רבינו יהונתן עם הירושלמי.

אמנם לבאר יסוד דברי הרי״ף הנה נעיר תחלה שלא הרי״ף הוא הראשון בזה ומצאתי בזה דברים מפורשין לרב האי ומשם נוכל ללמוד ולהבין ונביא דבריו כמו שהם ונפרשם ודבריו נמצאו בספר האשכול ח״ב הלכות ס״ת (עמוד 49) וה״ל נשאל לרב האי וכו׳ ונשאל עוד אנו מוצאין בתלמוד הלכות סתומות כגון שאלת חגי לכהנים לענין רביעי וחמישי ובתלמוד ארץ ישראל פירשו חשבונם וכן הא דגרסינן ודלמא במורבנין ובתלמוד א״י נאמר דיכון כעקר יש לסמוך אתלמוד א״י ולהחזיקו עיקר או יש לבקש לתלמודינו טעם אחר וכן הא דר׳ חנינא אשת

חמיו ואשת חתנו וחורגו ובתלמודינו התירו ובהא דאמר בתלמוד א"י כל משמיע קול אסור ובתלמודינו לא וכן אנינות בספק נפל והשיב דבר זה אינו מסוים „מיהו כל מה שמצינו בתלמוד א"י ואין חולק עליו בתלמודינו או שנותן טעם יפה לדבריו נאחזנו ונסמוך עליו דלא גרע מפירושי הראשונים אבל מה שמצינו שחולק על תלמודנו נעזבנו, והא דצם ר' זירא דלשתכח תלמודא דבבלאי ור' ירמיה אמר במחשכים הושיבני זה גמרא בבלי ואמר נמי בבלאי טפשאי דיתבי בארעא דחשוכה אמריתון שמעתא דמחשכי בזמנם לא נהיר להו טעמא דמתניתן כחכמי ארץ ישראל, דעדיין היו שם סנהדרין וגדולי החכמים היו בארץ ישראל וגזרות מרובות בבבל כדאיתא בשחיטת חולין פולמוסא אתא לפומבדיתא, ואגב שמדא נח נפשיה, ותו ודאי א"י נתקדשה מכל ארצות כדאמר ר"ז ש"מ אוירא דא"י מחכים, אבל בימי רב אשי ורבינא הי' שלום בבבל, ונפיש שמדא בארץ ישראל ואימעטא הוראה תמן ונחית מאן דהוה תמן לבבל כגון רבין ורב דימי וכולהו נחותי דנחתין הכא רובן חכימי דארעא ישראל ואמרו מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד והתורה מתגברת והולכת בימיו ודאי אוירא דא"י מחכים ואמרו ולציון יאמר איש ואיש יולד שם חד מנייהו כתרין מינן והני נמי (כלומר בני א"י) היו התם ונפיק מינייהו תלמודינו לכך עדיפא מתלמוד א"י, ותו קמייהו היו תלמוד א"י וידעו טעמי דקדמאי, והיכא דלא ניחא להו נאדו מן טעמי דקמייהו וכללא הוא דהלכה כבתראי, עד כאן דברי תשובת רב האי גאון ז"ל שם.

הנה בדברי רב האי מפורש ככל המבואר לאמר „מיהו כל מה שמצינו בתלמוד א"י ואין חולק אליו בתלמודינו נאחזנו ונסמוך עליו" אע"פ שגם הוא אומר מפורש כדברי הרי"ף ורבינו יהונתן „דקמייהו היו תלמוד א"י וידעו טעמי דקדמאי, והיכא דלא ניחא להו נאדו מטעמי דקמייהו וכללא הוא דהלכה כבתראי" והוא שפה אחת ודברים אחדים ממש עם דברי הרי"ף ורבנו יהונתן ככל אשר ביארנו דבריהם.

אמנם להבין דברי רב האי גאון יותר, וטעם דבריו הקצרים כי הרי"ף כפוסק העומד בתוך הסוגיא כתב רק דבר הידוע, ורב האי כמשיב לשואלו דבר (אף שהננו רואים שעיקר הדבר הי' ידוע גם להשואלים) ביאר הדבר אבל בקצרה בדרך הראשונים, ונבאר דבריו.

## פרק יח.

הנה באמת לא מצאנו כלל בשום מקום שהירושלמי נסדר ונחתם, ומה שכתבו הראשונים שר' יוחנן סידר הירושלמי יבואר לפנינו פירוש הדברים, אלא שהחוקרים בימינו שלא יכלו לצייר להם איך נולד הירושלמי, והנהו גם הוא לפנינו ים התלמוד התחילו לחפש מי סידרו ומי חתמו ויאמר החכם גרעץ בח"ב עמוד 436 לאמר „כאשר בבבל כן ראו אחרוני האמוראים ביהודה כי עת האסף לתורה שבעל פה הגיעו ויחברו את התלמוד הירושלמי, וכה היתה אז יהודה עזובה ושוממה והידיעות שהגיע לנו ממנה בימים ההם מעטות ומקוטעות עד כי לא נודע מי היו המעוררים הראשונים להעבודה הזאת ועל ידי מי נסדר ונחתם התלמוד ירושלמי אין ספק כי מעשה בני בבל היו לעינים לאחיהם שבארץ ישראל ויש רמז לזה כי באחרית המאה הראשונה ותחלת המאה השניה לאלף החמישי החלו בטבריא לאסוף החמר לגמרת ירושלמי (קדושין י"ג) עכ"ד גרעץ שם.

ונבאר הדברים ונראה אם יש לו שם במס' קדושין איזה רמז, ובכלל אם יתכנו דבריו אלה שיהי' אפשר לתת להם איזה קיום.

והנה החכם היקר המעתיק הר"ר שפ"ר שי' עשה מלאכתו באמונה, וביאר הדברים ונביא דבריו ונראה מה טיבם.

וז"ל וראיתי לבאר מעט הדברים להעיר לב המעיינים שם (בקדושין י"ג) „איתא כי נח נפשיה דרב אסי עיילו רבנן לנקוטינהו לשמעתתא א"ל ההוא מרבנן „ור' יעקב שמיה הכי אמר ר' אסי' אמר רבי מני כשם שאין אשה נקנית בפחות „משוה פרוטה וכו' ומפרש רש"י לנקוטינהו לשמעתתא כלומר נתקבצו בביה"מ ואמרו „כל ששמע שמועה חדשה מפיו יאמרנה באזני חבריו כדי לצרפם שלא ישתכחו „עכ"ל רש"י כי הי' המעשה בא"י כי רק שם חי ר' מני והוא הי' בר פלוגתיה דרבי „יוסי בר בון, ואולי יש להגיה ר' יוסי במקום רב אסי כי בזה תפתר על נקלה „מדוע נכנסו רבנן לנקוטינהו לשמעתתא אחרי מותו ולא אחרי מות חכם אחר כי „אם רב אסי הנזכר בזה הוא רבי יוסי בר בון הנה הוא מחבר ש"ס ירושלמי כמו „שהוכיח בדבר החכם וויים (בספרו ח"ג ד' 118) ולכן אחרי מותו נכנסו החכמים ללקט את העוללות ולהשלימן וכו' עכ"ד.

והנה אף שידענו שדורנו דור של השערות, וכבר נבנו לנו עולמות שלא היו במחשבה להבראות, עפ"י השערות משערים, ואחר זה החלטת מחליטים, אבל במקום הזה אין לפנינו כי אם עורבא פרח.

בגמרא שם נאמר רב אסי, אבל טוב להגיה רבי יוסי, ואם נגיה ר' יוסי אז טוב לאמר שזה הוא ר' יוסי בר בון, ואם זה הוא ר' יוסי בר בון טוב לאמר כי על כן נכנסו לאנקיטינהו לשמעתתיה מפני שהוא חתם להירושלמי, כאילו בלא זה לא הי' אפשר שיחבבו תלמידיו לשמעתתיה, מה שמצינו כזאת וכזאת בגמ' אמנם נראה ונבחון אפשרות ההגהות האלה.

הן דבר ברור הוא כי אף אם נגיה בגמ' רבי יוסי תחת רב אסי לא יהי' זה רבי יוסי בר בון כי אם ר' יוסי חברו של ר' יונה כידוע כי בכל מקום שנזכר בבבלי ר' יוסי בר בון נאמר עליו בכל מקום ר' יוסי בר אבון, ורק ר' יוסי חברו של ר' יונה הוזכר בשם ר' יוסי סתם ולפנינו עוד נדבר מזה, ואם כן אם נגיה ר' יוסי יהי' זה רבו של ר' מנא שר' מנא הי' בנו של ר' יונה ובכמה מקומות בירושלמי יקרא ר' מנא לרב יוסי רבי (עי' קדושין פ"ג הי"ד שקלים פ"ז ה"ה) ואמר הקשותי לפני ר' יוסי (בריש ברכות) וכאן במס' קודשין ד' י"ג הלא נאמר א"ל ההוא מרבנן ור' יעקב שמיה הכי אמר ר' אסי אמר ר' מני. ואיך אפשר להגיה כאן ר' יוסי ואפי' ר' יוסי בר בון לא יתכן שיאמר בשם ר' מנא לפי שהי' גדול ממנו.

אבל באמת אין כאן שום מקום להגה, כי ר' מני אשר רב אסי אמר בשמו הוא ר' מני הראשון שאמרו בשמו גם ר' אלעזר וגם ר' חייא בר אבא (עי' ירושלמי פסחים פ"ד ה"ט מ"ש פ"א ה"ב) וכן באמת אמר גם רב אסי בשם ר' מני זה (עי' ירושלמי קדושין פ"א ה"ג).

אמנם יותר מזה עי' במס' בבא בתרא (ד' נ"ט ב) מפורש בגמ' אמר רבי אסי אמר ר' מני ואמרי לה אמר רבי יעקב אמר רבי מני החזיק במפח החזיק בד' מאי קאמר אמר אביי הכי קאמר וכו' הרי שאביי כבר מפרש דברי רב אסי בשם ר' מני כי רבי אסי ור' אמי היו בדור רב הונא כידוע, וכדאמרינן במס' גיטין (ד' נ"ט) דאפי' רבי אמי ור' אסי כהני חשיבי דארץ ישראל מיכה הוו כייפי ליה לרב

הונא וראינו בזה מפורש דבאמת אמר ר׳ אסי תלמידו של ר׳ יוחנן בשם ר׳ מני הראשון.

וגם כאן במס׳ בבא בתרא נאמר ואמרי לה אמר ר׳ יעקב א״ר מני, וראינו מזה שהוא הי׳ עם ר׳ מני ועם ר׳ אסי ועל כן הי׳ ספק מי אמר ובאמת כי בקדושין שם נאמר, אמר להו ר׳ יעקב בשם ר׳ אסי משמיה דר׳ מני, ור׳ יעקב זה נראה דהיינו ר׳ יעקב דרומייא שמצאנו אותו באמת בירושלמי לפני רב אסי (עי׳ ירושלמי מ״ש פ״ג ה״ד יבמות פ״א).

ולמרבה הפלא יאמר לנו גרעץ „אין ספק כי מעשה בני בבל היו לעינים לאחיהם שבא״י ויש רמז לזה (בקדושין י״ג) כי באחרית המאה הראשונה ותחלת המאה השניה לאלף החמישי החלו בטבריא לאסוף החמר לגמרת ירושלמי״ והאין ספק הזה הוא רק טעות דמוכח אפי׳ לפי דבריהם בעצמם, כי אם כן הדבר, כי באחרית המאה הראשונה ותחלת השניה החלו לאסוף החמר, אם כן איך „אין ספק כי מעשה בני בבל היו לעינים לאחיהם שבא״י״ והלא אז עדין לא נולד רב אשי כ״ש שעדין לא התחלו בסידור הבבלי, ואיך היו אז בני בבל לעינים לאחיהם שבארץ ישראל הן סוף המאה הראשונה הוא ימי אביי ורבא כידוע, וזה רק פרי השערות שמתחלה הרי זה השערה, ואחר זה אין בזה ספק כלל, אע״פ שהכותבם בעצמו לא דקדק בשמועתו וסותר את עצמו מניה וביה.

ומה שנתמכה השערות גרעץ בהשערת וויים לאמר „כי אם רב אסי הנזכר בזה הוא ר׳ יוסי בר בון הנה הוא מחבר הש״ס ירושלמי כמו שהוכיח בדבר החכם וויים״ הקורא ידמה שבאמת יש לו לוויים שם הוכחות מגמרא ומדברי הראשונים ראיות ברורות, או לכל הפחות איזה ראיות שיש בהן ממש, וכי באמת הוכיח כן אבל הנה דברי וויים שם הגם רק השערה שהוא רוצה לשער „אולי הדבר כן.

החכם וויים יאמר שם „ולא נפלאת ולא רחוקה היא לשער כי ר׳ יוסי בי ר׳ בון עצמו לקח הדבר בידו והשלים מה שכבר החל רבו ר׳ יוסי אשר ירה אבן פנתו לחבור התלמוד אם נשית לב על מספר גדול ממאמריו ההלכותיים נמצא שהם לרוב כמו חותם השקלא וטרי׳ של הפיסקא שבמשנה, וכאופן שנמצא בתלמוד הבבלי שאחרי השקלא וטריא התלמודי של האמוראים הקודמים מחובר לרוב הכרעת רב אשי, ואחרי שלפי קבלתנו הי׳ רב אשי מסדר הבבלי קרוב הדבר שזאת ההכרעה היא סימן הסידור וההכרעה של המעריך ועתה במצאנו המנהג הזה גם בר׳ יוסי בר בון בירושלמי, לא רחוקה היא ההשערה שהוא הי׳ בבחינת סדור ירושלמי בערך רב אשי בסידור הבבלי אבל איך שהי׳ ברור הדבר שבדור הזה נחתם הירושלמי עכ״ד.

והנה יודע ההכם וויים שאין לו כי אם השערה בעלמא והוא משתדל לפני הקורא לבלי להרחיקה לגמרי, כי באמת אין כאן אף צל ראיה, הן הוא עצמו אומר שר׳ יוסי בר בון הוא האחרון כמעט בירושלמי (עי׳ פראנקעל מבוא הירושלמי) אם כן בהכרח שיבואו דבריו לבסוף, וממש כן הוא עם רב אשי שאם לא הי׳ לנו קבלה גמורה שרב אשי סידר הש״ס, ואם לא הי׳ לנו ראיות ברורות על זה מלשונו של רב אשי ודברי היושבים לפניו שנתבאר כבר בפ״ו. והי׳ איש בא לפנינו בהשערה לבד שרב אשי סדר וחתם הש״ס, מפני שהוא בא בסוף היינו משיבים לו אין בדבריך כלום אם היינו מוצאים שרב אשי בא לבסוף בשקלא וטריא של אמוראים שהי׳ הוא קשיש מהם ושלא כסדר הסוגיא, או הסדר הדרוש, אז הי׳ מקום להביא ראי׳ שזה מפני שרב אשי חתם הש״ס, על כן באו דבריו

לבסוף והוא סימן הסדור וההערכה של המעריך, אבל אם באו דברי רב אשי אחרי דברי האמוראים הקודמים לו, הלא כן צריך להיות מטבע הדבר שדברי הקודמים יבואו תחלה ואחר זה מה שהוסיפו על דבריהם המאוחרים, והנה הוא מביא לנו ראי' ממה שבהכרח כן צריך להיות, ובכלל כלל גדול הוא שאין ראיות של „זאת חקרתיה כן הוא" ראיה של כלום, אם הרגיש בהן הכותב ראיה של הרגשה, עליו להביאה לבית המדרש של החקירה, כמו שהיא, ולהגיש עצומותיו. לאמר זאת מצאתי יוצא מהסדר הכירו נא, אבל לא לדבר השערות, על ידי ראיות שאין בכח הכותב להראות עליהם, עד שאיננו יכול לפרטם ולהביאם לפנינו (יח).

וכל זה אם הי' לנו קבלה מפי הראשונים שהירושלמי נסדר לחתימה ונחתם, אם כי גם אז לא הי' מקום להשערות שאינם מבררים כלום, אבל אז הי' מקום לחקירה כזאת, אבל עתה שאין לנו קבלה כזאת ומשמעות דברי הראשונים להיפך, הלא בעסקם בזה וירצו לאמר מי חתם הירושלמי, הי' להם להתחיל חקירתם מזה עצמו לברר לנו מתחלה שגם הירושלמי נחתם, ואחר זה היו יכולים לחקור ולדרוש באיזה זמן נחתם ומי הי' החותם.

אבל גרם להם זה כמו שאמרנו בתחלת הפרק שהם לא ציירו לעצמם איך אפשר באופן אחר, הן הירושלמי לפנינו ובודאי שנסדר ונחתם, אבל באמת אינו כן וכמו שיבואר בפרק שלפנינו.

## פרק תשעה עשר.

יודע כל מבין ובקי בגמרא, כי אף שכן הדבר שרב אשי סדר וחתם הש"ס, אבל זה ברור שכבר הי' סדר התלמוד כלו לפני רב אשי, רק כי רב אשי הוסיף עליו את הסידור הנוגע לחתימה, והנוגע להכרעת ההלכה מתוך הסוגיא, והנוגע לבירורי הספיקות שעסקו אז יחד רב אשי וסייעתו להשוות דבר קבלתם איש מפי

---

הערה (יח). ובדבר ר' יוסי פתם רבו של ר' יוסי בר בון ראיתי להעיר בזה דהנה במס' בבא בתרא (ד' קנ"ז ב) אמרינן אמר רבינא במהדורא קמא דרב אשי אמר לן (הכרעתו) ראשון קנה במהדורא בתרא דרב אשי אמר לן יחלוקו וכתב הרשב"ם וז"ל מהדורא בתרא כשחזר לימודו פעם שניה נמצא בתשובת רב האי ובפירוש ר"ח רב אשי חיה ששים שנה ובכל שנה מחזר לימודו בשני חדשי הכלה וכשהגיעו שלשים שנה סיים כל לימודו וכן עשה בשלשים שנים אחרונים וכו' והחכם פראנקעל במבוא הירושלמי ערך ר' יוסי השיג על זה וכתב „ושמענו דבר מיוחד לר' יוסי שלמד לימודו במהדורא תניינא עי' פסחים פ"ה, ובאמוראי בבלאי מצינו זה לבד לרב אשי עי' ב"ב קנ"ז ורבנו האי פירש בזה פירש חדש ואפשר לו ראה רב האי הירושלמי הוה מפרש לה כפשוטו" אלה דברי פראנקעל ולחנם השיג כי באמת גם כוונת רה"ג ורש"ג כפשוטו וז"ל רש"ג באגרתו „ונהג רב אשי רשוותא במתיבתיה קרוב לס' שנין והיינו דאמרינן בפ' מי שמת במהדורא קמא וכו' דהכי תקינו רבנן למתני בבל שתא תרתין מסכתא דהדר תלמודא כוליה בתלתין שנין וכיון דרב אשי מלך קרוב לשתין שנין הוו הכי תרתי מהדורי" ופשוט דגם רש"ג מפרש לה כפשוטו ולא קאי דוקא על סידורי הש"ס כי אם על הלימוד במתיבתא ככל ראש מתיבתא וכמו שהוא אומר מפורש „דהכי תקינו רבנן למתני וכו'" וכההיא דר' יוסי בירושלמי, רק שהוא מבאר איך למד במתיבתא מסכתא אחת שני פעמים מפני שארכו ימי שבתו בראש ס' שנה, וביארנו דברים פשוטים כאלה מפני כי החכם וויים לקח לו את דברי פראנקעל אלו והפכם לאמר שר' יוסי הי' המסדר לתלמוד ירושלמי (ח"ג 114) ועל כן גם יאמר כאן בפשיטות אצל ר' יוסי ב' ר' בון „כי הוא השלים מה שכבר החל רבו ר' יוסי אשר ירה אבן פנתו לחבור התלמוד" ובאמת כי מעולם לא נתכונו רב שרירא גאון ורב האי להוציא דברי הגמ' במס' ב"ב מפשטן, וכן הם דברי הירושלמי, ולחנם השיג עליהם פראנקעל וכתב שלא ראו הירושלמי.

רבו ולברר במתיבתא הרבה והרבה ספיקות שנפשטו אצלם יחד ממתניתן ובריתא וזה הי' רוב עסק אמוראי סידור הש"ס יחד עם רב אשי, וכבר עמדנו על זה בקצרה בפ"ו ויבואר בפרט בחלק שלפני זה. ואף זה הוא הכונה לאמר שרב אשי סידר הש"ס.

אמנם התלמוד בכלל כבר הי' נסדר הרבה לפני רב אשי על פי סדר המשנה, וברוב מקומות לא נשתנה בזה דבר ע"י רב אשי וסייעתו, ונשאר גם לפנינו כמו שהי', ולא לבד בתחלת ימי רב אשי קודם שסדר הוא, כבר הי' כן, כי אם גם קודם זה, ולא לבד השמעתות של האמוראים מימים ההם הי' להם בתלמודם כי אם כבר הי' להם סתמא דגמרא לפרושי מתניתן, והברייתות השייכות לכל משנה ומשנה, וכבר היו שונין כן במתיבתא את המשנה עם התלמוד אשר כבר נסדר להם מהקודמים לפניהם, ובכל דור נתוסף על זה ונקבע בגמ' ובסדר התלמוד כל אשר הוסכם במתיבתות הכוללות אצל ראשי הדור.

ובמס' עירובין (ד' ל"ב ב) גרסינן במשנתינו נתנו באילן למעלה מעשרה טפחים וכו' ובגמ' אמרינן על זה יתיב רבי חייא בר אבא ורבי אסי ורבא בר נתן ויתיב רב נחמן גבייהו ויתבי וקאמרי האי אילן דקאי היכא אילימא דקאי ברשות היחיד מה לי למעלה מה לי למטה רשות היחיד עולה עד לרקיע ואלא דקאי ברשות הרבים דמתכוין לשבות היכא אילימא דנתכוין לשבות למעלה הוא ועירובו במקום אחד הוא אלא דנתכוין לשבות למטה והא קא משתמש באילן לעולם דקאי בר"ה ונתכוין לשבות למטה ורבי היא דאמר כל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות אמר להו רב נחמן ישר וכן אמר שמואל אמרו ליה פתריתו בה כולי האי אינהו נמי הכי קא פתרי בה אלא הכי אמרו ליה קבעיתו ליה בגמרא אמר להו אין.

וראיה זו לבדה כתבה רב שרירא גאון באגרתו וז"ל שם „ובכל דרא ודרא מן אילין דרי הוה אית להון שמעתתא דגרסי להון רבנן ומסדרי להון תדיר וכו' ואמרין להון יתהון במתיבתא וקבעין ליה בגמרא וגרסי להו כולהו רבנן כדאמרינן גבי עירוב שנתנו באילן וכו' אמרו ליה פתריתו בה כולי האי אמר להו אתון נמי פתריתו בה טובא הכי קאמינא לך קביעתו לה נמי בגמרא" (וזה נראה גירסא יותר מחוורת בגמ') עכ"ד רש"ג שם ועוד נביא יתר דבריו שם.

ועי' עוד במס' פסחים (ד' פ"א א') דגרסינן שם בעי רב יוסף כהן המרצה בתמיד הותרה לו טומאת התהום או לא את"ל כהן המרצה בקרבנותיהן של נזיר ועושה פסח הותרה לו טומאת התהום כהן המרצה בתמיד מאי מי אמרינן וכו' אמר רבה ק"ו ומה במקום שלא הותרה טומאה ידועה וכו' אמרי ומי דיינינן ק"ו מהלכה והתניא וכו' אלא אמר רבא יליף מועדו מועדו מפסח.

אחר זה גרסינן בגמרא וטומאת התהום גופא היכא כתיבא א"ר אלעזר אמר קרא כי ימות מת עליו במחוורת וכו' אשכחן נזיר עושה פסח מנלן אמר ר' יוחנן אמר קרא וכו' רשב"ל אמר וכו' מיתיבי אי זה הוא טומאת התהום וכו' אלא טומאת התהום הלכתא גמירי לה וקרא אסמכתא בעלמא.

והדבר יפלא שכבר קודם זה מקשינן על רבה דרצה לפשוט בעית רב יוסף מק"ו ומי דיינינן ק"ו מהלכה הרי שכבר ידעו שטומאת התהום הלכה ותיכף אחר זה ישאלו בגמ' וטומאת התהום היכא כתיבא.

וכבר עמד ע"ז רש"י ז"ל וכתב „וטומאת התהום שהותרה בנזיר ועושה פסח היכא כתיבא והך בעיא איבעיא בי מדרשא מקמי הא בעיא דרב יוסף ובשני דרב

יוסף כבר איפשיטא הך מסקנא דלקמן דטומאת התהום גמרא גמירי לה משום הכי פרכינן לעיל ומי דיינינן ק״ו מהלכה עכ״ל רש״י ז״ל.

והזינן בזה שזה כבר הי׳ מסודר ובא עד שהקשו בפשיטות מדבר ידוע לפי שכבר גרסו המסקנא כן בתלמודא וזה הי׳ בימי רבה ורב יוסף.

ועי׳ עוד במס׳ חולין (ד׳ ס״ה א׳) סוגי׳ ארוכה של סתמא דגמרא על הברייתא ת״ר את אלה מהם תאכלו את הארבה ארבה זה גובאי סלעם זה רשון וכו׳ דבי ר׳ ישמעאל תנא אלו כללי כללות, ואלו פרטי פרטות ארבה זה וכו׳ במאי קמיפלגי תנא דבי רב ותנא דבי ר׳ ישמעאל בראשו ארוך וכו׳ תנא דבי ר׳ ישמעאל סבר אשר לו כרעים כלל ארבה סלעם חרגול חגב פרט למינהו חזר וכלל וכו׳ והא לא דמי כללא קמא לכללא בתרא כללא קמא וכו׳ כללא בתרא עד דשוו בארבע סימנין תנא דבי ר׳ ישמעאל בכללי ופרטי כהא גוונא דאין ודאמרינן נמי בעלמא דדאין תנא דבי ר׳ ישמעאל בכללי ופרטי כהאי גוונא מהכא (יט).

והנה כאן כבר נתפרש לנו לדעת דמה שמשתמשים בזה בסוגיות אחורות הוא על פי מסקנת הסוגיא כאן (ועי׳ לעיל התימת התלמוד פרק י״ז) ועי׳ במס׳ זבחים ד׳ ד׳ ע״ב דאמרינן רבינא אמר לעולם דנין ולד׳ חזר וכלל אמר ליה רב אחא מדיפתי לרבינא והא לא דמי כללא קמא לכללא בתרא כללא קמא מרבה וכו׳ הא תנא דבי ר׳ ישמעאל בכללי ופרטי דריש כהאי גוונא.

ועי׳ לדוגמא במס׳ יבמות ד׳ פ״ז במשנתינו ואין יורשין של זה ויורשיו של זה יורשין כתובתה וכו׳ ובגמרא שם (ד׳ צ״א א) גרסינן ע״ז כתובה מאי עבידתה אמר רב פפא כתובת בנין דיכרין וכו׳ ועי׳ במס׳ כתובת (ד׳ נ״ג א) בעי רבא מוכרת כתובתה לבעלה וכו׳ הדר פשטה וכו׳ מתיב רב אידי בר אבין מתה אין יורשין של זה יורשין כתובתה והוינן בה כתובה מאי עבידתה ואמר רב פפא כתובת בנין דכרין ואמאי הכי נמי נימא וכו׳ ויש בגמרא הרבה כיוצא בזה, וזה הוא ממה שהי׳ כבר לימוד ערוך לפניהם שנקבע בגמרא.

והבאנו דוגמא זו בפרט לבאר בה דברי רב שרירא גאון שם שכתב „ואתא דרא אחרינא ואימעיט ליבא והנך מילי דהוו פשיטין להון לראשונים ופרשו להון

הערה (יט). וראיתי להעיר בזה דשם בחולין ד׳ ס״ה ע״ב בא בתוך סוגית הגמ׳ פריך רב אחאי מה להנך שכן אין ראשן ארוך וכו׳ אלא אמר רב אחאי וכו׳ אם אינו ענין לגופו תנהו ענין לראשו ארוך ואחר זה בא לשון הגמרא שהועתק בפנים במאי קמיפלגי ועי״ש ברש״י ז״ל שכתב וז״ל ה״ג פריך רב אחאי עד תנהו ענין לראשו ארוך והדר גרסינן במאי קמיפלגי עד כהאי גוונא מהכא והדר גרס אמר מר אי שמו חגב וכו׳ עכ״ל ונראין הדברים כי היו נוסחאות קדמונים שגרסו דברי רב אחאי לתוספת הסוגיא ואחריה, וזה יוכל להיות להערה כי אולי שדברי רב אחאי שהי׳ כבר מרבנן—דמפרשי (עי׳ התימת התלמוד פכ״ג) לא נקבעו מתחלה בתוך עצם סגנון הסוגי׳, ורש״י ז״ל נשמר מזה כי דברי רב אחאי הלא שייכים בתוך הסוגי׳ על כן העמיד רש״י ז״ל הגירסא כן.

ואולי הי׳ כן בעוד שאר מקומות של פריך רב אחאי, ונבין בזה יותר הלשו בקדושין ד׳ י״ג שכבר עמדנו עליו שם בפכ״ג.

ונעיר עוד שאולי זה הוא טעם הרי״ף והרמב״ם בההיא דמנחות ד׳ מ׳ ע״ב אמר רבא הא מילתא אמרי וכו׳ היא של בגד ובנפיה של עור חייבת וכו׳ רב אחאי אזיל בתר כנף, והם פסקו בפשיטות דאזלינן בתר בגד ועי׳ בכ״מ פ״ג מה׳ ציצית ה״ז ובב״י סי׳ י׳ שלא מצא טעם לזה, ועי״ש מה שהביא בשם מהרי״ק, ונראה דהיתה גרסתם בגמ׳ פריך רב אחאי ז״ל זיל בתר כנף, כמו שהוא בכל מקום ואי אפשר להאריך כאן, אבל הערנו על זה לדון מזה, על הסגנון בסוגי׳.

לתלמידייהו והוו כגון הנך פירושי דלא צריכי כולי עלמא למגרסינהו ולמקבעינה בגמ׳ הוו השתא בההוא דרא ספיקי וצריכי למקבעינו בגמרא ובגירסא״ עכ״ל ומבואר הדבר גם מדברי הגמרא כאן, הנה במשנתינו מפורש דאין לה כתובה, ואחר זה בא במשנתינו ואין יורשין וכו׳ יורשין כתובתה, וזה הלא סתירה מבוארת, ובודאי שגם קודם רב פפא בהכרח נתבאר זה לתלמידים שהכוונה אין יורשין וכו׳ יורשין כתובתה לכתובת בנין דיכרין, ובימי רב פפא כבר נקבע זה על ידו בגמרא ורב אידי בר אבין כבר הביא זה מסוגית הגמ׳ ומזה יש לדון על שאר מקומות כיוצא בזה בגמ׳.

וראיתי להרב פראנקעל במבוא הירושלמי (ד׳ מ״ז) שכתב שם וז״ל וכאשר נעמיק לשאול איך סידרו רב אשי והבאים אחריו את התלמוד וכו׳ יתברר לנו שקצת שיטות נשנו כבר בשלימותם בבתי המדרש כלומר מאמר של אמורא פלוני או מחלוקת אמוראים היו שגורים בפי התלמידים עם הקושיות והתירוצים אשר באו עליהם בדור הקודם והיו נקשרים בפי התלמידים לאחד עם עיקר המאמר וכו׳ ועי׳ כתובות ע״ג אמר רבה מחלוקת בטעות שתי נשים אבל בטעות אשה אחת ד״ה אין צריכה הימנו גט אמר ליה אביי והא מתניתן דטעות אשר אחת וקמותבינן תיובתא מיניה ופירש״י ד״ה והא מתניתן דטעות אישה אחת היא ואע״ג דאנן הוא דאותבינן ולא רב איירי בה קושיא היא לרבה דהאי דברי הכל דקאמר וכו׳ אלא דקסבר ליכא למאן דאמר בכהאי גוונא דלאו דעתיה אתנאיה והא קא חזינא דכל בני מדרשה דאותביה סלקא דעתין למימר הכי עכ״ל הרי לך שלא לבד הפלוגתא דרב ושמואל היתה ידועה אלא גם הקושיא אשר הקשו שם אשמואל היתה שגורה בפי כל עד שאביי מקשה מינה לרבה עכ״ד פראנקעל.

ולא ידעתי איך חשב פראנקעל זה לדבר חידוש להעיר על זה, עד שחשד את ראפאפארט שלא ידע מזה וכתב עליו שם (ד׳ מ״ז) „והרב רש״ל וכו׳ ולו ירד הרב לאופן סדר הבבלי וכמו שיבוא להלן לא שת לבו לראיות כאלה״ כי הלא זה אין צריך לפנים והוא דבר ידוע לכל בר בי רב דלא לבד המימראות של האמוראים הקודמים כי אם גם את אשר הקשו עליהם ממשנה או ברייתא היתה ידועה במתיבתא גם קודם רב אשי, וסייעתו, ומהם נשתלשלה ובאה בקבלה לדור רב אשי, ולא סגי בלאו הכי והוא דבר פשוט שאי אפשר להיות בענין אחר, והוא כן בכל הש״ס, ועי׳ במס׳ בבא מציעא (׳ ל״ו א) אתמר שומר שמסר לשומר רב אמר פטור ור׳ יוחנן אמר חייב וכו׳ יתיב ר׳ אמי וקאמר לה להא שמעתא (דר׳ יוחנן רביה רש״י) איתיביה ר׳ אבא מר ממל לרבי אמי השוכר פרה מחבירו וכו׳ ואם איתא לימא ליה וכו׳ א״ל הכא וכו׳ ולהלן שם גרסינן בגמ׳ אתמר פשע בה ויצאת לאגם ומתה כדרכה אביי משמיה דרבה אמר חייב רבא משמיה וכו׳ ואמרינן בגמ׳ אמר ליה אביי לרבא לדידך דאמרת מלאך המות מה ליה הכא ומה ליה התם האי דאיתביה ר׳ אבא בר ממל לרבי אמי ושניה ליה בשנתנו לו בעלים רשות להשאיל ולימא ליה וכו׳ וראיות על זה ודוגמאות הן למותר אחרי שהוא דבר ידוע, ומובן מעצמו שהיו ידועים במתיבתא גם קודם שנסדרו על ידי רב אשי.

אבל העיקר בזה הוא שזה וכיוצא בזה כבר נקבע להם בגמ׳. לגרוס כן אצל משנה זו וזו, עפ״י נוסח קבוע ומוטבע, ובלשון אחד מוסכם, וכלשון הגמרא במס׳ עירובין „קבעיתו ליה בגמרא אמר להו אין״ וזה הי׳ כבר בימי האמוראים הראשונים היינו אחר רב ושמואל, דהאמוראים דאיירו שם הם ר׳ חייא בר אבא ורב אסי והם שאלו כן לרב נחמן וכן הלך ובא הסדר אצלם עד הדור האחרון

הוא דורו של רב אשי, ואמוראי סידור הש"ס היינו רב אשי וסייעתו, הם הוסיפו בכל סוגי' את הנאמר מהדור האחרון לפניהם, וגם לבד זה עסקו בסידור הש"ס לחתימה, היינו כל הנוגע להכרעת ההלכה מתוך הסוגיא וכל הנוגע ובירורי הספיקות, וכל הנוגע להלשונות של המתיבתות שברבות הימים הי' גם בזה שינוים במקומות ונמצאו מקומות שלא ראי זה כראי זה, כל זה נתברר על ידי כולם יחד ובהשוואת קבלותיהם. אבל זה ברור כי גם קודם דור רב אשי הי' להם סדר הגמרא על המשנה.

ועי' דבר נפלא במס' סוכה ד' מ"ג על מתניתן דלולב וערבה ששה ושבעה דאמרינן בגמ' אמאי טלטול בעלמא הוא וכו' אמר רבה וכו' אי הכי האידנא נמי אנן לא ידעינן בקביעא דירחא אינהו דידעי בקבועא דירחא לידחו אין הכי נמי דתנן חדא ביום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת כל העם מוליכין את לולביהן להר הבית ותנן אידך לבית הכנסת שמע מינה כאן בזמן שבית המקדש קיים כאן בזמן שאין בית המקדש קיים שמע מינה, זה הוא כל הסוגיא של סתמא דגמרא כאן, והוא מסקנא גמורה עם כל לשון מסקנא שבש"ס שמע מינה כאן בזמן וכו' שמע מינה.

אבל לפנינו שם אחר דף אחד (בד' מ"ד) פרכינן שם על פי מסקנא זו ואמרינן והא יום טוב ראשון דלדידן לא דחי ולדידהו דחי אמרי לדידהו נמי לא דחי ואלא קשי' הני תרתי דתנא חדא כל העם מוליכין את לולביהן להר הבית ותני' אידך לבית הכנסת ומתרצינן כאן בזמן שבית המקדש קיים כאן בזמן שאין בית המקדש קיים לא אידי ואידי בזמן שבית המקדש קיים ולא קשיא כאן במקדש כאן בגבולין.

וכבר עמדו על זה התוס' בד' מ"ג וכתבו בד"ה אינהו דידעי בקביעא דירחא אין הכי נמי אין מסקנא זו קיימא דלקמן מסקינן כיון דלדידן לא דחי לדידהו נמי לא דחי ומשנה דקתני מוליכין לולביהן לבית הכנסת מוקמינן בזמן שבית המקדש קיים ובגבולין עכ"ל.

אבל הנה נשאר לפנינו במקום הזה כל הלשון של סתמא דגמרא שקודם דור רב אשי (כ).

---

הערה (כ). הרב שי"ר בתלדות ר"ח הערה ט"ז כתב לאמר „ודבר שאצ"ל הוא למבין שמה שאמרו בחגיגה (ד' י' א') הפורש התלמוד לתלמוד וברש"י מתלמוד בבלי לירושלמי הכונה רק על דרך הלימוד שם ושם לא על הספרים הכתובים בשתי הארצות ששני התלמודים לא היו עוד בעולם בימי האמוראים" כמו שהוכחתי ברור במ"א „וכן פירוש תלמודא בכל מכום דרך הלימוד ועליו צם ר' זירא דלישתכח מיניה עכ"ל וכפל דבריו בכרם חמד ח"ו עמוד 128 והאריך בזה ע"ש אבל במח"כ עירבב שני מושגים יחד זה ודאי שזה לא קאי על ספרים כתובים. אבל מה שיאמר יחד עם זה „ששני התלמודים לא היו עוד בעולם בימי האמוראים כמו שהוכיח ברור במקום אחר" לדעתי אין ספק כלל שלא הוכיח שם כל מאומה, כי הוא נגד המציאות, וההיא דר' זירא צם קאי באמת על דרך הלימוד בכלל וכן ההיא דר' ירמיה שם, לפי שזה ענין המאמרים ההם, אבל בההיא דחגיגה כמו שהפירוש בדברי רב ושמואל שם כפשוטו כן בהכרח הפירוש בדברי ר' יוחנן שלשון הגמרא שם הוא וליוצא ובא אין שלום אמר רב כיון שיצא אדם מדבר הלכה לדבר מקרא שוב אין לו שלום ושמואל אמר זה הפורש מתלמוד למשנה ור' יוחנן אמר אפי' מתלמוד לתלמוד, ואין הטעם מפני גריעות זה או זה, כמו שאין זה טעמם של רב ושמואל, אבל הכונה למי שרוצה לשנות בגדולתו הדרך שהורגל ושקבע ליסוד למודו.

אבל הרב שי"ר הי' לו מושג זר מסידור הש"ס עד שהוא אומר בכרם חמד שם (עמוד 127) „שהתלמוד לא נסדר עכ"פ עד תלמידי רב אשי ונחתם בזמן מאוחר עוד"

ולא נאריך כאן בדוגמאות מענין זה כי לבאר איך הי' סדור הש"ס קודם דור רב אשי מקומו אצלינו בהחלק שלפני זה, וכל דברינו במקום הזה רק לדון מהבבלי על הירושלמי.

כי אמנם כן הדבר שאף שבירושלמי לא נעשה את אשר נעשה ע"י רב אשי וסייעתו להתלמוד בבלי בכל זה יש לנו תלמוד ערוך מהירושלמי ולחנם טען גרעץ לאמר „וכה היתה יהודה אז עזובה ושוממה והידיעות שהגיעו לנו בימים ההם מעטות ומקוטעות עד כי לא נודע מי היו המעוררים הראשונים להעבודה הזאת ועל ידי מי נסדר ונחתם התלמוד הירושלמי" וכל זה טענה של חנם ותמה על עצמך אם לא היתה אז יהודה עזובה ושוממה למלאכה גדולה כזו לסדר את התלמוד הירושלמי, שזה דורש קבוץ גדול של כל חכמי המתיבתות שם יחד ומשך זמן של עשיריות שנים כמו שהי' באמת אצל רב אשי וסייעתו איך היתה עזובה ושוממה לבלי נודע מי עמד בראש המפעל הגדול הזה ואיך אפשר שלא נודע ולא נמסר שמו, וגם עצם הדבר לא נודע כלל, והוא גם מוכחש מהראשונים כמו שנבאר בפרק כ"א.

## פרק עשרים.

אבל הדבר ברור שהירושלמי נשאר בסדור המתיבתא הראשונה היינו סדר הגמרא של דור ר' יוחנן שהוא האריך ימים והגיעו ימיו עד ימי דור אביי ורבא, כי איך שיהי' אם הי' רבה תלמידו של ר' יוחנן או לא הי', שכבר האריכו בזה, אבל הלא זה ודאי מפורש בגמרא דכתובות ד' קי"א שלחו ליה אחוהי לרבה יודע הי' יעקב וכו' אע"פ שחכם גדול אתה אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו וא"ת אין לך רב יש לך רב ומנו ר' יוחנן ואם אין אתה עולה וכו' ורק ימי דור אחד שלם עמד בארץ ישראל אחרי ר' יוחנן כי הדור אחרי רבה היינו בימי אביי ורבא כבר נפיש שמדא טובא בארץ ישראל והגיעו להם ימים רעים מגזירות כוללות ורב שרירא גאון באגרתו יאמר „ובתר הכי אביי ורבא ונפיש שמדא בארץ ישראל ואימעיטא הוראה תמן טובא ונחית מאן דהוה תמן מן בבלאי כגון רבין ורב דימי וכולהו נחותי דנחיתו להכא „ויותר מזה מפורש בדברי תשובות רב האי גאון שהובא לעיל פי"ז שהתחיל בדברי רש"ג והשלימן וכתב „אבל בימי רב אשי ורבינא הי' שלום בבבל ונפיש שמדא בא"י (וזה הותחל כבר בימי אביי ורבא כמו שכתב רש"ג וכמו שידענו גם מדברי הגמ') ואימעיטא הוראה תמן, ונחית מן דהוה תמן לבבל וכו' ואמרו מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד והתורה הולכת ומתגברת בימיו, ודאי אוירא דא"י מחכים וכו' והני נמי הוי התם ונפיק מנייהו תלמודינו, לכך עדיפא מתלמוד א"י, ותו קמייהו הוי תלמוד א"י וידעו טעמי דקמאי והיכא דלא ניחא להו נאדו מן טעמי דקדמייהו וכללא הוא הלכה כבתראי עכ"ד.

ואם נודע שכן הדבר שהרבה מגדולי חכמי א"י באו אז לבבל ובודאי שהי' תלמודם בידם, ובידענו עד כמה חבבו ומסרו נפשם בבבל לדעת דברי ראשוני אמוראי א"י, ואמר ההוא מרבנן אזכי ואיסק ואגמרה לשמעתא מפומיה דמרה כי סליק וכו' (חולין נ' א') ועתה כי היו גדולי הדור אתם, הלא ברור כי נתקבל עתה בבבל כל הנעשה כבר בא"י לבד השמועות גם כל סגנון למודם על טעמי המשנה וסדר הגמרא שלהם, ככל אשר הי' בידם.

הנה כי כן ירצה להכחיש סידור הש"ס על ידי רב אשי, וירצה לאמר שראשית הסידור הי' על ידי תלמידי רב אשי, וזה טעות גמור, ונכשל בזה הרב שי"ר, מפני שלא בירר לעצמו ענין סידור הש"ס על ידי רב אשי וסייעתו כמו שכבר נתבאר ועי' גם בפ"ו לעיל.

ור' יוסי בר בון עצמו אשר חפצו לתת על שכמו את חתימת הירושלמי נראים הדברים כי גם הוא הלך לבבל ועי' בירושלמי פסחים פ"י ה"ב אמר ר' יוסי בי ר' בון נהגין תמן במקום שאין יין שליח צבור יורד לפני התיבה ואומר ברכה אחת וכו' אמנם גם לבד זה נראה גם בבבלי שהי' בבבל, ועי' במס' יבמות (ד' מ"ה ב') אמר רבינא אמר לי רב גזא איקלע ר' יוסי בר אבון לאתרין והוה עובדא בפנויה ואכשר באשת איש ופסיל אמר רב ששת [צ"ל רב אשי] (כא) לדידי אמר לי רב גזא לא ר' יוסי בר אבון הוה אלא ר' יוסי בר זבידא הוה ואכשיר בין בפנויה בין באשת איש.

והנה נראה ברור דמעשה זו דאמר רב גזא איקלע ר' יוסי בר אבון לאתרין הי' בבבל, דרב גזא מבבל הי' ואמר לרבינא ולרב אשי, ואע"ג דבמס' שבת (ד' קמ"ה ב') איתא אמר רב גזא זימנא חדא איקלעית להתם (למערבא) ועבדיה כותח דבבלאי שאילו מיניה כל בריחי דמערבא, אבל אדרבה משם ראיה שהי' מבבל, ורק זימנא חדא איקלעית להתם ועביד להו מאכל מקומו בבבל ואם כן איקלע ר' יוסי בר אבון לאתרין היינו בבבל. ועי' עוד בירושלמי ב"ב פ"ב סה"ג הלשון של ר' יוסי בי ר' בון שורא דחמץ מן קל גורי פרסייא נפל.

ונראה דבימים ההם בא גם ר' אמי השני לבבל, ולבאר ענינו יותר נעתיק דברי פראנקעל במבוא הירושלמי בערכו שכתב שם וז"ל ר' אימי ב' בדור השלישי ובדור הרביעי נדרים פ"י ה"י שביעית פ"ו ה"ג ר' יוסי בשם ר' יוחנן בצל שעקרו ושתלו וכו' ר' לא ר' אימי תרויהון אמרי אסור ועי' יבמות פט"ו הל' ה' שר' אימי עשה מעשה והוה ר' זעירא מקלס ליה דו מיקם מילתא בררא וזה אינו ר' אימי הקדמון שהי' קשיש הרבה מר' זעירא וכו' עכ"ד פראנקעל שם ולא הביא פראנקעל דבר ממנו מבבלי.

ועי' במס' חולין (ד' קי"א ב) כי אתא רבין אמר ר' יוחנן מלוח אינו כרותח וכבוש אינו כמבושל אמר אביי הא דרבין ליתא דההיא פינכא דהוה בי ר' אמי דמלח ביה בשרא ותבריה מכדי ר' אמי תלמיד דר' יוחנן הוה מאי טעמא תבריה לאו משום דשמיעה ליה מיניה דר' יוחנן דאמר מליח הרי הוא כרותח.

והנה אם היתה מעשה זו בארץ ישראל הי' נזכר בגמרא ממי שמע זה אביי, והוא עצמו מספר העובדא כמעשה שהיתה לפניו.

אבל באמת כן הדבר עי' במס' בבא בתרא (ד' י' ב) איפרה הורמיז אימיה דשבור מלכא שדרה ארבע מאה דינרי לקמיה דרבי אמי ולא קבלינהו שדרינהו קמיה דרבא וקבלינהו משום שלום מלכות שמע רבי אמי איקפד אמר לית ליה ביבש קצירה וכו' ורבא משום שלום מלכות ורבי אמי נמי משום שלום מלכות וכו' ור' אמי דאיקפד הוא דלא סיימוה קמיה.

והננו רואים בזה דרבי אמי הי' שם בימי אביי ורבא, וכי הי' שם לגדול הדור ביניהם עד שאיקפד על רבא, ואיפרא הורמיז גם היא ידעה פרסומו ושלחה מתחלה אליו.

ועי' במס' זבחים אמוראי ארץ ישראל אלה, ועוד אמוראי ארץ ישראל שקלא וטריא על בעית רמי בר חמא דגרסינן שם (בד' ע"ה ב) בעי רמי בר חמא התפים בכור לבדק הבית מהו וכו' אמר ר' יוסי בר זבידא ת"ש נתערבו בבכור ובמעשר וכו' רב הונא ורבי חזקיה תלמידי דרבי ירמיה אמרי מי דמי התם שתי קדושות וכו' מתקיף לה ר' יוסי בר אבון מה אילו אמר הפדו ליה בכור וכו'

הערה (כא). בכל האופנים ט"ס הוא רב ששת שהוא הי' הרבה קודם ר' יוסי בר בון וט"ס כזה נפל גם בחולין ד' ק"ז א"ל רב ששת לאמימר עי' לעיל פ"ב.

הפדו רחמנא אמר לא תפדה אלא אמר ר' אמי כלום הקנה זה אלא מה שקנו לו (אלא אמר ר' אמי הכי איכא למיפשט לבעיין רש"י) וזה הוא שם מסקנת הגמרא.

וראינו בזה שכולם יחד היו שם ושקלו וטרו בבעית רמי בר חמא למיפשטא ומצינו עוד שר' חזקיה הי' בבבל עי' חולין (ד' קי"א ב) אמר חזקיה משום אביי הלכתא דגים שעלו בקערה מותר וכו' צנון וכו' וצ"ל ר' חזקיה וכן אמר עוד בשם אביי במס' שבת ד' ל"ח וגם שם צ"ל ר' חזקיה ובירושלמי יש ממנו הרבה מאד.

ונראה שמפני שנשתהה רבי אמי בבבל זמן רב כמו שמוכח מההיא דבבא בתרא וגם אולי הי' גם מתחלה מבבל, על כן מצינו שנקרא בירושלמי גם בשם רבי אמי בבלייא, ועי' ירושלמי כתובות פ"ג ה"א רבי אמי בבלייא בשם רבנן דתמן טעמא דרבי שמעון בן לקיש רשע רשע וכו' והוא כדברי אביי בכתובות בבבלי (ד' לה א) ריש לקיש אמר פטור בפירוש רבתה תורה וכו' היכן רבתה תורה אמר אביי אתי' רשע רשע.

וכן מצינו לר' יוסי בי ר' בון שאמר שמעתתא דרבא בריש מס' ביצה בירושלמי איתפלגון ר' זירא ור' אבא בר יוסף וכו' וידוע שזה רבא.

וראיתי להעיר עוד איך חשו בימים ההם בארץ ישראל לפסק חכמי בבל דגרסינן בירושלמי במס' קדושין פ"ג הלכה י"ד ר' תנחום בר פפא שלח שאל לר' יוסי תרין עובדין מן אלכסנדריה אחד בפנויה ואחד באשת איש באשת איש שלח כתב לו לא יבוא ממזר בקהל ד' בפנויה שלח כתב ליה מבדין אתם מוזהרין על על בנות ישראל הקדושות, אמר לר' מנא סב וחתום וחתם, אמר לר' ברכיה סב וחתם ולא קביל עלוי, מן דקמון קם ר' מנא עם ר' ברכיה, א"ל למה לא חתמתה א"ל לא כן אמר ר' יעקב בר אחא תניי תמן הפוסל פוסל בפנויה והמכשיר מכשיר אפי' באשת איש, א"ל (ר' מנא) בריך רחמנא דלא הוינא שמיע הדין אולפנא אילו הוינא שמיע הדין אולפנא לא הוינא מחתים והוון אמרין תלמיד פליג על רביה.

וראינו בזה דברי ר' מנא שאם הי' יודע דברי רבנן דתמן לא הי' חותם אף כי ר' יוסי רבו חולק ור' ברכיה שידע מזה לא חתם.

ואמנם שהיו בזה שני זמנים שונים זה מזה בתכלית השינוי, הזמן הראשון הוא אחרי מות רב ושמואל, שבבבל כבר הי' הדור השני מהאמוראים, רב הונא ורב יהודה רב נחמן רב חסדא ורב ששת, אשר לא ראו את התנאים האחרונים, ולא הכירו עוד את מסדרי המשנה לעומת זה עמד אז עוד בארץ ישראל בכל הוד תקפו וגבורתו כל הדור אשר הכיר עוד את התנאים האחרונים ואת סוד הועד של בית רבי מסדרי המשנה, ואשר גם הרבה מהם היו עדין תלמידי רבי עצמו, וגם עוד בימים האחרונים מהדור הזה הי' עדין חי ר' יוחנן אשר נפטר רק בימי רבה והיינו בהיות אביי ורבא צעירים, ועל כן ראינו דאחרי מות רב ושמואל עלו מבבל לארץ בהמון, לקחת תורה מפי ראשי הדור החיים בארץ ישראל, ונלוה לזה עוד כי מאז באו בסוף ימי רב ושמואל הפרסיים החדשים נגזלה מנוחתם ואמרינן ביבמות (ד' ס"ג ב) אמרו ליה לר' יוחנן אתו חברי לבבל שגא נפל אמרו ליה מקבלי שוחדא תריץ יתיב, ורבה בר בר חנא בישבו עם רב יהודה ורבה ואתא ההוא חברא שקל שרגא מקמייהו אמר רחמנא או בטולך או בטולא דבר עשו ומקשינן על זה בגמרא למימר דרומאי מעלו מפרסאי והתני ר' חייא מאי דכתיב ד' הבין דרכה והוא יודע את מקומה יודע הקב"ה בישראל שאין יכולין לקבל גזרות רומאים עמד והגלה אותן לבבל לא קשיא הא מקמי דניתו חברי לבבל „הא לבתר דניתו

חברי לבבלי (גיטין י"ח א) וראינו בזה מפורש דאחר שבאו חברי לבבל בקשו להיות תחת הרומיים כבני א"י, ואף שאחר זה נשתנה הדבר לטוב זה הי' רק מזמן רבא ואילך וכמו שיבואר אבל כל ימי רב יהודה ורבה ורב יוסף הי' בא"י יותר טוב ועי' בחולין ד' מ"ז ב' ההוא פולמוסא דאתא לפומבדיתא ערקו רבה ורב יוסף פגע בהו ר' זירא וכו' ואמרינן (ברכות ד' ח' ב) אני צויתי למקדוש תני רב יוסף אלו הפרסיים המקודשין ומזומנין לגיהנים, וידוע מה דאמרינן בב"מ (ד' פ"ו א) רבה בר נחמוני אגב שמדא נח נפשיה.

וכל זה יחד הלא יורונו להבין מדוע הלכו שלמים וכן רבים מבבל לארץ ישראל כל ימי ר' יוחנן עד שיסופר במדרש שיר השירים פ' אם חומה שרשב"ל בראותו חכמי בבל עומדים יחד הי' אומר להם התפזרו בעליתכם לא נעשיתם חומה עכשיו נעשיתם חומה, וכן הגדילו בגמרא מעלת סדר לימוד בני א"י על סדר דרך הלימוד של בני בבל בימים ההם, כי לבד אוירא דא"י וקדושתה הי' שם עוד כל הזמן ההוא ראשוני המקבלים מפי התנאים (ויבואר באורך בחלק שלפני זה).

אבל לא הרבה אחרי מות ר' יוחנן (כב) נשתנה הדבר מהיפוך להיפוך בא"י רבו הגזרות והמצוקות מימי הקיסרים קונסטאנטינוס וקונסטאנציוס וגזרותיהם של הרומיים לא הי' על דרך שוט שוטף כי יעבור כמו שהי' בארץ בבל ופרס, כי להשמיד בלבם וידעו היטב את הפירוש של לכלותם, ויהפכו משורש ערים וישפכו דם לרוב, וביותר רבו ותכפו הצרות אחרי אשר באו לשם הקיסר—משנה גלום ושר צבאו אורסיקינוס, וידוע המאמר בירושלמי יבמות פט"ז בימי דארסקינס מלכא (שר הצבא) הוין צפוראי מתבעין והוון יהבין איספלני על נהירידהון ואינון לא מתחכמין ובסיפא איתמר עליהן לישן בישא ואיתצידון כלהון מן בידו, ולבלי להאריך בדברים שכבר עמדו עליהם כל החוקרים החדשים, נעתיק בזה דברי הרב שי"ר בערך מלין ערך ארסיקנוס שכתב שם וז"ל „גם הי' מושב הקיסר גאלוס באנטוכיא ושם עלון ר' יונה ור' יוסי קמי ארסיקינוס שר צבאו אמנם את אשר ידבר שם החכם יאסט ממרידה גדולה של היהודים בכל א"י בזמן ההוא ואשר בעבורה התאכזר הקיסר גאללוס שהי' ג"כ שר הצבא „והשמיד בארץ ישראל רוב היהודים תחת חרב" והחריב ושרף את הערים דיאו קסריה (צפורי) ודיאוספאלים (לוד) והרג כל יושביה, וכל זה הספור עפ"י דברי אבות הכומרים הירונימוס וזאצאמענוס ודומיהם אנן חזינן דפלגינן דבורא, והיינו שרק החצי האחרון מיוסד (שהרג רוב היהודים) ויש לו ראיות לא כן החצי הראשון מן המרידה הגדולה והמלחמה שאין בה ממש כלל יען לא נמצא ממנה דבר ולא חצי דבר בשני התלמודים וכו' ורואים אנו במרידת בר כוזיבא כי סופר ממנה הרבה וכו' (כג) והאמת הוא לדעתנו כי מימי וכו' וגאללוס לקח לו זה לכסות עינים ולמחסה כזב להשמיד ולהרוג ולשרוף את הערים וכו' ואז הוכרחו כמה יהודים לברוח מא"י אשר היתה לפניהם ארץ משכלת, ובראשם חכמי הדת רבין ורב דימי ודומיהם וזה הוא שכתב רש"ג באגרתו וכו' ומכל אלה המקומות ברחו החכמים לבבל וכו' עכ"ל.

---

הערה (כב). ר' יוחנן האריך ימים יותר ממה שקבעו כותבי הדורות האחרונים ויש על זה ראיות ברורות שאין לספק בהן, ויבואר באורך במקומו.

(הערה (כג). אין ספק שדברי ראפאפארט בזה צודקים לגמרי, ולא ידעתי מדוע הניח גרעץ את דברי ראפאפארט, וילך בעקבות יאסט לשום אשם נפש היהודים האומללים, ולקיים כל דברי אויביהם בנפש, אשר עזרו לרעה, ואף על פיהם היתה שומה כידוע.

ולבד רבין ורב דומי ירדו אז לבבל, גם עיקרי חכמי א"י עצמם וגדוליהם כמו ר' יוסי בר זבידא ר' אמי השני ר' חזקיה ורבי הונא ר' יוסי בי ר' בון ועוד הרבה.

אמנם את אשר כתב הרב שי"ר כי בימי גאללוס וארסקינוס אז הוכרחו כמה יהודים לברוח מא"י וכו' ובראשם חכמי הדת רבין ורב דימי וזה הוא שכתב רש"ג באגרתו וכו' הנה בזה לא דקדק הרב שי"ר דהרי זה לא הי' בימי ארסיקינוס כי אם הרבה קודם זה היינו בימי אביי ורבא וכמו שמפורש שם בדברי רב שרירא „ובתר הכי אביי ורבא ונפיש שמדא בארץ ישראל ואימעיט הוראה תמן ונחית וכו' כגון רבין ורב דימי וכו'" והרי ראפאפארט עצמו כתב שם לעיל בערך זה „כי אורסיקינוס זה הי' שר צבא תחת הקיסרים קאשטאנציוס וגאללוס בשנת 353 למסה"נ ע"ש בדברי יאסט והוא ממש שנת מות רבא תרס"ג לשטרות" ואיך לא הרגיש בסתירת דבריו שבדברי רש"ג מפורש דכל אלה באו בימי אביי ורבא, ואביי נפטר עוד י"ג שנה לפני רבא.

ועוד יותר מזה טעה בזה החכם גרעץ וכתב בציון כ"ט בח"ג (והוא בהערה 399) וז"ל „ומפני שידענו כי אביי הי' מכיר לא לבד את רב דימי ורב יצחק בר יוסף כי אם גם את רבין כי יאמר ביבמות ס"ד מאי חזית דסמכת אדרב דימי סמוך אדרבין וכו' ואביי הלא מת בין תרמ"ז—תרמ"ט לשטרות בערך שנת 336 לסה"נ ויצא לנו מזה „שנחותי דמערבא" גלו לבבל היציאה הראשונה והשניה היו בשתי שנים הראשונות להקיסר קונסטאנציוס ולפי זה תיכף בשבתו על כסאו החלו הגזרות והשמדות על יהודי א"י וכן מצינו בחולין ק"א אמר רבא שמדא הוה ושלחו מתם היומא דכפורי דהא שתא שבתא הוא וכן „כי אתא רבין וכל נחותי" אמרוה כרבא עכ"ל גרעטץ.

וטעה בדבר פשוט דדברי רבא בחולין ד' ק"א שם קאי על דברי ר' יוחנן דשלח רב יצחק בשמיה שגג בשבת והזיד ביום הכפורים חייב הזיד בשבת ושגג ביום הכפורים פטור, וע"ש בפירשי שכתב אלא אמר רבא הא דשלח רב יצחק דאיום הכפורים מפטר לאו בפלוגתא דר' יוסי הגלילי קאי וכו' אלא שמדא הוה וגזרו שלא לעשות יום הכפורים וכו' ואם כן הי' זה בימי ר' יוחנן ולא בימי רבא ורבא בא רק לבאר דברי ר' יוחנן; והי' זה הרבה לפני הקיסר קוסטאנציוס.

אמנם גם בימי רבא היתה כזאת וזה הוא דאמרינן במס' סנהדרין (ד' י"ב א') ת"ר אין מעברין את השנה לפני ר"ה וכו' אבל מפני הדוחק מעברין אותה אחר ר"ה מיד ואעפ"כ אין מעברין אלא אדר אינו והא שלחו ליה לרבא זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשים בלוז ומאי ניהו תכלת בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום ועמוסי ירכי נחשון (נשיא שבא"י שהוא מזרע נחשון ראשון לנשיאים רש"י) בקשו לקבוע נציב אחד (להוסיף חדש אחד) ולא הניחן אדומי הלז (הרומיים) אבל בעלי אסופות נאספו וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן וכו' ע"ש בגמ'.

והחכם גרעץ כתב בח"ב עמוד 402 „כנהוג אחרי השבתת „מרד העם וכו' עד „כי כמעט לא נמלט מחרב אויב ומתנקם וביותר הרבה „אורסיקינוס" להנקם מבני צפורי וכו' נראה הדבר כי חדש קונסטאנציוס את גזרות השמד מימות אדרינוס „קיסר ונאסר מטעם המלכות לקבוע שנים ולעבר חדשים וכו' וכאשר עברו את „השנה בא"י ויחפצו להודיע דבר העבור לרבא ראש הישיבה במחוזא במכתב אז „מפני אימת המלכות לא כתבו דברים מפורשים וכו'" אלה דברי גרעץ אבל אין הדבר כן וכל זה הי' הרבה קודם ובימי ארסיקינוס כבר נפטר רבא.

אבל הנראה ברור כי עוד בימי קאנסטאנטינוס (בהמחצית השנית של המאה הראשונה לאלף החמישי) מאז בא בחברת הידועים הותחלו הצרות והגזרות, והענינים האלה על דבר העבור והקביעות הנה ידענו ממעשיו של קאנסטאנטינוס כי הי׳ ראש האסיפה בעיר ניקאא (בשנת 325) והוא הציע שם להעביר את חג פסחם ליום אחר ולבלי לחוג עוד על פי קביעות וחשבון הנשיא בארץ ישראל, ולא יפלא מאומה אם בימים ההם נוסדו יחד לשלוח יד בקביעת היהודים למען יודחו היהודים מקביעות הדרושה.

ומבואר שהרדיפות הכוללות הותחלו בסוף ימי ר׳ יוחנן, והשתרגו עלו כמטות ברזל עד אשר באו גאללוס וארסיקינוס והכינו מטבח לרוב היהודים שם, וכבר בימי רבא נחתו שמה גם רבין ורב דימי ורב יצחק בר יוסף ושאר כל חכמי בבל שהיו בארץ ישראל ועמהם נלוו גם הרבה מחכמי ארץ ישראל, ואח״ז בימי ארסיקינוס שהוכפלו הצרות שהרגו את רוב היהודים שבא״י ושרפו כל מועדי אל בארץ והפכו משורש ערים, ברחו לבבל עד יעבור זעם גם הנשאר שם מחכמי המקום.

וד׳ השומר ארחות בני ישראל ומאור תורתו, האיר להם פנים בימים ההם בארץ בבל כי הפך אז לב המלכות עליהם לטובה מימי רבא ואילך, ואף כי שבור השני עצמו לא הי׳ מאוהבי היהודים. אבל אמו איפרה הורמיז היתה אוהבת אותם במדה מרובה, והוא נשא לה פנים, וכי עד אשר גדל מלכה היא בשמו, וגם אח״ז שמע בקולה (ועי׳ במס׳ תענית ד׳ כ״ד ב׳) ובימי אמימר ורב אשי ידוע כי איזגדר הי׳ אוהב ישראל ומכבד גדולי האומה, ורב אשי ואמימר ומר זוטרא היו אצלו וידוע עובדא דרב הונא בר נתן אצלו (במס׳ זבחים י״ט).

ומבואר הדבר שכל סידור הירושלמי לא בא עד קצו ואת אשר כבר נעשה בא בשלימות לפני אמוראי בבל בעת כזאת אשר הי׳ שם מצב ומעמד המתיבתות בכל תקפם והדרם, (ככל אשר יבואר גם בפרט במקומו) וכאשר הכינו עצמם לסדר ולהחתים הסידור האחרון לתלמוד בבלי סידור של חתימה כבר הי׳ לפניהם כל סדר הגמרא הירושלמית של ר׳ יוחנן ותלמידיו, ועל ידי הבאים האחרונים אשר נדדו לבבל אחרי ימי ארסיקינוס ותוקף גזרותיו קבלו בבבל גם הוספות הדור האחרון ושמועותיהם, והרי היותר אחרונים בירושלמי הם ר׳ מנא ור׳ יוסי בר בון, (זה הוא הדור האחרון) הנה כפי הנראה ברור מגמרא בא גם ר׳ יוסי בר בון בעצמו לבבל.

## פרק כא.

ומעתה הראשונים ומכללם הרמב״ם ז״ל (בפתיחת המשנה) שכתבו שר׳ יוחנן סדר התלמוד ירושלמי דבריהם ברורים ומבוארין, לפי שבאמת אין לנו סדר האחרון בירושלמי היינו סדר של הכרעה, כ״ש שאין לנו שם שום סדר של חתימה, כי אף אם לסוף קלו הימים הזדונים, וחכמי הדור התלקטו לאחד אחד, לא הי׳ זה קבוץ גדול של ועד כולל שיהי׳ ראוי לחתום תורה בלימודה. וכל האומרים בהשערה שזה או זה חתם הירושלמי. לא נתנו לנפשם דין וחשבון מה הוא סידור וחיתום הש״ס שבשום אופן אי אפשר לאמר כן על יהיד מומחה, כי אם על מתיבתא כוללת כל חכמי הדור, תחת ראש אחד מוסכם מכל חכמי הדור, וזה באמת הי׳ אצל רב אשי, וזה באמת הננו הולכים ומרגישים בגמ׳ מכל אמוראי סידור הש״ס שישבו לפני רב אשי ועמו יחד וכמו שכבר דברנו על זה בקצרה ויבואר בפרט באורך בחלק שלפני זה, וכל זה יחסר לגמרי בירושלמי ולפי מצבם שם אז לא הי׳ יכול להיות כן

ולא עוד אלא שבשלפי הגזרות הנוראות, והרג ההרוגים, אף בשובם לא האמינו במנוחתם רגע, ועל כן גם נהגו בימים ההם מנהג בבל, וזה הוא דאמרינן בסוכה ד׳ מ״ד כיון דלדידן לא דחי לדידהו נמי לא דחי, והיינו אף שקודם זה בעוד עמד קבוצם שם על כל מדרגתו היו רק בני בבל נגררים אחריהן ובעניני המועדות עשו כספק׳ אבל בני ארץ ישראל ששם הי׳ יסוד האומה בכל סדרי קדש עשו כדין, והעמידו הדבר על בוריו ולא יכלו לחוש בזה לאגודות אבל בימים ההם, אשר נחרבו עירות של ישראל ושממו בתי הועד, חשבו עצמם כנגררים אחר בני בבל, וכיון דלדידן לא דחי לדידהו נמי לא דחי (כד).

אנו אין לנו בירושלמי, כי אם עיקר התלמוד של ירושלמי היינו כל התלמוד שהי׳ גם בבבלי עד רב אשי, וגם זה עדין לא כבבלי, כי בעוד אשר בבבל נמשך כל זה עד רב אשי ועד אשר ישב רב אשי בראש על ידי המתיבתות של פומבדיתא ונהרדעא, ומתיבתת רב פפא ורב הונא בריה דרב והושע בעיר נרש סמוך לסורא, ושל רב כהנא בפום נהרא, וכמו שהיא שאלת רב אשי לאמימר בקדושין ד׳ ע״ב והא בי רב כהנא (והוא רבו של רב אשי) לא מתני הכי ובי רב פפא לא מתני הכי ובי רב זביד לא מתני הכי וכיוצא בזה בגמרא הרבה, הנה בארץ ישראל כבר הי׳ קודם זה המטבח הגדול והרדיפות האיומית.

וכל זה וכיוצא בזה נתברר בסידור האחרון על ידי אמוראי סידור הש״ס, וזה הוא מה שמצינו בגמ׳ בפומבדיתא מתנו הכי בסורא מתני הכי נהרדעאי אמרי, נהרבלאי מתני איפכא וכדומה הרבה מאד, ועל הרוב בטלו אחד וקבעו השניה עפ״י רוב קבלתם או על ידי הכרעה ממשנה ובריתא, וכשלא הי׳ מקום לבירור נקבעו שניהם בפומבדיתא מתני הכי ובסורא מתני הכי, ומתוך הסוגיא יתבאר להיכן הדין נוטה.

וכן בירור קבלת היחידים ועי׳ לדוגמא במס׳ זבחים ד׳ ט׳ אמר רבא חטאת חלב ששחטה לשם חטאת דם לשם חטאת עכו״ם כשירה לשם חטאת נזיר לשם חטאת מצורע פסולה הני עולות נינהו בעי רבא חטאת חלב ששחטה לשם חטאת דטומאת מקדש וקדשיו מהו וכו׳ רב אחא בריה דרבא מתני כולהו לפסולא מ״ט וכו׳ א״ל רב אשי לרב אחא בריה דרבא בעיא דרבא היכא מתניתו לה אמר ליה אנן בשינוי בעלים מתניתן לה והכי מתניתן לה אמר רבא וכו׳ ובעיין לה הכי בעי רבא חטאת חלב וכו׳.

וממש כמו כן עשו עם הירושלמי בימי רב אשי שכבר הי׳ לפניהם כל סדר תלמודם של בני מערבא, ובמקום שידעו שלפי סגנון תלמודא דבני מערבא יהיו דברי ר׳ יוחנן או רשב״ל בסדר אחר או סתמא בסדר אחר הכריעו על פי קבלתם יחד עם חכמי א״י שהיו אתם איך הוא ואם לא יכלו להכריע הביאו גם זה באיכא דאמרי השכיח בגמרא וכדומה ואם חזינן שסוגין להיתירא וסוגית הירושלמי לאיסורא אמרינן דבודאי כיון דגם הם ידעו תלמודא דמערבא בודאי הכריעו יחד שאין הדבר כן.

הערה (כד). בגמרא שם מתרצינן משנתינו לפי זה, אבל הכוונה בזה רק לאמר שאם הי׳ סתירה לזה ממשנתינו אם כן מפורש במשנתינו דבארץ ישראל גם בזמן הזה דחי לא הי׳ אפשר להם לשנות מנהגם מהמפורש במשנה, ועל כן אמרינן דממשנתינו אין ראיה וגם המשנה השניה יכולה להיות בזמן שבית המקדש קיים.

ובהכרח צריך לפרש כן שהרי בימים ההם ידעו היטב מנהג א״י בפרט בדבר מפורסם כזה, ועל כן אין שום סתירה בין שתי מסקנאות הגמרא שם בסוכה בד׳ מ״ג ובד׳ מ״ד.

והן הן דברי הרי״ף שאמר „ואנן לא סבירא לן הכי דכיון דסוגיין דילן להיתירא לא איכפת לן במאי דאסרי בגמרא דבני מערבא דעל גמרא דילן סמכינן דבתרא הוא „ואנהו הוו בקיאי בגמרא דבני מערבא טפי מינן ואי לאו דקים להו דהאי מימרא דבני מערבא לאו דסמכא הוא לא הוו שרי ליה אינהו״ עכ״ד וכוונתו ככל אשר ביארנו והדברים נקראין מאיליהן ולחנם נתהכטו בהם ויותר מזה מפורש ומבואר מתוך כל דברי רב האי גאון שכבר הובא כל לשונו לעיל בפי״ז וכתב שם בתוך דבריו מפורש „אבל בימי רב אשי ורבינא הי׳ שלום בבבלי, ונפיש שמדא בארץ ישראל ואימעיט הוראה תמן ונחית מן דהוה תמן לבבל וכו׳ ואמרו מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד והתורה מתגברת והולכת בימיו ודאי אוירא דא״י מחכים ואמרו ולציון יאמר איש ואיש יולד בה חד מנייהו כתרי מינן והני נמי הוו התם (כלומר מחכמי א״י) ונפיק מנייהו תלמודנו לכך עדיפא מתלמוד א״י ותו קמייהו הוה תלמוד א״י וידעו טעמי דקדמאי והיכא דלא ניחא להו נאדו מטעמי דקמייהו וכללא הוא דהלכה כבתראי״ עכ״ל.

וברור דזה הוא פירוש דברי הרי״ף הקצרים כדברי רב האי גאון המפורשין וממש כמו אם הי׳ נכתב בימי רבא או בימי רב פפא הגמרא הקבועה שהי׳ להם כבר והי׳ בא לידינו שודאי שלא הי׳ אדם שהי׳ שואל מדוע לא נפסק כפי אשר נמצא שם והלא הם היו עוד קודמים כי היינו משיבים לו שזה עצמו הוא הטעם מפני שהם קודמים ורב אשי וסייעתו הועד הגדול מישיבת כלל ישראל כבר ראו דבריהם וסדרו לפנינו ההכרעה האחרונה אחרי הבירור הגמור מכל המקבלים יחד, כן ממש הוא עם הירושלמי, וזה הוא קבלת הרי״ף ולפניו עוד רב האי גאון.

אבל ודאי במקום שהבבלי לא נחלק עם הירושלמי בודאי כל אשר נמצא בירושלמי הלכה הוא כי אין חבור הגמרא על דרך חיבורי הרי״ף והרמב״ם לאמר שמה שלא הזכירו לא סבירא להו וממש כן הוא עם הספרא והספרי והתוספתא וכמבואר לעיל.

ולפי כל האמור אין הדבר צריך עוד ראיה להוכיח מהבבלי שראו הירושלמי ושלא נעלם מהם סתמא דגמרא ירושלמית אמנם מפני שהדבר גם כשהוא לעצמו יוכל להביא טובה בבירורי הסוגיות, לא למותר יהי׳ להעיר את המעיין על שנים שלשה מקומות מעין זה, אע״פ שאינו לגמרי מה שנרצה שזה כבר נשתקע בגמרא ואינו ניכר לעצמו.

ונביא בזה סוגיא בגמרא מסתמא דגמרא שנתקשו בה מאד בתוס׳ ולא תירצו והוא מתבאר רק על פי זה.

במס׳ שבת (ד׳ קנ״ו ב׳) גרסינן במשנתינו מחתכין את הדלועין לפני הבהמה ואת הנבלה לפני הכלבים ר׳ יהודה אומר אם לא היתה נבלה מע״ש אסורה לפי שאינה מן המוכן, ובגמרא אמרינן על זה אמר עולא הלכה כר׳ יהודה ואף רב סבר הלכה כר׳ יהודה מדכרכי דזוזי דרב אסור ושמואל שרי ואף לוי סבר הלכה כר׳ יהודה כי הא דלוי כי הוה מייתי טריפתא לקמיה ביומא טבא לא הוי חזי ליה אלא כי יתיב אקילקליתא דאמר דלמא לא מתכשרא ואפי׳ לכלבים לא חזיא ושמואל אמר הלכה כר״ש ואף זעירא סבר הלכה כר׳ שמעון דתנן בהמה שמתה לא יזיזנה ממקומה ותרגמא זעירא בבהמת קדשים אבל בחולין שפיר דמי וכו׳.

וכתבו שם התוס׳ בד״ה ושמואל אמר הלכה כר׳ שמעון תימא לר״י תרתי דשמואל למה לי דתיפוק ליה מההיא דכרכי דזוזי ועז לחלבה ורחל לגיזתה דשילהי פ״ק ותירץ ר״י דמוקצה דהתם קל ממוקצה דהכא.

והעיקר קשה קושית התוס׳ השניה שם שהקשו בד״ה תרגמא זעירי בבהמת קדשים תימא לר״י היכי מוכח מהכא דס״ל כר׳ שמעון על כרחך איצטריך לאוקמה בבהמת קדשים כדמוכח פרק אין צדין (ד׳ כ״ז) משום דמתניתן נמי דיקא דקתני עלה ועל החלה שנטמאת מה חלה דקדשים אף בהמה דקדשים ומכח הך דיוקא פריך התם למר בר אמימר דאמר מודה הי׳ ר״ש בבע״ח שמתו שאסורין ודחיק ר״י לתרץ דהכי קים ליה להש״ס שלא פירש זעירי כן אלא משום דבעי לאוקמה כר״ש עכ״ל.

וחכם עדיף מנביא והאי ודחיק ר״י לתרץ דהכי קים ליה להש״ס וכו׳ כן הדבר כאשר נראה לפנינו שכל דברי סתמא דגמרא כאן בנוי אחרי דברי הגמרא בירושלמי.

דהנה בירושלמי (פ״ג ה״ה) דביצה על מתניתן דבהמה שמתה לא יזיזנה ממקומה מעשה ששאלו את ר׳ טרפון וכו׳ אמרינן בירושלמי שמואל אמר טעו חמשה זקנים שהורו לר׳ טרפון בלוד אמר רב מתנה בבכור הוה עובדא אמר ר׳ בון מתניתא אמרה כן עליה ועל החלה שנטמאת מה זו קודש אף זו קודש בעון קומי לוי מהו לראות את הטרפה בבית אפל אמר לאפק לבר ר׳ אימי בעי שמענן אין רואין את הנגעים בבית אפל שמענן אין רואין את הטרפה בבית אפל (בתמיה) אמר ר׳ יוסי בי ר׳ בון לא מטעם הזה אלא שמא תימצא טרפה ויהי׳ אסור לטלטלה אתייה דרב מתנה כשמואל ודלוי כרב א״ר בא רב יהודה בשם שמואל הלכה כר׳ יודה.

והנה ראשונה הננו רואים לפנינו שזה שנאמר כבר בבבלי ואף לוי סבר הלכה כר׳ יהודה כי הא דלוי כי הוה מייתי טריפתא לקמיה ביומא טבא לא הוי חזי ליה אלא כי יתיב אקילקליתא דאמר דלמא לא מתכשרה ואפי׳ לכלבים לא חזיא אין זה מימרא של לוי מפורשת שבאה כן כי אם נעתקה בבבלי על פי מה שנתבררה במסקנת הירושלמי ועיקר המעשה של לוי היתה דבעון קומי דלוי מהו לראות את הטרפה בבית והוא השיב לאפק לבר אבל מפני שהי׳ שם בית אפל טעה מי שראה מעשה זו שעל כן אמר לאפק לבר ומסקנת ר׳ יוסי בר בון לא מטעם זה אלא שמא תמצא טרפה וכו׳ וסתמא דגמ׳ בבבלי כבר קבעוה בלשון זה שהוא אחרי הבירור בירושלמי.

וגם זה דאמרינן בבבלי ואף זעירא סבר הלכה כר״ש דתנן בהמה שמתה לא יזיזנה ממקומה ותרגמא זעירא בבהמת קדשים אבל בחולין שפיר דמי הנה הלשון תרגמא בכל דוכתא אינו בא על מימראת אמורא לעצמו כי אם כשהוא בא על מה שקדם לו מאחרים כמו תרגמא אביי אליבא דרבא וכדומה אבל באמת כן הדבר ותחת רב מתנה בירושלמי צ״ל זעירא כמו שהננו רואים בבבלי וזעירא תרגם מתניתן כן לא מפני הדיוק כי אם קאי על דברי שמואל דשמואל אמר טעו חמשה זקנים שהורו לר׳ טרפון בלוד והיינו שהם הורו לו כר׳ יהודה במוקצה ובאמת אין מוקצה בזה כר׳ שמעון ועל זה השיב זעירא בבכור הוה עובדא כלומר לעולם לא טעו וגם הם כר׳ שמעון סבירא להו אבל בבכור הוה עובדא ובהמת קדשים אינו ראויה לכלבים.

ומעתה זה שכתבו התוס׳ „ודחיק ר״י לתרץ דהכי קים ליה להש״ס שלא פירש זעירא כן אלא משום דבעי לאוקמיה כר״ש״ הוא האמת עצמו והוא באמת דבר המפורש לפנינו בירושלמי.

ומזה הננו מבינים דבסוגין דביצה ד׳ כ״ז על מתניתן דבהמה שמתה לא יזיזנה ממקומה דאמרינן שם בסתמא דגמרא לימא תנן סתמא דלא כר׳ שמעון דתנן וכו׳ אפי׳ תימא ר״ש וכו׳ הניחא למר בר אמימר וכו׳ אלא למר בר בריה דרב יוסף

וכו' מאי איכא למימר תרגומא זעירא בבהמת קדשים וכו' האי תרגומא זעירי אינו על קושית הגמרא שהרי זעירי בימי ר' יוחנן הי' עי' קדושין ע"א שרצה ר' יוחנן שישא בתו ועל כרחך דלא קאי על קושית הגמרא לדברי מר בר אמימר ומר בריה דרב יוסף אבל סתמא דגמרא מייתי זה ובלשון תרגומא דזעירי והיינו מה שאמר על דברי שמואל בירושלמי.

וזה דאמרינן בבבלי במס' שבת שם ושמואל אמר הלכה כר"ש היינו מימרא דשמואל שאמר לתלמידיו על מתניתן דבהמה שמתה דטעו חמשה זקנים ולפרושי למתניתן אמר להו.

ועי' עוד בירושלמי פסחים פרק תמיד נשחט הלכה ב' ושקלים פ"ב ה"ד דגרסינן שם ר' יוחנן אמר על דא אמר לי אבא בר אבא (אבוה דשמואל) דאינון אמרין מניין שהפסח משתנה לשם שלמים ת"ל אם מן הצאן קרבנו לזבח שלמים כל שהוא מן הצאן בא שלמים התיבון הרי עולה מן הצאן דבר שאינו בא אלא מן הצאן יצאת עולה שהיא באה אפי' מן הבקר התיבון הרי אשם אמר ר' בון בר כהנה מן הצאן דבר שהוא בא מכל הצאן יצא אשם שאינו בא אלא מן האלים בלבד בכל אתר את אמרת מן למעט והכא את אמרת מן לרבות אמר ר' מנא הכא נמי מן למעט שאינו בא בן שתי שנים מיעוט שאינו בא נקבה התיבון והכתיב ואם כן הצאן קרבנו מן הכבשים או מן העזים לעולה מעתה מותר הפסח קרב עולה א"ר אבון משנין דבר שהוא לאכילה לדבר שהוא לאכילה ואין משנין דבר שהוא לאכילה לדבר שאינו לאכילה אמר ר' יוסי בי ר' בון משנין קדשים קלים לשם קדשים קלים ואין משנין קדשים קלים לשם קדשו קדשים.

והנה כל הסוגיא הזאת עם כל ההויות והמאמרות של אותן האמוראים עצמן שבירושלמי כולן באו בסוגית הבבלי זבחים ד' ח' ט' בתוספת דברי אמוראי בבל ובלשונם גם דברי ר' אבון גם דברי ר' יוסי בי ר' בון ע"ש אמנם קושיתו של ר' אבין בר כהנא ותירוצו של ר' מנא נשארו לפנינו בבבלי גם בלשונם בלשון ירושלמי המיוחד „מתקיף לה ר' חייא בר אבין ואיתימא ר' אבין בר כהנא בכל אתר את אמרת מן להוציא וכאן מן לרבות אמר ר' מני הכא נמי מן להוציא דלא שתי שנים ולא אתי בנקיבה.

והשנוים שם יש לתקן מן הבבלי בירושלמי כמובן כי הבבלי נבדק ונשמר יותר מכל טעות מהירושלמי.

ועי' עוד במס' נזיר ד' כ' אמר רב הכל מודים במונה אמר ליה רב חמא לרב חסדא מאי קאמר אילימא וכו' אלא אחד אומר אחת ושתים ואחד אומר וכו' הא למה ליה השתא יש לומר חמירתא אמר רב קילתא לא אמר אמרי במערבא אין הכחשה במונה.

והנה בגמרא נשאר סתם השתא יש לומר חמירתא אמר רב ובבבלי לא נמצא כלל מימרא זו של רב ועי' רש"י שכתב והיכא שמיע ליה לרב דאמר הכי במס' סנהדרין ירושלמית פ"ה דקתני להתם וכו' ע"ש.

נשאר לנו לבאר החלק השני מהשאלה הזאת אם לא נשכח לימוד הירושלמי בבבל ואם ידעו ממנו הגאונים קודם זמן רב סעדיה גאון.

## פרק כב.

נשוב עתה לדברי הרב פראנקעל במבוא הירושלמי פרק ה' אשר יאמר שם

„והרי הספרים היותר ראשונים אשר בידינו והם הלכות גדולות והשאילתות לרב „אחאי משבחא לא נתיסדו בשום מקום בהלכותיהם על הירושלמי ואף אגדות באו „בהם אשר מקורם בירושלמי ונראה שאלה ההגדות נודעו להם מקבוצת הגדות „בספר מיוחד כעין הרבות ומדרש תנחומא וכו׳ והראשון המביא הירושלמי הוא רבינו „סעדיה גאון וקראו בשם תלמוד א״י ע״י שו״ת שער צדק ח״ג ש״ב ס׳ ט׳ ונראה „שהגיעו לזה המאורע אשר אירע לו עם סלמן בן ירוחם הקראי וכו׳ עכ״ל.

והנה בהוספה לד׳ קל״ב כבר ראה פראנקעל בעצמו שרב עמרם בסדורו יביא הירושלמי בכמה מקומות אבל הוא הי׳ בטוח כל כך בהראי׳ מסלמן הקראי (אשר כבר מבואר בראש דברינו שאין משם אפי׳ צל ראיה) עד אשר כתב שם וז״ל והנה בשנת תרכ״ה יצא לאור בווארשא סדר דרב עמרם ושם הובא הירושלמי בכמה מקומות אך לאו מר בר רב אשי חתים על החוא סדר גם לא הודיע המו״ל איך מצא הכ״י ומה תארו ומה הכתב המוכיח עליו והרי רב סעדיה גאון לא ידע מהירושלמי עד אשר הביאו סלמן הקראי לבבל ורב עמרם קדם הרבה לרב סעדיה גאון עכ״ד.

ואני אומר מריה דאברהם אב״ן רש״ף הקראי המזייף המפורסם מביא לנו כ״י של איזה דברים בטלים מסלמן הקראי שהנקל באמת לבדות דברים בטלים כאלה לכל אדם ובפרט לאב״ן רש״ף שהי׳ מלאכתו בכך והוחזקו בה הקראים גם בלעדו אין אחד האומר לו לאו מר בר רב אשי חתום על הדברים בטלים האלה וספר שלם הבא לפנינו יאמרו לו לאו מר בר רב אשי חתום על ההוא סדר.

אמנם אין אנו צריכים לזה וכבר נתבאר שמעולם לא אמר הקראי הזה את אשר ירצו חוקרי אשכנז להעמים בדבריו ולתלות עליו שלטוניהם.

ואחרי שכן הרי שלנו לפנינו בסדר רב עמרם שקדם הרבה לרב סעדיה ושם הובא הירושלמי בכמה מקומות.

אמנם יש לנו מקום אחר להראות משם שבימי רב עמרם גאון כבר נתפשט הירושלמי גם בארץ ספרד הרחוקה ואשר לא היתה אז עדין משכן התורה במעלה עליונה ומזה נראה כי לא הי׳ הירושלמי מונח בירושלים לבד באחד מבתי עקד הספרים כאשר ידמו אחדים מהכותבים בזה.

הנה בתשובות הגאונים דפוס ליק באו שם מס׳. נ״ו ואילך איזה תשובות שהשיב רב עמרם בר ששנא לחכמי ברצלונא בארץ ספרד וכתב שם נוסח גדול אליהם (להוציא מלב הטועים לאמר כי עד בוא השבוים לא היתה תורשבע״פ בספרד) ובסי׳ נ״ח יאמר וששאלתם הא דגרסינן (פסחים ק״ה א׳) רב חנינא בר׳ שלמיא ותלמידי דרב הוי יתבי בסעודה והוי קאי עילווייהו רב המנונא סבא אמרי ליה חזי אי נגה וקדיש יומא נפסוק ונקבעיה לשבתא אמר להו לא צריכיתו וכו׳ ילמדינו אדונינו אנה אמר רב שמועה זו והיאך פירושה שמצינו בתלמוד ארץ ישראל כמעט ולא נתברר לנו (כוונתם שמצאו בירושלמי מאמר שיש לו איזה דוגמא למאמר רב כשם שהשבת קובעת למעשר כך קובעת לקידוש אבל בכל זה ישאלו אנה אמר רב שמועה זו מפני שהירושלמי אינו כמאמר רב בבבלי ועל כן לא נתברר להם מזה) ויש כמו זאת במקומות אחרים שאומר שמועה מפי חכם ואין אנו מוצאים אותה כגון דאמרינן מסייע ליה לחזקיה דאמר חזקיה מלוואוהו בקרובים כשר (ב״ב קס״ב).

ותשובת רב עמרם היתה „אל יקשה בעיניכם כי הרבה בלא מנין יש בתלמוד שמועות שנאמרו וכו׳ ומה שמצאתם בתלמוד ארץ ישראל כעין שמועה זו אין אנו יודעין מה הוא אלא מאי דגמירנא בפירושה הגדנו לכם וכו׳ והכוונה בדברי רב

עמרם אין אנו יודעין מה הוא, היינו שהשואלים לא פירשו לאיזה דבר בירושלמי כוונו והם עצמם כתבו שלא נתברר להם מהירושלמי (כה).

על כל פנים חזינן, מזה שכבר הי' אז הירושלמי נתפשט לקצוות ולמדו בו וידעהו גם בקצה הארץ.

ועי' בספר האשכל הלכות מועד קטן שהביא תשובה לרב נחשון גאון וז"ל תשובה למר רב נחשון (והיא נדפסת גם בתשו' גאונים קדמונים ברלין תר"ח) הא דאמור רבנן אין מברין וכו' ומשנה אין מברין אלא על זקיפות בחול קאי וכו' „ולתלמודא דמערבא" נמי המשנה בחול קאי עכ"ד.

וגם רב נחשון קדם הרבה לרב סעדיה כי הוא הי' בסורא אחרי רב עמרם ובין רב נחשון לרב סעדיה היו שם עוד שבעה גאונים.

אמנם הנה החכם פראנקעל יאמר לנו כי הספרים היותר ראשונים אשר בידינו והם ההלכות גדולות וס' השאילתות לרב אחאי משבחא לא נתיסדו בשום מקום בהלכותיהם על הירושלמי".

אבל ראוי לחכם לב לעיין הרבה טרם יכתוב החלטה מסויימת כזאת כי לבד המפורש בהלכות גדולות בהלכות ברכות סוף פ"א ואי אישתלי ולא בריך כל עיקר וקרא ק"ש נפיק דתנן הי' קורא בתורה והגיע זמן המקרא אם כיון לבו יצא ואיתא „בתלמודא דמערבא" אמר ר' אבא הדא אמרה שאין הברכות מעכבות עד כאן לשון הלכות גדולות וכן הוא שם בירושלמי.

וגרסינן בירושלמי ביצה פ"א ה"י תני אין בוררין ואין טוחנין ואין מרקדין הבורר והטוחן והמרקד בשבת נסקל וביו"ט סופג את הארבעים וכו' מנין שאין בוררין ואין טוחנין ואין מרקידין ר' אחא בשם רשב"ל כל מלאכה וכו' אלא אמר ר"א בשם רשב"ל וכו' תני חזקיה ופלג אך הוא לבדו יעשה לכם הרי אלו מיעוטון שלא יקצור וכו' עד כאן בירושלמי.

ומזה בשאילתות פרשה בשלח נ' אבל כגון טחינה והרקדה דאפשר לעשותן מעי"ט אסור למיעבד ביו"ט דמעיט רחמנא הוא לבדו יעשה לכם וכן הביאו זה כל הראשונים בשם הירושלמי ועי' ברא"ש ריש פרק אין צדין ובק"נ שם.

ובשאילתות פ' ויצא סי' כ"ג וכי שרי ליה חכם לימא ליה שרי לך מחול לך ואי אמר ליה מופר לך מובטל לך לא אמר כלום דאמר ר' יוחנן בעל וכו' והנה מימרא זו של ר' יוחנן איתא גם בבבלי נדרים ע"ז אמנם ההקדמה דאם אמר ליה מופר לך מובטל לך לא אמר כלום הוא רק לשון הירושלמי נדרים פ"י ה"ח.

והנה השואלים לרב האי גאון בספר האשכל שהבא לעיל פי"ז שאלו גם בדין אשת חמיו וכתבו וכן הא דר' חנינא אשת חמיו ואשת חותנו וחורגו ובתלמודינו התירו ותשובת רב האי שם שבידינו קטועה ולא נמצא בה התשובה גם על כל שאלותיהם אלה לא על זה ולא על ההיא דנדרים ולא על כל משמיע וכו'.

והנה ידוע כי בגמ' דילן ביבמות ד' כ"א מייתא ברייתא דמותר אדם באשת חמיו והתוס' שם הביאו הירושלמי דאוסר מפני מראית העין והרי"ף והרמב"ם פסקו כגמרא דילן אבל התוס' והרא"ש כתבו בשם רבנו חננאל והלכות גדולות לאסור וכתבו התוס' דשמא אחר כך אסרו.

---

הערה (כה). וראוי להעיר בזה כי אם היו השואלים מוצאים מאמר רב מפורש בירושלמי הי' זה מספיק להם אף שלא נמצא המאמר בבבלי והיו אומרים שסמכו על הירושלמי, והשואלים האלה גדולי תורה היו כמו שיבואר בימי הגאונים.

והנודע ביהודה מ״ק אהע״ז סי׳ כ״ו תמה על זה דאיך אפשר לאמר כן שהרי האוסר בירושלמי הוא ר׳ חנינא ובגמרא דילן נראה דרבא דבתראה הוא התיר אשת חמיו והניח בצ״ע.

הבין הרב ז״ל שכוונת התוס׳ והרא״ש במה שאמרו אולי אח״כ אסרוה היינו שאחרי פסק רבא בגמרא דילן נאסרה בירושלמי מר׳ חנינא ודברי תימא הם שהרי לבד תמיהתו הי׳ לו להגאון ז״ל להקשות על התוס׳ והרא״ש שהרי כלל גדול בידינו שמסדרי הבבלי ידעו מהירושלמי וכמו שכתב הרי״ף דאינהו הוו בקיאי בירושלמי טפי מינן וכדברי רב האי גאון האומר ותו קמייהו הוי תלמוד ירושלמי ואיך יאמרו בזה להיפך.

וראיתי להרב ר׳ צבי חיות בהגהות הש״ס ביבמות שם שכתב וז״ל תוס׳ ומותר באשת חמיו שמא אח״כ אסרום נ״ב ראיתי לחכם אחד שנתעורר שהרי הירושלמי קדים להבבלי ואיך שייך לומר דאח״כ אסרוה חכמי הירושלמי במה שמפורש בבבלי להיתר ובאמת הפירוש בתוס׳ דאחר כך אסרו הכוונה אחר חתימת הברייתא דהך דמותר באשת חמיו ברייתא הוא והש״ס מביא סתם עכ״ל ר׳ צבי חיות.

ודבריו דברי טעות שלא היו ראוים לכתוב כלל ומאי חתימת הברייתא דקאמר אכתי אם סתמא דתלמודא מביא ברייתא להיתר וסותם כן הכי סבירא לן ומה שכתב והש״ס מביא סתם אין ראוי לבר בי רב לכתוב דברים כאלה אם הש״ס מביא סתם אין ספק שכן הדין והוא דבר פשוט לכל יודע מעט בגמרא.

אבל על הגאון הנודע ביהודה אני תמה שהרי דברי התוס׳ פשוטים וברורים וכוונתם לאמר שאחרי שמצאנו בהלכות גדולות ור״ח לאסור ופסקו בזה שלא כמנהגם בכל מקום שהרי בגמרא דילן מפורש להיתר על כרחך ידעו ההלכות גדולות ורבנו חננאל אחריו דרבנן סבוראי אחר חתימת התלמוד גזרו בזה ואסרו על פי הירושלמי כיון שאין הדבר מעיקר הדין חששו לגזור במקום הזה עפ״י הירושלמי.

ובמכ״ת נעלם מעין הבדולח הגאון בעל נודע ביהודה ז״ל דברי מהרש״ל ז״ל ביש״ש במס׳ יבמות פ״ב סי׳ הי׳ שכתב שם בלשון זה „וכן בהלכות גדולות וגם אסר אשת חמיו ואשת חתנו וכתבו התוס׳ והרא״ש אף דבגמרא משמע דתרווייהו להיתרא דאמרינן בהדי׳ מותר אדם באשת חמיו וכן חורגו מותר בבתו דהיינו שני חורגים מ״מ „שמא אחר התלמוד אסרו הגאונים" ולפי דעתי סברה ישרה היא שאי אפשר שרבנו חננאל והלכות גדולות חלקו על התלמוד אם לא שנאסר במנין עד כאן דבריו הרי שפירש בפשיטות דברי התוס׳ והרא״ש כדברינו.

והיינו שראשוני הגאונים אחר חתימת התלמוד ראו לאסור בזה כהירושלמי.

והנה ודאי שזה הוא כוונת דברי התוס׳ אבל לולא דבריהם הי׳ נראה לומר בפשיטות דלא פליגי בזה הבבלי והירושלמי כלל וזהו דעת ההלכות גדולות ורבנו חננאל והיינו דסבירא להו דמה דמפורש בבבלי להיתר היינו מעיקר הדין של דין איסור שניות דאיירינן בהו שם בגמ׳ ושאין בזה האיסור דרבנן ככל השניות שהן אסורין מדרבנן בכל מקום ובכל זמן בכל האופנים אבל אשת חמיו ואשת חתנו מותרים מעיקר תקנת חכמים ואינם אסורים אלא מפני מראית העין ולהכי באמת במקום שאין מכירין אותן מותרין וכן מפורש שם בירושלמי ביבמות פ״ב ה״ד אשת חמיו אסורה מפני מראית העין וכו׳ ר׳ חנינא אמר יסבון באתרא דלא חכימן להון (כו).

הערה (כו) ואין שייך כאן כל מקום שאסרו חכמים מפני מרה״ע אפי׳ בחדרי חדרים אסור דמלבד דהירושלמי לית ליה הכי וקאמר על דרב בזה מתניתא פליגא על

וממש כמו כן הוא לשון ההלכות גדולות בהלכות עריות „אשת חמיו ואשת חתנו מותרות לו אבל אמרו חכמים אסורה לו מפני מראית העין" והיינו דאשת חמיו ואשת התנו מותרות מעיקר דין שניות כדמפורש בבבלי אבל אמרו חכמים וכו׳ היינו דברי הירושלמי דבזה לא פליגי עליו בבבלי ויש לנו לפסוק כהירושלמי וכן נראה שפירשו דברי הלכות גדולות הרשב״א והריטב״א בחידושיהם.

והוא גם נ״מ גדולה לדינא דאפי׳ מאן דאוסר לא אסיר לה מטעם דין איסור שניות וגם לא הי׳ כאן שום גזירה במנין בימי הגאונים כי אם פשוט דסבירא להו דהבבלי להירושלמי מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי.

על כל פנים זה יוצא בבירור גמור דבימי הלכות גדולות הורו ופסקו גם על פי הירושלמי ויסדו הלכות על פיו במתיבתת הגאונים.

במס׳ ראש השנה ד׳ י׳ ע״א בתוס׳ בד״ה ופירות נטיעה זו כתבו שם התוס׳ וז״ל ויש הלכות גדולות שכתוב בהן ופירות שנה רביעית בתר דפריק להו אסורין עד דנפקא ועיילא חמשית ושבוש הוא דבהני לא איירי בשמעתין כלל דאותן שחנטו ברביעית קודם ט״ו בשבט אסורין לעולם והחנוטין ברביעית אחר ט״ו בשבט שרו לאחר פדיה לאלתר ובה״ג של אספמיא כתוב ופירי דפרדס דשנת ארבע אסירי עד דפריק להו עכ״ל.

אמנם לשון השאילתות בא מפורש יותר ושם קשה לשבש הגירסא וז״ל בפרשת קדושים סי׳ כ׳ (לפי הנוסחא כ״י שהדפיס ידידי הגאון המנוח בעל העמק שאלה זצ״ל) ופירי דפרדיסא פריק להו בשתא רביעתא ואכיל להו כד הוי בהמ״ק קיים הוי פריק להו ומוסיף עלייהו חומש ומסיק להו ואכיל להו בירושלים כדתנן נטע רבעי מוסיף עליו חומש ותנן כרם רבעי עולה לירושלים מהלך יום לכל רוח והאידנא בח״ל פריק להו וקלי ליה לדמיה והדר משתרי ליה למיכל בשתא חמישתא עכ״ל.

ונראה מפורש מדבריו דבזמן שבהמ״ק קיים הי׳ צריך גם פדיון גם הבאת מקום ורק אז מותר שם באכילה, אמנם בזמן הזה שאחר הפידיון אי אפשר לקיים גם הבאת מקום לא משתרי באכילה אחר פדיון אלא אחר שתכנוס השנה החמישית וע״ש בהע״ש שהאריך לבאר שיטת השאילתות ובה״ג.

אמנם נראה ברור כי יסוד דברי בה״ג והשאילתות מפורש בירושלמי במס׳ סוטה פרק משוח מלחמה סוף הלכה ה׳ דגרסינן שם אימתי הוא מחלל ברביעית ובחמישית מסתברא בחמישית אבל ברביעית דמים הוא דחייב לו ורבנן דקיסרין אמרין לא מסתברא אלא ברביעית דכתיב ובשנה הרביעית יהי׳ כל פריו קדש הלולים לד׳.

והנה המפרשים נדחקו מאד בפירוש דברי הירושלמי, אמנם אין ספק, כי ט״ס קטן יש בירושלמי והדברים מתפרשין רק על פי דברי השאילתות וההלכות גדולות שיסדו בזה דבריהם על הירושלמי וכך צ״ל אימתי הוא מחלל ברביעית „ואוכל" בחמישית כצ״ל וע״ז אמר מסתברא כן דחילול של רביעית אינו פדיון גמור שיהי׳ אחר זה חולין גמור עד שיהי׳ מותר בכל מקום שהרי גוף הפדיון אינו אלא גזירת הכתוב שהרי אף בזמן שבהמ״ק הי׳ קיים והוליכן לירושלים הי׳ צריך פדיון מקודם, אלמא שהחילול אינו פדיון ואינו אלא גזירת הכתוב אחליה והדר אכליה כלומר בירושלים ולא במדינה וזה הוא שאמר בירושלמי מסתברא בחמישית (כלומר שאוכלו בחמישית וקאי על זמן הזה) אבל ברביעית דמים הוא דחייב לו שאינו בא בתורת

דרב ולית ליה קיום הנה גם לדידן עי׳ בכתובות ד׳ ס׳ ע״א בתוס׳ בד״ה מעכן ובמס׳ מ״ק ד׳ ח׳ ד״ה ומנסרן כתבו באופן אחר עכ״פ לא קשה מזה.

פדיון כי אם בתורת דמים שהרי הפדיון לבדו אינו מתירו באכילה והרי הוא בתורת חיוב דמים ולא בתורת פדיון ורבנן דקיסרין פליגי על זה וסבירא להוא דניתר בפדיון לבד או בהבאת מקום לבד והפדיון הוא תחת הבאת מקום.

והמעיין יראה שאין שום פירוש לדברי הירושלמי כי אם לפי דברי השאילתות ובה"ג ודברי מפרשי הירושלמי אינם מובנים כלל וגם קשים מכל הצדדים כאן, אבל זה ברור שהשאילתות והבה"ג יסדו בזה דבריהם על הירושלמי.

ובבבלי במס' ברכות ד' ל"ו גרסינן קורא רב אמר בורא פרי האדמה ושמואל אמר שהכל נהי' בדברו ובירושלמי יש בזה עוד דעה שלישית (לבד ממה שיש מחלוקת בין הירושלמי והבבלי בדעת שמואל) תני ר' יהושע בורא מיני דשאים ואמרינן בירושלמי מתניתן דר' אושעיא פליגי עילוי ואלו הן מיני דשאים הקורנס והחלימה והאטד פירש מדלא חשיב ר' אושעיא גם קורא ש"מ דאין זה בכלל דשאים.

ובהלכות גדולות בפ"ז מהלכות ברכות אחרי הביאו למשנתינו דכיצד מברכין כתב ואלו הן מיני דשאים הקורנס והחלימה והדמוע והאטד ע"כ והוא העתק מברייתא דירושלמי כי בבבלי ובתוספתא לא נמצא.

ובריש הלכות פסח כתוב בהלכות גדולות ותנו רבנן ושמרתם את היום הזה לדורותיכם שמרוהו מלפניו מאור ארבעה עשר מכאן אמרו אור לארבעה עשר בודקין את החמץ והוא מהירושלמי ריש פסחים.

ושם פ"ב ואסיר למיכל מצה מבעוד יום מקמי דליקדש ואומר הגדה והלל שנאמר בערב תאכלו מצות כדי שיהי' חביב עליו משל לארוס שבא על ארוסתו בבית חמיו והוא מהירושלמי פסחים ריש פ"י.

נשאר לנו לבאר עוד ראיה תלמודית אחת שהביא הרב פראנקעל שהגאונים לא ראו הירושלמי וז"ל בספרו מבוא הירושלמי ד' קל"ב ונוסיף להביא עוד ראיה לזה ממה דאיתא בשו"ת שערי צדק ח"ג ש"ג סי' ז' הדא מלתא בעו לה כמה כלי מן קמא מר רב שמואל ריש כלה ולא פשטה גברא דקדיש איתתא ואזיל למדינת הים ואתני בהדה דאי לא אתי לזמן פלוני שיבטולי קדושין ומטא זימנא ולא אתי מאי מי מדמינן קדושין לגיטין וכי הכין דאין אונס בגיטין אין אונס בקדושין ובטילין קדושין או לא ולא איפשיטא ע"כ והנה הדין הזה אשר היו מסופקין בו כמה כלי ולא איפשיטא הוא שנוי בפירוש בירושלמי קדושין פ"ג ה"ב והכי איתא התם ר' אבהו בשם ר' יוחנן סדר הסימפון כך הוא אנא פלוני בר פלן מקדש לך אנת פלונית ברת פלן על מנת ליתן לך מקמת פלן ומכניסינך ליום פלן ואין אתא יום פלן ולא כנסתיך לא הוי לי כלום אירעו אונס ר' יוחנן אמר אונסא כמאן דלא עבד רשב"ל אומר אינסא כמאן דעבד דרשב"ל היך צריך למיעבד דאין אתי יום פלן ולא היותי כונסה לי לא יהא עליך כלום ר' יוחנן דמיך פקוד לברתיה דיהוו עבדין כרשב"ל הרי דהירושלמי לא הי' ידוע לרב שמואל ריש כלה ורב שמואל ריש כלי חי במאה השביעית עי' אגרת רב שרירא גאון ובתריה מלך רב יהודה זקנינו שהוא אב לאבינו בר מר שמואל ריש כלי ראש שנת ר"ז הרי לך דגם במאה השביעית לא הי' עוד ידוע הירושלמי בבבלי עכ"ד פראנקעל.

אמנם אם נבוא לחקור בענינים כוללים וגדולים כאלה הלא לכל הפחות עלינו לעיין במקורי ההלכה ולראות הדברים כמו שהם ולא להסתפק רק בשטחיות הענין הן ידוע פסק הרמב"ם ז"ל בפ"ז מהלכות סנהדרין הלכה י' ובשו"ע חושן המשפט סי' כ"א מי שקנו מידו שאם לא יבוא ליום פלוני וכו' ואם הביא ראיה

שהי' אנוס באותו יום הרי זה פטור מקנין זה וכו' ועי' בכסף משנה שהביא דברי הסמ"ג שכתב שכך הורו הגאונים וכתב הוא ז"ל ראיה מירושלמי דגרסינן התם המתנה אם לא אעשה לך כך וכך ביום פלוני יהי' כך ואירע לו אונס ר' יוחנן אמר אונסא כמאן דלא עבד רשב"ל אמר אונסא כמאן דעבד והלכתא כר' יוחנן לגבי רשב"ל עכ"ל הסמ"ג.

ודברי הסמ"ג אינם מובנים כלל שהרי כיון שהלכה כר' יוחנן א"כ הירושלמי הוא היפך פסק הגאונים והרמב"ם וכבר עמדו בזה מפרשי הטור והשו"ע ועי' בזה בב"ח ובש"ך ובביאורי הגר"א ז"ל והעולה מדבריהם הוא אחת משתי אלה או דגרסתם בירושלמי היא ר' יוחנן אמר אונסא כמאן דלא עבר ברי"ש ולא בדלי"ת ורשב"ל אמר אונסא כמאן דעבר ומעתה סבר ר' יוחנן דהוי קדושין ורשב"ל סבר דלא הוי קדושין והלכה כר' יוחנן וכן הוא באמת הגירסא בבית יוסף בחוה"מ סי' כ"א בהביאו הירושלמי, או אם נימא שגם גירסתם בירושלמי היתה כפי שהיא לפנינו אז נהי' מוכרחים לאמר שבסמ"ג יש ט"ס כמ"ש הב"ח ותחת מה שכתוב שם וכן בירושלמי צ"ל דלא כירושלמי וכוונת הסמ"ג לאמר שהגאונים והרמב"ם אחריהם שהורו כן הוא שלא כדברי הירושלמי והיינו שדחו דברי הירושלמי מהלכה מפני שהוא נגד מסקנת הבבלי בנדרים ד' כ"ז ולא ס"ל להסמ"ג חילוקו של הר"ן בין קדושין לגיטין ועי' ש"ך.

והנה לא העמיק הרב פראנקעל לדעת במה נסתפקו הגאונים דבעו מקמי רב שמואל ריש כלי, ועל כן נדמה לו שספקתם מפורש בירושלמי, אבל ראוי לדעת כי עיקר ענין ספיקם אינו כלל איך הדין מעיקר דין תורה שהרי מעיקר הדין יש טענת אונס גם בגיטין ככבל התורה כדמסקינן בכתובות (ד' ג' א) רק רבא הוא דחידש דאין טענת אונס בגיטין משום עגונא, והיינו רק מתקנת חכמים וכדמסקינן בכתובות אלא רבא טעמא דנפשיה קאמר משום צנועות ומשום פרוצות זימנין דמעגנא ויתבה וכו'.

ומעתה זה שנסתפקו הגאונים איך הדין בקדושין עיקר ספיקם הוא אם יש גם בקדושין טעמא דרבא לתקן משום עגונא דלא יהא טענת אונס ויבטלו קדושין משום עגונא כמו בגרושין או לא.

וכן מפורש בדברי הגאונים שרק זה הוא ספיקתם שהרי זה לשונם „מאי מי דמינן קדושין לגיטין וכי הכין דאין אונס בגיטין אין אונס בקדושין או לא ולא איפשטא" עכ"ד הרי מפורש שבזה נסתפקו אם יש בקדושין תקנתא בגיטין או לא.

ומה יביאו מירושלמי מה דס"ל לר' יוחנן מעיקר הדין דאונסא כמאן דלא עבר והוי קדושין הלא ספיקתם הוא אם יש גם בקדושין תקנתא דרבא בגיטין דאין טענת אונס מתקנת חכמים משום עגונא ואם יש תקנה זו גם בקדושין דאין טענת אונס והוי אונסא כמאן דעבר ולא הוי קדושין.

וכן לאופן השני שהגירסא בירושלמי הוא כמו שהוא לפנינו רק שהגאונים ס"ל שהש"ס דילן בנדרים פליג עלה גם כן אין כאן ממה לפשוט ספקתם לא מהירושלמי ולא מההיא דנדרים לפי שהירושלמי בזה נדחה מהלכה וההיא דנדרים איירי בדיני אונסין בממון שהוא בדין תורה, אבל ספקתם של הגאונים הוא אם עקרו חכמים בזה דין תורה משום עגונא כמו שעקרו בזה דין תורה בגיטין או דקדושין לא דמו בזה לגיטין משום דבקדושין הרי בידה להתנות מתחלה שלא יהי' אח"כ ענין עיגון מה שאין כן בגיטין דלאו בדידה תליא מילתא או דלמא לא שנא ולא איפשיטא.

באופן שאך מפני שלא עמד הרב פראנקעל על עיקר ענין ספקתם של הגאונים מה הוא על כן מצא את ספקם מפורש בירושלמי ובאמת אין לה מקום, ובפרט נראה מכמה מקומות בירושלמי דס״ל כלישנא בתרא דרבא, וגם מזה נראה כי חקירת דברי ימינו לא תלך בגפה וכי על כל צעד היא קשורה ואחוזה יחד עם עומק ההלכה והחקירה בה.

וסוף חקירתנו בזה כי מראשית כזאת הי׳ הירושלמי לטטפת גם למסדרי הש״ס גם להבאים אחריהם ויש לנו בזה גם ראיות גדולות על זמן סוף הסבוראי ממס׳ סופרים (עי׳ לעיל חתימת התלמוד פי״ז) הבנויה על פי הבבלי והירושלמי יחד ואשר לדעתנו ברור שנתחברה בבבל וכל הנאמר שם מהבבלי בא בלשון הבבלי וכל הנאמר שם מהירושלמי נאמר בלשון הירושלמי והמאמרים האלה מהירושלמי רבו שם כמו רבו ונביא קצתם לדוגמא.

כמו מס׳ סופרים פי״א הלכה ב׳ ר׳ יוסי בעי הגע עצמך שהיתה פרשה קטנה א״ל כדי שישמעו ישראל את התורה על הסדר והא תנינן קורא באחרי מות ואך בעשר שנייא היא שהיא סידורו של יום וכו׳ ר׳ יוסי הוה מפקד לרב עולא חזנא דכנישתא דבבלאה כד הוי חד אורייתא תהא גולל אחורי פרוכתא וכד אינון תרתי תהא מוביל חדא ומייתי חדא וכו׳ וכל זה הוא מהירושלמי מגילה פ״ד ועי׳ בהגהות הגר״א ז״ל.

ושם פרק י״ב הלכה ג׳ ד׳ ה׳ לוי בר פסטי שאל לר׳ חנינא אילין ארורים מאי יקרינון חד ויברך לפניהם ולאחריהן אמר לו אין לך טעון ברכה וכו׳ רבי יונתן ספרא דגופתרא נחית להכי חמא לר׳ אבינא ספרא קרא שירת הבאר וברך לפניה ולאחריה א״ל ועבדין כן א״ל ועד כדין את לזו וכו׳ אשאלת לר׳ סימן אמר לון בשם ר״י בן לוי וכו׳ אמר ר׳ אבהו אני לא שמעתי וכו׳ וכל ההלכות האלה הם מהירושלמי מגלה פ׳ בני העיר.

ושם בפרק י״ח הלכה א׳ קיצור מסוגית הירושלמי פרק ד׳ דתענית ה״ט ע״ש באורך.

ושם פרק כ״א הלכה ז׳ רבי חונא אמר שלש קריות שבתורה לא יפחתו להם מעשרה פסוקים חזקיה אמר כנגד עשרת הדברת והא תנינן ביום א׳ יהי רקיע והא לית בהון אלא תמניא רב אידי אמר איתפלגון בה כהנה ואשי חד אמר חוזר וחד אמר חותך וכו׳ התיב ר׳ פוליפא בר׳ פרוט קמי ר׳ יונה הרי פרשת עמלק א״ל שניא היא וכו׳ עד סוף ההלכה הוא לשון הירושלמי במגילה פרק היה קורא ה״ב.

## פרק כג.

### אם יש הוספות בגמרא ממאוחרים.

הדברים על דבר סדור הגמרא מעורבים כל כך עד אשר לא יוכלו להתאחד שנים יחד אף כי בכלל עומדים שניהם על נקודה אחת ואחרי כל אשר כבר דברנו בזה לא למותר יהי׳ לבאר הדבר יותר כטבע כל דבר המסובך לרבים שההכרח לבארו מכל צד.

וזה מקרוב נדפס קונטרס „דברי בקורת" להחכם היקר מוהר״א עפשטיין שי׳ והקונטרס הזה נתחבר להגן על הרב שי״ר מתלונותיו של וויס נגדו וכתב שם בנוגע לדברי הרב שי״ר שהובאו כבר אצלינו (לעיל בחתימת התלמוד פ״א) וכתב החכם עפשטיין (עמוד 19 18) וז״ל „ואנכי אעיר רק כי באמת הי׳ „מר בר רב אשי אחד האמוראים היותר אחרונים ידוע כי דורות האמוראים הם „שבעה להדור השביעי והאחרון יחשבו ששה אמוראים מרימר רב אידי בר אבין

„רב נחמן בר הונא מר בר רב אשי רבה תוספאה ואבינא בר הונא לפי זה הי' מר „בר רב אשי הרביעי בין האמוראים האחרונים ויפה יש לקראות אותו אחד האמוראים „היותר אחרונים ודבר השאלה אולי נעשה ההוספה שבגיטין (ולא היא לטלטולי „גמי שרי) מרבה תוספאה או אבינה בר הונא? „אין ספק אצלי ששום בר דעת „לא יחשוב כזאת" המימראות של מר בר רב אשי הובאו לפי זה בהתלמוד ע"י „רבה או אבינא ומי הוא המוסיף עליהן? בודאי רבנן סבוראי או רב יהודאי גאון „שמהם נדע נאמנה שעשו הוספות על התלמוד ולא אבינא בר הונא שלא נודע „לנו למכנים דבריו בתוך דברי הראשונים היוצא מזה כי מה שכתב ראפעפארט „בזה איננו השערה אמורה בחפזון אבל דבריו צודקים וקיימים עכ"ל הר"ר עפשטיין.

אמנם כי החכם הנכבד עפשטיין בקנאו את קנאתו להרב שי"ר וחפץ בהצדקו ואשר באמת כן הוא ברוב דבריו שם הנה במקום הזה הפריז על המדה ויפלא מאד לראות החלטה כזאת לאמר „אין ספק אצלי ששום בר דעת לא יחשוב כזאת" על דבר שודאי גמור הוא שכן הדבר ושאי אפשר להיות בענין אחר וכמו שיבואר.

הנה החכם עפשטיין נכשל כאן מפני שבאמת לא ידעו כל כותבי הדורות להגיד דבר על רבינא האחרון, ויהיו שם הדברים יגעים וימש חושך, ועל כן יאמר לנו גם החכם עפשטיין כי רבינא „לא נודע לנו למכנים דבריו בתוך דברי הראשונים" כלומר בתוך הש"ס, אבל כבר נתבאר בכל דברינו כי לא לבד שהוזכר בש"ס כי אם שהי' מראשי המורים בימים ההם ובא בכל הש"ס לעשרות פעמים.

אמנם הוא טוען עלינו אם רבה תוספאה ורבינא הביאו דברי מר בר רב אשי בש"ס הלא בודאי שהם שתקו ולא אמרו עליהם דבר אם כן על כרחך שנתוסף אחר כך, ובזה יסלח לנו החכם היקר הזה כי איני יודע מה הוא שח, הם אמרו כי מר בר רב אשי אמר שהדין כך וכך אבל אינו כן ולא היא ומדוע לא עלה על דעתו שמר בר רב אשי בעצמו הביא דעתו בסידור הגמ' ורבה תוספאה ואמימר בר ינוקא ורב סמא בריה דרבא רב משרשיא ורבינא שהיו אחריו הכריעו שאינו כן.

אף גם זאת כי מה שכתב ומי הוא הוא המוסיף עליהם? „בודאי רבנן סבוראי" „או רב יהודאי גאון" שמהם „נודע נאמנה" שעשו תוספת על התלמוד הדברים האלה טעות הם ולבד ממה שאחר רבנן סבוראי אין עוד שום הוספה בתלמוד, אמנם גם מרבנן סבוראי עצמם, אין עוד שום הוספה של הוראה כמו ההיא דגיטין וכמו בכתובות ד' נ"ד מר בר רב אשי אמר אפי' מזוני נמי ליה לה ולית הלכתא כמר בר רב אשי ודומיהם הרבה דכלל גדול הוא דאחר האמוראים היינו אחר „דור רב אשי" הוראה עוד לא הוות" וכבר נתבאר לנו כל זה, וגם כל ענין מעשה הסבוראים בגמ', אבל אחר הסבוראים אין עוד הוספה של כלום בתלמוד, ומפני שאין החכם עפשטיין יחיד בדברו הוא נכשל בזה רק על פי דברי כל ההולכים לפניו שלא חקרו כלל לעמוד על תוכן הדברים, וכתבו דבריהם כדבר פשוט, ראוי לבאר הדבר כי הוא ענין גדול מאד.

ראשונה ראוי לדעת כי באמרינו הוספה כוונתינו להוספה אריגינלית אבל אין אנו מדברים בהוספות שבאו באשמת תלמיד טועה ובאשמת המעתיקים ועל כן אף שיש אתנו בגמרא איזה הוספות שהנם דברי רב יהודאי גאון אינם ענין לכל דברינו ולהענין הזה שאנו מדברים בו לפי שההוספות האלה שכולם אין ענינם תוספת על הסוגיא בעיקרה והנם רק איזה פירוש בהבנת הסוגיא שלמדוה הגאונים.

בעל פה לתלמידיהם בסגנון התלמוד לפי שגם כשפירשו הגאונים לתלמידיהם הי' סגנונם כעין סגנון התלמוד והתלמידים שננו בפיהם אותו הלשון עצמו ששמעו מרבותיהם ובמקומות הסתומים ביותר לא סמכו על זכרונם וכתבו להם הדברים בגליון הגמ' ומשם נשתרבב לפנים אבל מעולם לא נתקבל זה לעיקר וכל הראשונים ידעו שזה וזה הוספה והודיעו זה לנו וגם חלקו על הדברים ועל כן אף שלא נמחקו הדברים לגמרי מהש"ס הרי דינם ממש כאילו נמחקו ואין שום חילוק אצלינו בין דברי רב יהודאי גאון בתשובות הגאונים ובין דבריו שיש ממנו איזה פעמים בש"ס שנתוספו שם באשמת התלמידים וטעות המעתיקים ובמס' בבא מציעא ד' י"ג שבא שם תיובתא דר"א ונתוסף פירושו של רב יהודאי גאון ז"ל בפנים הגמ' באורך וגדולי הראשונים הראב"ד והרמב"ן והרשב"א ז"ל (הובא בשיטה מקובצת) דחו זה והעלו שפשט דברי הגמרא במאי דאמרינן תיובתא דר' אלעזר בחדא וכו' אינו כן וגם רבנו חננאל נראה שם מדבריו שפירשה בענין אחר ועי' בדברי הר"ן (בש"מ שם) שכתב גם הוא הך מלתא וכו' משמיה דמר יהודאי נקטי ליה ומחו ליה רבנן בתראי מאה עוכלי בעוכלא דאם כן וכו' וסיים זה הוא דעתי בלשונו של גאון שאע"פ שאינו מעיקר גמרא כיון שהוא אמרו אית לן למשוכי נפשין אדרבנן כי היכי דליקו שפיר והריטב"א כתב שם סתם „ולפום האי ליתא לההוא לישנא דאיתיה בגמרא בשמיה דרב יהודאי גאון".

והטעם שלא מחקו זה לגמרי מגמרא הוא מפני שלא יכלו לעשות כן כי רק בימינו אלה אשר יש לנו מלאכת הדפוס כשיודפס הש"ס נוכל לעשות כן באלפים עקסעמפליארים בפעם אחת אבל קודם מלאכת הדפוס, הי' כל אחד שליט רק על עקסעמפליאר אחד אשר תחת ידו וההודעה הזאת שהודיעו הראשונים ז"ל שזה וזה נתוסף בטעות זה הוא המחיקה שלהם ויותר לא יכלו לעשות.

וזה וכיוצא בזה קרה לכל הספרים בעוד לא הי' הדפוס בארץ וכל הספרים היו בכתיבת יד שעל ידי שהיו שם בכל ספר על הגליון מה שנכתב למלאות את אשר באמת טעה המעתיק והשמיט מבפנים וכאשר הרגיש בזה הוסיף אחר כך או הוא או אחר על הגליון למלאות החסרון, על כן הורגלו הסופרים בזה להביא בפנים את אשר הי' כתוב על הגליון ולפעמים טעו ולא הרגישו שזה וזה באמת מקומו רק על הגליון שאינו מעיקר הספר ואינו אלא פירוש, והראשונים ז"ל עפ"י קבלתם, ועל פי כתבי ידות מדוייקות הודיעו לנו כל זה כל דבר במקומו.

וראוי להעיר במקום הזה על כונת דברי רש"י ז"ל במס' שבועות ד' ל"ו ע"ב סוף הפרק שלדעתנו הגיהו שם המהרש"ל והב"ח לחנם ששם בסוגין דהן קודם ללאו אמרינן בתחלה איפוך וע"ז אמרינן כי אתא רב יצחק תנא כדתנן אמר רב יוסף השתא דאנן תנן הכי וכי אתא רב יצחק תני הכי ש"מ דוקא תנן אלא קשיא כי לית ליה בממונא וכו' הרי סוטה דאיסורא הוא וכו' אלא איפוך אפי' באיסורא לית ליה מתקיף לה רבינא ובאיסורא לית ליה אלא מעתה שתויי יין ופרועי ראש דבמיתה הכי נמי דלית ליה לר"מ והתנן וכו' אלא לעולם תיפוך כי לית ליה וכו'.

והנה לשון הגמרא קשה שהרי רבינא על איפוך קאי ויותר נכון לפי הלשון הי' לגרוס אלא לא תיפוך, ובפרט בודאי שכן ראוי לגרוס אחרי דלכאורה אפשר לאוקמה בלא תיפוך דזה בודאי שפיר טפי וכן באמת הי' כתוב באיזה ספרים, אבל רש"י ז"ל כתב הכי גרסינן אלא לעולם איפוך (ועי' בתוס' שכן הוא גם גרסת רבינו חננאל) וכתב רש"י ובלאו איפוך ליכא לתרוצה דאם כן וכו' ואי רבנן פטרו

בה וכו׳ אם כן שתויי יין דבמיתא לרבנן מנא להו וכן מצאתי לשון בבלי בספרים ישנים לא אתמר לא תיפוך משום קושיא דשתויי יין לרבנן עכ״ל ורש״ל והב״ח הגיהו בדברי רש״י ונכתב על הגליון ג׳ רש״ל דלא איתמר בלא תיפוך וכן הגיה הב״ח ובחכה״ג לחנם הגיהו שהם סברו דכוונת רש״י במה שכתב „וכן מצאתי לשון בבלי בספרים ישנים וכו׳ שהכוונה לרש״י ז״ל שמצא כן הגירסא בגמ׳ איפוך בספרים ישנים בבליים, וזה אינו דאם כן הי׳ רש״י אומר „וכן מצאתי בספרים ישנים אלא לעולם תיפוך״ ואיך יכתוב רשי בלשון מגומגם כזה, אבל לא בפנים הגמרא מצא כן רש״י ז״ל כי אם בגליון מפירושי חבבליים (כלומר מהמתיבתות) וכל הלשון כתוב שם כמו שהעתיק רש״י ז״ל „לא איתמר בלא תיפוך משום קושיא דשתויי יין לרבנן״ וכוונתם גם הם להסביר לשון הגמרא דהרי לפי מה שמשני עתה לכאורה לא צריך כלל להפך, ודברי ר״מ ורבנן היו מיושבים שפיר ולמה אמרינן אלא לעולם איפוך, על כן הסבירו זה במתיבתא ומהתלמידים נכתב זה על הגליון לא אתמר לא תיפוק משום קושיא דשתויי יין לרבנן „ומתוך זה ידעינן דגרסתם בגמרא היתה אלא לעולם איפוך וזה הביא רש״י, ורש״ל והב״ח הבינו דהדיבור״ „משום קושיא דשתויי יין לרבנן״ הוא כבר פירוש מרש״י עצמו וזה תמוה דהא כבר פירש זה רש״י באריכות והי׳ די לרש״י לאמר שכן מצא בספרים ישנים בבליים „אלא לעולם תיפוך״ והדברים ברורים.

ויצא לנו מזה דבר חדש למצוא כאן ברש״י שהי׳ שם המנהג בארץ בבל (אצל תלמידי המתיבתות, או אולי גם אצל ראשי המתיבתות) לפרש דברי הגמרא על הגליון, ומה יפלא שהמעתיקים טעו לפעמים והכניסו זה בפנים אחרי ראינו שהגאונים מהרש״ל והב״ח ז״ל סברו כן על דברי רש״י, אבל לא בפנים כתבו זה ח״ו כי אם בגליון והוא ממש כלשון בעל המאור בפסחים פ״ב בדין חמץ „במשהו״ שכתב אלא תלויה היתה מפירושי הראשונים (מלת „במשהו״) והכניסוה הסופרים בפנים והכוונה שם עוד על הגאונים היותר ראשונים, (עי׳ בתקופות הגאונים פ״ח) וכן כאן בדברי רש״י נאמר וכן מצאתי לשון בבלי בספרים ישנים (כו) והנה היו הספרים ההם כבר בימי רש״י ספרים ישנים.

וכמה יש בזה להשתומם על החכם וויים כי בספרו דו״ד ח״ג יחד לו פרק מיוחד על זה (פי״ח) וכתב על מצחו „אם הוסיפו או גרעו המאוחרים״ ושם יחלוק על הרמב״ם ז״ל וכל הראשונים אשר כתבו (ככל קבלת כלל ישראל) על התלמוד כי עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע והוא יאריך לסתור זה ויאמר שם וז״ל „ואמנם מלבד ההוספות „שהוסיפו רבנן סבוראי או שנתוספו בתלמוד מדבריהם יש בו גם „תוספת דברים שחדשו הגאונים ובפרט נמצאו בו דברים הרבה „מפירושי רב יהודאי „גאון אשר סופרי הגמרא פתקום בעיקר הגמ׳ (אסיפת זקנים ב״מ ב׳) וכן יש בו „בכמה מקומות דברים לקוחים מהלכות גדולות ובהערה יציין עי׳ ברכות ל״ו והלכתא „כמר בר רב אשי עד נינהו כלו מבעל חלכות גדולות וכ״כ הרא״ש שם ושם ל״ו „כתב רש״י ותוס׳ והלכתא שכתוב בספרים ל״ג דלשון בה״ג הוא ויוסיף בפנים ונאמן „עלינו הרב רבנו יונה ברכות (פ״ו) שמעתין דצלף שהעיר על נוסח הגמרא שלנו „אף על פי שכתוב זה הלשון ברוב גמראות אינו מנוסח אלא פירוש הוא והגאונים

---

הערה (כו) והלשון בדברי רש״י לשון בבלי בספרים ישנים יוכלו לחזק דברינו לעיל חתימת התלמוד פ״כ.

„הראשונים כתבו אותו בגמ׳ (כז) וגם הראותי במקום אחר (בחיבורי תולדות רש״י) שעל „כמה דברים הנמצאים בתלמוד בכל הספרים נחתך הדין מרש״י שהם חצוניות ומצאנו „שאומר על גירסא שהיא כתובה בספרים שאינה מן הספר אלא שהוא פירוש „ונכתבה בספרים (ביצה לד׳ ערוכין י״ב יומא ד׳) ולפעמים יאמר על הענין עצמו „שהוא טעות ואינו מן הספר ותלמיד טועה שהוקשה לו כתבה בגליון ספרו וכתבוה „הסופרים בפנים (שבועות ג׳) ואומר ותוספת זה גרסת תלמידי דתרביצא וטעו „(זבחים ק״ד ואומר במקום אחר גרסא זו הכתובה בספרים משובשת היא ועל ידי „פרשנים טועים שלא היו בקיאים בשמועה ופרשוה בשבוש באה לתוך הגירסא „(כריתות ד׳) ועתה נוכל לדון אם בדברים משובשים ומוטעים תקראנה כאלה על „אחת כמה וכמה שקרה כן בדברים אשר לא נוכל להכירם על ידי שבושם שודאי „וודאי נתוספו בו דברים בזמן מאוחר ואנחנו לא ידענום למי הם ומי הי׳ מחוללם „והמנהג הזה שבעלי הפירושים והפסקים הוסיפו „בגמ׳ לא פסק בשום זמן וכל ימי „הרבנים אחרי הגאונים עד אחרוני הרבנים „נתוספו בתלמוד או נגרעו ממנו״ הנה „בתשובה שהשיב הרב ר׳ אברהם בן הרמב״ם לר׳ דניאל הבבלי (שו״ת ברכת „אברהם סי׳ ט׳) כתב לו ואם היא בספרים שלכם הגיהו אותם שמא פירוש הוא „למקצת מפרשים כמותכם ונכנס בתוך לשון ספרי התלמוד שלכם שהרבה מקומות „בספרי הגמ׳ כך ומצאנו בתס׳ (ב״פ ב׳ ד״ה וכיון) שהביאו קושיא ותירוץ בשם „הר״י ואמרו על זה ויש ספרים (כלומר ספרי הגמ׳ שמקשה ומתרץ כן להדי׳ בשלהי „שמעתין והרב ר׳ שלמה בן אדרת (חי׳ חולין נ״א) כתב על אחת מן ההלכות שבתלמוד „הא תוספת שנתוסף במקצת ספרים מבעלי הפסקים ולא מעיקר הגמ׳ עכ״ד וויים.

ומה נוכל להשיב על דברים כאלה שאינם מעין הטענה כלל, וכפי הנראה האמין החכם וויים כי בימינו אלה אין עוד עין רואה, כי אם רק אוזן שומעת, אין עוד לב מבין, כי אם תלמידים מקשיבים, וכל כך נעתקנו בימינו אלה מסדר של ראיות ברורות, ותחת זה לקחו עמדתן ראיות של איזה ציור והשערות, עד שהרשה לעצמו לגבב ראיות כאלה, ולהביאם לבית מדרש החקירה העיונות בענין כולל כזה להכריע בהן דעתו „כי מראש ומראשון נתן התלמוד להדרש ונמסר הדבר לחכמים״ ועל כן הוסיפו והוסיפו כרצונם.

והנה הוא מביא לנו ראיות על זה ממה שמצאנו שעל ידי מעתיקים יש שלפעמים הוכנסו בפנים פירוש שנכתב על הגליון לשם פירוש, והנה ישמע את אשר ידבר, הן ההכמים והגדולים אשר כתבו פירושם במקום סתום ביותר או תלמידים דברי פסק בקצרה על הגליון הלא אין ראיה מהם שיש רשות להוסיף

---

הערה (כז) עשה מזה שלשה ראיות, וגם חלקן לפנים ולהערה, אבל דברי רבנו יונה ודברי הרא״ש ודברי התוס׳ אחת הם ועל דבור אחד נאמרו, ולשון הרא״ש שם הוא וז״ל וכתב רב אלפס וכן כתוב במקצת ספרים נוסחא מבעל הלכות גדולות והלכתא זורק את האביונות ואוכל את הקפריסין וכו׳ ומדלגבי ערלה וכו׳ ולא נהירא דמשמע וכו׳ וכן הוא בדברי התוס׳ וראינו מדברי כולם שזה רק לשון ההלכות גדולות והם השיגו וחלקו על זה ולשון רבנו יונה העתיק וויים בצדיה כי רבנו יונה לא כתב „והגאונים הראשונים כתבו אותו בגמרא״ כי אם כתב „אלא פירוש הוא והגאונים הראשונים כתבו אותו בספרים״ וכוונתו פשוטה שהגאונים הראשונים כתבו זה בספרים שלהם היינו בספרים שחברו וכמו שהננו רואים שגם ההלכות גדולות כתב כן בספרו, וכל הבקי בלשון הגמרא יוכל להכיר שאין זה סגנון שנאמר מתחלה להטביע בגמרא ואינו אלא לשון של פסק הגאונים ואין להאריך בדברים פשוטים יותר מדי.

על התלמוד כמו שאין להביא ראיה ממה שנדפסו על הגליון פירושי רש"י והרמב"ם והר"ש וכדומה ועל כן הלא ראיתו ממה שקרה לפעמים שהמעתיק טעה לחשוב שזה שנכתב על הגליון הוא למלאות החסרון בפנים (וכל מי שראה כתבי ידות יודע כמה נקל לטעות בזה) והכניס זה בפנים בטעות, והנה ידוע כי המעתיקים על הרוב רק אומנים היו „כתבנים" ולא רבנים, ואם הם טעו, אין כאן דבר לאמר שנתן רשות לטעות וכל הרוצה לטעות יבוא ויטעה ברשות מרנן ורבנן, וכל קהל עדת ישראל.

ובאמת בפרוץ ההעתקות קמו חכמי דור ודור, וחפשו ובדקו בנוסחאות מדוייקות והודיעו לרבים לאמר שכאן וכאן נמצא נוסחאות שכתוב בהן בטעות כזאת וכזאת ויש לתקן הנוסחא וכמו שכתב שם הר"א בן הרמב"ם ז"ל שם „ואם היא בספרים שלכם הגיהו אותם" אבל גם לא הסתפקו בהודעות פרטיות כאלה, כי אם מזמן לזמן קמו ראשי הדור, וקבצו הנוסחאות ובדקו בספרים ישנים ובנוסחאות המדוייקות שידעו שנכתבו על ידי מעתיקים גדולי עולם שדקדקו בכל אות ואות והעמידו הדבר על בוריו, וכבר בזמן קדום בסוף ימי הגאונים כבר קם רבנו גרשום מאור הגולה וכתב את כל הש"ס בכתיבת ידו מוגהת על פי הנוסחאות היותר מדוייקות ומסר לרבים שיכתבו ויעתיקו מזה, וה' וויים עצמו יאמר כן בדו"ד ח"ד (עמוד 314) וז"ל והנה בדבר גדול זכה רבנו גרשום את הרבים אשר כתב בכתיבת ידו ממש גמרא מוגהת ונראה כי כן דרש הזמן יען כי נמצאו העתקות משובשות מן התלמוד והיתה יד המגיהים ממשמשת בו אשר לפעמים שבשוהו עוד יותר, על כן טרח ויגע רגמ"ה להעמיד הנוסחא המיושרת, למען יהי' יכול לתת ביד הלומדים גרסא ברורה מוגהת עכ"ל וויים ואם כן הדבר מה ירצה שם.

וגם אחרי רבנו גרשום קמו דור אחר דור לשום עין ולב על הנוסחאות מההעתקות ההדשות, וגם אם הי' בימי רבנו גרשום מלאכת הדפוס הי' נמצא שסי"ן לאלפים מוגהים המספיקין לדורם ולימים הבאים לראות מהן, אבל בימים ההם הי' רבנו גרשום יכול לכתוב רק עקסעמפליאר אחד, ומה הוא זה לכל תפוצת הגולה, ובימי רש"י ז"ל שכבר עברו דורות מרבנו גרשום הוכרחו להעתיק מנוסחאות שלפניהם שהזניחם רבנו גרשום והי' זה מהמעתיקים פעם מהתרשלות וגם בודאי פעמים הרבה על רצון המשלם בעד ההעתקה, לפי שרצו שיהי' בידם גם הנוסחא הקודמת, לדעת ולהבין, אז קם רש"י ז"ל ובכחו הגדול בירר עוד הפעם את הנוסחאות בירור אחר בירור וכן עשו אחריו בעלי התוס', וכן כל חכמי ספרד, לפי שקודם מלאכת הדפוס הי' נדרש בכל דור צופים חדשים, וגם ההכרעה עצמה לא כל המוסכם מפי גדול הדור זה הוא מוסכם מפי גדולים אחרים כמו שהוא מטבע הדבר, וגם הנוסחא המתוקנת לא הי' בכחה לדחות לגמרי את הנוסחאות האחורות כי רבו המעתיקים בכל עיר ובכל כפר ולא כל אדם זכה בהנוסחאות הצרופות מגדולי הדור, אשר בהכרח היו יחידות נגד כל ההמון העתקות על כן עסקו בזה הראשונים והזהירו השכם והזהר עד בוא מלאכת הדפוס.

וגדולי הראשונים ידעו את אשר לפניהם כי היו בידם נוסחאות ישנות מאד ומדוייקות והעיד הרמב"ם ז"ל שהיו בידו נוסחאות מהתלמוד שנכתבו חמש מאות שנה לפניו שזה מגיע כמעט לימי הדור אשר אחר הסבוראי וז"ל בהלכות מלוה ולוה פט"ו הלכה ב' יש נוסחאות מן הגמרא שכתוב בהן שהאומר לחבירו אל תפרעני אלא בעדים ואמר לו פרעתיך בפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים „אינו נאמן" וטעות ספרים הוא ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים וכבר חקרתי

על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן „שהוא נאמן" והגיע לידי במצרים מקצת גמרא ישנה כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו ובשניהם כתוב ואם אמר פרעתי בפני פלוני ופלוני והלכו להן למדינת הים „נאמן" וע"ש בהרב המגיד שכתב דין זה מחלוקת ישנה בין הראשונים והאחרונים ז"ל מפני שיבוש הנוסחאות כמ"ש רבינו ואם לבך נוקפך איזו מן הנוסחאות אמיתית תא חזי מאן גברא מסהיד עליהו וכן כתב רבנו מאיר הלוי ז"ל כדבריו והעיד שכך נמצא בנוסחי דייקי ועתיקי „ובנוסחא דרבואתא קשישי ועל פי שנים עדים יקום דבר עכ"ל.

ור"ת ז"ל בהקדמתו לספר הישר יאמר וישרא ליה מרי' לרבנו שמואל אחי כי על אחת שהגיה רבנו שלמה הגיה הוא עשרים ולא עוד אלא שמחק הספרים וכו' וראיתו במקומות בספרים ישנים ואינה ראיה כי גם בספרים ישנים אכתוב לך בזה הספר אשר חסרו מאשר לפנינו וקודמי קדומים ישנים מיושנים לא יעידום „עכ"ל והנה אם הרשב"ם הגיה על פי ספרים ישנים בודאי שהיו הספרים ההם לכל הפחות יותר ממאה שנה לפניו ועל זה יאמר ר"ת שספרים אחרים אשר הנם נגד הספרים הישנים ההם" קודמי קדומים ישנים ומיושנים לא יעידום „ואם כן היו ביד ר"ת ספרים ישנים ומיושנים מדורות הראשונים של הגאונים, ועוד נשוב לברר יותר כל פרטי הדברים בזה בדברי ימי הגאונים מפרק ט' ולהלן.

ובכלל נודע שאז בימי ר"ת היו ימי הבכורים לבירורי הנוסחאות, כל הלבבות של גדולי הדורות ההם בספרד וצרפת ומצרים דרשום יחד, בדקדוק גדול וחפוש נפלא, ועיון אחר עיון ואז כבר ידעו איש דברי רעהו, על כן נתבררו בדורות ההם בירור אחר בירור.

עוד יוסיף שם החכם וויים לאמר „אמנם יותר מכל אלה הראיות יגלה ויראה „לעינינו „כי הי' משפט הרבנים להוסיף או לגרוע" אם נתן לב על החלופים העצומים „בנוסחאות ספריהם ומאין באו אלה החולפים? הלא לרוב מפני שהרבנים הגיהו „בספרים מפני קושיא ותמיהה והוסיפו לפעמים על הנוסחא שלפניהם או החסירו „ממנה וכו' וכבר בררנו הדבר במקום אחר (תולדות רש"י 22) כי גם רבנו שלמה „לא חדל לעשות הגהות בתלמוד ולשנות גרסת הספרים מדעתו ומסברתו אם ראה „שהגרסא אשר בספרים אינה מתפרשת בשום אופן בדרך הפשוט ועל כן כשהי' „מתקשה בלשון הכתוב בספרים ואינו יכול להעמידו גרע הגרסא מן הספר והעמיד „אחרת מדעתו (חגיגה י"ט חולין ע"ד) ואמנם אך למותר להרבות בדוגמאות על „דבר הנודע לכל חכם תלמודי וכו' ועתה יוצא לנו מכל זה כי מיום שנסתיים „התלמוד לא נמנעו חכמי הדורות להוסיף או לגרוע בתלמוד פעם בכונה פעם „בשגגה וגם לא חדלו לפעמים להעביר נוסחא אף שהיא בכל הספרים ולהמציא „אחרת משקול הדעת ולהעמידה במקומה, וכל זה הלא הוא תוספת וגרעון ועל כן „לא יעלה על הדעת משכיל „נאמן על דבר אמת" לקחת המאמר עליו אין להוסיף „וממנו אין לגרוע דברים ככתבם אחרי שהמציאות יכחיש זאת" עכ"ד.

וקשה לראות בלבול המושגים במדה גסה כזו, הכי אם נשמור דבר קבלת כלל ישראל „עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע" אז עלינו להשאיר כל טעות ספר שיעשה כל מעתיק ומעתיק ואסור לתקן הטעות בעוד לא היתה מלאכת הדפוס בעולם לא יכלו להעמיד מגיהים שלא יוציאו המעתיקים דבר שאינו מתוקן מתחת ידם כמו שאנחנו עושים עתה בדפוס ושעל ידי הדפוס יוצאו אלפים עקזעמפליארים

בנוסח אחד לגמרי, אז בשעה שנכתב הכל עסק לו כל המעתיק ומעתיק לעצמו וכל אחד טעה לו לבדו, וחכמי הדורות ההם הם שמשו אז מלאכת בעלי המגיהים עתה, רק שתחת שבעלי המגיהים עתה יגיהו באין אומר ודברים, כי הגהתם תעשה על ידי עושי המלאכה, הי' אז ההכרח לכתוב כן בפירושיהם ובחידושיהם, בפסקיהם ובתשובותיהם, כי לא הי' אפשר לחזור אצל כל יחיד ולהגיה לו, וכמו שלא יעלה על לב אדם לאמר על בעלי המגיהים שבימינו העומדים אצל מלאכת הדפוס לאמר שמלאכתם היא נגד קבלת כלל ישראל „כי עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע" כן ממש הוא מעשה גדולי הדורות בימים ההם.

אם הי' מוצא באיזה מקום לגדולי הדורות שעל מה שנאמר בתלמוד שהדין כך וכך הי' הוא אומר שלדעתו אין הדין כך ועל כן הוא מוחק אסור או חייב אז הי' לו לטעון אבל הלא כל הגה והגה שעשו, אף במקום שהיא מדעתם היינו אף שלא מצאו כן בספר לפניהם מהעתקה אחרת וזה יקרא מדעתם, אבל גם ההגה מדעתם ומסברתם הוא רק שלפי מה שמוכח מסוגיא זו עצמה קודם זה או אחר זה הוא כהכרח טעות סופר או שלפי הידוע ממקום אחר בגמרא מוכרע שכאן ט"ס, ומה לי העתקה אחרת לפני, ומה לי שבמס' אחרת מוכח בהדי' שזה טעות סופר, כ"ש אם זה מוכח ומכרע מתוך סוגי' זו עצמה.

וראוי לדעת כי באופן זה שלא מצאו מפורש בהעתקות אחרות מדויקות אז לא מחקו כלל, ולא הגיהו הגמרא אבל רק בפירושם הגיהו למען ישמע חכם וידע ויתברר הדבר ולחנם כתב על רש"י כי הגיה מדעתו ומסברתו שזה הי' אצלם כאיסור גמור, לא מפני הכלל של עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע שאין זה שייך כלל לזה כמבואר כי אם מפני טעם הפשוט שכל אדם עלול לשגיאה. ואף שבעיניו פשוט שזה ודאי ט"ס יבוא רעהו וחקרו ויראה שאין הדבר כן על כן רק בפירושם הגיהו שזה וזה ט"ס והכי גרסינן, ואף כי בימיהם אפי' אם היו מגיהים בגמרא עצמה הלא לא הגיהו כי אם בהעתקה אחת אשר לפניהם לבד בכל זה לא עשו כן למען לא יראו התלמידים ויקלקלו.

וזה יוצא מפורש גם מדברי ר"ת ז"ל בהקדמתו לספר הישר שכתב שם „וגם רבנו שלמה זקיני זצ"ל אם הגיה הגירסא" בפירושו הגיה „אך בספרו לא הגיה" הנה ראינו שגם בספרו היינו בהעתק הגמרא שהי' לפני רש"י ז"ל לא הגיה.

ואף על הרשב"ם שהתרעם שם ר"ת שהוא מחק הספרים (היינו כלומר שהגיה בהעתקת הגמ' עצמה שלפניו) כתב שם ר"ת בפירוש „וראייתו במקומות בספרים ישנים וכו' וקודמי קדומים ישנים ומיושנים לא יעידום" הנה נראה מבואר שגם הרשב"ם שהגיה גם בספרו, הי' זה על הרוב רק כשמצא כן גם בספרים ישנים, ואף אם הי' מגיה רק מפני שכך נראה מהכרח הסוגי' לבד אבל הלא לא הגיה סתם כי אם הודיעו בפירושם דהכי גרסינן, וביאר טעמו, וגילה דעתו.

ויהי' איך שיהי' גם מי שהגיה מפני שכך נראה מסוגית הגמרא שזה ט"ס, כל מי שיאמר שזה בכלל עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע אומר לכל כי אין חפצו כי אם לבלבל את המעיין, הן הכותב הג"ה הלא יעלה לו בעיונו כי הכרח הסוגיא יורה שזה ט"ס, ובהעמידו הגהתו הלא יאמין כי הוא מעמיד הגירסא האמיתות כמו שהיתה, וכמו שיצאה מתחת יד חותמי הגמרא.

עוד הביא שם וויים ראיה וז"ל „והגאון רב סעדיה הפתומי „אמר בפירוש" (ש"צ ח"ד ש"ד סי' נ"ב ערך מילין בהקדמה) אע"פ שאני יודע מה שהוסכם עליה

בגמרא ואיך האמוראים מעמידים ההלכה הנישנית בברייתא אע"פ כן מקום הניחו לנו גם אנו להעמידה כך וכך הן אמנם כי יש מן החכמים האחרונים (ערך מילין שם) אשר ראו דברי רס"ג וחשבו שזה הגאון צריך התנצלות על שפירש בהתנגד אל התלמוד או אולי לא חשב כן—ואין אדם יודע מה במטמוניות של חברו— אך ממורא בשר ודם פן יחסדום המתחסדים חפאו עליו דברים אשר לא כן באמרם כי לא עשו הגאונים כן כי אם במקום אשר על ידי הפירוש לא ישתנה הדין, אבל אין אלה כי אם דברי רוח עכ"ד וויים.

והנה הוציא כל רוחו נגד רפאפארט בערך מילין כאלו בא ראפאפארט להשחית את נחלתו, אבל מה נעשה לו כי טעה טעות פשוט בדברי רב סעדיה גאון וכבר נתבאר לנו כל זה באורך לעיל „חתימת התלמוד ורבנן סבוראי פכ"א (עמוד 51—53).

ובמקום הזה יתרה עשה לו החכם וויים כי לא הביא כלל לשונו של רב סעדיה גאון ונתן בפיו לשון אחר לגמרי, ויכתוב על זה „והגאון רב סעדיה אומר בפירוש".

ואם דברי הימים לבני ישראל יהיו נכתבים בקולמוס כזאת מה יוכל להשאר מכל מחמדינו ההיו לנו מימי קדם, ומכל דברי ימינו.

יתר דבריו בענין זה של עליו אין להוסיף וכו' אין מקום לברים במקום הזה כי אין לנו עסק במקום הזה עם אמונות ודעות כי אם עם בירורי דברי הימים לפי דעתינו ועל הדברים ההם נדבר בפרט על כל דבר במקומו ככל אשר הוא נוגע שם ונמשכנו בזה רק אחרי העיון של בירור הדבר בדבר ט"ס ונוסחאות שבגמ', ולברר שלא נמצא כלל הוספה בסדר הש"ס כלומר הוספה לדעת, שתקובל ליסוד בש"ס, ואין שם כי אם טעות של תלמידים שכתבו בגליון ושל מעתיקים שטעו בזה ונמחק מכל הראשונים בפה מלא בחידושיהם בתשובותיהם ובפסקיהם ועוד יבואר זה בפרט בימי הגאונים.

אמנם גם בההוספות המעטות של הסבוראי, שזה ודאי כן הוא בכל זה יפלא מדוע לא דקדקו כולם בדברי רב שרירא גאון, ועל ידי זה נבוכו בזה, רב שרירא גאון מסר לנו מפורש מה הי' ענין מעשה הסבוראים, הוא יאמר עליהם „ובתר הכי אע"ג דודאי הוראה לא הוות הוו סבוראי דמפרשי וכו' וכמה סברי איקבעו בגמרא וכו'" וכבר פירשנו כל דבריו במאמר חתימת התלמוד אבל לאמר שיש בגמרא מהסבוראי הוראה שחלקו על מר בר רב אשי וחתימת הש"ס והוסיפו ולא היא לטלטולי נמי שרי, הוא נגד המפורש בדברי רב שרירא גאון, שהרי לבד שזה הוראה גמורה הוא גם לחלוק על חתימת הש"ס, והנה הם נתלין בדברי רב שרירא גאון שיש הוספות מהסבוראי ואיך זה לא ביארו לעצמן דברי רש"ג לאמר היפך דבריו, והוא ביאר לנו שגם מדור הראשון של רבנן סבוראי תלמידי האמוראים גם מהם אין עוד הוראה וכל מה שיש מהם בגמרא הוא לפרש לנו על פי קבלתם כל מאי דהוי תלי וקאי, ואחר זה מהדור השני ואילך כבר גם זה אינו וכל דבריהם בגמרא אינו אלא כמה סברי ותקוני פרקי וסימניו, ומבואר שם, ועוד נשוב לבאר מעשיהם ואחריהם, בימי הגאונים לפנינו.

והמחלוקת בגמ' חולין ד' ג"ט מרב אחאי ורב שמואל בריה דרב אבהו בהנהו עיזי כרכוז זה הוא מחלוקת אם המין הזה נכלל בכלל הטהורים והוא ממש מחלוקת שיוכל להיות בין החכמים גם בדורנו זה על מין עוף אם הוא מהטהורים או מהטמאים כידוע.

והנה יאמר לנו החכם היקר מהר"א עפשטיין כי „שום בר דעת לא יחשוב שהדברים בגיטין ד' ס' על דברי מר בר רב אשי" ולא היא לטלטולי נמי שרי אי אפשר שיהיו מהאמוראים האחרונים כי אם דוקא מהסבוראים או עוד יותר שהוא מרב יהודאי גאון כלומר שרב יהודאי גאון חולק על התלמוד ומתיר את הנאסר שם, והדבר הזה יורה לנו לדעת עד כמה מסובכים הדברים ועד כמה לא נתבארו עד שגם מתהלך בתומו יכשל בהם.

ועי' במס' חולין ד' י"ח ע"ב דאמרינן מר בר רב אשי אמר פגע בחיטי כשירה שייר בחיטי טרפה והלכתא משיפוי כובע ולמטה כשרה והיינו דשייר בחיטי והוא דלא כמר בר רב אשי ומדברי הגמרא שם מתבאר שזה על פי דברי אמורא אחרון למר בר רב אשי אלא שלצורך סדר הסוגיא נשנו דבריו שם בגמרא קודם זה דאמרינן שם אמר רב פפא משמיה דרבא שיירי בחיטי כשרה אמר אמימר בר מר ינוקא הוה קאימנא קמיה דר' חייא בריה דרב אויא ואמר לי שייר בחיטי כשרה א"ל רבינא לרב אשי אמר לי רב שמן מסוכרא איקלע מר זוטרא לאתרין ודרש שייר בחיטי כשרה מר בר רב אשי אמר פגע בחיטי כשרה שייר בחיטי טרפה והלכתא משיפוי כובע ולמטה כשרה והיינו דשייר בחיטי וכו' (ע"ש בדברי רש"י והתוס' חולקים בד"ה או דלמא).

והנה האמורא היותר אחרון דאיירי כאן בסוגיין הוא אמימר בר מר ינוקא שנהרג בשנת רל"א עי' לעיל פרק ג' והוא העיד בשם רב אחא בר אויא להורות הלכה למעשה דשייר בחיטי כשירה (הלשון הוה קאמינא וכו' בא בגמרא על עובדא שהיתה והלכה למעשה) ומזה פסקו הלכה למעשה דלא כמר בר רב אשי והוא מחתימת הש"ס.

# תקופת הגאונים.

---

## דברי ימי הגאונים

משנת ארבעת אלפים שמ"ט שנפתחה מתיבתת פומבדיתא מחדש על ידי רב חנן מאישקייא הגאון הראשון עד שנת ארבעת אלפים תשצ"ח שנפטר אחרון הגאונים רב האי גאון ז"ל.

# מבוא לתקופת הגאונים.

## פרק א.

### על דבר המקורים.

דברי רב שרירא גאון ז"ל באגרתו הולכים ומשתרעים עד סוף ימי הגאונים אשר הי' הוא ובנו רב האי גאון ז"ל האחרונים שבהם וכבר בא שם מתי הי' הוא עצמו לגאון ובאיזה שנה הי' רב האי ז"ל לאב"ד במתיבתא אמנם לבד המקור הזה אשר כל דבריו זהב טהור שכולם מתאימות ושכלה אין בהם ואשר גם אם לא היינו יודעים מי בעל הדברים האלה היינו יכולים להכיר ולהבין כי נכתב בעט סופר חכם גדול ובשפה לנאמנים אשר ידייק בכל הגה היוצא מפיו ובכל אות וכתב כל דבריו בדקדוק נפלא ואשר גם מסידור דבריו נוכל ללמוד הרבה מאד הנה מלבד המקור הנאמן הזה אשר באו דבריו בכל סדר הגאונים זה אחר זה מראש ועד סוף הנה יש בידינו עוד מקור אחר לאיזה פרטים בימי הגאונים והוא מה שהדפיס ר' שמואל שולם בספר היוחסין אחר אגרת רב שרירא עוד דברים מבלי להגיד מאיזה מקום לקח את הדברים האלה ומי בעל הדברים האלה הכותבן לפנינו וחוקרי אשכנז לקחו את הדברים ההם לשם מקור ראשון וידמו כי כל הסגנון ולשון הכותב הוא לשון הקדמון ההוא וירימו אותם על גרם המעלות אשר יעמוד שם אגרת רב שרירא גאון וישקלו אותם יחד ועוד יתרה עשו כי כדי לחדש הלכות נתנו היתרון להמאן דהוא ההוא ורוב דברי תקופת הגאונים וצורתם הבולטת נטבעו אצלם על פי הדברים אשר באו שם ועל ידי זה יצאו דברי הגאונים מהופכים על פניהם ובבואינו עתה לדבר על ימי הגאונים עלינו לבאר טיב הדברים ההם וענינם מה הוא.

וראשונה את אשר נחוץ לבאר במקום הזה הוא כי אך לחנם קראו על כל הדברים האלה שם ר' נתן הבבלי כי ראשית הדברים שם אחר אגרת רב שרירא אינם כלל על שם ר' נתן הבבלי ואינם ענין לדברי הכותב המאוחר על שם ר' נתן הבבלי שבא שם אחר זה וחוקרי אשכנז לא שמו לב וטעו בזה ומשכו הדברים יחד.

והנה שם בהיוחסין אחרי שיסיים אגרת רש"ג יתחיל לאמר בלשון זה „דורות עולם בקצור מאדם עד דוד בן זכאי שעשה מחלוקות עם רב סעדיה גאון ז"ל והמעלות שנתעלה ישיבת סורא על פומבדיתא ומתחיל לאמר אדם שת אנש וכו' דוד בן זכאי שעשה מחלוקת עם רב סעדיה.

ואחר זה יתחיל ויאמר „אלה המעלות שנתעלה בהם ישיבת סורא על פומבדיתא בתחלה בימי רב שהי' בסוף תנאים ותחלת אמוראים לא היתה

עדין ישיבה בבבל וכו׳ ולאחר שנפטר רב וכו׳ ומלך אחריו רב פפא י״ט שנים ואחריו רב אשי ס׳ שנה ואחריו מלך רב טביומי דהוא מר בר רב אשי ומלך אחריו רב יוסי (א) שבימיו נחתם התלמוד וכשנפטר רבנא יוסי נשארו שתי הישיבות בלא גאון עד שהסכימה דעתן של רבנן סבוראי והם שהיו אחרי חכמי התלמוד שיהיו עושין ב׳ ישיבות כמו שהי׳ בימי רב הונא מפני שרבנן סבוראי אע״פ שלא הוסיפו על התלמוד ולא גרעו ממנו אעפ״י כן הי׳ ראשי ישיבות והן הגאונים יושבים ודורשים והיתה הוראה יוצאת מהן לכל ישראל וכך היו נוהגין בישיבתן עד היום הזה ואלו המעלות שנתעלתה בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא א׳ שלא יהא גאון בפומבדיתא אלא מסורא על פי ראש הישיבה שלה ועוד אם יתקבצו ראשי הישיבות שתיהן על ראש גלותא בארץ עתיקה בבבל בשבת שרגילין להתקבץ אליו ראש ישיבת סורא ותלמידיו קורין וכו׳ ועוד אם יסבו בסעודת מצוה וכו׳ ועוד כשהיו משלחין אגרות זה לזה וכו׳ ועוד כשימות ראש גלות כל הרשיות שלו ינתנו לראש סורא ואין בהם לראש ישיבת פומבדיתא חלק כלל ובראשונה היתה ישיבת סורא נוטלת שני חלקים וישיבת פומבדיתא חלק א׳ עד שמלך כהן צדק בפומבדיתא ורבו בני הישיבה ולא הספיק להם חלק הג׳ שהי׳ מנהגם לקחת ונפלה קטטה ביניהם על זה הדבר עד שנתקבצו ראשי הדור ועשו פשרה ביניהם שיהיו חולקים כל מה שיבוא להם חלק כחלק בשוה וכך היו נוהגין עד היום הזה ואשר אמר ר׳ נתן הכהן בר יצחק הבבלי מבבל מה שראה על גלות עוקבא שהוא מזרע דוד שבא לאפריקא ונהג שררה בבבל שנים רבות שלא עמד במספרם והי׳ ראש ישיבה בימיו מר רב כהן צדק בר רב יוסף בפומבדיתא מ׳ שנה עד שנפלה קטטה ביניהם על רשות כרסאן וכו׳ עכ״ל.

והנה הדבר ברור דרק ממעשה של עוקבא ראש גולה שבא לאפריקא רק משם ואלך יותחלו הדברים על שם ר׳ נתן אבל עד כאן הלא עדין לא זכר את שם רב נתן כלל והמדפים הראשון — או אולי המעתיק — שכח להניח מעט נייר חלק בין הדברים הקודמים להדברים האלה וברור שאם הי׳ חכם מבין מדעתו הי׳ מניח חצי שורה חלקה בין ענין לענין ואז לא היו טועים לאמר שהכל נהי׳ בדברו של ר׳ נתן והרי לפנינו אחרי שסיים הסופר הזה כל הסיפור בדבר עוקבא ריש גלות ובדבר רב סעדיה ויתחיל לספר עוד בשם ר׳ נתן יאמר כן מפורש ויתחיל מחדש ויאמר „ומה שאמר עוד ר׳ נתן הכהן על דברי ראש גלות היאך יתמנה והיאך יכרתו לו כל העם ברית בשעה שיתמנה כך הוא הדבר וכו׳״ הננו רואים בזה לפנינו שגם אפי׳ בתוך דבריו כן עשה הסופר הזה לפרש בפירוש שגם אלה דברי ר׳ נתן ואיך אפשר שיעשה ההיפך מזה בראש דבריו ולא יזכיר שם את שם ר׳ נתן להודיע שמפיו נשמעו הדברים והוא בעל שמועה מזה הלא המקום היותר ראוי לזה הוא בראש דבריו ולא באמצען.

ואי אפשר לומר שהי׳ כתוב גם מתחלה שם רב נתן רק שנשמט לפנינו הנה לבד שאין אומרים דבר כזה בלא ראיה מוכחת עוד יש גם ראיה ברורה שאינו כן שהרי ראינו שהסופר הזה הנה בתחלה אצל עוקבא ריש גלותא כתב שם את שם רב נתן וגם שם אביו וכניו הבבלי ושבא מבבל כלומר שלא נשאר שם וגם הכהן אמנם אחר זה כאשר יוסיף עוד לספר דבר משמו יזכירו רק בקיצור ויאמר „ומה שאמר עוד ר׳ נתן הכהן״ ולא יותר והטעם פשוט שבהזכירו אותו בפעם

הערה (א). עי׳ מה שכתבנו בזה לעיל בחתימת התלמוד פי״ג הערה ט׳ (עמוד 26).

הראשון כתב הכל שמו ושם אביו ומקומו וכנויו אמנם אחר זה סמך על מה שכבר הזכיר ולהלן הזכירו עוד יותר בקצרה וכתב „ואמר ר׳ נתן" שראה בנו של דוד בן זכאי, וכו׳ ואם כן ברור שאצל עוקבא ראש הגולה הוא באמת הפעם הראשון שהזכירו ועל כן הי׳ שם המקום לפרש הכל.

עוד זאת הנה בפעם השני מפורש בדבריו „ומה שאמר „עוד" ר׳ נתן" לפי שכבר סיפר דברים בשמו ועל כן כשבא לספר ענין חדש הוסיף לאמר „ומה שאמר עוד" ומוכח דשם אצל מר עוקבא הם ראשית הדברים בשם ר׳ נתן.

ולדעתנו אך למותר להביא ראיות על זה אחרי שגם בלא ראיה הדבר ברור שנוכל לשום על שם ר׳ נתן רק האמור על שמו אבל דברים שבאו שם קודם זה בעוד לא הוזכר שמו עדין כלל הלא בודאי שלא כתב זה הסופר מתוך מה שמצא על שמו ואחת היא לנו אם הניח המדפיס מעט נייר חלק בין זה לזה או לא הניח אבל זה ברור כי גם הסופר המאוחר אשר סיפר לנו דברים בשם ר׳ נתן הנה הדברים הקודמים לא ממנו הם ולא נתלו על שם ר׳ נתן הבבלי.

ומאד יש להתפלאות על החכם גרעטץ כי גם הדברים הכתובים שם לפני כל זה ומחולקים לגמרי מהם שבא שם בשלשלת הדורות המתחיל „אדם שת אנוש" תלה גרעטץ ברב נתן הבבלי ויאמר בח״ג ציון ד׳ וז״ל בספר יוחסין הוצאת שמואל שולם נמצא נזכר בין הודעותיו של ר׳ נתן הבבלי במקום אחד בשלשלת ראשי הגולה השם כפנאי בוסתנאי עכ״ל עי״ש ולא ידעתי איך אפשר לטעות שגם זה מר׳ נתן הבבלי שלא נזכר כלל ואינם שייכים כלל לדברי ר׳ נתן הבבלי והוא פשוט שאיני כן ואין צריך לפנים כלל.

## פרק ב.

### מעלות הישיבות בימי הגאונים.

ובעמדנו על הפרק עלינו לבאר במקום הזה את ענין הדברים ממעלות הישיבות לפי שהטעות לא יבוא בגפו ומטבעו הוא מושך אחריו עוד טעותים אחרים אף כן הי׳ גם במקום הזה.

והנה גרעטץ בח״ג ציון י״ג כתב „והדבר שיש להתבונן עליו הוא כי רב שרירא גאון באגרתו לא יזכיר אף בדבור קל על דבר המעלות שנתעלתה סורא על פומבדיתא ונהפוך. הוא בכמה מקומות הוא אומר ברמז ומפורש כי ישיבת פומבדיתא חשובה בחכמה ובמנין מסורא (בימי הגאונים) הנטיה הזאת היא מהיות אדם קרוב אצל עצמו והוא ואבותיו ואבות אבותיו היו ראשי ישיבות פומבדיתא אך יש להוציא משפט מי הי׳ החפץ לזכות את ישיבת סורא בחוקים ומשפטים טובים מפומבדיתא ובאיזה זמן הותחלה הגאונות וכו׳ עכ״ל גרעטץ שם.

וכמה עלובים דברים כאלה לבלי לעיין כלל ולבוא למוד לראשי ישראל כרב שרירא ורב האי (כותבי האגרת) באמת איש מאתנו ולדון על פי המדות המגונות אשר מצאו מקומם בדורנו זה על אבות ישראל.

ומדוע זה לא שאלו הוא וההולכים אחריו מדוע לא שאלו את עצמם הלא דברי הימים ההם לפנינו וידענו בכל ימי הגאונים מי מלך זה אחר זה והנה בהמעלות האלה נאמר בראשונה א) „שלא יהא גאון בפומבדיתא אלא מסורא" ויטיבו נא להראות לנו אם הי׳ כן אף פעם אחת בכל משך זמן הגאונים ואיך זה עלה על דעתם לקיים הדברים האלה ולתתם בימי הגאונים ודוקא בימי הגאונים

כלומר להפוך הדבר שבימי האמוראים לא הי׳ כן ועל כן הי׳ כן דוקא בימי הגאונים עד שמצא כאן גרעץ מקום להשערות על השערות והעלה בהשערותיו שנעשה זה בעזרת המלכות ומזה ורק מזה צמחה הגאונות ורק לסורא לבדה והולך ומספר לנו ויאמר „עוד יתרון אחר הי׳ לישיבות סורא על פומבדיתא כי את ראשה בחרה „מקרבה והאחרונה היתה זקוקה לקרוא לה ראש ישיבה מסורא כמו שיאמר ביוחסין „בשם מבוא התלמוד לרבי שמואל הנגיד הלוי״ המעלות שנשאה בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא בראשונה לא היו ממנין ראש ישיבה מפומבדיתא אלא מביאין „מישיבת סורא ראש עליהן״ וכן יאמר ר׳ נתן הבבלי שלא יהא גאון מפומבדיתא אלא „מסורא על פי הראש ישיבה שלה והיות פומבדיתא טפלה לסורא ופחותה ממנה במעלתה „עפ״י כת״י ישן לראיה אוכיח למטה אמנם מצינו גם את ראש ישיבת פומבדיתא „נקרא בשם גאון אבל רק בפי היהודים יושבי שאר ארצות חוץ מבבל שלא היו „בקיאין בסדר המדרוגות או כי הדברים אמורים „בעת מאוחרת מאד״ כאשר התרוממה „פומבדיתא למעלת סורא וגם התנשאה עליה (משנת תרע״ז והלאה) וגם מהזמן אשר „ישיבת סורא כבר בטלה ופומבדיתא היתה עודנה קיימת (משנת תש״ה עד תשצ״ח) „בימים ההם כבר ירד תואר גאון או ראש ישיבה לתור כבוד ולתפארת—מליצה „ועד העת ההיא הי׳ התאר הזה נתון רק לגאוני סורא כזכות מיוחדת וכו׳ עכ״ל גרעטץ וכל דבריו בפנים ודברי וויים אחריו וההולכים אחריהם בנוים על פי הדברים האלה.

אבל הדבר להיפך ממש וכל ימי הגאונים עמדה סורא הרבה למטה מפומבדיתא וכל האמור במעלות הישיבות הכונה רק לימי הגמרא בעיקר יסוד הדבר ורק פרטים במה שאינו נוגע בטיב הישיבות נשארו גם בימי הגאונים וכמו שיבואר.

כי על ידי אשר אחרי מות רבינא האחרון הוכתה סורא לרססים ולא יכלו עמוד שם וסביבות בבל ומשנת ד״א רל״ה עד שנת ד״א שס״ט לא הי׳ בסורא סדר ישיבה כלל כי אם זמן קצר בדור השני להסבוראים בימי רב עינא בערך משנת ד״א ר״ע עד שנת ד״א ש׳ ככל המבואר לנו כבר בימי הסבוראים הנה לא יכלה סורא להרפא עוד ולשוב לקדמותה ובכל אשר השתדלו פנות העם ולגדולי פומבדיתא לרפאות את שברה לא הועילו כי עיקר מושב בני ישראל לא הי׳ שם בסורא וסביבותיה כי אם על יד פומבדיתא וסביבותיה וכמו שאמרו שזה עיקר גולה וכידוע וזה הוא עיקר הטעם שמאז נוסדה פומבדיתא ע״י רב יהודה לא בטלה עד סוף ימי רב האי גאון ז״ל ואחריו, וסורא הנה גם בימי הגמרא לא היתה שמה כל סדר מתיבתא מן אחר רב חסדא עד רב אשי כמו שיבואר וזה הוא עיקר הטעם את אשר סבלו בבבל (בגדד) וסורא כל יד עמל הרבה יותר מאת אשר הגיעו הרעה לפומבדיתא וכמו שכבר נתבאר בימי הסבוראים שעיקר רעת הימים הגיעו רק לבבל וסורא בישבם שם בין הגוים אל עקרבים.

וכאשר הותחלו ימי הגאונים בפומבדיתא בשנת ד״א שמ״ט לא יכלו עדין בסורא לאותובי מתיבתא עד שנת שס״ט וגם אז רק לזמן קצר ושוב אחר זה נתבטל שם סדר הישיבה ערך כשלשים שנה לפני שנת ד״א תמ״ט (וכמו שיבואר לפנינו בתקופת הגאונים פ״ה) כי בהיותם אצל בגדד ומקום שבת ראשי הגולה נלקו על ידם ביותר בריבם של משפחת ראשי הגולה זה עם זה אף שהמתיבתא לא התערבה בריבם יחד אבל פגעה בה לרעה מדת דינם של התקיפים האלה יותר מדי ורק משנת ד״א תמ״ט ואילך נהגו סדרי הישיבה בסורא כראוי.

אמנם גם אז הנה בשנת ד"א ת"צ כבר הוכרחו בסורא להביא ממרחק לחמם ולהושיב ראש בסורא את אחד מישיבת פומבדיתא הוא מר רב שמואל נכדו של מר רב רבא שהי' גאון בפומבדיתא ורב שמואל זה שהי' מבני בניו של אמימר מלך בסורא אחרי מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד וכדמפורש בדברי רב שרירא גאון לאמר" אהריו מר שמואל ומישיבתנו של פומבדיתא הי' ומבני בניו של אמימר הי' ואביו של מר שמואל זה הי' בנו של מר רב רבא גאון שכתבנו שהי' גאון פומבדיתא ובהדי' הוה רב הונא דמתא מחסיא וחכם גדול הי' (היינו מר שמואל) ובנוהי בפומבדיתא ואית מן זרעיה קדמנא במתיבתא ואית בהון מאן דמחתן בנא עכ"ל.

והנה ראינו בזה כי אף שלא הי' כאן הכרח מצד תוקף של דחיקה מבחוץ אבל מפני ששקדו חכמים על תקנת הישיבה הביאו לסורא ראש מישיבת פומבדיתא כי כן הדבר אשר פומבדיתא היתה עומדת אז במעלה עליונה מפני כי לא הוסעה כמעט ממקומה (ופירוז—שבור ונהרדעא אף הם על פומבדיתא יתחשבו) על כן עמד טעמה בה ומראש ועד סוף היו האבות מנחילים תורתם לבניהם שם עד כי רב רבא שמלך בערך שנת ד"א ת"י הי' נכדו של אמימר שהי' מקומו בנהרדעא ורב שמואל נכדו של רב רבא כבר נלקח אחר כבוד לסורא אמנם השאיר את בניו וביתו בפומבדיתא כמו שהננו רואים מדברי רב שרירא „ואית מן זרעיה קדמנא במתיבתא" ובן בנו של מר רב שמואל זה הי' גם הוא גאון בפומבדיתא כמו שהוא באגרת רש"ג ובתריה (אחר רב מתתיה) מר רב אבא בר מר רב אמי בשנת (ד"א תרכ"ט) והוא בן בנו של מר שמואל וכו'.

ולא עברו ימים רבים אחרי מר שמואל וישיבת סורא הוכרחה עוד הפעם לקחת לה לראש מישיבת פומבדיתא כי אחרי מר שמואל מלך בסורא מר רב מרי הכהן מנהר פקוד שמונה שנה ובתריה מר רב אחא חצי שנה ואחר זה יאמר רש"ג „ובתריה מר רב יהודאי בר רב נחמן ג' שנים ומחצה והוא נמי מפומבדיתא ולא הוה מאן דמיפליג בחכמה בסורא כותיה אף הוא נמי שקליה שלמה נשיאה ומנייה להתם ומאור עינים הי' והוא ואחיו היו גאונים בתרתי מתיבתא בפרק אחד עכ"ל.

הנה לפנינו עוד הפעם שישיבת סורא לא יכלו להסתפק גם לעצמם ועשו כראוי לתורת ד' להאדיר ולהשגיא פעלה והביאו להם ראש מתיבתא לסורא מפומבדיתא וזה הי' כבר בשנת ד"א תק"כ והנה יבוא גרעטץ ויאמר לנו" עוד יתרון אחר הי' לישיבת פומבדיתא כי את ראשה בחרה מקרבה והאחרונה היתה זקוקה לקרוא לה ראש ישיבה מסורא „מבלי אשר הטריח עצמו להראות לנו כי היה כדבר הזה אף **פעם אחת** ויבוא וייס גם הוא (ח"ד עמוד 13) ויאמר לנו" עוד מלבד כל אלה היתה סורא יתרה יתרון גדול על פומבדיתא והוא שהגאון שנתמנה להיות ראש ישיבה בפומבדיתא הי' נבחר „תמיד" בקרב הישיבה שבסורא" ובהערה 3 יאמר „המקור הוא מאמרו של ר' נתן הבבלי" וכבר מבואר שאין הדברים האלה אמורים על ימי הגאונים וגם אין הדברים האלה מדברי ר' נתן הבבלי ולא ידעתי איך אפשר להפוך הדברים כל כך ומבלי להרגיש בהן.

ויש לנו ראיה ברורה שבימי הגאונים היתה פומבדיתא העיקר כי הנה כפי הנראה זאת לפנים בישראל שנתנו להם ראש אחד ועל כן בהיות סורא יושבת על מלאת היתה היא העיקר ובהתקבצם יחד היתה האסיפה נקראת על שם סורא ועל כן היו מכריזים רק שמעו מאי דקאמר ריש מתיבתא ולא ראשי מתיבתות ובימי הגאונים נראה שהי' הדבר להיפך ועל כן נודע להבין מעשה שהיתה אצל

רב אברהם ורב יוסף שנאמר שם „וקם בתריה מר רב אברהם בר מר רב שרירא בשנת קכ"ז (ד"א תקע"ז) ומלך י"ב שנה והי' מר רב יוסף בר מר רב חייא אב ב"ד ובפלוגתא דדניאל ודוד נשיאים אקרי מר רב יוסף בגאונות ולבסוף נתפייסו עם מר רב אברהם ואמרו דתרווייהו מר רב אברהם ומר רב יוסף מקרו תרווייהו גאונים מיהו כד מכנפין תרווייהו בחדא דוכתא מתני רב אברהם ויתיב מר רב יוסף קמיה וזמנא חדא אתו לבגדד ואתרמי דהוו בי כנשתא דבר נשלא בכלה רבתי וכד קם שליחא דצבורא ואכריז שמעו „מאי דאסברוה ראשי מתיבתא למימרא" בכו ישראל וליכא דשמיע להון כד אמר „ראשי מתיבתא" ואף מר רב יוסף אזדעזע וקם על רגלוי ואמר סליקית נפשאי מן גאונות ואהדרית לאבות ב"ד וכו'".

והנה רב אברהם ורב יוסף היו שניהם מפומבדיתא אבל מעשה זו היתה בבגדד בכלה רבתי ואיך הורגלו שם לשמוע רק מאי דאסבר ריש מתיבתא ולא „ראשי מתיבתא" עד שבכו העם בשמעם נוסח של „ראשי מתיבתא" וליכא דשמיע להון ראשי מתיבתא והלא בלא זה היו שם שני ראשי מתיבתא של סורא ושל פומבדיתא והי' להם להכריז שמעו מאי דאסברוה ראשי מתיבתא ואיזה דבר חדש הי' כאן לפני הצבור.

ואם עד עתה היו מכריזים רק ריש מתיבתא מפני שהכרוז יצא רק בשם ריש מתיבתא מסורא הלא הי' להם לעשות גם עתה כן כי הלא בסורא הי' גם עתה רק ראש מתיבתא אחד.

ובהכרח שהכרוז הי' יוצא על שם ראש מתיבתת פומבדיתא ועל כן עתה שהי' שם בפומבדיתא שנים הוכרחו להכריז שמעו מאי דאסברוה ראשי מתיבתא ובכו ישראל וליכא דשמיע ליה כד אמר „ראשי מתיבתא" ואף מר רב יוסף אזדעזע.

וגרעטץ בהעתיקו מעשה זו (ח"ג .227) יאמר „בבגדד הקרובה לפומבדיתא הי' גאון הישיבה הזאת יושב בראש ועל מעלה גבהה ממעלת ריש מתיבתת סורא" אבל כבר הראנו לעיל „בדור רב אשי" פט"ו שהדבר להיפך וסורא היתה אצל בגדד ופומבדיתא היתה רחוקה משם ויותר מכל הדבר יוצא מפורש מדברי רב האי גאון ז"ל שבקובץ טעם זקנים עמוד .56 שכתב שם „ובישיבת סורא היו דברים אלה רובם כי הם קרובים לבבל ואנו (בפומבדיתא) רחוקים משם" ושם הדבר מבואר כל צרכו.

ואם שאין אני קובע מסמורות בראיה זו לסמוך עליה לבד ולאמר בודאי שכן הי' הדבר שקשה להחליט דבר כזה בראיה אחת לבד אבל זה ודאי שכל הבא לאמר להיפך שפומבדיתא היתה סרה למשמעת סורא ולא היתה יכולה בעצמה לבחור לה ריש מתיבתא כי אם על פי הגאון מסורא וגם אז הי' נבחר תמיד מישיבת סורא הנה כל האומר כן דבר אין לו עם דברי הימים ההם והנהו כותב דברי ימי ישראל ככל העולה על רוחו אבל לא כפי מה שהיו.

וברור הדבר כי אך אם לא נשים לב כלל לקורות הימים נוכל לטעות ולאמר כי דברי רבנו שמואל הנגיד במבוא התלמוד כונתו על זמן הגאונים ואל יהי' הדבר הזה קל לפני המעיין בדברי ימי התקופה הזאת כי הדברים האלה מתגלגלים והולכים אצל חוקרי אשכנז עד אשר נתנו לכל דברי התקופה הזאת פנים של זעם ופניה באמת לא הי' לה עוד כטבע כל דבר מהופך על פניו ולרגל דברינו נברר כל דבר במקומו.

ולבלי יהי דברינו כחסרים הננו מוכרחים לבאר במקום הזה מתי היתה כזאת.

## פרק ג.

## זמן מעלת סורא.

אמנם כן כי בימי האמוראים הי' כן ושם בימי האמוראים באמת מבואר כן

גם בדברי רב שרירא כי הוא ז"ל מודיע לנו רק את האמת כמו שהי' על כן יספר שם דברים כמו שהם כמו שהיו ובתקופת הגאונים יודיע לנו הדברים עצמם כמו שהם והכל כמו שהי' ראשית התיסדות הישיבה בפומבדיתא היתה על ידי רב יהודא תלמידו של רב בישיבת סורא ונראה מדברי הגמרא בכמה מקומות כי בהיות רב יהודה ראש בפומבדיתא ורב הונא ראש מתיבתא בסורא הי' רב יהודה כמו כפוף לרב הונא ומחשיבו עליו וזה מסר לנו גם רב שרירא גאון שכתב באגרתו „ואגבר רב הונא טובא דהוה מבי נשיאה ורב יהודה מפומבדיתא ותלמידיה קמיה והוה מחחזי לרב הונא לפרקים" וכוונת רש"ג מזה לאמר דהוה מתחזי לרב הונא במתיבתיה וכמו שמוכח גם מדבריו אחר זה שכתב על רב נחמן „ולא אשכחינן דהוה עייל רב נחמן לקמיה דרב הונא אלא כבני זוגייהו דבכמה דוכתי אמר רב נחמן הונא חברין מוקים לה במילי אוחרן וכו' ובאמת אצל רב יהודה מצינו כן גם בגמרא בהדי' עי' לדוגמא במס' חולין (ד' ק"א ב') יתיב רב כהנא אחוריה דרב יהודה ויתיב רב יהודה קמיה דרב הונא וקאמר וע"ש ברא"ש.

אחרי מות רב יהודה לא הקימו בפומבדיתא את אחד מתלמידיו המיוחדים כי אם את אחד המיוחד ממתיבתת סורא הוא רבה בר נחמוני ועי' במס' בבא מציעא ד' י"ח קשיא דרבה אדרבה דההוא גיטא דאשתכח בי דינא דרב הונא דהוה וכו' וא"ל רב חסדא לרבה פוק עיין בה דלאורתא בעי מינך רב הונא נפק דק וכו' ועי' גיטין כ"ז ועי' עירובין ד' מ' אמר רבה כי הוינן בי רב הונא איבעיא לן מהו להזכיר וכו' וכאלה הרבה ומחלקותו עם רב חסדא ועוד יותר מזה יספור לנו רב שרירא גאון ז"ל ויאמר באגרתו לאמר „וכיון דכל חד וחד (רבה ורב יוסף) מדחי לגבי חבריה קמת מלתהון והוה אזיל לגבי רב חסדא לסורא כמה שנייה ובסוף יומא דרב חסדא כד חזא רבה דאיצטריכא ליה מלתא טיבא קביל עליה ראשינתה ומלך כ"ב שנין ומת בשנת תרל"א ושמענא מן רבוותא דילנא דהנהו שני דבתר רב יהודה דלא קביל (רבה) ראשונתה מלך רב הונא בר חייא בפומבדיתא והוה ליה התם מדרש גדול.

העתקנו כל דברי רב שרירא אלה להראות איך הודיע לנו כל דבר הישיבות בכלל ובפרט, ולא כחד דבר, אף שיש בזה שבח גדול למעלת סורא נגד פומבדיתא בימים ההם (היינו בימי הגמרא) ונבאר דבריו אלה יותר כי הנה האחרונים העירו על דבריו מפני שלא הבינו אותם, הנה ביוחסין העיר ע"ז ר' שמואל שולם וכתב אמר ש"ש תימא לדבריהם דאמרינן בגיטין ההוא שיפורא דהוה בי רב יהודה ולבסוף בי רב יוסף ולבסוף בי אביי ולבסוף בי רבא ואם איתא לדרב הונא בר חייא והוא בעצמו מזכיר זאת המימרא למטה עכ"ל ואחריו הלך בעל סדר הדורות ודחו מתוך זה קבלת רב שרירא, מתוך דברי הגמ' שתיכף אחר זה הביא רב שרירא עצמו, והעלו שרבה קבל תיכף הראשות, ויש לתמוה שלא הבינו דברים פשוטים, והלא ברור מתוך דברי רש"ג דלא קאי על המתיבתא הכוללת שהיתה בפומבדיתא, כי שם הלא רצו או ברבה או ברב יוסף, והם לא קבלו אחד מפני כבוד חברו ועל כן לא נהגו ראשונתה כלל במשך איזה זמן במתיבתא הכללית של פומבדיתא, אבל רב הונא בר חייא הי' לו אז שם „מדרש גדול" לעצמו, ובימים ההם שלא נהג רבה ישיבת פומבדיתא הכוללת באו בני מתיבתא „למדרש גדול" של רב הונא בר חייא, והוא הי' עשיר גדול כידוע ופרנס משלו את הבאים שמה, אבל השיפורא ממתיבתא הכוללת (שלא נתבטלה גם אז) לא היתה אצלו, כי מתיבתא דיליה

היתה לעצמה, ולא במתיבתא הכוללת ששם כבר נתמנה רבה, וכוונת רש"ג להודיע שגם אז לא בטל התמיד שם, כמו שהוא האמת, שמאז נתיסדה פומבדיתא לא נתבטלה עד שנת ד"א תשצ"ח במות רב האי גאון.

והחכם וויים בדו"ד ח"ג (עמוד 194) יאמר „וראיתי להעיר פה על מה שכתוב „באגרת רש"ג דהנך שני דלא קבל רבה ראשונתה מלך רב הונא בר חייא בפומבדיתא „והוה ליה התם מדרש גדול, ואין זה אלא השערה עפ"י הגמרא דבכורות (ד' ל"א) „דאמרו רב הונא בר חייא איצרכא ליה שעתא „ואין זה אלא השערה מוטעת" כי „רב הונא בר חייא הזה מנו ומנו בזמן רבה ורב יוסף, איך יעלה על הדעת שהשעה „צריכה לו מפני תורתו אשר כל אחד משני אלה החכמים קטנו עבה ממתנו וגם „זולתם כמה חכמים גדולים חיו בזמן ההוא אשר הוא לא הגיע לקרסוליהם אלא ודאי מה שנאמר איצריכא ליה שעתא הכונה שהיו צריכים לו לאיזה השתדלות כי הי' עשיר גדול אבל לא יעלה על הדעת שהי' ראש ישיבה בפומבדיתא אפי' שעה אחת עכ"ל וויים, ומה נאמר לפלפולים כאלה כי מפני שמצא וויים לפניו בסדר הדורות ערך רב הונא בר חייא שהביא באריכות ההיא דבכורות ד' ל"א על כן בודאי דגם דברי רש"ג אינם אלא השערה מדברי הגמרא שם כאלו כתב רב שרירא גם הוא דברי הימים על פי ציוני הסדר הדורות, אבל בדברי רש"ג אין זכר מגמרא דבכורות, ואם הי' דבריהם משם אין ספק שרש"ג הי' מביא דברי הגמרא מפורש כמו שהוא עושה בכל מקום, אבל בדברי רש"ג מפורש „ושמענא מן רבוותא דמתיבתא דילנא דהנהו שני וכו'" ואם כן אין זה השערה מדברי הגמ', וטעה גם וויים לחשוב שהכוונה לרש"ג שהוקם על לראש המתיבתא הכוללת והטיח דברים בכל טענותיו, אבל כל זה טעות פשוט, ומדרש לעצמו הי' לו שם (ב) בעת אשר

הערה (ב). ומפני שענין המתיבתות לא נתבאר כלל ונצטרך לזה בכל ימי הגאונים נבאר הדבר יותר, כי בכלל טעו לחשוב את ענין כל שם מתיבתא לדבר אחד ואינו כן כי באמת לבד המתיבתות הכוללות שהיו בפומבדיתא וסורא היו שם עוד מתיבתות הרבה (עי' בימי הגאונים פ"ח) אבל ענין המתיבתות הכוללות היו כי גם לבד התלמידים היו שם גם כל חכמי הדור יחד, והיו להם שם שורות מיוחדות קודם התלמידים (עי' בימי הגאונים פט"ז) ובזה נוכל להבין לשונו של רב שרירא גאון שכתב שם „ובאילין שנין דהוה רבה בר נחמוני בפומבדיתא רבה בר רב הונא הוה מרביץ תורה בסורא" והרי הוא עצמו כתב אחר זה בימי רבא „ואע"ג דמכי נח נפשיה דרב חסדא לא הוה גאון בסורא מיהו מלכותא דרבא טפי הוה נפישא ואתקיים ביה ברכתא דרב יוסף כדאמרינן וכו' יהא רעוא דתרום רישך אכולא כרכא „והנה יאמר כאן" דמכי נח נפשיה דרב חסדא לא הוה גאון בסורא „אע"פ שהיתה מתיבתא בסורא, והי' שם רבה בר רב הונא מרביץ תורה כל שני דרבה בר נחמוני, אבל הוא לא הי' גאון בסורא, כלומר שאחרי רב חסדא לא הי' בסורא מתיבתא כוללת שיהי' שם הראש מתיבתא לראש גם על החכמים גדולי הדור שנקבצו באו שם גם הם בזמנים קבועים, ורק במתיבתא כזו נתמנה ראש מתיבתא על פי הסכמת הרבים בסדר שהי' שם לזה, ואז הי' נקרא בימי הגאונים גאון המתיבתא, ורב שרירא גאון השתמש בהוראה זו גם בימי האמוראים כידוע, אבל רבה בר רב הונא הרביץ שם תורה בסורא אחרי מות רב חסדא לפני תלמידים שישבו לפניו אבל קבוץ של מתיבתא מגדולי חכמי הדור לא הי' שם, ובפנים פט"ז יתבאר זה יותר.

ועל כן גם בפומבדיתא בשעה שלא קבל רבה ראשונתה לא היתה בעת ההיא מתיבתא כוללת, אבל רב הונא בר חייא הרביץ שם תורה, והי' לו שם מדרש גדול, ועל כרחך „שמדרש גדול" שהי' לו אינו המתיבתא הכוללת שעל זה לא הי' רב שרירא יכול לאמר והי' לו שם מדרש גדול, ויאמר לו שמלך שם מה שלא יאמר על רבה בר רב הונא בסורא, לפי שמתיבתת פומבדיתא לא נתבטלה גם אז, וידעו כי סוף יקבל רבה ראשונתה, אבל כל מי שישב לפני רב הונא בר חייא ישב בבית מדרשו ולא בבית מדרש מתיבתא הכוללת.

לא ישבו בראש במתיבתא הכללית, והוא הי' קשיש הרבה מרבה ורב יוסף, ועי' לדוגמא במס' נדה (ד' ס"ג ב') אמר רב הונא בר חייא אמר שמואל הרי אמרו לימים שנים לוסתות אחת למה שלא מנו וכו' לאתויי מאי אמר רב יוסף וכו' ומבואר דרב הונא בר חייא הי' תלמידו של שמואל ורב יוסף מפרשם, ועי' כתובות (ד' ע"ט ב') אמר רב הונא בר חייא אמר שמואל הלכה כחנניה, ובב"ק (ד' קט"ז) יתיב רב יוסף אחורי דרב הונא בר חייא ויתיב רב הונא בר חייא קמיה דרב נחמן א"ל רב הונא בר חייא לרב נחמן דינא או קנסא א"ל מתניתן היא וכו' בתר דנפיק א"ל רב יוסף לרב הונא בר חייא מאי נפקא לך מינה דינא או קנסא א"ל אי דינא גמרינן מינה וכו'.

ואף שעיקר דברי רב שרירא בדבר רבה דגם בעת שכבר הסכימו עליו לראש בפומבדיתא הוה עייל קמיה דרב חסדא, יסודה בקבלת הגאונים, אבל יש לזה גם סמך גדול בגמרא, דהנה רבה נסמך לראש בפומבדיתא אחרי מות רב יהודה ובמס' ב"מ ד' ו' אמרינן דההוא מסותא דהוו מנצי עלה בי תרי וכו' קם חד מנייהו אקדשה פרשי מיניה רב הנניה ור' אושעי' וכולהו רבנן א"ל רב אושעי' לרבה כי אזלת קמיה דרב חסדא לכפרי בעי מיניה כי אתא לסורא א"ל רב המנונא מתניתן היא וכו' והנה זה ודאי שזה הי' כבר אחרי מות רב הונא שאם לא כן הלא לכפרי הלך דרך סורא, והי' רב אושעי' אומר לו לשאול מרב הונא שהם כולם תלמידיו היו גם רב חסדא גם רב המנונא גם רבה (וכמו דאמרינן שם גם במסקנא מאי הוי עלה דמסותא ת"ש דאמר ר' חייא בר אבין הוה עובדא בי רב חסדא ורב חסדא בי רב הינא ופשטא וכו') ורבה כבר לא הי' אז בסורא כי אם בפומבדיתא שהרי אמרינן „כי אתא לסורא" וגם משמע דהעובדא דמסותא היתה בפומבדיתא ועל כן יתכן על זה הלשון פרשי מינה רב חנניה ורב אושעי' „וכולהו רבנן" ואלו הי' רב יהודה חי הלא הי' הוא מורה ובא ולכל הפחות הי' גם הוא נזכר בזה, וא"כ ראינו מזה שגם אחרי מות רב יהודה הי' רבה הולך אצל רב חסדא והלשון „כי אזלת לקמיה דרב חסדא" משמע שהי' זה מנהגו של רבה.

והנה שמענו מעדותו של רב שרירא כי גם כאשר כבר הוקם וקבלוהו כבר לראש מתיבתת פומבדיתא בכל זה הלך לקמיה דרב חסדא, שהי' אז ראש מתיבתת סורא.

אחרי רב חסדא נשארה מתיבתת פומבדיתא לבדה למתיבתא כוללת, ורב אשי הוא שיסד מחדש את ישיבת סורא.

ועל הזמן הזה ומשם ואילך כל ימי האמוראים נאמרו עיקרי הדברים במעלות הישיבות כי רב אשי בהיותו בסוף ימיו ראש דורו יסד ישיבת סורא על יסודות קבועים וגם הראשי גולה אשר עד הימים ההם הי' מושבם בנהרדעא וסמוך לפומבדיתא „דרובא דרבנן וישראל הוו התם" הנה מימי רב אשי ואילך הי' מושבם אצל סורא ומאז הי' גם עיקר כבודם של ראשי גולה בסורא וכשלא הי' ראש גולה הי' ראש מתיבתת סורא מקבל כל הרשיות שלו, ורב אחא בריה דרבא אשר הוקם על בפומבדיתא אחרי רב כהנא רבו של רב אשי כבר הי' מבית מתיבתת מתא מחסיא (סורא) והוא הי' כל ימיו עם רב אשי ככל אשר כבר נתבאר לנו „בדור רב אשי" פ"ו אחרי רב אחא בריה דרבא הי' בפומבדיתא רב גביהא מבי כתיל וגם הוא הי' בסורא אצל רב אשי עי' בפ"ו שם ועי' עוד במס' חולין (ד' ס"ד ב') א"ל רב גביהא מבי כתיל לרב אשי איפכא תני תנא קמיה דאביי וכו' אחרי רב גביהא מבי כתיל הי' שם רפרם השני וגם הוא ישב לפני רב אשי, עי' שם פ"ז.

אחרי רפרם הי' רב רחומי ועי' עליו לעיל בחתימת התלמוד פ"ו אחרי רב רחומי הי' רב סמא בריה דרבא ובודאי דשימש גם הוא בסורא, וגירסת הרא"ש בב"מ ד' י' רב סמא בר רקתא (רבא עי' חתימת התלמוד פ"י) קמיה דרבינא, אחרי רב סמא בריה דרבא מלך רב יוסי והוא שימש בסורא (עי' מה שכבר נתבאר בחתימת התלמוד מפ"ג ולהלן).

וכבר נתבאר שאחרי רבינא האחרון הוכתה סורא אשר לא יכלה להרפא ולשוב לקדמותה, וכל ימי הסבוראים זרחה להם השמש בסורא רק כימי דור אחד, היינו בהדור השני להסבוראים הוא דור רב עינא ורב סימונא, רב עינא בסורא ורב סימונא בפומבדיתא, והי' זה מן ערך שנת ד"א ע"ר עד שנת ד"א ש', ואחר זה באו שם ימים שאין בהם חפץ והמחוז משובש בגייסות ואחר זה גם ימי חירום ושביה (רבנן סבוראי מפרק ח"י ולהלן) והיו מוכרחים להסתר מחמת אויב, וילוו גם הם על מתיבתת פומבדיתא ויהיו עמהם יחד בפירוז—שבור, והוכרחו לעשות כן עד שנת ד"א שס"ט, ומה שהי' שם אחר זה יתבאר בדברי ימי הגאונים.

אמנם גם בימי הגאונים משנת ד"א שס"ט שהוקמה סורא ונפתחו שעריה לא הסירו אותה מגבירה בדין חלוקת הכבוד לפתוח ראשון ולברך ראשון, כי מימי עולם זאת בישראל לחק לבלי לבטל זכות מי שזכה, ובירושלמי המליצו על זה קרש שזכה להנתן בצפון ינתן בצפון, ובפרט בהיות עיקרי הדברים בחלוקת הכבוד בהתאספם יחד אצל ראש הגולה, והוא הי' שוכן אצל בני סורא, (וגם ההכמים שלו על הרוב משם היו) וגם לא נתבטל מה שהיו לוקחים בנדבות הכוללות שני שליש, ואולי גם רצו בזה גדולי הדור בהסכמת מתיבתת פומבדיתא לחזק ולעודד את מתיבתת סורא ולתת להם ידים להקים הריסותה, והי' כזאת גם על פי רצון מתיבתת פומבדיתא כדרכם של גדולי ישראל מאז בענינים כאלה, עד הזמן האחרון שנשתנו פני הדברים לגמרי עד שגם לקחת מחצה ההכנסה הי' ויתור גדול לסורא כי נתמעטו שם התלמידים לגמרי אחרי ערך שנת ד"א תר"ן וכמו שיבואר הכל בפרט בדברי ימי הגאונים (מפרק כ"ז ואילך) אמנם בכל הנוגע לתורה ולהוראה בכל מדינת בבל עמדה פומבדיתא כמעט בכל משך זמן הגאונים במעלה יותר עליונה.

וכבר ביארנו לעיל בפרק א' כי הדברים אשר באו בזה בספר יוחסין לפנינו על דבר מעלות הישיבות אינם על שם ר' נתן הבבלי, ונראה ברור דהן הן הדברים עצמן את אשר ביוחסין השלם הביאן היוחסין עצמו בעמוד 85 בשם רבנו שמואל הנגיד ור' שמואל שולם שעשה עם ספר היוחסין כעושה בתוך שלו וסדרו מחדש, העתיקם ממקום ההוא שאין להם שם מקום כלל, והנם בתוך שאר לקוטים שכל אחד ענין לעצמו, ועל כן שם להם מקום כאן אחרי אגרת רב שרירא וקודם דברי הכותב בשם ר' נתן והרי לפנינו שהלשון אחד ממש, הנה הלשון ביוחסין השלם שם כך הוא „במבוא התלמוד להנגיד רבנו שמואל הלוי המעלות שנשאו בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא בראשונה לא היו ממנין ראש ישיבה מפומבדיתא אלא מביאין מישיבת סורא ראש עליהם ובזמן שמתקבצים ראשי גלות וראשי ישיבות בבבל ראש גלות יושב על הכסא וראש וכו' וכשנכנסין ראשי ישיבות לסעודת מצוה וכו' ראש ישיבת סורא יתחיל לברך המוציא וכן ברכת המזון ואפי' ראש ישיבת פומבדיתא זקן בן ע' שנה וראש ישיבת סורא בן כ' שנה (ג) הגדולה תמיד לסוראין, ובבואם ובצאתם ראש ישיבת פומבדיתא יקרא

הערה (ג). גוזמא קתני דמעולם לא הי' שם ראש מתיבתא בן עשרים בשום זמן מן הזמנים ויבואר בפנים.

לראש ישיבת סורא גאון ואומר בכתבו יתקרי הדין דיסקא קומי גאון ורבנן דסורא וראש [ישיבת סורא כותב יתקרי] הדין דיסקא קומי רבנן דפומבדיתא וכשיקרא ראש גלות בספר התלמוד ראש ישיבת סורא מתרגם על ידו וראש ישיבת פומבדיתא יושב ודומם וכשיפטר ראש גלותא וכו' תשוב הראשאות לראש ישיבת סורא וכו' ובראשונה היו לוקחין ראש ישיבת סורא וסייעתו שני שלישיות בכל הרשויות, והשלישית לראש ישיבת פומבדיתא ולא הי' להם די באותה השלישית עד שהסכימו ראשי הדור להיות חולקין בשוה ויהי להם לחק עד היום הזה עכ"ל והנה הוא הלשון עצמו כפי מה שהוא ביוחסין של ר' שמואל שולם רק שהוא סידר זה במקום הראוי, והוא בין אגרת רק שרירא לבין דברי הכותב בשם ר' נתן ומזה יצא הטעות לחשוב שזה שייך לדברי ר' נתן הבבלי, ואם כן קאי דוקא ביחוד על ימי הגאונים, וגם יצא מזה טעות אחר על ידי מה שחשבו שהדברים אחד הם כמו שיבואר בפנים ורב שמואל הנגיד ידבר זה במבוא התלמוד וקאי על זמן התלמוד, רק שאיזה דברים מכל זה נשארו גם אחר זה מהם דברים בנוגע להם עם ראש גלותא ששם אצל סורא הי' משכנו, ומכיון שהי' הכרח שיהי' אחד ולא שנים בני זכות אחד לא שינו פני הדבר מכפי שהיו מאז באו ראשי הגולה ליסד שם מקומם בימי רב אשי, ומהם דברים שכך מנהגם של ישראל לבלי לשנות זכות האחד ובפרט בזכות דיני ממונות, ועל כן נמשך דבר השליש עד אשר הי' דבר שלא אפשר עוד כמו שיתבאר במקומו, ומפני שדבר זה לא נתבטל מעצמו כי אם נתבטל במנין מראשי הדור, נתפרש הדבר ביחוד ויבואר בפנים.

והמעיין בעניני שתי הישיבות בפרט יראה כי בכל משך זמן הגאונים היתה סורא בכל תוקף ענין המתיבתא רק מן רב יהודאי גאון עד אחר פטירת רב מלכא דהיינו מן ערך שנת ד"א תק"כ עד ערך שנת ד"א תר"ן משך זמן של מאה ושלשים שנה, אבל קודם זה היו שם דלדולים גדולים אשר לא יכלו עמוד לעצמן, משנת ד"א ת"כ עד ד"א ת"ן בטלו הסדרים (בפנים פ"ה) אחר זה הוכרחו להביא ראשי מתיבתא שתי פעמים מסורא, ומשנת תר"ן ואילך אדלדלא עוד הפעם מאד (בפנים מפכ"ה ואילך) אח"ז רצו להביא המתיבתא לפומבדיתא (עי' בפנים פל"א) אחר זה הביאו את רב סעדיה ממצרים והוא התחיל לחדש נעוריה אבל אחרי שתי שנים למלכותו פגע בו דוד בן זכאי ומאז נדלדלה לגמרי לעומת זה הנה בכל הנוגע לפנים הישיבה עמדה פומבדיתא בכל תוקף זריחתה כל זמן הגאונים מראשיתם לסופם, וכל חיבורי הגאונים גם השאילתות גם ההלכות פסוקות אשר מהם נתיסד ההלכות גדולות נתיסדו שם כמו שיבואר בפנים, וכפי הנראה זרחה להם השמש בכל הזמנים מפני ששם הי' עיקר מושב בני ישראל והעירות רובן ומהם גם כולן מבני ישראל, ואולי גם זה הוא הטעם אשר מתחלה לקחה סורא מהכנסת הרשויות שני שליש ופומבדיתא שליש מפני שבפומבדיתא נעזרו עזר לא מעט גם ממקומם.

ובבוא רב סעדיה גאון לסורא באו שם רב כהן צדק, וכל גדולי פומבדיתא להיות שם ביום אשר יהי' לראש, כי רצו לעשות פומבי לדבר, למען יעודדו שם לקבץ ולהשיב פזוריהם ולקומם הריסותם ויבואר בפנים בפרק ל"א.

## פרק ד.

### ספר הקבלה להר"א בן דאוד.

עוד מקור אחד יש לנו בדברי ימי הגאונים בספר הקבלה להר"א בן דאוד

ז״ל, אמנם כי איננו המקור הראשון כי הוא כבר סדר דבריו על פי המקורים שהיו לפניו, ואשר באו מבבל, אבל נוכל לקבל מדבריו תועלת גדול, אם להביא ראיה בתקון ט״ס באגרת רב שרירא גאון, או גם להבין אחר העיון איזה השמטה.

ועלינו לדעת כי בדברי הר״א בן דאוד ז״ל נפל בראשית ימי הגאונים טעות כולל שנחלפו שם גאוני סורא לגאוני פומבדיתא וגאוני פומבדיתא לגאוני סורא, ונדרש לבאר בזה אם הטעות הוא בדברי הראב״ד או אולי הדבר להיפך, שהדברים נתהפכו באגרת רב שרירא גאון שלפנינו והגירסא הנכונה בדברי רב שרירא צריך להיות גם היא כפי מה שהוא לפנינו בדברי הראב״ד, כי אמנם כל כותבי הדורות לא בירור הדבר, ויסתפקו בהעירם על המבוכה.

וראיתי להרב שי״ר בתולדות הערוך הערה 24 שכתב שם לאמר „ודע כי הרבה שבושים נפלו בזה בספר הקבלה לראב״ד וצר לי מאד אם אומר שהקדמון הנכבד ההוא בא לשגגות רבות ע״י טעות אחת בדברי אגרת רש״ג וכפי הנראה הי׳ חסר לפניו מלת בסורא שם והיא ביוחסין דפוס קראקויא דף ק״ח א׳ שורה כ״ה לע״ט ע״ב שורה ט׳ וכתריהון גאונים בפומבדותא ומזה חשב הראב״ד שגם הנחשבים קודם המה גאוני פומבדיתא ובאמת ר״ל בתריהון בתר גאוני סורא אחרי תום המאה שנה שחשב שם מלכו בפומבדיתא כו׳ ובדף קי״ט א׳ אחרי תום ק׳ שנה לגאוני פומבדיתא הוא חוזר לגאוני סורא והראב״ד מהפך כל הסדר שאותן שנרשמו באגרת רש״ג בסורא נרשמו בספר קבלה שלו בפומבדיתא וכן להיפך ועי״ז נתערבבו לו גם הזמנים והוא מוכרח להוסיף לפעמים מספרי שנים כדי להשוות סופי החשבונות ואחריו טעו כל מוני הדורות עד ימינו אולם אין לסמוך עליהם כלל רק על המקור הראשון היא אגרת רש״ג עכ״ל.

ואין ספק שאין לתלות טעותו של הראב״ד בזה, וגם במה זה יברר טעות כל מוני הדורות עד ימינו, הלא עדין ישאל השואל וכי מנין הננו יודעים שהטעות הוא בדברי הראב״ד, אולי טעה המעתיק באגרת רש״ג שלפנינו, והגירסא הנכונה בדברי רב שרירא צריך להיות גם היא כפי מה שהוא לפנינו בדברי הראב״ד, אבל הדבר ברור שהראב״ד לא הי׳ בידו במקום הזה אגרת רש״ג כי בדברי רש״ג אפי׳ אם הי׳ נופל ט״ס בתחלת דבריו והי׳ כתוב שם סורא תחת פומבדיתא הדברים מתבררין שם מאליהן, ובאמת כי אין השערה מבררת כלום, ומפני שנבוכו בזה, ההכרח לבאר הדבר ולבלי להשאיר ספק כלל.

והנה לשונו של הראב״ד שם כך הוא „הדור הראשון מראשי ישיבת פומבדיתא רב חיננא גאון מנהר פקוד הי׳ ראש ישיבה י״ח שנה ומת בשנת דתצ״ג ואחריו רב הילאי הלוי הי׳ וכו׳ הדור השני רב יעקב מנהר פקוד הי׳ ראש ישיבה י״ח שנה ומת בשנת דתצ״ג ואחריו רב שמואל מבני בניו של אמימר וכו׳ הרי אלו בפומבדיתא ובימי ארבעה ראשי ישיבות אלו היו ראשי ישיבות מתא מחסיא ואלו הן רב הונא בר׳ יוסף שנת דתמ״ט ואחריו רב חייא ממישון ואחריו מר ינקא וכו׳ ואחריו רב יהודה גאון ואחריו רב יוסף בשנת דתצ״ט ואחריו רב שמואל בר מרי בשנת דתק״ח ובימי רב שמואל זה הי׳ רב שמעון קיירא וכו׳ ואחר רב שמואל בר מרי הי׳ רב אחא משבחא וכו׳ הדור השלישי של גאונים בפומבדיתא לאחר פטירת רב שמואל בשנת דתקי״א (כוונתו לרב שמואל מבני בניו של אמימר שנאמר קודם זה שנפטר דתקי״א) הי׳ לראש בפומבדיתא רב מרי הכהן מנהר פקוד ח׳ שנים וכו׳ ואחריו רב

אדא חצי שנה ונפטר באותה שנה ואחריו רב יהודאי ג׳ שנים ומחצה ומת בשנת דתקכ״ג והוא חבר הלכות פסוקות וכו׳ ובימיו יצא ענן וכו׳ עכ״ל.

והנה הדבר ברור נעלה מכל ספק שהחילוף הוא בדברי הראב״ד שבדברי רש״ג אי אפשר בזה שום חילוף כמו שמתבאר מתוך דבריו במקומות אחרים, והנה לפי מה שהוא בדברי הראב״ד הי׳ רב שמואל מזרע אמימר ראש מתיבתא בפומבדיתא ורב יהודאי גאון גם הוא ראש מתיבתא בפומבדיתא והרי במקומות אלה אי אפשר שיהי׳ בזה איזה חילוף מהמעתיקים או מהמדפיסים אצל רב שרירא שהרי דבריו ברורים אצל רב שמואל לאמר „אחריו (אחר רב יעקב הכהן מנהר פקוד) מר רב שמואל י״ח שנים ומישיבתינו של פומבדיתא הי׳ ומבני בניו של אמימר הי׳ ואביו של מר שמואל זה הי׳ בנו של מר רב רבא גאון שכתבנו שהי׳ גאון פומבדיתא, ובהדי׳ הוה רב הונא דמתא מחסיא וחכם גדול הי׳ (רב שמואל) ובנוהי בפומבדיתא ואית מן זרעיה קדמנא במתיבתא ואית בהון מאן דמחתון בנא ובתריה מר רב מרי הכהן מנהר פקוד ח׳ שנים ובתריה מר רב אחא חצי שנה ובתריה מר רב יהודאי בר מר רב נחמן ג׳ שנים ומחצה והוא נמי מפומבדיתא ולא הוה מאן דמפליג בחכמה בסורא כותיה אף הוא נמי שקליה שלמה נשיאה ומנייה להתם ומאור עינים הי׳ והוא ואחיו היו גאונים בתרתי מתיבתא בפרק אחד ובאותן הימים נפק ענן וכו׳.

והנה מפורש בדברי רב שרירא בדברים שאי אפשר שיהי׳ בהם איזה טעות סופר או חילוף גירסא שרב שמואל מבני אמימר, ורב יהודאי גאון היו שניהם בסורא ולא מפומבדיתא, וכי הובאו לסורא על ידי שלמה נשיאה.

וכן להלן בגאוני פומבדיתא יאמר רב שרירא „ובתריה מר רב אבא בר מר רב אמי בשנת ק״פ והוא בן בנו של מר רב שמואל שהציבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא במתא מחסיא כמו שפירשנו למעלה״ ומה יש להסתפק על דברים ברורים כאלה.

ומפורש אצל רב שרירא על רב יהודאי והוא ואחיו היו גאונים בתרתי מתיבתא, ובזמן ההוא בתוך גאוני פומבדיתא נאמר שם אצל רב שרירא „ובתריה (אחר רב נטרוי שמפניו נדחה רב אחא משבחא) מלך רב אברהם כהנא ובתריה מלך מר רב דודאי בר מר רב נחמן בשנת תתרע״ב והוא אחוה דמר רב יהודאי גאון״ ואצל הראב״ד נהפוך הדבר שרב יהודאי הי׳ בפומבדיתא ורב דודאי בסורא ורב אברהם כהנא יחסר בדברי הראב״ד לגמרי ולא שנשמט שם בטעות המעתיקים אלא שהי׳ חסר מעיקרו שהרי לשונו שם הוא „ובימי גאונים אלו שהיו בפומבדיתא היו במתא מחסיא רב דודאי הי׳ לראש בשנת מות רב נטרונאי בשנת ד״א תקכ״א שש שנים ומת בשנת תקכ״ז ואחריו רב חיננא בר משרשיא ד׳ שנים ונפטר בשנת דתקל״א״ והנה מלבד שלא הוזכר רב אברהם לפני רב דודאי, הנה כתב גם מפורש שרב דודאי הי׳ לראש בשנת מות רב נטרוי.

ומפני שבהמקור שלפני הראב״ד הלוי הי׳ חסר רב אברהם, על כן הוכרח ליתן לרב דודאי ימי גאונות של שש שנים תחת מה שמפורש בדברי רש״ג שמלך בשנת תתרע״ב ואחר זה נאמר „ובתריה מלך רב חנניה בר רב. משרשיא בשנת תתרע״ה״ ואם כן מלך רב דודאי רק שלש שנים ולא שש, אבל הר״א בן דאוד הוכרח לתת לו גם שני רב אברהם כהנא, אחרי שלא הי׳ אצלו.

והלא ברור מתוך כל זה כי הר״א בן דאוד לא הי׳ לו במקום הזה דברי רב שרירא, אשר בהם אין מקום כלל לטעות, וגם אי אפשר לטעות כי הדברים מתבארים בבירור גמור מתוך כל ענין הדברים עצמן.

ורב אברהם כהנא לבד ממה שמפורש כאן אצל רב שרירא שהי' לגאון (אחרי רב נטרוי) מפורש כן גם בדבריו להלן אחרי רב שנוי ששם נאמר „ובתריה מלך מר רב חנינאי גאון כהנא בר מר רב אברהם גאון בשנת תתרצ"ג ועבריה נשיאה וקם באתריה מר רב הונא הלוי וכו'" הנה מפורש כאן עוד הפעם שאבי רב חנינא כהנא הוא רב אברהם כהנא הי' גאון במתיבתא וכן הדבר מפורש עוד באגרת רש"ג אצל רב אבומאי כמו שנביא לשונו לפנינו.

והנה אצל הראב"ד נאמר על כל אלה שהיו בסורא אבל בידינו לברר שכל אלה היו בפומבדיתא הנה במאה השלישית להגאונים נאמר אצל רב שרירא „ובתריהון גאונים מפומבדיתא רב ישעיה הלוי בר מר אבא ומן כלואדי הוה מתא דמקרבא לבגדד ומלך „בשנת ק"ז (ד"א תקנ"ו) ובתריה מר רב יוסף בר מר רב שילא משלחי בשנת ק"ט ובתריה מר רב כהנא גאון בר מר רב חנינא גאון בשנת קט"ו (ד"א תקס"ה) ובתריה מר רב אבומאי גאון אחי אביו בריה דמר רב אברהם גאון בשנת קכ"א (ד"א תקע"א).

וראינו בזה שכל המשפחה הזאת ישבו בפומבדיתא ושם שמשו במשרת גאון בזמנים שונים זה אחר זה, היינו רב אברהם כהנא קודם רב דודאי עד שנת ע"ב (ד"א תקכ"א) ובנו רב חנינאי כהנא בשנת צ"ג (ד"א תקס"ב) ובן רב חנינא רב כהנא בשנת קט"ו (תקס"ה) ואחריו דודו בן רב אברהם רב אבומאי בשנת קכ"א (ד"א תקע"א).

ואלה האחרונים נאמר גם אצל הראב"ד שמלכו בפומבדיתא כי מן המאה השלישית ולהלן לא נתחלף עוד גם אצל הראב"ד ודבריו הולכים למשרים ויאמר הדור הרביעי מן הגאונים שהיו בפומבדיתא וכו' הי' לראש רב ישעיה הלוי בר אבא שתי שנים ונפטר בשנת ד"א תקנ"ו ואחריו רב יוסף בר שילא י"ט שנים ומת בשנת ד"א תקע"ה ואחריו רב מרדכי הכהן (אצל רב שרירא רב כהנא) ג' שנים ונפטר בשנת ד' אלפים תקע"ה ואחריו רב אחונאי (רב אבומאי) ד' שנה ומת בשנת ד' אלפים תקפ"ב" עכ"ל.

והנה אף שאין מספר השנים מכוון, וזה יבואר בפנים, אבל בנוגע לדברינו במקום הזה הנה ראינו גם מדברי הראב"ד שמקומם הי' בפומבדיתא, רק שדבריו קטועים ואין בהם האור הבהיר אשר יש בדברי רב שרירא גאון, אשר בכל קצורו יש לנו כל, עד שנוכל להקים בסדר הגאונים גם סדרי משפחה, וענינם זה אחר זה, אבל בדברי הראב"ד אין מכל זה מאומה, כי גם המקורים אשר היו לפניו היו בלישנא קטיעא, ונרשמו למזכרת, אבל לא ללמוד מהם דברי הימים ההם בכללן ופרטן, לא כן דברי רב שרירא גאון כי הוא בדרך הליכו וסגנון לשונו ישמיענו גם הסדר גם המעשים, ואם יסתפק לנו דבר הנה על הרוב אם נעיין בדבריו נוכל לברר הדברים אם ממקומם או שלא במקומם (ד).

וגם יחסר אצל הראב"ד רב צמח בר כפנאי ועל כן כתב כי רב כהן צדק נפטר שנת תרצ"ה ורב חנינא אביו של רב שרירא שנת ש"א, ובכל זה כתב גם

הערה (ד) והחכם וויים (בדו"ד ח"ד עמוד 11) כתב „מלבד אלה הגאונים נזכרים עוד בשם מגאוני סורא והם רב חנינא מנהר פקוד רב נהלא הלוי מנרש מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד מר שמואל נכדו של מר רבא (מזרע אמימר) מר רב מרי הכהן מנהר פקוד ורב אדא (אחא) ומגאוני פומבדיתא נזכרו תשעה רב הונא מרי בר רב יוסף רב חייא ממישן רב רביא מר נטרונאי בר נחמיה מר רב יהודה מר רב יוסף מר רב שמואל בר מארי מר רב נטרוי בר רב אמינא ומר רב אברהם כהנא ואמנם יש בהמקורות ערבוביה גדולה בבחינת סדר אלה הגאונים ומקומות ישיבתם ועל כן לתכליתנו אין לנו צורך להשתדל בהתרת הערבוביה הזאת כי סוף סוף לא יצלח לנו החפץ להאיר המאפלה

הוא על רב סעדיה שנפטר שנת ד"א ש"ב, ובדברי רב שרירא הלא מפורש „ושכיב רב סעדיה בימי הגאון אבינו" אבל מפני שדברי רש"ג לא היו בזה לפניו, וגם בהמקור שלפניו הי' כתוב על רב חנינא שמלך ה' שנים וחצי כמו שהוא גם אצל רב שרירא ושמלך לפניו רב צמח בר כפנאי הי' חסר בהמקור שלו על כן יצא לו שנפטר רב חנינא בשנת ד"א ש"א, וכל זה אי אפשר לטעות באגרת רש"ג, אפי' אם הי' נשמט שם רב צמח בר כפנאי וכמו שכתבנו אחרי שמפורש שרב סעדיה נפטר בימי הגאון אביו.

והנה זה ודאי שלא נשתבש הדבר בדברי הראב"ד ע"י המדפיסים שהרי היוחסין כבר הי' לפניו בדברי הראב"ד כן, ובסדר החכמים נדפסו דברי הראב"ד מכ"י וגם שם כן הוא, אבל מתוך סגנון לשון הר"א בן דאוד לבי נוטה להאמין גם זאת כי לא נשתבשו דברי הראב"ד בהעתקות הראשונות, כי אם שדבריו באו אלינו כמו שהם, אבל הוא ז"ל בא לידו העתקה משובשת מאיזה מקור שהשתמש בו בכל ימי הגאונים, ולא נתמה איך אפשר שבא הר"א בן דאוד לכתוב סדרי הדורות ולא שם לב לשום לפניו מקורים ברורים, כי הנה כן נראה לפנינו שבאמת לא הי' יסוד מגמתו סדר דברי הימים, כי תוכן כונתו הי' הדבר בכלל היינו השתלשלות התורה, ודרך הקבלה מרבים לרבים מדור דור, ועל כן יש שם שלפעמים לא ברור פרטי הדברים כי לא הי' מגמתם פרטי הדברים לעומת זה נפלא הדבר לראות איך דקדק בכל זה רב שרירא גאון ז"ל.

אבל אין להחליט כן כי אף שסיגנון לשונו של הראב"ד מורה כן (ה) אבל לעומת זה יש לנו כזאת בדברי הראב"ד שבהכרח הטעות מהמעתיקים ולא ממנו בעצמו כמו מה שכתב שם להלן בדור החמישי „ובימי גאונים אלו שהיו בפומבדיתא הוקם במתא מחסיא „אחר רב אברהם בר רב שרירא שהזכרנו" רב הילאי בר רב מרי ט' שנים" (וכן הוא גם בסדר החכמים) והנה כאן כבר שבו דברי הראב"ד לסדר נכון והוא עצמו כבר כתב לעיל שם את רב אברהם בר רב שרירא בין גאוני פומבדיתא כמו שהי' באמת ויכתוב עליו שמלך י"ב שנה הכל כמו שהי' ובכל זה כשישוב כאן לגאוני מתא מחסיא יתן לרב הילאי שם אחרי רב אברהם וזה ודאי טעות על ידי המעתיקים.

ואגרת רב שרירא גאון ז"ל נשמר מטעותים כאלה, מפני שמראשית כזאת עמד בשורה הראשונה, והי' למקור נפתח לגדולי הראשונים, והעיקר עוד יותר, כי על ידי אשר דבריו מדוקדקים מאד, וחתום עליהם סגנון השומר תפקידו, הרגישו אחריו גם המעתיקים את סדר דבריו ואת ענינם, ולא יכלו לשגות בהם כל כך וכלל גדול הוא שכל דבר המשומר נשמר, וכל המבואר כל צרכו ונראה בעליל איננו משתבש.

---

הפרושה על פני הדורות האלה כבר בימים קדמונים בימי רב שרירא גאון כמו שלש מאות שנה אחר זה (אחריהם)" עכ"ל וויים.

וזו דרך חדשה בחקירות דברי הימים לאמר שגם רב שרירא לא ידע, במקום שכל דברי רב שרירא מפורשים וברורים, ובכל דבריו בכל דברי הגאונים האלו שפרש בזה וויים אין בהם אפי' נדנוד ספק כלל, ואם בדברי הר"א בן דאוד נפל בזה טעות עלינו לברר הדברים, ואם שיער בנפשו כי לא יצליח לו החפץ לעשות כן עדין אין לו רשות להחליט כן סתם בדברים בוטים כאלה וכבר נתבארו הדברים.

הערה (ה). כמו לשונו גם בדור הרביעי שכבר שב לכתוב כהוגן בכל זה הסגנון שם „הדור הרביעי שהי' בפומבדיתא „אחר רב ביבי הלוי" הי' לראש רב ישעיה הלוי בר אבא ונפטר תקנ"ו" והסגנון נראה שהוא כן מראשיתו ובכל זה כתוב שם „אחר רב ביבי הלוי" והלא רב ביבי הי' בסורא ולא בפומבדיתא.

# תקופת הגאונים.

## פרק א.

### מתי הותחל זמן הגאונות.

דבר זה לא לא הי׳ נדרש כלל לחקור, כי דבר פשוט הוא אשר אחרי נגמרה תקופת הסבוראים הותחלו ימי הגאונים ורב חנן מאישקיא כאשר פתח מחדש שערי פומבדיתא בשנת ד״א שמ״ט (אחרי אשר הלכו לשם אחרי שנת ד״א ש״כ) הי׳ הראשון לתקופת הגאונים, אשר הלכה בסדר ישר עד סוף ימי רב האי גאון ולא נשתנה בנתיים דבר, ולא נתחדש, לא סדר ולא ענין, אבל מפני שהחוקרים האחרונים וכותבי דברי הימים לבני ישראל נסתבכו בזה מאד, כי גם על ידי אשר לא מצאו הדרך בימי הסבוראים נשארו במבוכה בראשית ימי הגאונים, ועל ידי המבוכות הקודמות נולדו גם מבוכות חדשות, כי על כן ההכרח להשתדל לבאר כל פרט ופרט, ולבוא לחקר דברי הימים ההם.

כבר נתבאר לנו בהמבוא דבר מעלות שתי המתיבתות, אמנם מפני שחשבו שכל ימי הגאונים עד שנת ד״א תרע״ז היתה סורא המולכת בכפה לבדה ופומבדיתא היתה רק טפילה לה, וגם מוכרחת לקחת לה ראש מתיבתא תמיד דוקא מסורא, ודוקא על פי הראש מתיבתא משם, והוסיפו על זה עוד שזה הותחל רק בימי הגאונים מבלי להרגיש שבסוף ימי האמוראים בודאי היתה כזאת, הנה יאמר גרעץ בציון י״ג מח״ג „אך יש להוציא משפט מי הי׳ החפץ לזכות את ישיבת סורא בחוקים ומשפטים טובים מפומבדיתא „ובאיזה זמן התחילה הגאונות״ הנה לפנינו שתי שאלות שאין להם ענין כלל זה לזה אבל החכם גרעטץ יש לו בזה השערה לבנות על ידה עולם חדש של השערות התלוים בהשערות ולהטביע על ידן צורת כל דברי ימי הגאונים.

וישיב לו על שאלתו זאת כדברים האלה לאמר „נודע הדבר כי בימי מלכי „פרס האחרונים (בסוף מלכות הפרסיים) לא הי׳ לב המלכים טוב על ישראל ואין להעלות על הדעת כי פירוז—רשיעא וכל המלכים שקמו אחריו יזכו את ישראל „בגדולה יתירה (איזה גדולה יתירה?) ועל כן יש לבקש זמן הגאונות בראשית „ימי ממשלת דת האישלים בימים ההם היו תנאי הזמן נוחים ליסוד ישובים וקהלות „מסודרות וכו׳ מאשר רב שרירא גאון באגרתו יספר לנו הדברים האלה „מר רב „יצחק גאון והוא שיה׳ בפירוז שבור עת שכבשה עלי בן אבו טאלב ויצא מר „רב יצחק מן פירוז—שבור לקראתו והקביל פניו וקבלו עלי בסבר פנים יפות והי׳ „בפירוז—שבור באותה שעה תשעים אלף מישראל״ ממשמעות הדברים יש ללמוד „כי רב יצחק והאוכלסין מישראל עזרו את עלי לכבוש את העיר ובכל אופן יאמר „המקור הזה כי קבלו עלי בסבר פנים יפות „האם אי אפשר לשער״ כי באותו

„מעמד הותיר „אותו" לטובה בחוקים ומשפטים ליפה כח ישיבת סורא (על ישיבת „פומבדיתא) ולהעלותה למעלת הגאונות וכו' רב שרירא יחשה מהמעשה הזה „הזה „וכנראה בכוונה" יען כי רב יצחק הי' איש סורא ורש"ג שם לו לקו לפאר „רק את ישיבת פומבדיתא עוד יספר רש"ג כי מחמד החל לפרסם תורתו כאשר „הי' מר רב חנינא מן גיהרא בפומבדיתא ואומר ובימיו של מר רב חנינא יצא מחמד „לעולם ואמרין דהוה בסורא באותן הימים מר חנניא אחריהם ימנה רש"ג ראשי ישיבה שמלכו אחריהם וכנראה נשמטה איזה מלה מן הנוסחא וכה יאמר מר רב חנא גאון פומבדיתא ומר רב יצחק גאון והוא שהי' בפירוז—שבור וכו' הנוסחא הזאת של שמואל שולם (כאלו יש כאן גם נוסחא אחרת) המוציא לאור ספר „היוחסין לראשונה אין לה שחר אם לא שנוסיף מלה אחת היינו גאון סורא ויהי' „מקביל לעומת גאון פומבדיתא והנה אף שרש"ג ישתמש במקום הזה במלת גאון „להוראה שטחית ולא בדיוק הנה נראה כי התאר הזה הי' מיוחד „אך לרב יצחק" „וכו' רב יצחק הי' לפי זה הגאון הראשון לאמר ריש מתיבתא מקוים ומאושר מטעם „הכליף ובכן תחלת הגאונות היתה בשנת ד"א ת"ז" עכ"ל החכם גרעטץ.

וקשה לצייר פלפול של השערות יותר מזה אך הוא עצמו ישער (בטעות) כי רב יצחק בקבלו פני עלי בן אבו—טאלב עשה אז נבלה בישראל לבקש זכיות מיוחדות לסורא ולרוממה על פומבדיתא „וכי בימים ההם היו תנאי הזמן נוחים ליסוד ישובים וקהלות מסודרות" כאלו אז נתישבו היהודים בבבל אשר ישבו שם שנות מאות והיו הרבה עירות שהיו כולם מישראל וכאלו אך אז יסדו שם מתיבתות אשר היו שם מימי עולם והנה פתאום עשה רב יצחק מדחה ויעלה על לבו לקיים ולאשר ישיבת סורא על ידי הכליף ולהשאיר את ישיבת פומבדיתא בלי רשיון ולהוריד על ידי זה מעלתה על ידי אויבינו פלילים וכיון שרב יצחק הפיק זה ביד חזקה עבור סורא אם כן צריך להגיה ולעשות אותו לגאון סורא ורב שרירא חטא לאשמת העם בהכחדת האמת כי בכוונה יחשה מכל זה כי שם לו לקו לפאר רק את ישיבת פומבדיתא כאלו בהשערת גרעץ יש איזה כבוד לסורא אם עלתה בחזקה ובתוקף הכליף.

ויאמר כי „ממשמעות הדברים יש ללמוד כי רב יצחק והאוכלסין מישראל עזרו את עלי לכבוש את העיר" וטעה בפשיטות בדברי הימים הכוללים כי לא היתה שם לעלי בן אבו—טאלב מלחמה כלל, ושם במקומות ההם לא הי' לו אויב ולא עם מי להלחם כאשר יבואר לפנינו.

ויהפוך משוריש כל הנוסח באגרת רש"ג, ותחת האמור כי רב הינגאי מן בי גיהרא מלך בנהרדעא, צריך למחוק זה ולגרוס בפומבדיתא, ולאמר כי האמור שם כי בימי רב חינגאי מן בי גיהרא היו בסורא רב חנניא ורב חנא בפומבדיתא צריך לגזור בזה על ימין ועל שמאל, רב חנינא מסורא קאי אדלעיל לשתפו יחד עם רב חינגאי מן בי גיהרא ויהי' זה בפומבדיתא וזה בסורא, ורב חנא בפומבדיתא קאי אלמטה על רב יצחק ויגיה ויוסף על רב יצחק „סורא" ויהי' רב חנא בפומבדיתא ורב יצחק בסורא וממנו הותחלה הגאונות בישראל אשר קנה על ידי כובש הארץ.

ועל ידי הפלפולים האלה נתערבו אצלם לא לבד סוף ימי הסבוראים כי אם גם ראשית ימי הגאונים היינו מן שנת ד"א שמ"ט עד ד"א ת"ז, ויכללו הכל בימי תהו (עי' ח"ג עמוד 22) כי סגר עליהם הדרך.

ונניח את כל הפלפול הגדול הזה למפלפלים, ונשתדל לברר הדברים, כי

אמנם כן דברי רב שרירא אינם צריכין שום תיקון, ולחנם שבשו כל דבריו ויתנו את הניתנים למטה למעלה, ואם רק לא נרצה לעוות בחזקה את הכתובים, נבין הכל בפשיטות, כי דבריו שם פשוטים ומובנים.

## פרק ב.

ונעתיק בזה דברי רב שרירא גאון ונפרשם, ונודע כל ראשית דברי ימי הגאונים אשר הנם עולים יחד עם דברי ימי הסבוראים בסופן בהמשך ישר רש"ג יאמר שם „והווין שני שמד וצרות בסוף ימי מלכות פרס ולא הוו יכלין למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר מנהג גאונות עד בתר כמה שנין דאתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז — שבור ואלין גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא בתר אלין מלין בסוף מלכות פרסיים משנת תת"ק (ד"א שמ"ט) מלך רב חנן מאישקייא ובתריה מלך מר רב מארי זקננו בריה דמר רב דימי סורגו ובית מדרשו נודע בפירוז—שבור עד היום, נקרא בי רב מארי ובימיו מלך בסורא רב מר בר רב הונא בשנת תתק"כ (ד"א שס"ט) ואחרי רב מארי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננא, מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם ואמרינן דהוה בסורא אותו העת רב חנינא, ורב חנא גאון בפומבדיתא ומר רב יצחק גאון והוא שהי' בפירוז—שבור עת שכבשה עלי בן אבו—טאלב ויצא מר רב יצחק מן פרוז — שבור לקראתו בהקביל פניו בסדר פנים יפות ואהריו מר רב רבא וכו' עכ"ל רש"ג.

והנה בדברי ימי הסבוראים (מפרק ט"ו ולהלן) מבואר כבר תחלת דברי רב שרירא גאון אלה עד ואלין גאונים דהוו וכו' והיינו דבערך שנת ד"א שי"ח היו שני שמד וצרות „תלתין שנין" כאמור מפורש בסדר עולם זוטא, והוא לפי זה משנת ד"א שי"ח עד ד"א שמ"ט, ובתחילה האמינו כי גזרה עבידא דבטלה אבל הצרות ההם אשר באו על ידי מרידת מר זוטרא ראש גלותא בהנציב לא עברו בזמן קצר, כי סערת הפרסיים מסביב חומה יצאה ואחרי עברו להם כן איזה שנים (כמה שנין בדברי רש"ג) ותורה דרבים בטלה הוכרחו להתרחק גם מפומבדיתא לנהרדעא (פירוז—שבור) כדי שיהי' ביכולתם לקבוע פירקי ואתובי מתיבתא ומדבר גאונות, ושמה היתה סוף סברא, אשר הנודעים לנו מראשי הועד שם היו רב גיזא ורב הונא סוף סברא (ורב דימי סורגו) ואחרי אשר ישבו שם יותר מעשרים שנה והיינו עד ד"א שמ"ט וראו כי כבר קלו המים הזדונים שב משם רב חנן מאישקייא לפומבדיתא אשר היא לא היתה גם קודם זה משובשת בגייסות כסורא ויסד שם מחדש את מתיבתת פומבדיתא אבל גם אז לא נתבטלה פירוז—שבור כי לא היו בטוחים עדין בכל ועל כן קיימו בעצמם גם מזה אל תנח ידך ובפרט שגם בני סורא היו שם יחד בפירוז—שבור והם לא יכלו עוד לשוב לסורא ועל כן יש כאן בדברי רב שרירא בתוך הראשי מתיבתות מסורא ופומבדיתא גם הראשי מתיבתא מפירוז—שבור כל עוד נמשכה הישיבה שם עד אשר שקטה הארץ לגמרי אשר אז נתבטל נהרדעא ונשארו פומבדיתא וסורא.

ויאמר רב שרירא „ואלין גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא בתר אלין מלין בסוף מלכות פרסיים משנת תת"ק מלך רב חנן" והנה ידוע כי רב שרירא באגרתו לא נגע בכל דברי מעשי הימים ההם כי אם בנוגע לתורה ולמעמד המתיבתות כי לא דברי הימים כתב לנו כי אם דרך השתלשלות התורה רק כי בכל מקום נוכל ללמוד הרבה מתוך דבריו וסגנון ענינם גם בנוגע למעשי הימים ההם מאת אשר

יבליע בדרך אגב ולפעמים גם מהמשך לשונו ועריכת שפתיו וגם כאן אף שלא יספר לנו כלל מהמעשים הגדולים אשר עבר עליהם בתלתין שנין ההם ויחשה מכל ענין מר זוטרא ריש הגולה שהותחל עוד קודם זה מפני שאין זה מעין דבריו והוא יודיע רק סתם „והויין ימי שמד וצרות וכו׳ ולא הוו יכלין למקבע פרקי וכו׳ ואתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא וכו׳ בכל זה בהעתיקו דבריו מזכרונות דברי הימים להגאונים השאיר הלשון כמו שנאמר אם הי׳ מעתיק לפנינו קודם זה את המעשים שהיו אז בימי מר זוטרא ואחריו ועל כן יאמר ואלין גאונים דהוו במתיבתא דילנא בפומבדיתא „בתר אלין מלין" כלומר בתר המעשים הידועים אשר גם אנחנו ידענו אותם מסדר עולם זוטא ואשר גם הוא כללם בסתם והויין ימי שמד וצרות וכו׳.

והנה רב שרירא יזכיר לנו תיכף ומיד גם את אשר הי׳ בסורא ובכל זה יזכיר בראש דבריו „ואלין וכו׳ במדינתא דילנא בפומבדיתא" מפני זה עצמו שבבואם אז לפומבדיתא רק מקצת המתיבתא שבו אבל יתר ישיבתם נשארו עוד שם בנהרדעא (פירוז—שבור) והלשון „במדינתא דילנא בפומבדיתא" הוא בניגוד לפירוז שבור אשר משם שבו והננו יודעים בזה את שם הראש מתיבתא אז הוא רב חנן מאישקיא ועלינו לדעת מי הי׳ אז בפירוז—שבור (נהרדעא).

אבל גם זה הננו יודעים מדברי רב שרירא המפורשים הוא יאמר „ובתריה מלך רב מארי זקנינו וכו׳ ובית מדרשו נודע בפירוז שבור עד היום נקרא בי רב מרי וכו׳ ואחרי רב מארי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננאי מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם".

ודבריו פשוטים ומפורשים דאחרי אשר נפטר בפומדיתא רב חנן מאישקיא קראו לפומבדיתא את רב מארי שהי׳ בפירוז שבור (נהרדעא) לשבת ראש בפומבדיתא ויודיע לנו רש״ג אחר זה כי על מקומו של רב מארי סורגו ביצאו מנהרדעא לשבת בפומבדיתא הנה על מקומו שם בנהרדעא בא רב חיננאי מן בי גיהרא ויאמר כן בדברי ברורים „ואחרי רב מארי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננאי מן בי גיהרא" ואין לך מפורש יותר מזה.

ומזה עצמו הננו יודעים כי רב מארי בפירוז שבור (נהרדעא) הי׳ לראש בהמתיבתא הכוללות שם ומשם לוקח לפומבדיתא ומה שיאמר „ובית מדרשו נודע בפירוז שבור עד היום ונקרא בי רב מרי" היינו בית מדרשו שהי׳ לו שם לעצמו בית מדרש המיוחד לו ועל כן גם נקרא על שמו אבל המקום אשר שימש שם בישיבה הי׳ שם בהישיבה הכוללות אחרי שמפורש בדברי רב שרירא מי בא אחריו על מקומו בנהרדעא ביצאו משם.

ומעתה נבוא לדברי רב יצחק גאון אשר נבוכו ולא יכלו למצוא הפתח ויאמר החכם וויים (דו״ד ח״ד עמוד 8) לאמר „גם בימי הכליף עלי בן אבו טאלב חתנו של מחמד עמדו הישיבות בתקפן אף שהיתה גם אז עת שערורה ומלחמה בפרס כי בעלות עלי למלוכה הלך בבלה ויצר על פירוז שבור ויכבשה ויהי שם גאון אחד ורב יצחק שמו ויהי כבוא הכובש העירה ויצא רב יצחק לקראתו ועמו המון רב מישראל וקבלו פניו בשמחה ויהי רב יצחק מוצא חן לפניו ועלי היטב ליהודים אם רב יצחק הזה הי׳ ראש באחת משתי הישיבות סורא ופומבדיתא אין להכריע בבירור מתוך המקורות הקדמונים" ובהערה שם הערה 11 יוסיף החכם וויים לאמר „באגרת רב שרירא כתב ואמרי דהוה בסורא באותו עת (שנת שע״ד) רב חיננאי ורב חנא גאון בפומבדיתא ורב יצחק והוא שהי׳ בפירוז שבור וכו׳ ואחריו הי׳ רב

רבא ולא הגיד איפה הי׳ רב יצחק? ומה פירוש מלת אחריו? ועכ״פ לא הי׳ בסורא דא״כ מאי ואחריו? דלדעתו הי׳ מר רב רבא בפומבדיתא וכו׳ ואף להראב״ד אין להוכיח רק שהי׳ רב יצחק ראש כשבא עלי לבבל ולא באיזה ישיבה אך גרעטץ כתב שרב יצחק הי׳ גאון בסורא ואחריו מר רב הונא ורבא בפומבדיתא ולא ידעתי מקורו וראיתי שבהס״ד וצמח דוד עשו את רב יצחק לראש ישיבה בפומבדיתא על פי הראב״ד ולא משמע כן מדברי הראב״ד כל עיקר עכ״ל וויים שם.

וכולם יחד חפשו למצוא מקומו של גאון זה אשר הי׳ אז גם מגין הדור ועמד לפני הכליף לבקש על עמו והביא טובה רבה ולפניהם שתי ישיבות אשר הורגלו בהם סורא ופומבדיתא ויחפוץ האחד לתתו עליון בפומבדיתא ובא רעהו וחקרו כי לא זו העיר ומפורש ששם ישב אחר בעת ההיא על כן ישים לו מקומו בסורא, וגם היא לא תצלח כי גם שם יושב לכסא גאון אחר.

ולא אחד אשר שם לבו לדבר פשוט כזה, שכן הדבר, שבאמת לא הי׳ לא בסורא ולא בפומבדיתא אבל במקומו הי׳ במקום שמצאנוהו לפנינו, היא העיר שבא לשם עלי בן אבו — טאלב, היא פירוז שבור, ושם במתיבתא הי׳ לגאון, אף שם יצא לקראת עלי הוא ואנשי עירו, והתשעים אלף מישראל שהיו שם בעת ההיא לא היו אוכלסין מישראל אשר עזרו במלחמה, כי אם פשוט אנשי העיר אשר דרו שם כי עיר גדולה מאד היתה פירוז שבור, כל זה לא עלה על דעתם מפני שלא בררו לעצמם כי בפירוז שבור היתה באמת מתיבתא, וכי גם לא בררו לעצמם גם תחלתה כי לא רק לחסות מחמת המציק נדדו מפומבדיתא לשם בסוף ימי הסבוראי כי אם מפני „דלא הוו יכלין למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר גאונות" ועל כן בבואם שם בסוף ימי הסבוראי יסדו שם מתיבתם, מתיבתא כוללת ככל חוקת משפטם, ושם הי׳ סוף סברא ככל מה שכבר נתבאר בדברי ימי הסבוראים פט״ו — פי״ז.

ולא ידעתי איך לא שמו לב לדבר פשוט שאם הי׳ מקומו של רב יצחק בסורא ומשם בא להתיצב לפני עלי אשר כבש אז את פירוז שבור הי׳ ראוי לאמר „ובא רב יצחק לפירוז שבור לקראתו" אבל לשונו של רב שרירא גאון האומר „ויצא רב יצחק מן פירוז שבור לקראתו" הלא מפורש כי לא בא ממקום אחר כי אם ששם הי׳ קודם לכן, ויצא מהעיר להקביל פניו של עלי בן אבוטאלב.

אמנם לבד מה שדברי גרעטץ בזה הנם השערה על השערה ומבלי עיון בהמעשים כמו שהם, לא נהג במקום הזה מנהג חכמים והעתיק דברי רב שרירא בצדיה, וכן לא יעשה, כי הנה חיבר את לשון רב שרירא „ואמרי דהוה בסורא אותו העת רב חנינא" זה חיבור גרעטץ למעלה, והפסיק את הקורא באמצע בהצעת דברי עצמו ואחר זה ישוב לדברי רב שרירא ויאמר עליו בלשון זה „וכה יאמר מר רב חנא גאון פומבדיתא ומר רב יצחק גאון והוא שהי׳ בפירוז שבור וכו׳ הנוסחא הזאת של שמואל שולם אין לה שחר אם לא שנוסיף מלה אחת למלת גאון „סורא" ויהי׳ מקביל לעומת גאון פומבדיתא עכ״ל גרעטץ אבל הי׳ לו להעתיק לשונו של רב שרירא כמו שהוא שכתב שם וז״ל „ואחרי רב מארי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננאי מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם, ואמרין דהוה בסורא אותו העת רב חנינא ורב חנא גאון בפומבדיתא ומר רב יצחק גאון והוא שהי׳ בפירוז שבור וכו׳ והרי ברור שאי אפשר לקרוע את דבריו והם הולכים יחד דאמרין דהוה בסורא אז רב חנינא ובפומבדיתא רב חנא (א) ואם כן כבר מבואר מי

---

הערה (א) וכל כך נסתבכו הדברים אצל גרעטץ עד כי בפנים לא הביאו כלל לרב חנא גאון כי לא ידע איך לכתוב עליו.

הי' אז בסורא ומי בפומבדיתא, ואי אפשר כלל להגיה ומר רב יצחק בסורא, גם אם לא נשים לב לכל האמור.

והחכם ברילל מפראנקפורט בספרו Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur שנה שניה בחר לו דרך לעצמו בזה ונעתיק דבריו שכתב שם (עמוד 112) לאמר „והננו מוכרחים להביא כי גאון מפירוז שבור כפי לשון רב שרירא גאון אי אפשר להיות כי כל אשר היו שם מפומבדיתא הי' רק לשעה ורב מארי בר רב דימי „עצמו" אשר בא לשם (ב) הוא „עצמו" כבר שב משם לפומבדיתא ועל כן אין שום מקום לגאון, אבל אם נרצה לדעת איך בא רב שרירא לשם זה של רב יצחק על זה נוכל להשיב רק בידענו (מי יודע ?) השנאה שהיתה לו נגד בוסתנאי הוא לא יספר כלל ממה שהצטיין בוסתנאי אצל הכליף, כי לא ירצה לפאר את שם בוסתנאי בדברי הימים אבל המעשה עצמה עם הכליף ירצה רב שרירא להודיע, ובכל זה לשמור את עצמו לבלי לאמר שקר כפי האפשר וזה עלה בידו על ידי רב יצחק אשר „אולי" הי' אז גם הוא ראש גלותא ממתנגדי בוסתנאי „ואולי" התראה גם היא אצל הערביים, והשם „גאון" צריך למחוק בדברי רב שרירא אחרי שרב יצחק הי' ראש גלותא ממשפחה אחרת אבל לא גאון, וע"י אשר הרים הכליף את בוסתנאי לראש גלותא נתבטלה אז משרת ראש גלותא ממשפחה אחרת עכ"ל ה' נחום ברילל שם.

ובאמת כי סגנון כזה בשום אופן לא יוכל להקרא תולדות דברי הימים, יסוד החלום הזה מהשנאה שהי' לרב שרירא ושהי' אז עוד ראש גולה אחר לקח לו ברילל מדברי רב שרירא גאון הפשוטים (עי' שם לברילל עמוד 103) אשר אצל רב אשי בתוך דבריו שם יאמר „ואבהתנא דילנא דבי נשיאה אינון מיהו שבקוה כל הני ארחתא בישתא דנשיאות ועיילי ברבנן במתיבתא למבעא ענוה ושפלות ונמיכות ולא מבני בוסתנאי אנחנא אלא מקמי הכי עיילי זקננו ברבנן דמתיבתא" ורב שרירא ירצה שם להודיע יחס משפחתו מבית דוד אבל באמרו זה גם ירצה להשמר מפגם משפחה, כי כידוע טענו על בניו של בוסתנאי כי בני שפחה הם ויש להם דין עבדים, והלעז לא נתבטל לגמרי, הודיע לנו רב שרירא שאינו כן ועוד קודם בוסתנאי עיילו אבותיו בין רבנן במתיבתא, וגם אנחנו ידענו שכן הוא שהרי לרב מארי הוא קורא זקננו, ורב דימי אביו כבר הי' ברבנן, והי' בסוף סברא כשבעים שנה לפני בוסתנאי, וכבר נבדלו ממשפחות ראשי גולה, וממילא שלא ראו להם שררות על הצבור כי אם כלשון רב שרירא כבר עיילו ברבנן לבקש ענוה ושפלות ונמיכות, אלא שהתורה גדלתם, וכבר הראנו בימי הסבוראים פ"כ שכן עשה אז בזמן ההוא של רב דימי סורגו זמן סוף הסבוראים גם בן הראש גלותא מר זוטרא בר מר זוטרא אחרי רואו אחרית רעה של אביו, ומעולם לא הי' לרב שרירא נטיה נגד בוסתנאי אחרי אשר לא הי' שייך אליו כלל, ומרצונם הטוב הניחו אבותיו עניני משפחת ראש גלותא, ויבחרו בכתר תורה הרבה קודם ימי בוסתנאי.

וכמה יש להתאונן על הדרך החדשה בתולדות דברי הימים וחכמת ישראל

הערה (ב). היכן מצא זה החכם ברילל כי רב מארי הוא שבא לשם מפומבדיתא עם המתיבתא, הלא הי' זה מארבעים עד חמשים שנה לפני אשר נתמנה רב מארי בפומבדיתא, כי הי' זה אחר שנת ד"א שי"ח ורב מארי נתמנה בפומבדיתא לראש מתיבתא אחר רב חנן מאישקייא בשנת ד"א שס"ט, אבל הכל הולך אל טעות אחד כולל שטעו בסוף ימי הסבוראים.

אשר בימים האחרונים היתה תפארתה על דרך ההשערות עד אשר החלו גם לשבש הספרים והנוסחאות ע"י אולי ואולי, אולי הדבר כך ואם הדבר כך אולי יש לשער שהי' כך וכך, ופתאום הדבר מתהפך להחלט גמור, עד כדי לעשות דברים ברורים לפלסתר, ולכתוב על רב שרירא גאון דברים שלא היינו חושדים גם את איזה סופר דברי הימים בימינו, והכל לשם תולדות דברי הימים ולשם חכמת ישראל, אבל באמת הוא צעד גדול לאחור, כי מתוך דברים כאלה לא יתבררו דברי ימינו לעולם.

ומה שיטעון עלינו החכם ברילל כי רב שרירא לא יספור כלל ממה שהצטיין בוסתנאי אצל הכליף, הנה מדברי ברילל אלה הננו רואים איך עשה עצמו כמו לא ידע כלל ענין אגרת רב שרירא, כי רב שרירא דבר אין לו שם עם ראשי גולה, כי גם השואלים לא שאלוהו על זה הם שאלו כיצד נסדרה המשנה והתוספתא והתלמוד, וכיצד סדר האמוראים והגאונים זה אחר זה, וכל שאלותיהם כולם הם רק בנוגע לתורה, וכן הם כל דברי התשובה, ואם יזכיר כה וכה דבר הנוגע לדברי הימים, או אם יזכיר שם ראש גלותא הוא רק כשיש שם הכרח לזה לענין דבריו אפס זולתו (ג).

וכזאת הם כל דברי החכם ברילל שם מן עמוד 101 ואילך לאמר שבעל סדר עולם זוטא טעה בשמועתו וערבב השמות והאנשים ומר רב חנינא האמור אצלו אצל מר זוטרא הוא רב חנינא שהי' בפומבדיתא כמאה שנה אחריו, ומר רב יצחק ראש מתיבתא האמור שם שהי' החכם של מר זוטרא, ונהרג על ידי הפרסיים הוא מר רב יצחק זה האמור אצל רב שרירא שקבל פני עלי בן אבוטאלב, וטעה בעל סדר עולם זוטא וחשב שהי' כבר והקדימו מאה וחמישים שנה (ד) וכן הם דבריו שם, ואי אפשר לטפל בדברים כאלה וכל זה גרם להם מפני שישם אצל מר זוטרא ראש גלותא נסתבכו בסדר זמנים, ולא יכלו לדעת איפא הי' רב יצחק של זמן ההוא, וכן נסתבכו גם במקום הזה ולא יכלו לדעת איפא הי' רב יצחק גאון, ותחת לעיין בדבר ולמצוא הדרך יעשה לו כל אחד כאדם כתוך שלו, והרבה מאד יותר מבתוך שלו, ואין אני מדבר על דבר רב שרירא גאון, כי כל הרוצה להקטין ערך דבריו במדה גסה כזו שעשה בזה ה' נחום ברילל, אומר לכל כי איננו מבין מאומה בהדיוק הנפלא אשר נשקלו כל דבריו, אשר כבר הרגישו בזה גם הרב שי"ר גם החכם גרעץ וכל מעיין וחוקר יראה כי אין שם אפי' אות אחת לבטלה ומהסדר לבד נוכל ללמוד הרבה, אבל גם שאר המקורים הראשונים שנתקבלו כמו הסע"ז אשר זה מוסכם שנכתב בימי הגאונים, ונתקבל בערך ספרותי הנה ידוע כי בדורות הראשונים ההם לא הרהיב בנפשו מאן דהוא לכתוב ולא נתקבלו דברים בין הספרים כי אם מבר סמכא וכבר נתבארו כל הדברים שם (בימי הסבוראים פי"ח—י"ט) והנם מסכימים יחד עם דברי הימים ההם בכלל ובפרט באין מחסור דבר.

---

הערה (ג). ובכלל אחשוב את הסיפור עם בוסתנאי לאפוקריפי ולא ידענו כלל מתי נכתב ומי כתבו, ואין מקשין מכאלה, ומעולם לא נתקבל לספר ספרותי והוא לקח מהסע"ז ולא להיפך וכל דברי גרעץ בזה בציון י"א וכל חשבונותיו בנוגע ליוזגדר ושבית בניו ובנותיו ומזה לדברי בוסתנאי הנם מוטעים, אלא שאין לזה מקום בהמשך דברינו בפנים ויבואו בסוף הספר.

הערה (ד). הנה ברילל יעשה את רב שרירא לטועה בזדון לעשות מאיזה ראש גלותא גאון מה שלא הי', ושהסדר עולם זוטא עשה מהראש גולה הזה ריש מתיבתא בזמן קדום ונהרג וכמה הורע מזלו של ראש גולה זה שנתגלגל שני פעמים בזמנים שונים, ואין קץ לדברים והשערות כאלה.

## פרק ג.

### הזמנים מכל הגאונים הנזכרים.

לבאר יותר את הדברים, ועם זה גם לצמצם יותר זמן כל אחד מהגאונים הנזכרים לפי שבדברי רב שרירא יחסר במקום הזה פרט השנה אצל כל אחד ביחוד וכן לחתאים יחד את כל המעשים וזמנם עם דברי הימים הכוללים של ממשלת פרס והערביים בימים ההם, נביא גם דברי הר"א בן דאוד אשר דבריו במקום הזה יסכימו בדיוק עם התולדה הכללית, ויתלבנו ויתבררו גם פרטי הדברים.

והנה זה לשונו של הר"א בן דאוד ז"ל „הדור הרביעי רב יצחק ובימיו גברה מלכות ישמעאל ונעקרה מלכות פרס מן העולם ובא לבבל עלי בן אבו טאלב מלך ישמעאל לאחר שגברו עליה ישמעאל כמה שנים כי בימי עמר בן אלכטב מלך ישמעאל נעקרה מלכות פרס ונהרגו בנותיו ובניו של יזגדר מלך פרס והלכו בשבי ויעמוד מלך ישמעאל ויתן בת יזגדר לר' בוסתנאי ראש גלות וגיירה והיתה לו לאשה כי בשנת ארבעת אלפים ושפ"ב התחיל מחמד מלך ישמעאל לטעון טענותיו וכן מצינו שנת ד"א ושפ"ב ביום חמישי בשבוע יום שני מחדש אב, ובשנת שפ"ז לכדו הישמעאלים ירושלים שהיתה ביד אדום תק"ס שנה מיום חורבן הבית, ואחר זה הי' ביד ישמעאל תע"ב שנה וכו' וכשבא עלי בן אבו טאלב לבבל יצא אליו רב יצחק ראש ישיבה וכבדו ונשאו המלך על כולם בשנת ד"א ות"כ עכ"ל.

ונבאר דבריו, הדבר ידוע כי עלי בן אבו טאלב לא הלך לבבל ופרס להלחם שם כי כבר נכבשו בבל ופרס לפני הערביים הרבה קודם זה, והוא בא שמה רק ליסד לו עיר המלוכה בקפא תחת מעדינא אשר בערביא, וכל ממלכת בבל הישנה ואיראק כבר לכדו הערביים במלחמותיהם משנת שצ"ז עד ד"א ת', וגם ארצות פרס כבר נכבשו לפני הערביים בימי הכליף השני הוא עמר בן כטאב אחרי מלחמת Nehawend כי אז על פי עצת ארמוצאן הנסיך הפרסי שמו פניהם ללכוד את איספאהאן וילכדוה בשנת 22 להעדזירא, הוא שנת ד"א ת"ד ואחר זה אחרי מלחמת Merwerud היתה כל ממלכת פרס בידם, ובבבל הישנה ואיראק כבר התישבו הערביים עוד קודם שנת ד"א ת' עד אשר בשנת ת' יכול הכליף עמר בן כטאב להסיע את יהודי חבל חבור אשר בערב, ולהביאם לסביבות עיר קפא אצל בגדד ולתת להם שם אחוזת נחלה להאחז (עי' כל זה בפרט להפראפעסאָר ווייל בספרו דיא כליפען חלק ראשון) ועלי בן אבו טאלב שהי' הכליף הרביעי לא הי' לו שום מלחמה עם ממשלת פרס שכבר עברה ובטלה.

והן גם דברי הראב"ד באמרו על רב יצחק „ובימיו גברה מלכות ישמעאל ונעקרה מלכות פרס מן העולם, ובא לבבל עלי בן אבו טאלב מלך ישמעאל לאחר שגברו עליה ישמעאל כמה שנים כי בימי עמר בן אלכטאב מלך ישמעאל נעקרה מלכות פרס" ונודע מזה כי רב יצחק הי' גם אז כאשר נעקרה מלכות פרס על ידי עמר בן כטאב וגם הי' חי עדין אחר זה בבוא עלי בן אבו טאלב לבבל, וכל משך הזמן הזה הי' ראש מתיבתא כי כבר הי' לראש מתיבתא בימי עמר בן כטאב כשנעקרה מלכות פרס שהראב"ד תולה זה עליו לאמר „הדור הרביעי (ה) רב יצחק ובימיו גברה מלכות ישמעאל ונעקרה מלכות פרס" ומפרש דבריו מיד אחר זה לאמר „כי בימי עמר בן אל כטאב מלך ישמעאל נעקרה מלכות פרס" אם כן באמרו

---

הערה (ה). לפי חשבונו שם שכבר נתברר בדברי ימי הסבוראים פכ"ב.

כי בימי רב יצחק נעקרה מלכות פרס כונתו לימי עמר בן כטאב, ובודאי שכתב כן על פי מקור שהי׳ לפניו.

ובאגרת רב שרירא גאון בספר יוחסין שבידינו מר׳ שמואל שולם נאמר „ואחרי רב מארי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננאי מן בי גיהרא, ובימיו יצא מחמד לעולם בשנת ארבעת אלפים ושע״ד ליצירה" והנה לבד ממה שאין הזמן כן הדבר ידוע שרב שרירא עצמו לא כתב בכל דבריו שום זמן ליצירה, וכל הזמנים שרשם הנם כולם לשטרות, ובאמת שבאגרת רש״ג שבספר סדר החכמים לנ״ב לא נמצא זה כי אם נאמר „ואחרי רב מרי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננא מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם" וברור דמפני שלא רשם רב שרירא הזמן הציג זה רב שמואל שולם, ונראה כי על כן לא כתב בזה רב שרירא הזמן כמו שרגיל אצלו במ״א לפי שאין כוונתו לשנה מיוחדת כי אם באמרו „ובימיו יצא מחמד לעולם" ירצה לאמר שהתחיל לתת חתיתו בארץ החיים ולהרגיז ארץ שהוא לערך מן שנת ד״א שפ״ה עד ערך שנת ד״א ת״צ.

ואחרי כל זה הנה מבואר כל דברי רב שרירא, הוא יאמר „ובתריה (בתר רב חנן) מלך מר רב מארי זקננו וכו׳ ובימיו מלך בסורא רב מר בר רב הונא בשנת תתק״כ (ד״א שס״ט) ואחרי רב מארי סורגו מלך בנהרדעא רב חיננאי מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם ואמרין דהוה בסורא אותו העת רב חנינא ורב חנא גאון בפומבדיתא ומר רב יצחק גאון והוא שהי׳ בפירוז שבור עת שכבשה עלי בן אבו טאלב ויצא רב יצחק לקראתו וכו׳". (ן)

והננו יודעים מזה כי ישיבת סורא נפתחה מחדש על ידי רב מר בר רב הונא בשנת תתק״כ (ד״א שס״ט) וכן הננו יודעים מזה עצמו שבשנת תתק״כ (שס״ט) כבר נפטר רב חנן מאישקיא וכבר מלך בפומבדיתא רב מארי סורגו, ואם כן הנה בשנה זו כבר מלך בנהרדעא על מקומו של רב מארי, רב חיננאי מן בי גיהרא.

רב חיננאי מן בי גיהרא ישב ראש בנהרדעא אחרי אשר יצא משם רב מארי להיות ראש מתיבתת פומבדיתא, והוא האריך ימים בנהרדעא, והי׳ שם גם כשנפטר רב מארי, ועל כן יאמר רב שרירא גאון על רב חיננאי מן בי גיהרא כי בימיו יצא מחמד לעולם, ולא ירשום זה על רב מארי, כי רב מארי כבר נפטר אז בזמן ההוא, וכן כבר נפטר אז בסורא מר רב מר בר רב הונא, ויודיע לנו רב שרירא „דאמרין דהוה בסורא אותו העת רב חיננא ורב חנא גאון פומבדיתא" אבל הננו רואים מדברי רב שרירא כי לא מצא לפניו בספרי זכרוני הגאונים את השנה מתי מלכו אז רב חנינא בסורא ורב חנא בפומבדיתא על כן ימסור לנו הדבר סתם כפי קבלתם (עי׳ בימי הסבוראים ספי״ד) ובכל זה לא הניח לנו בלא ידיעה מקירוב הזמן והוסיף על פי ידיעתו כי בימיו יצא מחמד לעולם, היינו שאף שרב חיננאי מן בי גיהרא כבר מלך בנהרדעא בשנת ד״א שס״ט נמשך זמנו, לאחר זה ובימיו יצא מחמד לעולם, היינו בערך ד״א שפ״ה — ש״צ שהימים ההם הנם באמת השנים בימי מחמד השייכים לדברי הימים של בני ישראל כידוע מדברי ימי מחמד, והימים ההם הנם גם עיקר מעשי תקפו וגבורתו ויציאתו לעולם, ויודיע רש״ג כי באותו העת כבר לא היו עוד בסורא ופומבדיתא רב מר

הערה (ו). כבר הערנו בימי הסבוראים פט״ו כי זמן אבותיהם של רב מארי סורגו, ושל רב מר, והם רב דימי סורגו, ורב הונא, הוא דור סוף סברא, ושנראה שרב מר בר רב הונא היינו בן רב הונא שנאמר עליו שהי׳ סוף סברא ועי״ש עוד פי״ט (עמוד 46).

ורב מארי, ועל מקומם כבר היו בעת ההיא רב חנינא ורב חנא, ועל כל זה לא הי׳ לפניו צמצום השנה, ועל כן צמצם זמנם בקירוב.

ועל פי סגנון לשון רב שרירא הי׳ קרוב לאמר שיחסר כאן בדבריו תיבה אחת ואז יהי׳ דבריו ממש כדברי הראב״ד, והמלה הזאת היא „ובימיהם״ ויהי׳ אז לשון רב׳ שרירא „ובימיהם מר רב יצחק גאון והוא שהי׳ בפירוז שבור עת שכבשה עלי״ והיינו ממש כמו שידענו גם מדברי הראב״ד שרב יצחק גאון כבר הי׳ לראש בימי עמר בן כטאב, ובימיו של רב יצחק גאון גברה מלכות ישמעאל ונעקרה מלכות פרס, ויוסיף להודיע גם זאת „והוא שהי׳ בפירוז שבור עת שכבשה עלי בן אבו טאלב״ והיינו שהי׳ כבר בימיהם של רב חנינא מסורא ורב חנא והוא הי׳ שם אחר זה גם בבוא עלי.

אמנם אף שודאי כן הוא לפי סגנון דברי רש״ג אבל לא נחוץ להגיה ולהוסיף תיבת „ובימיהם״ כי גם אם לא נגיה, גם כן אך זה פירוש דבריו „ואמרין דהוה בסורא אותו העת מר רב חנינא ורב חנא גאון פומבדיתא ומר רב יצחק גאון והוא שהי׳ וכו׳ וגם בלא שום הגהה הדברים מפורשים כן.

ויצא לנו מזה כי רב חיננאי מן בי גיהרא נעשה לראש בנהרדעא בערך שנת ד״א שס״ט (תתק״כ) והאריך ימים והי׳ שם גם בשנת שפ״ה ש״צ (בימיו יצא מחמד לעולם) ואז בימים ההם (באותו העת) כבר מלכו בסורא ופומבדיתא רב חנינא ורב חנא ובימיהם של רב חנינא ורב חנא הי׳ רב יצחק גאון, והיינו אחר שנפטר רב חיננאי מן בי גיהרא שישב כבר בפירוז שבור משנת ד״א שס״ט אז ישב שם במקומו רב יצחק גאון, ורב שרירא בחר לו כאן סגנון זה אחרי שלא הי׳ לפניו מפורש שנת כל אחד ואחר, ומתוך סגנון זה באמת הדבר מבואר בקרוב גמור.

וסוף זמן כל הגאונים שהזכרנו יגיע עד ערך שנת ד״א ת׳, לבד רב יצחק גאון שהוא האריך ימים יותר וככל אשר יבואר.

## פרק ד.

### גאוני סורא ופומבדיתא משנת ד״א ת׳ עד תמ״ט.

גם בהמחצה השניה להמאה הראשונה מתקופת הגאונים רבו המבוכות ועצמו הספיקות ויסדו דבריהם על מקורים אף שבהמקורים ההם עצמן מפורש להיפך, וביאורי הדברים יפיץ אור יותר גם על ראשית ימי הגאונים.

והנה רב שרירא גאון ז״ל אחרי שיסיים דבר רב יצחק גאון עם עלי בן אבו טאלב יאמר „ואחריו רב רבא שתקנו בימיו לתת גט לאלתר לאשה דלא כשמעתא דכלתיה דרב זביד, ובימיו הי׳ בסורא רב ששנא דכתיב על חומרתיה משרשיא בר תחליפא ובתריה מר רב בוסתנאי בפומבדיתא, ובתריה מר רב הונא מרי בן מר רב יוסף הי׳ גאון בשנת אלף (ד״א תמ״ט) ובתריה מר רב רביא ובתריה מר רב נטרונאי בר מר רב נחמיא ומלך בשנת אלף וכו׳ עכ״ל.

אמנם בחופש מטמונים ובסדר החכמים (ששם נדפס אגרת רש״ג מכ״י אקספארד ע״י נ״ב) הנוסחא בראש דבריו „ואחריו מר רב רבא שתקנו בימיו לתת גט לאלתר לאשה דלא כשמעתא דכלתיה דרב זביד״ ובימיו הי׳ בסורא רב הונא גאון „ובתר מר רב רבא מר רב בוסאי (בוסתנאי) והוה בסורא מר רב ששנא וכו׳״ והנה נאמר שם מפורש דבימי מר רב רבא הי׳ בסורא רב הונא גאון, ואף שבכל מקום העיקר הנוסח שבספר יוחסין שבנוסחאות האחורות ניכר בהם שליחות יד של מאוחרים

על פי הבנתם, אם מהמעתיק או גם המו״ל, (ז) אבל כאן במקום הזה הדבר מוכרע ומוכרח גם מהאגרת שלפנינו בספר יוחסין שנשמט שם „ובימיו הי׳ בסורא רב הונא גאון" שהרי להלן בשנת ד״א תצ״ג בדברו על דבר ראשי מתיבתת סורא יאמר שם רש״ג „אחריו (אחרי רב יעקב) מר רב שמואל ומישיבתנו של פומבדיתא הי׳ ומבני בניו של אמימר הי׳ ואביו של מר שמואל זה הי׳ בנו של מר רב רבא גאון שכתבנו שהי׳ גאון בפומבדיתא „ובהדיה הוה רב הונא דמתא מחסיא" וחכם גדול הי׳ (מר שמואל) ובנוהי בפומבדיתא ואית מן זרעיה קדמנא במתיבתא ואית בהון מאן דמחתן בנא עכ״ל והנה ברור שכונת רש״ג באמרו ואביו של רב שמואל זה הי׳ בנו של מר רבא וכו׳ ובהדי׳ הוה רב הונא דמתא מחסיא היינו דרב הונא דמתא מחסיא הוה בהדיה דמר רב רבא בתקנת הגט שהיתה תקנה כוללת להצטרף יחד ומפני שהי׳ הדבר הזה דבר מסויים מאד, שזו היא התקנה הראשונה אחר רבנן סבוראי שתקנו הגאונים לתקנת הדור, והתקנה נתקנה או בפומבדיתא, ולשם בא גם רב הונא מסורא או שהי׳ זה במקום אחר אלא שיצאה ממתיבתת פומבדיתא ורב רבא הי׳ העיקר בה, ובהדיה הוה רב הונא מסורא, ועמדו למנין ותקנו מה שתקנו, על כן רשם זה רש״ג, והציב לו ציון בספרו שבחו של מר רב שמואל, ושבח בית אבותיו וגדולות רב רבא שלכבודו בא רב הונא דמתא מחסיא לפומבדיתא, או שהצטרף אליו.

והחכם גרעץ אשר בכל מקום שם לו לקו לכתוב על הרוב על פי נוסח חופש מטמונים כתב גם כאן בפשיטות כן וגם קבע להם זמן וכתב בח״ג עמוד 130 „אחרי רב יצחק שהי׳ כנראה הגאון הראשון במתיבתא דסורא (הדבר הזה כבר נתבאר שאינו כן) הננו מוצאים את רב הונא משמש בכהונת ריש מתיבתא דסורא בזמן אחד עם מר רב רבא בפומבדיתא בערך השנים ד״א ת״ל—ת״ם לשני ראשי מתיבתא אלה מיחסים רב שרירא ורב האי בנו תקנה גדולה ונכבדה מאד לשעתה והיא תקנת מורדת וכו׳ עכ״ל ויבואר הזמן בפרק הבא.

אמנם החכם וויים הלך בזה בדרך לעצמו ויאמר (ח״ד עמוד 9). „בתחלת הרביעית השניה למאה החמישית (אם כן גם לדבריו בערך שנת ת״ל) הי׳ גאון בפומבדיתא מר רב רבא ועמו רב הונא ממתא מחסיא „אשר בלי ספק" נקרא לשם מפני חכמתו הגדולה מה היתה פקודתו של רב הונא המיוחדת לא נודע לנו ואולי הי׳ דיינא די בבא אשר מעלתו מעלת משנה לראש הישיבה אך לדעת קצת (הראב״ד) הי׳ רב רבא בפומבדיתא ורב הונא בסורא לשני הגאונים האלה נתיחס תקנה גדולה וכו׳, „ובהערה 13 יאמר שם וויים רש״ג כתב ובהדי׳ הוה רב הונא דמתא מחסיא מלשון בהדי׳ משמע שהי׳ עם רב רבא במקום אחד ודבור „דמתא מהסיא" אין כוונתו שהי׳ שם גאון דלעיל מניה כתב בפירוש שבימי רב רבא הי׳ רב ששנא בסורא ועל כרחך הכוונה שהי׳ מסורא ומפני חכמתו נקרא לפומבדיתא אף כן מצאנו ברב יהודאי שמנהו שלמה נשיאה שקראו מפומבדיתא לסורא מפני חכמתו עכ״ל והנה רצה לברר ונסתבך במבוכות.

וכל דבריו אין להם מקום אמת הדבר שנמצאו שנקראו מישיבה זו לחברתה להיות לראש אבל לא מצאנו כזאת בשום מקום כי אם לגאון המתיבתא כי בהיות

---

הערה (ז). ובפרט הנוסח של החופש מטמונים ששם שלח המו״ל את ידו והגיה בפנים על פי דעתו, אבל גם בשאר הנוסחאות ניכר על השינוים (על הרוב) סימני נערות ובאו בתקוני מעתיקים לפי עניות דעתם.

הגאון המרביץ תורה הראש והראשון בכבודו אם לא מצאו אז במתיבתתם ככל הנדרש והי' כזאת בהמתיבתא השני' גדול יתר מאד הביאו ממרחק לחמם אבל שיביאו להם מישיבה אחרת דיינא די בבא זה לא נמצא בשום פעם בכל אורך הזמן הגדול וגם לא הי' הדבר אפשר לפי סדרי הישיבה ורק הגאון לבד יצא מכלל הסדרים הכוללים.

והעיקר שלא הרגיש וייס בענין הדברים הן בכל דברי רש"ג לא מצאנו שיזכיר אצל שום גאון מי הי' הדיינא די בבא אצלו וכאן במקום הזה הלא לא ידבר רש"ג כלל מישיבת פומבדיתא כי אם מישיבת סורא ורק שייחס שם את ראש מתיבתת סורא את מר רב שמואל ויאמר שהי' בן בנו של מר רב רבא ומה ענין להזכיר כאן מי' הי' דיינא די בבא אז בפומבדיתא בימי מר רב רבא ומה שייכות יש לזה במקום הזה.

עוד זאת והוא גם עיקר הכל הלא התקנה הגדולה הזאת הוזכרה בכל מקום על שם מר רב רבא ומר רב הונא ואם לא הי' אז רב הונא בסורא כי אם רב ששנא אם כן נתקנה התקנה על ידי מתיבתת פומבדיתא לבד בלי הצטרפות ישיבת סורא כלל ואיך יתכן זה בתקנה כוללות שהי' ענינה אז לכל הגולה ולכל הפחות לכל יושבי בבל ונהגו על פיה כל הגאונים והנה הם יאמרו לנו כי כל ימי הגאונים עמדה סורא במעלה יותר גבוה והיתה כמתיבתא יחידית ופומבדיתא טפילה לה עד שלא יכלו לקחת ראש מתיבתא מישיבתם כי אם מסורא וגם זה רק על פי הגאון מסורא את אשר יבחר להם ופתאום יאמר לנו וייס כי תקנה כוללת לכל הגולה והנהגה כוללת שינהגו כזאת גם בסורא נעשה בפומבדיתא לבד בלא הגאון מסורא שהוא לא הי' באותו מעמד כללי.

אבל הדבר ברור דצדקו דברי הראב"ד ובאגרת רש"ג שבספר יוחסין נשמט במקום הזה „ובימיו הי' בסורא מר רב הונא" (ככל אשר ביארנו מתוך דברי רב שרירא עצמו) וכמו שהראנו „בדור רב אשי" פ"ז שנשמט גם שם כזאת והדבר מוכרע שם מדברי הגמ' ע"ש וכן הוא גם כאן.

ובדברי רש"ג שם הנוסח העיקרי הוא כפי האמור ביוחסין רק בתקון הנשמט מרב הונא ויהי הנוסח כך ובימיו הי' בסורא „רב הונא ובתריה" רב ששנא דכתיב על חומרתיה משרשיא בר תחליפא ובתריה מר רב בוסתנאי בפומבדיתא".

ולפי זה הנה הסדר ברור רב רבא בפומבדיתא ורב הונא בסורא ואחר זה רב בוסתנאי בפומבדיתא ורב ששנא בסורא.

אמנם מתי הי' רב רבא בפומבדיתא ורב הונא בסורא ומתי היו אחריהם רב בוסתנאי בפומבדיתא ורב ששנא בסורא זה צריך לבאר ועל ידי זה נוכל לבוא לחקר הדורות ההם גם את אשר הי' לפניהם וגם אחריהם.

## פרק ה.

והנה חוקרי אשכנז קבעו בפשיטות זמן רב רבא ורב הונא משנת ד"א ת"ל—ת"ם וזמן רב בוסתנאי ורב ששנא משנת ד"א ת"ם עד תמ"ט והיינו על פי החשבון משטרות מלכו רב רבא ורב הונא משנת תתק"פ—תתק"צ, ורב בוסתנאי ורב ששנא משנת תתק"צ עד שנת אלפא לשטרות כן יאמר גרעץ בח"ג עמוד 130 לאמר „אחרי רב יצחק וכו' הננו מוצאים את רב הונא וכו' בזמן אחד עם רב רבא בערך השנים ד"א ת"ל—ת"ם (לשטרות תתק"פ—תתק"ט)" ולהלן שם

עמוד 132 יאמר „אחרי שני ראשי מתיבתא לה היו גאונים בסורא רב ששנא ובחומרתיה דיליה הי' חותם עצמו משרשיא בר תחליפא ובפומבדיתא רב בוסתנאי בערך משנת ד"א ת"ם תמ"ט (לשטרות תתק"צ—אלפא) „אחריו יאמר כן גם החכם וויים וירשים זמן רב רבא ועמו רב הונא לתחילת הרביעית השניה למאה החמישית ואחר זה (ח"ד עמוד 10) יאמר סביב לחצי המאה החמישית בימי רב רבא ורב הונא הי' גאון בסורא מר בר ששנא (ועפ"י דבריו לא ידע מי הי' אז בפומבדיתא).

ואף שסמכו בדבריהם רק על דברי רב שרירא גאון (עי' לגרעץ בציון ב) בכל זה לא הרגישו בדברי רש"ג עצמו שהנם מפורשים היפך זה כי רב שרירא אחרי אשר יאריך שם בגאוני פומבדיתא דור אחר דור וישוב לגאוני סורא יאמר בדברים ברורים ומפורשים לאמר „ובאילין שני כלהון גאונים דהוו במתא מחסיא לא נהירנא להו שפיר על הסדר ואית בהון הנופתא ונטורתא דנשיאים דמעברין להון ומהדרין להון ומה דבריר לנא כבר כתיבנא להו אבל מן שנת אלף ואילך קים לן בהון ובאלין מאה שני מאלפא ואילך דפרישנא להון גאונים דמלכו בפומבדיתא מלכו בסורא אלין גאונים מר רב חנינא מנהר פקוד וכו'.

העתקנו כל לשונו של רש"ג במקום הזה כי מזה נראה איך דבריו ברורים ומפורשים כי עד שנת אלפא לא נהיר ליה ולא קים ליה ומאי דהוה ברור ליה קודם זה כתב להו אבל בסוף האלף לא קים ליה ולא ידע ולא כתב ועל כן יאמר עוד „אבל משנת אלף ואילך קים לן" ויפרש דמלכו אז אלין גאונים וכו' אבל קודם זה לא ידע ויבאר שהי' זה באשמת ראשי הגולה (בהיות סורא סמוכה למושב ראשי גולה) והנה בא החכם גרעטץ ויעתיק לנו מתוך דברי רב שרירא גאון סדר שלם של הגאונים שהיו לפי דבריהם בסורא בסוף אלפא והם לפי דבריו רב חנא גאון בפומבדיתא ורב יצחק בסורא בשנת תתק"ע (ד"א ת"כ) אחריהם רב רבא בפומבדיתא ורב הונא בסורא בשנת תתק"פ—תתקפ"ט (ד"א ת"ל—ת"ם) ואחריהם רב בוסתנאי בפומבדיתא ורב ששנא בסורא משנת תתקפ"ט עד אלפא (ד"א ת"ם עד ד"א תמ"ט) נמצא שאנחנו ידענו הכל בבירור גמור דברים ברורים וסדר שאין למעלה הימנו מה שרש"ג עצמו עומד ומעיד לפנינו שהוא לא ידע.

וכמה מבולבלים בזה דברי החכם וויים דבהערה 13 (עמוד 9) יאמר „ודבור דמתא מחסיא אין הכוונה שהי' שם (רב הונא) גאון דלעיל מניה כתוב בפירוש שבימי רב רבא הי' רב ששנא בסורא ועל כרחך דכוונה וכו' „ואם כן לדעתו זמן רב ששנא ורב רבא אחד זה בפומבדיתא וזה בסורא בכל זה יגביל שם זמן רב רבא מתחילת הרביעית השניה למאה החמישית וזמן רב ששנא סביב לחצי המאה החמישית ותפס ההבל בשני ראשיו.

אבל הדבר ברור מתוך דברי רב שרירא גאון דלא היו לא מר רב הונא ולא מר רב ששנא בסוף האלף ואם רב שרירא יאמר „ובאילין שני" „כלהון גאונים" דהוו במתא מחסיא לא נהירא להו „אין ספק מלשונו זה שיש בזה משך זמן נכון מה שלא ידע לפי שהלשונות כולהון גאונים" „ולא נהירו להו שפיר על הסדר" מורים בעליל על משך זמן.

ולפי זה ברור כי כל אלה שכתב רב שרירא על הסדר בסורא קודם אלפא עלינו לבלי לקבוע זמנם בסוף אלפא ששם יאמר רב שרירא שלא כתב לפי שלא נהיר ליה ואם כן זמנם קודם זה.

ומזה נודע כי הגאונים מפומבדיתא שהקביל זמנם יחד עם גאוני סורא ההם גם הם היו קודם זה.

ולפי זה יוצא לנו בהכרח שרב רבא הי' בפומבדיתא ורב הונא בסורא בערך שנת ד"א ת'—ת"י ואחריהם רב ששנא בסורא ורב בוסתנאי בפומבדיתא הנה רב בוסתנאי לא ידענו עד כמה האריך ימיו ועל זה נדבר לפנינו אבל רב ששנא זמנו רק בערך שנת תתק"ע ד"א ת"כ.

ואם רב רבא ורב הונא היו בפומבדיתא בערך משנת ד"א ת' עד ד"א ת"י אם כן ברור דרב חנינא גאון מסורא ורב חנא גאון מפומבדיתא שהיו לפניהם הנה זמנם לפני זה היינו לפני שנת ד"א ת' וכמו שבאמת כן הדבר מפורש בדברי רב שרירא „ובימיו יצא מחמד לעולם ואמרין דהוה בסורא אותו העת רב חנינא ורב חנא גאון מפומבדיתא".

וכן יהי' יוצא לנו גם מדברי רב שרירא גאון בשערי צדק (תשה"ג דפוס קאנסטאנטינא ד' נ"ו) שכתב שם וז"ל ואחרי רבנן סבוראי כשראו חכמים שבנות ישראל הולכות ונתלות בגוים ליטול להן גיטין מבעליהן תקנו מר רב רבא ומר רב הונא נוחם עדן למורדת ותובעת גרושין וכו' ובזאת אנו מתנהגין היום כשלש מאות שנה ויותר עכ"ל והלשון „כשלש מאות שנה ויותר" מורה שכבר עברו איזה עשיריות שנים יותר משלש מאות שאם לא כן הי' די באמרו כשלש מאות שנה לבד ולא הי' צריך להוסיף ויותר, וגם תלה זה בזמן שאחרי רבנן סבוראי, שזה משמע זמן קרוב אחריהם.

ועל ידי כל זה הי' אפשר לומר כי האמור באגרת רש"ג ביוחסין (וכפי זכרוני הוא כן גם בדפוס קאנסטאנטינא) „ובתריה (בתר רב בוסתנאי בפומבדיתא) מר רב הונא מרי בן מר יוסף הי' גאון „בשנת אלף" ובתריה מר רב חייא ממישן ובתריה מר רביא ובתריה מר רב נטרונאי בר מר רב נחמיא „ומלך בשנת אלף" הנה על פי דברינו נוכל לאמר דבאמת העיקר האמור לבסוף, אבל אין זה נוגע לדברינו בעיקרם כי יכול להיות שרב בוסתנאי האריך ימים בפומבדיתא אחר שנת תתק"ע ועל כן הבא אחריו מר רב הונא מרי בן מר יוסף כבר הגיע לשנת האלף (תמ"ט) וגם יכול להיות שרב הונא מרי הי' שם גם הרבה קודם שנת אלף לשטרות, וכונת רב שרירא רק לאמר דבשנת אלף עדין הי' עומד ומשמש בישיבת פומבדיתא ומפני ששנת אלף הוא אצלו דבר מסויים לחשבונו, ויחשוב לחשבון זה ומשם ואילך כן בנוגע לסורא וכן בנוגע לפומבדיתא שהוא מונה כאן אחר זה כל תקופת מאה שנים, על כן יגביל כאן מי הי' עדין גאון בשנת אלף הוא ד"א תמ"ט.

ומכל מה שנתבאר הננו יודעים כי גם בהמיר ארץ על ידי הכליפים אשר לקחו המלוכה מהפרסיים, עמדו הישיבות בכל תקפן, ויהיו נוחלים ומנחילין את כל קבלות הראשונים לפניהם בכל הנוגע לדברי הגמרא (ככל אשר יבואר בפרק הבא) כי מראשית בוא הערביים לארץ פרס עוד בימי הכליף הראשון אבו בכר עד אשר נחה שקטה הארץ מכל מלחמה ידענו כל סדרי הגאונים גם בפומבדיתא גם בסורא ורק אחר ערך שנת ד"א ת"כ יחסר לנו לדעת מי הי' אז בסורא ערך שלשים שנה עד שנת אלף ד"א תמ"ט אבל לא הי' מפני שערורות במדינה כי אם באשמת ראשי גולה, כמפורש בדברי רש"ג ומבואר הדבר כי הערביים והכליפים בבואם לפרס ובכבשם את הארץ לא התערבו מאומה בעניני הישיבות וגם אחרי כבשם הארץ לגמרי היו על תילם המתיבתות גם בסורא גם בפומבדיתא גם בפירוז שבור.

ורב יצחק שיצא לקבל פני עלי, יצא כראש לעדתו, אבל לא שהי' להכליף איזה ענין עם המתיבתות שלא מצאנו בשום מקום בכל משך הזמן הגדול.

והנה הראב"ד יסיים „וכשבא עלי בן אבו טאלב לבבל יצא אליו רב יצחק ראש ישיבה וכבדו ונשאו המלך על כולם בשנת ארבעת אלפים ות"כ" ואף כי עלי בא לבבל קודם זה, ואחרי מלחמת הגמל כבר נתישב בקופא ועי' להפראפעסאר ווייל בספרו Geschichte der Chalifen, I. Band 214 אבל באנבאר לא הי' עדין ובא שם רק בנסעו מקופא לסוריא ללחום עם מתנגדו מואביה והי' זה בחדש אפריל שנת ת"ז ואז נסע דרך אנבאר (אשר שם פירוז שבור) לראקקא ושם עבר נהר פרת וסמוך לראקקא בעבר פרת אשר לצד סוריא הותחלו התגרות ואחר זה גם מלחמות תנופה אשר ארכו כל חדש יולי, עד אשר אנשי החיל הכריחו את שניהם לשקוט ממלחמה ולברור שופטים ביניהם.

ומזה ידענו כי הלשון בדברי רב שרירא גאון על רב יצחק גאון „והוא שהי' בפירוז שבור עת „שכבשה" עלי בן אבו טאלב ויצא רב יצחק לקראתו" הנה הלשון עת שכבשה עלי לאו דוקא, ואין הפירוש שכבשה על ידי כובד מלחמה כי לא הי' לו שם מלחמה כלל, כל מלחמותיו של עלי בן אבו טאלב אחרי היותו לכליף היו רק מתחלה אצל בצרה עם צוביער וטאלה, ואחר זה עם מואביה בגבול סוריא, אבל כונת רש"ג שנכנעו לפניו, והראו לו אותות אהבה וקבלת מלכותו נגד מואביה אשר רב אתו ריב המלוכה.

ובאמת כי בדברי הראב"ד נאמר רק „וכשבא עלי בן אבו טאלב לבבל יצא אליו רב יצחק" וגם כונת רש"ג כן כשבא לבבל ופרש את ממשלתו שם וזה יקרא רש"ג שכבש אבל יאמר מפורש שיצא רק להקביל פניו.

ובדבר השנה אשר קבל רב יצחק את פני עלי בן אבו טאלב אשר הראב"ד יאמר שהי' זה בשנת ד"א ת"כ ולפי הדברים אשר נתבאר מהיות עלי שם הי' זה בשנת ת"ז—ת"ח הנה או שט"ס הוא בדברי הראב"ד וצ"ל ת"ח ונעשה ת"כ או שבאמת הי' זה בשנת ת"כ וכבר כתב ווייל בספרו כמה פעמים שאי אפשר לסמוך בדיוק על המקורים שלפנינו בנוגע לשנה או שנתיים שכמה סתירות יש בזה בין סופרי הערביים ועי' בדברי ווייל בהקדמתו.

והנה מכל מה שנתבאר יוצא לנו שרב יצחק גאון הי' בן דורם של רב רבא ורב הונא כן יוצא מכל דברי רש"ג אלא שלפי זה יהי' נדרש לתקן לשון הראב"ד אבל מפני שדברי הראב"ד שם בימי הדורות נלקו בחסר וביתר שגם יחשבם כולם לרבנן סבוראי (ועי' מ"ש ע"ז בימי הסבוראי בפ"כ ובמבוא לתקה"ג פ"ד) וגם יסיים שם בפירוש „נמצאו רבנן סבוראי חמשה דורות ויחשוב ששה ועל כן יש בזה נוסחאות עי' סדר החכמים וגם שמיד אחר זה יתחיל בימי הגאונים ומחולפים שם גאוני סורא ופומבדיתא ולשון הראב"ד לא נכתב בסגנון מצויין עד שיהי' אפשר לברר הדברים מתוך דבריו עצמו, ולתקן על פי השערה לבד אינה מן המדה והעיקר בזה שהמקורים שהיו לפני הר"א בן דאוד ז"ל הם עצמם לא באו מכוון בכל הנוגע עד ד"א תמ"ט ועל כן נתמלא שם החסר בסוף אלף לשטרות במה שדמו שהנזכרים בשמותם היו אז ורש"ג יאמר לנו בפירוש שאינו כן.

ובלא זה גם ניכר שם בדברי הר"א בן דאוד ז"ל עוד טעות כולל כי נאמר שם אשר אחרי רב חנן ה"' רב מארי ואחריו רב הונא ואחריו רב חנינא כל אלה דור אחד הם ורב חנן מאישקיא הי' לראש בשנת שמ"ט ואחריו ארבעה ראשי ישיבות ולא הוזכרו מספר שנותיהן" ואחר זה היא שבא שם הדור הרביעי רב יצחק וכו' אבל הדברים האלה אין להם פירוש הנה בפשוטו עלינו לפרש שכל אלה

שחשב יחד רב חנן מאישקיא ורב מארי ורב הונא ורב חנינא הנם ראשי מתיבתת פומבדיתא (ח) שהרי רב חנן מאישקיא ורב מארי שם היו ואת רב הונא ורב חנינא חשב עמהם ולא הזכיר שהם היו בסורא.

אבל אי אפשר לאמר כן שאם כן לא נזכרו אצלו ראשי מתיבתת סורא עד הדור האחרון שהוא אצלו מר רב רבא ורב הונא ורב בוסתנאי ורב ששנא ואם כן יהי׳ אצלו רב הונא בסורא שהי׳ יחד עם רב רבא הוא יהי׳ אצלו הגאון הראשון בסורא וזה דבר שאי אפשר שעדין לא נפתחה ישיבת סורא עד אז.

גם כי אם כן יהי׳ לנו ראש מתיבתא חדש בפומבדיתא בשם רב הונא מה שלא נזכר כלל בימים ההם.

ונראה פשוט שט״ס הוא ותחת רב הונא צ״ל ורב מר בר רב הונא וצ״ל ובסורא רב מר בר רב הונא ואחריו רב חנינא והיינו שקודם זה חשב את השנים הראשונים מפומבדיתא והם רב חנן מאישקיא ורב מרי וכנגדם השנים הראשונים מסורא והם רב מר בר רב הונא ורב חנינא וזה באמת כן הוא כי כן הדבר מפורש בדברי רב שרירא ועל כן יאמר הראב״ד „כל אלה דור אחד".

אבל מה יהי׳ פירוש דבריו אחר זה שחזר לאמר „ורב חנן מאישקיא הי׳ לראש בשנת ד״א שמ״ט ואחריו ארבעה ראשי ישיבות ולא הוזכרו מספר שנותיהן" ומה פירוש הדברים האלה איזה ארבעה ראשי ישיבות היו אחרי רב חנן ועד מתי היו ארבעה ראשי ישיבות והלא הרבה והרבה ראשי ישיבות היו אחריו.

ובהכרח שכוונתו עד ימי הגאונים שהוא יתחיל ימיהם מן אחר ד״א תמ״ט ובאמת ארבעה הם אחר רב חנן מאישקיא והם רב מארי סורגו ורב הונא גאון ואחריו רב רבא ואחריו רב בוסתנאי.

ואם כן הנה מוכח בהכרח גמור שהזמן האמור בדברי הראב״ד אצל רב רבא ורב הונא ואצל רב בוסתנאי ורב ששנא נתוסף בטעות על ידי מאוחר שהרי הראב״ד עצמו אומר מפורש „ואחריו ארבעה ראשי ישיבות ולא הוזכרו מספר שנותיהן" ובאמת כן הוא כי גם אצל רב שרירא לא הוזכרו מספר שנותיהן בפרט רק שנתן לנו בהם סימנים לדעת שנותיהן בקירוב.

וכל מה שנעיין יותר נמצא יותר עד כמה ברורים בזה כל דברי רש״ג ומבארים לנו הכל וכל דברי הראב״ד שם הצריכין תיקון מראשם לסופם ההכרח לתקן על פי דברי רש״ג וככל אשר נתבאר.

ונעיר עוד כי גם אחרי שנת ד״א ת״כ אשר ראו כי הארץ שקטה לגמרי, ונתבטלה ישיבת נהרדעא (פירוז שבור) לא נתבטלה לגמרי כי אם שנכללה בישיבת פומבדיתא אבל בשם ניכר לעצמה וזה מצאנו בתשובה אחת לרב שרירא שהדפיסה הח׳ נייבויער שמצא בכ״י באקספארד כפי שהעתיקה החכם הר״א הרכבי שי׳ בחדשים גם ישנים" נומר 7 (מחובר לדה״י לגרעטץ ח״ד) ושם נאמר „ועמדנו על אשר הזכיר אלוף נ״ט ר״ח משבחו של רב מובהק אדירנו ואיתננו רבינו שמריהו" „ראש שורות נהרדעא" „בישיבה שלנו" והוא מבואר רק על פי כל דברינו בדבר פירוז שבור ונהרדעא אמנם בכל הנוגע לתשובה זו נדבר לפנינו בסוף ימי הגאונים.

---

הערה (ח). ומזה נראה שיצא הטעות להסה״ד וצ״ד לחשוב גם את רב יצחק שבא אחריהם לראש מתיבתת פומבדיתא.

## פרק ו.

## תורתן של ראשונים.

אך מעט הוא את אשר נשאר בידינו בתורתן של ראשונים, מדברי הגאונים הראשונים מאלה אשר היו מיד אחר הסבוראים, הסיבה לזה היא כי רוב תשובות הגאונים אשר בידינו הם מאשר נשאלו מהרחוקים היינו מארצות המערב, כי התלמידי חכמים בבבל היו מתאספים יחד בהמתיבתות בחדשי כלה ושם היו מציעים ספקותיהם, ושם היו הדברים מתבררין, ואך התשובות אשר נשאלו מרחוקים באו בכתב ונשאר מהם לפלטה בימינו כאוד מוצל אחד מאלף, והשאלות האלה והתשובות עליהן הי׳ רק מאז אשר גברה ממשלת הערביים וישפכו ממשלתם גם בבבל, וגם באפריקא וגם במערב איירופא, מאז רחוקים נעשו קרובים, וזה הי׳ בהמאה השניה לימי הגאונים וכמו שיבוא שם אבל במאה הראשונה לימי הגאונים שאנו עומדים בה עדין לא היתה כזאת, ועל כן לא נמצא מהם לפנינו בתשובות הגאונים גם שריד כמעט, וזה הביא את החוקרים חחדשים לאמר בלשונם כי אין להציל מאומה ממחשכי העת ההיא, ולא נודע דבר.

אבל אין הדבר כן עוד נשאר לפנינו גרגרים בראש אמיר, והגרגרים האלה יש להם ובהם אור זרוע עד שהנם יכולים ללמוד אותנו הרבה מאד, ולתת לנו ציור נכבד מדרכי הימים הראשונים ההם, ועניניםו לשונם במתיבתא, וסגנונם בפירושיהם.

וכפי מה שהננו רואים לפנינו הנה לא לבד ראשוני הגאונים כי אם גם תיכף אחר חתימת התלמוד היינו עוד בימי רבנן סבוראי כבר התחילו לפרש את התלמוד, ובמקומות היותר נדרשים לזה קבעו סגנון מיוחד לשם פירוש גמור, ואף שלא כתבו על זה ספרים עדין כי אך זה עתה התירו לעצמם לכתוב את עצם התלמוד על ספר לבלי יהי׳ עוד על פה ויותר מזה עדיין לא הרשו לעצם אבל כבר התחילו לקבוע מטבע של פירוש במקום הנדרש שיהי׳ נלמד לכל בסגנון אחד, והתלמידים קבלו במתיבתא כל זה, וגרסו בעל פה, במטבע קבועה לשם פירוש גמור, ובסגנון לשון הגמרא, כן הותחל בימי הסבוראים וכן הי׳ בכל ימי הגאונים הראשונים, והדוגמאות ההן הנם נפלאים מאד, עד שנוכל לראות שם כל סגנון פירושם, בכל עמקו ורחבו, ונביא, בזה איזה דוגמאות לבירורי הדברים כפי מה שהי׳ אז.

עי׳ לדוגמא בתשובות הגאונים שערי צדק שער ז׳ סי׳ ה׳ שכתב שם רב שרירא גאון וז״ל ולענין עסקא דאתנים דשאלתון וכו׳ ודכתבתון משמיה דרב מתתיה גאון ז״ל דכתב אינו חייב אלא בגניבא ואבידה אנחנא לא סבירא לן דמר רב מתתיה גאון כתב הכין ומאן דכתב הכי כל מאן דהוא שלא כהלכה כתב דמילתא פסיקתא היא האי עסקא פלגא מלוה ופלגא פקדון עבדו רבנן מלתא דניחא ליה למלוה וניחא ליה ללוה ואי איכא למימר דלאו הכי מיפרשא (כלומר שאינו מפרש פלגא מלוה כן) הא כבר נקיטי רבנן פירושא דרבנן סבוראי דבתר הוראה והכין אמרו.

„ניחא ליה למלוה דאי אמר נשוייה לכולה עסקא הלואה אסור ליה למלוה למשקל רווחא דהוה לי ריבית הילכך שויוה רבנן פלגא מלוה ופלגא פקדון דאי מטי ליה הנאה אמרינן פקדון ברשותא דמריה קאי וכמאן דאיעסק ביה איהו ורוח דמי וכי מטי ליה הנאה לא מתחזי כרבית וניחא ליה ללוה דאי אמרת ליהוי כוליה הלואה קם ליה ברשותא דיליה ואם מתנים בעי לשלומי כוליה ואי אמרת ליהוי

כוליה פקדון פקדון ברשותיה דמארי קאי וכל רווחא דמטי עליה אסור ליה לאתהנוי' מניה והלכך שויוה רבנן פלגא מלוה דכי טרח בדידיה קא טרח ודמלוה מעצמה קא שבח ושויוה רבנן פלגא פקדון דאי מתנים ברשותיה דמאריה קא קאים ולוה לא משלם אלא פלגא.

והיכא דשקיל עסקא מחבריה ומית אי נמי שקל זוזי מיניה למעבד בהון זיבנא ואיתא לזיבנא בעיניה ומית וידוע דהאי זיבנא בהנך זוזי אשתקל אע"ג דנפיל להו נכסי קמי יתמי מאריה קא שקיל ליה דאמר רב אידי בר אבין אם מת נעשה מטלטלין אצל בניו רבא אמר להכי קא קרי ליה עסקא דאם מת לא יעשה מטלטלין אצל בניו והלכתא כרבא.

ודאי ליתיה לעסקא בעיניה ואשתני ונפל ליה מעסקא לעסקא נשבע וגובה מחצה אפי' מטלטלי דאי ס"ד דמקרקעי קאמר רבא עד כאן לא שמענו דבעל חוב גובה ממקרקעי אלא רבא בטעמיה סבירא ליה דאם מת לא יעשה מטלטלין אצל בניו.

אלין מלי בסדור הזה ובלשון הזה אתאמרו משמא דרבנן סבוראי ותדיר בפומיהון דכולהון רבנן בתלמוד והא מפרשא בלא פסק דאי מתנים משלם ואם יש מי שכתב בחלוף כן טעות ושגגה הוא ואין לסמוך עליה עכ"ל.

העתקנו פה כל הדברים האלה ליקרת הענין לראות כי רבנן סבוראי לא מסרו לתלמידיהם את התלמוד באותיות נכתבים לבד, וכי גם לא הסתפקו לפרש הדברים לתלמידים היושבים לפניהם כדרך רב לתלמידיו להסביר להם בכל לשון שהם שומעים, האמורים בדרך הסבר לשעה, כי אם תקנו במקום הנדרוש פירוש גמור ורחב, וסגנון הדברים לא הי' על דרך פירוש לבד על דרך פירוש רש"י ז"ל כי אם כולל גם פירוש גם יסודי הסוגיא להלכה, ואם כי לא היו דבריהם על כל חלקי דבור ודבור בפני עצמו, אבל הי' שם גם פירוש מספיק להענין, וגם ידיעת הכרעת ההלכה והפסק יחד, וכפי הנראה רבנו חננאל בפירושו הלך בעקבותם כי גם הוא הלך בדרך זה, ויכול להיות שרבנו חננאל שכל דבריו דברי קבלה הנה נשתקע בתוך דבריו הרבה סגנונים כאלה שהיו בקבלה אם מהסבוראים או מראשוני הגאונים, ואין זה לשונו שהוא מעצמו נסח כן.

ויש לנו גם מפורש כן, הנה בפירוש רבינו ניסים גאון במס' שבת ד' י"ב כתב וז"ל לא קשיא הא ר' יהודה דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה חייב עליה הא ר' שמעון דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה. אבל עיקר דבריו של ר' שמעון במשנה בפרק המצניע וכו' אבל דברי ר' יהודה כבר אמר בעל הלכות גדולות בהלכות שבת כופין את הקערה על הנר בשביל שלא תאחוז בקורה ועל עקרב שלא תישך אמר ר' יהודה מעשה בא לפני רבן יוחנן בן זכאי ואמר חושש אני לו מחטאת הא דאמרינן בכל דוכתא ר' יהודה דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה חייב עליה לא אשכחן לה עיקרא אלא מן האי וממאי דכי פליגי תנא קמא ור' יהודה בהא מתניתא במלאכה שאינה צריכה לגופה פליגי דקא אמרינן וכו' וכתב אדונינו האי ז"ל דהני מילי הכתיבין בהלכות רבואתא דבתר רבנן סבוראי פרישו להו וכו' עכ"ל רבנו ניסים.

ושם בהלכות גדולות יש שם אורך גדול מכל זה ועוד כיוצא בזה והעיד לנו רב האי גאון ז"ל על כל זה „דהני מילי דכתיבין בהלכות רבואתא דבתר רבנן סבוראי פרישו להו" ועי' בערוך ערך דבר שהביא שם כל זה סתם ור"ח ז"ל אמר, ע"ש באורך.

ועי' במס' שבת ד' ק"ו שכתב שם רבנו ניסים וז"ל „ולא אשכחית עיקר פלוגתא ולא ידעינן לה אבל אדוננו האי גאון כתב בפירוש זה הפרק כזה הענין והא מלתא דמקלקל בחבורה דקאמרינן פלוגתא דר' יהודה ור' שמעון היא עדיין לא ידעינן פלוגתייהו היכי ניהו ומתניתא דמפרש בה ר' יהודה ור' שמעון במקלקל בחבורה לא שמיע לנא אלא מגמרא ידעינן דפלוגתא דר' יהודה ור' שמעון היא עכ"ל והלשון הזה עצמו הוא בפירוש ר"ח ז"ל סתם ונאמר שם" מלתא דמקלקל בחבורה דקאמרינן פלוגתא דר' יהודה ור' שמעון היא לא ברירא לן עיקר פלוגתייהו דא היכי ניהו ומתניתא דמפרשא במקלקל בחבורה ר' יהודה פוטר ור' שמעון מחייב לא שמיע לן אלא מגמרא בלחוד הוא דשמעינן ליה עכ"ל.

ועי' עוד נוסח דברי הגאונים הראשונים בהלכות גדולות הלכות מילה שכתב שם „יוסף בן פרוך ממזרא זבן אמתא בעא לשחרורה (לאכשורי) זרעיה אתא לקמיה דרב מארי גאון (והוא רב מארי סורגו) א"ל נסבה בלא כתובה וקדושין באמהותיה דאי משחררת לה אף דשרי לה למידר בהדך דקי"ל כר' יוסי דאמר גר מותר בממזרת דסתים לן תנא כוותיה גירי וחרורי ממזירי ונתיני שתוקי ואסופי מותרין לבוא זה בזה זרעך לא מתכשר אלא דקיימא באמהותה, וכד הוו לך בני מינה מהלינן ברישא דקיימית מצוה ובתר הכין כתוב להון גט חירות וזכייהו להון על ידי אחרים, ובתר דמזכית להון על ידי אחרים אייתי תלתא רבנן וליטבלינון דאמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן גר צריך שלשה ועבד משוחרר כגר דמי דתניא אחד גר ואחד עבד משוחרר (יבמות מ"ח) ומקשינן ומסקינן לענין טבילה עבד כגר ואע"ג דקטן הוא מטבילין ליה דאמר רב הונא גר קטן מטבילין אותו על דעת ב"ד וכ"ש עבד משוחרר ואין צריך לקבל עליו מצות דהא שייך לו במצוות כעבדים מעיקרא וגט חירות הוי להון ראיה לכי גדלן עכ"ל.

ובודאי שרב מארי לא הסביר כל זה כן בסגנון זה ליוסף בן פרוך ממזרא כי אם שכשנשאלה שאלתו בבית הועד השיב כל האופנים האלה בסגנון וסדור זה שיש בזה פסק גמור לדורות לדין זה בכל אפניו, והתלמידים קבלו זה ממנו לגרוס ולשנות בסגנון זה ומזה בא בהלכות גדולות ונשאר לפנינו בצביונו כפי שיצא אז לפסק בבית הועד.

ועי' עוד לשון הגאונים במתיבתא מימים הראשונים בתשובת הגאונים מק"ג דפוס ליק בסי' כ"ג בתשובה לרב נטרונאי שכתב שם „כך הראוני וכו' וא"ת הא דאמר (קדושין י"ח א) רב חייא בר אבין אמר ר' יוחנן עכו"ם יורש את אביו דבר תורה התם הכין קאמרינן עכו"ם יורש את אביו דבר תורה שנאמר כי ירושה לעשו נתתי את הר שעיר והכין פריש מר רב צדוק גאון ז"ל ואמרו לו במתיבתא דילמא את אביו ישראל ואמר להו אי הר שעיר דיצחק לירתיה עשו כדאמריתין השתא דלאו דיצחק הוה הכי קאמר כי ירושה לעשו לאורתינון לבניה עכו"ם וקאמרינן (היינו בגמ' קדושין שם והוא מפרש לה) ודילמה שאני עשו דישראל מומר הוה וירתין ליה בניה אבל עכו"ם גמור אימא לך דלא ירתון ליה בניה אלא מהכי כי לבני לוט נתתיה ירושה לאורותיה לבניה עכו"ם ואמרו קמיה אי הכין הוא דעכו"ם יורש את אביו עכו"ם מה עסקנו עם עכו"ם ומי הטיל משפטו של עכו"ם עלינו לאמר עכו"ם יורש את אביו עכו"ם ואמר להון אצטריך דאי אית ליה לעכו"ם מלוה או פקדון ביד ישראל ומת ההוא עכו"ם כי קאמרינן עכו"ם יורש את אביו עכו"ם דבר תורה מחייב ישראל להדורה להההיא מלוה או פקדון ליורשיו דההיא עכו"ם

ואי אמרינן עכו"ם אינו יורש אביו עכו"ם תהוי כנכסי הגר וקנינון ההוא בר ישראל ולא מחייב להדורי ליורשיו וכן היכא דשבק עכו"ם נכסי והחזיקו בהון ישראל אי אמרת עכו"ם אינו יורש את אביו עכו"ם הוי כנכסי הגר וכל המחזיק בהן זכה בהן והשתא דקיימא לן דעכו"ם יורש את אביו עכו"ם ירית להון ואית בהון משום גזל וקבלוה רבנן דמתיבתא עכ"ל.

ומה שיש להתפלאות הוא להיפך שכל כך החזיקו בימים ההם בדרך הפירוש עד שלא חסו על האריכות כלל ובזה ידעינן שהרבה מתשובות הגאונים הראשונים באו לידינו קטועות היינו ענין הכרעת הפסק לבדו אבל לשונם בעצם הי' הרבה יותר מפורש גם מלשון הראשונים בדורות שאחרי הגאונים שהחלו כבר לסמוך על המעיין לא כן בדורות היותר ראשונים שפירשו בכל מקום מפורש את שני הצדדין בסגנון מלא דבר.

ועי' עוד בתשובת הגאונים זכרון לראשונים בסי' רי"ד שכתוב שם לאמר „ודשאלתון ראובן הי' לו דינא בהדי שמעון וקבילו על נפשיהו תלתא מעלמא בקנין דכל מאי דפסקי ביניהן מקבלי ופסקו על אחד מהם שלא כדין אית ליה למיהדר דהא קנין בטעות הוא או דילמא לא אית ליה למיהדר כדאשכחן למקצת גאונים ז"ל ואייתי ליה ראי' מהא דתנן נאמן עלי אבא נאמנים עלי שלשה רועי בקר וכו' ילמדונו אדונינו הכין חזינא דהא מילתא לא שייכא בהא מתניתן וכו' אלא מיהו לית להון למידן אלא כי האי דאית לבית דין הגדול למידן אבל שלא כדין היכי מחויב ביה וכו' וסדירן בפומא דרבנן משמא דרבואתא ראשונים דמן בתר סברא כי היכן דסדיר גמרא אלין מילי כלשון הזה מנאייזגאן [נראה דצ"ל מהימנותן] היכי דמי כגון דקנו מן בעלי דינין דכל מאי דפסקינן עליכון בין לזכות בין לחובה מקבליתון עליכון ופסקו עליהן מאי דפסקו או פסקו מדינא דאורייתא או מדרבנן (במקום שיש תקנת חכמים) ובטעמא דרבנן אמרו מאי דפסקו לא מצו בעלי דינין למהדר חד בחבריה ואפי' בשוארא דדיאני פסקו כי ההיא [צ"ל או כי ההיא] דאמרינן דיאנא דעביד כר' אלעזר עביד כרב ושמואל עבד כיון דאמרין כפלוני קאמרינן לא מצו בעלי דינין למיהדר בהדדי אבל ודאי פסקו דלאו דאורייתא ודלאו דרבנן אלא מאי דחזו מן דעתיהון, (וממילא הוא שלא כדין) הדרין בהון בעלי דינין וקנין דקני לאו קנין הוא" עכ"ל.

והנה כאן לפנינו אחד מפירושי הדורות האלה „משמא דרבואתא ראשונים דמן בתר סברא" והוא בסגנון זה עצמו כסגנון הדברים שהובאו בתחלת הפרק משערי צדק, אלא ששם הדברים יותר קדמונים שהדברים שם הם" „פירושא דרבנן סבוראי דבתר הוראה" וכאן הדברים „מרבואתא ראשונים דמן בתר סברא" ועל כן יכחיש שם רב שרירא דמר רב מתתיהו כתב הכין, ויסיים „ואם יש מי שכתב בחלוף כן טעות ושגגה הוא ומאן דכתב הכי כל מאן דהוא שלא בהלכה כתב „אבל כאן לא הכחיש כלל מה שכתבו השואלים כדאשכחן למקצת גאונים ז"ל, לפי שמאי דנקיטי רבנן פירושא דרבנן סבוראי דבתר הוראה הי' באמת פשוט וידוע לכל ומוסכם, לפי שכל הנעשה בימי רבנן סבוראי הי' בהסכמת הכלל שהיו אז כל בני המתיבתות יחד במקום אחד ככל מה שכבר נתבאר בדברי ימי הסבוראים מה שאין כן „רבואתא ראשונים דמן בתר סברא" שאז כבר נתחלקו המתיבתות, ועל כן אף שגם כאן יאמר „וסדירן בפומא דרבנן משמא וכו' כי היכן דסדיר גמרא אלין מילי כלשון הזה" הנה בהכרח שכונתו רק לרבנן דמתיבתא אחת או דסורא או

דפומבדיתא, וגם יכול להיות שאין כן דעת רבנן דמתיבתא אחרת (ט) ושפיר יכול להיות שיש חולקים על זה מגמרא וסברא.

והמו"ל את תשובת הגאונים זכרון לראשונים החכם המפואר הרכבי שי' כתב שם בהערות ותקונים וז"ל ונוסחא דומה לזו בסגנון לשונה הובאה בתשובת רב שרירא בשערי צדק וכו' לכן נשער כי גם התשובה שלנו היא מרש"ג וכבר מצאנו לו באגרתו הידועה שדקדק למצוא בתלמוד המקומות שנתוספו מרבנן סבוראי עכ"ל.

אבל דברי רש"ג באגרתו הידועה ודבריו בשערי צדק והדברים לפנינו הנם שלשה ענינים באגרתו ידבר רב שרירא על דבר הסברי שנקבעו מרבנן סבוראי בגמרא ובשערי צדק ידבר על פירוש מרבנן סבוראי לדברי התלמוד, שהי' בידי הגאונים בעל פה והי' זה בדרך פירוש של חבור שישאר בידם בכל לשונו כמו שהוא, שבימים הראשונים ההם אף שהתלמוד נכתב אבל רק בקושי התירו להם לכתוב „ותדירין בפומיהון דכולהון רבנן בתלמוד" כלומר דכולהון רבנן בלמדם התלמוד למדו הפירוש הזה עם הענין „אלין מלין בסדור הזה ובלשון הזה" כמו שאנחנו עושים בלמדנו תלמוד ונלמוד פירוש רש"י ז"ל, זה הי' עדין מרבנן סבוראי על כן נאמר על הדברים ותדורין בפומיהון דכולהון רבנן" אבל כאן בתשובת זכרון לראשונים לא נאמר כולהון רבנן לפי שזה הי' כבר מרבואתא ראשונים דמן בתר סברא, ואם כן נאמר רק במתיבתא אחת, אבל גם הדברים האלה נקבעו שם במטבע קבועה ולשון אחד לכל „כי היכן דסדור גמרא".

ועי' עוד בתשובת הגאונים זכרון לראשונים סי' תל"ט שכתוב שם בתוך התשובה „והכין נקטינין פירושה דהא דרב אשי מן רבואתא יסודי עולם דנקטינין ליה מן רבואתא דאמוראי משמא דראשונים דהאי למטה וכו' ופשוט שיש כאן ט"ס וצ"ל דנקיטין ליה מן רבואתא ואמורא משמא דראשונים דהאי למטה וכו'.

## פרק ז.

ונוסיף להכיר דרך הגאונים היותר ראשונים, והחקירה הזאת גם תועיל לנו להפיץ אור על ספר הלכות גדולות, אשר ידובר לנו בפרט בהמאה השניה להגאונים.

הנה כבר ביארנו זמנו של רב חנינא, גאון סורא השני מאחרי אשר נפתחה המתיבתא הזאת מחדש בימי הגאונים אשר הגאון הראשון הי' שם רב מר בר רב הונא, ואחריו הי' רב חנינא וצמצמנו זמנו לערך מן שנת ד"א ש"פ—ת', והנה מצאנו בהלכות גדולות ענינים משמו ואף שהיו שם עוד גאונים בשם רב חנינא, אבל הם זמנם מאוחר לזמן ההלכות גדולות.

וז"ל ההלכות גדולות הלכות גיטין בעו רבנן קמי מר רב חנינא גאון בכלה רבתי דנכרי לא הוי שליח לקבל את הגט ולהוליך את הגט מהו למיכרכיה לגיטא בחד מנא ומימר לעכום אמטי האי מנא לישראל פלניא וניתביה לאיתתיה ואמר לרבנן

הערה (ט). עי' במרדכי במס' סנהדרין ריש פרק זה בורר מה שכתב בשם מהר"ם מרושענבערג, ושם מיירי בלא קנין, ובקנין עי' דבריו שם אח"ז וכן בא מעשה לפני ר"מ וכו' וצ"ע.

ומהר"ם מרוטענבערג ז"ל שם כתב וא"ת אם כן דר' מאיר דאמר יכול לחזור בו בדלא טעו א"כ מאי נ"מ דיחזור וי"ל דנ"מ שיטעון בע"ח בפני ב"ד אחר ועוד נ"מ שיהי' לו זמן ב"ד שלשים יום, והראשונים רבנן דבתר סברא עמדו גם הם על זה ותקנו זה בתוך לשונם בפשיטות וכתבו „ואפי' בשודא דייני פסקו או כי ההיא דאמרינן דייני דעביד וכו'" וכמה הם דברים פשוטים וברורים.

לא ונתן בידה או ביד שלוחה ישראל אבל נכרי כלל לא בעינן דכי נפיק גיטא מידא דבעל לידא דאיתתא או לידא „דשליח קבלה דשיותיה איתתא גופה דקאי במקום איתתא גופה אבל ביד עכו"ם לא (פסק) ורבנן דהשתא קאמרין אף ע"ג דאתיה עכו"ם לגיטא אי יהביה לישראל וההוא ישראל יהביה בעדי מסירה לאיתתא וכו׳ ואינסבא לא מפקינן לה וכו׳.

והנה נראה וניכך שאין זה הוספה והוא הכל מגוף החבור שהרישם פסק בא קודם דברי רבנן דהשתא משום דהלכה כן ומורה שכן הי׳ הלשון בתחלה שהר"ש קיירא הביא בתחלה דברי רב חנינא גאון שהי׳ הרבה קודם לפניו כמאה שנה ויותר, והביא אחר זה דברי רבנן דהשתא החולקים על זה ומכשרי הגט והביאם לפסק הלכה.

וראיתי להרב שי"ר בכרם חמד ח"ו עמוד 242 שרצה להביא ראיה מזה להיפך שבהלכות גדולות יש הוספות רבות ממאוחרים הרבה ועל כן יקדים שם להוכיח שאחרי רב יהודאי גאון הי׳ ראש מתיבתא רב אחונאי, ותחת רב אחונאי בדברי רש"ג והראב"ד מצא במקום אחד בתשובות הגאונים ששם נאמר רב חנינא ועל כן יאמר סתם בלא חקירה כלל שזה הוא המוזכר בהלכות גדולות, ואמר על ההיא דגיטין וז"ל „ופה אנו רואים שאלה לפני רב חנינאי תלמיד רב יהודאי ותשובת רבנן ואחר כך רבנן דהשתא דפליגי, בלי ספק מאוחרים עוד לרבנן של רב חנינא והכותב הזה מאוחר מעט מהם" עכ"ל.

וכפי הנראה שכח לגמרי מרב חנינא הקודם הרבה לבעל הלכות גדולות כי בכל דבריו לא ידבר ממנו כלל (י) וגרם לו זה מה שראשוני הגאונים לא פורש עליהם אור ויהיו בהסח הדעת, אבל אם הי׳ נזכר מזה לא הי׳ צריך לכל הכרכורים שכרכר שם, ולא הי׳ מביא זה ראי׳ על הוספות מאוחרות.

ואיך יכתוב איזה מוסיף מאוחר סתם „ורבנן דהשתא" אהרי אשר יודע היטב שהקורא אשר יקרא דבריו לא ידע לא זמנו ולא מקומו בהיותו מסתתר בחביונו, ורק המחבר עצמו יוכל לדבר כן וגם רק המחבר עצמו רשם פסק אבל לא המוסיף על דבריו.

והרב שי"ר הוציא שם עוד תולדה חדשה, ועשה מסתירה לדבריו אלה, עוד חידוש לעצמו לאמר „ופה יש לראות ג"כ איך יקראו הפוסקים לרוב ספר הלכות גדולות על שם ר׳ שמעון קיירא גם במקומות שניכר בהם תלמידי רב יהודאי כמו פה שנזכר רב חנינאי תלמיד רב יהודאי, ונרשם בצדו פסק ובכל זה רושם בעל העטור על העתקת דברים אלו קיירא ור"ל שהם מה"ג של ר"ש קיירא עכ"ל.

וחוץ מכבודו, היא דרך מוזרה מאד בחקירה, לאמר על סתירה גמורה ומפורשת הנה לפנינו חידוש הלכה אבל דברי העיטור ראיה ברורה הם שרב חנינא המוזכר כאן הוא רב חנינא זה שהי׳ באמת קודם בעל הלכות גדולות זמן רב, והפסק שנרשם בצדו על דברי „רבנן דהשתא" הם באמת רבנן שבזמן ההלכות גדולות עצמו, ודברי העיטור פשוטים וברורים, ומה תועלת בפלפולים, והעלם עין מעיקר הדבר.

ולפנינו יתחזקו הדברים עוד יותר כי יבואר שם (מפרק י"א ולהלן) כי באמת

הערה (י). לבד רב חנינא זה מסורא הי׳ עוד לפני ההלכות גדולות גם רב חנינא מבי גיהרא שהי׳ בפרוז שבור אחר רב מארי סורגו ורב חנינא מנהר פקוד שהי׳ בסורא בשנת ד"א תמ"ט, אמנם דעתנו נוטה יותר שזה רב חנינא סתם מסורא, מפני שבהלכות גדולות הזכר סתם ולא רב חנינא מבי גיהרא או רב חנינאי מנהר פקוד, אבל על הרב שי"ר יש לתמוה שלא שם לב לכל אלה יחד כי הלא גם רב חנינא המאוחר שהביא יקרא בכל מקום בשם לווי כהנא.

אין הוספות מאוחרות בהלכות גדולות ועיקר הראיה שלהם על ההוספות הוא דברי רב חנינא ועי׳ גם לוויים (ח״ד עמוד 36 בהערה 11) שכתב „בהערה 10 הבאתי שמות הגאונים שבה״ג שלנו והנה רב אחא אפשר שהוא רב אחאי גאון שהי׳ ראש ישיבה קודם רב יהודאי אבל אין זה בעל השאילתות כי הדברים שהביא בשמו (י׳ ע״ד י״א ע״ב) אינם מן השאילתות (יא) רב מארי ורב שמואל קדמו לבה״ג ומר אהינאי ישיערנו שהוא מר רב הונא מן הקדמונים ונזכרים רב יהודה אלוף ורב הונא אלוף ואלה אפשר שקדמוהו כי הם היו מחכמי הישיבה ומי יודע מתי חיו ומר רב פיאס ודאי ט״ס הוא ואולי צ״ל יוסף ויש רב יוסף גאון שקדמו לרב יהודאי ואולם מן ההוספות בבירור הוא מה שמובא בשם רב חנינאי שזה הי׳ תלמידו של רב יהודאי וממלא מקומו עכ״ל וויים.

וכוונתו בכל דבריו אלה לדברי שי״ר שם והנה נעשה להם רב חנינא מן ההוספות בבירור כי את כולם מצאו גם אצל הקדמונים רק את רב חנינא לא מצאו ולא ידעתי איך העלימו עין מדברים מפורשים וילכו לנוע אחרי השערות.

הארכנו בזה כי על ידי זה נרויח שני דברים עיקרים ראשונה למצוא לפנינו דברי קדמון דברי רב חנינא וכמו שיבואר עוד והוא מראשוני הגאונים רק כשלשים שנה אחרי היות רב חנן מאישקיא לגאון בפומבדיתא (שמ״ט) הי׳ הוא לגאון בסורא (ערך שנת ש״פ).

וזאת שנית עיקר יותר גדול כי מזה יבואר לנו שאין שום הוספות בדברי ההלכות גדולות וזה יבואר לנו עוד.

עוד נמצא לנו מדברי רב חנינא זה בהלכות גדולות ריש הלכות בכורות דרשה שלמה מה שדרש בשאילתא דכלה והיא יכולה להיות לנו לדוגמא על דרכם בזה ולדעת הסגנון איך היו דורשים ובמה וסגנונה נפלא מאד יסודה כולה בהלכה לבד טעם אחד בדרך אגדה ונוסדה על דברי הגמרא בחולין ד׳ קל״ג: עשרים וארבע מתנות כהונה נתנו לאהרון ולבניו בכלל ופרט וברית מלח וכו׳ ואלו הן עשר במקדש וארבע בירושלים ועשר בגבולין והוא מעתיק מתחלה לשון הגמ׳ שם עשר במקדש חטאת וחטאת העוף אשם ודאי אשם תלוי וכו׳ ארבע בירושלים הבכורה והבכורים וכו׳ ועשר בגבולין תרומה ותרומת מעשר וחלה וכו׳ ואהר זה הוא הולך ומפרש כל דבר ודבר לעצמו בפירוש מספיק וכלל ענינו וכפי הסגנון בדרך פירושם אשר כבר ביארנו ואומר „חטאת כגון חטאת יולדת וחטאת מצורע וחטאת נזיר אי נמי כד חאטי ברי ישראל במיכל חלב או דם בשוגג אי נמי עבר על „שאר״ [כ״צ״ל] מצוה שחייבין על זדונה כרת ועל שגגתה חטאת אי נמי כגון שעירי חטאת ושעירי הרגלים ושעיר של ראש חודש כל חטאת שניתן דמה על מזבח החיצון מקריב ממנה דם ואימורין על גבי מזבח ושאר אכלי ליה זכרי כהונה דכתיב כל זכר בכהנים יאכל אותה אבל חטאת שנתן דמה לפנים להיכל כגון פר כהן משיח ופר העלם דבר של צבור ופר ושעיר של יום הכפורים לשריפה אזלי (זבחים פ״ב) דכתיב וכל חטאת אשר יובא מדמה וגו׳:

חטאת העוף: כי חטא בר ישראל במידי דמיחייב לאתויי עלה קרבן כשבה או שעירה ולא איפשר ליה לאתויי מייתי שתי תורים וכו׳ אי נמי יולדת וכו׳ אי נמי מצורע דכתיב ואם דל הוא וכו׳.

---

הערה (יא) לא ידעתי טעם להדברים האלה, וכי מפני שרב אחאי חבר גם את השאילתות אבד זכותו, ומכל הגאונים יכול להיות שהי׳ בידם דברים, ומרב אחאי אי אפשר.

אשם ודאי. כגון אשם נזיר ואשם מצורע ואשם גזילות ומעילות ואשם שפחה חרופה אשם נזיר דכתיב וכו׳ אשם מצורע דכתיב וכו׳ הני כולהו אשם ודאי נינהו מייתי להון קמי כהן מקריב מייניהו וכו׳ ושארי אכלי כהני דכתיב וכו׳.

אשם תלוי. כגון שהיו לפניו שתי חתיכות וכו׳ אי נמי נפלה ליה יבמה ובא עליה מקמי דמלו לה תלתא ירחי וכו׳.

זבחי שלמי צבור: כבשי עצרת וכו׳ ובשר לכהנים וכולן כהנים רשאין לשנות באכילתן לאוכלן צלויין וכו׳ וכו׳.

מותר העומר: דכד הוו מקרבי עומר בי״ו בניסן דכתיב וקצרתם את קצירה והוו מייתי תלתא גריוי שערי ומקלו ליה וטחני ליה ונהלי ליה בתליסר מהולתא ומפיק מינייה עשרון וקמיץ מיניה מלא קומצו למזבח ושארי אכלין ליה כהני דהכי אשכחן דכל מנחה דקמצי מינה מותרה לכהן דכתיב זאת תורת המנחה הקרב וגו׳ וכתיב והנותר ממנה יאכלו אהרון ובניו וגו׳ וגו׳ וכו׳ וכו׳.

ארבע בירושלים הבכורה. כי הוה מתיליד ליה לבר ישראל בכור בהמה טהורה ואפי׳ לכהן וללוי וכו׳ וכו׳ עשר בגדולין וכו׳.

כלל.. דכתיב כל קדשי בני ישראל לך נתתים פרטי הני דחשבינן חדא חדא לחודי׳ (כלומר שעל כל פרט ופרט הביא הפסוק שנאמר שם גם בפרט לתת לכהן) ברית מלח דכתיב כל תרומת הקדשים וגו׳ אלו פירושי דפריש מר רב חנינאי ריש מתיבתא בשאלתא דכלך (נ״א דכלה) עכ״ל.

והנה העתקנו דוגמאות מכל הלשונות כי מאד יקרו לנו הדברים לראות שזה באמת פירוש מרווח מאד בסגנון שלם ומלא דבר ואם הי׳ נשאר בידינו הי׳ אור פרוש על התלמוד ויחד עם זה גם הכרעת ההלכה וביד הראשונים הי׳ נמצא עדין הרבה והרבה כיוצא בזה ומשם הביאו בדבריהם בשם פירושי הגאונים סתם או על שם גאון מיוחד ואחרי שבעל הלכות גדולות הביאו אם כן אין ספק שזה רב חנינאי גאון סורא אחר שנת ש״פ כמו שביארנו כי קודם הלכות גדולות אין לנו אחר.

והנה הרב שי״ר שדחק עצמו שזה רב חנינאי המוזכר כאן בהלכות גדולות הוא רב אהונאי המוזכר ברש״ג שהי׳ בסורא אחר רב יהודאי גאון הביא ראיה מזה שיש הוספות מאוחרות בבה״ג וכתב שם בכרם חמד וז״ל „והנפלא כי שלשה „פסקים הנמצאים בדרוש זה על פדיון בכור אדם ופטר חמור הם לקמן כפולים „בכל תכונתם וגם כמו בלשונם ורק במיעוט שינוי: היינו שם בדברי רב חנינאי „פדיון הבן דכי מתיליד ליה לבר ישראל ברא וכו׳ עד דעשרה שבעה ולקמן וחמש „סלעים כמה הויאן כו׳ עד ששדנג ועוד בדברי ר״ח וישראל דנסיב כהנת עד „פטירן ולקמן שם מן ובר ישראל עד וכהנת ולויה לא ועוד בדברי ר״ח פדיון פטר „חמור דכד מתיליד ליה לבר ישראל בוכרא מחמרא כו׳ עד מיחייב למיפרקיה ולקמן „מן בר ישראל עד למיפרקיה והוא כל לשונו ממש וכל זה נעשה בלי ספק „על אופן זה תלמידי רב יהודאי אשר קבצו מהלכות גדולות של ר״ש קיירא והוסיפו „עליהם מדברי רבם העמידו בתחלה כל דיני בכור אדם ובהמה ואחר זה הוסיפו „עוד תלמידי רב חנינאי שהוא תלמיד רב יהודאי את כל שאילתא דרב חנינאי „בכ״ד מתנות כהונה והוא כמו הקדמה לדיני בכורות אף על פי שיש בה כמה „פסקים שקבל גם הוא מרבו רב יהודאי ואמרם או כתבם כלשונם ובאו עתה לפנינו „שני אלה יחדיו כתומם היינו השאילתא מתחלה והפסקים אחרי כן״ עכ״ל.

ולא ידעתי את ההתפלאות שהתפלא בזה הרב שי״ר כי באמת הכל מתוקן

ומקובל וטוב ויפה הנה הוא יאמר כי הדברים כפולים בלשונם נראה את הדברים כמו שהם ראשונה יציין בדברי רב חנינא „פדיון הבן וכו' עד דעשרה שבעה" ונגד זה לקמן שם וחמש סלעים כמה הויאן כו' עד ששדנג" נעתיק הדברים ונראה.

בדברי רב חנינא „פדיון הבן: דכי מתיליד ליה לבר ישראל ברא מאותתא דלא ילידת כלל אע"ג דאית ליה כמה בני מיחייב למיפרקיה כי מלו ליה תלתין יומי בחמש איסתירו דכתיב ופדוייו מבן חדש תפדה והני חמש איסתירו הויין עשרין מתקלי דהוו עשרים ותמניא זוזי ופלגא ופלגיה דדנקא בהני זוזי דידן דעשרה שבעה עכ"ל.

והלשון לקמן שם „וחמש סלעים כמה הויאן דכתיב בערכך כסף חמשת שקלים שקל כמה הוי תלתא זוזי ששדנג ותילתא כמה הוו להו שיתסר ששדנג ותרי תילתא דהוו עשרים וארבעה זוזי חיורי בציר דנקא אוסיף עלייהו חומש דידהו דכל מאן דפריק קודש מוסיף עליה חומש שנאמר ואם המקדיש יגאל את ביתו וגו' וכמה הוה חומש דילהון שתות מלבר כל חמשה זוזי שדי עלייהו זוזא דהוו להו כולהו עשרין יתמניא זוזי לפלגא ופלגיה דדנקא כללא דמלתא תלתין זוזי דל מינייהו חד ששדנג" עכ"ל.

ולא נוכל לדעת מה ראה הרב שי"ר לאמר על כיוצא בזה שהדברים כפולים בלשונם ויעש מזה פליאה ובאמת כי בדברי רב חנינאי נאמר בזה רק כפי הנדרש לפירוש דברי הגמ' על פי סגנונם להודיע גם ענין הדבר אבל דברי ההלכות גדולות בזה הם לדעת להבין ולהורות בסגנון מלא ולא ראי זה כראי זה.

ונבוא אל השניה זה לשון פירוש רב חנינאי „וישראל דנסיב כהנת או לויה או איתתא דילידא מקמי דלינסבא איהו אע"ג דלדיליה לא הוה לי בני כלל ומתיליד ליה ברא מהדא מהני דאמרינן לא מיחייב למיפרקיה דכתיב כל פטר רחם בבני ישראל בפטר רחם תלא רחמנא הא כהנת ולויה פטורין עכ"ל.

והלשון של הלכות גדולות עצמו לקמן כך הוא „ובר ישראל דנסיב כהנת או לויה וילידה בכור פטור מלמיפרקיה ואע"ג דאיעבר מישראל בפטר רחם תלא רחמנא דאמר רבינא אמר לי מרימר הילכתא כוותיה דרב והילכתא כוותיה דרב חסדא והילכתא כעולא והילכתא כרב אדא בר אהבה ואליבא דמר בריה דרב יוסף הילכתא כוותיה דרב דמספקא ליה אי איקרי לוים עם או לא לא יהבינן ליה מתנות ולא שקלינן מיניה והלכתא כרב חסדא דאמר המזיק מתנות כהונה וכו' והילכתא כעולא דאמר הבו מתנות לכהנאתא דקסבר ונתן לכהן וכו' והלכתא כרב אדא בר אהבה דאמר לויה שילדה בנה פטור מחמש סלעים שנאמר פטר רחם בישראל וכהנת ולויה לא עכ"ל.

ומה זה הרב שי"ר מלקינו מהלשונות האלה הרחוקים זה מזה לגמרי והם קרובים רק במקום ששניהם מדברים בלשון הגמרא ורק אם נסמוך על תמימות יתירה של הקורא להתנמנם נוכל להביא לבית המדרש ראיות כאלה להכריע בהן דבר חדש כזה.

ובפדיון פטר חמור לשונם שוה רק בתחלה במה שנוגע לעצם הדין המפורש בתורה שזה רק העתק מלשון הכתובים בזה ויאמר רב חנינא „פדיון פטר חמור דכד מיתיליד ליה לבר ישראל בוכרא מחמרא מיחייב למיפרקיה באימרא ויהיב ליה לההוא אימרא לכהן ואי לא פריק ליה באימרא מיחייב למיקטליה בנרגא מן קדליה ומיקבריה שנאמר ופטר חמור תפדה בשה וגו' ודוקא דחמור אבל דסוס וגמל ושאר טמאים לא מיחייב למיפרקיה".

וכל מי שיכתוב בדין פטר חמור בהכרח שבראשית דבריו יכתוב כן שזה

הוא ממש העתק הכתובים בדין זה ובכל זה יש שם הרבה שינוים כמו שיראה המעיין והאריכות בפשוטות כאלה רק להג הרבה ליגעת בשר.

ואחרי אשר נפטרנו מהפליאות של הרב שי"ר שהפליאנו על לא דבר הנני תמה על חכמתו איך נתקררה דעתו שזה הוספה מאוחרת אם כן איך הי' בלא זה עיקר ספר בה"ג הלכות בכורות מסודר בסידור כזה שהלכת בכורות הותחלה מדיני עירוכין שאם נסלק משם את כל הדברים מרב חנינא ונאמר שאין זה מעיקר הלכות גדולות אם כן התחיל הר"ש מקיירא את הה"ג הלכות בכורות מדין שדה אחוזה דין המבזבז אל יבזבז יותר מחומש כי אחרי דברי רב חנינא יותחל שם „ת"ר מכל אשר לו ולא כל אשר לו מאדם ולא כל אדם משדה אחוזתו ולא כל שדה אחוזתו אחוזתו יכול לא יחרים ואם החרים יהו מוחרמין ת"ל וכו' ומה אם לגבוה וכו' א"ר אילעא באושא התקינו וכו' ומעשה באחד וכו' והני מילי וכו' תניא מנין ליוצא ליהרג וכו' תניא ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקא אומר לפי שמצינו למומתים וכו' ת"ל חרם לא יפדה ת"ר ונתן את הערכך ביום ההוא שלא וכו'" וכל אלה לבד שאינם שייכים לדיני בכורות אין מקומם במס' בכורות ומקומם בערכין ובמס' כתובות ואיך אפשר לומר שהמחבר עצמו התחיל מכאן הלכות בכורות.

אבל כן הדבר כי דברי רב חנינא מעצם הספר והותחל ההלכתא משאלתא דכ"ד מתנות כהונה שנתפרשו כאן בתורף דיניהם וזה דבר נאה ומתקבל ובתוך זה בכור אדם ובכור בהמה טהורה תמימים ובעלי מומין ובכור בהמה טמאה ובא שם גם דין שדה אחוזה וגם דין חרמים ועל כן נסדר אחר זה דינים אלו ואיידי דזוטרן מילייהו לדידן פסקם ושב לדיני בכור והולך ומבארן על הסדר להלכה למעשה.

עוד זאת בכל מקום שבא רב אחונאי או רב חנינא בא עמהם גם כהנא אצל רב שרירא „ובתר רב יהודאי מר רב אחונאי כהנא וכן אצל רב האי גאון (בשערי צדק ח"ד ש"ג י"ב) אדוננו מר רב חנינאי כהנא וכן גם בילקוט פ' בהעלותך ואם הי' גם בבה"ג הכוונה לרב אחונאי זה האחרון הכהן הי' כתוב עליו כהנא.

והסיום שם בהלכות גדולות אילו פירושי דפריש מר רב חנינאי ריש מתיבתא בשאלתא דכלך ובגליון נ"א דכלה „ונראה דשני הנוסחאות צדקו וצ"ל בשאלתא דכלה לך" והכוונה בכלה רבתא דפרשת לך שאז היתה ריגלא דריש גלותא כאמור באגרת רב שרירא אצל רב אשי „ובשבת פרשה לך לך דההוא שבתא דהוה רגלא דריש גלותא והוו צריכי רשוותא דפומבדיתא למיזל תמן" ודרש שם רב חנינא.

והרווחנו בכל אריכות דברינו למצוא סגנון פירוש הגאונים היותר קדמונים היינו מיד אחר הסבוראים וידענו מזה כי סגנון גדולי הראשונים הספרדים הוא מאשר עשו כמעשי הגאונים בפירושיהם ורש"י ז"ל הי' הראשון אשר חלק את דרך הפירוש מדרך הפסק אמנם גדולי ספרד לא הניחו את דרך הגאונים גם אחרי זמן רש"י כמו שהננו רואים מדרכו של הרמב"ם בפירושיו ועד אחרון הר"ן ז"ל בפירושו לנדרים ועוד וזה הוא מה שרצינו לבאר בזה גם כיסוד להדברים לפנינו ומזה נוכל לדון על הזמן שאחר זה:

# ראשי המתיבתות במאה הראשונה לימי הגאונים.

| פירוז שבור (נהרדעא) | פומבדיתא | סורא |
|---|---|---|
| אחרי דור סוף סבורא שהי' שם הי' לראש | | |
| רב מארי סורגו בר רב דימי מערך שנת שמ"ט—שס"ח לשטרות תת"ק—תתקי"ט | רב חנן מאישקייא משנת ד"א שמ"ט—שס"ח לשטרות תת"ק—תקי"ט | לא נפתחה עדין |
| רב חנינא מן בי גיהרא מן שס"ח עד ערך שצ"ו לשטרות תתקי"ט—תתקמ"ו | רב מארי סורגו נקרא לשם ומלך שם משנת שס"ח — ערך ש"פ תתקי"ט—תתקל"א | רב מר בר רב הונא שס"ט עד ערך ש"פ תתק"כ—תתקל"א |
| רב יצחק גאון מערך שנת ד"א שצ"ו עד ת"כ ואולי האריך גם אחר זה כי בשנה ההיא קבל פני עלי בן אבו טאלב | רב חנא גאון אחרי רב מארי אחרי שנת ש"פ עד ערך ד"א ת' לשטרות תתקל"א—תתקנ"א | רב חנינא אחרי שנת ש"פ עד ערך ד"א ת' תתקל"א—תתקנ"א |
| | רב רבא שנת ד"א ת'—ת"י תתקנ"א—תתקס"א | רב הונא ד"א ת'—ת"י תתקנ"א—תתקס"א |
| אחרי מות רב יצחק נתחברה נהרדעא לפומבדיתא כמו שהי' גם בזמן הגמרא אחרי רב נחמן | רב בוסתנאי ערך ד"א ת"י וכפי הנראה האריך ימים והבא אחריו כבר הגיע לשנת ד"א תמ"ט והוא | רב ששנא (רב משרשיא בר תחליפא) ערך שנת ת"י—ת"כ תתקס"א—תתקע"א |
| | רב הונא מרי בר רב יוסף והוא הי' כבר בשנת אלף לשטרות ד"א תמ"ט | |

ד״א תמ״ט תקמ״ט.

## פרק ח.

המאה השניה לתקופה זו משנת אלפא לשטרות ואילך הוא כבר זמן ניכר לפנינו כי נשאר גם בידינו חיבורים מזמן ההוא גם חיבורים שלמים כמו השאילתות והלכות גדולות משאלות צרכי רבים במדינות הרחוקות מבבל כבר התחילו להתבכר על ידי הערביים נתקרבו כבר המדינות הרחוקות אשר באייראפא ובאפריקא לבבל ובהיות כבר לפני זה התלמוד הבבלי מקור ההלכה בהיותו נסדר ונחתם לזה הנה בפרוץ עתה המשא ומתן והשיירות, התחילו גם כל המדינות אשר עד עתה קבלו אורם על ידי ארץ ישראל ודרך שם קבלו גם התלמוד בבלי אשר כבר הי׳ גם שם ליסוד ההלכה הנה עתה בהיות לאל ידם לפנות ישר לבבל מקום הקבלות המיושרות והידיעות ממקורם הראשון הנה שמו פניהם שם ואז ראו הגאונים נחוץ לחבר גם חיבורים לישר ההדורים לפני אלה אשר לא יוכלו לשבת בבבל בהמתיבתות זה הי׳ הרחיפה הראשונה לנחיצת חיבורים אשר בבבל עצמה עדין לא הרגישו בזה כל צורך בימים ההם כי הי׳ שם הכל מסודר באופן כזה שכל תלמידי הדור וגם כל חכמי הדור התאספו למקום המתיבתות ושם קבלו הכל כל הנדרש להם ושם גם הציעו כל חכמי הדור ספיקותיהם ונתבררו בבית הועד יחד.

ואך על פי הדברים האלה נבין את לשון רב האי גאון ז״ל אשר הובא ביוחסין השלם עמוד 206 שכתב שם „רב האי חלק על הלכות מר יהודאי גאון שאמר שהי׳ מאור עינים והסופר טעה ומה שלא שמענו מפיו לא נאמין כי ההיא דאמר לענין שניות אטו מר בר רבינא חתים עלה הכי נמי כיון דאית פירכא לא סמכינן עליה כי הסופר טעה אי נמי איניש אחרינא כתבה משמיה אחרי ק׳ שנים אחר שבאו מאדום לבבל אמרו משמיה״.

והנה אף שאין ספק שדברי רב האי על פרט נאמרו והיוחסין החסיר להעתיק ראשית הדברים על מה קאי שם רב האי אבל זה מפורש בדבריו כי דברי רב יהודאי ההם באו מאדום לבבל אחרי ק׳ שנים ומנין הי׳ להם באדום דברים מרב יהודאי מה שלא היו בבבל ואין זה איזה תשובה פרטית מרב יהודאי גאון כי היוחסין יאמר על זה מפורש „רב האי חלק על הלכות מר יהודאי גאון״ ואם כן הכוונה לחיבור מרב יהודאי גאון.

ובודאי שיש לנו ללמוד מתוך זה שנתחברו הדברים ליושבי ארץ אדום (ארצות המערב) והם בבואם לבבל הזכירו הדברים משמו ונזדמן שם דבר שהזכיר אחד מהם (בתוך איזה שאלה ותשובה או חבור) משמיה דרב יהודאי, בבואו מאדום אחרי מאה שנה אחרי רב יהודאי גאון ועל זה קאי שם רב האי.

על כל פנים הננו רואים מזה כי כבר בימי רב יהודאי נתחברו להם לבני מדינות הרחוקות חיבורים בהלכה.

ולפנינו יבואר כי כל החבורים של רב יהודאי גאון לא היו ממנו בזמן שהי׳ ראש מתיבתא בסורא שנמשך רק ג׳ שנים ומחצה, והי׳ כבר בסוף ימיו שנפטר אז כי אם הי׳ זה הרבה קודם זה כשלשים או כארבעים שנה וא״כ יעלה זה לערך שנת ד״א ת״פ—ת״ץ ואילך ואם כן נופלים הם בהמחצה הראשונה מהמאה השניה לתקופת הגאונים ולפנינו יבואר שגם השאילתות חבר רב אחאי עוד בהיותו בבבל, ובימים ההם.

ונבוא לדברי הימים ההם על הסדר

בראשית ימי המאה השניה להגאונים היו בפומבדיתא הגאונים מר רב הונא

בן מר רב יוסף „ובתריה מר רב חייא ממישן ובתריה מר רביא ובתריה מר רב נטרונאי בר מר נחמיא ומלך בשנת אלף „ותלתין" [לפי שאר נוסחאות אגרת רש"ג] וידוע דמר רב ינקא חתניה דהוה מחתן בדבית נשיאה ואתקיף מרות על רבנן וערקו למתיבתהון" עכ"ל רש"ג.

ומזה לבד הננו מבינים כבר איך השחיתו אז אחדים ממשפחת ראשי הגולה דרכם על הארץ עד שמר ינקא שלא דר יחד עם המשפחה והי' מושבו בפומבדיתא ורק מפני שהי' מחתן בדבית נשיאה אתקיף מרות על רבנן וערקו למתיבתהון היינו כל אחד למקומו מה יפלא אם במקום מושב ראשי הגולה ומשפחתם דהיינו סורא שהיו כל כך סמוכים אל ראשי הגולה שכתב רב שרירא שלפני שנת אלף לא ידע כי בימים ההם הי' שם חניפותא ונטורתא דנשיאים דמעברין להון ומהדרין להון" ומה נתמה אם בתוך דבריו הודיע רב שרירא שאבותיו עזבו את הדרכים האלה ועוד קודם זה עיילו בי רבנן (עי' לעיל פ"ב).

ויוסיף רב שרירא לאמר „ובתריה מלך מר רב יהודה ובתריה מלך מר רב יוסף דהוה ידוע בכל כותאי שנת אלף וחמשין (ד"א תצ"ט) ובתריה מלך מר רב שמואל בר רב מר שנת אלף ונ"ט (ד"א תק"ח) ובתריה מלך מר רב נטרוי כהנא בן מר רב אמונה ומן בגדד הוה ומן תותירא ברא וביומיה סליק רב אחא משבחא לא"י דמר רב נטרוי שמעיה הוה וכד אדברינהו נשיאה עליהו סליק להתם.

וראוי להעיר בזה הנחוץ להעיר בימי הגאונים והוא שכמו שבימי חכמי התלמוד רק הישיבות הכוללות היו שנים פומבדיתא וסורא אבל עוד היו שם ישיבות פרטיות לחכמים בעריהם או אפי' במקום הישיבות עצמן (עי' במבוא פ"ג הערה ב') וכמו שמצינו לדוגמא במס' זבחים (ד' צ"ב ב') רב יצחק בריה דרב יהודה הוה רגיל קמיה דרמי בר חמא שבקיה ואזיל לרב ששת יומא חד פגע ביה א"ל אלקפטא נקטן ריחא אתי לה ליד משום דאזלת לך לקמיה דרב ששת הוית לך כרב ששת א"ל לא משום הכי מר כי בעינא מלתא פשיט לי מסברא כי משכחנא מתניתא פרכה לה רב ששת כי בעינא מלתא מיניה פשיט לי ממתניתא דכי נמי וכו' והנה רמי בר חמא ורב ששת שניהם לא היו ראשי מתיבתא במתיבתות הכוללות אבל הכוונה להמתיבתות הפרטיות שהי' להם.

ועי' עוד לדוגמא במס' קדושין ד' י"ג דאמרינן שם קשו בה בפום נהרא משמיה דרב הונא בריה דרב יהושע מי דמי וגם שם בפום נהרא היה מקומו של רב כהנא רבו ושל רב אשי ויש ידים מוכיחות כי שם למד אצלו רב אשי.

ועי' עוד במס' קדושין ד' ע"ח ב' דאמר ליה רב אשי לאמימר והא בי רב כהנא לא מתני הכי ובי רב פפא לא מתני הכי ובי רב זביד לא מתני הכי.

ועי' עוד במס' ברכות דף נ' נהרבלאי מתני איפכא ולית הלכתא כנהרבלאי ועי' עוד במס' פסחים ד' ק' אמר מר זוטרא מאן לימא לן דמתרצתא היא דילמא משבשתא היא אמר ליה אמימר ואיתימא רב יימר אנא איקלעי לפירקיה דרב פנחס בריה דר' אמי וקם תנא ותנא קמיה וקיבלה מיניה (ועי' חתימת התלמוד הערה א).

ונראה ברור דזה הוא גם כונת רב פפא בגמ' ברכות (ד' כ' א) דאמרינן אמר ליה רב פפא לאביי מאי שנא ראשוני' וכו' וכי הוא מטי רב יהודה בעוקצין האשה שכובשת ירק בקדרה ואמרין לה זיתים שכבש בטרפיהן טהורים אמר הויות דרב ושמואל קחזינא הכא ואנן קא מתניתן בעוקצין תליסר מתיבתא וכו' והכוונה שבדור אביי ורבא הי' להם תליסר מתיבתות לחכמים גדולים אשר כל אחד נהג

ישיבה במקומו ורש״י ז״ל לא פי׳ שם כן אבל התוס׳ כבר נגעו שם בזה ע״ש ויבואר כל זה באורך בחלק שלפני זה.

אמנם מבואר שם אצלינו כי להישיבות הכוללות היו החכמים הגדולים נספרים כל אחד לאחת מהישיבות הכוללות (רוב החכמים) וכמו שרב כהנא רבו של רב אשי נחשב על ישיבת פומבדיתא ובודאי שהי׳ בא לשם בחדשי כלה וראינו שאחרי רב זביד הי׳ הוא לראש וכן רבא הי׳ כל ימיו נחשב על ישיבת פומבדיתא אף שכל ימיו נהג גם ישיבה לעצמו ומצינו זה בהדי׳ במס׳ בבא בתרא ד׳ כ״ב דכשנח נפשיה דרב אדא בר אבא אמר, רב יוסף אנא ענישתיה וכו׳ אביי אמר אנא ענישתיה דאמר להו לרבנן אדמגרמיתו גרמי בי אביי תו אכלי בשרא שמינא בי רבא וכו׳ וראינו דבעוד רב יוסף חי הי׳ שם לאביי ורבא ישיבות קבועות לעצמן אף שידענו דבימי רב יוסף בודאי שנחשבו אז אביי ורבא לישיבת פומבדיתא הכוללת מקום רב יוסף ונחשבו לתלמידי רב יוסף ובכל זה כבר הי׳ להם שם ישיבות גמורות עד שגם ריש כלה הי׳ לו לרבא אז רב נחמן בר יצחק ע״ש בגמרא ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע כבר היו אז תלמידי רבא כמו דאמרינן שם ההוא יומא נקטוהו רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע לרב אדא בר אבא משום דלא הוו בסיומא אמרו ליה אימא לן הני שמעתא דמעשר בהמה היכי אמרינהו רבא אמר להו הכי אמר רבא והכי אמר רבא.

וממש כמו כן הי׳ בימי הגאונים וזה הוא שנאמר שמלך רב חננאי מנהר פקוד רב נהילאי הלוי מנרש רב יעקב הכהן מנהר פקוד (עי׳ פ״ט) וכן רב יוסף מבי כותאי לעיל בפרקין ודומיהם הרבה ועל ידי זה הננו מבינים גם הלשון אצל רב שרירא מה שאמר,״ וידיע דמר רב ינקא חתניה דהוה מחתן בדבי נשיאה אתקיף מרות על רבנן וערקו למתיבתהון״ והמעתיקים האחרונים לאגרת רב שרירא או אולי המוציאים לאור האחרונים שלא ידעו מה זאת הגיהו מדעתם וערקו מנהון לסורא אבל נוסח האגרת כפי שהוא בספר יוחסין הוא העיקר ורק מחסרון הבנה הגיהו.

ומזה נבין גם זאת דגם רב אחא משבחא אף שלא הי׳ ראש מתיבתא הי׳ רב נטרוי שמעיה ואין ספק שאין הכוונה בזה שהי׳ משמשו כי אף שהי׳ רב אחאי גדול מרב נטרוי אבל בודאי שגם רב נטרוי הי׳ גדול הדור מהיותר מצויינים שאם לא כן לא הי׳ נעשה לראש מתיבתת פומבדיתא אבל הי׳ שמעיה של רב אחאי בבית מתיבתיה והוא ממש כמו שיאמר רב שרירא גאון אצל רב יוסף בשנת תקכ״ה (ד״א תקע״ה) „ואבי אבי גאון הי׳ סופרו ועומד בכל צרכי הישיבה לפניו בכל ימיו״ ואחר זה נעשה רב יהודה זקנו של רב שרירא בעצמו לגאון בפומבדיתא שכן הי׳ נהוג אצלם והחוקרים החדשים סברו שהכוונה שרב נטרוי הי׳ אצל רב אחאי שמש ממש על כן כתבו מה שכתבו.

ואחרי שרב אחא לא הי׳ בהמתיבתא הכוללת לא גאון וגם לא אב״ד שאם הי׳ כן הי׳ רב שרירא מזכיר גם זה נראין הדברים שהי׳ אצלו בבית מתיבתתו הפרטית אבל היו שניהם נמנים לישיבת פומבדיתא הכוללת ביומא דכלה ודריגלא ובחדשי כלה ועל כן כשנתמנה שם רב נטרוי סליק רב אחא לא״י לבלי להיות כפוף אליו.

ובזה נוכל גם להבין מה שכתבו הראשונים על רב אחא גאון שהי׳ תלמידו של מר שמואל ריש כלה עי׳ לדוגמא בספר האשכל הלכות ברכות בכלל עמוד 69 שכתב שם „וכן רב שמואל ריש כלה רביה דרב אחא משבחא לא הי׳ מברך עצי בשמים וכו׳ ולפי מה שהורגלנו הננו חושבים כי הרב ותלמידיו היו רק

אצל הראשי מתיבתות אבל זה טעות והי' אצלם ממש כבימי חכמי התלמוד שאביי הי' תלמידיה של רב יוסף לא בהשתי שנים ומחצה שישב רב יוסף בהמתיבתא ראש אדרבה בסוף ימיו חלה רב יוסף ושכח ואביי הי' מזכירו ממה שלמד אצלו קודם „את אמרת לה ניהלן" כידוע בהרבה מקומות בגמ'.

וזה דרב אחאי עם מר רב שמואל ריש כלה מצאנו גם במקום אחר והוא בהלכות גדולות הלכות נדה שכתב שם וז"ל מר רב אחא משיבחא הכי הוה אמר היכי דסכיר נהרא לא סלקא לה טבילה לאיתתא ואמר מר שמואל הוה מעשה דסכרוה לנהרא דבי ברניתא ושרא אבא למטבל בה אמה אמרו ליה קטן היית אמר להו גדול הייתי א"ל דילמא הוה בזר ביה פורתא דשפכי מיא דלעולם ליפי מהדרי ולא פסיקי מהדרי עכ"ל.

ונראים הדברים דכל זה מדברי רב אחא משיבחא דס"ל דהיכי דסכיר נהרא לא סלקא לה טבילה והוא הולך ומוסיף דמר רב שמואל רצה להכשיר בעדות הלכה למעשה משם אביו והשיבו לו רבנן דמתיבתא דאין ראיה ממעשה זו דדילמא הוה בזר ביה פורתא וכו' והכי נשאר מסקנת רבנן דמתיבתא.

ורב שמואל ריש כלה הוזכר עוד בשערי צדק ח"ג ש"ג סי' ז' שכתוב שם „הדא מילתא בעי לה כמה כלי מן קמא מר רב שמואל ריש כלה ולא פשטה גברא דקדיש איתתא וכו' וכבר נתבאר לנו כל ענין שאילה זו לעיל „בדור רב אשי" פרק כ"ב דקאי לפי תקנתא דרבא ע"ש.

והרב החכם פראנקעל רצה להכחיש זה דרב שמואל ריש כלה הי' רבו של רב אחאי ורצה לאחר זמנו של מר רב שמואל להמאה השביעית להאלף החמישי כי עלה בדעתו שיש לו כאן ראיה שהגאונים לא ראו הירושלמי ותחזק לו ראיתו כי גם הגאונים המאוחרים לא ראו אותו ועל כן כתב במבוא הירושלמי פ"ה (ד' קל"ב) וז"ל הרי דהירושלמי לא הי' ידוע לרב שמואל ריש כלה ורב שמואל ריש כלה הי' במאה השביעית עי' אגרת רש"ג „ובתריה מלך רב יהודה אבי אבינו בר מר שמואל ריש כלה ראש שנת רי"ז ומה דאיתא בחידושי הרשב"א ברכות מ"ג „מר שמואל ריש כלת רביה דרב אחא משבחא" על כרחך שוברו מתוכו דרב אחא משבחא לא עלה לגאונות ולא הי' לו ריש כלה הרי לך דגם במאה השביעית לא הי' עוד ידוע הירושלמי בבבל עכ"ל פראנקעל.

והנה בנוגע לראיתו מכאן שלא ראו הירושלמי כבר נתבאר „בדור רב אשי" שטעה בכוונת דברי הגאונים אמנם בנוגע לזמנו של רב שמואל ריש כלה קשה להאמין שחכם כפראנקעל טעה כל כך בדברי הרשב"א וממה נפשך אם לא הבין הטעות סופר הפשוט שתחת „ריש כלת" צ"ל „ריש כלה" אם כן הלא הכוונה שרב שמואל הי' ראש כלה אצל רביה דרב אחא שהרי כן יורה הלשון „ריש כלת רביה דרב אחא משבחא" ואם כן מה ידחה זה פראנקעל שרב אחא לא עלה לגאונות ולא הי' לו ריש כלה הרי קאי על רביה של רב אחא שאצלו הי' רב שמואל ריש כלה ואם הבין פראנקעל כמונו שאין זה כי אם ט"ס פשוט וצ"ל ריש כלה רביה דרב אחא מה זה ירצה בטענתו שרב אחא לא עלה לגאונות ולא הי' לו ריש כלה האם על כן לא הי' יכול רבו של רב אחא להיות ריש כלה ולא אוכל לצייר את החפזון הזה בחקירה גדולה כזו.

והנה נתבאר לנו מתוך דברינו לדעת זמן גדול הדור בין הגאונים הוא רב שמואל ריש כלה שהי' רביה של רב אחאי ואם כן זמנו לא המאה השביעית לאלף החמישי כי אם המאה החמישית הוא הזמן שאנו עומדים בו כי תלמידו רב

אחאי הי׳ בראש המאה הששית ובערך שנת ד״א תקי״ב כבר עלה לא״י ובכל האופנים כבר חבר אז את ספרו השאילתות וכמו שיבואר לפנינו בפרק י״ג ואם כן רבו של רב אחאי הי׳ חי בערך אחר שנת ד״א תמ״ט.

ובנוגע לדברי רב שרירא שזקינו רב יהודה הי׳ בן רב שמואל ריש כלה יבואר לפנינו בפרק כ״ה.

## פרק ט.

ונשוב לדברי רב שרירא ולסדר דבריו גם בפומבדיתא גם בסורא הוא יאמר שם עוד „ובתריה (בתר רב נטרוי) מלך רב אברהם כהנא ובתריה מלך מר רב דודאי בר מר רב נחמן בשנת תתרע״ב (ד״א תקכ״א) והוא אחוה דמר רב יהודה גאון״.

קודם שנגמור את אשר הי׳ בפומבדיתא מכאן עד סוף המאה השנית להגאונים נשוב לאת אשר הי׳ בסורא מתחילת המאה השניה הזאת עד השנה הזאת שנת אלף ע״ב שהנחנו לפומבדיתא למען באר את מעשי הימים ההם יחד.

ונעתיק דברי רב שרירא הוא יאמר „ובאלין שני כלהון גאונים דהוו במתא מחסיא לא נהירו להו וכו׳ אבל מן שנת אלף ואילך קים לן בהון ובאלין מאה שנה מן אלפא ואילך (ד״א תמ״ט היא המאה השניה לגאונים וכן הם דברי רש״ג וסדרו שם) דפרישנא להון גאונים דמלכו בפומבדיתא מלכו בסורא אלין גאונים מר רב חננאי מנהר פקוד ח׳ שנים מר רב נהילאי הלוי מנרש י״ח שנים מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד י״ח שנים אחריו מר רב שמואל ח״י שנים ומישיבתינו של פומבדיתא הי׳ ומבני בניו של אמימר הי׳ ואביו של מר שמואל זה הי׳ בנו של מר רב רבא גאון שכתבנו שהי׳ גאון בפומבדיתא ובהדיה הוה רב הונא דמתא מחסיא [ובסדר החכמים הגירסא״ בשעת תקנת הגט] וחכם גדול הי׳ ובנוהי בפומבדיתא ואית מן זרעיה קדמנא במתיבתא ואית בהון מאן דמחתן בנא ובתריה מר רב מארי הכהן מנהר פקוד ח׳ שנים ובתריה מר רב אחא חצי שנה ובתריה מר רב יהודאי בר מר רב נחמן ג׳ שנה ומחצה והוא נמי מפומבדיתא ולא הוה מאן דמופלג בחכמה בסורא כוותיה אף הוא נמי שקליה שלמה נשיאה ומנייה להתם ומאור עינים הי׳ והוא ואחיו היו גאונים בתרתי מתיבתא בפרק אחד״.

והנה החכם וויים הנהו מלא טענות על רב יהודאי גאון ומתהפך למעט את הרמות עד שיאמר שאין ראיה על גדלו בתורה ממה שנקרא מפומבדיתא לסורא להיות שם לגאון כי יכול להיות שהי׳ זה גם מפני חסידותו (היכן מצא וויים דברים על חסידותו) והנה לא היינו עומדים לדבר בדברים כאלה אבל בירורי מעשי הימים ההם דורשים לברר הכל למען נוכל לדעת את אשר הי׳ אז ויתבררו ויתלבנו הדברים.

והנה בח״ד עמוד 31 יאמר החכם וויים לאמר „תשובותיו לרוב קצרות מאד לפעמים במלה אחת או שתים יכליל תשובתו וחדל לתת טעם או ראיה לפסק הוראתו ואינו מדבר כמורה המטעים דבריו כי אם כמחוקק הגוזר גזירה ברב כחו ועצמת יכלתו״ ובהערה 2 יביא ראיות לזה מש״צ ח״א ש״ד סי׳ י״ג ישראל שיש לו קרובים מומרים מהו להברותן ואמר לא מתבעי מנודה מהו להברותו ולא פשט ושם שער ה׳ סי׳ ד׳ עבד שוטה וקטן מאי להטבילן ואמר כגר ושם סי׳ י״ב מאי למול ע״ג עפר ואמר שפיר דמי״ ולעיל עמוד 15 הערה 5 יאמר וויים „אך נעיר על תשו׳ רב יהודאי שרובן הלכה למשה מסיני.

אבל טעם הדבר פשוט מאד ועלינו לשום לב לשני דברים אשר יפיצו אור על הכל.

ידוע לכל כי רב יהודאי גאון מאור עינים הי׳ ועל כן כששאלו ממנו השיב הכרעתו בקוצור ובודאי שלהעומדים לפניו ביאר לפניהם כל סוגיא וכדרך כל ראש מתיבתא וכמו שנראה עוד לפנינו שרב יהודאי גאון הוא המפרש היותר גדול וסגנונו צחה ונמרצה, ונתקבלה אצל כל. וממנו ראו וכן עשו, אבל הכותבים משמו הם הודיעו סוף דעתו והכרעתו שאצלם הי׳ זה די לא כן המשיב וכותב בעצמו שאינו סומך על עצמו והוא כמתיעץ עם השואל ומציע לפניו טעמו ונימוקו אבל תלמידיו העומדים לפניו אשר ידעו את גדלו להם הי׳ די סוף הכרעתו לבד ועל כן כתבו כן „ואמר לא מתבעי״ או „ואמר כגר״ „ואמר שפיר דמי״.

אמנם האמת בזה הוא כי הדבר טעות מעיקרו כי הנה רוב התשובות מרב יהודאי גאון אינם תשובות לשואל מרחוק שצריך לבאר הטעמים הנימוקים והראיות כי רב יהודאי הי׳ ראש מתיבתא זמן קצר ובכל הזמן קודם זה לא באו לפניו שאלות מרחוק אשר הם נשלחו רק להמתיבתות הכוללות אבל כל הדברים מרב יהודאי אף שבאו אלינו בלשון שאילה אין הכוונה שנשלחה אליו שאלה ממרחק כי אם מה שתלמידיו שאלו מפיו והדברים באו מהם בכמה סגנונים כי הוא עצמו בהיותו סגי נהור לא כתב מאומה וכתבו מפיו אבל בסגנונים שונים כל אחד על פי דרכו מהם שסדרו דבריו בדרך פסק לשם חבור ויקרא הקובץ בשם הלכות פסוקות דרב יהודאי גאון ומהם שסידר זה בדרך שאלו מקמיה דרב יהודאי גאון ויהיו להדברים תואר תשובה וגם נספחו לתשובות הגאונים ומהם מי שסידר דבריו על סדר הגמרא בהכרעת ההלכה במקומה על סוגית הגמרא על דרך סדר הלכות גדולות שבידינו.

ונבאר דברינו יותר ומתחלה נבאר את ארבעה אלה שהביא החכם וויים והרימם על הנס לדוגמא ומשם נראה כי לא הי׳ לרב יהודאי מה לבאר יותר וכי גם הפוסקים הראשונים הביאום כמו שהם בלא הוספה.

וז״ל הטור (בסי׳ רס״ז ביו״ד) כתב רב יהודאי גאון עבד קטן או שוטה מטבילין אותו על דעת ב״ד תשובה לגאון עבד שמלו רבו וחזר לגיותו וכו׳ והנה על השניה כתב הטור תשובה לגאון ועל הראשונה נאמר „כתב רב יהודאי גאון״ לפי שזו של רב יהודאי אינה תשובת שאלה כי אם נכתב כן בפסקיו.

והנה השואלים ששאלו זה מקמיה בלמדם לפניו לא היו עמי הארץ כי אם חכמים גדולים והם שאלו זה מרב יהודאי על דברי הגמ׳ בכתובות ד׳ י״א גר קטן מטבילין אותו על דעת ב״ד ובגמ׳ דכתובות שם מבוארין כל צדדי הדין כמו שיראה המעיין שם בגמ׳ ושאלו אז התלמידים היושבים לפניו איך הדין בעבד קטן והשיב להם „כגר״ ובגר הלא הכל מבואר שם לפניהם.

ותלמידי מתיבתתו שכתבו דבריו הנה מי שכתב זה עם התשובות מהגאונים כתב זה בלשון הראשון שאלו מקמי דרב יהודאי גאון עבד שוטה וקטן מאי להטבילן ואמר כגר ומי שסידר זה מתוך פסקיו של רב יהודאי גאון כתבו בלשון פסק עבד קטן או שוטה מטבילין אותו על דעת ב״ד ומזה העתיק הטור אמנם גם הטור וגם הבית יוסף לא הי׳ להם מה לבאר יותר כי כבר ביארו הדבר בגר ודי להוסיף שגם עבד כן דינו וכל השאר מבואר מעצמו וטעמו בצדו.

אחר זה בא לידי תשו׳ הגאונים דפוס ליק מהר״י מספפיה (ותשה״ג ש״צ אינה ת״י כעת) וראיתי כי כן הדבר מפורש בלשון השאלה בהדי׳ וז״ל תוב שאלו

מן קמיה (דרב יהודאי) הא דאמר רב הונא (כתובות י"א א') גר קטן מטבילין אותו על דעת ב"ד עבד שוטה וקטן מהו להטבילו על דעת ב"ד ואמר כגר" הנה נתבאר הדבר ככל מה שביארנו בזה.

והשאלה מאי למול על גבי עפר ואמר שפיר דמי מקור הדבר עי' בטור יו"ד (סמי' רס"ה) וז"ל בדברים שבין בני מזרח לבין בני מערב בני מזרח מוהלים על המים ונותנים על פניהם ובני מערב מוהלים על העפר מן הדא דכתיב (זכריה ט') גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו ובישיבה של רב כהן צדק במתא מחסיא מנהג למול במים שלוקין ובדם הדס ומיני בשמים ונופל דם המילה על המים ורוחצין בהם כל הנועדים כלומר זה הברית שבין המקום לאברהם אבינו, איתשיל מקמי רב יהודאי גאון מהו למיהל על גבי עפרא ואמר שפיר דמי ובלבד שלא יעשה כן בשבת שלא יביא עפר מבחוץ.

והנה כל עצמו של דבר אינו אלא מנהג בעלמא בני מזרח נהגו כן על פי סמך מנהגם ובני מערב כן ובדורות הראשונים שהיו כל מעשיהם על פי חכמים שאלו קמי רב יהודאי אם רשאין בני בבל (בני מזרח) לשנות מנהגם ולמול על גבי עפר אם יש איזה הקפדה בדבר והשיב שאין כאן הקפדה ושפיר דמי רק שלא יעשה כן בשבת.

כמדומה כי יותר מזה לא הי' אפשר להשיב כי אם למגבבי דברים אבל לא לרבן של ישראל.

ומה ששאלו ממנו ישראל שיש לו קרובים מומרים מהו להברותן היא פשוטה כל כך עד שלא הובאה בפוסקים ויותר מן „ואמר לא מתבעי" לא הי' אפשר לומר בזה והרביעית לא פשט כלל אם כן אין זה כמהוקק וגוזר כי אם צדיק באמונתו שעל מה שלא ידע אומר לא ידעתי.

אמנם במקום שהדבר דורש ביאור שם יבאר רב יהודאי דבריו בביאור גמור על פי סגנון הגאונים הראשונים אשר הורגלנו בהם (ועי' לעיל בפ"ו ופ"ז) מלא דבר ולדוגמא עי' בתשובות הגאונים דפוס ליק שם סי' מ"ה בתוך שאר השאלות ששאלו ממנו שכתוב שם „תוב שאילו מן קמיה ארוזא כד מבשל מאי מברכין עליה ואמר אע"ג דקא מותבינן לרב ושמואל תיובתא דקאמרינן (ברכות ל"ז א') ורבנן לא מברכינן עליה בורא מיני מזונות והתניא הכוסס את החטה מברך עליה וכו' דקא מוקים לה כרבנן וקא הויא תיובתא דשמואל מדקא הדרינן (כוונת דבריו לבאר דאע"ג דבמקום זה נשארנו בתיובתא אבל מלקמן מוכח דקאי מילתא דרב דרב ושמואל בפשיטות שהרי אמרינן לקמן האי ריהטא וכו' וזהו דקאמר רב יהודאי מדקא הדרינן) וקאמרינן (לקמן ע"ב) האי ריהטא בין דחקלא בין דמחוזא מברכין עלה בורא מיני מזונות מכלל דהלכתא כרב ושמואל דעל חמשת המינים הוא דמברכין בורא מיני מזונות אבל ארוזא לא" עכ"ל (יב).

הערה (יב). אלא שדברי רב יהודאי גאון צריכין בזה עיון דהא לא איתותבא מימרא דרב ושמואל בעיקרה בדין חמשת המינים רק הדיוק דארוזא לא וא"כ שפיר מייתינן לקמן דרב ושמואל על חמשת המינים ומצאתי כן בהדי' בה"ג הלכות ברכות (דפוס ווין ד' ט ע"ג) ארוזא בין בשליה וכו' בתחלה בורא פרי האדמה ולבסוף בורא נפשות מ"ט וכו' ואית דאמרי ארוזא וכו' בשליה וכו' בורא מיני מזונות אבל המוציא לו וכו' ומקשינן אי הכי בורא מיני מזונות נמי לא וכו' וכי תימא קא הויא תיובתא דרב ושמואל [נראה דצ"ל וקא הויא תיובתא והשתי תיבות וכי תימא נמחק] ההיא תיובתא דאצרכתא תתעקר אצרכתא ותיובתא כדקיימא קיימא מתנייאתא לא ליתעקרן ודרב ושמואל נימא איתא הילכך אורז

וראוי להעיר על הלשון בדברי רב יהודאי „דקאמרינן ורבנן לא מברכין עליה בורא מיני מזונות והתני' וכו'" ובאמת בגמ' שם נאמר רק ורבנן לא והתניא וכו' אבל כך הי' דרכו של רב יהודאי וסגנון לשונו בדברו לפני תלמידיו להגיד להם לשון הגמרא יחד עם פירוש הדברים ובמקום הזה הוא דבר פשוט אבל עוד יבוא בזה במקומות אחרים.

וכן שם „תוב שאלו מקמיה שופר שניקב במשהו וסתמו שלא במינו מאי ואמר אם מעכב את התקיעה כשר במשהו אבל טפי (אע"ג) דנשתייר רובו פסול דעבדינן כתרין לישני דר' נתן לחומרא במינו כשר והוא שנשתייר רובו שלא במינו פסול ואע"ג דנשתייר רובו.

והנה לרב יהודאי גאון נתיחס הרבה מאד גם ספרים שלמים כמו הלכות פסוקות וקצובות גם את אשר שאלו מקמיה והמעיין בספרי הפוסקים ימצא על שם רב יהודאי גאון פסקים והוראות הרבה ולבד את אשר יזכירו ההלכות גדולות שנקרא גם הוא על שמו וכמו שנבאר הנה גם זולת זה באו סתם הוראות ופסקים והכרעות על שמו הרבה מאד.

אף גם זאת כי בפירושי הראשונים על הש"ס ימצא הרבה מפירושי רב יהודאי גאון, ופירושיו רבו כל כך, והנם בלשון קצר וצח קב ונקי, עד שבני מתיבתא גרסום בלימודם בלשונו של רב יהודאי ובדרך פירושו, והרבה מהם כתבו אותם להם בגליון הגמרא, ומפני שהיו בסגנון של בעלי הגמרא, ובנוסח המתחבר יחד עם לשון הגמרא וכמו ההיא דלעיל ורבנן לא מברכין עליה וכו' טעו המעתיקים והכניסו מהם באיזה מקומות גם בפנים, (והכל בדרך פירוש) עד שגדולי הראשונים הוכרחו להעיר ולהזכיר שזה וזה טעות המעתיקים ואינו מעיקר הגמרא.

ועי' במס' בבא קמא ד' נ"ג ע"ב איתמר שור ושור פסולי המקדשין שנגחו „מאי ניהו שור בכור דלא פריק ליה" אביי אמר משלם ח"נ רבינא אמר משלם רביע נזק, וכבר מחק רש"ל הלשון „מאי ניהו שור בכור דלא פריק ליה" ובתוס' כתבו מפורש וז"ל שור ושור פסולי המוקדשין שנגחו פירש רב יהודאי גאון דהיינו בכור שור דלא פריק ליה ולפי שאין לו פדיון וכו' וכן כל פסולי המוקדשין שלא נפדו אבל במוקדשין שנפדו ליכא לאוקמא וכו' ע"ש וכל עיקרי הדברים האלה הם מדברי רב יהודאי גאון (וע"ש בפירש"י) אבל ראשית הדברים המתלכדים יחד עם לשון הגמרא בא לפנינו ע"י איזה מעתיק בטעות בפנים, מה שלא הי' כן לא לפני רש"י ולא לפני התוס' ומחקה מהרש"ל.

ובגמרא זו עצמה אבל על ענין אחר מצאתי דבר נפלא בתשובות הגאונים זכרון לראשונים סי' רע"ב ונעתיקה בזה כמו שהיא בהיותה נהוצה לענינינו וז"ל התשובה „וששאלתם הא דאיתמר אמר רבא כתיב שור ושור פסולי המוקדשין

---

כד מבשל או אפי מברך עליה בורא מיני מזונות ולבסוף בורא נפשות וכו' וכוונת דבריו באמרו תתעקר אצרכתא וכו' היינו הא דאמרינן בריש הסוגי' וצריכא דאי אשמעינן וכו' ואי אשמעינן כל שיש בו הוה אמינא כל שיש בו ה' מינים אין אורז ודוחן לא משום דעל ידי תערובות וכו' קמ"ל וכו' דאפי' איתיה בעיניה וכו'.

וגם מכאן ראיה ברורה דעיקר הלכות גדולות הוא אחר רב יהודאי גאון (כמו שיבואר לפנינו) שבראשונה הובא כאן יסוד שיטתו של רב יהודאי בסתם וכמו שמבואר טעמו בתשובה, ואחר זה כתב הר"ש קיירא דעת אית דאמרי, ודחייתם לראיית רב יהודאי בתשובה, אף שלא הוזכר זה בבה"ג, וע"י זה נשתבשה הגירסא לפנינו בבה"ג אבל הדברים ברורים.

שנגחו מהו כתיב שור זה שכתבתם כתיב אינו בתלמוד כל עיקר והא שמעתא הכין גרסינן לה איתמר שור ושור פסולי המוקדשין שנגחו אביי אמר משלם חצי נזק רבינא אמר משלם רביע נזק ופירושו שור פסולי המוקדשין דעדאן לא פריק ואנו לא גרסנן בשמועה זו אמר רבא כאשר כתבתם ואף רבנן דגרסי השתא (תיבת השתא צריך למחוק) אינן אומר בה אמר רבא (יג) אלא שנמצא בנוסחי דגמרא דבי רב ישי שכתוב בהן אמר רבא שור ושור פסולי וכו' (יד) וכן נראו הדברים כי אדם כתב את התלמוד בלשון שלנו איתמר שור ושור פסולי המוקדשין שנגחו כשאין אמר רבא וכשמצא נוסחא דכתיב בה אמר רבא כאשר פירשנו למעלה תלה על ראש השמועה אמר רבא כתיב כלומר מצאתי שכתוב אמר רבא ובא הנוסח ומצא שם תלוי כך וחשבו כשאר דברי התלמוד ולא ידע כי זכרון הוא ונסח את הדברים כולן בקולמוס אחד איתמר אמ' רבא כתי' שור וכול'. והרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין טורין תיליא דאדכרתא או דפירושא או לשון אחר ובא הנוסח וחושבו עיקר וכותבו כולו כאחד ומטעה הוא עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מילה לטעמה".

ודברי גאון אלה יפיצו אור ככל הדברים בכלל בזה שכבר נתבאר לעיל בדור רב אשי בפכ"ג, ובנוגע לפירושי רב יהודאי גאון בפרט.

וקרה כזאת גם על פירושי שאר הגאונים, וכמו שהוא בכל דברי הראשונים, גם סתם שזה טעות והועתק מהלכות הגאונים, וכמו עי' בר"ן סוף פרק כל הבשר וכאלה רבות, אבל הרבה מהם הם דברי רב יהודאי ביחוד, ותחת שבשאר הגאונים נאמר אצל הראשונים סתם שזה וזה מפירושי הגאונים או הגאונים הראשונים הנה ברב יהודאי גאון הדבר נקרא על שמו לבד וכל זה יורה שהי' גבוה מאחיו ומצויין מאד בין הגאונים וזה נדבר לפנינו אבל העיקר מה שנרצה להעיר בזה הוא כי לא יעלה על הדעת כי כל זה פעל ועשה במשך זמן קצר שהי' ראש מתיבתא בסוף ימיו במתא מחסיא שלשה שנים והצי.

והדבר ברור להיפך כי על ידי כל מה שפעל ועשה והפיץ חכמה ודעת מימי נעוריו עד זקנה ושיבה נקרא בסוף ימיו לסורא להיות להם לראש ויאמר רב שרירא „דלא הוה בסורא מאן דמופלג בחכמה כותיה" ואנחנו היום בראותינו רק

---

הערה (י"ג) כונת דבריו אלה דגם רבנן דגרסי בה בסוגי' זו רבא גם הם לא יגרסו זה בראש הסוגי' איתמר אמר רבא, שאין זה סגנון מסוגית הגמ' לומר איתמר אמר רבא שור ושור פסולי המוקדשין שנגחו אביי אמר משלם ח"נ רבינא אמר וכו' אבל הם יגרסו רבא תחת רבינא, ובאמת שגם התוס' בב"ק ד' י"ב ד"ה ואם הי' להם גירסת רבא תחת רבינא, ונראה שטעם גירסא זו היא שלא מצינו רבינא פליג עם אביי, ובודאי שהנכון כדברי הגאון המשיב שאין צריך להגיה ורבינא חלק אחר זה ולא לפני אביי ועמו.

הערה (יד). הלשון הזה „אלא שנמצא בנוסחי דגמרא דבי רב ישי" אין לו פירוש והחכם הנכבד הרכבי שי' כתב שם בהגהותיו אולי הוא אבי רב צדוק גאון גם אולי צ"ל „יש שכתוב בהן" תחת ישי עכ"ל, אבל הדבר נראה ברור דצ"ל אלא שנמצא בנוסחי דגמרא „דבי תרביצי" והדבר ידוע דשם הי' להם נוסחאות בלתי בדוקות משובשות וכדברי רב האי גאון בתשובות גאונים קדמונים סי' ע"ח שכתב שם „שאתה צריך לעי' בכל דבר שיסתפק לך כיצד עיקרו אם טעות סופר הוא או שיטפא דתלמידי דתרביצאי" ועי' לפנינו בפי"ח ביאור הדברים, ובאמת טעו גם כאן תלמידי דתרביצאי דשמעו שיש גורסין כאן רבא כמו שנתבאר בהערה הקודמת, וטעו לגרום כן בראש הסוגי', ומדקדק מבין אי אפשר שיטעה בזה, שאין זה סגנון בגמרא כלל, וגם הגורסים רבא יגרסו זה להלן תחת רבינא וכמבואר.

הפליטה הנשארת אשר נשארה לפנינו שהיא נוגעת בכל מקצועות שבתורה כמו שנראה לפנינו בכל הפוסקים הראשונים המביאים סתם בשם רב יהודאי גאון גם לבד הנאמר בהלכות גדולות ובידענו כי כל דברי הגאונים העיקר והרוב נאבד בדורות האחרונים כי בימי ההעתקות שהיו ביוקר מאד הי' דרכם של המעתיקים להעתיק רק הספרים אשר יד כל אדם ממשמש בהן וקפיצי זביני ועל כן הי' מדרך הימים ההם כי אם בא אחרון וחבר ספר על דרך הראשון ובתוספת דברים כדרך האחרון שכבר ראה דברי הראשון נשתקע שם הראשון והספר עצמו כשלא נתחדשה העתקתו נאבד מתוך הקהל ועל כן אם נבוא לדון בדרך כלל לפי הערך מה שנשאר לפנינו על שם רב יהודאי גאון בפרט ועל שם שאר הגאונים בפרט בין בהקודמים לפניו בין להבאים אחריו אז נבין גם אנחנו הרחוקים את כל ההפלגה הגדולה שהפליגו הגאונים את מעלתו הגדולה של רב יהודאי גאון.

ונראים הדברים כי מלבד גדולתו של רב יהודאי עוד מדה אחרת היתה בו בדבר סגנון לשונו כמו שהננו רואים מכל מה שנשאר לפנינו כי לשונו זכה וברה צחה ונמרצה וכשהוא מפרש דברי הגמ' לשונו מתקבל על הלב עד שהוא יכול להתלכד יחד עם דברי הגמ' ועי' לדוגמא עוד בהלכות גדולות הלכות כתובות וז"ל רבינא הוה בידיה חמרא דרבינא זוטא בר אחתיה הוה ליה לדיליה נמי חמרא הוה קא מסיק ליה לסיכרא אתא לקמיה דרב אשי (ששת) א"ל אי שביקנא ליה הכא ניחוש דלמא פסיד מהו למישקליה בהדאי מי חיישינן לאונסא דאורחא או לא אמר ליה זיל לא עדיף מדילך ומי לא יאמר שזה עצם לשון הגמרא אבל אין הדבר כן ולשון הגמרא הוא רבינא הוה בידיה חמרא דרבינא זוטי יתמא בר אחתיה הוה לדידי' נמי חמרא הוה קמסיק לי לסיכרא אתא לקמיה דרב אשי א"ל מה לאמטויי בהדן א"ל זיל לא עדיף מדידך, ובה"ג הוא לשון הגמרא יחד עם פירוש גמור ומספיק, ואם הי' נכתב כן בגליון בודאי שהיו המעתיקים מעתיקים זה בטעות בפנים, כי הוא מתלכד יחד עם לשון הגמרא ממש.

ועל כן כמו שהננו רואים לפנינו כי אחרי פירוש רש"י נדחו מפניו פירושי הראשונים שכבר נתקבלו כמו של רבינו חננאל ורבינו גרשום מאור הגולה ועוד, כן הי' עם רב יהודאי גאון וממנו והלאה שננו לשונם רק סגנון פירושו ועל כן הננו מבינים היטב מדוע על הרוב במקום שהעירו הראשונים שפי' הוא ונתוסף בגמ' הוא מרב יהודאי גאון אמנם על פסק הלכה וכדומה יאמרו על הרוב או מהלכות גדולות או מהגאונים הראשונים סתם והחידושים של רב יהודאי גאון נתקבלו בסגנונם אצל רוב התלמידים וחזרו עליהם יחד עם לשון הגמ' ומהם מי שכתבם לו על הגליון ועל כן קרה שהמעתיקים טעו והכניסו מהם גם בפנים.

ואחר כל הצעת דברינו אלה נבוא לדבר המבוכה על דבר מי חיבר את ההלכות גדולות שבידינו.

## פרק י.

### ההלכות גדולות והפסוקות.

ידוע שיש בזה ערבוב גדול מאד בדברי הראב"ד בספר הקבלה נאמר „ואחריו רב שמואל בר מרי בשנת ד"א תק"ח ובימי רב שמואל זה הי' ר' שמעון קיירא ולא נסמך לגאון וחבר הלכות גדולות בשנת אלף ונ"ב לשטרות שהיא שנת ד"א תק"א בשנה השלישית לגדולת רב שמואל בר רב מרי בשנת ח' לגדולת רב

שמואל מזרע אמימר והזכיר שמועות משמא דכהן צדק ולא שמענו מעולם שהי׳ בזמנו גאון ששמו כהן צדק ואפשר שכהן צדק זהו שהי׳ רבו וחכם גדול הי׳ ולא נסמך עכ״ל הראב״ד במקום הזה ושוב אח״ז אצל רב יהודאי גאון יאמר „והוא חבר הלכות פסוקות ומהלכות גדולות קבצם וסגי נהור הי׳״ ושאר גדולי הראשונים יש מזכירים הלכות גדולות על שם רב יהודאי גאון ויש על שם רב שמעון מקיירא וכבר האריך להביא יחד כל המקומות ולשונות הפוסקים הרב בעל יד מלאכי והרב שי״ר ירצה לאמר כי ההלכות גדולות שבידינו מחובר יחד מההלכות גדולות של הר״ש קיירא וההלכות פסוקות של רב יהודאי והחכם גרעץ דחה לגמרי דברי הראב״ד הלוי ויאמר כי הדבר להיפך כי רב יהודאי גאון קדם הרבה לרב שמעון מקיירא שרב שמעון לדעתו הי׳ בערך כמאה וחמשים שנה אחרי רב יהודאי ועל כן ודאי שהמחבר הראשון הי׳ רב יהודאי גאון ואחריו הוא שחבר הר״ש מקיירא והחכם הרכבי שי׳ במבוא לתשובות הגאונים יאמר ששגה הראב״ד בהמקור שהי׳ לפניו כי נפל שם ט״ס ותחת אלף נ״ב צ״ל אלף קנ״ב והחכם וויים יתאמץ להחזיק שהר״ש קיירא הוא המחבר הראשי להלכות גדולות ואחריו הוא שחבר רב יהודאי גאון ההלכות פסוקות וזה שבידינו הוא ההלכות פסוקות ובהיות אצלו רוב חקירותיו מטרה לחציו יתרעם כי רב שמעון המחבר לא נבחר לגאון ויבחרו ברב יהודאי המקבץ ממנו לנקבציו.

ולדעתי דאין כאן סתירה כלל בין הראשונים ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי וגם דברי הראב״ד נכונים והכל על מקומו וכך הצעת הדבר רב יהודאי גאון והר״ש מקיירא שניהם בני דור אחד הם רק שרב יהודאי גאון הי׳ אחד הגאונים היותר מצויינים ומימי נעוריו התחילו להיות שמעתתיה מתבדרין בעלמא ורב שמעון קיירא בודאי שהי׳ גם הוא גדול הדור אבל לא מהעומדים על רגלי עצמם ועל כן נראה שאף שהוזכר שמו כשיובא דברים מספר הלכות גדולות למען נודע לאיזה ספר יכוונו והכוונה להלכות שסדר הוא וכמו שיבואר לפנינו אבל לבד זה לא יוזכר ממנו דבר.

ועל כן הננו מבינים את לשונו של רב האי גאון שהשיב לשואליו „הכין חזינא דאשכחתון בהלכות דרב יהודאי זכר אדונינו לברכה לאו טעות סופר הוא אלא אמירא משמיה ומשמא דרבותא אחריני נמי יסודי עולם וכו׳ ורב שמעון כצדויא (ביירוא) דתקן הלכות גדולות לא קם אטעמיהון דרב יהודאי ודהנך רבותא״ והרב שי״ר במכתבו הנדפס בפתיחת תשובת גאונים קדמונים יאמר „שמש״כ רב שמעון לא קם אטעמיהון דמר יהודאי ודהנך רבותא וכו׳ וכיון דאשכח דהווינן בהא מילתא וכו׳ טעה בהכי ולא אסקא לשמעתא אין פי׳ רב שמעון לא הי׳ עומד על כונת ר״י בספרו ומזה הי׳ משמע שר״י חיבר ספרו קודם ר״ש ואין זה כן באמת כי ר״ש בה״ג קדם לר״י עכ״ל על כן יפרש שהכוונה שהקודם לא העלה על לבו ולא עמד על סברת המאוחר והחכם וויים אחריו מתאמץ להוכיח שההכרח לפרש כן ע״ש.

אבל לא הרגישו שאף אם נסכים שהלשון אפשר לפרש כן אבל מדוע לא דקדקו בלשון רב האי גאון הן ידוע כי בכל מקום אשר יזכירו רב שרירא ורב האי לגדולי הגאונים יזכירום בכבוד גדול מאד כראוי להם ואף במקום שלא יסכימו עם דבריהם ישתדלו לתלות הטעות בהסופר או ששמע השומע וטעה (וכמו שיבואר דבריהם) וגם כשנשאל רב שרירא על מה שכתב רב סעדיה בספר השטרות השיב „ואנו רואים כי הדברים מזויפים על מר רב סעדיה גאון ז״ל״ וכן יאמר רש״ג בש״צ

שער ז׳ סי׳ ה׳ אנחנא לא סבירא לן דמר רב מתתיהו גאון כתב הכין וכאן במקום הזה לא השתמש רב האי גאון בסלסול הלשון ולא דק אפי׳ לבחור לשון יפה וכתב „ור״ש כצדוייא דתקן הלכות גדולות לא קם אטעמיהון״ וכיון דאשכח וכו׳ טעה בהכי ולא אסקא לשמעתא לטעמא.

ומדוע לא שאלו את עצמן אם כן הדבר שהר״ש קיירא הוא המחבר הראשון להלכות גדולות ורב יהודאי גאון ממנו ראה ועשה ולא עוד אלא שרק ממנו קבץ כלשון הראב״ד (אשר נפרש לפנינו) „ומהלכות גדולות קבצם״ שעל זה סמכו ודעתם שכן הוא ואם הדבר כן בודאי שהי׳ הר״ש קיירא גדול הרבה מרב יהודאי גאון שהרי גם לפי דבריהם היו בני דור אחד שבשנת ד״א תקכ״א כבר נפטר רב יהודאי וכל המקבץ ועושה ספר לקוח מבן דורו בודאי שהי׳ קטן ממנו הרבה אבל נראה נא לשונו של רב האי בהזכירו שניהם במקום הזה בהזכירו את רב יהודאי נכר ונראה מלשונו כי מראו עליו וחביבותו גביה כגדול הגאונים אשר מפיו אנו חייב ויאמר „דאשכחתון בהלכות דרב יהודאי זכר אדונינו לברכה״ ובהזכירו עמו יחד את הר״ש קיירא יאמר ור״ש כצדוייא דתקן וכו׳ ולכל הפחות הי׳ לו לרב האי גאון (אשר כבר הי׳ רחוק משניהם זמן גדול כשתי מאות וחמשים שנה) להזכיר שניהם בכבוד אחד וכי ח״ו יש משא פנים בדבר ובפרט בלא שום טעם כלל.

ומדוע לא דקדקו עוד בלשונו של רב האי שכתב „ורב שמעון כצדוייא דתקן הלכות גדולות״ שהלשון הזה „דתקון״ נופל יותר על מי שמאסף דברי אחרים ומסדרם ומתקנם על מקומם ממה שיוכל להאמר על מחבר המחבר ספרו ובפרט שהוא תוספת יתר שלא לצורך שהרי יכול הי׳ רב האי לאמר „ורב שמעון כצדוייא בהלכות גדולות לא קם אטעמיהון״ אבל הלשון הזה „דתקון הלכות גדולות לא קם אטעמיהון״ מכריח ומורה דכוונת רב האי לאמר דמסדר הלכות גדולות בהביאו את הדבר הזה בהלכות גדולות לא דקדק בדבריהם וטעה בהכי.

ועיקר הטעות בזה הוא שכל העוסקים דברו בשלוח על זמנם של רב יהודאי ור״ש קיירא ולא דקדקו על הדבר אפי׳ מהשקפתם בעצמם והרב שי״ר יאמר „אין פירושו רב שמעון לא הי׳ עומד על כוונת רב יהודאי בספרו ומזה הי׳ משמע שר״י חיבר ספרו קודם ר״ש „ואין זה כן „באמת״ כי ר״ש בה״ג „קדם״ „לרי״ והדברים האלה דברי טעות הם גם לפי דעתם בעצמם ואף אם נסכים ככל דברי הראב״ד שם.

## פרק יא.

וראשונה לא נוכל לדעת איך לא הרגישו כל העוסקים בזה בט״ס בדברי הראב״ד שהנהו בולט ומוכח מתוכו ונראה מעצמו הוא יאמר שם „ואחריו רב יוסף בשנת ד״א תצ״ט ואחריו רב שמואל בר רב מרי בשנת ד״א תק״ח ובימי רב שמואל זה הי׳ רב שמעון קיירא ולא נסמך לגאון וחבר הלכות גדולות בשנת אלף נ״ב לשטרות שהיא שנת ד״א תק״א בשנה השלישית לגדולת רב שמואל בר מרי בשנת ח׳ לגדולת רב שמואל מזרע אמימר״ והלא ברור באין כל ספק כלל שטעות סופר הוא הזמן הכתוב אצל רב שמעון קיירא ותחת ד״א תק״א צ״ל ד״א תקי״א שהרי הוא אומר שהי׳ זה בשנה השלישית לגדולת רב שמואל בר מרי ורב שמואל בר מרי הי׳ לגאון גם לפי דברי רב שרירא גם לפי דברי הראב״ד עצמו שם בשנת ד״א תק״ח ועל כן עולה השנה השלישית לגדולתו בשנת ד״א תקי״א.

ואין לפרש ולאמר בדברי הראב״ד דהשנים שהוא חושב בזה אינם בשעה

שכל אחד מהם נעשה לראש כי אם שנת פטירת כל אחד שהרי לשונו הוא „ואחריו מר ינקא והוא רבא בר נטרונאי" הי' לראש ישיבה בשנת ד"א תע"ט „ואחריו רב יהודה גאון ואחריו רב יוסף בשנת ד"א תצ"ט ואחריו רב שמואל בר מרי בשנת ד"א תק"ח" הרי שסדר ראשי ישיבה הוא מונה לשנת ישיבתם בראש וא"כ כוונתו לאמר דרב שמואל בר מרי נעשה לראש ישיבה בשנת ד"א תק"ח.

וכל האריכות בזה למותר אחרי אשר כן גם מפורש לפנינו בדברי רב שרירא גאון דרב שמואל בר רב מרי מלך בשנת אלף ונ"ט (ד"א תק"ח).

וכמה יש לתמוה על חבל חכמים מתוכחים על לשון „אנך בירח פלוני" האמור בבה"ג והחכם המופלא מוהר"ר ישזח"ה שי' כתב בזה בהקדמתו להלכות ראו (נדפס בפאריז שנת תרמ"ו) וז"ל ובהלכות גדולות ד' ס"ו ביום פלוני דהוא „אנך" בירח פלוני ובמכתב חדשי להחכם גרעטץ שנה ל"א 472 שערתי כי צ"ל א' נ"ב והיינו לשטרות והוא כמו שהגביל הראב"ד בס' הקבלה זמן ר' שמעון קיירא בעל הלכות גדולות והחכם ברילל השיג עלי ביאהרביכער שלו ש"ה 160 וכתב שצ"ל כך אמנם הרב ההר"נ ראבינאוויץ כתב לי כ"ח אדר תרמ"ב בלי ספק האמת כהגהתך ותיכף כאשר הודעתני חשבתי שצ"ל בירח פלוני בשנת א' נ"ב וגם להגהת ברילל צ"ל ביום פלוני בכך בירח פלוני בשנת כך וכך כו' א"כ מוטב להגיה כדבריך שהרי קבלת הראב"ד מוכיחין שכן הי' לפניו" ולפי מה שנמצא פה בהלכות פסוקות נראה שצ"ל בה"ג ביום פלוני דהוא כך וכך בירח פלוני דשנת אנ"ך או כמו שהגהתי א' נ"ב עכ"ל שם.

ותמוה מאד לראות את החכמים האלה מנצחים זא"ז בהלכה ולא הרגישו שהזמן הכתוב בהראב"ד מוכח מתוך דברי הראב"ד עצמו שהוא ט"ס ותחת תק"א צ"ל תקי"א ואם כן תחת אלף ונ"ב לשטרות צ"ל אלף ס"ב ונתבטלו הויכוחים.

וכן תחת מה שנאמר בדברי הראב"ד הלוי שם „בשנת ח' לגדולת רב שמואל מזרע אמימר" צ"ל בשנת י"ח ובשנת ח' לגדולת רב שמואל מזרע אמימר לא הי' עדין רב שמואל בר רב מרי ראש מתיבתא כלל כמו שמפורש גם שם בדברי הראב"ד עצמו שכתב „הדור השני רב יעקב מנהר פקוד הי' ראש ישיבה י"ח שנים ומת בשנת ד"א תצ"ג ואחריו רב שמואל מבני בניו של אמימר" וח' שנים לגדולתו הוא ד"א תק"א ואז עדין לא מלך רב שמואל בר רב מרי כי לדעת הראב"ד עצמו מלך ד"א תק"ח והוא כן לדעת כל כותבי הדורות באין שינוי כלל.

והנה בשנת ד"א תקכ"ג כבר נפטר רב יהודאי גאון ובודאי הי' כבר אז זקן במותו כי שנה אחריו מת גם אחיו רב דודאי שהי' גאון בפומבדיתא וידענו מדברי כל הגאונים יחד שאף בימי זקנותם המופלגת הגיעו למשרת ראש מתיבתא שלא בחרו רק „מסביא" (ולפנינו יבואר הדבר) ואיך זה יאמר הרב שי"ר שהר"ש קיירא הי' קודם לרב יהודאי וזה לא יתכן לאמר כי אם שלכל הפחות קדם לו בדור אחד קודם והרי הדבר להיפך שרב יהודאי ידענו שנפטר כבר בשנת ד"א תקכ"ג והר"ש מקיירא לא ידענו מתי נפטר ואם חבר את ההלכות גדולות בשנת ד"א תקי"א לא ידענו שניו אז והלא מאד יכול להיות שהי' אז לא יותר מבימי העמידה ורב יהודאי גאון ידענו בבירור שבשנת ד"א תקי"א הי' כבר בזקנותו ובכל האופנים הלא לא קדם הר"ש קיירא בזמן לרב יהודאי.

ולפי כל זה איך נוכל לאמר כי רב יהודאי גאון בהיותו בהימים ההם ראש המתיבתא בסורא לקח חבור חדש של הר"ש מקיירא אשר זה מקרוב יצא מתחת

יד מחברו וממנו חבר לו חבור אחר והלא יסוד חבור הלכות גדולות עיקרו כולו רק דברי הגמ׳ ואך מעט מאד יש שם חקירות או ביאורי ספיקות חדשות ולקחת ממקום אחר יסוד החבור יוכל לפול רק על תמצית פירוש יסוד דברי הגמרא וקבלת הכרעת ההלכה והגאונים הראשונים ראשי המתיבתות הלא זה הי׳ יסוד ענינם קבלתם דור אחר דור ועל זה נשאלו וזה למדו במתיבתא והנה יבואו לאמר לנו כי נתחלפו כאן הדברים מהיפוך להיפוך רב יהודאי גאון הראש מתיבתא אשר רב שרירא גאון יעיד עליו דהוה מופלג בחכמה לא ידע גם לעת זקנותיה קבלת הגאונים וההכרעות אשר בכל דברי הראשונים ובכל דברי הגאונים הבאים אחריו נראה איך הי׳ אצלם מצויין בקבלותיו ובכל ספרי הפוסקים הראשונים וגם בדברי הגאונים יבוא תמיד שאלו מקמיה דרב יהודא והרוב מהם הכרעת החלכה בכל מקום.

ויבואו לאמר לנו כי בזקנותו וסוף ימיו הוצרך ללמוד כל זה מרב שמעון אשר דבר אין לנו בכל ספרתינו הגדולה שיזכר גם שמו על איזה דבר זולתי כשיוזכר ההלכות גדולות עצמו.

ודברי הראב״ד הלוי נראה ברור שיש שם ט״ס קטן ותחת האמור שם „ומהלכות גדולות קבצן" צ״ל "וההלכות גדולות קבצן".

ומה שהנני תמה איך יתכן לאמר על רב יהודאי גאון שהי׳ מאור עינים ורק תלמידיו כתבו מפיו הוראותיו ופסקיו איך יתכן להאמין שיאָמר עליו „ומהלכות גדולות קבצן" וגם איך יקובץ ספר מספר.

על הר״ש קיירא מדברי רב יהודאי יתכן זה מאד שכבר הערנו שההלכות של רב יהודאי נכתבו ע״י התלמידים בפנים שונים וגם סדרו הלכות פסוקות לפני רב יהודאי גאון עד שיתכן לאמר כדברי רב האי גאון (הובאו לעיל פ״ח) „שהי׳ מאור עינים והסופר טעה" ומתוך כל זה קבץ הר״ש קיירא והוסיף בכמה מקומות גם דברי השאילתות וכל זה קבץ יחד וסלתם בנפה שלו ועל כן יתכן מאד לאמר עליו „וההלכות גדולות קבצן" אבל אם רב שמעון קיירא הי׳ המחבר הראשון והוא לא הי׳ מאור עינים ולא כתבו תלמידיו מפיו ולא סופרים מקרין כי אם הוא עצמו כתב לו חבור שלם הוא ולא שליח והבא אחריו ורוצה להשלים איזה חסרונות בחבור הקודם עליו יאמר והוא השלים חבור פלוני והוסיף עליו אבל לא קבץ.

וביותר כי הנה בידינו היום ההלכות גדולות של הר״ש מקיירא שהרי כפי שהעיד לפנינו המו״ל (בדפוס ווארשא) הרה״ג מהרא״ש טרויב מקיידאן שיגע וחפש ועדותו נאמנה והעיד לאמר „ורואה אני במקומות שהביאו הראשונים בסתם מדברי הלכות גדולות מעט מעט הוא אשר לא נמצאם בזה הספר אשר לפנינו ומאשר יביאו הראשונים ז״ל מדברי הלכות מרב יהודאי גאון ירבו המאמרים אשר לא נמצאם" ואף שמזה לבד אין ראיה לפי שכבר כתבנו שהרבה נתקבל ונתחבר מפי רב יהודאי גם זולת מה שסידרו מפיו הלכות פסוקות או גדולות אבל הנה לפנינו גם מספר המצות שזה לא הוזכר בשום מקום לרב יהודאי כי אם רק להר״ש מקיירא והנה כלל גדול הוא שאצלינו נשארו (מהטובים) הספרים האחרונים אלה אשר היו מוכנים יותר לפני הקורא וכן ראינו בבוא פירש״י נשתקעו פירושי רבינו חננאל ורבנו גרשם וכן בכל שאר חיבורי הראשונים שכאשר נתחבר חבור חדש מעין סגנון של הקודם לו ויותר בשלמות התחילו המעתיקים להעתיק יותר את האחרון כי כן דרשו הדורשים מידם והראשון נשתקע לאט לאט ובראותינו כי בידינו זה של הר״ש מקיירא על כרחך שזה בא אחרון והוא הי׳ יותר שלם על כן הועתק יותר עד שנשאר גם בידינו ובפרוץ מעשי הדפוס הי׳ הוא ביד המדפיסים.

והחכם וויס ירצה להכריע מתוך ראיה אחת דהלכות גדולות שבידינו הוא של רב יהודאי מפני ההיא דתשובות גאונים קדמונים (שהובא לעיל פ״י) שכתב שם רב האי שטעה הר״ש קיירא ולפנינו בהלכות גדולות הוא מתוקן כפי שכתב רב האי לפרש דברי רב יהודאי גאון ולא כטעותו של הר״ש מקיירא, אבל אין זה ראי׳ כלל, שאחרי שרב האי גאון העיד שטעות הוא, נתקן גם בהלכות גדולות שלנו.

וראוי להעיר כי יש מן הראשונים אשר יקראו להלכות גדולות בשם הלכות סתם כמו שהוא על הרוב בספר האשכל והשם הזה הוא שהם קורין גם להלכות של רב אלפס ז״ל ועל כן ימצא לפעמים אשר בהזכירם את ההלכות של הר״ש קיירא אצל הלכות של רב אלפס יכתבו הלכות ראשונות על של הר״ש קיירא כי כן הוא באמת שהחבור הזה הוא כבר התחלת חבור על דרך ההלכות של הרב אלפסי רק שזה של הרב אלפסי הוא כבר בתכלית השלימות כאחרון.

וזה הוא מה שמצאנו לדוגמא בסוכה פ״ב שכתב בעל המאור „מצאתי כתוב בהלכות עד שיאור באל״ף ואנן ל״ג אלא עד שיעור בעי״ן וכו׳ והשיב על זה הרמב״ן במלחמות אמר הכותב אבל כל הגאונים ז״ל גורסים שיאור באל״ף וכן כתוב בהלכות ראשונות לרב שמעון קיירא ובפירושה של ר״ח ובהלכות רב יצחק גאות" והנה קרא להם הלכות ראשונות בנגוד להלכות רב אלפס ז״ל.

וזה הוא גם כן מה שכתב בעל המאור בפ״ב מהלכות שבת בחלקו שם על דברי הרי״ף בדין ציצית של פשתן כו׳ סיים שם בסוף דבריו „וכן נראה מדברי הר״ש קיירא בעל הלכות ראשונות שלא כתב וכו׳.

ועי׳ עוד במס׳ שבת פרק כל הכלים שכתב בעל המאור „כתב הרי״ף ז״ל בהלכות וכו׳ וכתב עליו הרמב״ן אמר הכותב וכו׳ וכן כתב ר׳ שמעון בעל הלכות ראשונות".

ובכל זה הכוונה הלכות ראשונות נגד הלכות הרי״ף ז״ל ועל כן לא נמצא כן במקום אחר לקרוא את ההלכות גדולות בשם ראשונות כי אם כשיוזכר הלכותיו של הרב אלפס או שהכונה כן (טו).

אמנם נראה עוד יותר כי באמת השם „הלכות" לא הי׳ אז שם מיוחד לספר של מחבר מיוחד כי אם נקראו כן כל הספרים מסגנון זה וכמו שיאָמר הרי״ף ז״ל בהלכות או בהלכותיו כן יאמרו הרב ר׳ יצחק גאות בהלכותיו וכמו שיאמר הבעל המאור „מצאתי כתוב בהלכות" וכוונתו על הרי״ף כן יאמר שם הרמב״ן „ובהלכות רב יצחק גאות" ועל כן יש להסתפק אם מראש וראשונה נקרא ההלכות גדולות בשם זה כי מאד יכול להיות כי מראש הי׳ שמו „הלכות" לבד והיתה הכוונה לאמר שבא שם מדברי הגמ׳ עצם הדין בעזיבת השקלא וטריא ובפסק הלכה בכל מחלוקת אמנם אחר זה נתחברו חבורים רבים על סגנון זה אז התחילו לקרוא להראשונות הלכות גדולות או גם „הלכות ראשונות" להורות עליהן ביחוד.

ובר״יף במס׳ שבת פרק חבית „כי אתא רב אושעיא מנהרדעא אייתי מתניתא בידיה זיתים וענבים שריסקן מע״ש ויצאו מעצמן אסורין ור״א ור״ש מתירין ופסק בעל הלכות משמיה דרב צמח בר פלטוי ריש מתיבתא כר״א ור״ש „והנה רב צמח בר רב פלטוי הוא מהגאונים המאוחרים ומלך (לדעת כותבי הדורות) משנת קפ״ג עד ר״א (ד״א תרל״א—תר״ן) ובהלכות גדולות לא הוזכר כלל ואי אפשר שיוזכר שם ועל

הערה (טו). ודברי הרמב״ן ז״ל במלחמות במס׳ שבת פרק כירה שכתב „ובעל הלכות ראשונות ובעל הלכות גדולות אסרו בודאי שהוא ט״ס וצ״ל הלכות פסוקות והלכות גדולות שהרי הרמב״ן בודאי מיחס ההלכות גדולות להר״ש קיירא וכן יכתוב על שמו ההלכות הראשונות כמבואר.

ההלכות גדולות רגיל הר"יף לאמר בפירוש „הלכות גדולות" וכאן בכל המקומות בכולם נאמר הלכות לבד ונראה דכאן הכוונה לחיבור אחר של הלכות שכתב שם בשם רב צמח וכן הוא שם עוד בסוף הפרק „אבל היכא דאית ליה צער וכשמקיא אוכלין שבבטנו מתרפא מותר וכן אמר בעל הלכות משמיה דרב צמח בר פלטוי גאון ז"ל" ואולי שההלכות האלה על מסכת שבת היו שכן הוזכרו עוד ברב אלפס במס' שבת וגם כן על שם רב צמה והוא בפרק כל הכלים על מתניתן דכל הכלים הניטלין בשבת שברהין וכו' כתב שם רב אלפס אמר ר"י אמר שמואל וכו' והלכתא כת"ק ואמר בעל הלכות משמיה דרב צמח גאון דהלכתא כרבי יהודא דקי"ל ר"מ ור"י הלכה כר"י ומסתברא לן הני מילי וכו'" ומפני שכל המקומות האלה כולם על שם רב צמח נראה שההלכות ההם כללו הלכות על שם רב צמח בר פלטוי גאון ז"ל.

## פרק יב.

ואחרי כל הדברים האלה יצא לנו לקיים הכל וגם דברי הראב"ד נכונים והוא שרב יהודאי אשר בשנת ד"א תקכ"א כבר נפטר כבר חבר (נתחבר על פיו) זמן רב קודם זה הלכות פסוקות ואז בערך הזמן ההוא נתחבר גם מרב אחאי גאון ספר השאילתות ואחריהם קם בן זמנם רב שמעון מקיירא וחבר מיסודי דבריהם את ההלכות גדולות על סדר הגמרא כפי הדרך שבחרו אחריו כל מסדרי ההלכות על סדר מסכתות ופרקיהן ויקראו לו הלכות גדולות והוא הביא גם דברי השאילתות בלשונו וגם דברי רב יהודאי מהלכותיו הפסוקות אבל עיקר חבורו של הר"ש מקיירא הוא בנוי על פסקי רב יהודאי וממנו קבצם יחד ועל כן גם איזה מהראשונים (כמו חכמי צרפם ומכללם גם רש"י והרשב"ם) קראו להלכות גדולות שבידינו על שם רב יהודאי מפני שידעו שבעיקרו נתיסד מתוך דבריו והרי גם הפסוקות לא כתב עצמו ורק תלמידיו כתבו מפיו על כן גם מה שקבץ מהלכותיו הר"ש קיירא ז"ל קראו על שם מיסדם רב יהודאי.

ועל כן לא יפלא בעינינו בידענו שחכמי הצרפתים כולם ומכללם בעלי התוס' המיחסים בכל מקום את ההלכות גדולות לרב יהודאי ובכל זה מצאנו להם במס' פסחים (ד' ל'.) בד"ה אמר רבא שכתבו וז"ל וגם רב יהודאי גאון פסק כן דדוקא כחמץ פסק רבא כרב דשאלו מקמיה כל איסורין שבתורה במשהו כרב או בנ"ט כר"י והשיב מדאמר רבא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו במשהו א"כ בהא ניהו הלכה כרב במשהו אבל בשאר איסורין בנ"ט כר"י וכר"ל ועוד אומר ר"ת דלא גרסינן במשהו כרב וכן משמע בה"ג דלא גרים ליה וסבר רבא גם בחמץ כר"י עכ"ל.

וכוונת דברי התוס' לדברי הלכות גדולות שלפנינו שכתוב (פסק) אמר רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור ומדלא קא יהיב שיעורא למילתא למימרא דבמשהו כרב.

והנה מכאן הננו רואים שאין כאן ערבוב בין גדולי הראשונים וכי גם המיחסים בכל מקום את ההלכות גדולות על שם רב יהודאי ידעו היטב דהלכות גדולות שבידינו אף שנתיסד מקובצי רב יהודאי אבל איננו מרב יהודאי ביחוד.

ועל כן כשהננו רואים במרדכי במס' מועד קטן סי' תתס"ב שכתב שם וז"ל כתב בהלכות גדולות היכא דשכיב שכיבא ביו"ט ראשון או ביו"ט שני או בחוה"מ וכו' אבל יומא בתרא שהוא מדרבנן מיסלק סליק למנין ז' אבל אבילות לא נהוג אבל אי וכו' דאתי עשה ודאי וכו' וכ"פ האלפסי ושאר הגאונים אבל ספר הדינין

חולק על סברא זו וגם ר"ת כתב על דברי הלכות גדולות דלא סמכינן אהאי מלתא דרב יהודאי גאון מאור עינים הוה ופעמים שהיו תלמידיו כותבין לפניו משמו אשר לא יצא מפיו ולא עלה על לבו דהא אמרינן פ"ק דכתובות וכו' והשתא לפי דברי ההלכות גדולות אמאי לא אמרינן וכו' ורבינו יהודה מפרי"ש הקשה על דברי הלכות גדולות מההוא דאמרינן פ' השולח וכו' עוד יש להקשות על דברי ה"ג וכו' עכ"ל.

וכוונת ר"ת דשפיר ידע דאין רב יהודאי המחבר של הלכות גדולות ומחברו לא הי' סגי נהור אבל מפני שמחברו קבצו מדברי רב יהודאי ועל כן כאשר טעו תלמידי רב יהודאי בכוונת הדברים אשר שמעו מרב יהודאי וכתבו בספר שלא כמו שאמר להם בא הטעות בבה"ג וכמו שכתב גם רב האי גאון ורב שמעון כצדוייא לא קם אטעמיהון דרב יהודאי ודהנך רבוותא.

וראוי לדעת כי בכל תקפו וגבורתו של רב יהודאי גאון בעצמו בכל זה עמד אצל הראשונים ההלכות גדולות של הר"ש מקיירא במדרגה יותר גבוה מההלכות פסוקות וזה לשתי סיבות פשוטות האחת כי ההלכות גדולות כבר הי' נושא חותם השלימות יותר כי נתחבר אחר ההלכות פסוקות ומהם נקבץ וכבר ראה הר"ש קיירא גם את דברי השאילתות גם כבר נתן להדברים סדר מסודר ומשוכלל ועשאו לחיבור שלם גם עם הקדמה ומנין המצות וזאת שנית כי אתמחי גברא כי הר"ש קיירא עצמו גם הוא הי' אחד מגדולי הדור ההוא ולא הי' כסתם סופר הכותב דברי אחרים כי אם מחבר הבונה יסודו על המקובל ואינו דומה סופרים מקרין ותלמידים כותבים בנוסחאות שונות לגדול הדור המחבר מזה חבור שלם ומביא הדברים כמו שהם שהגהו מדקדק בשמועתו וסופר אותיות ומניחם בבית גנזיו ובפרט בהיות חיבור הלכות גדולות כולל גם הוא פסוקותיו של רב יהודאי ונוכל לאמר על המובא בהלכות גדולות חזי מאן גברא רבא דקא מסהיד עלה מה שאי אפשר לומר על התלמידים והסופרים שכתבו הפסוקות והשאילות ואף שכתב רב האי גאון גם על הר"ש שטעה בדברי רב יהודאי בודאי שזה ימצא למעט מאד.

וזה הוא הטעם מה שנמצא להראשונים לפעמים כי בהביאם יחד את ההלכות גדולות עם הפסוקות יש שיקדימו את ההלכות גדולות והננו רואים בזה דבר מדויק בשערי צדק ח"א ש"ג סי' י"א שהשואלים הזכירו הה"ג והלכותיו של רב יהודאי ורש"ג השיב להם סתם לסמוך על רב יהודאי שהשואלים כתבו בלשון זה „וקשיא לן הא דבהלכות גדולות ובהלכות דמר יהודאי גאון ז"ל כתוב וכו' ורש"ג השיב כן אנו גמרנא כמו שמפורש בהלכות של מר יהודאי גאון" ודלג על ההלכות גדולות המוזכר בדברי השואלים ראשונה ואין זה לחנם ולא נגד הכבוד של הר"ש מקיירא כי אם מפני שרב יהודאי הוא יסוד ההלכה גם אצל הר"ש מקיירא והוא גם הוא עליו סמיך בהלכות גדולות על כן די לו בהזכירו העיקר.

והרב שי"ר בכרם חמד ח"ו (עמוד 236 כתב וז"ל „אמנם מה שראיתי עתה מבורר בס' בה"ג שלפנינו הוא כי מחובר הנהו מהלכות גדולות והלכות פסוקות ואיזה מן הקדמונים היו לפניהם הלכות גדולות בפני עצמם והלכות פסוקות בפני עצמן (עי' יד מלאכי כללי הגאונים אות ד') רק לפנינו הן כבר מחוברות יחד הראשונות הן לר' שמעון קיירא והאחרונות הן לרב יהודאי גאון ותלמידיו ותלמידי תלמידיו ועי"י השם פסוקות נוכל להכירם ממקומות רבים בספר זה שכל מקום שכתוב בצדו „פסק" נלקח מהלכות פסוקות וגם בלשונן נכיר אותן אף במקום שנשמט בגליון מלת פסק כי תמיד הן בלשון ארמית צחה יען מחבריהן גאונים בבליים ודבר

חידוש ראיתי בס' שערי צדק כי כל התשובות של רב יהודאי הן ג"כ בלשון ארמית צחה יותר משאר התשובות של גאונים אחרים וכו' עכ"ל.

והנה כוונתו לאמר שההלכות גדולות שבידינו איננו לא של הר"ש מקיירא ולא של רב יהודאי כי אם רעדאקציאן חדשה על ידי מחבר בלתי נודע אשר עשה משני החיבורים אחד ובללן יחד.

ולא הרגיש שבדבריו אלה כבר עזב את שתי השיטות אשר אחת מהם הלא ברורה ודאי גם מתוך דברי הראב"ד גם מתוך דברי כל יתר הראשונים והוא שרבן יהודה ור"ש קיירא לא חברו כל אחד ספר לעצמו מבלי שראו כלל איש חבורו של חברו ולא השתמש בו כלל זה ודאי אינו ונסתר מכל הדברים והאמת אשר ידענו על דבר שני החיבורים האלה וזה נעלה מכל ספק שאחד מהם חבר חבורו והשני לא לבד שהשתמש בו כי אם עשהו ליסוד חיבורו.

וא"כ זה ודאי שבה"ג שלנו יש שם הלשונות מהר"ש קיירא ולשונו של רב יהודאי גאון והשאלה היא רק מי לקח ממי.

גם עשה כלל מדבר שבהכרח שיהי' כן ואי אפשר שיהי' בענין אחר יסוד החיבור הזה ההלכות גדולות הוא הגמרא ועל כן בהכרח כל מקום שיבוא דברי הגמרא הוא בלשון התלמוד אבל כשיבוא איזה חידוש דין והכרעת הלכה או פירוש בא בלשון הגאונים הנהוג אז.

והאמת בזה הוא דהלכות פסוקות של רב יהודאי הם היו בחבור לעצמם אשר נתחבר לפני רב יהודאי אבל כפי הנראה היו בו רק ההלכות פסוקות כפי קבלותיו והכרעותיו של רב יהודאי ואחריו בא בן דורו הר"ש מקיירא וסידר חיבור שלם בסדר חדש היינו שלקח לו הסדר — שלמדו ממנו הבאים אחריו — לקצר דברי הגמרא ולכתב כסדר לשון הגמרא זה אחר זה רק להניח השקלא והטרי' ולהביא גם ממסכתא אחרת את אשר ימצא שם בגמ' הנוגע למס' זו והלך גם על סדר פרקי הגמ' הכל כמו שעשה רב אלפס אחריו ובתוך חיבורו זה הי' לו ליסוד דברי רב יהודאי גאון בפסוקותיו ועל הרוב הביאן משם בלשונו ממש וכן הביא גם מדברי השאילתות שגם הוא כבר נתחבר אז והי' לפניו.

ולענין הוספות ממאוחרים בודאי שלא נמלט גם החבור הקדמון הזה מזה כמו שלא נמלטו לגמרי מזה כל חיבורי הראשונים עד שהננו רואים דבר פלא לפנינו על פירש"י ז"ל שהוא כבר מהיותר קרובים אלינו נגד הגאונים הראשונים בכל זה כבר בזמן קרוב אליו עוד בימי נכדו הר"י הזקן גם אז כבר באו שם טעותי סופרים על ידי מעתיקים שהכניסו הגליון בפנים כמו שהננו רואים בתוס' יבמות ד' נ"א ע"ב בד"ה אי ביאת ראשון וכו' שכתבו שם „ואר"י שהוא טעות סופר ולא פירשו רש"י מעולם דבעד אחד ודאי אינה נאסרת" וענינים כאלה אי אפשר הי' להשתמר מהם בימי המעתיקים ונשתמרו רק ע"י הערת גדולי הראשונים כמו שכבר ביארנו וגם בבה"ג עלינו לחקור על זה בכל מקום אבל כל זה בנוגע לחשש טעות סופרים ומעתיקים אבל לא כפי מה שעלה על דעת הרב ראפאפארט שבעצם ומבראשונה בא אלינו החבור הזה מורכב מר"ש קיירא ומרב יהודאי גאון ותלמידיו ותלמידי תלמידיו והכותבים דבריהם עוד מאוחרים גם להם כמו שהוא רוצה לאמר שם בלא שום ראיה של כלום ורק מפני שהי' בעיניו חזות הכל כחידוש וכפליאה ויסוד דבריו שם בדבר רב אחונאי תלמידיו של רב יהודאי כבר נתבאר לעיל בפרק ז'.

והכלל שלו „שכל מקום שכתוב בצדו מלת פסק נלקח מהלכות פסוקות וגם בלשונן נכיר אותן כי תמיד הן בלשון ארמית צחה" הכלל הזה ראוי להמיר בכלל

פשוט המובן מעצמו, שכל מקום שהוא מדברי משנה ובריתא וגמרא בא בלשונם או קרוב ללשונם, וכל מקום שהוא חידוש ופירוש נכתב בלשון הגאונים אז, וכל מקום שהוא דין פשוט נכתב במלת פסק אף שאינו מהגאונים, ועי' בסוף הלכות אבל שנאמר שם (פסק) מי שהי' בעלה צלוב עמה בעיר ואשתו צלובה עמו בעיר אביו ואמו צלובין עמו בעיר לא ישרה באותה העיר אלא אם כן היתה עיר גדולה כאנטוכיא ולא ישרה בצד זה אבל ישרה בצד אחר עד מתי אסור עד שיכלה הבשר ממנו ואין הצורה ניכרת בעצמות ע"כ הנה לפנינו פסק ובלשון פשוט הרגיל בברייתא ואינו ארמית צחה כאשר יאמר לנו הרב שי"ר שכן הוא תמיד, והוא באמת ממס' שמחות פ"ב ה"ג.

ועי' עוד בסוף הלכות ברכות בבה"ג תניא ר' מאיר אומר מאה ברכות חייב אדם לבוך בכל יום שנאמר וכו' (פסק) רב חייא בריה דרב אויא בשבתא וביומא טבא דלא מתפלל שמונה עשרה טרח וממלי להו באספרמקי ומגדי.

ועי' סוף הלכות ערובין (פסק) מי שהי' בספינה כשהיא מהלכת בשבת ומבקש לשלשל דלי למלאותו מן הים או להשליך עצמות וקליפין לים יעשה כלי שיש בו ארבעה על ארבעה וישליך לתוכו וימלא.

ועי' עוד בהלכות פסחים (פסק) אמר רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו ובין שלא במינו אסור ומדלא קא יהיב שיעורא למילתא למימרא וכו'.

ובהלכות יום הכפורים (פסק) אמר רבא חולה שאמדוהו בגרוגרת אחת ורצו עשרה בני אדם והביאו לו עשר גרוגרות בבת אחת כולן פטורין ואפי' בזה אחר זה ואפי' קדם והבריא בראשונה.

עוד יאמר לנו הרב שי"ר „ולדוגמא נפלאה איך ניכרו במקום אחד דברי ר"ש קיירא בלשון פשוט ואחריו דברי תלמידי רב יהודאי החולקים על ר"ש בלשון ארמית נקיה הנה הוא בריש הל' אבל מי שבאתה לו שמועה בשבת וכו' ומברכין ברכת אבלים בשבת מידי דהוה אדברים שבצנעא דאמר מר דברים של צנעא נוהג ומי שאין לו מברכין מברך הוא לעצמו אמר מר דברים שבצנעא נוהג מר יהודאי הכין אמר אין מברכין ברכת אבלים בשבת דכיון דקא מברכינן בתלתא או בעשרה לאו דברים שבצנעא הוא ואסור למנהג אבלות בשבת והכי אמור רבנן ע"כ ובגליון נרשם על אמר מר מלת „פסק" ורואים אנו פה מתחלה דברי חכם קדמון והוא ר"ש שמברכים ברכת אבלים בשבת והמאמר בלשון פשוט מי שבאתה לו לא וגברא דאתיא ליה ועליו חולקים תלמידי רב יהודאי ומגידים בשם רבם ההיפך בלשון ארמי הכין אמר וכו' ומקיימים דבריו מרבנן אחרים שאמרו כן ואחרי כל הבירור הזה לא נחוש עוד אם נמצא באיזה מהפוסקים המאוחרים מובא על שם ר' שמעון מהלכותיו פסק שהוא בלשון ארמית נקיה כי קרוב אצלי שלפני המאוחרים הי' כבר הספר הזה מעורב ביחד היינו ה"ג של ר"ש קיירא והלכות פסוקות של תלמידי רב יהודאי וקראו כבר את כלו על שם זה או על שם זה עכ"ל הרב שי"ר.

אבל הרב שי"ר לא עיין בזה כל הצורך כפי הראוי לחוקר כמוהו ובפרט בראי' אשר יקרא אצלה „ואחרי כל הבירור הזה".

והנה הרב שי"ר ירצה לאמר כי אצל המאוחרים מן הראשונים הי' כבר הספר הזה מעורב יחד, אבל אם הי' מעיין בזה הי' רואה ממקום הזה עצמו שאין הדבר כן, והנה ז"ל הטור יו"ד סי' שע"ט ושבת אין אומרין אל אמת וכן כתב רב נטרונאי גאון שאין מברכין ברכת אבלים בשבת כיון שמברכין בתלתא או בעשרה לאו דברים שבצנעא הוא, ובהלכות גדולות כתב שמברכין ברכת אבלים

דהוי דברים שבצנעא דמי שאין לו מברכין מברך הוא לעצמו והרמב"ן כתב ואני אומר בירך ביחיד או בג' אבלים וכו' ומ"מ מדברי כולם נלמד וכו' ע"כ.

והננו רואים מדברי הטור שבהלכות גדולות שלפניו לא היו אצלו הדברים שלפנינו בשם רב יהודאי, כי אם דברי הבה"ג עצמו לבד, והאמור לפנינו בשם רב יהודאי אינו לרב יהודאי כלל, כי אם לרב נטרונאי כמו שהוא בדברי הטור.

רק נתברר לנו שבמקום הזה באה הגה מאוחרת, שנתערבבה ע"י הדפוס לפנים הספר, ותחת רב יהודאי צ"ל רב נטרונאי, שהגיה אחד בגליון ספרו לפסק הלכה, והמדפיסים הראשונים הדפיסו זה בפנים, וכאלה רבות אתם בכל ספרי הראשונים.

ועל כן מה שיסיים שם הרב שי"ר אחר זה מאות ט"ז ואילך ויתחיל ויאמר „כי אמנם יש לדעת זה אשר ספר הלכות פסוקות ומכ"ש ספר הלכות גדולות כמו שהוא היום לפנינו, נאסף מהאחרונים בזמן הרבה (אחר) לרב יהודא „ועד מהרה נדע" לאיזה תלמיד מתלמידי רב יהודאי הי' החלק היותר גדול בפסקי ספר זה, ותלמידי תלמיד זה „ועוד מאוחרים" גם להם „זמן רב" קבצו והוסיפו ומידם נעשה כל החיבור הזה וכו' עכ"ל.

ואחר זה באו שם כל הדברים בדבר רב אחונאי תלמידו של רב יהודאי שכבר נתבאר לעיל בפרק ז' שכל זה אינו ורב חנינאי המוזכר בהלכות גדולות אינו רב אחונאי גאון תלמידו של רב יהודאי כי אם רב חנינאי שהי' גאון בסורא כמאה שנה לפני רב יהודאי והר"ש קיירא ושם הדברים מבוארים.

ואחר כל זה הנני אומר כי אם לא נחפוץ „לדעת עד מהרה" כדברי הרב שי"ר ונהי' מתונים במשפטינו נראה לפנינו ספר שלם של מחבר אחד, ולא ספר של תלמידים ותלמידי תלמידים, ועוד מאוחרים גם להם זמן רב שקבצו והוסיפו ומידם נעשה כל החיבור הזה, ונודע לדעת לשון כל הראשונים יחד בהביאם דברי ההלכות גדולות שהוא על מחבר יחיד, והספר הוא להם למקור גדול, ואם הי' כדברי הרב שי"ר לא הי' להספר ערך כלל, אחרי שהנהו מאנשים בלתי נודעים כלל, תלמידים ותלמידי תלמידים ועוד מאוחרים גם להם זמן רב ואין איש יודע מי היו כל אלה.

ובלא השערות ובלא פלפולים אם רק נשים לב להדברים כמו שהם יתברר לנו באמת שכן הדבר שכל החיבור מראשו לסופו ניתן מרועה אחד.

נשאר לנו לבאר עוד ראיה אחרת שיש שם בדבריו, וז"ל הרב שי"ר שם „ע"י בריש הלכות עדות אמרו משמיה דמר רב יהודאי סהדא דחתים על שטרא וכו' ואקשו רבנן קמיה אלא מעתה כו' ואהדר להו כו' תוב אקשו קמיה רבנן אלא מעתה כו' ואמר להו התם כו' ורבנן בתראי פליגי כו' הנה אנו רואים תלמידי רב יהודאי דנים לפני רבם ותלמידים אחרונים חולקים והכותב כל אלה מאוחר גם לרבנן בתראי עכ"ל.

והנה הרב שי"ר חלק עלינו את הדברים לדורי דורות תלמידים דנים ותלמידים אחרונים חולקים וכותב מאוחר לכולם ויש לתמוה על ראיות כאלה שבאמת אינם לא מורות ולא מכריחות כלום ולדוגמא הנה רבינו חננאל נפטר רק י"ב שנה אחרי רב האי גאון אם כן הי' בן דורו ממש, האם לא הי' יכול רבינו חננאל לכתוב כלשון הזה ממש על רב האי גאון, „ורבנן בתראי פליגי" ואפי' בעוד רב האי חי, על מה שכתב רב האי לפני שלשים או ארבעים שנה לפני זה, האם אם היינו מוצאים לפנינו בדברי רבנו חננאל כלשון הזה על רב האי גאון האם הי' עולה על דעתנו לאמר שאי אפשר שיהי' זה מדברי רבנו חננאל והכי היינו אומרים

שהחיבור נתחבר מתלמידי תלמידי רבנו חננאל, והכותב מאוחר עוד אחריהם, האם לא נמצא כן גם לפנינו ולעינינו כמו בכל דברי בעלי אסיפות בכתבם נגד דברי צונץ גם בעודנו חי על הדברים אשר כתב בספריו כשלשים או ארבעים שנה לפני זה ועמל הוא בעינינו להאריך בזה וכיוצא בזה.

וכן הדבר שרב שמעון מקיירא הי׳ צעיר הרבה מרב יהודאי גאון ומרב אחאי גאון שהשתמש בכל דבריהם בהלכות גדולות ורב יהודאי ידענו שקרוב לזמן ההוא כבר נפטר, ובשנת תקי״א כבר הי׳ זקן בודאי ורב שמעון לא ידענו ממנו כלום, ומאד יכול להיות וכל הדברים מראין כן שהי׳ צעיר הרבה מרב יהודאי אשר כבר היו לו דבריו ודברי השאילתות ליסוד, ועל כן הוא כותב כדברי הכותב על דברי הזקן ממנו הרבה.

אף גם זאת עלינו לבלי להעלים עין מדבר פשוט שאף שכן הדבר כדברי הראב״ד הלוי שהר״ש קיירא כבר חבר ספר הה״ג בשנת תקי״א (שבודאי הי׳ לו להראב״ד מקור מפורש לזה) אבל זה ידענו מדברי כל גדולי המחברים הראשונים שתקנו והוסיפו בחיבוריהם לאחר זמן כמו שידענו מרב אלפס ז״ל וגם מרש״י ז״ל, וראינו לרבנו חננאל שבמס׳ שבת ד׳ קט״ו כתב על רב האי גאון נר ישראל יחיה ויפרה לעד ובמס׳ זו עצמה עוד קודם זה בד׳ ע״ט יכתוב עליו זצ״ל, ובודאי שלא פירש את ד׳ קט״ו קודם ד׳ ע״ט, רק שהוסיף הדברים שם לאחר זמן מרובה, וכן הדבר עם הר״ש קיירא ז״ל בחבורו והדברים פשוטים.

## פרק יג.

### רב אחא משיבחא והשאילתות וזמנם.

ואחרי כל האמור נוכל לברר מתי נתחבר השאילתות ואם נתחבר בהיות רב אחא עוד בבבל או אחרי עלותו לא״י ולצמצם יותר את זמנו של רב אחא עצמו.

הנה כבר נתבאר שרב אחא הובא הרבה בבה״ג בין מדבריו בהשאילתות סתם ובין שמו מפורש גם בדברים לעצמן שאינם בהשאילתות (עי׳ לעיל פרק ח׳) ובתשובות הגאונים זכרון לראשונים שהדפיס החכם המופלא הרכבי שי׳ שם סי׳ שע״ו נאמר „וששאלתם שנים אוחזין בסכין ושוחטין וההוא תורא דאישתחיט בשנים שלשה מקומות וכו׳ דאית פלוגתא בין הלכות גדולות לגאון אחר דבהלכות גדולות פסק דמותר וכו׳ הכין חזינא דמאי דכתב רב שמעון קיירא בהלכות גדולות בהא מלתא ממרא דרב אחא מן שבחא הוא בשאילתות דבהעלותך ובעיא דבעא אית בה פירושא דשמעתא דשאילת היכי דמיא שחיטה בשנים שלשה מקומות והכין אמר ברם וכו׳ אילין מילי דרב אחא מן שבחא וכתבינון רב שמעון בהלכות גדולות וכואתהון סבירא לנא וכו׳ עכ״ל וע״ש בהערות ותקונים.

ומפורש כאן דרב שמעון מקיירא כמו שהעתיק מהפסוקות של רב יהודאי כן העתיק גם דברי השאילתות.

ומעתה אם נצרף לזה דברי רב שרירא גאון הברורים האומר „ובתריה מלך מר רב יוסף דהוה ידוע בכל כותאי שנת אלף וחמשין (ד״א תצ״ט) ובתריה מלך מר רב שמואל בר רב מר שנת אלף ונ״ט (ד״א תק״ח) ובתריה מלך מר רב נטרוי כהנא בן מר רב אמונה ומן בגדד הוה ומן תותירא ברא וביומיה סליק רב אחא משבחא לארץ ישראל דמר רב נטרוי וכו׳ וכד אדברינהו נשיאה עלייהו סליק להתם״.

והנה בדברי רב שרירא יחסר הזמן אשר נפטר רב שמואל בר רב מר ואשר

אז מלך רב נטרוי אמנם בדברי הראב"ד שגם שם נאמר שרב שמואל בר רב מר מלך בשנת ד"א תק"ח הנה בדבריו מפורש יוצא שבשנת ד"א תקי"א הי' עדין חי רב שמואל שכן יאמר שבשנת תקי"א בשנה השלישית לגדולתו נתחבר ההלכות גדולות ע"י הר"ש מקיירא ואם כן רב נטרוי שמלך אחרי רב שמואל לא מלך לכל הפחות לפני שנת ד"א תקי"ב.

אמנם מתוך דברי הראב"ד אפשר לברר עוד יותר הנה אף שגם אצלו תחסר השנה שנפטר רב שמואל ושמלך במקומו רב נטרוי אבל אצלו נאמר „והי' רב נטרוי לראש כ"ג שנה עד שנת תקכ"א" וזה ט"ס שהרי עם הי' עד תקכ"א אם כן י"ג שנה קודם זה יעלה שמלך ד"א תק"ח ואז הלא מלך רב שמואל.

ובסדר החכמים לנייבויער מצאתי גירסא כ"ג שנה וזה הלא ט"ס גם אם הי' אפשר לקיים כפי' מה שהוא לפנינו בדברי הראב"ד דההלכות גדולות נתחבר בשנת תק"א ואפי' אם נפטר רב שמואל תיכף אין שם כי אם עשרים שנה ובפרט שכבר הוכחנו בדברים ברורים שאין בהם נדנוד ספק שבשנת תקי"א הי' עדין רב שמואל חי.

אבל נראה לקיים גירסא זו של כ"ג רק שנייבויער (או הקודם לו) טעה ונקד הקווים בתווך ויצא כ"ג היינו עשרים ושלשה שנים אבל זה טעות וצ"ל כג' שנה והיינו כשלש שנים.

אמנם יש לתקן עוד טעות בדברי הראב"ד במה שיאמר עד שנת „עד שנת ד"א תקכ"א" שהרי אצל רב שרירא נאמר „ובתריה (בתר רב נטרוי) מלך מר רב אברהם כהנא ובתריה מלך מר רב דודאי בר מר רב נחמן בשנת תתרע"ב (ד"א תקכ"א) „והנה כי כן הי' רב דודאי לראש בשנת תקכ"א ובינו ובין רב נטרוי הי' רב אברהם כהנא וגם הוא הי' בודאי איזה משך זמן כי אם לא הוציא שנתו יפרש זה בכל מקום רב שרירא אם בלשון" „ולא האריך" או מספר החדשים ואם כן נראה שרב נטרוי לא האריך בודאי יותר משנת תקי"ט ואחריו בא רב אברהם כהנא ובשנת תקכ"א כבר הי' רב דודאי.

ובהראב"ד בא הטעות מפני שישם נשמט לגמרי רב אברהם (עי' במבוא פ"ד) כהנא וישם נאמר „רב יודאי (דודאי) הי' לראש בשנת מות רב נטרונאי בשנת דתקכ"א" ומזה יצא הטעות אם בגוף הספר או ע"י המעתיקים יעי' במבוא שם.

ואחר כל זה נתבאר לנו הסדר כך שבשנת ד"א תקט"ו נפטר רב שמואל ואז מלך רב נטרוי כג' שנה (שלשה) ונפטר בשנת ד"א תקי"ט ואז מלך רב אברהם כהנא ונפטר בשבת ד"א תקכ"א ומלך רב דודאי.

ואחרי שכן הנה נתברר לנו מתוך כל זה שני דברים האחת שלפני שנת ד"א תקט"ו לא עלה רב אחאי לא"י וזאת שנית כי חיבורו השאילתות חיבר עוד בהיותו בבבל היינו עוד הרבה שנים לפני עלותו לא"י שהרי בשנת ד"א תקי"א שנתחבר ההלכות גדולות כבר הי' ספר השאילתות לפניו אם כן נתחבר עוד קודם זה.

וכל מה שכתבנו בתקון דברי הראב"ד אינם כי אם לתקן דבריו הצריכים תקון בהזמן ולצמצם יותר את השנים אבל גם בלא כל זה מבואר הדבר כי לא הלך רב אחא מבבל לארץ ישראל לפני שנת ד"א תקי"ב שהרי זה ברור באין ספק שבשנת ד"א תקי"א הי' עדין חי רב שמואל בר מרי ורב אחאי הלך אחר פטירתו כשנתמנה במקומו רב נטרוי שמעיה וקודם זה כבר חבר ספרו השאילתות שהרי הה"ג הוא נתחבר בשנת ד"א תקי"א וכבר יביאו אם כן יוצא ברור שנתחבר השאילתות בבבל בעוד שישב רב אחא בפומבדיתא.

והחכם וויים יאמר לו בלי שום חקירה בדו"ד (ח"ד עמוד 25) לאמר „המקום

והזמן אשר בהם חבר ספרו לא נודע לנו וכו' ובלי ספק חברו אחרי אשר כבר נדחה מהגאונות וכהיות מושבו בארץ ישראל וכו' ואולם ככר בדור אחריו או גם בדורו הי' השאילתות למעין נאמן אשר ממנו שאבו הוראות ופסקים כי כאשר נראה הלאה מזה העתיק ממנו בעל הלכות גדולות" עכ"ל וויים.

ואנוכי לא אדע איך אפשר לאיש לסתור את עצמו באופן כזה בנשימה אחת הלא דעתו בהחלט (שם עמוד 32) „כי אחד מן החכמים אשר בא ממצרים ורב שמעון מקיירא שמו חבר ספר הלכות גדולות וזמן חבורו הי' בשנת ארבעת אלפים תק"א" ואם כן כיון שהה"ג העתיק מהשאילתות כמו שיאמר כן בעצמו על כרחך שנתחבר השאילתות לפני זה היינו לפני שנת ד"א תק"א והרי זה ידוע לכל שלא עלה רב אחא לא"י לפני מעשה זו שהי' רב נטרוי לגאון וכמו שהכיא זה בעצמו (שם 23) והוא דבר שאין בו ספק כלל וזה הי' בהכרח לא קודם ד"א תקי"ב והנה יאמר לנו בזה „ובלי ספק חברו אחרי אשר נדחה מהגאונות (היינו אחר תקי"ב) וכהיות מושבו בארץ ישראל (למרות עיני הגאונים ע"ש בדבריו) וכו' וכי כאשר נראה הלאה מזה העתיק ממנו בעל הלכות גדולות" שחיבר ספרו בשנת ד"א תק"א ויש להשתומם על דרכים כאלה בכל המשך חקירותיו והכל בדרך החלט „ובלי ספק".

## פרק יד.

### שלמה בר חסדאי

כדי והגון הוא לכך הנשיא הזה שלמה בר חסדאי לקבוע לו מקום בספר דברי הימים כי אף שפעולותיהן של כל נשיאי הגולה היו על הרוב לשעתן ולא שמענו מהם פעולה טובה וניכרת פעולה להועיל באמת לבני עמם הנה יבדל מהם שלמה בר חסדאי.

וראשונה ראוי לבאר כי הי' גם הוא עצמו תלמיד חכם ובתשובת הגאונים זכרון לראשונים סי' קפ"ג נאמר „הכין חזינא דהדא מילתא דרב נחמן דקאמר בגיטין (ד' ל"ב ע"ב) שנים נמי בית דין איקרו קא חלפי ביני רבנן במתיבתא מכמה דורות וקאמרי רבנן וכו' ואמרי דבימי שלמה בן חסדיא ראש גלותא ביומי מר רב שמואל גאון גם אמירא בשבתא דריגלא קמי ראש גלותא ופסק כרב נחמן דהשולח לסיועיה דשמואל דאמר שנים שדנו דיניהם דין אלא שנקראים ב"ד חצוף ואהדרוהו ואמרו ליה דרב נחמן דואלו מציאות טפי דיקא ודמיא להא מילתא ואיפסיקא כר' אבהו קמי תרתין מתיבאתא עד כאן.

ומהלשונות ואהדרוהו ואמרו ליה משמע בהדיא דופסק כרב נחמן היינו שהוא פסק הדין כן ובטעמא דדינא.

וכן מצאנו לו עוד יותר בס' הפרדס בסי' ר"פ וז"ל כך אמר מר רב יהודאי גאון זכר אדונינו לברכה על שלמה ריש גלותא בשביל החיה שקיטע הלכה תשב ז' לזכר כנדה ואח"כ תשב ז' נקיים וכן לנקבה תשב י"ד כנדה ואח"כ תשב ז' נקיים ואמר רבינו ז"ל לא כי אלא יולדת כנדה עד שיפסוק הדם ממנה אחר תספור ז' נקיים וכן אמר ריש כלה וריש מתיבתא".

ומהדברים האלה יש ללמוד שדברי רב יהודאי אלה נאמרו מפיו עוד קודם שהי' ראש מתיבתא על כן יאמר אצל מי שרשם ראשונה הדברים האלה בשם רב יהודאי לאמר וכן אמר ריש כלה וריש מתיבתא ונקיט ריש כלה לפני ראש מתיבתא כי כבר כתבנו השערתינו כי משרת ריש כלה היתה שם בבית רבינו

שבבבל ביחוד ולא בהמתיבתות לבד ועל כן בעו קמי ריש כלה בכלה רבתא דהיינו כשהתאספו יחד שתי המתיבתות שאז הי׳ הוא לריש כלה ויכול להיות כי ראש מתיבתא הכונה על המתיבתא השניה אבל אין הלשון משמע כן.

על כל פנים הננו רואים לפנינו שדרש בהלכות העמוקות ואם כי הראשי כלה וראשי מתיבתא העמידוהו בזה על הדין ועל האמת.

וגם בזה הננו רואים עניני הדרשות ביומי דכלה ככל אשר כבר נגענו בזה לעיל פרק ז׳.

ועל כן הננו מבינים זריזותו של ראש הגולה הזה לטובת הישיבות עד ששקד לטובת ישיבת סורא והביא משם ראשונה את מר רב שמואל ואחר זה את מר רב יהודאי.

והוא הי׳ ראש הגולה משך זמן גדול כי את מר רב שמואל הביא לשם בשנת ד״א תצ״ג ואת רב יהודאי בשנת תקי״ט.

אמנם במקום גדולתו שם הננו מוצאים גם נגד זה את אשר עשה נגד רב אחא משבחא כי הוא הי׳ הראש גולה אשר מנע את רב אחא מהיות ראש מתיבתא בפומבדיתא והושיב שם את רב נטרוי ועל כן עזב רב אחא מקומו וילך לא״י ואולי מאת ד׳ היתה זאת לחזק שם את ידי עושי המלאכה בתורת ד׳ טרם באו לשם הקראים בימי ענן ושאול לזרע זרע שקר ולא הצליחו במעשיהם.

## פרק טו.

### ענין הישיבות בכלל.

במקום הזה אשר הננו כבר בתוקף עוז תקופת הגאונים והארת תורתם הנה לא למותר יהי׳ לדבר בזה ולבאר ענין המתיבתות בימים ההם ופעולתן מה הי׳ ומפני שהחוקרים החדשים הלכו בזה בדרך למרחוק ובעשותם מדחה נטו מני אורח ותהי׳ להם חזות הכל כספר החתום והדברים נשתנו מן הקצה אל הקצה ופניהם לא הי׳ להם עוד, על כן ההכרח לבאר הדבר לדעת איך היו הדברים שם.

אצל רב יהודאי גאון ישאל החכם וויס ויאמר „רב יהודאי גאון כפי הנראה כבר הי׳ מאור עינים בעת אשר נעשה ראש ישיבה ומאד נתמה כי לא הי׳ איש מדבר נגד בחירתו הלא היתה נגד פשט התלמוד והלכותיו כי לפי שורת הדין סומא בשתי עיניו פסול לדון אף כי להיות ראש הסנהדרין והישיבה הלא מראש בקשה להדמות לסנהדרין גדולה וקטנה שבימי קדם בארץ ישראל כאשר אנו רואים ממה שקבעו מספר שבעים ושלשים" עכ״ל של וויס (טז).

ודברי וויס אלה מיוסדים על דברי החכם גרעטץ אשר האריך מאד בזה ויאמר לנו שכל דבריו מפורש בדברי ר׳ נתן הבבלי וראוי לבאר אם כן הדבר.

וז״ל גרעטץ בח״ג עמוד 137 „על יד שני ראשי המתיבתות נמצא סוד „חברים (Colegium) והי׳ נחלק לשתי מדרוגות — עליונה ותחתונה — השני „לראש מתיבתא הוא הדיינא די בבא הוא ראש השופטים או אב ב״ד ונחשב לסגן

---

הערה (טז). כל ימינו גדלנו אצל ד׳ אמות של הלכה ולא שמענו שסנהדרי קטנה היתה של שלשים וכסבורים היינו שהיא של כ״ג כמו שהוא מפורש במשנתינו בראש מסכת סנהדרין עד שבא החכם וויס והושיט לנו בקנה וישמיעונו דבר חדש שסנהדרי קטנה היא של שלשים אבל וויס מצא כן בדברי החכם גרעטץ וזה הי׳ די לפניו וגרעטץ כך עלה במחשבה לפניו.

„ראש הישיבה למטה מהם היו שבעה „ראשי כלה" „ושלשה חברים" והם היו עיקר „החברים היועצים אנשי הסוד (Senat) להישיבה של מעלה אחריהם נמצא סוד „חברים ממאה איש בשתי מחלוקת המחלוקה הראשית משבעים איש לזכר הסנהדרין „הגדולה בלשכת הגזית והם היו סרים למשמעת שבעת ראשי הכלה והמחלוקה „שלמטה הימנו היתה „משלשים איש כעין הסנהדרין הקטנה" חברי הסנהדרין הגדולה „היו כולם סמוכים ונקראו אלופים (Magistri) אך השלשים לא היו סמוכים וכו' „ולא ארכה העת ותתמעט דמותו הראשונה דמות ישיבה לעסק התורה בדבוק „חברים" „ויהי לאסיפת עם קרואי מועד — פארלאמענט — לאמר ועד מחוקקים „ומתקנים תקנות כלליות וחורץ כל משפט וכל חק לישראל — פארלאמענט הנכנס „לישיבה שתי פעמים בשנה וכו' אז בימי האמוראים כאשר התלמוד לא נסדר ולא „נחתם וכו' לא כן בתקופת הגאונים אז הי' ראש הישיבה יותר לראש סוד חבר „— מחוקקים ראש מושב זקנים (סענאט) — זקני ההוראה — מאשר למורה מבין, „את תלמידיו וכו'" עכ"ל גרעטץ.

וכל דבריו אלה ישא רוח ולבד שהדבר בטל וטעה בהמקור כמו שיבואר ולא רצה לדעת את הכתוב שם הנה לבד זה הדבר מוכחש מזה עצמו שכל ימי הגאונים לא נחקקו ולא נתקנו תקנות כלל ובכל משך הזמן הגדול ההוא דהיינו תקופת זמן הגאונים המשתרע מן ד"א שמ"ט עד ד"א תשצ"ח לא נתקנו מהם תקנות כוללות כי אם שתים האחת היא תקנת מורדת והשניה היא לגבות ממטלטלין ועל זה נדבר עוד להלן שאין כאן שום דבר חדש כי אם שלפי מעמדם הי' הדין כן.

אף גם זאת כי בשתי התקנות האלה נתאספו יחד ראש מתיבתת סורא עם ראש מתיבתת פומבדיתא וכמו שביארנו כבר בפ"ד שכן הי' בתקנת מורדת אשר היתה עוד בראשית ימי הגאונים וכן יבואר לפנינו שכן הי' גם בתקנת מטלטלין והוא מפורש בדברי רב שרירא אצל גאוני סורא שם ויאמר „ובתריה מר רב ביבי הלוי בר מר רבא מנהר פקוד והוא הי' עם מר רב הונא מר הלוי ועם מר רב מנשה גאוני פומבדיתא למגבה לכתובה ובעל חוב ממטלטלי" וגם אין זה צריך ראיה כלל שאחת משתי הישיבות שהיו שוין בתואר ובקומה לא תקנו תקנות כוללות בלא הסכמת השניה ומבואר מזה עצמו שכל מתיבתא כשהיא לעצמה לא יכלה להיות לפארלאמענט לישראל ולעדת מחוקקים.

ואם מצאנו שעל השאלות שנשאלו מהמתיבתא הושיבו במעמד כולם ולא הגאון הראש מתיבתא בחדרו לעצמו זה הי' ממדתם הגדולה להתישב יחד ולבלי להיות גם לבו בהוראה כדן יחידי כי אם הוצעו השאלות במתיבתא ואחרי השקלא וטרי' יחד צוה ראש מתיבתא לסופרי הדיינים להשיב כך וכך כפי שעלה הסכמת כל המתיבתא יחד ולקמן פרק יבואר יותר.

אבל ידוע כי השאלות והתשובות ההם גם הם לא היו תקנות וחוקים הרבה מהן היו פשוט להבינם סוגית הגמרא הרבה מהם הי' להורות להם הכרעת ההלכה מתוך הגמרא אם שלא מצאו הכרעת ההלכה בספר או שמצאו השואלים מחלוקת בין הגאונים הרבה והרבה מהם הוא מה שהציע השואל ספקותיו על מעשה שבאה לידו וגם על שאלות כאלה להלכה למעשה לא השיבו ח"ו כפארלאמענט וכעדת מחוקקים כי אם ביארו לפני השואל את מקור ההלכה ולפי העולה מסוגיית הגמ' ומאיזה טעם דנו הכל כמו שיעשה גם היום כל גדול הדור הנשאל בדבר הלכה.

ועל כן אך לחנם יתמה החכם וייס איך נתמנה רב יהודאי גאון לראש

הסנהדרין והוא הי' מאור עינים כי לא לראש הסנהדרין הדנים למעשה בין איש לאיש וריבות הבא לפניהם (דמקשינן ריבים לנגעים וסומא פסול) נתמנה רב יהודאי גאון כי אם לראש מתיבתא להרביץ תורה בישראל וכמו שנתמנה רב יוסף בפומבדיתא לראש מתיבתא אף שהי' מאור עינים וכמו שהי' רב ששת ראש מתיבתא בשלהי אף שהי' מאור עינים כן הי' גם רב יהודאי גאון גם הוא ראש מתיבתא בסורא לפי שסדר המתיבתא בימי הגאונים היתה ממש כמו בימי האמוראים.

ומה זו סמיכה שנתן להם גרעטץ שהשבעים הי' סמוכים והשלשים לא היו סמוכים הנה ידוע לכל בר בי רב שאין סמיכה בבבל אפי' בזמן הגמ' עי' סוגיין דב"ק ד' פ"ד וסנהדרין י"ג והוא דבר ידוע לכל ומה שבא בדברי הגאונים לשון סמוכים היינו הכונה דאסתמיך למשרתו להתתמנות שמנוהו כמו ואסתמיך לגאון אצל רב שרירא וכן כזאת הרבה אבל אין זה ענין לסמיכה לאמר שיהי' זה דבר לעצמו שאם יסתלק מהתמנותו יהי' לו דין חכם סמוך או שום חשיבות של סמיכה נגד חכם אחר ואיך יתכן לאמר „שהשבעים היו סמוכים והשלשים לא נסמכו" ממה נפשך אם הי' כאן פקידה של סנהדרין גדולה וקטנה חלא ממילא בזה עצמו נסמכו למשרתם אלה כאלה אבל טעות גמור הוא זה שלא הי' כאן לא סנהדרין ולא סמוכים וכמו שיבואר לפנינו בדברים ברורים ענינם של המתיבתות.

ואם כי כן הדבר שהישיבה הי' לה סדר וכמו שנביא לפנינו דברי ר' נתן הבבלי אבל הסדר הזה הוא ענין אחר לגמרי, דהיינו שהמתיבתות ההם, גם בימי הגמרא, וגם בימי הגאונים, לא היו כמו בתי הישיבות שלנו שרק תלמידים יבואו שם אבל המתיבתות בזמן הגמרא עד סוף ימי הגאונים כללו יחד גם לבד התלמידים גם את כל חכמי הדור אשר באו שם גם הם בעיתים הקבועים ובזמן שהי' שם שתי מתיבתות הי' מהם מי שנחשב למתיבתא זו ומהם מי שנחשב למתיבתא זו (ויבואר כל זה באורך בחלק שלפני זה ועי' לעיל פ"ח) והיו זמנים קבועים שהיו מתאספים שם כולם יחד ולדוגמא עי' במס' קדושין (ד' כ"ה א') סבי דנזוניא לא אתו לפירקיה דרב חסדא א"ל לרב המנונא זיל צנעינהו אזל אמר להו מאי טעמא לא אתו רבנן לפירקא אמרו ליה אמאי ניתי דבעינן מיניה מילתא ולא פשט לן אמר להו מי בעיתו מנאי מלתא מידי ולא פשיטנא וכו בעו מיניה וכו' אתא לקמיה דרב חסדא א"ל וכו.

ורב המנונא עצמו, שישב לפני רב חסדא במתיבתא אמרינן במס' עירובין ד' ס"ג א"ל רב אשי (לרבינא) מאי טעמא עבד מר הכי א"ל והא רב המנונא אורי בחרתא דארגז בשניה דרב הסדא א"ל לאו אורי אתמר א"ל אתמר אורי ואתמר לא אורי בשני דרב הונא רביה לא אורי בשני דרב חסדא דלמיד חבר דרב חסדא הוה אורי וכל הלשונות של תלמיד חבר מבואר לנו במקומו שהכונה (על הרוב ע"ש) שהי' חברו, רק בהיות רב חסדא האחד לראש מתיבתא הנה הי' מסדר הישיבה אשר החכמים הגדולים שישבו שם לפניו נחשבו בסדר הישיבה כל אחד לתלמיד חבר להראש מתיבתא ובמקום הזה עצמו ראינו בקדושין שם שרב המנונא השיב להם מי בעיתו מנאי מלתא מידי ולא פשיטנא לכו שכונתו לאמר שיכולים הם שם בבואם להמתיבתא לשאול גם ממנו וגם הוא ישיב להם ויבואר כ"ז במקומו.

ועל כן הי' שם בהמתיבתא מקומות מושב התלמידים לבדם ומושב החכמים שכל תלמודם בידם לבדם שאין זה כבודם של החכמים הזקנים האלה שיהי' מושבם בין התלמידים שהרבה מהם היו מראשי גדולי הדור וכן גם הי' להם עוד בימי הגמרא ראשי כלי ורב נחמן בר יצחק הי' ריש כלי אצל רבא (עי' ב"ב ד' כ"ב א')

ודב אבהו הי׳ ריש כלי אצל רפרם השני (חולין מ״ט א׳) והלשון שם „אבא מרישי כלי דרפרם הוי״ מורה שהיו שם עוד ראשי כלי והוא הי׳ אחד מהם.

ואחרי כל זה נראה נא את לשון הכותב בשם ר׳ נתן הבבלי הוא יאמר שם „וזה סדר ישיבתם ראש ישיבה יושב ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת דרא קמא „ופניהם אל פני ראש ישיבה והעשרה שיושבין לפניו מהם שבעה ראשי כלות וג׳ „חברים ולמה נקראו שמם ראשי כלות שכל אחד מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין והם הנקראין „אלופים״ וכך הי׳ מנהגם אם נפטר אחד מראשי כלות ויש לו בן הממלא את מקומו יורש מקום אביו ויושב בו ואפי׳ הי׳ קטן בשנים וכן מן החברים כשיפטר אחד מהם אם הי׳ בנו ממלא את מקומו יושב בו ואין אחד דולג על מפתן חברו ואם אינו ממלא מקום אבותיו והוא ראוי לישב באחת משבעה דרי יושב בה ואם אינו ראוי לישב עם בני בי רב ועם שאר התלמידים שהם כד׳ מאות איש והע׳ סנהדרין שהם ז׳ שורות שורה ראשונה יושבת כמו שזכרנו ואחריהם עשרה „עד ז׳ שורות ופני כולם אל פני ראש ישיבה וכל התלמידים יושבים אחריהן ואין „אחד מהם מכיר את מקומו ואין אחד מהם במקום חברו ואם יהי׳ אחד מהם מן „הז׳ שורות גדול בחכמה מן האחר אין מושיבין אותו במקומו מפני שלא ירשה „מאביו אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו מפני חכמתו״.

העתקנו כל הלשון הזה מפני שבנו על זה מגדל בשמים באופנים שונים כמו שיבואר לנו כל דבר לעצמו ויאמר עוד גרעטץ כאן „שהננו רואים בזה סוד— חברים (Colegium) בצורה מופלאת וצביון משונה במדרוגות חבריו ומחלוקותיו״ „ותתמעט דמותו הראשונה דמות ישיבה לעסק התורה בדבוק חברים ויהי׳ לאסיפת עם קרואי מועד — פארלאמענט — וכי בתקופת הגאונים הי׳ ראש הישיבה יותר לראש סוד — חבר מחוקקים ראש מושב זקנים (סענאט) —זקני ההוראה—מאשר למורה מבין את תלמידיו״ ומזה יצא להם עוד טעותים יותר גדולים (כאשר יבואר בפרק הבא) הנה להרים את המסך ולהאיר את המפליה אשר יביאו הדברים האלה על מעשי הימים ההם כדי והגון הי׳ להעתיק גם לשון יותר ארוך ולאמר להם ומטונך איה יש כאן אף שמץ מכל דבריך.

הלא מפורש בדברי הכותב הזה שלבד הז׳ שורות האלה היו שם בני רב ושאר תלמידים שהם (השאר תלמידים) כארבע מאות איש ואם כי להחכמים הזקנים „האלופים״ גדולי הדור נעשו שבעה שורות לבדם. והם ישבו ראשונה קודם התלמידים, האם אפשר לעשות סדר אחר במתיבתא הכוללת יחד לבד התלמידים גם את זקני וחכמי הדור, ואם בבואם לעשות כן בהכרח על פי סדר הישיבה בחרו בסדר של שבעה שורות אין ספק שהי׳ כן מימי האמוראים והי׳ כן בודאי מאז יסדו כן רב ושמואל את בתי המתיבתות שנתיסדו מתחלה על פי סדר המתיבתות בארץ ישראל שיכללו יחד לבד התלמידים גם את גדולי הדור לברר לשמוע ולהשמיע על כן בודאי עשו גם בזה כמו שהי׳ בארץ ישראל שגדולי החכמים היו להם שורות לעצמם והיו שם שבעה דרי קודם ישיבת התלמידים עבור גדולי החכמים שישבו לפניהם.

והוא מפורש במס׳ בבא קמא ד׳ קי״ז במעשה דרב כהנא עם ר׳ יוחנן דריש לקיש אמר לר׳ יוחנן ארי עלה מבבל לעיין מר „במתיבתא דלמחר״ למחר אותבוהו בדרא קמא קמיה דר׳ יוחנן אמר שמעתתא ולא אקשי שמעתתא ולא אקשי אנחתיה אחורי שבע דרי.

ורש״י ז״ל פי׳ שם בדרא קמא שבע שורות תלמידים יושבים לפניו זו

לפנים מזו אבל דבריו ז"ל תמוהים דנראה ברור דהכונה דבתחלה כשאמרו ליה ארי עלה מבבל אותבוהו בין גדולי החכמים שישבו לפניו שהם היו יושבים בהשבע דרי הראשונים כמו ריש לקיש ור' אלעזר ור' אמי ור' אסי ור' חייא בר אבא ועוד ודומיהם ואותבוהו בדרא קמא מהשבע דרא אמנם אחר זה כשראה ר' יוחנן דלא מקשי מידי הושיבוהו בין התלמידים והיינו אחורי הני שבע דרי שמשם ואילך היו יושבים התלמידים והיינו מאי דאמרינן „אנהתיה אחורי שבע דרי".

ור' יוחנן אמר על עצמו בחולין (ד' קל"ה) דכירנא כד הוה יתיבנא אחרי י"ז שורות אחוריה דרב קמיה דרבי וכו' ע"ש.

ועי' עוד במס' מגילה כ"ח ע"ב דאמרינן ריש לקיש ספדוה לההוא צורבא מרבנן דשכיח בארעא דישראל דהוי תני הלכתא בעשרים וארבע שורתא אמר וי חסרא ארעא דישראל גברא רבא, והנה ראינו שגם צורבא מרבנן שלא נתפרש שמו תני בכ"ד שורות של תלמידים אף כי ר' יוחנן אשר נהרו אליו תלמידים מאפסי ארץ.

וכן הי' גם בבבל בימי האמוראים וזה הוא דאמרינן במקומות הרבה כמו בע"ז (ד' ו' ב') יתיב רב יוסף אחורי דר' אבא ויתיב ר' אבא קמיה דרב הונא ויתיב וקאמר הילכתא כר' יהושע בן קרחא וכו' אהדרינהו רב יוסף לאפיה וכו' ורב הונא משום וכו' ורב יוסף וכו' וראינו שרב יוסף שהי' אז כבר מגדולי הדור וחלק עם רב הונא בפניו ואהדרינו לאפיה ישב שם אחורי דר' אבא ור' אבא קמיה דרב הונא ובמס' עירובין מ"ג: יתיב רב נחמן ב"י אחורי דרבא ויתיב רבא קמיה דרב נחמן וכן במס' חולין (ד' קי"א ב') יתיב רב כהנא אחוריה דרב יהודה ויתיב רב יהודה קמיה דרב הונא (עי' מבוא פ"ג).

ולא יפלא בעינינו מאומה אם התלמידים היו קוראים את השורות האלה של גדולי חכמי הישיבה בשם מושב הסנהדרין בדרך כבוד וגם הכותב הזה שמש בתואר הכבוד הזה שאינו לא מעלה ולא מוריד ומעולם לא כוונו לזה לענין סנהדרין רק למושב החכמים וגדולים ונמשך כך דור אחר דור כן הי' סדר המתיבתא בטברי' אצל ר' יוחנן אף שגם הישיבה ההיא היתה רק לתורה ולתעודה ככל תורת המתיבתות שהיו בבבל אצל רב ושמואל כן הי' אצל רב ושמואל ואחריהם דור אחר דור וכן נמשך הדבר גם בימי הגאונים.

ואף שלא היתה שום סמיכה בבבל וכל חכם כשהוא לעצמו הרי לא הי' סמוך כי מראשית כזאת אין סמיכה בבבל אבל בנוגע להישיבה הנה זה עצמו שנתמנה זה לגאון ראש מתיבתא הי' נקרא ואסתמיך פלוני לגאון וזה עצמו שקבעו לזה מושבו והוציאוהו גם מכלל התלמידים גם מכלל שאר בני בי רב (כמו שיבואר) זה הי' נקרא ואסתמיך לאלוף וכל אלה שהיו כבר חכמים גמורים וישבו לבדם בהשבע דרי ששם ישבו גם הראשי כלה בדרא קמא אלה נבדלו בשם הכבוד אלופים וזה עצמו שנקראו בן היינו דאסתמכו לאלופים כי הלא בודאי לא מעצמו בא כל אחד לשבת שם כי אם הי' זה בהסכם ועד הישיבה עם ראש מתיבתא וזה עצמו הוא אשר יש לקרוא להם חכמים סמוכים היינו חכמים מוסכים המשמשים בישיבה בתורת עוזרי הבנין לברר ההלכה וספיקות והשאלות הבאות אבל לא בתורת תלמידים.

והי' שם גם שאר „בני בי רב" שלא היו מכלל התלמידים אבל עד הכמים לא באו ולא ישבו בשבע דרי ולא היו אלופים.

ונביא בזה גם דברי המקום השני והוא לשון רב עמרם גאון בתשובתו (תשה"ג דפוס ליק) לחכמי ברצלונא אשר זה לשונו עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא

מחסיא לכל רבנן ותלמידיהם ושאר אחינו בית ישראל הדרים במדינת ברצלונא יקרים ונכבדים ואהובים לפנינו קבלו שלום ממני וממר רב צמח דיינא די בבא ומן רישי כלה ומן כל „החכמים הסמוכים" שהם „במקום" סנהדרין גדולה ומן בני קיומי (בני בי רב שמהם נתקבלו אחר זה בדרי של האלופים ועל כן קראם בני קיומי) שהם במקום סנהדרי קטנה ומשאר חכמים ותנאים (עי׳ סבוראי פ״ג בהערה) ותלמידי חכמים שבישיבה כלה השאלות ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו כשיושבים לפנינו אב״ד ואלופים וחכמים וכל תלמידים".

זה הוא כל הלשון מרב עמרם והלשון הנאמר מר׳ נתן הבבלי כבר הועתק כלו ועל דברים פשוטים כאלה שנאמרו רק לתומן לאמר על החכמים היושבים בשבע דרי בדרך כבוד שהם במקום סנהדרי גדולה ואשר למטה מהם שגם הם לא היו בכלל תלמידים יאמר בדרך כבוד שהנם במקום סנהדרי קטנה, שכל אחד יכיר שהדברים נאמרו רק בדרך כבוד כמו הלשון „משה שפיר קאמרת" וכמו שנפלסל גם אנחנו היום לכתוב „מופלא שבסנהדרין" על גדול הדור והנה הלשונות האלה יצאו פתאום להעיד שהגאונים לא היו מורי התורה, כמו האמוראים ראשי המתיבתות ושהמתיבתות לא היו מקום שמגדלין שם תורה וכי היו הגאונים ראשים לסוד מחוקקים, לפארלאמענט וסענאט.

ועי׳ בתשובת הגאונים זכרון לראשונים סי׳ מ״ח שכתוב שם בראש התשובה כלשון הזה" שאלות מר רב צלח בריה דמר רב בהלול סנהדרא רבא ורבנן דעימיה מן קירואן דמערבא נפק לקדמנא" והאם היו גם השואלים האלה עדת מחוקקים פארלאמענטארין וסאנאטארען הלא פשוט שהיו רק רבנן ותלמידיהם עוסקים בתורה שם בעיר קירואן באפריקא, ובדרך כבוד יתאר להם כן.

אמנם כי הטעות הזה הביאם לטעות עוד טעות יותר גדול, והטעות ההוא יעבור כל חק, ומהפך משורש כל דברי הימים ההם אשר שמענו ונודעם.

## פרק טז.

## התלמידים בכלל והתרביצא בפרט.

דן אנוכי אותם לכף זכות כי על כן טעו וכתבו דברים זרים ומוזרים לגמרי על דבר המתיבתות מפני שטעו טעות יותר גדול בכל הנוגע להתלמידים בכלל ובנוגע להשם תרביצא בפרט ואף שאי אפשר לצייר איך יש שם מקום לטעות ואיך בא גרעטץ לכלל טעות כזה אבל כן הדבר שטעה שם טעות גדול ועל כן הוציאו יחד משפט מעוקל לגמרי.

החכם גרעטץ עלה בדעתו כי לא הושגח כלל מה למדו התלמידים ובאיזה מס׳ עסקו ולא לבד זאת כי אם שלא הי׳ להם רשות אפי׳ לכנוס בבית המתיבתות וידמה שכן כתוב מפורש בדברי ר׳ נתן ועל כן הלא רק נקראו תלמידים אבל לא למדו שם כלל וכאשר הוקשה לו לגרעטץ לפי דבריו אלה אם כן מה היו המתיבתות משמשות הלך לנוע אל הפארלאמענטען שבאיירופא וירא שם חבר מחוקקים ויאמר הנה כי כן זה הי׳ גם ענין מתיבתות סורא ופומבדיתא ואחרי אשר מעולם לא נשמע כי בפארלאמענט שבאיירופא ילמדו עם תלמידים על כן יאמר שם לאמר „במדה הזאת אשר הישיבה בסורא ופומבדיתא קבלו תבנית בית מועצות הדת „(סינאד) הנכנס לישיבה לפרקים ידועים בשנה התגברה פעולתן התורנית — המעשית „על דרישת התורה (באותיות מפוזרות אצל גרעטץ) והגיונה המדעי עוד מעט ותהי

כל עבודת חֶבֶר מחוקקים בימי ישיבתו בחדשי כלה — תשובות על שאלות בעניני „הלכה למעשה" הבאות מקהלות ישראל בכל ארצות פזוריהם שאלות הדת והמוסר „וגם דינים שבין אדם לחברו".

וכל זה גרם לו הטעות האחר שהוא כותב לאמר „גם במרוצת המשא ומתן „והשקלא וטריא בבירור הלכות המסכת שהיו שונים בחדשים שבין כלה לכלה „לא היו משגיחים על „המוני התלמידים" שיושבים מחוץ לחדר המחוקקים לאמר „אלה שלא היו יושבים „בשבעה דרי קדמאי" ובין שלשים בני קיומי לא היתה להם הרשות להמצא בבית המדרש בעת השקלא וטריא כי אם בהחצר „התרביצא והיו נקראים בני תרביצא לפחיתת מעלתם נגד בני כלה בני „השורות" „רק לפני בני הכלה (חברי הסענאט) הי' ראש הישיבה מציע מסכת אחת להגות „בה בחמשת ירחים הבאים והם. היו המעיינים המקשיבים והמפרקים וראש הישיבה „הי' שומע דבריהם ומעיין בהם עד שתתברר ההלכה אך לההמון התלמידים בני „התרביצא לא שמו לב כלל וכל אחד מהם הי' שונה משנתו בפני עצמו וכפי „העולה על רוחו" עכ"ל גרעטץ.

ובכל השתדלותו לפיים את הקורא להבליע את דבריו בנעימה והתהפך מצד לצד בדבריו הנה לא הועיל כי הדבר בולט שיסוד דבריו הם שבימי הגאונים לא היתה שום ישיבה ללימוד התורה ולפי מה שהוא רואה בדברי ר' נתן הבבלי לא הי' להתלמידים רשות אפי' לכנוס לבית הישיבה (זולתי כשהיא ריקה) ואך בחצר יכלו לשבת וכל דבר „השורות" האמור אצל ר' נתן הם רק השורות של האלופים הסנהדרין הסֶנאטארען בעלי הפארלאמענט ובעלי הסינאד (בהתהפכו מצד אל צד נתן להם כל השמות האלה) והמה הלא לא למדו אצל ראש ישיבה בהיותם כבר גדולי הדור כמוהו ולפעמים נמצאו שם גם גדולים ממנו ואם קבע הראש מתיבתא איזה מסכת ילמדו בחורף הבא לעצמם בביתם אך להם להאלופים הסנהדרין האלה אבל לא להתלמידים ואם כן הנה הי' שם כעין חברה ש"ס לסמא את העינים שהרי בלא זה למדו האלופים הגדולים גם ביום גם בלילה ככל גדולי תורה וכל זה יאמר לנו גרעטץ שהוא מפורש בדברי ר' נתן הבבלי ועל הדברים האלה נסמן שם בהערה 2 לאמר „יוצא ברור מדברי ר' נתן הבבלי לאמר וכל „השורות" אינם הולכות מראשי הישיבות עד שמודיעים המסכת שיתעסקו בה איש בביתו ולשאר התלמידים אין צריך להודיע אלא כל אחד גורס באיזה מסכת שירצה" כל הדברים בסימני ההסגר בעמוד הזה הם דברי ר' נתן הבבלי עכ"ל שם.

קשה עלינו להאמין שכן הדבר שבאמת טעה גרעטץ בדברים פשוטים ושבאמת כן הי' סבור שכל „השורות" האמור כאן הכוונה על הסנהדרין „האלופים" והדבור „ושאר התלמידים" האמור שם הכוונה כל. התלמידים שהיו שם לבד הסנהדרין ושעל כן יטעה לדמות שגם המסכת נקבעה רק להסנהדרין ותלמידים לא באו לפנים כלל וישבו בחצר ולא השגיחו עליהם אפי' לסדר להם מה ילמדו הנה לא יאומן כי נכתבו דברי הימים לבני ישראל בלא שום השגחה של כלום על המקורים אשר לפניהם באופן כזה אשר לא שמענו ולא ראינו כזאת לסופרי דברי הימים לעם ועם.

נגולל לפנינו את דברי ר' נתן הבבלי מראש דבריו שם ונעבור על דבריו בענין זה מראשם לסופם ונראה אם יש כאן שום מקום לטעות.

בדברי ר' נתן הבבלי כתוב לאמר „וכך הי' מנהגם בחלוק כל מה שמגיע

„אליהם מנדרים ונדבות בכל השנה הם מניחין הכל ביד אדם נאמן" לצורך „הוצאות „התלמידים" הבאים מכל המקומות שהם יושבים ומתקבצין ובאין מכל המקומות „בחדש כלה שהוא חדש אלול בימי הקיץ ואדר בימי החורף וכל אחד ואחד „מן התלמידים במקומו גורס ומעיין כל אותם חמשה חדשים המסכת „שאמר להם ראש ישיבה בצאתם מעמו ובאדר אומר להם מסכת פלונית „נפרש באלול וכמו כן באלול אומר להם מסכת פלונית נגרוס באדר ובאים כולם „ויושבין לפני ראשי הישיבות באדר ובאלול וראש הישיבה עומד עליהם על גרסתם „ובודק אותם".

מבואר הדבר גם בראש דבריו אלה שהתלמידים גורסים כל אותם החמשה חדשים המסכתא שאמר להם ראש הישיבה „הוא עומד עליהם על גרסתם ובודק אותם" ועדין לא הוזכרו בדבריו הסנהדרין „והשורות" שמהם נתבלבל החכם גרעטץ כל כך ונעתיק גם דברי ר' נתן שאחר זה אות באות.

אחר זה הנה יתחיל בדבר השורות ויאמר „וזה סדר ישיבתם ראש ישיבה יושב ולפניו עשרה אנשים והיא נקראת דרא קמא ופניהם אל פני ראש ישיבה „והעשרה היושבים לפניו מהם ראשי כלות וג' חברים ולמה נקרא שמם ראשי „כלות שכל אחד מהם ממונה על עשרה מן הסנהדרין והם הנקראים אלופים וכך „הי' מנהגם אם נפטר אחד מראשי כלות ויש לו בן הממלא את מקומו וכו' ואם „אינו ממלא מקום אבותיו והוא ראוי לישב באחת משבעה דרי יושב בה ואם אינו „ראוי לישב עמהם (כלומר שלא לבד שאינו ראוי לישב בדרא קמא אינו ראוי „גם לישב באחת משאר שבעה דרי) יושב עם בני רב ועם שאר התלמידים שהם „כארבע מאות איש והע' סנהדרין שהם ז' שורות שורה ראשונה יושבת כמו „שזכרנו ואחריהם עשרה עד ז' שורות ופני כולם אל פני ראש הישיבה וכל „התלמידים יושבין אחריהן ואין אחד מהם מכיר את מקומו אבל הז' שורות כל אחד מכיר את מקומו ואין אחד מהם במקום חברו".

האם יש כאן איזה מקום לטעות הלא מפורש בדברי ר' נתן כי אחרי הז' שורות ישבו כל התלמידים ואומר עוד שאם נפטר אחד מראשי כלות ויש לו בן אם הוא ממלא מקומו יורש מקום אביו ויושב בו שנעשה הוא לראש כלה במקום אביו ויושב במקום ההוא עצמו שישב אביו (כי בהז' דרי הקפידו גם על המקום לא לבד באיזה דרי כי אם בהדרי עצמה אם ראשון או שני כמו שמפורש בדבריו אבל הז' שורות וכו') ואם אינו גדול כאביו להיות לראש כלה אבל הוא ראוי לישב באחת משבעה דרי מהני לו זכות אבותיו להיות מהשבעה דרי אף שיש אחר כמותו ואם אינו ראוי לזה הי' יושב עם בני בי רב שנראה דהיינו שאר החכמים שהיו שם שלא היו מהשבעה דרי שלא הגיעו למעלתם אבל לא היו בכלל תלמידים (יז) או שיושב עם שאר התלמידים שהם (השאר תלמידים שהיו שם) כארבעה מאות איש.

יצא לנו מדבריו שלא נשתבש עוד ונודע שכן הדבר שהיו שם שורות שורות והרבה שורות היו שם הכל כמספר התלמידים רק שהתלמידים לא הי' לכל אחד מקום קבוע ומיוחד דוקא בכל שורה מסומן למקומו כי אם היום ישב זה במקום

הערה (יז) ונראה שאלה הוא שיקרא רב עמרם גאון „ומן בני קיומי שהם במקום סנהדרי קטנה" ויקרא להם „בני קיומי" לפי שמהם לקחו למלאות כל פעם החסרון דהשבעה דרי.

זה ולמחר ישב במקום אחר במקום אשר בחר לו „וכל התלמידים יושבים אחריהן ואין אחד מהם מכיר את מקומו".

ויאמר עוד „אבל הז' שורות כל אחד ואחד מכיר את מקומו ואין אחד מהם במקום חברו" ומדבריו אלה מבואר שבני קיומי וסנהדרי קטנה האמור אצל רב עמרם אינו אלא מליצת הלשון בדרך כבוד על שאר החכמים המצויינים אשר היו שם לבד האלופים שהרי מכל דברי ר' נתן ראינו שהדקדוק בהמקומות היו רק בהשבעה דרי של האלופים לבד ואף שכן הדבר שגם שאר החכמים מסוימים שהיו שם נבדלו במה מהתלמידים ונקראים אצל ר' נתן בני בי רב ואצל רב עמרם „בני קיומי" אבל נראה שלא הי' ההבדל מסוים כל כך כי אף שהי' מקומם קודם התלמידים הנה לא בכל פעם הי' מספרם שוה ולא הי' להם שורות מיוחדות של עשרה שהרי הראשי כלות גם הם היו רק שבעה נגד השבעה שורות (יח) ובאמת כן הי' גם בזמן הגמרא שהיו מיוחדים רק שבעה דרי כמו שהוא מפורש במעשה דרב כהנא במס' ב"ק (בפ' הקודם).

ויאמר רב נתן עוד „וכשירצה ראש ישיבה לנסותם בגירסתן (הלא פשוט „שהכוונה להתלמידים ולא להאלופים הסנהדרין) יועדו עליו כולם בד' שבתות כל „הדש אדר והוא יושב והשורה הא' גורסין לפניו „ושאר השורות" שומעין ושותקין „וכשמגיעין למקום הצריך להם וכו' ובשבת רביעית קורין כל הסנהדרין „וכל התלמידים" וראש ישיבה מעיין בהם וחוקר אותם ומנסה אותם עד שיתברר לו „המהיר בחכמה מחבירו וכשרואה את אחד מהן שאין תלמודו סדור בפיו יקשה עליו „יותר ויגרע לו מחוקו וגוער בו ומוכיחו ומודיעו המקומות שנתרשל בהם ושנתעצל „עליהם ומזהירו בנפשו ומתרהו שאם ישנה כן פעם אחרת ולא ישים לבו אל תלמודו שלא ינתן לו כלום ולפיכך הי' מתחדדין ומתעסקין בלמודם עסק יפה כדי „שלא יכשלו לפניו בדבר הלכה".

וכוונת כל הדברים האלה כי בבואם בחדשי כלה לא הי' מנסה אותם תיכף שהרי עדין לא נתבררו להם הענינים כי אף שהכינו עצמם בלימוד המס' בלמדם אותה בביתם אבל עדן לא שמעו אותה מפי רב אשר יבאר לפניהם כל הצריך ביאור ולהתיר הספיקות ובירורי הענינים על כן יתחיל לפרש כל סדר הנסיון ויאמר כי בתחילת ביאתן בחדשי כלה הראש ישיבה יושב והשורה הא' (לבדה) גורסין לפניו ושאר השורות שומעין ושותקין וכשמגיעין למקום הצריך להם לדבר ידברו בו בינם לבין עצמם וראש ישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם ואחר כך קורא (הראש ישיבה) והם שותקין ויודעין (כלומר מזה עצמו שהוא התחיל לענות) שכבר הבין מחלקותם וכשישלים קריאתו דורש יגורס באותה מסכת וכו'.

וכוונתו שבכל יום הי' המנהג שקודם שיתחיל הראש ישיבה לאמר פרקא דיומא בהמס' שלמדו אז הי' העת לשאול על ענינים שונים והראש ישיבה כששמע כל דברי בני מתיבתא בזה וכשהבין כל מחלקותם אז ישיב הכרעת דעתו בהענין ההוא שנחלקו עליו ואחר שנגמר זה הי' הראש ישיבה מתחיל בלימוד המס'.

וזה יאמר ר' נתן „וכשישלים קריאתו דורש וגורס באותה מסכת שגרסו בימי

---

הערה (יח) והג' הברים שישבו שם בדרא קמא היו רק לצוות להם למלאות מספר עשרה בדרא קמא והי' זה כבוד מיוחד לישב בדרא זו כמובן והשם חברים אינו אלא שהנם חברים להראשי כלי היושבים שם ור' נתן אומר ולמה נקרא שמם ראשי כלות וכו' ואם הי' גם להג' חברים איזה מנוי וטעם מיוחד למה נקראו כן בודאי שהי' מפרש גם זה.

החורף כל אחד ואחד בביתו ומפרש בכלל דבריו הדבר שנחלקו בו התלמידים ועתים שהוא שואל מהם פירוש הלכות והם מכבדין זה את זה והכל מכבדין את הראש ישיבה ושואלין אותו פתרונן ואין אחד מהם מדבר בפניו עד שיתן לו רשות והם מדברים כל אחד ואחד כפי חכמתו" והוא מרחיב להם דבריו בפתרון כל הלכה והלכה" עד שיתברר להם הכל" וכשמתברר להם הכל יפה יעמוד אחד מדרא קמא ודורשה ברבים וכו' ואז מדקדקים בה שאר התלמידים וחוקרין אותה ומבארין אותה באר היטב".

כמדומה לי שכל מי שלא ירצה להעצים עיניו ביד חזקה יראה ויבין מכל דברי ר' נתן שכל עיקרה וכל ענינה של ישיבה שם היתה לבאר את התורה באר היטב לפני התלמידים אשר ישבו שם שורות שורות אחרי הז' דרי של האלופים והדרי קמא מהשבעה אלה ששם ישבו הראשי כלה הם היו העוזרים על יד ראש המתיבתא והמבארים ודורשים לפני התלמידים גם קודם הראש מתיבתא וגם לאחריו אבל ענין האלופים לא הי' להתערב בזה בנוגע להלימוד לפני התלמידים והם לקחו חלק רק בבירור ההלכה בשעה שעסקו בשקלא וטרי'.

ודבר השאלות ממקומות אחרים מקרובים ורחוקים שבא לפניהם זה יבאר הכותב בשם ר' נתן בסוף דבריו הסדר שהי' להם בזה כמו שנביא דבריו לפנינו.

והדבר הזה שהיו כולם מתאספים יחד בחדשי כלה כן ממש הי' בימי הגמרא וכמו שיבואר ובשאר החדשים הי' במתיבתא מי שרצה לישב לפני ד' וזה יבואר בפרק הבא אבל בחדשי כלה הי' חיוב על התלמידים לבוא כולם ובסוף החודש הי' הנסיון.

וסיים ר' נתן לאמר "וכך היו עושין כל ימות החדש (היינו כפי סדר הלימוד שביאר בזה) ובשבת רביעית קורין כל הסנהדרין וכל התלמידים (שכבר גם עליהם לדעת ככל אשר כבר נתבאר להם) וראש ישיבה מעיין בהם וחוקר אותם (את התלמידים) ומנסה אותם וכו' ככל הלשון המועתק לעיל וסוף דבריו יבואר בפי"ח.

והנה הארכנו בזה בדברים פשוטים לדעתינו אבל נתבאר לנו כי לא היו שם לא סענאטארין ולא עדת מחוקקים פארלאמענטארען ולא בעלי סינאד כי אם בעלי משנה ובעלי גמרא ותורה נדרשת מהם ומתפרשת בכל סדרי ישיבה של תורה נלמדת ומלמדת.

## פרק יז.

וכל הדברים נמשכו ובאו מימי הגמרא ככל אשר יבואר לנו הכל שם ונעיר על זה במקום הזה בקצרה.

הנה זה שלבד הריש מתיבתא הי' דורש שם ומסביר ההלכה להתלמידים גם אחד מראשי כלה זה יוצא מפורש מדברי הגמ' במס' בבא בתרא (ד' כ"ב א') דאמרינן שם "רב נחמן בר יצחק אמר וכו' דרב נחמן בר יצחק ריש כלה הוה כל יומא מיקמי דניעול לכלה מרהיט בהדיה רב אדא בר אבא לשמעתיה והדר עייל לכלה ההוא יומא נקטוה רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע לרב אדא בר אבא משום דלא הוו בסיומא אמרו ליה אימא לן הני שמעתא דמעשר בהמה היכי אמרינהו רבא אמר להו הכי אמר רבא והכי אמר רבא אדהכי נגה ליה לרב נחמן בר יצחק ולא אתי רב אדא בר אבא אמרו ליה רבנן לר"נ בר יצחק קום דנגה לן למה יתיב מר אמר להו וכו'.

ורש"י ז"ל פירש שם ריש כלה דורש ברבים בשבתות אבל הלא רש"י

עצמו יאמר שם על דלא הוו בסיומא דלא הוו בסיומא דפרקא דרבא דדריש בשבת הרגל הלכות האמורות בפ׳ אחרון של בכורות אבל לולא דברי קדשו פשטן של דברים לא איירי הכא כלל (וכמו שיבואר) לא בדרשות של שבתות ולא בדרשות של שבת הרגל כי אם בהלימוד בהמתיבתא ורב נחמן בר יצחק הי׳ שם ריש כלה במתיבתא שהי׳ רבא ריש מתיבתא ועל כן חזרו רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע שמעתא דמעשר בהמה דאמר רבא עם רב אדא בר אבא שהי׳ מהמצויינים בהמתיבתא ורב נחמן בר יצחק נמי כל יומי מקמי דניעל לכלה מרהיט בהדי׳ לשמעתיה והלשון „כל יומא מיקמי דניעול לכלה מרהיט בהדי׳ וכו׳ ההוא יומא וכו׳" מורה בהדי׳ שאין הכוונה על מקרה של שבתא דריגלא כי אם על דבר יום ביומו ועניני סדר הימים.

ורש״י ז״ל הולך ומפרש כן בכל מקום כמו במס׳ בבא מציעא (ד׳ פ״ו א׳) רבה בר נחמני אגב שמדא נח נפשיה אכלו ביה קורצא בי מלכא אמרו איכא חד גברא ביהודאי דקא מבטל תריסר אלפי גברא מישראל ירחי בקייטא וירחי בסתוא מכרגא דמלכא וגם שם פירש״י שנקבצין אליו בניסן ותשרי לשמוע דרשות של פסח ושל חגים אבל רב שרירא גאון באגרתו כתב מפורש בדברו מרבה ובהביאו מאמר זה מגמרא כתב „ירחא בקייטא וירחי בסתוא דאינון תרי ירחי דכלה אדר ואלול" (יט).

וראינו בזה גם זאת שגם אז עיקר זמן המתיבתא הי׳ בשני חדשי כלה בקיבוץ כל בניה לתוכה ולא שבימי הגאונים נתחדשה „תבנית בית מועצה הנכנס לישיבה לפרקים ידועים" כדברי החכם גרעטץ כי אם שכן הי׳ סדר למודם בהמתיבתות מראש.

ומפורש עוד בגמ׳ במס׳ בבא קמא (ד׳ קי״ג א׳) דאמר רב נחמן לא יהבינן זמנא לא לבני כלה בכלה ולא לבני ריגלא בריגלא כי הוו אתו לקמיה דרב נחמן אמר להו וכי לדידכו כנופיכו ורש״י ז״ל פי׳ גם כאן לבני כלה בכלה באין לשמוע הדרשה בכל שבת אין אומרים לו בא ביום שני לדין דממנע ולא אתי לכלה ולא נוכל להבין ד״ק דנראה פשוט דהכוונה בני כלה בכלה היינו להבאין ומתקבצין בחדשי כלה מכל המקומות וע״כ אמר להו רב נחמן וכי לדידכו כנופיכו אבל הבאין לשמוע הדרשה בכל שבת הלא גם הם בני העיר וגם איך יתכן להזמינם לדין ביום השבת.

וברשב״ם במס׳ ב״ב ד׳ קנ״ז ע״ב בד״ה מהדורא קמא וכו׳ נראה שיש שם ט״ס ותחת ניסן ותשרי צ״ל אדר ואלול כמו שהוא באמת באגרת רש״ג שיביא שם הרשב״ם.

ואמר רב אשי הני בני מתא מחסיא אבירי לב נינהו דקא חזו יקרא דאורייתא תרי זימנא בשתא ולא איגייר גיורא מנייהו (ברכות י״ז: וע״ש בתוס׳ בשם הר״י ברזילי).

ועי׳ עוד במס כתובות (ד׳ ק״ו א׳) דאמרינן שם כי הוו מיפטרי רבנן מבי רב הוו פיישי אלפא ומאתן רבנן מבי רב הונא הוו פיישי תמני מאה רבנן רב הונא הוה דריש בתליסר אמוראי וכו׳ כי מיפטרי רבנן מבי רבה ורב יוסף הוו פיישי ארבע מאה רבנן וקרו לנפשייהו יתמי כי הוו מיפטרי רבנן מבי אביי ואמרי לה מבי רב פפא ואמרי לה מבי רב אשי הוו פיישי מאתן רבנן וקרו נפשייהו יתמי דיתמי.

---

הערה (יט). לעיל בדור רב אשי פרק ט׳ כתבנו בנוגע לרש״י ז״ל „והנה רבינו לא הי׳ לפניו אגרת רש״ג וכונתינו שלא השתמש בו במקום הצורך ביותר ואין מזכירו בשום מקום לפרש על פי דרכו של רש״ג אף כי נראה שנזדמן לידו של רש״י ז״ל כמו שמזכיר במס׳ כתובות ד׳ ז׳ ע״ב בד״ה בנגדתאה שכתב רש״י עיר שבבבל ושמה בגדת בפסק סדרו של רב שרירא גאון היא נזכרת, ונראה שהכונה לאגרת זה, אבל בכלל לא השתמש בו במקומות הרבה בש״ס שדברי רב שרירא מפורשים ומהמציאות עצמה, ומזה נראה שלא הי׳ לפניו.

וברור דאין הכוונה כמו שהורגלו לפרש כמה רבנן נשארו באוכלי שולחנו זרק על אלישע אמרו שם כן אבל הכוונה פשוטה שבא כאן סכום התלמידים הקבועים אשר נשארו בהמתיבתא בשאר ימות השנה לבד חדשי כלה שאז היו מתאספים כולם אבל כי הוו מיפטרי רבנן מבי רב אז היו נשארים תלמידים קבועים שלא משו מתוך האהל בימי רב אלפא ומאתן בימי רב הונא תמני מאה וכו׳.

ורש״י ז״ל פירש שם הוו פיישי גביה אוכלי שולחנו תרי אלפים ומאתים דכתיב וכו׳ אין כוונתו לפרש כן כל הוו פיישי דאמרינן שם דאין לזה ענין כלל לקרוא לזה יתמי או גם יתמי דיתמי דאין זה דבר רע כלל שלא הוצרכו לשולחן אחרים אבל רק על אלישע פירש רש״י כן לפי שמזה ידעו בגמ׳ החשבון כמה בני הנביאים נשארו תמיד אצלו מהחשבון של מה אתן זה לפני מאה איש ע״ש אבל אצל רב ורב הונא ורבה ורב יוסף וכו׳ הכוונה פשוטה דהוו פיישי במתיבתא כד הוו מיפטרי רבנן ויתר הדברים בזה יבוארו במקומם.

אמנם את אשר נשאר לנו לבאר עוד הוא דבר ענין התרביצא וענין בני תרביצא שלא נתבאר עדין כלל ועל כן נכשלו ונסתבכו בזה ומזה יתבאר לנו גם סוף דברי ר׳ נתן בדבר יתר התלמידים אשר לא ידעו לפרשם, וכתבו מה שכתבו.

## פרק יח.

### תרביצא ובני תרביצא.

מכל המבואר יוצא לנו בדבר המתיבתות לדעת כי הי׳ ענינם אחד מאז נתיסדו בבבל עד סוף ימי הגאונים בכל סדריהם, וכי הי׳ עיקרם ויסודם לתלמידים אשר באו להמתיבתא וישבו שם שורות שורות לשמוע בלמודים ולקבל בירורי ההלכה ופירושן בכל מסכתא ומסכת, מפי ראש מתיבתא ומפי חבריו האלופים אשר נקבצו באו שם גם הם ללמוד וללמד יחד, וישבו בשבע דרי לפני מושב התלמידים, והם יחד עם הראש מתיבתא בירר כל ספק ועיינו בכל שאלה.

אמנם עלינו לדעת כי מראשית התיסדות המתיבתות גם בארץ ישראל גם בבבל היו הרבה אשר לא נכנסו לישיבה ולכל סדריה ובכל זה נפשם חשקה בתורה וקיימו בעצמם הוה גולה „למקום תורה" ויחד עם המתיבתות, הי׳ תרביצא בנויה ששם למדו כל אשר נשאו לבו לקרבה אל תורת ד׳.

שם בהתרביצא שנו משנתם כל אחד במה שבחר לו, ועל פי סדר אשר בחר לו, והענינים כרצונם וכבחירתם לעצמם, וכפי הנראה מכמה מקומות בגמרא נשתרבב המנהג הזה בימים הראשונים מזה אשר רצו החכמים כי כל אשר יקובל אל הישיבה פנימה יהי׳ להם בדוק וידוע כבר שקבל עליו כל תורת תלמיד חכם וזה נבין גם מדברי הגמרא במס׳ ברכות (ד׳ כ״ח א׳) במעשה דרבן גמליאל ור׳ יהושע דאמרינן שם תנא אותו היום סלקוהו לשומר הפתח ונתנה להם רשות לתלמידים ליכנס שהי׳ רבן גמליאל מכריז ואומר כל תלמיד שאין תוכו כברו לא יכנוס לבית המדרש ההוא יומא איתוספא כמה ספסלי אמר ר׳ יוחנן פליגי בה וכו׳ חד אמר אתוספו ד׳ מאה ספסלי וחד אמר ז׳ מאה, הוה קא חלשא דעתיה דרבן גמליאל אמר דלמא ח״ו מנעתי תורה מישראל וכו׳.

ואם כי המספר ד׳ מאה ספסלי או ז׳ מאות לאו דוקא אבל בודאי שהי׳ מספר גדול מאד, והלא בודאי לא ביום ההוא באו כל אלה ליכנה, אבל הדבר ברור שישבו שם גם קודם זה, ולמדו חוץ לבית המתיבתא בהבתים הבנוים שם

לתורה שהיו נקראים אחר זה בשם תרביצא רק רבן גמליאל לא רצה לקבלם לתלמידי המתיבתא עצמה, והי' מכריז ואומר (כלומר משמיע לרבים) כל תלמיד שאין (ידוע) תוכו כברו לא יכנוס לבית המדריש, ובאותו יום שסילקו לשומר הפתח ונתנה להם רשות לתלמידים האלה לכנוס נכנסו.

והי' גם סבות אחורות שישבו גם חכמים גמורים „אבראי" שכן הי' נקרא זה בזמן ההוא תחת השם תרביצא הנהוג לקרוא לזה בזמן האחרון ועי' במסכתא כתובות (ד' ק"ג ב') חנינא בר חמא ישב בראש לא קבל ר' חנינא שהי' ר' אפס גדול ממנו שני שנים ומחצה יתיב ר' אפס ברישא ויתיב ר' חנינא „אבראי" ואתא לוי ויתיב גביה נח נפשיה דר' אפס ויתיב ר' חנינא ברישא ולא הוה ליה ללוי איניש למיתב גביה וקא אתא לבבל והיינו דאמרי ליה לרב גברא רבא איקלע לנהרדעא וכו' אמר ש"מ נח נפשיה דר' אפס ולא הוה ליה ללוי איניש למיתב גביה וכו'

והנה ר' חנינא ולוי שישבו „אבראי" בודאי שאין הכוונה שישבו ברחוב העיר ורש"י ז"ל פירש יתיב ר"ח אבראי חוץ לבית המדרש שלא הי' נכפף לר' אפס והיינו שאבראי פירושו רק שאינו בבית המתיבתא עצמה שאם הי' יושב שם הי' כפוף לסדרי המתיבתא לבלי לדבר בלא רשות ר' אפס ולישב לפניו וזה נגד כבודו שרבי צוה שהוא יהי' הראש ורק מענותנותו לא קבל זה על כן ישב אצל המתיבתא בהתרביצא הכנוי שם לזה וכן עשה לוי.

אמנם זה שישבו שם גם חכמים גדולים זה הי' רק בדרך מקרה והעיקר ישבו שם תלמידים או כאלה אשר עדיין לא נתקבלו במתיבתא או אלה אשר קבלו עליהם עול תורה אבל לא סדרי הישיבה וילמדו להם בסדר אשר רצתה נפשם.

אבל מראש ומבראשונה הקפידו החכמים על אשר שם לא דקדקו בשמועתן כי לא הי' שם עומד בראש ומפקח על זה כמו בהישיבה וכל כך הי' זה למלה בפי ראשי החכמים עד כי אם אמרו לפניהם במתיבתא דבר שמצאו שנשנה בשבוש אמרו למי ששנה כן „פוק תני לברא" ולדוגמא עי' במס' יבמות ע"ז כי אתא רב שמואל בר יהודה אמר הכי תנא קמיה אשה עמונית וכו' אמר ליה פוק תני לברא ועי' במס' ביצה (ד' י"ב א') דתנא תני קמיה דר' יוחנן המבשל גיד הנשה בחלב ביו"ט ואכלו לוקה חמש לוקה משום מבשל וכו' ולוקה משום הבערה אמר ליה „פוק תני לברא" הבערה ובשול אינה משנה ואם תמצא לומר משנה ב"ש היא.

והיינו „שבברא" „ואבראי" שם יש מקום לשנות ברייתא משובשת כזאת אבל בהמתיבתא עצמה עליך לדקדק בשמועתך ולאמר דברים מתוקנים דברים כהלכתן כי הבערה ובשול אינה משנה ואת"ל משנה ב"ש היא ומהם נישנית.

ומזה הננו מבינים שכן הוא כפירוש הערוך שפירש בערך תרבץ שכתב שם: „תרבץ ב"ב ז' וחד מטייה תרביצא וכו' תרביץ אפדני עירובין פ"ח וכו' והיכי דמי כגון דעבדא להדי תרביצא דביתיה דאמרינן לנטורי תרביצא הוא דעבד תענית ו' וכו' פי' חצרות מפורש ב"ב ס"ז כי פליגי דאמר ליה דרתא ר' אליעזר סבר תרביצא משמע שכן תרגום חצר דרתא וכו' פ"א תרביצי מקומות שנתרבצו במים וכו' תרביצי פי' אחר תרביצי בתי מדרשות כלומר אין וכו' בתרביצא אמרי (מנחות פ"ב) וכי דבר הלמד בהיקש חוזר ומלמד בהיקש וכו' חולין מ"ג איזה תרבץ הושט א"ר זירא מבלעתא עכ"ל.

והנה כוונת הערוך דפירושו בענינים שונים לפי המקום שבא שם אבל יסוד הפירוש הוא המקום שלפני הבית פנימה וזה הוא גם הוראת תרבץ הושט היינו

המקום שלפני הושט אבל אין זה כדברי התשבי מלשון מרביצי תורה בישראל וברור שהפירוש הוא כדברי הערוך שכן ממש הוא הלשון אצל ר' חנינא ולוי ויתיב „אבראי" והיא ממש כביאור הערוך לתרביצא וכן ממש הוא הלשון פוק תני לברא ואין הכוונה כאן חצר כי הי' גם זה בית וכלשון הערוך „בתי מדרשות" אבל הי' נקרא בשמו כך להבדילו מבית המתיבתא עצמה שהיתה נקראת „לפנים" וכדאמרינן בעלמא כגון זו צריכה פנים או צריכה לפנים והיינו שהיא צריכה שנשאל אותה לפני גדולי המתיבתא עצמה.

והנה במס' מנחות ד' פ"ב שם דאמרינן ובתרביצא אמרו וכי דבר הלמוד בהיקש וכו' כתב רש"י ז"ל ובתרביצא בבית המדרש שמרביצין בו התורה וכן כתבו שם התוס' וסיימו ולשון שהוסיפו רבנן בש"ס, וסברו איזה מחברים שכוונת התוס' לאמר שהוא לשון שהוסיפו רבנן סבוראי בש"ס וזה ודאי טעות שהתוס' כבר עמדו על זה (כמו שנראה להלן) וידעו היטב שכל מה שנאמר בתרביצא לא הי' עיקר לא בימי הגמ' ולא בימי הגאונים ואיך יוסיפו רבנן סבוראי על עיקר הש"ס את אשר נאמר בתרביצא שלא נתקבל.

אבל הצעת הדבר כך הוא כבר אמרנו כי גם בימי חכמי הגמרא כבר הקפידו מאד על היושבים בתרביצא „אבראי" שאינם מדקדקין בגירסתן ואינם שונים הברייתות כהוגן אבל כל ימי הגמרא שהכל נשנה בעל פה לא הי' בזה שום נזק כי כל התלמידים אשר יצאו לפעלה של תורה ולעבודתה הם הלא קבלו הכל מבית המתיבתא איש מפי איש והם היו המורים אחר זה והבאים אחריהן קבלו מהם ותלמידי דתרביצא הלא לדידהו קרו ולדידהו תנו ולא מהם יצאה תורה לישראל ולא הם היו המורים והמלמדים והם לעצמן הסתפקו במועט את אשר קלטו מהמתיבתות ולא הי' יכול להיות שום נזק.

אבל אחר זה כשכבר נכתב הש"ס הנה ידוע כי אין סופר ומעתיק בעולם אשר יהי' אפשר לו לכתוב ש"ס שלם בלא טעות כי הוא דבר שאי אפשר לאדם באשר הוא אדם אז הי' נחוץ מאד לפקח ולהשגיח על הדבר ובפרט בימים הראשונים שלא רבו ההעתקות עדין מאד כי נראים הדברים מכמה מקומות שהגאונים היו לומדים במתיבתא בעל פה ובפרט הגאונים הראשונים, שלא תיכף כאשר נכתב התלמוד מיד פסקו הרגלם לגרום לפני התלמידים על פה ובימים הראשונים כל העתקה היתה נועדה גם למטרתה ללמוד ממנה, גם למטרה אחרת להיות להועיל להעתיק ממנה ועל כן בודאי שההעתקות שהיו אצל הגאונים עצמם ואלה אשר הובאו אל המתיבתות הוגהו במתיבתא אם קודם זה או גם בעת למדם כל מסכת ומסכת שעיקר הנוסח לשנן לתלמידים לשון הגמ' ולשון הפירוש המקובל ומה שהוסיף כל ראש מתיבתא לאמר ולפרש מדעתו זה הי' עיקר למודם במתיבתא ועיקר הכל הי' דקדוק לשון הגמ' כמו שהוא וממילא נתברר לפני התלמידים עיקר הנוסח נגד כל שיבוש.

אבל כל זה הי' חסר לבני התרביצא ואם כי זה שגלו למקום תורה והיו גם הם כל ימי הכלה בין גדולי המתיבתא ועמהם יחד הועיל גם לאלה אבל בכל זה היו הם כבר שניות מדברי סופרים ואם ידעו את הנאמר שם על ידי בני המתיבתא עצמה אבל לא כל אחד בכחו להוציא את הקמח ולקלוט רק את הסולת ובפרט בלמדם ענינים אחרים ועל כן נשארו בההעתקות אשר בידם טעותים אם מעט ואם הרבה וגם הרבה פירושים כתבו בגליון לזכרון מאת אשר שמע השומע וטעה וכמו שאמרנו כבר

הנה המעתיקים שבאו אחר זה ומצאו דברים בגליון בסגנון לשון הגמרא הנה על ידי שעל הגליון הי׳ נכתב את אשר הי׳ חסר באמת ממה שהחסיר המעתיק הקודם בטעות והשמיט בשכחה (עי׳ לעיל ד׳ ק׳ תשובת הגאון) על ידי זה טעו המעתיקים האחרונים לפעמים וחשבו גם לפירוש שנכתב בגליון ודמו שגם זה מקומו בפנים וכתבו כן והקובצים שבאו לבית המתיבתא או שהיו ביד חכמי המתיבתא נבדקו ונתקנו והוא מה שיכתבו לנו רבותינו הראשונים שכן הוא בנוסחאות מדוייקות או בנוסחאות בדוקות אבל הנוסחאות של תלמידי דתרביצא היו רחוקים מלהיות בחזקת בדוק ועל כן אם מצאו הראשונים לפניהם טעות משיבוש ההכנה ועל ידי זה בא ידעו שזה העתק מהנוסחאות ששמשו בהן תלמידי דתרביצא.

ועי׳ לרש״י ז״ל במס׳ זבחים (ד׳ ק״ד א׳) בד״ה והעור בשריפה שכתב על זה וז״ל והעור בשריפה לא ידענא טעמא ונראה בעיני דל״ג להאי פירושא (לאו דוקא שאין זה פירוש ועל כן גם תלה זה בהם היינו נוסח משובש) אלא הכי גרסינן והלכה כחכמים ותו לא מידי ותוספתא זו גירסא דתלמידי דתרביצא היא וטעו במה ששנינו במשנתינו במילתייהו דרבנן יצאו לבית השרפה וכו׳.

ורב האי גאון ז״ל כללא כייל וכתב בתשובות הגאונים קדמונים סי׳ ע״ח והשיב לשואליו לאמר „שאתה צריך לעיין בכל דבר שיסתפק לך כיצד עיקרו אם טעות סופר הוא או שיטפא דתלמידאי דתרביצאי״ וכוונתו שאתה צריך לעיין בכל דבר שיסתפק לך „כיצד עיקרו״ כיצד הוא עיקר הנוסח וראשונה אולי נשתבש בהעתקה זו שלפניך לבד „וזהו״ „אם טעות סופר הוא״ ואם גם מצאת שכן הוא הנוסח גם בהעתקות אחורות צריך לעיין אולי אף שכן הוא בעוד נוסחאות אבל בכל זה אינו מעיקר הנוסח כי שם במקום ההוא נשתרבב הטעות ע״י העתק קדום שבא למקום ההוא וממנו הועתקו גם השאר וצריך לבדוק בנוסחאות בדוקות ומדוייקות ואמר רב האי לעשות כן „בכל מקום שיסתפק לך כיצד עיקרו״ כי באמת יודע כן כל מעיין שעל הרוב הנוסח ברור לכל אבל במקום שהמעיין האמתי מרגיש ספק צוה לדקדק בזה.

והוסיף שם רב האי גאון לאמר „כדרך טעיות הרבה שמצויין בשיטפו דתרביצאי״ ופירושו בלא דיוק של תלמידי דתרביצאי ועי׳ במה שכתבנו לעיל פ״ט הערה י״ד.

ותלמידי דתרביצאי גם הם היו מתאספין ובאים בחדשי כלה לפי שאז הי׳ קבוע עיקר זמן הלימוד בבבל מימי עולם וזמן אסיפה לכל לכל לומדי המדינה ואחרי כל דברינו אלה הנה דברי ר׳ נתן הבבלי בסיום דבריו נקראין מאליהן.

הוא יאמר „וכל השורות (היינו כל שורות המתיבתא שהם ראשונה הז׳ שורות ואחריהם כל התלמידים כמו שכבר ביאר) אינם הולכות מעמו עד שמודיעם המסכתא שיתעסקו בה כל אחד ואחד בביתו״.

וכל עיקר דבריו אלה אינם אלא לשורות התלמידים שבמתיבתא לפי שהאלופים גדולי הדור לא במס׳ זו לבד עסקו כל החמשה חדשים רק שגם עליהם לדעת זה כי עליהם גם הם להשתתף בבירורי ההלכות מהמס׳ ויהיו מוכנים לזה ולא יהי׳ להם בכלל כי קאי רבי בהאי מס׳ לא תשאליה במס׳ אחריתא אבל עיקר הדבר לשורות התלמידים הוא ואותם הם מנסים אחר זה בחדשי כלה אם הביאו לבד חכמה ולמדו כהוגן „וכשרואה את אחד מהם שאין תלמודו שגור בפיו יקשה עליו יותר ויגרע לו מחקו וגוער בו ומוכיחו ומזהירו ומודיעו המקומות שנתרשל בהם ושנתעצל עליהם ומזהירו בנפשו ומתרהו שאם ישנה כן פעם אחרת ולא ישים לבו אל

תלמודו שלא יתן לו כלום ולפיכך היו מתחדדין ומתעסקים בלמודם עסק יפה" כמדומה שכל מי שיש לו בקדקדו מוח לא יאמין שכל זה נאמר על הסנהדרין שבימים ההם אין ספק שכל הש"ס הי' ערוך בפיהם בעל פה והיו גדולי הדור שאם לא כן לא היו מושבין אותם בהז' דרי ולא היו נעשים אלופים שהם היו כבר במדרוגת הראש מתיבתא עצמו בידיעת התורה.

ובהלכות גדולות הוזכרו מר רב הונא אלוף ומר רב יהודה אלוף מנהר פקוד ובתשובת הגאונים זכרון לראשונים סי' רכ"ט הוזכר מר רב אדה אלוף נוחו עדן (כ) ובכמה מקומות מתשובות הגאונים הוזכר מר רב אלעזר אלוף דמן אספמיא ועי' גם לפנינו בפכ"ב.

ואחר זה יסיים ר' נתן „ולשאר התלמידים אינו צריך להודיע אלא כל אחד ואחד גורס באיזה מס' שירצה" וכוונתו בזה לכל שאר התלמידים שלא היו בין השורות ועל כן היו מתלמידי דתרביצאי הם לא קבלו עליהם סדרי המתיבתא ולא היו באין ללידי נסיון ולא הי' הראש ישיבה לא מנסה אותם ולא בודקם והם גם למדו כל אחד כפי חפצו וגורס באיזה מס' שירצה אמנם כפי הנראה הי' גם להם איזה הספקה מקופת הישיבה כי במקום ההוא לא הוציאם מהכלל.

## פרק יט.

### חתימת המאה השניה.

בפרק ט' הנחנו בשתי הישיבות גם בסורא גם בפומבדיתא בשנת השבעים להמאה השניה נשוב עתה להשלים דברי ימי המאה שנים האלה.

רב שרירא גאון יאמר שם „ובתריה (אחר רב דודאי בר מר רב נחמן בפומבדיתא) מלך רב חנניה בר רב משרשיה בשנת תתרע"ה (ד"א תקכ"ד) ובתריה מלך רב מלכא בר מר רב אחא בשנת תתרפ"ב (ד"א תקל"א) והוא אחתיה לרב נטרונאי

---

הערה (כ). בהערות ותקונים שם כתב החכם הרכבי שי' וז"ל „מר רב אדה אלוף הראב"ד בס' הקבלה יזכיר בדור השלישי של גאונים את רב אדה שהי' לגאון בפומבדיתא חצי שנה ונפטר בשנת דתקי"ט אולם באיזה נוסחאות כתוב רב אחא וכן באגרת רש"ג לכן לא נודע מי הוא רב אדה זה עכ"ל ומאד תמיהני שחפש לרב אדה אלוף בין הגאונים שהרי אלוף איננו גאון והרי התשובה הזאת נכתבה אחרי מות רב אדה שכתוב בה נוחו עדין ואם הי' רב אדה אפי' גאון בסוף ימיו הי' כתוב עליו רב אדה גאון ועי' בטור יור"ד סי' שמ"ד הובא תשובה לגאון שכתב וז"ל בענין ההספד נוהגין בישיבה להספיד לפני המטה לשאר התלמידים אבל חכם, ואלוף, וגאון, מכניסין אותו לב"ה וכו' הנה בא הלשון כאן „מהתלמידים, וחכם, ואלוף, וגאון, וזה באמת כל סדר הישיבה כמבואר, עכ"פ ברור דאלוף אינו גאון וכן רב אליעזר אלוף דמן אספמיא לא הי' גאון מימיו ומי שהי' גאון לא יוזכר עוד בשם אלוף.

אמנם ראוי עוד להעיר לענינינו על דבר הלשון בהתשובה הבא שם „אנחנא הכין גריסנא משמא דמאן דקביל מן מרנא גאון יהודה דקביל מן מרנא שמואל אבוהי יביא ארורה לבית דין והכין הוה גרסי רובה דרבנן ורובה אחרינא דקבילו מן גירסיה דמר רב אדה אלוף נוחו עדן יביא עדעורה לבית דין ואילין אינון רבואתא דתרביצאי ואילין תרין לישאני דהאלפין ביני רבנן מן גראסי דתלמוד בלחוד אבל עיקר הא ברייתא מסיפרי דבי רב היא והכין תנו כולהו תנאיי ואין ביניהם חילוף יביא עדידה לבית דין וכו' עכ"ל ותמוה דאיך יהיו כל אלה רבואתא דתרביצאי ובפרט הגאון מר יהודה ואולי קאי זה רק על רב אדה וגם זה אינו נכון ויותר נראה שיש כאן איזה ט"ס ואולי מפני שאין זה עיקר הגירסא כתב כן.

נשיא בן זבינאי בפלוגתא על זכאי בר מר אחונאי דהוה נשיא קמי הכי כמה שנין ואתכנשו תרתין מתיבתא עם זכאי הנשיא ועברוהו לנטרונאי ואפטר רב מלכא לגן עדן ורב נטרונאי נשיא אזל למערבא ובתר רב מלכא מלך מר רב רבא בריה דרב דודאי זקנינו בשנת תתרפ"ד (ד"א תקל"ג) ובתריה מלך רב שנוי ולא האריך ובתריה מלך מר רב חננאי גאון כהנא בר מר רב אברהם גאון בשנת תתרצ"ג (ד"א תקמ"ג) ועבריה נשיאה וקם באתריה מר רב הונא מר הלוי בר יצחק בשנת תתרצ"ו (ד"א תקמ"ו) ובימיה תקינו למגבי לכתובת אשה ובעל חוב מיתמי אפי' ממטלטלי ובתריה מלך מר רב מנשה בר מר יוסף בשנת תתרצ"ט (ד"א תקמ"ח) וגובאה הוה מן בני בי עוקבא".

ובסורא בזמן זה יאמר שם להלן רב שרירא „ובתר (בתר רב יהודאי גאון) מר רב יהודאי בר מר אחונאי כהנא בר מר רב הונא ה' שנים ובתריה מר רב מרי הלוי בר רב משרשיא ג' שנים ומחצה ובתריה מר רב ביבוי הלוי בר מר רב רבא מנהר פקוד עשר שנים ומחצה והוא הי' עם מר רב הונא מר הלוי ועם מר רב מנשה גאוני פומבדיתא למגבה לכתובה ובעל חוב ממטלטלי ואלו תמת מאה שני.

והנה נראה כאן בהדי' שיש כאן השמטה בנוסח היוחסין שלפנינו אצל גאוני סורא שרב שרירא עומד כאן בשנת ד"א תקכ"ג שכן נפטר רב יהודאי גאון ואם כן יש לו להשלים עדין זמן של כ"ו שנה עד סוף המאה השניה שהוא ד"א תקמ"ט והוא יחשוב רק י"ט שנה ומנוסח היוחסין עצמו מוכח גם לבד זה שיש כאן השמטה שהנאמר שם „ובתריה מר רב יהודאי" בר מר אחונאי כהנא בר מר רב הונא" הנה אף שאין להביא ראיה מהשילוש הזה שנמצא כן אצל רב שרירא כמו אצל רב נטרונאי שכתב רב נטרונאי בר מר רב הילאי בר מר רב מרי אבל שם יכול להיות שיחס אותו כן לאמר שהי' גאון בן גאון משא"כ כאן גם כי אם כן יהי' כאן רב יהודאי אחר רב יהודאי ולא שמענו כזאת.

אבל הדבר ברור שיש כאן השמטה בנוסח היוחסין וצ"ל כמו שהוא הנוסח באגרת רש"ג שבסדר החכמים שכתוב שם „ובתר מר רב יהודאי מר רב אחונאי כהנא בר מר פפא ה' שנין ובתריה מר רב חנינא כהנא בר מר הונא ח' שנים ובתריה מר רב מרי הלוי וכו'.

והטעות ביוחסין באה מזה עצמו ששנה רב שרירא בלשונו „וכתב ובתר רב יהודאי" „ולא סתם" „ובתריה" מפני שהפסיק לכתוב ובאותן הימים נפק ענן אבל המדפיסים לא הרגישו בזה על כן תחת „ובתר רב יהודאי" הדפיסו „ובתריה רב יהודאי" וכן הוא גם בדברי הראב"ד שאחרי רב יהודאי מלך רב אחונאי.

אמנם את אשר הי' רב חנינאי בר רב הונא בתר רב אחונאי זה יחסר גם בדברי רב שרירא שביוחסין וגם אצל הראב"ד אבל כבר כתבנו שלבד מה שכן הוא באגרת רש"ג שבסדר החכמים הנה הוא מוכח גם מתוך נוסח היוחסין עצמו שנשמט שם שהרי בלא זה יחסר לנו סכום השנים כמ"ש ולבד כל זה הוא גם יוצא מפורש מדברי רב האי גאון בשערי צדק (ח"ד ש"ג סי' י"ב) שכתב שם „ויש בידינו פס"ד שכתב אדונינו מר רב חנינאי כהנא בר הונא ריש מתיבתא תלמיד רב יהודאי ז"ל ומיתתו לחיי עוה"ב טהור וקדוש דהלכה כר"י בן ברוקא" והנה אף שלא נאמר בדברי רב האי גאון באיזה מקום הי' רב חנינאי ריש מתיבתא אבל אחרי שמפורש שהי' תלמיד רב יהודאי והי' ריש מתיבתא בהכרח שהי' בסורא שהרי בפומבדותא יש בידינו כל סדר הגאונים אחר זמן רב יהודאי, ורב חנינאי

שיש שם הוא בן רב אברהם גאון, ולא בר הונא ואם כן הי׳ בסורא אחר רב יהודאי גאון רב אחונאי כהנא, ואחריו רב חנינא כהנא בר מר הונא.

ובדבר רב נטרונאי בר זבינאי שכתב כאן רב שרירא גאון, הנה הפכו חוקרי אשכנז את דברי רב שרירא הפשוטים והברורים ויאמר החכם ווייס בדו״ד (ח״ד עמוד 29) לאמר „הנה בימי רב מלכא נפל מריבה בינו ובין רב נטרונאי בר זבינא נשיא שהגאון נתן עיניו בזכאי בן אחונאי לעשותו נשיא, ותהי יד הגאון מסורא רב אחונאי עמו בדבר הזה ושניהם יחד אחדו כחותיהם להעביר את רב נטרונאי ממשרת נשיאותו ולהעמיד במקומו את זכאי בן אחונאי וחפצם הצליח בידם רב נטרונאי נגרש ממשרתו והוא נעצב על העלבון הזה ועזב את בבל והלך וישב לו בארץ ישראל מסבת המחלוקת לא הוגד לנו דבר „ואולי סבת הדבר היא זאת לפי מה שנראה מתוך דברי רב שרירא גאון באגרתו הי׳ רב נטרונאי מן החכמים וראש גלות חכם בתורה לא הי רצוי להם״ עכ״ל.

והנה השתדל להפוך הדברים, ולתת להם פנים של זעם, כאלו רב נטרונאי הי׳ הנשיא, רק שנפלה מחלוקת בין רב מלכא ובינו, ועל כן התאחדו להורידו מנשיאתו „ולהעמיד אחר במקומו״ ואולי הי׳ סבת הדבר כי לא רצו בראש גלות חכם בתורה.

ולא נוכל לדעת אם זה הוא כתיבת דברי הימים לבני ישראל, או דברים נכתבים למען בושת פניהם שהרי כל המקור לזה הוא רק דברי רב שרירא שכבר העתקנו בפרק זה, והרי כל דבריו מפורשים להיפך, ודבריו חיים וברורים שזכאי בר אחונאי הוא שיהי׳ נשיא אז ואחרי אשר כבר הי׳ לנשיא כמה שנים, בא רב נטרונאי ועשה מחלוקת בישראל, וחלק על זכאי בן אחונאי, ורצה להורידו ממשרתו ולהיות במקומו „בפלוגתא על זכאי בר מר אחונאי דהוה נשיא קמי הכי קמי שנין״ והלא אין לך דבר גרוע וגם סכנת הכלל יותר מזה שיהיו פלגות ישראל, ומחלוקת בין שני ראשי גולה ובהכרח שיתקבצו ראשי ישראל להעביר הרעה, ושישאר רק אחד מהם לראש גולה ומבלי אשר נודע כהיום עוד מעמיהם, הלא זאת נודע ונבין גם אנחנו, כי עליהם הי׳ להשאיר את ראש הגולה אשר הי׳ כבר כמה שנים, ובודאי כיון שכבר הי׳ מאז ודאי שהי׳ לו גם משפט הירושה, וברצון העם והבוחרים אשר בחרו בו אז, ועל כן הלא בהכרח הוכרחו שתי המתיבתות להתאסף ולעשות משפט צדק וכן עשו „ואתכנשו תרתין מתיבתא עם זכאי הנשיא ועברוהו לנטרונאי״ וזו היתה חובתם במשפט התורה, וחובתם לעמם, לשבת מריב ולבלי לתת מקום לגזל משפט, ולעשות משפט עמם.

ודברי החכם ווייס לקוחים הם בידו מדברי החכם גרעץ ח״ג עמוד 197 אשר יאמר גם הוא „אחרי רב חנניה נפלה מחלוקת בבבל וכו׳ סבת המחלוקת הזאת״ אשר ארכה שנים אחדות לא יגלו המקורים שני ראשי מתיבתא בימים ההם היו רב מלכא בפומבדיתא ורב חנינא מסורא ושניהם התאחדו להדוף את רב נטרונאי משאתו ויעשו מעשיהם עדי כי נאנס רב נטרונאי „כנראה על ידי הכליף לגלות מבבל״ ויצא לשבת בארץ מרחק בקצה המערב באלקירואן ואז „הקים הכליף את זכאי לראש הגולה״ עכ״ל.

שואלים אנחנו ומשתוממים מה מקום לדברים כאלה בתולדות ישראל אשר רק האמת, והדברים כמו שהיו, הוא נר לרגלינו, ולא ויכוחים הננו כותבים כי אם מעשי הימים, דברי ימי ישראל, איה נזכר בדברי רש״ג שהכליף הוא שהקים אחר זה את זכאי, וכי בתקיפות נעשה הדבר, הלא במקום הזה לפנינו דברי

רש"ג ברורים כי דנו בדין ישראל „ותרתין מתיבתא אתכנשו" איה נזכר בדברי רש"ג כי המחלוקת ארכה שנים אחדות, הלא דבריו שם הם דזכאי הי' נשיא מקמי הכי כמה שנין, אבל לא שהמחלוקת ארכה כמה שנין, איה נזכר רמז קל בדברי רב שרירא שרב נטרונאי נאנס ועוד על ידי הכליף, לצאת מבבל הוא יצא משם אחרי ראה שלא נעשה רצונו, ולא רצה להיות כפוף תחת משרת זכאי, כמו שעשה כן מרצונו הטוב גם רב אחאי גאון כאשר לא נעשה רצונו, ומה מקום בדברי הימים לבני ישראל להוצאת לעז על כל גדולי האומה, במקום שאין רמז על זה, ולא עוד אלא שהדבר להיפך שמעצמינו נבין גם כהיום שנטרונאי לא צדק במשפט, ואשר רצה לעשות מחלוקת בישראל, ולהדוף את זכאי ממשמרתו אשר זכה, וכבר שרת בה כמה שנים והמתיבתות הוכרחו בזה לעשות משפט עמם ולהביא שלום בעולם שלום על ישראל.

בסוף המאה הזאת להגאונים מבואר בדברי רש"ג כי בשנת צ"ו (ד"א תקמ"ה) בימי רב הונא מר הלוי מפומבדיתא ורב ביבוי הלוי מנהר פקוד אשר הי' בסורא, נתקנה תקנה לגבות לכתובה ובע"ח ממטלטלי אפי' מיתמי, וראוי להעיר שאין הכונה שעשו תקנה חדשה לעקור דין הקודם כי אם שלפי דין הגמרא הי' בימיהם הדין כן לגבות ממטלטלי, ולהסכים ולהחליט כן בכל בתי דינין נתאספו שתי המתיבתות לעמוד למנין ולהחליט לדון כן בהסכמת הכלל, וברור שזו היא שיטת הרב אלפסי ז"ל כמו שביאר דבריו הרא"ש בפ"ק דמס' בק סי' י"ט שכתב שם וז"ל כתב רב אלפס ז"ל והשתא דתקינו רבנן לבעל חוב לגבות מן המטלטלין גובה מיתמי (בנזקין) בין מקרקעי בין מטלטלי וכן הלכה וכתב עליו רבנו אפרים תלמידו ז"ל ליתא להאי סברא דנזקין מלתא דלא שכיחא היא וכי תקון רבנן לבע"ח משום נעילת דלת בפני לווין, אי נמי האשה משום פו"ר אבל לנזקין לא תקון מידי ונראה לי דבדורות הללו מטלטלי כמקרקעי לכל מילי שיעבוד „מדיני דגמרא אף בלא תקנה" דהוה כגמלא דערביא ואשלי דקמחוניא דאמרינן בכתובות (ד' ס"ז) דאשה גובה פורנא מהם עכ"ל הרא"ש ז"ל שם **(כא)**.

---

הערה (כא). והתוס' (בכתובות שם) בשם ר"ת העירו מתקנת השוק, והרא"ש בכתובות הביא דברי ר"ת, וכבר העירו שזה סתירה (עי' ב"ש אהע"ז) אבל אין כאן שום סתירה, דגם ר"ת מודה דמכתובות שם מוכח דמדינא דגמרא גובה דהא מפורש שם כן בגמלא דערביא ואשלי דקמחוניא, ואין שום חילוק לחלק בזה, רק דס"ל לר"ת דאז לא בטלה ע"י זה תקנת השוק אבל אם נימא כן בכל מטלטלין (אף שעצם הדין כן) יתבטל לגמרי תקנת השוק ע"כ ס"ל שצריך לכתוב בפירוש עי' ברא"ש שם, וכן יהי' גם לדברי התוס' אבל נזקין שאי אפשר לאמר כן, לא נפקיע דין הניזק, ואין להאריך כאן בזה, אבל בכל האופנים הנה תקנת הגאונים בזה הוא רק על פי עיקר הדין, ולא אפקעתא בדיני ממונות.

# ראשי המתיבתות במאה השניה לימי הגאונים.

## סורא

מר רב חנינא מנהר פקוד ח׳ שנים מן שנת
אלף לשטרות ד״א תמ״ט — ד״א תנ״ז

אחריו מר רב נהילאי הלוי מנרש י״ח שנה
מן אלף וח׳—כ״ו, ד״א תנ״ז — ד״א תע״ה

אחריו מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד י״ח שנים
מן אלף כ״ו—מ״ד, ד״א תע״ה—תצ״ג

אחריו מר רב שמואל מזרע אמימר ח״י שנה
מן אלף מ״ד—ס״ב, ד״א תצ״ג—תקי״א

אחריו מר רב מרי הכהן מנהר פקוד ח׳ שנים
מן אלף ס״ב—ע׳ ד״א תקי״א—תקי״ט

אחריו מר רב אחא חצי שנה

אחריו רב יהודאי גאון ג׳ שנה ומחצה
אלף ע׳—ע״ד ד״א תקי״ט—תקכ״ג

אחריו מר רב אחונאי כהנא בר מר פפא ה׳ שנים
מן אלף ע״ד—ע״ט ד״א תקכ״ג—תקכ״ח

אחריו מר רב חנינא כהנא בר רב הונא ח׳ שנים
מן אלף ע״ט—פ״ז, ד״א תקכ״ח—תקל״ו

אחריו מר רב מרי הלוי בר מר רב משרשיא
ג׳ שנים ומחצה
מן אלף פ״ז—צ״א, ד״א תקל״ו—תקמ

## פומבדיתא

מר רב הונא מרי בן מר יוסף
בשנת אלף ד״א תמ״ט

אחריו מר רב חייא ממישן
ולא הוזכר השנה אצל רב שרירא

אחריו מר רב רבא וחסר השנה

אחריו מר רב נטרונאי בר מר רב נחמיא
וכפי הנוסח בסדר החכמים מלך בשנת
אלפא ותלתין ד״א תע״ט

אחריו מלך רב יהודה ולא הוזכר השנה

אחריו מלך רב יוסף דידיע כותאי
בשנת אלפא וחמשין, ד״א תצ״ט—תקי״ח

אחריו רב שמואל בר מר רב מרי
אלף נ״ט — ד״א תקי״ח לא נאמר עד כמה
ועי׳ פי״ג שהוא עד תקט״ו

אחריו רב נטרוי כהנא בן מר רב אמונה
כשלש שנים מן ד״א תקט״ו-תקי״ט (ע׳ פי״ג)

אחריו רב אברהם כהנא ד״א תקי״ט—תקכ״א

אחריו רב דודאי בר רב נחמן (אחי רב יהודאי)
אלף ע״ב—ע״ה, ד״א תקכ״א—תקכ״ד

אחריו רב חנינא בר רב משרשיא
אלף ע״ה—פ״ב, ד״א תקכ״ד—תקל״א

אחריו רב מלכא בר מר אחא
אלף פ״ב—פ״ד, ד״א תקל״א—תקל״ג

אחריו מר רב רבא בריה דרב דודאי
זקינו של רש״ג
אלף פ״ד—צ״ב, ד״א תקל״ג—תקמ״ב

אחריו רב שנוי ולא האריך

| פומבדיתא | סורא |
|---|---|
| אחריו רב חנינא כהנא בר מר רב אברהם כהנא גאון<br>אלף צ"ב—צ"ו ד"א תקמ"ג—תקמ"ו<br>ועבריה נשיא | אחריו מר רב ביבי הלוי בר מר רב רבא מנהר פקוד עשר שנים ומחצה<br>מן אלף צ"א—ק"א, ד"א תק"מ—תק"ן |
| וקם באתריה מר רב הונא מר הלוי בר יצחק<br>אלף צ"ו—צ"ט ד"א תקמ"ו—תקמ"ט<br>ובימיו תקינו לגבות ממטלטלין | והוא הי' יחד עם רב הונא מר הלוי ורב מנשה גאוני פומבדיתא כשנמנו על תקנת גבית מטלטלין |
| בתריה מלך רב מנשה בר רב יוסף וגבאה הוה מן בני בי עוקבא<br>אלף צ"ט, ד"א תקמ"ח (עד אלף ק"ז) | |

# המאה השלישית להגאונים בסורא ופומבדיתא

## מן ד"א תקמ"ט עד ד"א תרמ"ט אלף ק' — אלף ר'.

## פרק כ.

ונביא לדברי ימי הגאונים במאה השלישית שהם כמעט דברי ימי סורא האחרונים בתור ישיבת מתיבתא אף שלא נכבה נרה גם אחר זה כמו שיבואר.

אמנם בימים האלה אשר הננו עומדים בהם עתה עוד הי' כוחה חדש עמה ושתי המתיבתות פעלו עבודתם יחד כל ימי המאה שנים האלה ויאירו באור תורה, מדינות המערב נתקרבו לבבל כארץ ישראל עצמה אשר היתה יחד עמהם. ורק ארץ איטאליען צרפת ואשכנז נשארו גם עתה רחוקים מבבל ובהיות איטאליען קרובה לארץ ישראל קבלו משם רובי תורתם ואף כי גם בארץ ישראל וגם באיטליען הי' עיקר למודם להלכה התלמוד הבבלי אבל אורח למודם הי' בסגנון הקודם ובא האות והמופת כי לבד ארץ ישראל הי' מקום תורה גדול מאד באיטאליען ומשם קבלו אורם בני אשכנז וצרפת בימים הקדמונים ההם ככל אשר יבואר להלן וקבלותיהם בהלכות היותר גדולות נשארו בידינו עד היום והננו הולכים לאורם ויבואר לפנינו.

ונשוב לסדר דברינו בדברי ימי המתיבתות בבבל על פי סדרו של רב שרירא גאון ז"ל הוא יאמר „ובתריהון גאונים מפומבדיתא (בתריהון בתר רב מנשה כדרכו וכסגנונו של רב שרירא כמבואר) רב ישעיה הלוי בר מר אבא ומן כלואדי הוה מתא דמקרבא לבגדד ומלך בשנת ק"ז (ד"א תקנ"ו) ובתריה מר רב יוסף בר מר רב שילא משלחי בשנת ק"ט (ד"א תקנ"ח) ובתריה מר רב כהנא גאון בר רב חנינאי גאון בשנת קט"ו (ד"א תקס"ה) ובתריה מר רב איבומאי גאון אחי אביו דמר רב אברהם גאון בשנת קכ"א (ד"א תקע"א) ולא הוה דוכתיה דהוה מר רב אהרן קמוי דהוא א"ב ב"ד והוה גמיר ועדיף טפי מניה מיהו על ידי חלום אדברוהו למר רב יוסף

גאון והוה חסיד טובא וזקן מאד ואתמר דהוה אליהו ז"ל אתי ליה וכו' ואבי אבי גאון הי' סופרו ועומד בכל צורך הישיבה לפניו בכל ימיו וכו' ואתמר נמי דהוה מצער נפשיה טובא על גירסא בינקותיה וברכיה מר רב שנוי רביה גאון ואמר ליה תזכה דתדבר לאומתך ותרתין שנין מלך וקם בתרי' וכו' עכ"ל.

והנה על דבר רב איבומאי גאון ניכרין הדברים שנשמטה תיבה אחת בנוסח היוחסין ותחת „אחי אביו דמר רב אברהם גאון" צ"ל אחי אביו „בריה" דמר רב אברהם גאון כי איך יתכן שרב אבימאי הי' אחי אביו של רב אברהם ורב אברהם כבר מלך בשנת ד"א תקי"ט ונפטר תקכ"א וכבר מלך בנו רב חנינא בשנת תקמ"ג וגם בנו של רב חנינא נכדו של רב אברהם רב כהנא בשנת תקס"ה (עי' במבוא פ"ד) וכבר עבר זמן של חמשים שנה מפטירת רב אברהם ואיך יתכן שחי עוד דודו אחי אביו והי' לגאון אבל ברור שנשמטה שם תיבה אחת וצ"ל אחי אביו „בריה" דרב אברהם וכן מצאתי אחר זה הנוסח בסדר החכמים וקאי אחי אביו על רב כהנא דרב אבימאי הי' אחי אביו היינו אחי רב חנינא ובן רב אברהם והמדפיסים לא הבינו איך יהי' אחי אביו ובריה של רב אברהם והשמיטו תיבת בריה אבל הכוונה פשוטה.

אחר רב אבומאי מלך רב יוסף והנה גם בימי רב יוסף יחסר בדברי רב שרירא תיבה אחת בהכרח והדבר הזה הפך בלהות על פרק שלם מדברי הימים ההם ויתבלבלו הענינים מהם בשגגה ומהם גם בזדון.

החכם גרעטץ בח"ג יאריך ע"ד תורת הסוד על פי השקפתו ואחרי דבריו ההם יאמר שם עמוד 224 וז"ל מקום משכן תורת הסוד היתה לראשונה ארץ ישראל אך משם פרשה צלה ותעט בערפל גם את ישיבת בבל ותעצומות פעולתה נגלתה לראשונה בבחירת ראש מתיבתא דפומבדיתא (ד"א תקע"ד) אחרי מות רב אביומי הי' הראשון במעלת התורה (גמיר ועדיף טפי לשון רש"ג) ובזכות ההתמנות (בתור א"ב ב"ד) סגן ראש הישיבה מר רב אהרן בר שמואל וכל זה לא הועיל לו כי במקומו נתמנה רב יוסף בר אבא שיהי' קטן ממנו בתורה ובעצמו הודה שהוא מצטער על שכחו גרסא דינקותיה (לשון רש"ג) וזה מפני שהי' רב יוסף נודע לאיש המופת ויודע תורת הח"ן ואמרו עליו או שאמר על עצמו כי יש לו גלוי אליהו (דהוה חסיד טובא וכו' לשון רש"ג) וכו' ויזעף לב רב אהרן על המעשה הזה כי עברו עליו וימנו איש קטן ממנו בחכמת התורה ויעזוב את ישיבת בבל ויצא לשבת באיירופא עכ"ל.

והנה נהג בזה החכם גרעטץ כדין ידע כי דבריו יפליאו את הקורא על כן כתב על כל דבר וציין שהוא לשון רש"ג ולחזק הדבר עוד יותר הועתק שם בהערה כל דברי רש"ג והחכם המעתיק יאמר „רואה אני דרוש לתועלת „המעיינים" להביא בזה פעם אחת כל דברי רש"ג בענין הזה שהם יסוד לכל הדברים בפנים" ויעתיק שם כל לשון רב שרירא כמו שהוא „ביוחסין לפנינו" וכמו שכבר הועתק לעיל והנה הכל נעשה יפה רק דבר אחד חסר כאן והוא להבין לכל הפחות פשטן של דברי רב שרירא גאון והחסרון הזה גם הוא איננו דבר קטן לגמרי כי כן הדבר שטעה הוא והחכם וויים אחריו בדברים פשוטים.

וראשונה לא נוכל להבין איך טעה גרעטץ לחשוב שרב יוסף הודה בעצמו שהוא מצטער על אשר שכח גרסא דינקותיה והנהו מרשים שזה לשון רש"ג ואיך לא הבין דברים פשוטים שהכוונה דאתמר עליו דבילדותו למד הרבה ועמל ויגע בתורה מאד והרי לשונו של רב שרירא גאון הוא „ואתמר נמי דהוה מצער נפשיה

טובא על גירסא בינקותיה" וברכיה רב שנוי רביה וכו' (דפוס קאנסטאנטינא הראשון) והרי פשוט לכל קורא דהכוונה דבינקותיה הוה מצער נפשיה טובא ויגע בתורה וכן הוא הנוסח בכל שאר הנוסחאות של אגרת רש"ג.

ואף שבדפוסי החדשים מהיוחסין נפל טעות ותחת „בינקותיה" נדפס „דינקותיה" והנה לבד שעיקר הנוסח הוא הדפוס הראשון שהרי ממנו הדפיסו אחר זה אבל אפי' לפי' הגרסא המשובשת „דינקותיה" אין מקום לטעות כלל והכוונה פשוטה כמו שנתבאר שהרי על זה קאי „וברכיה רב שנוי רביה גאון ואמר ליה תזכה תדבר אומתך" והלא פשוט דמפני שבינקותיה בישבו אז לפני רבו רב שנוי גאון הי' שוקד גדול עמל ויגע בתורה על כן ברכיה רב שנוי גאון שבעבור זה יזכה להיות מדברנא דאומתיה אבל איך שייך שבזקנותיה שכח תלמודיה וברכיה רביה איזה ברכה ראויה לו בעבור ששכח תלמודו.

ולא עוד אלא שאם שכח תלמודיה בזקנותיה הלא אז כבר נפטר רביה ואיך ברכיה אז והלא ידענו שרב שנוי הי' לגאון ד"א תקמ"ג ומפורש עליו בדברי רש"ג „ולא האריך" ורב יוסף מלך ד"א תקע"ד היינו יותר משלשים שנה אחרי מות רב שנוי גאון (כב).

וביותר שתיבת „שכח" לא הוזכר כלל רק גרעטץ הוסיף כן מדעתו וכן לא יעשה ולדברי החכם גרעטץ חסר העיקר „ששכח" גירסא דינקותיה וכל האריכות למותר אחרי שבכל הנוסחאות שבאגרת רש"ג כתוב „בינקותיה" וגם נוסח היוחסין שהוא העיקר כן הוא בדפוס הראשון דפוס קאנסטאנטינא והרי שאר המדפיסים מדפוס זה העתיקו והטעות אצלם וככר נתבאר שגם לפי הטעות דינקותיה אין מקום לטעות כלל והכוונה ברורה גם לפי זה.

אמנם גם לבד זה יש כאן עוד טעות גדול טעות בעיקר הדבר כי הענין עם רב אהרן שלא נבחר לא הי' כלל עם רב יוסף וכשהקימו את רב יוסף הי' זה בהסכם כולם ולא הי' שם מאן דעדיף מניה שהרי לשונו של רב שרירא גאון (כפי שהועתק גם בהעתקת גרעטץ) הוא „ובתריה מר רב אבומאי גאון אחי אביו דמר רב אברהם גאון בשנת קכ"א ולא הות דוכתיה דהוה מר רב אהרן קמוי דהוא אב ב"ד והוה גמיר ועדיף טפיה מניה מיהו על ידי חלום אדברוהו למר רב יוסף גאון והוה חסיד טובא וכו'" והנה הדבר ברור לכל עין רואה דזה „דלא הוה דוכתיה" קאי על רב אבומאי דהוא לא הוה זה דוכתיה משום שהי' רב אהרן קמוי והוה גמיר ועדיף טפי מרב אבומאי ורק בינו ובין רב אהרן הי' התחרות אז מי יהי' לראש ורב יוסף מאן דכר שמיה שהרי שם לא הוזכר עדין כלל.

ולא הרגיש גרעטץ שחסר כאן תיבה אחת „ובתריה וצ"ל ובתריה מר רב יוסף והוה חסיד טובא וכו' והוא פשוט וברור שכן הוא ואין צריך לפנים כלל (כג).

---

הערה (כב). מדבר זה שרב יוסף הי' תלמידו של רב שנוי גאון ראיה לכל מה שכתבנו והערנו כבר שהי' שם ישיבות פרטות לבד המתיבתות והרבה פעמים כשאנו מוצאים שזה הי' תלמידו של זה אין הכוונה שלמד אצלו בהיות לגאון כי אם בישיבתו הפרטית (עי' לעיל פ"ח) שלבד ממה שרב שנוי „לא האריך" הנה מדברי רש"ג האומר על רב יוסף „וזקן מאד" נראה שהי' אז למעלה משמונים—ורק תרתין שנין מלך—ואם כן הי' בימים שהי' רב שנוי לגאון למעלה מחמישים ואיך יתכן ע"ז „בינקותיה" ועל כרחך שלמד אצל רב שנוי בינקותיה בישיבתו הפרטית.

הערה (כג). ובמקום הזה מבואר סימני נערות נוסח החופש מטמונים הנה כאשר יצא לאור כבר הרגישו בו שיש שם גם שליחות יד כמו שהעיר גם הרב שי"ר שאינו עיקר והרבה

והחכם וויים ההולך בעקבות החכם גרעטץ הוסיף כאן הרבה על דבריו של גרעטץ היינו שלקח את כל דברי גרעטץ והוסיף משלו הרבה לבזות יותר ובקולי קולות ולסקל באבנים ולעפר בעפר ויאמר וז"ל „אחרי מות רב אבומאי לא כלו המנוי של הגאון בלא מחלוקת כי בעת ההיא הי' היותר נכון וכשר להיות לממלא מקומו חכם אחד מאד נעלה בתורתו ושמו מר רב אהרן זה האיש הי' אב ב"ד אצל רב אבומאי ולפי משפט הצדק והמנהג הי' לו משפט הקדימה לכל החכמים ובכל זאת לא הוקם על ולא נבחר להיות ראש ישיבה כי אם נשאו את רב יוסף „ומי הי' רב יוסף הזה ומה חכמתו? זאת נודע „מעדות פיו" הלא הוא „מעיד על עצמו כי קטן הוא ודל בחכמת התורה ויהי מצטער על אשר „שכח גרסת ילדותו וכל זה לא עצרם מלמנותו ראש לחכמים הגדולים וטובים ממנו ולדחות את רב אהרן מפניו אשר קטנו עבה ממתניו וכו' יען כי רב יוסף הי' מבעלי הסוד וכו' אמנם זה הרוח אשר משל בישיבה הי' לרוח בער ולרוח משחית וכו' עכ"ל.

על דברים כאלה נוכל להשיב רק בלשון הגמ' „לא מסתייה וכו' מימחא נמי מחי" הוא סמך על גרעטץ ולא פתח אפי' את היוחסין לעיין בו והנה הוא קורא למהלומות בושה וחרפה היא לטעות בדבר פשוט כזה ולאמר כי יש לנו עדות פיו שהודה בעצמו כי קטן ודל הוא בחכמת התורה וכבר שכח תלמודו.

---

חכמים זולתו ביארו שיש שם שליחות יד בפנים וגם וויים כתב כן במה פעמים שנשלחה שם יד בזדון אמנם הי' מי שחשדו בכל זה רק את המו"ל אבל עתה שנדפס גם נוסח סדר החכמים נראה לפנינו שהמעתיק הקודם וכותב הכתיבת יד הי' גם הוא חכם להגיה מדעתו וכל מקום שהי' קשה לו או שמצא אחרת באיזה מקור אחר שלח ידו והגיה על פי דעתו והחכם ב"נ בא אחריו ויעש גם הוא כן ויוצא לנו אגרת רש"ג על פי דעת המתקנים האלה אבל לא כפי שהוא באמת והנוסח ביוחסין ניכר עליו לכל מעיין ומתבונן בהסגנון שהוא העיקר רק שבאיזה מקומות יש גם שם איזה השמטה אם תיבה אחת או יותר וזה בהכרח בכל כ"י אבל צריך לתקן זה על פי סגנון של היוחסין ובמקומות ההם שניכר ובולט שנשמט איזה תיבה נוכל להשתמש בהנוסחאות ההם לתקן אבל גם זה אך בזהירות יתירה כי על הרוב הוא רק מה שהמעתיק או המדפים הרגיש גם הוא שיש כאן איזה תמיה ותקן זה מעצמו „לפי עניות דעתו" ותקונו טעות.

וגם במקום הזה נראה שם שליחות יד המעתיק שהי' קשה גם לו הנוסח ולא הבין שחסרה כאן רק תיבה אחת על כן נתן להנוסח פנים חדשות כזאת „ובתריה מר רב אבומאי גאון וכו' ובתריה מר רב יוסף בריה דמר רב אבא (זה שהי' בן רב אבא כבר לקח מהראב"ד) בשנת קכ"ה ולא הות דוכתיה והוה אית מר רב אהרן קמוי דהוא אב ב"ד והוה גמיר ועדיף וכו' והוה וכו' אבל כל עין רואה שאי אפשר שיהי' כן נוסח רש"ג שכל לשונו של רב שרירא גאון על רב יוסף הוא ביראת הכבוד גדול מאד והוא משתבח שאבי אביו גאון עמד לפניו והי' סופרו וגם אתמר דהוה אליהו ז"ל אתי ליה ומספר זה גם באריבות ואתמר נמי דהוה מצער נפשיה טובא על נירסא בינקותיה (כן הוא הנוסח גם בחופש מטמונים גם בסדר החכמים) וברכיה רב שנוי רביה גאון תזכה תדבר אומתך ואיך יסתור עצמו מניה וביה ויאמר עליו „דלא הוה דוכתיה „והוה רב אהרן קמוי" „והוה גמיר ועדיף" וכל רואה כל סגנונו של רש"ג שם יודה שזה דבר שאי אפשר יחד.

וגם אם הי' כן הנוסח מתחלה הלא למותר הי' להחזיר בתוך הדברים עוד הפעם מיהו ע"י חלום אדברוהו „למר יוסף גאון" וזה למותר כי הלא בו איירי אבל זה מורה שהי' גם כאן כנוסח היוחסין וניתוסף על ידי מי שנתוסף ונשארו בתוך גם הדברים כמו שהם.

עוד זאת בנוסח היוחסין המוחזק יכול להיות איזה השמטה או ט"ס אם מהמעתיק או מהמדפים אבל אי אפשר שנתחלפו שם השורות בטעות ובכל האגרת לא נמצא כזאת אבל פשוט שהוא כמו בכל מקום שסגנון הנוסח הוא כפי שהוא ביוחסין רק שחסר שם תיבת „ובתריה" והכל על מקומו.

ובנוגע לרב אבומאי ורב אהרן יבואר לקמן פרק ל״ב בהגיענו לדבר על זכותי ראשי מתיבתא ומה הי׳ ענינם ומי נבחר כי שם מקומו ושם יבואר כל זה בדברים ברורים.

ומעתה יצא לנו מתוך כל זה דבשנת קכ״א (ד״א תקע״א) מלך רב אבומאי בהיותו זקן שהי׳ בן רב אברהם גאון ואהני ליה קמרא דאבותיו הגאונים שמלך הוא ולא רב אהרן.

ובדבר רב אהרן אשר גרעטץ יקרא אותו סתם בר שמואל בסמכו על השערת כרמולי כי זה רב אהרן הוא שהלך מבבל לאיירופא שהוזכר בספר מצרף לחכמה כ״י וקבלו החסידים סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מפי רב עד אבו אהרן בנו של שמואל הנשיא אשר עלה מבבל משום מעשה שהי׳ והוצרך לילך נע ונד בארץ וכו׳ וכרמולי משער שזה הוא ראש הגולה שנאמר עליו באגרת רש״ג „ובתריה מלך מר רב חנינאי כהנא בר מר רב אברהם בשנת אלף צ״ג ועבריה נשיא בשנת צ״ז.

והנה לבד אשר אם הי׳ רב אהרן זה שהי׳ בזמן רב אבומאי אם הי׳ הוא הולך מבבל מפני זה הי׳ רב שרירא מזכיר זה כמו שיזכיר זה אצל רב אחאי ורב נטרונאי ולבד ממה שאין הזמנים שוים שזה בא ללוקא קודם שנת ד״א תקמ״ז ששם נאמר שר׳ משה מלוקא קבל ממנו והם יצאו משם כבר בשנת תקמ״ז על ידי קארול הגדול ורב אהרן הי׳ עוד בבבל שנת תקע״א.

הנה לבד כל זה אני תמה מאד איך לא הרגישו שדבריהם בעצמם סותרים זה את זה הם באים להראות שתורת הסוד נשאה אז ראש ועל כן בחרו ברב יוסף היודע תורת הח״ן ויניחו לרב אהרן הבלתי עוסק בנסתרות והנה יחליטו בעצמם כי רב אהרן זה הלך מבבל לאיירופא וממנו למדו ר׳ משה ור׳ קלונימוס סודי התפלה וכוונתם, וגרעטץ ראה רק העתקה קצרה מכ״י פאריז הנוגע לזה אבל כל הדברים נדפסו בהזורנאל הצרפתי Revue études Juives שנת 91 (אקטאבער— דעצעמבער) וכל הדברים שם הנם רק על תורת הסוד.

ואמנם את אשר יש לתמוה עוד יותר הוא על החלטתו של גרעטץ בפנים ספרו לקרא לו בשם רב אהרן בר שמואל ולאמר סתם „ויזעף לב רב אהרן על מעשה הזה ויצא לשבת באיירופא ויתישב אצל רבנו קלונומוס במגנצא״ ואם כן יחליט ככל דברי כרמולי שזה הוא רב אהרן מבעלי הסוד בן רב שמואל ראש הגולה, והנה לא הרגישו לשאול את עצמם אם כן הדבר כי אבי רב אהרן זה הי׳ ראש גולה, ולפי זמנו הי׳ הוא אשר הוריד והעביר את רב חנינא כהנא מהיות גאון בפומבדיתא כמו שנאמר בדברי רב שרירא ועבריה נשיא, איך לא הציל את בנו להקימו לראש ואחר לקח עמדתו בהיות אביו תקיף גדול כזה, ואם אביו כבר נפטר אז, הלא הי׳ לו לרב אהרן להיות ראש גולה.

גם לפי דבריהם בעצמם מדוע זה הוציאו רוחם על אשר לא נתנו לרב אהרן להיות לראש מתיבתא, הלא הטעם פשוט לפניהם כי לא יכלו שיהי׳ גם ראש גולה, גם ראש מתיבתא, ואם חתניה של רב נטרונאי גאון הי׳ מחתן בדבית נשיאה אתקיף מרות על רבנן ועקרו למתיבתהון, אף כי בן הנשיא, ועוד בן נשיא תקיף כזה אשר כבר הראה תוקף הזרוע להעביר ראש מתיבתא אבל הדבר ברור שאין זה ר׳ אהרן בר שמואל, ורב אהרן שלנו נשאר במתיבתא כמו בכל הבחירות שהיו בודאי כל פעם אחדים להבחר, ובהבחר האחד קבלו עליהם השאר את דעת הרבים.

## פרק כא.

אחרי רב יוסף בר אבא שמלך בפומבדיתא „תרתין שנין" ונפטר בשנת קכ"ז (ד"א תקע"ה) יאמר רב שרירא גאון „וקם בתריה מר רב אברהם בר מר רב שרירא בשנת קכ"ז ומלך י"ב שנה (אלף קל"ט ד"א קפ"ז) והי' מר רב יוסף בר מר רב חייא אב ב"ד ובפלוגתא דדניאל ודוד נשיאים איקרי מר רב יוסף בגאונות ולבסוף נתפייסו (הנשיאים בעלי מחלוקות) עם מר אברהם ואמרו דתרווייהו מר רב יוסף ומר רב אברהם מקרו תרווייהו גאונים מיהו כד מכנפין תרווייהו בחדא דוכתא מתני רב אברהם ויתיב רב יוסף קמיה וזמנא חדא אתו לבגדד ואתרמי דהוו בי כנשתא דבר נשלה בכלא רבתי, וכד קם שליחא דציבורא ואכריז שמעו מאי דאסברוה ראשי מתיבתא, בכו ישראל וליכא דשמיע להון כד אמר ראשי מתיבתא ואף מר רב יוסף אזדעזע וקם על רגלוי ואמר סליקית נפשאי מן גאונות ואהדרית לאבות ב"ד וברכיה מר רב אברהם ואמר ליה רחמנא לזכך לעלמא דאתי דיליה, ובתר מר רב אברהם מלך מר רב יוסף דנן בשנת קל"ט (ד"א קפ"ז) ו' שנים (קמ"ה ד"א תקצ"ג).

והנה כל המתבונן במעשה זו יראה בה ענות צדקם של רב אברהם ורב יוסף יחד, זה ודאי שרב אברהם יצא ידי חובתו במדה יתירה כראוי לו, כי הלא אותו בחרו מראש לגאון, כנראה גם בהסכמת מר רב ייסף שהרי כן הוא לשונו של רב שרירא „וקם בתריה מר רב אברהם וכו' והי' מר רב יוסף בר מר חייא אב ב"ד ובפלוגתא דדניאל ודוד נשיאים איקרו מר רב יוסף בגאונות" והיינו שאחר זמן כשחלקו דניאל ודוד על דבר משרת ראש הגולה, ומר רב אברהם גאון נטה דעתו עבור האחד קם השני והקים את מר רב יוסף לגאון אמנם הנשיאים עצמם הכירו עותתם בזה עד שאף שכפי הנראה נשאר לראש גולה זה שסמך לגאון את מר רב יוסף (כד) בכל זה נתפייסו עם מר רב אברהם כדין, רק שנתנו לרב יוסף דין אין מורידין בקודש, על כן השאירו לו שם הכבוד, אבל ראש מתיבתא בפועל בהמתיבתא הי' רק אחד והיינו רב אברהם „מיהו כד מכנפין תרווייהו בחדא דוכתא מתני רב אברהם ויתיב רב יוסף קמיה" ומזה ידענו כי בשלום ובמישור הלכו יחדיו אחרי אשר „יתיב רב יוסף קמיה" ולרב יוסף נתנו שם הכבוד, ותרווייהו מקרו גאונים, בכרוזים ובכל עניני כבוד, אמנם כאשר ראה רב יוסף כי אין רוח העם נוחה מזה, וגם השם לבד לכתר אחד הוא נגד רצונם הכיר בעצמו צדקת מר רב אברהם וצדקת חפץ העם, וסילק עצמו גם מזה.

ואחרי שהדברים פשוטים ומבוארין, אין חפצינו לטפל בהשתדלות חוקרי אשכנז להפוך דברי רב שרירא הפשוטים והברורים ולתת להדברים פנים, כי רב יוסף הי' נרדף ועלוב, ולהמתיבתא היו שני ראשים ובתוך העם היו שתי כיתות והראשי מתיבתא היו שני עבדים להכיתות הכל בנוסח הידוע ואין דברינו בקורת לדברי זולתנו כי אם לברר הדברים וכאן הדברים מבוארין מעצמן כל צרכן לכל קורא.

ולפי המבואר כי רב אברהם בר מר רב שרירא עמד לימין דניאל מתחילה ידענו מזה כי אין מקום להשערת גרעטץ כי חשדו את דניאל בקראות ודברי

---

הערה (כד) ההוכחה לזה הוא מזה עצמו שיאמר רב שרירא „ולבסוף נתפייסו עם מר רב אברהם" ואם הי' נשאר לנשיא זה שרב אברהם עמד לימינו לא הי' לו מה להתפיים עמו, אבל כי נשאר על משמרת ראש הגולה זה שרב אברהם התנגד לו, והבוחר ברב יוסף, ועל כן אף שנשאר הוא ראש גולה יאמר רש"ג שבכל זה נתפייסו עם מר רב אברהם, אבל רב יוסף בחירו אקרי גם הוא גאון.

הערבי אבולפראג אשר כתב עד מפי עד בשם ערבי אחר הכל המה כמו דבריהם אשר יאמרו שם כי הקראים שובתים את יום הרביעי תחת יום השבת והם שמועה שמעו ולא ידעו מה.

אחר זה יאמר רב שרירא גאון „ובתריה (היינו בתר מר רב יוסף בר מר רב חייא) מר רב יצחק בר מר רב חנינא שנת קמ"ה (ד"א תקצ"ג) ואחתוהו בדיל מר רב יוסף בר רב מרדכי (כה) דהוה אב"ד בשני דרב יוסף בר מר חייא והוה בר בריה דמר רב אבא זקננו ומר רב יצחק הוה קשיש מניה וכד סמכיה דוד בר הונא נשיא למר רב יצחק קשא ליה למר רב יוסף ואתא מר רב יצחק לותיה ואמר ליה לא לקשי לך דיינא דבבא דאנן כרבה ורב יוסף אנן „ואמר מובטח את דהוית וזכית אבתראי" וסבר וקביל רב יוסף וארצי ליה קמיה ריש מתיבתא ומלך שש שנים ובתריה מר רב יוסף דנן ב' שנין בשנת ק"ן (כלומר בסוף השנה)" ואם כן מלך בשנת קנ"א ושנת קנ"ב (ד"א תר"א).

וגם בזה ראינו איך בכל המעמדים היו נוחים זה לזה ורב יצחק אף כי הראש גלותא כבר סמכיה הלך בעצמו לפיים לרב יוסף שלא יקשה בעיניו ואף שרב יצחק הי' גם קשיש וברכיה בהבטחת ברכה שיחי' אחריו וגם רב יוסף סבר וקביל דהיינו שהי' עמו במתיבתא בשלום ובמישור ומלך אחריו.

ויאמר רב שרירא עוד „ובתריה בשנת קנ"ג (היינו תחלת קנ"ג ד"א תר"א) מר רב פלטוי בר מר רב אביי ט"ז שנה (והם עד קס"ט ד"א תרי"ז) ובתריה מר רב אחאי דהוא בר מר רב ו' חדשים בשנת קס"ט (תרי"ז) ובתריה הוה פלוגתא בין רב מנחם גאון בריה דמר רב יוסף גאון בר חייא ומובחרים דרבנן הוו בהדי' שתא ופלגא ובין מר רב מתתיה בר מר רבי והוו לרבנן אחרינו בהדי' ונח נפשיה דמר רב מנחם בשנת קע"א (ד"א תרי"ט) והדרו כלהו רבנן בתר הכי קמיה דמר רב מתתיה י' שנים (והיינו שנת ק"פ בסופו ד"א תרכ"ח).

וזה הוא הפעם הראשון שלא התאחדו בהמתיבתא בהמנוי „שתא ופלגא" אבל לא הי' בזה דבר להעם וחוץ להמתיבתא (עי' לקמן פ' ל"ב) והעם לא התערבו בזה כי אם שבני המתיבתא לא יכלו להכריע את מי לבחור בהחלט עד „שתא ופלגא" ואז מת רב מנחם ואהדרו כולם לרב מתתיה.

ויאמר רש"ג ובתריה מר רב אבא בר מר רב אמי בשנת ק"פ (ד"א תרכ"ח) זהוא בן בנו של מר שמואל שהציבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא במתא מחסיא כמו שפי' למעלה וב' שנים מלך, ובתריה בשנת קפ"ג (ד"א תרל"א) מלך רב צמח גאון בר מר רב פלטוי גאון והוא אבי אמו של גאון אבינו ומלך תשסרי שנין (לשטרות ר"א ד"א תרמ"ט) ובתריה בשנת ר"א מלך רב האי בר מר רב דוד ז' שנים ומחצה".

והנה אף שקשה לשבש הספרים, ובפרט שכן הוא בכל הנוסחאות מאגרת רש"ג, וכן כתבו כל כותבי הדורות שרב צמח בר רב פלטוי גאון מלך תשסרי שנין משנת ד"א תרל"ב עד תר"ן, אבל בכל זה ניכר ובולט בהכרח שזה ט"ס באגרת רש"ג.

הן רב שרירא גאון הולך בכל סדר דבריו, לסדר בכל מתיבתא לעצמה סדר של כל מאה שנים לשטרות, וכן גם כאן אחר סיום דבריו על דבר פומבדיתא יתחיל לאמר „ובאילו מאה שנה עמדו במחסיא גאונים מר רב הילאי וכו' ואחרי שיסיים דבר מתא מחסיא „בהמאה השלישית" ישוב עוד הפעם לפומבדיתא ויאמר „ובאלו מאה שנה אחרים מלכו בפומבדיתא גאונים וכו'" ועל כן הלא יפלא לאיזה

הערה (כה). ובכל שאר הנוסחאות הגירסא בר מר רב רבי ויבואר בפכ"ג.

צורך המשיך יחד דברי ימי „המאה השלישית" להגאונים בפומבדיתא עד אחרי רב האי בר דוד שזה כבר הי' בשנת ר"ט תשע שנים בהמאה הרביעית, והרי רב האי בר דוד מלך שבע שנים וחצי, וכבר מלך הוא בימי המאה הרביעית להגאונים, ואצל הקודם לפניו רב צמח בר פלטוי גאון כבר נגמרו ימי המאה השלישית וכבר נמשכו ימיו של רב צמח שנה וחצי במאה הרביעית.

וכן יתחיל רב שרירא גם להלן מפורש את המאה הרביעית מן אחר רב האי בר רב דוד ויאמר „ובאלו מאה שנה אחרים מלכו בפומבדיתא גאונים ואלו הן בתר מר רב האי בר מר דוד מר רב קיומי וכו'" והלא הי' לו להתחיל שם מרב האי בר דוד עצמו, אשר ישב בראש כבר במאה הרביעית.

אמנם אף שבכל נוסחאות אגרת רש"ג כתוב על רב צמח י"ט שנה אבל בדברי הראב"ד בספר הקבלה מצאתי בסדר החכמים י"א שנה, ובדברי הראב"ד שבספר יוחסין ט' שנים וגירסא זו שבדברי הראב"ד בספר יוחסין נראה שהיא האמיתית ובאגרת רש"ג נפל טעות שהי' כתוב גם שם ט' שנים ונעשה י"ט וזה ט"ס קל, ואם כן באמת כן הדבר שרב צמח מלך משנת קפ"ג עד שנת קצ"ב ורב האי עד קצ"ט והיינו סוף המאה השלישית, ואך מהבא אחריו יותחל המאה הרביעית והרב שי"ר בבכורי העתים בתולדות בעל הערוך הערה 10 כתב בפשיטות „רבני צמח בר מר רב פלטוי גאון בפומבדיתא בשנת ד"א תרל"ב כפי אגרת רש"ג ומלך י"ט שנה" וכן כתב אחריו גרעטץ (ח"ג עמוד 259) תרל"ב—תר"ן „וחידוש גדול שלא הרגישו בזה, והוא רק מפני שלא עמדו על סדר דברי רש"ג, שהוא סידר דבריו כל מאה שנה לבד וכל מעיין יראה שכן הדבר שם מפורש כל פעם (כו).

רב צמח בר רב פלטוי גאון הי' הראשון אשר חבר ספר הערוך ספר מלים ערוך בסדר אלפא ביתא בכל הנוגע להגמרא, אבל בכל הספרים היותר קדמונים שכאשר חבר אחריהם אחרון ספר כזה בתוספת דברים חדלו המעתיקים מהעתיק אותם עוד וברבות הימים נאבדו כן הי' גם עם הספר היקר הזה, והרב שי"ר שם בהערה 10 אסף יחד המוזכר בספרים משם והעיקר בהיוחסין, והחכם קאהוט בהקדמתו להערוך השלם הוסיף עוד מקומות ובתשובות הגאונים זכרון לראשונים נזכר עוד איזה דברים משם, וכפי הנראה מכל הלקוטים ההם הי' ספר שלם ערוך בכל, והוא הי' הראשון בעולם בחיבור ספר כזה.

# פרק כב.

## גאוני סורא במאה השלישית.

ויאמר רב שרירא גאון „ובאלו ק' שנים עמדו במחסיא גאונים מר רב הילאי בר מר רב מרי ט' שנים (ק"י לשטרות ד"א תקנ"ט) ובתריה מר רב ר' יעקב הכהן בר מר רב מרדכי י"ד שנים (מן ק"י—קכ"ד ד"א תקנ"ט—תקע"ג) ואחריו מר רב איבומאי אחוהי דמר רב מרדכי ח' שנים (קכ"ד—קל"ב ד"א תקע"ג—תקפ"א) ואחריו מר רב צדוק בר מר רב אשי ב' שנים (קל"ד ד"א תקפ"ג) ובתריה מר רב הילאי בר מר רב חנינא ג' שנים ומחצה (קל"ח ד"א תקפ"ז) ובתריה מר רב קיומי בר מר רב אשי ג' שנים ומחצה (קל"ח—קמ"א, תקפ"ז—תק"צ) והוויין פלוגתא דליכא למסמך עליהון".

וסדר הגאונים האלה יוצא לנו כן גם ממקומות בדברי הראשונים ועי' בדברי הרא"ש בפרק אלו טריפות סי' י"ד שכתב שם אבל סירכא תלויה אינה אלא וכו'

הערה (כו). ובפרק כ"ה יבואר זה עוד על ידי ראיה גדולה, ולא רצינו להאריך כאן אחרי אשר שם עיקר מקום הדברים.

וכיוצא בזה נמצא בתשובות הגאונים פעם אחת נכנסו מר צדוק גאון ומר רב אבימאי וכמה גאונים (היינו שלאחר זמן היו הם גאונים ובעת ההיא היו מבני מתיבתא, וראש המתיבתא הי' אז עדין רב יעקב) ותלמידיהם אצל מר רב יעקב גאון ואמרו לו שמענו עליך שאתה מתיר הסרוך לשומן חלב לפרק וכו' ואמר להם ח"ו לא כך אני מתיר וכו' והסכימו כל בני הישיבה והורו כן לכל ישראל.

ועי' באשכול ח"ב עמוד 99 שהובא שם לשון תשובת גאון שכתב „ודכירנא משום אבא מרי גאון ומר רב יעקב אחריו ומר אבימאי אחריו וכל הגאונים אחריהם שהורו שלא להטיל ציצית של פשתן וכו' והמפרש הרב מוהר"ר צבי בנימין אייערבאך ז"ל נדחק אבל האמת נראה כמו שהביא שם בשם הג"מ קאפול מווארמס ז"ל, שתשובה זו כתב רב נטרונאי בר רב הילאי (וכן הוא הוא באמת בספר המכריע) ומה שכתב ודכירנא משום אבא מרי גאון היינו רב הילאי אביו ומר רב יעקב וכו' שהיו אחריו.

ומר רב קיומי בר מר רב אשי נראה שהי' אחיו של מר רב צדוק שהי' גם הוא בר מר רב אשי.

ויאמר רב שרירא עוד ובתריה (בתר מר רב קיומי) מר רב משרשיא כהנא בר מר רב יעקב י' שנין ופלגא (קמ"א—קנ"ב ד"א תק"צ—תר"א).

אמנם בהראב"ד כתוב רב משה תחת רב משרשיא וכן הוא גם באגרת רב שרירא בכל שאר הנוסחאות, ואעפ"י שנראה שתקון הוא זה ונתקן ע"י דברי הראב"ד אבל כפי דברי הראב"ד כן הוא שרב משרשיא הי' שמו העקרי רב משה, מפני שרב משה גאון הובא בהרבה מקומות בכל דברי הראשונים, ובתשובות הגאונים, ולא הי' רב משה אחר, והנה הי' רב יעקב הכהן אביו ורב אבומאי דודו.

ומתוך זה נעמוד לתקן הלשון בספר האשכול וגם יבורר לנו ענין חדש בימים ההם, כי הנה בספר האשכול ח"ב הלכות ס"ת (עמוד 37) נאמר „ואמר רב שרירא האי בקלף איני יודע דאמר בגמ' טעה בו אדם גדול וחשב כי הוא ודק ולא היא אלא ודק בלשון חכמים חיפה דמליח ולא עפיץ דיפתרא דמליח וקמיח ולא עפיץ זה נקרא קלף, ולא ראיתי מעולם ס"ת על קלף אלא מצוה וכו' ודק שהוא חיפה שהכשיר רב מר אשי לא הודו חכמי דורנו כמו מר רב יוסף גאון בן מר רב רבי ולא חכמי ישיבתנו כמו מר רב נחשון, ואף אשר אחריהן".

והנה כל הלשון תמוה מאד ובלתי מובן שאיך כתב „ולא הודו חכמי דורנו כמו מר רב יוסף" אם כן הי' רב יוסף זה בן דורו של רב שרירא, אבל הוא מסיים „ואף אשר אחריהן" אם כן היו הם קדמונים, וגם יאמר „ולא חכמי ישיבתנו כמו רב נחשן" ואנחנו ידענו שרב נחשון הי' בסורא ולא בפומבדיתא (עי' לפנינו פכ"ג) ואיך הי' זה אצל רש"ג מישיבתנו, וגם מי הי' רב יוסף גאון בדורו של רב שרירא.

אמנם עלינו לדעת מי הוא זה שכתב עליו „ודק שהוא חיפה שהכשיר מר רב אשי לא הודו לו וכו'" והנה רב מר אשי לא נמצא בין הגאונים, ויפה הגיה שם המפרש הג"מ צבי בנימין אייערבאך שצ"ל רב משה ובאמת מבואר מתוך דברי הרא"ש הלכות ס"ת סי' ד' דרב משה הוא דס"ל כן שודק כשר לס"ת ורב נטרונאי כתב שהוא פסול.

ומזה עצמו ידענו שזו מחלוקת ישנה מהגאונים הקודמים הרבה לפני רב שרירא, ויש לנו להבין על פי זה כל הלשון שם באשכול.

והנה בימי רב משה שהי' בסורא הי' בפומבדיתא רב יוסף בר רב מרדכי אמנם כבר הערנו לעיל בפכ"א דתחת האמור לפנינו באגרת רש"ג שביוחסין רב יוסף בר רב מרדכי נאמר בכל שאר הנוסחאות בר מר רב רבי, ובהראב"ד נאמר בר מר רב ביבי

והוא קרוב להתחלף תחת ריבי על שם ביבי הרגיל יותר, ואין שם זה בר מר רב ריבי דבר חדש שכן גם הי' רב מתתיה שמלך בפומבדיתא עשרים שנה אחר זה גם הוא בר רב ריבי וכן הוא שם גם בנוסח אגרת רש"ג שביוחסין (ונראה שהי' אחיו של רב יוסף) ולפנינו בדברי האשכול מפורש בדברי רב שרירא רב יוסף גאון בן מר רב רבי ושנחלק עם רב משה, וזה באמת כן הוא כי רב משה מלך מן שנת קמ"א לשטרות עד קנ"ב (ד"א תק"צ—תר"א) ורב יוסף בר רב ריבי כבר בשנת קמ"ה ד"א תקצ"ג עמד להיות גאון והנשיא סמך לרב יצחק והוא פייסיה שימלוך אחריו ומלך שנת ק"ן—וקנ"א שתי שנים.

ומעתה לשונו של רב שרירא בספר האשכול מבואר וכך צ"ל „ודוק שהוא חיפה שהכשיר רב משה לא הודו לו חכמי דורו כמו מר רב יוסף גאון בן מר רב רבי, ולא חכמי ישיבתו כמו רב נחשון ואף אשר אחריהן".

והנה בהרא"ש שם נאמר רב נטרונאי תחת רב נחשון ונראה שהי' כתוב ר"נ, אבל גם שניהם רב נטרונאי ורב נחשון שניהם היו בסורא מקום רב משה ומלכו שם זמן קצר אחריו, ועל כן יאמר רש"ג שלא הודו לו לא חכמי דורו (בפומבדיתא) ולא חכמי ישיבתו (היינו ממתיבתת סורא) ולא הבאין אחריהן והדברים ברורים.

והדברים מאלה יועילו לנו גם לברר ולצמצם יותר סדר הזמנים בסורא ככל אשר יבואר בפרק הבא ובפרק כ"ח.

## פרק כג.

### ההמשך מישיבת סורא.

ונבוא לסדר דברי רב שרירא גאון אחרי רב משה גאון יאמר „ועמדו ב' שנים בלא גאון (קנ"ב—קנ"ד ד"א תר"א תר"ג) ובתר הכי אסתמיך מר רב כהן צדק בר אבומאי גאון י' שנים ומחצה (קנ"ד—קס"ד ד"א תר"ג תרי"ג) ובתריה מר רב שלום בר מר רב בועז י' שנים (קס"ד—קע"ד ד"א תרי"ג—תרכ"ג) ובתריה מר רב נטרונאי גאון בר מר רב הילאי גאון בר מר רב מרי י' שנים (קע"ד—קפ"ד—תרכ"ג—תרל"ד) ובתריה מר רב עמרם בר ששנא י"ח שנים (קפ"ד—ר"ב ד"א תרל"ד—תרנ"ב) וקמי הכי הוה פליג ליה רב עמרם ואקרי גאון ונחית מניה ובתר הכי מלך כדפרישנא ואפטר".

טרם נבאר את כל פרטי הדברים והמעשים בימי המאה השלישית להגאונים גם בסורא גם בפומבדיתא עלינו לברר את סדר הזמנים לוא הי' אפשר להסכים במקום הזה עם סדר הזמן של כל כותבי הדורות הנה יוגמר לנו במקום הזה סוף משך זמן המאה השלישית לתקופת הגאונים גם מימי סורא (רב שרירא גאון לא הפסיק במקום הזה כדרכו מפני שימי סורא נמשכו עוד אך מעט ולא פרק שלם על כן גמר כאן דבריו עד סוף ימי סורא ואחר זה שב לפומבדיתא לראשית המאה הרביעית) אבל אני רואה כי אין הדבר כן וטעות נפל ברשימת הזמנים והידוש שלא עמדו על זה כל העוסקים בזה.

ומפני שבדברי ימי סורא לא כתב רב שרירא אצל כל גאון הזמן לשטרות כי אם זמן משך ימי כל אחד ואחד ורק לבסוף רשם הזמן לשטרות על כן אם נחפוץ לברר הדבר עלינו ללכת עמו הלאה בדרכו בנוגע לסורא.

הנה הוא יאמר שם אחר זה „ובתריה (אחר רב עמרם) מר רב נחשון בר מר רב צדוק גאון ח' שנים (ר"ב—ר"י—תרנ"ב—תר"ס) ובתריה מר רב צמח בר מר

חיים אחיו (מאמו) של מר רב נחשון גאון ז' שנה (ר"י—רי"ז—תר"ס—תרס"ז) ובתריה רב מלכא חדש ימים וכו' ואסתמיך בתר הכי מר רב האי גאון בריה דרב נחשון גאון י' שנים (רי"ז—רכ"ז—תרס"ז—תרע"ז) ובתריה מר רב הילאי בר רב נטרונאי גאון ח' שנים (רכ"ז—רל"ד—תרע"ז—תרע"ד) ובתריה מר רב שלום בר מר רב מישאל ז' שנים (רל"ד—ר"מ—תרפ"ד—תרצ"א) ובתריה וכו' ומנויה למר רב יעקב בר רב נטרונאי י"ג שנה (ר"מ—רנ"ג—תרצ"א—תש"ב) וכו' וסמכיה דוד נשיאה למר רב יום טוב כהנא ומלך י' שנה (רנ"ג—רנ"ז—תש"ב—תש"ו) וכו' ואתייה דוד נשיאה למר רבינו סעדיה בר רב יוסף וכו' וסמכיה באייר שנת רל"ט וכו' כלל שני דרב סעדיה תרתי סרי שנין ושכיב רב סעדיה בימי הגאון אבינו בשנת רנ"ג".

הנה כל מה שנוגע לדברי הימים האלה ידובר לפנינו כשנבוא להמאה הרביעית אבל כאן נעיר רק להשוות מדת השנים בסורא מראש המאה השלישית עד סוף הימים האלה הנה זה, דבר ברור שאף שכמעט כן הוא בכל הנוסחאות (לבד שנוים קלים כמו שיבואר) אבל בהכרח שהזמנים צריכין תקון רק עלינו לדעת למצוא המקום ששם הוא הטעות.

זה הננו רואים לפנינו שרב שרירא ילך בדברי סורא עד שנת רנ"ג (ד"א תש"ב) שנת מות רב סעדיה גאון ובזה בודאי כן הוא ואין כאן שום ט"ס שהרי הוא מפרש דבריו יותר ואומר „ושכיב רב סעדיה בימי הגאון אבינו בשנת רנ"ג" והזמן מדוייק וכמו שיבואר במקומו.

אבל אם כן יש לנו מראשית המאה השלישית להגאונים בסורא עד מות רבנו סעדיה גאון רק זמן של מאה ונ"ב שנה שהמאה הקודמת נגמרה עם רב ביבוי הלוי שנפטר ק"א ומשם עד רנ"ג—קנ"ב שנה אבל בפרטן אנו מוצאים הרבה יותר לפי כל הנוסחאות, נקח תחלה הנוסח של היוחסין רק נוסיף עליו את מר רב יעקב בר רב מרדכי אשר כבר מבואר שזה בודאי נשמט ביוחסין לפנינו ונמצא גם ביוחסין דפוס ראשון (קאנסטאנטינא) לבד מה שהוזכר אצל כל הראשונים והנה יעלה בידינו.

רב הילאי ט' מר רב יעקב י"ד רב אבומאי ח' מר רב צדוק ב' רב הילאי בר חנינא ג' ומחצה רב קיומי ג' ומחצה רב משה י' ופלגא ב' שנים בלי גאון רב כהן צדק בר אבומאי י' שנים ומחצה רב שלום בר בועז י' שנין מר רב נטרונאי בר רב הילאי י' שנים רב עמרם י"ח שנים רב נחשון ח' רב צמח ז' רב מלכא חדש רב האי בר רב נחשון י' שנים רב הילאי בר נטרונאי ח' שנים מר רב שלום בר מר רב מישאל ז' שנים רב יעקב בר נטרונאי י"ג שנה רב יו"ט י' שנה רב סעדיה גאון י"ב (או י"ד).

ס"ה זמן של מאה ושבעים ושש או שבעים ושמנה ובידינו רק זמן של קנ"ב שנה נמצא שיש כאן עודף של עשרים וששה שנה וכן הוא גם בנוסח סדר החכמים רק ששם נאמר על רב נטרונאי בר רב הילאי ח' שנים תחת עשר שביוחסין ואצל רב האי בר רב נחשון נאמר שם ז' תחת י' ואצל רב יו"ט ד' או ז' נמצא יוגרע לנו זמן של שמונה או של י"א שנה וישאר עוד עודף של שמונה עשר או של חמש עשרה שנה ובדברי הראב"ד הנה יחסר שם רב האי בר רב נחשון גאון וזה בודאי נשמט או טעות והוא מפורש בדברי רש"ג ברוב ענין ולהיפך אצל מר רב יעקב הכהן נאמר שם י"ח שנה תחת י"ד ואצל רב צדוק י"ב תחת ב' וזה בודאי טעות הדפוס אבל יהי' איך שיהי' הנה יש כאן עשרים ושלש או שמונה עשרה שנה עודפים ועלינו למצוא דרך הבירור לזה.

ולדעתי דנוכל לברר דבהכרח הטעות סופר ברשימת השנים הוא קודם ימי דב נטרונאי בר רב הילאי גאון ולא אחר זה כי כפי שהוא לפנינו נפטר רב נטרונאי אחרי מות אביו רב הילאי ארבעה ושבעים שנה (ולפי נוסח סדר החכמים שבעים ושתים שנה) ובידענו כי רב נטרונאי כבר גדול הי׳ במות אביו ועי׳ לעיל בפרק כ״ב שהובאו דברי רב נטרונאי מספר האשכל שכתב שם „ודכירנא משום אבא מרי גאון ומר רב יעקב אחריו ורב אבימאי אחריו וכל הגאונים אחריהם שהורו וכו׳ דעל כן קשה מאד לאמר שכן הדבר שהי״א נפטר זמן רב כזה אחר אביו שגם אביו בהיותו גאון בודאי נפטר בזקנותו כי קודם שנפטרו סביא בסורא שזה הי׳ בזמן מאוחר אחר רב מלכא לא הי׳ דרכם גם שם להקים לגאון כי אם הזקן ובכל משך ימי הגאונים לא מצינו כלל מי שהא״ך ימים הרבה בגאונותו (לבד לבסוף אצל רב שרירא ורב האי) והטעם מפני שנבחרו רק מהזקנים ועל כן נראה כי אף שהרבה והרבה גאונים שמשו בישיבה הם ובניהם אבל לא נמצא שנבחר הבן תיכף אחר אביו אף שהי׳ ראוי לזה (שהרי במשך הזמן נבחר לגאון) (כז).

ובודאי שכן הי׳ גם עם רב הילאי אביו של רב נטרונאי ואחרי שכן הנה כשאנו מחשבים ימי הדורות ההרגל לחשוב את הבן אחרי אביו בערך שלשים שנה ואם בזקנה חשובה ואריכת ימים יתירה מארבעים עד חמשים שנה וא״כ יפלא לאמר שרב נטרונאי נפטר אחרי אביו רב הילאי ארבעה ושבעים שנה.

ובודאי שזה דבר אפשר ואין למחוק ולגרוע מעצמינו בשביל זה לבד אבל אחרי שיש כאן בודאי שנים יתירים והננו חוקרים לדעת באיזה משך זמן עלינו למצוא אותם הנה ברור שזה מכריע כי מקומם בימי הגאונים שלפני רב נטרונאי.

אמנם בכל זה לא נוכל להסיר את הזמן הזה לפני זמן רב משה (רב משרשיא) גאון שכבר נתבאר בפרק כ״ב שזמן רב משה גאון הוא מצומצם כן כהלכתו והוא מכוון עם ימי רב יוסף בר מר רב רבי והכונה שם בימי היות רב יוסף לגאון שכן מורה שם הלשון „ולא הודו לו חכמי דורו״.

ולפנינו בפרק כ״ח בביאור מעשי הימים ההם יהי׳ אפשר לנו לצמצם הדבר יותר ומשם יתבאר לנו זה יותר ואם כן עלינו להחסיר הזמן הזה בין רב משה לרב נטרונאי.

אמנם יש לנו גם עוד ראיה לזה כי הנה בתולדות רבנו נתן בעל הערוך הערה 29 הביא הרב מהרשי״ר שהי׳ בידו ספר העיטור כ״י ומצא שם שכתב וז״ל וכ״כ רב עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא בתשובה ב״ד ואלופין וחכמי ישיבה שלפנינו בישיבה של אדר שנת אלף וקס״ט לשטרות. ובדפוס נפל טעות בדברי הרב שי״ר ותחת קס״ט כתוב קפ״ט ותקן זה בעצמו שם בההוספות, אמנם בכרם חמד ח״ו עמוד 192 שב הרב שי״ר ויאמר „ואולם ראה דבר נפלא כמעט נהי׳ מוכרחים „להגיה להפך בס׳ העיטור, והט״ס שנעשה בהערתי לערוך במקרה תהי׳ עוד לתקון „שכפי שמצאתי אחר כך ביוחסין ד׳ קושטנטינא חסר שם בדפוס בין גאוני מחסיא „גאון אחד עם זמנו והוא מר רב יעקב בר מר רב מרדכי י״ד שנים והוא הבא אחרי „מר רב הילאי בר רב מרי ועל ידי זה נתאחר זמן כל גאון שם במספר י״ד שנים „ויהי׳ ע״ז מספר אלף קס״ט לשטרות אצל רב עמרם כמו י״ד שנה לפני מלכו „ובהכרח נצטרך לומר בעיטור קפ״ט״ עכ״ל שם.

---

הערה (כז). בשארי ההתמנות שהי׳ שם לא הי׳ כן והבן בא במקום אביו אחרי מותו אם הי׳ ממלא מקומו.

אמנם לפי המבואר אין צריך להגיה בהעיטור ואם הי' הרב שי"ר מעיין בדברי רש"ג הי' רואה שאף שודאי כן הוא שרב יעקב הי' גם הוא י"ד שנה והוא דבר שאין ספק בו אבל בכל זה ההכרח לגרוע מהחשבון לכל הפחות יותר מי"ד שנה וא"כ הנכון כמו שהוא בהעיטור כ"י שנת קס"ט וסך השנים העודפים עלינו לגרע מן ימי הגאונים אשר מלכו אחרי רב משה עד רב עמרם ולפנינו בפרק כ"ט יבואר עוד ראיה גדולה לזה מסדר המעשים עצמם.

ולבאר כל מעשי הימים ההם ההכרח לבאר מקודם כל עניני המעשים בתחלת המאה הרביעית לימי הגאונים, מפני שיש בזה דברים מסובכים והחוקרים החדשים לבד שלא שמו לב להאיר את הדברים עוד השתדלו ביתר עז להביאם בתוך הענן והערפל עד שיסתרו את עצמן סתירות גמורות, ולא שמו לב כלל, ולבלי נצטרך להאריך טוב יותר לדבר על כל זה יחד, אחרי הצעת יסודי הדברים בתחלת המאה הרביעית (כח).

# פרק כד.

## המשך ימי סורא בתחלת המאה הרביעית.

על פי סדר דברי רב שרירא נשלים תחלה דברי ימי סורא עד סופה, היינו עד שנת רנ"ג (ד"א ש"ב) במות רב סעדיה ואחר זה סדר הגאונים גם בפומבדיתא בזמן הזה עצמו היינו עד שנת רנ"ד (ד"א ש"ג), ונשים לב לכל דברי הימים ההם בכל ענינם.

רב שרירא יאמר „ובתריה (אחרי רב עמרם גאון) מר רב נחשון בר מר רב צדוק גאון ח' שנים ובתריה מר רב צמח בר מר רב חיים אחיו (מאמו) של רב נחשון גאון ז' שנה ובתריה מר רב מלכא חדש ימים ואפטר לגן עדן ואתפטרו ושכיבו רובא דסביא דמתא מחסיא בשיעור תלתא ירחי ואסתמיך בתר הכי מר רב האי גאון בריה דרב נחשון י' שנה ובתריה מר רב הילאי בר רב נטרונאי גאון ח' שנים ובתריה מר רב שלום בר מר רב מישאל ז' שנים ובתריה אדלדלא מלתא טובא במתא מחסיא ולא אשתייר בה חכימי ובתריה מנויה למר רב יעקב בר רב נטרונאי י"ג שנה ובתריה לא הוה בהון ראוי וסמכיה דוד נשיאה למר רב יו"ט כהנא בר מר רב יעקב אע"ג דאורג הוה הואיל ולא הוה תמן רבנן כולי האי ומלך י' שנה ובתריה אתמר ביני רבנן לבטולי למתא מחסיא ולמתייה מאן דמשייר בה לפומבדיתא ולבסוף אסכימו למסמך למר רב נתן אלוף אחי אבינו בריה דמר רב יהודה גאון אבינו בשם גאוני מחסיא כי היכא דלא ליבטול שמא ואדהכי נח נפשיה ואתייה דוד נשיאה למר רבנו סעדיה בר מר רב יוסף ולא מבני רבנן דמתיבתא הוה אלא ממצרים הוה וידיע בפתומי וסמכיה באייר שנת רל"ט וכניף מאן דאשתייר מבניהון דרבנן דמחסיא ומן עלולי דסמיכי על רבנן דפומבדיתא ואותיב מתיבתא דמתא מחסיא תרתין שנין ונצא בהון וברבנו סעדיה דוד נשיאה וכו'".

והנה לפי מה שנתבאר יהי' זמנו של רב נחשון וגם של רב צמח אחיו עוד בהמאה השלישית להגאונים היינו לפני שנת אלף ר' לשטרות לפני ד"א תר"ן ועוד יבואר זה לפנינו.

אחרי האחים רב נחשון ורב צמח גאונים התחילה סורא להתדלדל רב מלכא הקם אחריהם חי רק חדש אחד ונפטר, ובשעור תלתא ירחי אחר זה שכיבו רובא

הערה (כח). ועל כן נסדר גם את לוח ימי הגאונים מהמאה השלישית אחרי כל אשר יתבאר לנו, כי גם ידיעת ימי הגאונים וזמנם תלוים בזה ככל אשר יבואר.

דסביא דמתא מחסיא וזה הי' כארבעים שנה לפני רב סעדיה, ומאז החל מעמד המתיבתא להתמוטט והתלמידים שלא היו ממתא מחסיא עצמה, או שלא היו מבני רבנן דמתא מחסיא (שלהם היו שם זכיות מיוחדות כמו שיבואר) והם שמרו משמרת בית אבותם הנה לבדם התחילו התלמידים לעזוב את מתא מחסיא וילכו להם לפומבדיתא.

וזה ידענו מהדברים בספר יוחסין קודם דברי רב נתן הבבלי (שכבר מבואר ענינם במבוא) ששם נאמר „שבימי רב כהן צדק בפומבדיתא רבו בני הישיבה ולא הספיק להם חלק הג' שהי' מנהגם לקחת" ורב כהן צדק מלך בפומבדיתא בשנת ד"א תרע"ז והיינו בזמן ההוא יותר מעשר שנה לפני בוא רב סעדיה לסורא.

וכן נאמר בדברי רב שרירא גאון „וסמכיה דוד נשיאה למר רב יום טוב כהנא בר מר יעקב אע"ג דאורג הוה הואל ולא הוה תמן רבנן כולי האי" ואם לא היו שם רבנן מובן מעצמו כי אתוספו ספסלי בי מדרשא בפומבדיתא רק רב שרירא לא יזכיר זה ממדתו הגדולה אבל ידעינן זה מהמקור הקדמון ההוא (שמקורו מדברי הגאונים והובא בדברי רב שמואל הנגיד (ועי' במבוא פ"ג) שבימי רב כהן צדק רבו בני הישיבה בפומבדיתא, וכן מפורש עוד בדברי רב שרירא גאון אצל רב סעדיה שהוא אומר עליו „וכניף מאן דאשתייר" „מבניהון דרבנן דמחסיא" ומן „עלולי דסמיכי על רבנן דפומבדיתא".

עוד זאת ראוי להעיר בזה במה שיספור רב שרירא גאון לאמר „ובתריה (אחר רב יום טוב) אתמר ביני רבנן לבטולי למתא מחסיא ולמתייה מאן דמשייר בה לפומבדיתא ולבסוף אסכימו וכו' כוונת דבריו ופירושים כך הוא, דבהיות זה דעתם אז לפי מעמד מתיבתת סורא לבטולי למתא מחסיא ולאחד אותה עם פומבדיתא אסכימו לבסוף לבלי לבטל לגמרי שם מתא מחסיא, כי אם שבהביאם שם את כל הנשאר בסורא יקימו עליהם שם בפומבדיתא גאון להם לבדם אשר יקרא בשמו שם גאון מתיבתת סורא „כי היכא דלא ליבטל שמא" ואולי ישתנו המעמדים לטוב ויהי' ביכולתם לשוב ולנהל המתיבתא כמקדם במקומה, ועל כן אסכימו לבסוף „למסמך למר רב נתן אלוף אחי אבינו בריה דמר יהודה גאון בשם גאוני מחסיא כי היכא דלא ליבטול שמא" אבל „אדהכי נח נפשיה ואתייה דוד וכו'" ואולי גם לקחו זה לאצבע ד' להשתדל לבלי לבטל ישיבה מישראל, וכי על כן נח נפשיה, ולזה בטלו אז מחשבתם והשאירו ישיבת סורא על מקומה (כט).

וכבר הערנו כי על כן נשתנה המצב בין סורא לפומבדיתא מפני כי עיקר מושב בני ישראל בבבל הי' בנהרדעא ופומבדיתא וסביבותיהם עד שפומבדיתא היתה נקראת גם גולה סתם שעיקר גולה הי' שם ועל כן עמד טעמם בם בכל המעמדים, ואחרי שגלות כללי לא הי' מעולם בבבל, על כן עמדה המתיבתא יחד עם לב העם ובכל הרוחות ושער קטב אשר עבר על העם, הי' שם גזעם מחליף ושרשם על ארץ רבה והיו שם עירות אשר היו כולם מישראל לבד, לא כן סורא ובנותיה אשר ישבו שם אל עקרבים בין בני עמי הארץ והקבוצים מעם בני ישראל לא היו גדולים כל כך, ועל כן לא הי' שם לשד החיים של צביון העם ומעלות רוחו בתורה העולה מאליו במדה גבוה ונשרשת בכל המעמדים כבפומבדיתא, ורק בקום שם ראש הדור עלתה עמו, ובמותו ותרד פלאים ועל כן מראשית כזאת מאז

---

הערה (כט). ויחוזק בזה לדעת את אשר הי' שם בנהרדעא (פירוז שבור) בסוף המאה הראשונה להגאונים כמו שנתבאר לעיל סוף פ"ה.

נתיסדה סורא היתה עולה ונשקעת, וגם אחרי רב ורב הונא אשר הורמה במעלה היותר עליונה, הנה במותם שקעה, ואחרי מות רב חסדא שקעה לגמרי מהיות למתיבתא כוללת עד אשר הקימה רב אשי מחדש, וככר נתבאר לנו כל הקורות אותם שם אחר זה.

ונבוא לדברי פומבדיתא בהתחלת המאה הרביעית, ועל ידי זה יהי׳ אפשר לשוב ולשום לב, לכל המעשים על סדר הזמנים, גם בימי המאה השלישית.

## פרק כה.

### התחלת המאה הרביעית בפומבדיתא.

רב שרירא יאמר „ובאילין מאה שנים אחרים מלכו בפומבדיתא גאונים ואלו הן בתר מר רב האי גאון בר מר דוד מר רב קיומי בר מר רב אחאי גאון ומלך בשנת כ״ט תמני סרי שנין ופלגא ובתריה מלך מר רב יהודה זקננו שהוא אבי אבינו בר מר רב שמואל ריש כלה בראש שנת רי״ז י״א שנה ומחצה ושכיב באדר שנת רכ״ח.

והנה בשנות רב קיומי יש נוסחאות שביוחסין כתוב „ומלך בשנת כ״ט תמני סרי שנין ופלגא" ובסדר החכמים וכן בשאר הנוסחאות נאמר ומלך בשנת ר״א ח׳ שנין ופלגא „אבל זה הלא נסתר מפורש שהרי בזה הושוו כל הנוסחאות שרב יהודה מלך בשנת רי״ז ואם רב קיומי מלך בשנת ר״א ח׳ שנין א״כ נפטר שנת ר״ט, ואיך מלך רב יהודה בשנת רי״ז (ל).

אבל גם כאן הנוסח העיקרי הוא ככתוב ביוחסין ושאר הנוסחאות ניכר שתקנו מעצמם ובטעות שמפני שכולם יגרסו בטעות אצל רב צמח בר פלטוי שמלך י״ט שנה על כן הותחלו אצלם שנת רב האי בר דוד שנת ר״א, ונגמרו שנת ר״ח ולא יכלו לצאת מן המצר והגיהו כרצונם.

אבל כבר נתבאר בפרק כ״א כי אחרי אשר רב שרירא ימנה את רב האי בר דוד בהמאה השלישית בודאי שכן הוא שזמנו אז ולא בהמאה הרביעית, וכן כאן יתחיל המאה הרביעית מן אחר רב האי ויאמר „ובאלין מאה שנים אחרים מלכו בפומבדיתא גאונים ואלו הן בתר מר רב האי גאון וכו׳" ומבואר שם כי אצל רב צמח בר פלטוי תחת י״ט צ״ל ט׳ וכן הוא בהראב״ד, ואם כן מלך רב צמח עד שנת קצ״ב ואז מלך רב האי ז׳ שנה ומחצה ואם כן נפטר צ״ט ואז מלך רב קיומי סוף שנת קצ״ט וביוחסין הי׳ כתוב צ״ט והדפיסו כ״ט, וכך צ״ל ומלך בשנת צ״ט (קצ״ט) תמני סרי שנין ופלגא ורב יהודה זקנו של רב שרירא אחריו בשנת רי״ז והכל על מקומו והדברים ברורים.

והנה רב שרירא גאון יאמר על רב יהודה שהי׳ בר מר רב שמואל ריש כלה ובפשיטות נראה שאין זה רב שמואל ריש כלה רביה של רב אחא משבחא (עי׳ לעיל פ״ח) כי יהי׳ בזה זמן של ערך מאה וחמשים שנה שרב אחא משבחא תלמידו כבר חבר השאילתות לפני שנת תקי״א ויכול להיות שאז הי׳ עדין רבו חי אבל עכ״פ ערך מאה וחמשים שנה יש כאן ועל כן נראה פשוט שאחר הוא ואם הי׳ רב שרירא מזכיר את רב שמואל ריש כלה רביה של רב אחאי, הי׳ מפרש שזה אחר הוא. אבל אחרי שאת הראשון לא הזכיר כתב סתם.

אמנם בכל זה ראוי להעיר כי יכול להיות שצ״ל כאן „בר בריה" דרב שמואל

---

הערה (ל). והחכם ב״נ הגיה שם ומלך שנת ר״ח תחת ר״א, וזה הגה בטעות וכמבואר בפנים ולעיל בפכ״א.

ואף שגם בר בריה הוא זמן גדול מאד אבל מה שראוי לעמוד עליו הוא מה שמצינו בימים ההם בימי הגאונים אריכת ימים גדולה מבוארת, הנה לבד רש״ג ורב האי שהיו כל אחד כמאה שנה ולא נס לחם ועד יומם האחרון כתבו וחדשו והשיבו תשובותיהם בטעם זקנים ולא קהה הברזל אמנם גם בלעדם הנה נתפלא לראות את מר רב אבא בר מר רב אמי אשר מלך בפומדיתא בשנת ק״פ ד״א תר״ל הי׳ בן בנו של מר רב שמואל מזרע אמימר שהי׳ לראש מתיבתא בסורא י״ח שנה משנת אלף מ״ד—ס״ב (ד״א תצ״ג—תקי״א) שגם זה מאה ועשרים שנה ואם על זה נוכל להשיב ולדחות כי בן בנו של מר שמואל קאי על רב אמי אביו של רב אבא.

אבל יפלא בעינינו לראות גם בדברי רב שרירא גם בדברי הראב״ד כי רב יהודה זה אבי אביו הי׳ סופרו של רב יוסף בר אבא ועומד בכל צרכי הישיבה לפניו וזה הי׳ בשנת קכ״ה—קכ״ז ד״א תקע״ה תקע״ז והנה הי׳ רב יהודה זה בעצמו לגאון בשנת רי״ז ונפטר רכ״ח מאה שנה אחר זה, ואם אצל רב שרירא נאמר סתם ואבי אבי גאון הי׳ סופרו ועומד בכל צרכי הישיבה לפניו „והי׳ אפשר לומר שחסר עוד איזה תיבה אבל בדברי הראב״ד בספר הקבלה נאמר מפורש״ ורב יהודה אבי אביו של רב שרירא הי׳ סופר שלו והעיד וכו׳ ואם הי׳ אפשר להסכים לזה לא יפלא מאומה אם אביו של רב יהודה זה הי׳ בנו של מר שמואל ריש כלה.

והננו רחוקים מאד מלהחליט שכן הדבר בהיות הדבר כפלא אבל הערנו על זה לעורר את המעיינים לתת לב כי המקומות האלה צריכים בירור ומבירורי דברים כאלה יתברר לנו על הרוב ענינים ודברים הנדרשים מאד.

ובנוגע לרב שמואל ריש כלה נראה להחליט שאחר הוא לפי שגם זה שכתבנו שאולי צ״ל בר בריה דרב שמואל הנה קשה לאמר כן לפי שגם בתשובות הגאונים זכרון לראשונים סי׳ רכ״ט נאמר „אנחנא הכין גריסנא משמא דמאן דקביל מן מרנא גאון יהודה דקביל מן מרנא שמואל אבוהי״ ושם אי אפשר להגיה.

אחרי רב יהודה זקינו של רב שרירא אבי אביו אשר יאמר רב שרירא „ושכיב בשנת רכ״ח (ד״א תרע״ז) יוסיף רב שרירא לאמר „והות פלוגתא בין רבנן דמתיבתא ודוד הנשיא דרבנן דמתיבתא אכנפו וקריוהו למר רב מבשר כהנא גאון בר מר רב קיומי גאון ודוד הנשיא קרייה למר רב כהן צדק כהנא בן מר רב יוסף והות פלוגתא ביניהן עד חדש אלול שנת רל״ג (ד״א תרפ״ב) ועבדו שלמא דוד הנשיא עם רב מבשר גאון ויתיב רב מבשר גאון ורבנן דיליה לבדם ומובחרים דרבנן הוו בהדי׳ ומר רב כהן צדק ורבנן דיליה לבדם ובשנת רל״ז בכסליו (ד״א תרפ״ו) שכיב מר רב מבשר גאון ואתו רבנן דיליה לות רב כהן צדק ושכיב בשנת רמ״ז (ד״א תרצ״ו) ובתריה מלך מר רב צמח בר מר רב כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב בראש שנת רמ״ט (תרצ״ח) ובטבת שנת ר״ן מלך רב חנינא אבינו גאון בריה דמר רב יהודה גאון ה׳ שנים ופלגא ושכיב בשנת רנ״ד (ד״א תש״ג) ובתריה אסתמיך וכו׳.

ונבוא לעניני דברי ימי הגאונים האלו והקודמים ולבאר מעשי הימים ההם.

## פרק כו.

### המעשים בימים ההם.

כבר הזכרנו במבוא כי ביוחסין של ר׳ שמואל שולם באו דברים על שם ר׳ נתן הבבלי מבלי אשר הוגד לנו מי הי׳ ר׳ נתן זה, ואף גם זאת כי גם אם היינו יודעים את ר׳ נתן זה ממקום אחר לגדול הדור אשר כל דבריו כשהוא לעצמו

שקולים ובחונים, עדין לא נוכל לתת להדברים ההם את כל חוקי הכובד בהיות הדבר מפורש שם לפנינו כי לא הוא עצמו מדבר אלינו כי אם כותב מאוחר מאת אשר ראה או שמע על שם ר׳ נתן והכותב הזה לא יסתיר זה מאתנו כי לבד אשר הזכיר כן בראש דבריו „ואשר אמר ר׳ נתן הכהן בר יצחק הבבלי ממה שראה וכו׳" הנה גם לבד זה גם בתוך דבריו ישוב לאמר „ואשר אמר עוד ר׳ נתן" עוד זאת כבר מבואר שם כי דברי הכותב בשם ר׳ נתן יותחלו שם רק ממקום אשר יוזכר שם כן „ואשר אמר ר׳ נתן" אבל קודם זה הם דברים ממעלות הישיבה, והנם לקוחים מדברי רבנו שמואל במבוא התלמוד ועיקר ענינם הי׳ אז בזמן התלמוד ואז הותחלו, ואיזה דברים נמשכו גם בימי הגאונים, ובכל האופנים הדברים ההם אינם ענין לר׳ נתן הבבלי ולדבריו, ועל שם ר׳ נתן הבבלי יבואו שם הדברים שאחר זה שהכותב יזכיר כן בפירוש ויאמר.

„ואשר אמר ר׳ נתן הכהן בר יצחק הבבלי בבבל ממה שראה על גלות עוקבא שהי׳ מזרע דוד שבא לאפריקה ונהג שררה בבבל שנים רבות שלא עמד במספרם והי׳ ראש ישיבה בימיו מר רב כהן צדק בר מר רב יוסף מפומבדיתא ארבעים שנה עד שנפלה קטטה ביניהם על רשות כרסאן מפני שבראשונה היו נוטלין רשות כרסאן מפומבדיתא וכל הנאה שתבוא ממנה לפומבדיתא תגיע ובקש רב עוקבא זה להשיב הנאתה אליו ומנעה רב כהן צדק והיו לו עוזרים יוסף בן פנחס ונטירא חתנו עם קצת פנות הדור עד שהוציאו עוקבא מבבל (מבגדד) וגלה למקום הנקרא קרמיסאן דרך ה׳ ימים במזרח בבל ובעת ההיא הי׳ עמרם בן שלמה ראש ישיבת סורא [פשוט שצ״ל רב עמרם בר ששנא ראש ישיבת סורא] וישב עוקבא בקרמיסן עד שיצא מלך בבל לטייל בקרמיסן מפני שיש בה מים גנות ופרדסים וכו׳ והי׳ המלך יוצא בכל יום לאותו מקום לטייל בו והי׳ עוקבא מכוין אותה שעה שהי׳ המלך שם ועמד לפניו ומברך אותו בדברים ערבים ובשירים נאים וכך הי׳ עושה לו בכל יום ויום „עד מלאת לו שנה" וסופר המלך כתב שיריו ודבריו בכל יום ויום וראה שמה שאמר היום אינו אומר למחר פעם אחרת „וכן עשה כל השנה מראשה ועד סופה" לאחר מלאת השנה הגיד הסופר למלך וכו׳ הביא לו פנקסו וכו׳ צוה המלך שיכנוס עוקבא אצלו וכשנכנס אמר לו המלך שאל מה אתן לך ושאל ממנו השבתו על כנו כתב לו המלך מכתב כשאלתו וכיון ששב הי׳ הדבר קשה על נטירא ועל יוסף בן פנחס ועל הנלוים עמהם (ורב כהן צדק לא הוזכר עוד) והיו מדברים עליו אל המלך שיצא והגלה אותו פעם שניה (היינו מהעיר לבד) וכתבו עליו מכתב מעם הארץ שלא יכנוס במלכות בבל לעולם ואם יכנס יחרם כל רכושו ולא נשא אותו ארץ מכל ארצות מזרח ויצא אל המערב ונשארה השררה „כמו ד׳ או ה׳ שנים בלא ראש" ודברו על דוד בן זכאי שהוא בן דודו של עוקבא נשיא שעבר שיעשה אותו ראש גלות והי׳ כהן צדק שהוא ראש ישיבת פומבדיתא „קשה עליו הדבר שלא רצה בשררות דוד בן זכאי לפי שהי׳ קרובו של עוקבא" • אבל ראש ישיבת סורא הנהיג אותו על עצמו וכתב לכל אנשי ישיבתו לתלמידים ולתנאים שיברכוהו ויכתבו לו על נפשם וינהיגו אותו עליהם וכו׳ ועם כל זה הי׳ ממאן כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא ואינו רוצה בדבר עד ג׳ שנים והי׳ שם אדם אחד מאור עינים נודע בנסים „ראש כלה נהרואני" והי׳ נכנס ביניהם בדרך שלום אולי יוכל להנהיג אותו על ישיבת פומבדיתא עד שהלך לילה אחד והי׳ פותח כל מנעולי בבל בשם ופתח אותו לילה י״ד מנעולים עד שהגיע אליו ועמד

על ראשו כיון שראהו כהן צדק חרד לקראתו וכו' ואחר ה' שנים מת ראש ישיבת סורא ומלך אחריו מר האי בר קיומי והיא ה'' ראש דורו באותו זמן ונהג ישיבת סורא כ' שנה ומת וכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא עדין חי וכשמת ראש ישיבת סורא נשארה ישיבת סורא גלמודה והי' ראש גלותא מתיעץ מי ינהיג ונמלך לבו על רבנו סעדיה פיומי וכו'.

והנה העתקנו כל האריכות הזאת אף כי לדעתינו וכמו שיבואר אין לכל הדברים האלה כי אם ערך אפוקריפי והתוך של דברי הימים מבולבל ומוטעה אבל הוכרחנו לעשות כן אחרי שהדפיסם ר' שמואל שולם בהיוחסין, וחוקרי אשכנז מפני שמצאו כאן דברים של מחלוקאות הטובים מאד למלוח כהם את הנזיד ולהקדיח התבשיל כתבו את כל דברי הימים של הזמן ההוא כמאה שנה רק על פי הדברים האלה ונמצא מדת הדין לוקה, וכל דברי הימים ההם מוטעים לגמרי.

אף גם זאת כי אין לבטל איזה מקור בהבל פה, ועלינו להעמיק העיון, להבדיל התוך מהקליפה, והגרעין מהשבולת, ולא על פי מה שיעלה על רוחנו בהשערות כי אם למצוא כל פעם לבד הראיות מבחוץ, גם הראיות מתוך דברי הכותב עצמו שיהי' הדבר גם מוכח מעצמו, מוכח מתוכו, ואך אז יעלה בידינו הדבר כמו שהי' וישארו הדברים אשר זרחה עליהם השמש.

ויש בפרק הזמן הזה גם דברים כוללים מדברי ימי הגאונים בכלל, וגם פרטים רבים, ולדון דין אמת מבלי להקל ראש בחקירה, ולבאר הדברים ביאור רחב, עלינו להביא בזה גם דברי זולתנו למען יבואר לנו הכל מכל צד.

והנה בציון י"ב יבאר גרעץ יסוד דבריו בזה ויאמר שם אות ז' „שם הראשון „לנשיאי הגולה הנגלה לנו ממחשכי העתים ההם הוא עוקבא אחד מראשי גולה „בזמן האחרון אשר פגע בו ראש הישיבה התקיף בדעתו רב כהן צדק ויעבירוהו „מנשיאותו ויגלוהו מבבל. הידיעה על אודות הנשיא הזה ומאורעיו וריבו עם כהן „צדק יספור לנו בן הדור הזה ועד ראיה, רב נתן הבבלי אשר לערך ד"א תש"י „יצא מבבל וממנו נאמר „ואשר אמר רב נתן הכהן בר יצחק הבבלי ממה שראה „על גלות עוקבא" וכו' הנני מטעים ביותר את הדברים „ממה שראה" בכדי לתת „תוקף ועוז יותר לדברי רב נתן הבבלי מאשר לרב שרירא גאון במקום שסותרים „זה את זה אחרי כי רב נתן הבבלי „קדמון ביותר מימי דור אחד „והוא עד ראיה" „ורב שרירא גאון כתב „מפי השמועה" וכו'" עכ"ל גרעץ.

ואם כי כבר הורגלנו לראות את השערותיו של החכם גרעץ המהפכים את הדברים בלי שום עיון כלל, ונכתבו רק לפלפול בעלמא, אבל במקום הזה עזב לגמרי את מדת הבקורת וכל דבריו הארוכים אין להם שחר.

וראשונה הדבר ממש להיפך, רב שרירא גאון הנהו עד ראיה ממש, בטענה של עמנו היתה ממש, ורב נתן הבבלי לבד שכל השערותיו של גרעץ עליו (בציון כ"א) אין להם מקום כלל וכמו שיבואר לפנינו הנה גם אם נרצה כרגע לוותר, וליתן לו לגרעץ את כל דבריו שם, כי הי' רב נתן הבבלי איש מישיבת סורא, ובערך שנת תש"י—תשט"ו יצא משם לאיירופא, גם אם נסכים לכל זה לא הי' רב נתן עד ראיה כלל. וטעות הוא בידו של גרעץ לכתוב ההיפך.

הן רב כהן צדק הי' ראש מתיבתא בפומבדיתא מקומו של רב שרירא ומקום אבותיו ולא בסורא, וכל הענין עם רב מבשר ורב כהן צדק וענינם עם דוד בן זכאי עם המתיבתא היו הכל עם מתיבתת פומבדיתא.

והענין הזה ראשיתו אחרי מות אבי אביו של רב שרירא רב יהודה גאון בשנת רכ"ח (ד"א תרע"ז) ואז הי' כבר רב שרירא יותר מעשרים שנה שהוא נפטר בשנת ד"א תשנ"ז כבן מאה שנה כידוע וכמו שיבואר עוד ואם כן נולד בערך שנת ד"א תרנ"ז, ובמות זקנו הי' רב שרירא בן עשרים שנה עומד ומשמש בישיבה, ובתשובת הגאונים זכרון לראשונים סי' שע"ז יאמר רש"ג „ואנחנא הכין גמירנא מן מאור עינינו מרנא יהודה גאון אבי אבינו זצ"ל".

והנה יאמר לנו רש"ג את אשר הי' במות זקנו אבי אביו במתיבתת פומבדיתא ויאמר „ושכיב באדר שנת רכ"ח (ד"א תרע"ז) והות פלוגתא בין רבנן דמתיבתא ודוד הנשיא דרבנן דמתיבתא אכנפו וקריוהו למר רב מבשר כהנא גאון בר מר רב קיומי גאון" ודוד הנשיא קרייה למר כהן צדק כהנא בר מר רב יוסף „והית פלוגתא ביניהן" עד חדש אלול שנת רל"ג „ועבדו שלמא" דוד הנשיא עם רב מבשר גאון ויתיב רב מבשר גאון ורבנן דיליה ומובחרים דרבנן הוו בהדיה ומר רב כהן צדק ורבנן דיליה לבדם „ובשנת רל"ז בכסליו" שכיב רב מבשר גאון ואתו רבנן דיליה לות רב כהן צדק ושכיב בשנת רמ"ז (ד"א תרצ"ו).

הנה שנה רש"ג במקום הזה גם השנה „גם החדש" מפני שעמהם יחד הי'.

ונגד זה יבוא אלינו כותב אחד אשר לא ידענו שמו ומנו, ויכתוב לנו דברים בשם איש בלתי נודע לנו ממקום אחר כלל, ובכל האופנים לא ידענו אם הי' בר סמכא ויספור לנו הכל להיפך כי לא לבד שלא קרא דוד הנשיא לרב כהן צדק להיות לגאון בפומבדיתא כי אם שרב כהן צדק הי' שם ראש מתיבתא יחיד ומיוחד מזה זמן רב גם קודם שהי' דוד בן זכאי לנשיא.

ולא עוד אלא שהכותב הזה מצייר לנו ספור שכבר הי' רב כהן צדק זה ראש מתיבתא עשריות שנים לפני זה, וכבר רָב עם עוקבא ראש גלותא, ותחלת המחלוקת של עוקבא היתה לפי דבריו עם רב כהן צדק זה מפומבדיתא.

ורב שרירא גאון אשר עמו הי' רב כהן צדק בפומבדיתא והוא למד לפניו, יספור לנו בדברים ברורים שכל עיקרו של רב כהן צדק הותחל רק אחרי אשר נפטר רב יהודה גאון בשנת רכ"ח, וגם אז הנה רבנן דמתיבתא בחרו ברב מבשר, ורק דוד בן זכאי הוא קרא למר רב כהן צדק, ולא לבד שלא היתה מחלוקת בין רב כהן צדק לדוד הנשיא, כי אם להיפך שרק על פיו היתה שומה להמליך את רב כהן צדק, ורק אחרי זמן בשנת רל"ז במות רב מבשר גאון אתו רבנן דיליה לות רב כהן צדק ובכל הימים ההם עומד רב שרירא ומשמש שם בישיבה גם בתחלה לפני רב מבשר גם אחר זה לפני רב כהן צדק, ובשנת רל"ז (ד"א תרפ"ו) כבר הי' רש"ג בערך שלשים שנה, ואביו כבר הי' אז מראשי המדברים בהמתיבתא כי שתי שנים אחרי רב כהן צדק מלך רב חנינה אבי רב שרירא, והלא אפי' אם קטן שבישראל הי' עומד אז ומספר לנו כזאת בדבר גלוי ומפורסם עדין אז בפומבדיתא שהי' קרוב לימיהם וכל העיר והמתיבתא עדי ראיה הי' עלינו להאמין לו בלא פקפוק, ולדחות דברים מקוטעים שסתירתם בצדם (וכמו שיבואר) שנאמרו מבן בלי שם אשר יספור בשם אחר שגם אותו לא ידענו, והוא אומר שפלוני האחר סיפר, ולא ידענו למי סיפר, ובאיזה מקום הי' אז כאשר סיפר ואולי גם טעה הכותב מדבריו או בדבריו אשר אינם לפנינו, ואף כי פי רב שרירא גאון המדבר אלינו בהרפתקי דעדו לפניו בישיבתם בפומבדיתא.

וכמה קשה הדבר לראות החלט של סדר מהופך כזה בקביעת דברי הימים

לבני ישראל, עד שהחכם וויים עשה לכל זה מדור לעצמו בספרו ח"ד פרק י"ד, ומספר הדברים כלפי תומו בהחלט גמור ככל האמור על שם ר' נתן וכל כך הוא שמח לספר לנו מחלוקת על מחלוקת יחד, עד שכפי הנראה רצה להתחיל מבריאת עולם, אבל מיראת האריכות הסתפק במועט ויתחיל מימי הגמרא ויתחיל שם הפרק בלשון זה.

„שמע פומבדיתא העיר מאז יצא לרעה בכל הארץ (!) ובבחינה מוספית היתה הארץ אוכלת יושביה ועל פומבדיתא יאמר המשל הקדמוני פומבדיתא לווך שנה אושפיזך כי היו נודעים לעושקי אדם וסכנה (!) היא להתרועע עמהם וכו' גם בדורות הגאונים נגלתה לעינינו מראה במשפט הישיבה אשר הוכנה ואשר הוסדה בעיר הזאת המדאבת לב הנאמנים עם עמם וארצם (לא) כי בכל עת היתה היא מקום לאסיפה לסכסוכים ומחלוקת בין ראשי הישיבה ואף לפעמים בין גאון לגאון המשפט הנמאס „הזה הגדיל תקפו והמחלוקה הרחיבה מדורתה ברביעית האחרונה „במאה השביעית וכו' אחרי מות רב יהודה בר רב שמואל העלה מר רב כהן צדק „בר רב יוסף לראשות הישיבה אשר בפומבדיתא וכו' והגאון הזה כעלותו לגדולה „מצא בישיבה מעמדים רעים והפכפכים והנה לפנים זאת בישיבות כי ישיבות סורא „הי' לה היתרון וכו'" עכ"ד והולך ומספר באריכות ככל האמור על שם רב נתן.

ובאמת טעו גם בהדברים האמורים על שם רב נתן וגם משם כתבו דבריהם בלי שום עיון וחקירה ויבנו פרק זמן גדול על יסוד שלא שמו אליו לב גם כשהוא לעצמו ויצא להם תקופת זמן קרוב למאה שנה באופן כזה שאין לו מקום כלל.

## פרק כז.

### בירורי הדברים.

אמנם ידענו כי הימים הראשונים היו טובים מאלה ואז לא הרהיב איש לכתוב בזדון דברים שאינם ובודאי שהכותב אינו אלא טועה בהדברים שמצא לפניו.

אף גם זאת כלל גדול הוא כי אם נכתבו הדברים לתומם אף שטעה הכותב הנה העיון והחקירה יראו לנו הדרך מתוך דברי הכותב עצמו לעמוד על מקום טעותו ולבוא לחקר הדברים.

והנה הכותב הזה בשם ר' נתן ראה בעצמו והכיר מתוך הדברים שהיו לפניו שיש כאן משך זמן גדול מאד על כן עלה בידו לאמר כי רב כהן צדק הי' ראש מתיבתא בפומבדיתא ארבעים שנה ויאמר „והיה ראש ישיבה בימיו (של עוקבא) מר רב כהן צדק בר מר רב יוסף בפומבדיתא ארבעים שנה" וזה בודאי דבר שאי אפשר כי זה ישנה כל דברי דורות ההם הברורים והידועים ובזה הרגיש גם החכם גרעטץ ועל כן יאמר „הסתירה שבין שניהם בדבר ימי משרתו של רב כהן צדק אשר ר' נתן הבבלי יעריך למ"ם שנים ורש"ג יצמצם לתשע עשרה שנה יש ליישב אם נגיה כ"ף תחת מ"ם והכ"ף הוא בשביל מספר שלם" עכ"ל.

ואף כי הנקל מאד להגיה אבל כל הבא להגיה עליו לראות אם אפשר להגיה ואם יתאימו הדברים ומדוע לא ראה כי כל המעשים ההם לא יכנסו דרך קופת המחט של תשע עשרה שנה או כ"ף שנה כי גם ארבעים שנה שלמים לא יספיקו.

הערה (לא). מתוך שמחתו שכח כי לא בארץ ישראל הכתוב מדבר כי אם בארץ גלותם בבבל כמו ששכח שהמאמרים בגמ' על דבר עיר פומבדיתא נאמרו על סוחריה בקרבה התגרנים והחנונים ומה ענין זה לבני מתיבתא שנאספו שם מכל כנפות הארץ והם הם במליצתם אמרו המאמרים ההם אבל זה הוא דרך ההתלהבות היתירה וכבר ביארנו שגם הנאמר להמתיבתות אין ענין מעלת מתיבתת סורא בימי הגמרא לימי הגאונים.

ראשונה הנה מפורש בדברי הכותב עצמו „עד שהוציאו עוקבא מבבל וגלה למקום הנקרא קרמיסאן דרך ה' ימים במזרח בבל ובעת ההיא הי' עמרם בן שלמה ראש ישיבת סורא" ורב עמרם הי' בסורא יותר מארבעים שנה לפני רב כהן צדק בפומבדיתא אמנם כי החכם גרעטץ אשר יעשה כחפצו יאמר בספרו ח"ג (עמוד 275) בהערה 3 „רש"ג יקרא את הגאון שהי' בסורא לפני רב סעדיה גאון רב יעקב בר נטרונאי ור' נתן הבבלי יקראוהו רב עמרם בר שלמה ובכן נראה כי הי' לו שני שמות" אבל אם נבוא לדון כן נבטל בידינו כל מעמד ואין לך ראיה נוצחת שלא נוכל לדחותה בפלפול וחריפות של דרכים כאלה.

ובפרט אף שהיו בימים ההם אנשים שהיו להם גם שם עברי גם שם חול לעצמו אבל יעקב ועמרם שניהם שם הקדש ואיך אפשר לומר שלאיש אחד יקרא זה רב יעקב בר נטרונאי וכן הוא בכל נוסחאות האגרת. וכן הוא גם בדברי הראב"ד וזה יקרא לו שם אחר לגמרי עמרם בר שלמה והדבר ברור שהכוונה באמת לרב עמרם הידוע (וכמו שגם יבואר) ורב עמרם הי' בר ששנא ואולי הי' כתוב עמרם בר ש' והוא בר ששנא וטעה המעתיק וכתב בר שלמה.

ב) עוד יותר מזה כי גם בדברי הכותב הזה בשם ר' נתן הן גם אצלו יש לכל הפחות שלשה גאונים בסורא, וכולם זמן משך הרבה שנים לכל אחד ואחד, הנה שם בתחלת דבריו על דבר עוקבא יאמר „ובעת ההיא הי' עמרם בן שלמה [ששנא] ראש ישיבת סורא" ואחר זה יאריך לספר מישיבת עוקבא בקרמיסין ומביאת המלך שם ויספור משירי עוקבא לפני המלך ולפי דבריו נמצאו בהפנקס שירים שלפי דברי הסופר של המלך לא הי' עוקבא שונה הדבר מראש השנה עד סופה, אבל הלא בקרמיסין הי' המלך רק לטייל וכמו שיאמר בתחלת דבריו „עד שיצא המלך לטייל בקרמיסין מפני שיש בה מים גנות ופרדסים וכו' ויש בו בנין יפה וכשיבוא המלך לשם בו הי' מטייל" ואם כן איך הי' המלך שם כל השנה הלא מקומו הקבוע בבבל ובודאי הכונה שהי' שם בזמנים שונים ונקבצו הדברים, ואחר זה השיבו המלך למשרת ראש גלותא, וכששב הי' הדבר קשה לפני נטירא ויוסף בן פנחס והגלוים עמהם והיו מדברים עליו אל המלך עד שצוה המלך שיצא ובודאי שלא בזמן קצר נעשה כן אחרי אשר המלך חפץ ביקרו ואחר זה יאמר שם ונשארה השררה כמו ד' או ה' שנה בלי ראש עד שהי' הדבר קשה מאד על ישראל ודברו על דוד בן זכאי וכו' אבל ראש ישיבת סורא הנהיג אותו על עצמו וכתב לכל אנשי ישיבתו וכו' „עד ג' שנים" וכו' ואחר ה' שנים מת ראש ישיבת סורא ומלך אחריו מר האי בר קיומי והוא הי' ראש דורו באותו זמן ונהג ישיבת סורא כ' שנה ומת וכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא עודנו חי וכשמת ראש ישיבת סורא נשארה ישיבת סורא גלמודה והי' ראש גלות מתיעץ מי ינהיג בה ונמלך לבו על רב סעדיה פיומי".

והננו רואים מדבריו שמתחלת גלות עוקבא הי' רב עמרם בר שלמה ראש ישיבת סורא ואחרי כל משך הזמן של שובו שנית ואחר זה מה שהיתה אחריו השררה ד' או ה' שנים בלא ראש אז כבר הי' ראש ישיבה אחר בסורא והכותב לא ידע לכנותו בשם ועל כן גם בסוף דבריו יאמר רק „ואחר ה' שנים מת ראש ישיבת סורא ומלך אחריו מר רב האי" אבל הראש ישיבה הנפטר לפני רב האי לא ידע שמו ואנחנו ידענו שכן הדבר שבין רב עמרם לבין רב האי מלכו בסורא רב נחשון אבי רב האי ובתריה מר רב צמח אחיו ואחר זה רב האי.

ג) ובמקום הזה הראה לנו הכותב באותיות מחכימות עד כמה לא ידע דבר

בעניני הגאונים עד שלבד מה שהחליף את האנשים עוד כתב על רב האי „והוא הי׳ ראש דורו באותו זמן" ידע הכותב המאוחר הזה כי רב האי גאון הוא על שפתי כל העם ובכל מקום יזכר שמו לכל לראש וראה גם שירי תפארה עליו (והכותב גם הוא הי׳ אחד המליצים אבל במילי דרבנן לא ידע ולא כלום) על כן כשראה רב האי גאון טעה לחשוב שזה הוא כמו שטעה לקרוא לאביו „קיומי" שבכל משך הזמן אין שם כלל רב האי בר קיומי בסורא ואולי הי׳ גם הוא עצמו הטועה לכתוב עמרם בר שלמה תחת בר ששנא ולפנינו יתבארו טעותיו וכאלה רבות עמו.

ועל כל פנים זה יש אצל הכותב הזה בין רב עמרם לרב האי לכל הפחות משך זמן של יותר מן חמש עשרה שנה שלש עשרה שנה מפורטות אצלו מפורש בין מעשה זה לזה, שנה של השירים חמש שנים שנשארה השררה בלי ראש אחרי עוקבא ואחר זה הוקם דוד בן זכאי והסכים עליו ראש ישיבת סורא ועברו שלש שנים עד הסכמת פומבדיתא, חמש שנים אחר זה נפטר ראש ישיבת סורא.

לבד זה הימים אשר נמשכו המעשים עצמן יציאתו של עוקבא לקרמיסין עד בוא המלך לשם שובו אל כנו אחרי הסכמת המלך היותו אז ראש גולה משך זמן עד אשר עלה בידם לפעול שיגלה שנית ובאמת כי בין רב עמרם לרב האי יש משך זמן יותר מט״ו שנה.

ד) ועל רב האי יאמר הכותב „ומלך אחריו רב האי בר קיומי והוא הי׳ ראש דורו באותו זמן ונהג ישיבת סורא כ״ שנה ומת וכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא עודנו חי וכשמת ראש ישיבת סורא נשארה ישיבת סורא גלמודה והי׳ ראש גולה מתיעץ מי ינהיג בה ונמלך לבו על רב סעדיה וכו׳.

והנה חזר הכותב הזה בתוך דבריו לאמר „וכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא עודנו חי" אף שאין לזה מקום במקום הזה מפני שבספרו אחר זה ענין רב סעדיה עם דוד בן זכאי בדבר השטרות מוזכר שרב כהן צדק חתם עליהן על כן הוכרח להקדים קודם דברי רב סעדיה שאף שיש כאן ימים רבים ואף זה עתה יאמר כי רב האי נהג ישיבת סורא כ׳ שנה בכל זה חי עדין רב כהן צדק כי על כן גם הקדים בראש דבריו כי רב כהן צדק מלך ארבעים שנה וטעה לחשוב שזה יספיק לו.

וגרעץ יכתוב לו בציון י״ב על רב האי שתי שנים תחת כ״ף ובודאי שאפשר להגיה את הנייר אבל לא את המעשים.

עוד זאת כי אי אפשר להגיה ב׳ שנים תחת כ׳ כי הכותב הזה בודאי כתב כ׳ אחרי שיאמר „והוא הי׳ ראש דורו באותו זמן ונהג ישיבת סורא כ׳ שנה ומת" כי אם היו ימיו רק ב׳ שנים, איך הי׳ הכותב הזה טועה לאמר עליו שהוא הי׳ ראש דורו באותו זמן, וכי אפשר להעשות לראש הדור בשתי שנים, וסגנון לשונו יורה שעל זה קאי ההמשך ונהג ישיבת סורא כ׳ שנה.

ואף שכבר כתבנו שהכותב טעה. והחליף שמועתו על רב האי בן רב שרירא אבל גם לטעות ההכרח שיהי׳ איזה מקום לטעות, ואם כתב שמלך רק שתי שנים לא הי׳ אפשר לו לטעות מתוך דבריו בעצמו ומעצם הדבר וגם אם הי׳ כותב רק ב׳ שנים לא הי׳ חוזר לאמר „וכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא עודנו חי.

ה) והנה ההכם גרעץ אשר אין כוונתו ליסודי דברי הימים לכותבן לפנינו כמו שהיו ועיקר חפצו למשוך את הקורא אחריו, על כן אף כי שם עמוד 275 יכתוב סתם „רש״ג יקרא את הגאון שהי׳ בסורא לפני רב סעדיה רב יעקב בר נטרונאי ור׳ נתן הבבלי יקראהו רב עמרם בר שלמה ובכן נראה כי היו לו שני שמות" בכל זה יכתוב לו להלן עמוד 288 לאמר „גשובה נא לראות את הנעשה

„בחיק כנסת ישראל הבבלית בימים ההם וישיבת סורא הלכה הלוך ודלה הלוך „והתמוטט עדי אפסו מקרבה ובית דינה חכמים ראוים לשבת על כסא ההוראה ויהי נשיא הגולה מוכרח לסמוך לגאון את מר רב יום טוב כהנא והוא אחד עם רב האי „בר קיומי והוא איש שאין תורתו אומנתו כי הי' בעל מלאכה אורג אך לא עמד „על משמרתו כי אם שתי שנים וימות אז הי' דבר כהן צדק כי תתבטל ישיבת „סורא וכו'" עכ"ל גרעץ הנה כי כן נעשו כאן רב יעקב בר נטרונאי לרב עמרם בר שלמה, ורב יו"ט כהנא לרב האי בר קיומי וכולם יחד הגאון שלפני רב סעדיה גאון.

ואף אם נרצה לשכוח כרגע תהפוכות באלה אבל מדוע לא ביאר לנו החכם גרעץ גם זאת הן „העד ראיה" שלו הוא ר' נתן הבבלי יאמר על רב האי בר קיומי והוא היה ראש דורו באותו זמן ונהג ישיבת סורא" ואיך הנהו אחד עם רב יו"ט כהנא שגרעץ עצמו יכתוב עליו כי מפני שאפסו חכמים בסורא הוכרח נשיא הגולה לסומכו אף שלא היתה תורתו אומנתו.

ו) אמנם כי אם היו מעיינים בדבר כראוי לאיש הבא לכתוב דברי הימים לבני ישראל אז היו רואים שיש בדברי הכותב הזה עצמו עוד ראיה יותר גדולה ונוצחת, שיש בזה משך זמן גדול מאד.

ויכול להיות שהכותב האחרון הזה, אשר מצא לו סממנים ואותם הרחיב באורך לשון של מליצה, ומהם צייר לנו את כל הסיפור על פי דרכו, לא הרגיש בזה גם הוא אבל הנם לפנינו, ונשארו בתוך יסודי הסממנים עצמם.

כי הנה בראשית ספורו בתחלת המחלוקת ע"ד ראשות כרסאן נאמר „והיו לו עוזרים יוסף בן פנחס וחתנו נטירא עם קצת פנות הדור עד שהוציאו עוקבא וכו'" וכן אחר זה כשהושב עוקבא על כנו נאמר „וכיון ששב ה' הדבר קשה על נטירא ועל יוסף בן פנחס וכל הנלוים עמהם".

אמנם להלן בהמחלוקת עם רב סעדיה שהיתה רק שתי שנים אחרי אשר בא רב סעדיה לסורא, והי' זה אחר שנת תר"ץ ורב כהן צדק בפומבדיתא באמת חי עדין שהוא נפטר תרצ"ה, שם בתוך דבריו יאמר „ונתן ממונו ס' אלף זוז כדי להסיר את רב סעדיה ממקומו, ולא הי' יכול מפני שהיו עם רב סעדיה „בני נטירא" וכל עשירי בבל (בגדד).

והננו רואים בזה לפנינו דבמחלוקתו של עוקבא היו עדין חיים ופועלים לא לבד העשיר נטירא עצמו, כי אם גם חותנו יוסף בן פנחס, אמנם אחר זה בימי מחלקותו של דוד בן זכאי ורב סעדיה שהי' זה באמת בימי רב כהן צדק בפומבדיתא אז כבר נפטרו לא לבד יוסף בן פנחס עצמו כי אם גם נטירא חתנו, ויהיו כבר הפועלים בדור, וראשי העוסקים בעניני הצבור דור שלישי היינו בני נטירא נכדי יוסף בן פנחס.

## פרק כח.

### בירורי המעשים וזמנם בפרט.

ואחרי כל מה שנתבאר הננו יכולים לדעת מאין בא הטעות אצל הכותב המאוחר הזה (לב) ולברר האוכל מתוך הפסולת ולדעת סדר המעשים וזמנם.

הערה (לב). ראוי להעיר על סגנון לשון הכותב הזה, כי ניכר שלא הי' לא תלמיד חכם גמור, ולא אחד מבני המתיבתא הקדמונים, כי הם בכל מקום אשר יזכירו את אחד הגדולים בישראל, ובפרט את אחד הגאונים ראשי מתיבתא יזכירום בכל תארי הכבוד, ולכל הפחות לא יחסר התואר מר רב וכדומה אבל הוא לא יעשה כן, ועל הרוב יכתוב רק את השם לבד ויאמר „ובעת ההיא הי' עמרם בן שלמה ראש ישיבת סורא" ולהלן

הכותב הזה טעה רק טעות אחד הוא מצא שם רב כהן צדק גם בספור רב עוקבא ראש גלותא וגם בסוף הסיפור אצל רב סעדיה וידמה כי הכל אחד או שלא ידע כלל שהי׳ גם רב כהן צדק בסורא וכמו שכבר הראנו ויבואר עוד לפנינו שהכותב הזה המאוחר לא ידע בדברי הגאונים ולא כלום או אולי ידע מזה רק שלא עלתה על דעתו ועל ידי זה הלך בתהו לא דרך.

אמנם כן הדבר שהמחלוקת של מר עוקבא על דבר רשות כרסאן שרצה עוקבא לגזול מהמתיבתא היתה עם סורא ולא עם פומבדיתא ובאמת כי כרסאן לא רחוקה מבבל (בגדד) מקום הראש גלותא כמו שנאמר אצל רב שרירא „וקרייה רבנא סעדיה לאחוהי דדוד דמתקריא יאשיהו להיות ראש גלותא ולא עלתה בידו ואדחי יאשיהו לכראסן״.

והמחלוקת הזאת לא כשהיא נקראת כן היתה בין לילה אחת ועוקבא ראש גלותא לא הי׳ גברא דמדחיא בגילא דחיטי כי באמת הי׳ עוקבא אביר שבאבירים וכמו שנראה ולא באפס יד לוקח איש כזה מאחרי כבוד ראש גלותא והמעשים כשהם נמשכו ימים רבים וכמו שיש להוכיח גם מתוך הסיפור עצמו וכמו שיבוררו כל הדברים בעזיבת כל שפת יתר של הכותב המאוחר.

ויאמר „ואשר אמר ר׳ נתן הכהן בר יצחק הבבלי בבבל ממה שראה על גלות עוקבא (לג) שהוא מזרע דוד שבא לאפריקא ונהג שררה בבבל „שנים רבות״ שלא עמד במספרן וה״ ראש ישיבה בימיו מר רב כהן צדק (בר מר יוסף מפומבדיתא ארבעים שנה הוספת הכותב בטעות) עד שנפלה קטטה ביניהם על רשות כרסאן ובקש מר עוקבא זה להשיב הנאתה אליו ומנעה כהן מורה צדק והיו לו עוזרים יוסף בן פנחס וחתנו נטירא עם קצת פנות הדור״ והכונה לרב כהן צדק מסורא.

והנה אין ספק כי בשביל זה לבד לא נתחייב עוקבא גלות ודי׳ הי׳ שמנעה רב כהן צדק ובפרט בראותינו כי כאשר ישב במצות המלך והשתדלו והגלה שנית הוסיפו גם כל עם הארץ וכתבו עליו שלא יכנוס בכל מלכות בבל ואם יכנוס יחרם כל רכושו, ולא נשא אותו ארץ מכל ארצות המזרח ויצא אל המערב״ וברור

יאמר „ועל צמח בן שהין״ וכן שם ושגר ראש גלות „אל נסי נהראני״ להיות ראש ישיבתן השיבו „נסי״ שינהיג „צמח בן שהין״ וכן להלן בסוף דבריו אחרי מעשה של רב סעדיה יאמר ולאחר פטירת „כהן צדק״ ראש ישיבת פומבדיתא נהג אחריו „צמח בר כפנאי״ ישיבתו י״ג חדשים, וכן יאמר שם אחר זה ומלך אחריו „כלף בן יוסף״ הנקרא „כלב בן שראנאדו״.

ואם היו נרעין וההולכים אחריו נותנים לב לעמוד על זה לבד, היו מבינים שאין כל זה דברי ר׳ נתן הבבלי עצמו, ושאי אפשר בשום אופן לאמר שכותב הדברים האלה הי׳ אחד מראשי גדולי הדור עוד קודם רב שרירא, וכי הוא הביא התורה לפרובינציא ומשם לצרפת, ויש לתמוה שלא הרגישו כלל בדבר פשוט ובולט כזאת.

הערה (לג). כל דבריהם יסדו על הלשון הזה „שראה״ אם כן הי׳ ר׳ נתן עצמו עד ראיה ואי משום הא לא איריא כלל ויותר הדעת נוטה שהכוונה מה שידע והלשון ראה יהי׳ מה שראה וידע שם מספרי זכרונות דברי הימים ויעיד על זה הלשון ממה שראה „על״ גלות עוקבא ואלו הי׳ הוא שם עמהם וראה המעשים ההם לפניו הי׳ ראוי לאמר ממה שראה „שהי׳ עם״ עוקבא וכו׳ ויעיד על זה עוד יותר אמרו „ונהג שררה בבבל שנים רבות שלא עמד במספרם ואיך לא עמד במספרם אם הי׳ אז שם עמהם יחד באותה מעשה ואם נסתפק בשנה או שנתיים הי׳ אומר כמו שיאמר להלן „ד׳ או ה׳ שנה״ וכדומה אבל הלשון שלא עמד במספרם יורה שלא ידע להגיד אפי׳ בקירוב וגם אם הי׳ עד ראיה ושכח הי׳ אומר שלא זכר מספרם ולא שלא עמד במספרם ואין להאריך שאין בזה שום נ״מ שהרי דבריו בעצמו אינם לפנינו ובכל האופנים אנו דנים על דברי כותב מאוחר הכותב מדברי אחר וטעה בהן מבלי ידיעה.

שרק תחלת הענין וראשית התגלע הריב הי' מראשות כרסאן, ובזה מנעו אותו ומכיון שהיו בזה עוזרים פנות הדור ויוסף בן פנחס ונטירא חתנו כבר קבלה המחלוקת צורה אחרת ע"י יחידים החולקים ופגיעת תקיף בתקיף וכי פוטר מים ראשית מדון, ובודאי שעשה אז עוקבא המון מעשים רבים למרות עיני העם שזה הביא שלא נשא אותו הארץ, ואז באו לידי זה להשתדל שיגלה בראשונה מבבל לקרמיסין אבל גם אז כבר עברו ימים רבים מן ראשית התגלע הריב עד אשר התהפך הגורל והוגלה עוקבא, ועל כן הי' נאמר שם.

„עד שהוציאו עוקבא מבבל וגלה למקום הנקרא קרמיסין דרך ה' ימים במזרח בבל (בגדד) ובעת ההיא הי' עמרם בן שלמה [ששנא] ראש ישיבת סורא".

והדברים האלה שהיו כתובים בהמקור הראשון ברורים, והיינו שמאז הותחלה המחלוקת עמו בסוף ימי רב כהן צדק בסורא, עד אשר התגלע אחר זה הריב בשצף קצף וירב בעם ועד אשר לסוף עלה ביד הלוחמים עמו והם תקיפי הדור להגלותו, כבר עברו ימים רבים (ושנים רבות הי' עוקבא ראש גולה כמו שיאמר שם ר' נתן „ונהג שררה בבבל" „שנים רבות" שלא עמד במספרם) וכבר הגיע אז עד זמן שנעשה רב עמרם לראש מתיבתא, וכפי הנראה כבר הגיעה המחלוקת עד הראש בימי רב נטרונאי גאון (שמלך לפני רב עמרם).

ויש לנו ראיה גדולה על זה גם ממקום אחר ויבואר מזה גם לעצמו אשר יש לתמוה שכותבי הדורות לא הרגישו לעמוד על זה.

הנה אצל רב נטרונאי גאון יאמר רב שרירא לאמר „ובתריה מרב רב נטרונאי גאון בר מר רב הילאי גאון בר רב מרי ובתריה מר רב עמרם בר ששנא וקמי הכי הוה פליג ליה רב עמרם ואקרי גאון ונחית מניה „ובתר הכי מלך כדפרישנא ואפטר".

והנה לא יתכן בשום אופן לאמר שרב עמרם הי' חולק מעצמו על רב נטרונאי גאון ועל המנוי שלו, שהרי ראינו בהרבה מקומות שהוא מחשיבו מאד ומביאו גם בסידורו גם בשאר מקומות עד שגרעץ גם הוא כתב (עמוד 259) לאמר „מר רב עמרם גאון הי' תלמידו של רב נטרונאי וישב על כסאו אחריו גם הוא הרבה להשיב לשואליו כמו רב נטרונאי כאשר בכלל כבד מאד את רבו ויצא בעקבותיו" ולא ידעתי איך לא הרגישו על פי זה לפרש דברי רב שרירא.

ועל כן נראה שבאמת כן הדבר שלא פלג רב עמרם כלל על רב נטרונאי ועל התמנותו ועל כל הנוגע להמתיבתא, אבל הי' כאן ענין אחר.

כי בפרוץ הריב בין עוקבא ראש גלותא ופנות העשירים בבבל הנה קודם שפעלו להגלותו, הלא למרות עיני בעלי ריבו נהג נשיאותו, וכי גם הם אף שרבו עמו בחזקה לא קראו לראש גלותא אחר במקומו שלבד מה שלא נזכר מזה דבר עוד מפורש שגם כאשר יצא מבבל ומכל ארץ המזרח נשארה גם אז השררה כמו ד' או ה' שנים בלא ראש ועל כן הלא כל הימים אשר עמד עוקבא במשרתו נהג עוד את כל עניני הנהגת ראש גלותא, שהי' שם בבבא דריש גלותא גם פסקים וגם הוראות אשר באו אחר זה לפני הראש מתיבתא להסכים עליהם כמו שהוא בכמה תשובות מתשובות הגאונים וכמו שידוע ממעשה רב סעדיה עם דוד בן זכאי שהיתה המחלוקת מפני שלא רצה רב סעדיה לחתום על פסק השטרות, גם בין עניני משרת ראש גלות הי' גם שבתא דרגלא ודכלה, ובכל זה הי' נחוץ וקשור יחד משרת ראש גולה עם גאון המתיבתא, ואם לא משתי המתיבתות לכל הפחות עם גאון אחד.

ומצאנו גם כשנחלקו דניאל ודוד על משרת ראש הגולה, שהמתיבתות אף שלא נתערבו בעצם הריב, אבל הלא לא היו יכולים להיות גם עם זה וגם עם זה ובהכרח נטו יותר אחרי האחד, ואקרי גם אז גאון מיוחד, אף שלא נחלק גם הוא על גאון המתיבתא כלל ויאמר שם רב שרירא „וקם בתריה מר רב אברהם בר מר רב שרירא בשנת קכ"ז (ד"א תקע"ד) ומלך י"ב שנים והי' מר רב יוסף בר מר חייא אב בית דין" ובפלוגתא דדניאל ודוד נשיאים „אקרי מר רב יוסף בגאונות" ולא הי' זה גם שם שיהי' רב יוסף לגאון במתיבתא (וכבר נתבאר הדבר לעיל בפכ"א) ולא הוזכר מזה דבר, אבל הי' זה רק לצרכי ועניני ראש הגולה.

וכן הי' גם כאן אצל רב עמרם ורב נטרונאי, המתיבתא אף שלא התערבה בריב עוקבא עם תקיפי הדור, אבל לא יכלו להיות עם עוקבא בכל הנדרש לו, ועל כן כפי הנראה בחר לו על כל זה את רב עמרם „ואקרי גאון" אבל עוד בחיי רב נטרונאי „נחית מינה" ברצונו הטוב, אולי בראותו הנהגת עוקבא הלא טובה אשר כדרך העומד על נפשו יבחר לו אמצעיים מכל הבא בידו, ועל ידי זה מרעה אל רעה יוצא מבלי משים (לד).

אמנם לסוף כאשר הוגלה עוקבא מבבל לקרמיסין, אז כבר הי' רב עמרם ראש מתיבתא בסורא וזהו שיאמר שם ר' נתן „עד שהוציאו עוקבא מבבל וגלה למקום הנקרא קרמיסין במזרח בבל, ובעת ההיא הי' עמרם בר ששנא ראש ישיבת סורא".

ועל פי כל המבואר יצומצם לנו זמני הגאונים בסורא מן אמצע המאה השלישית להגאונים.

כבר נתבאר בפרק כ"ב כי זמן רב משה גאון שמלך לפני רב כהן צדק בסורא הוא מצומצם כהלכתו שהוא עד שנת קנ"ב, ולא נוכל להקדימה (ועי' בפכ"ג) וכמו כן כבר נתבאר בפרק כ"ג ששנת קס"ט כבר מלך רב עמרם, ובתוך הימים האלה היינו מן שנת קנ"ג (כי שתי שנים אחרי רב משה עמדו בלא גאון בסורא כאמור בדברי רש"ג) עד שנת קס"ט בימים ההם מלכו זה אחר זה רב כהן צדק מר רב שר שר שלום בר בועז ומר רב נטרונאי.

ובפרק כ"ג כבר מבואר לנו שבהתקופה האחרונה מימי סורא יש שם בדברי רש"ג יתור שנים, וביארנו שם שהיתר הזה מקומו קודם רב נטרונאי, ומבואר יחד מתוך כל דברינו שמראשית המאה השלישית הזמנים הרשומים באגרת רש"ג מכוונים בהוגן והיתר הוא אחר זה בין רב משה גאון לרב עמרם, שנתברר לנו גם זמנו מצומצם (לעיל בפ' כ"ג) שבשנת קס"ט כבר מלך, ועל כן נראה שתחת האמור באגרת רש"ג על כלם גם על רב כהן צדק גם על רב שר שלום גם על מר רב נטרונא י' שנים לכל אחד, נתחלף אצל רב כהן צדק ורב שר שלום בין יו"ד לוי"ו ויהי' שנות כל אחד מהם ו' שנה ורב נטרונאי כתוב בדברי הראב"ד ה' שנה, ונחליט שזו היא הנוסחא האמיתית.

ואם כן הנה מסוף ימי רב כהן צדק עד רב עמרם הנם רק כשתים עשרה שנה ואז היו תחלת שנות עוקבא ראש גלותא, אשר יאמר עליו ר' נתן „ונהג שררה בבבל שנים רבות" ויכול להיות שהי' עוקבא ראש גולה שנים הרבה גם קודם זה וכבר הי' ראש גולה מתחלת ימי רב כהן צדק בסורא.

---

הערה (לד). ועל כן נאמר בלשון רב שרירא ומקמי הכי פליג „ליה" רב עמרם ואיקרי גאון, וכן הוא בכל הנוסחאות ולא נאמר הוה פליג „עליה" וכן מורה גם הלשון ואקרי גאון.

## פרק כט.

ונשוב לבירורי הדברים בהמשך דברי הכותב בשם ר' נתן הנה אחר זה יסופר שם באריכות כל אשר הי' עם עוקבא שגלה ואחר זמן בא לשם המלך ואחרי שירי זמרה שנתקבצו לכל ימי השנה השתדל על ידי המלך לשוב למקומו עד אשר פעל להשיבו ובבואו הי' קשה הדבר על נטירא ועל יוסף בן פנחס ועל הנלוים עמהם (לה) והיו מדברים עליו אל המלך „עד" שצוה המלך שיצא והגלה אותו פעם שניה ואז רדפו אותו העם (עם הארץ בלשונו היינו ההמון לבד התקיפים) יותר וכתבו עליו מכתב שלא יכנום בכל מלכות בבל לעולם ואם יכנום יחרם כל רכושו והפיקו חפצם ואז הוגלה מכל הממלכה ולא נשא אותו ארץ מכל ארצות המזרח ויצא אל המערב.

והנה הלך בזה עוד הפעם משך זמן של כמה שנים.

ויאמר אחר זה „ונשארה השררה ד' או ה' שנים בלא ראש ודברו על דוד בן זכאי וכו'" ואז כבר נפטר גם רב עמרם.

וכבר אמרנו כי אצל הכותב יש כאן לבד משך הזמן של המעשים עצמן שלא ידענו כמה הי' וכמה נמשכה כל מעשה לעצמה הנה לבד זה יש כאן אחרי כל המעשים כולם היינו אחרי שכבר יצא עוקבא אל המערב יש כאן עוד מפורש שלש עשרה שנה חמש שנשארה השררה בלי ראש אחר זה הוקם דוד בן זכאי ועבר שלש שנה עד שהסכימו לזה גם מישיבת פומבדיתא וחמש שנים אחר זה נפטר ראש ישיבת סורא ומלך רב האי אמנם נוכל לדעת הזמן ממקום אחר והיינו שאחרי רב עמרם מלך רב נחשון ח' שנים ואחריו אחיו מר צמח ז' שנה ואחר זה מלך רב האי.

וכל המעשים הקודמים עצמם היינו מן אשר גלה עוקבא בתחילה עד אשר לסוף הכל הוכרח להרחיק נדוד מכל מדינות המזרח זה הי' בכל ימי רב עמרם וכבר בהגלו ראשונה לקרמיסין כבר הי' רב עמרם ראש מתיבתא כמבואר ובמשך כל המעשים כולם יחד היו ימי רב עמרם ונפטר אחר זה ושנות רב עמרם הם י"ח שנה בכל נוסחאות אגרת רש"ג וגם בדברי הראב"ד אם כן נגמרו שנות רב עמרם קפ"ז לשטרות ואז מלך רב נחשון ח' שנה (קצ"ה) ואחריו רב צמח אחיו ז' שנה (ר"ב) והנה אם נאמר שאין כאן טעות אצל הכותב ואחר עוקבא נשארה השררה בלא ראש רק ערך ד' או ה' שנים ולא הרבה יותר אם כן הוקם דוד בן זכאי לראש גלות בימי רב נחשון, ויהי' אם כן משך זמן היותו ראש גולה כחמשים שנה, אבל זה לא יפלא מאומה וגם שלמה בר חסדאי הי' ראש גולה הרבה עשריות שנים ובשנת צ"ג קרא היא למר רב שמואל לסורא ובשנת קי"ט לרב יהודאי וגם עוקבא הי' ראש גלות „שנים רבות" וגם בדברי רש"ג מפורש שכבר לפני שנת רכ"ח הי' דוד בן זכאי לראש גולה שמפורש שם דבמות רב יהודה זקנו התנגד דוד לבחירת המתיבתא ובחר ברב כהן צדק וזה אפשר רק לראש גולה העומד על משמרתו מכבר.

והנה הכותב על ידי הטעות הזה האחד שטעה בראש דבריו ולקח את רב כהן צדק מסורא והחליפו על רב כהן צדק מפומבדיתא (לו) הנה על ידי הטעות

הערה (לה). לא הוזכר בזה דבר מראשי מתיבתא כי הם לא רדפו לעוקבא ודבר לא הי' להמתיבתות כשהם לעצמן עם כל מעשי תקיפי הדור ההוא.

הערה (לו). ומה יפלא זה על הכותב הזה אשר טעה בזה אחרי ראינו (עי' מבוא פ"ד) גם בדברי הקדמון הידוע לנו הראב"ד הלוי טעות כזה במשך מאה שנה מימי הגאונים אם שאפשר שזה בא שם באשמת המעתיקים והי' הכותב הזה כאחד מהם.

הזה נכשל ונתקל עתה עוד יותר בבואו לדבר על דבר דוד בן זכאי ומעשיו הוא ראה באיזה מקורים ואולי בהמקור שהי׳ לפניו מר׳ נתן שדוד בן זכאי הי׳ לו מחליקת בתחלה עם ישיבת פומבדיתא בימי רב כהן צדק וזה אמת אבל אחרי אשר כבר טעה לחשוב שרב כהן צדק כבר ישב לכסא פומבדיתא עוד מימי עוקבא ואשר על כן הקדים שם לתת לו ארבעים שנה לשנות מלכותו בפומבדיתא כי על כן אי אפשר הי׳ לו לאמר שהמחלוקת היתה שהישיבה בחרה ברב מבשר לראש מתיבתא ודוד בן זכאי בחר ברב כהן צדק אחרי שרב כהן צדק מלך שם שנים רבות עוד לפני היות דוד לראש גולה. להפוך הדבר ולאמר שדוד בן זכאי בחר ברב מבשר והישיבה בחרה ברב כהן צדק גם זה הי׳ לו לבלי הועיל אחרי אשר לדעתו לא הי׳ שם ענין של בחירה כלל ולא הוקם בזמן ההוא שום גאון בפומבדיתא לא זה ולא זה כי רב כהן צדק עומד ומשמש שם בישיבה כבר מימים רבים והוא עודנו חי גם זמן רב אחר זה על כן הפך הדבר כי ישיבת פומבדיתא היושבת בשלוה תחת משרת רב כהן צדק הם לא רצו לקיים את דוד בן זכאי במשרת ראש גלותא בבואו עתה לכהן בה תחת עוקבא.

אבל הכותב הזה הציץ ונפגע כי דבריו סתורים גם כשהן לעצמם כי הסביר לנו טעם לזה לאמר „והי׳ כהן צדק שהוא ראש ישיבת פומבדיתא קשה עליו הדבר שלא רצה בשררות דוד בן זכאי לפי שהי׳ קרובו של עוקבא ראש גלות שעבר" וזה טעם צולע אם היו ראשי הגולה מתמנים ממשפחת כל ישראל הי׳ אפשר לתת טעם כזה אבל הלא ראשי הגולה היו רק משפחה אחת והמשפחה הזאת היתה גם היא מצומצמת מאד באנשיה עד שאחרי דוד בן זכאי בכל חפצם הטוב להקים ראש גולה לא מצאו מי ויאמר רב שרירא על ימיו והשתא לא אשתייר מכלהון דבי נשיאה אלא חד יניק".

וראינו כאשר נחלק רב סעדיה עם דוד בן זכאי נאמר „וקרייה רב סעדיה לאחוהי דדוד הנשיא דמתקרייה יאשיהו להיות ראש גלותא" והכותב המאוחר הזה ילמדנו פרק בדברי הימים בדברים טפלים כאלה שלא רצה רב כהן צדק בדוד בן זכאי מפני שהי׳ קרוב לעוקבא כאלו אפשר לקחת ראש גלותא שלא יהי׳ קרוב עם עוקבא.

ויותר מזה הן עיקר בעלי מחלקותו של עוקבא הלא היו יוסף בן פנחס ונטירא חתנו ופנות הדור (מהעשירים) והגלוים עמהם ורב כהן צדק הוזכר רק פעם אחת בראשית התגלע הריב וגם זה לא בלשון מחלוקת כי אם „ומנעה רב כהן צדק" על כל פנים אם הי׳ חשש מלמנות את דוד בן זכאי מפני שהי׳ קרוב לעוקבא היו הם חוששים לזה הרבה יותר מרב כהן צדק שהם הגלו את עוקבא מבבל ומכל הממלכה וכששב עוקבא פעם ראשונה מגלותו להיות עוד הפעם ראש הגולה נאמר בפירוש רק עליהם ויאמר שם „והי׳ הדבר קשה על נטירא ועל יוסף בן פנחס ועל הגלוים עמהם והיו מדברים עליו אל המלך" ולא הזכר שם כלל רב כהן צדק.

אבל הכותב המליץ המאוחר הזה גם הוא הרשה לעצמו לתבל את דבריו, ולערב השערותיו בתוך עניני המקורים שמצא לפניו ולעשות מהם מקשה אחת, ולספרם בהחלט גמור כידיעה שלמה, הכל כמו שהננו רואים בימינו אלה לפנינו ולעינינו, רק שעשה זה בשגגה על ידי טעות אחד כולל, שהחליף בראש דבריו את רב כהן צדק מסורא ברב כהן צדק מפומבדיתא, ועל כן כשמצא שהי׳ בין דוד בן זכאי פירוד עם ישיבת פומבדיתא והוא לא הי׳ יכול להזכיר כלל את רב מבשר גאון לאמר כי אותו הקימו בני המתיבתא תחת רב יהודה גאון הנפטר, וכי דוד

בן זכאי לא הסכים לזה ויקם הוא את רב כהן צדק, אחרי שהכותב הזה כבר נכשל לחשוב כי יש לו מקורים מפורשים כי רב כהן צדק כבר הי׳ ראש מתיבתא בתחלת המחלוקת עם עוקבא, ואם כן הרבה שנים קודם לדוד בן זכאי עצמו על כן עזב את דבר רב מבשר לגמרי ולא הזכיר דבר עמו, וגם שמו לא זכר (לז) והסיב פני סיפורו ללכת הלאה בדרך זו שאך רב כהן צדק לבדו הי׳ שם והוא הי׳ שם מראש ועד סוף ודבר הפירוד הי׳ כי רב כהן צדק לא הי׳ יכיל להסכים על דוד בטעם אשר בדא מלבו כי לא רצה בקרובו של עוקבא.

ואם הי׳ הכותב הזה מעיין וכותב ומסדר דברי הימים בודאי שלא הי׳ עושה כן להפוך מקורים ברורים מפני דברים מקוטעים שמצא ואשר השתדל לברוא מהן המשך של סיפור וימלא את החסר בהשערות על פי דרכו אבל הוא לא הי׳ כותב דברי הימים ובדברי הגאונים וסדריהן לא ידע מאומה (ועוד יבואר מזה) ומקורים ברורים כפי הנראה לא ראה ולא ידע על כן בא לו כל הסגנון הזה.

ומה יפלא זה על הכותב הזה אחרי אשר גם בימינו לעינינו בפרוץ החקירה והדרשה והימים ימי בכורי החכמות הנה עשה כן גם החכם גרעטץ ויפת לבו לעזוב מקור ברור שאין ספק בו מפני דברים מקוטעים וסיפורי נפלאות וניסים של י״ד מנעולים בלילה אחת וסגנון של מעשים של איזה כותב שלא נדע מי הי׳ ושניכר שמעצמו לא ידע מאומה ונכשל בכל מדרך כף רגל ומדוע לא יעשה כן הבן בלי שם ההוא ואין כל חדש תחת השמש ומה שהוא הוא שהי׳.

אחר זה איזה שנים נעשה שלום בין עיקר ישיבת פומבדיתא לבין דוד בן זכאי דהיינו בין המתיבתא ורב מבשר גאון בראשם לבין דוד בן זכאי אשר בחר להם את רב כהן צדק וההתנגדות בין עיקר הישיבה (מובחרים דרבנן כלשון רש״ג) לבין דוד בן זכאי ארכה איזה שנים כמו שיאמר רב שרירא „והות פלוגתא ביניהן עד חדש אלול שנת רל״ג ועבדו שלמא דוד נשיא עם מר רב מבשר“ ויכול להיות כי השלום הזה נעשה בהשתדלות רב נסי נהרואני ראש כלה כמו שמצא לפניו הכותב הזה ובזה יתאימו הדברים רק כי הכותב הזה שדמה שעיקר ישיבת פומבדיתא היתה ביד רב כהן צדק מראש תאר שם הכל על רב כהן צדק וכבר נתבארו הדברים ביאור מספיק והנם ברורים באין ספק כלל.

# פרק שלשים.

## הישיבות בימים ההם.

ונשוב שכל דברי הישיבות מן אחרי רב האי בר רב נחשון עד בוא רב סעדיה (לח) לסורא, כבר ידענו ויאמר רב שרירא גאון „ובתריה (אחר רב האי בר

---

הערה (לז). תמה אני שאיך לא הרגישו שאין מקום לכל הפלפול שלהם גם מפני זה עצמו שזה הי׳ לו מקום אם הזכיר גם הכותב הזה דבר רב מבשר גאון רק בנטיה מדברי רב שרירא אבל הלא בכל דבריו אין זכר כלל מרב מבשר ואיך לא הי׳ הכותב הזה מודיע שגם בישיבת פומבדיתא עצמה הי׳ לו לדוד בן זכאי יד ושם גם בתחלה כמו בסורא והוא הקים שם לגאון את רב מבשר ואיך לא הבינו גם מזה שכל דברי הכותב הזה ענין אחר הם לגמרי ואינו ענין כלל לדברי רש״ג כי הכותב הזה הלך לו בדרך לעצמו על פי השערותיו.

הערה (לח). הכותב הזה בשם ר׳ נתן אשר לא ידע מאומה בדברי ימי הגאונים עשה את רב האי לאחרון הגאונים בסורא לפני רב סעדיה ועל כן נתן לו משך של עשרים שנה אבל טעות הוא ורב האי מלך רק שבע שנים ובינו לבין רב סעדיה גאון היו עוד

רב נחשון) מר רב שלום בר מר מישאל ז׳ שנים ובתריה אדלדלא מלתא טובא במחסיא ולא אשתייר בה חכימי ובתריה מניוה למר רב יעקב בר מר רב נטרונאי י״ג שנה ובתריה לא הוה בהון ראוי וסמכיה דוד נשיאה למר רב יו״ט כהנא בר מר רב יעקב אע״ג דאורג הוה הואיל ולא הוו תמן רבנן כולי האי ומלך י׳ שנים ובתריה אתמר ביני רבנן לבטולי למתא מחסיא ולמתייה למאן דמשייר בה לפומבדיתא ולבסוף וכו׳.

הנה כי כן תחלת דלדול ישיבת סורא הי׳ עוד זמן רב לפני זה היינו אחרי מות רב מלכא דאז „אתפטרו ושכיבו רובא דסביא דמתא מחסיא בשעור תלתא ירחי״ וזה הי׳ קודם דאסתמיך רב האי בר רב נחשון גאון ואחר רב האי כבר התנהגה בכבדות כי אחרי רב שלום „אדלדלא מלתא טובא במחסיא ולא אשתייר בה חכימי״ ואחר זה כשסמכו את מר רב יום טוב יאמר רש״ג ולא הוו תמן רבנן כולי האי.

אמנם לא נתמעטו שם רבנן מפני כי זנחו תורת ד׳ וילכו באשר התהלכו כי אם איתוספו ספסלי בבית מתיבתת פומבדיתא וזה לא ישמיע לנו רש״ג אבל ידענו זה ממקום אחר והוא מדברי הישיבות שהעתיק היוחסין עצמו מדברי מבוא התלמוד לרבינו שמואל הנגיד (יוחסין השלם עמוד 85) שכתב שם „ובראשונה היו לוקחים ראש ישיבת סורא וסיעתו שני שלישיות בכל הרשויות והשלישית לראש ישיבת פומבדיתא ולא הי׳ להם די׳ באותה השלישית עד שהסכימו ראשי הדור להיות חולקין בשוה ויהי להם לחק עד היום הזה״.

אבל כאן יחסר מתוך הדברים מתי היתה כזאת והוא רק השמטה כי ביוחסין של ר׳ שמואל שולם לקח את הדברים ממקום זה שאין להם פה ענין כלל כמו שיראה המעיין שם וסידרם הוא אחר אגרת רב שרירא גאון קודם דברי הכותב בשם ר׳ נתן הבבלי (עי׳ מבוא פ״ג) ושם הלשון מתוקן וז״ל ובראשונה היתה ישיבת סורא נוטלת שני חלקים וישיבת פומבדיתא חלק א׳ עד שמלך כהן צדק בפומבדיתא „ורבו בני הישיבה ולא הספיק להם חלק הג׳״ שהי׳ מנהגם לקחת ונפלה קטטה ביניהם על זה הדבר עד שנתקבצו ראשי הדור ועשו פשרה ביניהן שיהיו חולקים כל מה שיבוא להם חלק כחלק בשוה וכך היו נוהגין עד היום הזה״.

ולהיפך בהיוחסין של רב שמואל שולם נשמט לפרש שני חלקים ושליש אחד ממה כי לא פורש מאיזה הכנסה ושם מפורש „בכל הרשויות״.

באופן שהדבר מפורש כאן כי אז בימים ההם רבו בני הישיבה בפומבדיתא ובמדה מרובה כל כך עד שהי׳ הדבר מסויים ביותר ולא הספיק להם ההכנסה הרגילה שם.

ומדוע רבו אז בני הישיבה בפומבדיתא יותר הרבה מקודם זה. זה הננו מבינים מדברי רב שרירא דכשמלך רב יום טוב בסורא „לא הוו תמן רבנן כולי האי וזה הוא ממש ימי רב כהן צדק בפומבדיתא״.

וכן הננו יודעים זה עוד מסגנון לשונו של רב שרירא גאון אחר זה שיאמר ובתריה (אחר רב יום טוב) אתמר ביני רבנן לבטולי למתא מחסיא ולמתייה״ „מאן דמשייר בה לפומבדיתא״ והלשון „מאן דמשייר בה״ יורה בבירור שנתרוקנה כבר הישיבה בסורא ורק שיור נותר בה.

וכן עוד אחר זה יספור רב שרירא לאמר ואתייה דוד נשיאה למר רבנו סעדיה בר יוסף ולא מבני רבנן דמתיבתא הוה אלא ממצרים הוה וידוע בפתומי

---

ארבעה גאונים והם רב הילאי בר רב נטרונאי רב שלום בר רב מישאל ורב יעקב בר נטרונאי ורב יום טוב בר רב יעקב ככל האמור גם בדברי רב שרירא גם בדברי הראב״ד הלוי.

וסמכיה באייר שנת רל"ט (ד"א תרפ"ח) וכניף מאן דאשתייר מבניהן דרבנן מחסיא ומן עלולי „דסמיכו על רבנן דפומבדיתא" ואותיב מתיבתא דמתא מחסיא.

ודברי רש"ג אלה הם כבר מהנעשה בדור ההוא ולבד רש"ג ידעו כן גם בכל בבל איך היו מצב הדברים לפניהם ולעיניהם והננו רואים בזה מדבריו דהמצב הי' אז במתא מחסיא שנשאר שם בימים ההם רק „מאן דאשתייר מבניהון דרבנן מחסיא" כי הם מפני כבוד בית אבותם לא הניחו עוד מקומם שם גם כידוע היו להם שם גם זכיות מיוחדות (עי' לעיל בפ' ט"ו) בסדר המושבות ובזכיות הישיבה ועליהם כניף גם מאלה אשר כבר הי' מקומם בפומבדיתא" (ומן עלולי דסמיכו על רבנן דפומבדיתא) ומהם אותיב מתיבתא דמתא מחסיא.

ומכל זה הננו רואים צדקת הדורות ההם ועז חפצם בתורה מצד האחד הננו רואים בזה יושר משפטם כי גם בימים ההם קודם ימי רב סעדיה כאשר הלכו רוב תלמידי מתא מחסיא לפומבדיתא ובמתא מחסיא נשתיירו רק בני רבנן ששמשו שם ומצד הדין והיושר הי' ראוי אז לעשות כי תקבל פומבדיתא שני חלקי הכנסה לכל הפחות וסורא חלק אחד ואולי גם פחות אבל גם אז לא עשו כן כי אם הושוו שניהם יחד לקחת חלק שוה ונראה שהיתה גם כן חפץ מתיבתת בני פומבדיתא (כי בלא הסכמתם הלא הוא נגד הדין ונגד יושר משפט וכי משא פנים יש בדבר) למען תהי' ישיבת סורא תמוכה בכסף עודף אולי על ידי זה תקום ותתעודד ותשוב לקדמותה ועל כן בצדקתם ויושר לבבם ויתרו משלהם לתת מקום ריוח גדול לסורא שאף שחכמים ותלמידים בה אך מעט מזער יקחו להם כסף בריוח גדול ככל חלק פומבדיתא הגדולה המלאה לה חכמים וסופרים ותלמידים מכל עברים והוא ויתור גדול לפניהם משורת הדין.

ולהיפך ראינו מהחכמים ומהתלמידים עד כמה חשקה נפשם בתורה ולקיים עליהם הוה גולה למקום תורה ביותר כי אף שבסורא היתה אז פרנסתם בריוח גדול כי אנשים בה מעט ובפומבדיתא אשר רבו אז בני הישיבה הרבה יותר מכפי הערך היתה שמה פרנסתם מצומצמת כי לקחו רק שוה עם סורא בכל זה גלו למקום ריבוץ וקבוץ של גדולי תורה יחד אף כי חיו שם חיי צער.

ואחרי כל בירורי הדברים האלה שנתבאר לנו גם דברי עניני הישיבות הנעתק ביוחסין ממבוא התלמוד לרב שמואל הנגיד גם דברי הכותב בשם ר' נתן (המתחילים רק מהלשון ואשר אמר ר' נתן הכהן וכו') הנה אם נקח כל האריכות הגדולה מאד אשר נאמרה בזה בדברי חוקרי אשכנז כל עלילות דברים על המתיבתות והגאונים נשתומם למראה עינינו ואין רצוני להביא יתר דבריהם אחרי שאין צורך בזה לבירורי הדברים שכבר נתבארו כל צרכן ויבואר עוד בהמשך דברינו.

וכדבר פלא והשתוממת הוא לראות איך השתדל החכם גרעטץ והוסיף עוד על זה להמשיך הדבר זמן רב גם לפני רב כהן צדק בפומבדיתא ויברא מלבו לאמר (עמוד 274 „ובאשר כי גאון פומבדיתא רב האי בר דוד ישב מקודם על כסא הדיינות בבגדד מצא לו אוהבים בהתקיפים שם ותקיפי עיר המלוכה תמכו בידו בחפצו להגביר כח פומבדיתא על סורא ונשיאת הגולה בדרכו הלכו גאוני פומבדיתא אחריו והם רב קיומי בר רב אחאי ורב יהודה (אבי אביו של רש"ג) עכ"ל גרעטץ והוא דבר פלא לראות איש בורא דברים מלבו שאין לו על זה אפי' רמז קל ולא שום מקום לטעות וגם שכח גרעץ כי סורא היתה כמעט עיר אחת עם בגדד הסמוכה לה ואיך נתנו התקיפים ההם יד לבטל ישיבת מקומם, אבל איה נזכר רמז מזה, איה הוזכר שם כל הגאונים האלו בזה וכיוצא אף ברמז.

וראוי להעיר כי תחת אשר יחשוב החכם גרעטץ לאמר „כי כל ימיו של רב כהן צדק הי' מתאמץ לחתור חתירה תחת ישיבת סורא" אף כי אין לגרעטץ על זה אפי' מקור של כלום הנה תחת זה מצאנו מפורש שבבוא רב סעדיה לסורא שמחו על זה כל כך מר רב כהן צדק ובני מתיבתת פומבדיתא עד כי באו לשם ביום שמחת ישיבת סורא לשוש אתם ולעשות פומבי לדבר והוא מפורש בדברי הכותב בשם ר' נתן" שיאמר „והנהיגוהו אותה שעה (לרב סעדיה) בפני כהן צדק ובפני תלמידי ישיבת פומבדיתא ומינהו להיות ראש ישיבת סורא".

ובימים האחרונים ההם לא היו הולכים עוד מפומבדיתא לבבל אצל ריש גלותא אפי' בשבתא דריגלא כי אם אי „ניחא להו לנשיאים למהוי להו ריגלא בפומבדיתא אזלין להתם וקבעין ליה" כמו שהוא מפורש בדברי רב שרירא אצל רב אשי אבל באו לשם מפני כבודו של רב סעדיה ופתיחת שערי סורא בקבוץ בניה לתוכה בשמחה בבוא רב סעדיה.

## פרק אחד ושלשים.

### ישיבת פומבדיתא.

בפרק כ"ה הנחנו בדברי ימי ישיבת פומבדיתא במות רב יהודה זקנו של רב שרירא גאון בשנת רכ"ח (ד"א תרע"ז) וכי אחריו מלך מר רב מבשר משנת רכ"ח עד כסליו רל"ז (ד"א תרפ"ו) ואז מלך רב כהן צדק בר מר רב יוסף ושכיב בשנת רמ"ז (ד"א תרצ"ו) וכן כתבו כל כותבי הדורות אבל הוא בהכרח ט"ס וצ"ל רמ"ו (ד"א תרצ"ה) שהרי אחר זה יאמר רש"ג „ובתריה מלך מר רב צמח גאון בר מר רב כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב בראש שנת רמ"ט (ד"א תרצ"ח) ואם רב צמח שנפטר בראש שנת רמ"ט מלך תרתין שנין ופלגא היינו חצי שנת רמ"ו ושנת רמ"ז רמ"ח ונפטר בראש שנת תרמ"ט אם כן נפטר רב כהן צדק באמצע שנת רמ"ו וכן הוא בדברי הראב"ד „ונפטר רב כהן צדק בשנת תרצ"ה" והחילוף בין וי"ו לזיי"ן הוא קל מאד ואצל רב צמח אי אפשר לעשות ט"ס כי בין רמ"ט לשנת ר"ן קשה להחליף ומצאתי אחר זה בסדר החכמים הביא בגליון נ"א רמ"ו והוא דבר המוכח מתוכו וא"כ נפטר רמ"ו ובתריה רב צמח בר רב כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב בראש שנת רמ"ט (ד"א תרצ"ח).

ויאמר רש"ג „ובטבת שנת ר"ן מלך רב חנינא אבינו גאון בריה דמר רב יהודה גאון ה' שנים ופלגא ושכיב בשנת רנ"ו (לט) ד"א תש"ד ובתריה אסתמיך מר רב אהרן בר מר רב יוסף הכהן ולאו מבני רבנן הוה אלא מן תגרי הוה ומר רב מבשר גאון סמכיה בדלא רבנן במתיבתא ולאו דהוא הוה ראוי לגאונות בתר גאון אבונא אלא דוכתא הות למר רב עמרם אחי אמנו ראש כלה וקפיץ עליה מר רב אהרן והי' עז מאד ודחיל מניה מר רב עמרם ואזל לקמיה ובתר כמה פליג עליה מר רב נחמיה בר מר רב כהן צדק בתר דיתיב קמיה" ומר רב אהרן הוה עדיף מניה ולא פרשו רבנן מניה „ובתר דשכיב מר רב אהרן בסוף רע"א (ד"א ש"כ) הדרו מקצתהון דרבנן לקמיה דמר רב נחמיה ואנחנו ורבנן נפישי דילנא לא אשוינן עמיה ולא אזלנא לקמיה והוינא ההוא עדנא אב ב"ד ולא קבילנא

הערה (לט). ביוחסין שם כתוב רנ"ד אבל הלא מפורש שמלך ה' שנים ופלגא וכן הוא גם בדברי הראב"ד הלוי ואף אם נגיה השנה שמלך תחת ר"ן נגיה רמ"ט לא יועיל שגם אז יעלה ה' שנים ופלגא לשנת רנ"ה סוף השנה וגם אי אפשר להגיה מר"ן על רמ"ט שזה קשה להתחלף ובודאי שתחת רנ"ד צ"ל רנ"ו וזה ט"ס קל.

גאונות עד דשכיב מר רב נחמיה ובשנת רע"ט (ד"א תשכ"ח) אסתמיכי בגאונות וסמכנוהו להאי בננו באבות ב"ד משעור ב' שנים יהא רעוא וכו' עכ"ל.

והנה אף שרש"ג יאמר על רב אהרן „ולאו דהוא הוה ראוי לגאונות בתר גאון אבונא" אין כוונתו שלא הי' ראוי לזה מפני שלא הי' גדול בתורה שהרי לפנינו להלן על מר רב נחמיא הוא אומר „ומר רב אהרן הוה עדיף מניה".

וכן ראינו לרב האי שהי' מחשיב מאד את רב אהרן שהי' רבו ויספור בתשובה מהנהגת רב אהרן עי' בספר האשכל ח"א הלכות תפלה וק"ש עמוד 5 שכתב שם רב האי גאון „וזכורים אנו כמה שבתות שהיינו אצל מר רב אהרן גאון ז"ל שהיינו מתפללין בביתו וכו' ואם רב האי בתשובה לשואלים ממנו מזכיר לראיה מה שראה מהנהגתו זה ראיה גדולה שהי' מחשיבו מאד.

אבל כוונת רש"ג כמו שהוא מפרש דבריו „אלא דוכתא הות למר רב עמרם אחי אמנו ראש כלה „והיינו דלפי סדר הישיבה בהמנוים הי' רב עמרם מאלה אשר עמדו עליהם למנין ועל כן גם יאמר רש"ג „ולאו דהוא הוה ראוי לגאונות בתר גאון אבונא" ואם הי' כוונתו שלא הי' רב אהרן ראוי לגאונות בכלל הי' אומר סתם ולאו דהוא הוה ראוי לגאונות.

ובכלל יש להעיר כי לא נודע כעת את הסדר אשר הי' שם והאומרים „כי מסדר הישיבה הי' כי במות הראש מתיבתא מתמנה תחתיו הדיינא די בבא אשר הי' שם וכי הוא הי' הנועד למלא מקומו בהעדרו" (גרעטץ ואחריו וויים בכמה מקומות) הנה טעות הוא בידם כי אף לעיתים רחוקים הי' האב"ד הנבחר לגאון וראינו גם במקום הזה כי „דוכתא הות למר רב עמרם ראש כלה" והנראה יותר הוא שעיקר הכל הביטו על זקנה כלומר מהגדולים בחכמה היתה זקנה מכרעת.

ואם כנים הדברים את אשר כתב הכותב המאוחר בשם ר' נתן ואם לא ערב גם שם מליצות עצמו על פי דרכו הנה הי' זה גם הכרח לפי סדר הישיבה כי כי הוא יכתוב שם „וכך הי' מנהגם אם נפטר אחד מראשי הכלות ויש לו בן הממלא מקומו יורש מקום אביו ויושב בו אפי' הי' קטן בשנים וכן מן החברים כשיפטר אחד מהם אם הי' בנו ממלא את מקומו יושב בו ואין אחד מהם דולג על מפתן חברו ואם אינו ממלא מקום אבותיו והוא ראוי לישב באחת משבע דרי יושב בה ואם אינו ראוי לישב עמהם יושב עם בני בי רב ועם שאר התלמידים" (עי' פט"ו) ולפי הדברים האלה אם הי' הגאון מתמנה על פי סדר שאר מנוי הישיבה זה אחר זה הלא הי' יוצא לפי זה כמה וכמה פעמים שהיו מתמנים גאונים גם בעלומי ימיהם ואנחנו ידענו כי לא היתה שם כזאת כי בכל משך הזמן הגדול של הגאונים לא נמצא אף אחד מן הגאונים שהאריך ימים בגאונותו כשלשים וארבעים שנה חוץ מרב שרירא ורב האי בנו האחרונים לכל הגאונים אבל רוב הגאונים הי' משך זמנם פחות מעשרה שנה ורק מעטים יוצאים מהכלל וגם המעטים האלה לא אחד מהם הגיעו ימיו לעשרים שנה וזה יורה בבירור גמור כי לא נתמנה שם לגאון כי אם אחד מהחכמים הזקנים אבל לא אחד מהחכמים העומד בימי העמידה והשחרות.

ובאמת שהי' לזה הכרח גם מטעם אחר כי אחרי שהישיבה כללה בתוכה גם לבד התלמידים גם את כל חכמי הדור יחד, אשר הרבה מהם היו גדולים מאד וזקני תלמידי חכמים ומפורסמים בדור, לא הי' אפשר כלל למנות לראש עליהם את אחד משחורי הראש הצעיר הרבה מהם אף כי לפעמים נמצא כן אחד גדול יתר.

ולטיב הישיבה לא הזיק הדבר מאומה כי רק אצלינו אשר אם יבוחר האחד

לשבת ראש הנה יודחו כל חבריו ממקום ההוא יוכל הדבר להזיק, אבל שם הלא בין כך ובין כך נשארו כולם יחד במושב המתיבתא ללמוד וללמד וכל אחד ואחד השפיע שם שפע חכמתו, ולהיפך שכפי הנראה הי' הדורש לפני בני המתיבתא שיעור היום בהמס' אחד מהיושבים בדרא קמא חליפות ולא הגאון בעצמו אף כי הי' זה לפניו ובדברי הכותב בשם ר' נתן נאמר „והם מדברים כל אחד ואחד כפי חכמתו והוא (הראש מתיבתא) מרחיב להם דבריו בפתרון כל הלכה והלכה עד שיתברר להם הכל וכשיתברר להם הכל יפה „עומד אחד מדרא קמא ודורשה ברבים עד ששומעין אותה כקטן כגדול" וכל מי שרואה אותו עומד יודע שאינו עומד „אלא לברר הברייתא שממנה סיוע השמועה ואז מדקדקין בה שאר התלמידים וחוקרין אותה ומבארין אותה באר היטב" וכפי הנראה הי' זה עיקר הלימוד שם, ואחד מדרא קמא היינו אחד מראשי כלה והי' זה במעמד כל חכמי המתיבתא יחד ובמעמד הראש מתיבתא.

ועל כן היתה ההתמנות והבחירה אם בזה או בזה יותר התמנות של כבוד מהתמנות הנוגעת בטיב עניני הישיבה פנימה כי גם השאלות הבאות מקרובים ורחוקים, גם הם לא הושבו מהראש מתיבתא לבד כי אם מהמתיבתא כולה כמו שבא גם בדברי רב עמרם גאון (תשובות הגאונים דפוס ליק סי' נ"ו) „קבלו שלום ממני וממר רב צמח דיינא די בבא ומן רישי כלה ומן החכמים וכו' השאלות ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו כשיושבים לפנינו אב"ד ואלופים וחכמים וכל תלמידים.

ובפרט בא הדבר בדברי הכותב בשם ר' נתן שיאמר בסוף דבריו „וכך הי' מנהגם בתשובות השאלות בכל יום מהחדש (בחדשי כלה) אדם מוציא אליהם כל השאלות שהגיע אליו (להראש מתיבתא) ונותן להם רשות שישיבו תשובה עליהם והם מכבדין אותו (את הראש מתיבתא) ואומרים לו לא נשיב בפניך „עד שהוא תוקף עליהם ואז מדברים כל אחד ואחד" לפי דעתו ולפי חכמתו ומקשין ומפרקין ונושאין ונותנים בכל דבר ודבר ומעיינים יפה יפה וראש ישיבה שומע את דבריהם" ומבין „כל מה שאומרים" ומקשין זה לזה „ועומד ומעיין בדבריהם" (שם במתיבתא לפניהם) „עד שיתברר לו האמת" ומיד יצוה לסופר להשיב ולכתוב, וכך הי' מנהגם לעשות בכל יום ויום עד שמושיבין תשובות כל השאלות שבאו להם השנה מקהלות ישראל ובתכלית החדש יקראו התשובות „והשאלות במעמד כל החבורה כולה" וחותם עליהם ראש ישיבה ואח"כ שולחין אותם לבעליהם".

וראינו גם בזה כי רק הכבוד לבד חלקו להראש מתיבתא. הוא חתם על התשובה, ובשמו נכתבה והם כבדו אותו בתחלה לאמר לא נשיב בפניך והכל רק בדרך כבוד הראוי למנהיג אבל לעצם הדבר הושבה התשובה על פי עיון המתיבתא ורק על פי עיונם ועל פי בירור האמת שבירורו הם בפני ראש הישיבה, והוא לא גלה דעתו מקודם כי גם הוא עצמו הי' צריך לאותו דבר היינו לבירורי הדברים, אשר כל זה נתברר על ידי הרבים, ואחר כל זה „עד שיתברר לו האמת" אז צוה לסופר להשיב וגם אחר כך נקרא נוסח האחרון מהתשובה „במעמד כל החבירה כולה" לדקדק אם אין בה דלם ואחר כך נשלחה למקומה והיא באמת דרך נכונה מאד כראוי להם.

וסדר כזה בשקלא וטרי' של כל ענין הי' כן גם בימי הגמרא ע' לדוגמא במס' ביצה ד' ל"ו ת"ש פורסין וכו' התם נמי דאיכא דבש א"ל רב עוקבא ממישן לרב אשי התינח בימות החמה דאיכא דבש בימות הגשמים וכו' לא נצרכה אלא לאותן שתי חלות אותן שתי חלות מוקצות הן הכא במאי עסקינן וכו' אבל לא

תשב עליהן מאי אסור אדתני וכו' הכי קאמר וכו' במאי אוקימתא כר' יהודה דאית ליה מוקצה אימא סיפא וכו' ותסברא דר' שמעון וכו' לעולם כולה ר' יהודה היא וכו' ולא תימא וכו' פשיטא מהו דתימא וכו' רב אשי אמר מי קתני בימות החמה ובימות הגשמים בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים קתני ביומי ניסן וביומי תשרי דאיכא חמה ואיכא גשמים ואיכא דבש.

והנה רב עוקבא ממישן הלא הקשה זה לרב אשי כמו שהוא מפורש בגמ' א"ל רב עוקבא ממישן לרב אשי, ולפי מה שהשיב לו רב אשי עצמו אין מקום לכל השקלא וטרי' כלל ובהכרח שרב עוקבא ממישן הקשה כן לרב אשי במתיבתא ומסדר המתיבתא נאמרו הדברים בגמרא עד שלסוף השיב רב אשי עצמו כמו שנסדר כל זה לפנינו במקום הזה בגמ'.

ולזה הננו מבינים היטב דרכם בימי הגאונים (אשר כבר הי' הכל ערוך ומסודר) אשר מתוך הגדולים בחרו מהישישים שבהם.

ובזה הפיקו חפץ רוב החכמים הגדולים שהיו שם לצאת ידי חובה נגדם לבלי יקפידו, אף שכפי טבע הדבר במשך זמן גדול כזה נמצא פעם ופעמים הקפדה, ממי שהי' גם הוא מהזקנים, ואף שנבחר זקן ממנו חשב כי גדלו בתורה יותר תכריע או זכות אבות וכמו שהננו רואים אצל רב יוסף בר רב מרדכי ושם נאמר מפורש אצל רב שרירא „ומר רב יצחק הוה קשיש מניה" וכבר הערנו על טיב מדותיהם הנעלות כי רב יצחק הלך בעצמו לפייסו „וסביר וקביל רב יוסף וארצי ליה קמיה ריש מתיבתא וכו' ובתריה רב יוסף דנן ב' שנים" ומזה הננו מבינים שהי' אז גם רב יוסף זקן כבר והי' אב"ד על כן מצאה הקפידה מקום לנוח, אבל הושיבו את רב יצחק כי הוא הי' זקן ממנו ובכל זה הלך בעצמו לפייסו.

וכן הננו רואים באמת, כי אף כאשר קרה שם איזה הקפדה מעולם לא בא הדבר לידי מחלוקת.

ומתוך לשונו של רב שרירא נראה וניכר כי לא הי' הקפדתו על מנוי רב אהרן רק מפני שרב אהרן לא היו בית אבותיו מהשייכים לישיבה כי כשאנו מתבוננים בכל ימי הגאונים נמצא כמעט את כל גאון מבני המשמשים בישיבה מדורי דור וברור כי גם אלה אשר לא נמצא כן מפורש, גם הם היו מבני בניהם של בני המתיבתא ואבותיו למדו שם, ואם לא היו מגדולי הדור היו משאר בני בי רב, כי אלה ידעו משמרת מסח וכל תורת הנהגה ישרה אחרי אשר שם גדלו והצליחו ומילדותם נמצאו שם על ברכי אבותיהם, וזכות אבותם מסייעתם, וזה הוא שיאמר רב שרירא על רב אהרן לאמר „ולאו מבני רבנן הוה אלא מן תגרי הוה" ואין הכונה לאמר עליו שהוא עצמו לא הי' מבני רבנן דמתיבתא שזה אינו שהרי הוא עצמו יאמר עליו שכבר בימי רב מבשר נסמך (היינו לאלוף בשבע דרי) שם (ובסדר החכמים הגירסא ומר רב מבשר גאון סמכיה בדרא רבא במתיבתא) ורב מבשר כבר נפטר כעשרים שנה לפני היות רב אהרן לגאון אם כן הי' מר רב אהרן בעצמו מזקני המתיבתא אבל כונתו כפשוטו שלא הי' מבני רבנן שאבותיו לא הי' להם דבר בהמתיבתא והיו תגרי, ורב מבשר כבר סמכיה לאלוף ובזה הכניסו בין כל זכיות המנוים וגם להיות לגאון וזה הי' עוד בימי עלומיו של רב אהרן שנפטר בשנת רע"א ובשנת רל"ז הלא כבר נפטר רב מבשר.

## פרק לב.

### על דבר המחלוקאות.

אנחנו השתדלנו למצוא את אותן המחלוקאות אשר חוקרי אשכנז מצאו את לבבם ישר להרעיש עליהן, ולמלאות אזני השומע, ובהיות דרכינו להביט אל המקורים פנים בפנים בלי כל נטיה לאחד הקצוות ובלי כל משא פנים, כי אם להשתדל לראות ולדעת את אשר הי' שם באמת והנה בכל אשר יגענו אולי נמצא דבר מה, ובכל עמלינו הגדול לא עלה בידינו לראות כזאת.

החכם וויים בספרו (ח"ד עמוד 30) יאמר לנו „כן בכל אלה הדורות והשנים „לא פסקו המחלוקות, וכאשר משרת נשיאות היתה ענין למריבה תמיד אף כן „היתה משרת הגאונות דרכיה לא היו עוד דרכי נועם ונתיבותיה לא היו שלום הקנאה „ובקשת השררה והכבוד, ואולי גם הבצע הנמאס הם היו המושלים בם".

בכובד ראש, ובאזנים קשובות הננו רוצים לשמוע אם יש ביד החכם וויים להשמיע לנו מקור דבריו אלה.

לא מצאנו „בשום מקום" שבא שם בין הגאונים לידי מחלוקת, אצל ראשי הגולה בודאי שבא הדבר לידי מחלוקת וריבות וקנטורים, ולפעמים הגיע הדבר גם עד הכליף אבל כל זה רק במשרת הנשיאות בין ראש גולה לראש גולה אבל החכם וויים יאמר לנו „וכאשר משרת נשיאות היתה ענין למריבה תמיד אף כן היתה משרת הגאונות".

יעשה עמנו אות לטובה ויראה לנו מקור דבריו אלה שאין להם שחר כלל.

הן אם נמצא אצל רב שרירא איזה פעמים בכל משך הזמן הגדול הזה שכשהקימו שם לראש מתיבתא את זה וזה הקפיד ע"ז אחד מהם אשר לדעתו הי' ראוי לבחור בו, אבל ההקפדה הזאת שהיתה להאיש ההוא בביתו לעצמו אינה ענין כלל למחלוקת ומריבות עד שיהי' אפשר לאמר כי לא היו עוד דרכיה דרכי נועם ונתיבותיה שלום וכי הקנאה ובקשת השררה והכבוד ואולי גם הבצע הנמאס „הם היו המושלים בם".

אם בכל משך הזמן של ארבע מאות והמשים שנה נמצא איזה פעמים שהבוחרים לא קלעו אל המטרה לגמרי עד שלא ימצא כלל מי שיגמגם לעצמו שעברו עליו זה הוא מטבע הדבר ובשום אופן לא יוכל להיות אחרת אצל בני אדם שאינם בני אלהים ואינם יודעים מחשבותיהם של בני אדם אבל איה נמצא שהאחד הזה עבר על הסכמת ובחירת הרבים ונחלק עליהם ועשה על זה מריבה למשוך רבים אליו ופלגות בישראל איה נמצא איזה מחליקת בהמתיבתא עצמה או שהגדול הנדחה משך אבירים אחריו ולא לבד שלא נמצא שנלחם איזה גאון על משרתו אצל הכליף ושרי העמים אבל איה נמצא שנלחם אחד ע"י פלגות העם כי תהי' יד אחד מהם אפי לעשות מחלוקת בישראל אם רב שרירא גאון יאמר שזה וזה הקפיד על אשר מנו אחר הנה ידענו כולנו מתוך דברי רב שרירא עצמו שאך לעצמו בביתו הקפיד אבל ח"ו שעשו מחלוקת ואיך מלאו לבו של וויים לקדוח אש המסים בלשונות כאלה הרבה פעמים בכל ספרו על אבות ישראל ולבדות עליהם דברים שלא היו רק כדי לדלוח את דברי ימינו הנפלאים ולהבעירם לבושת בני עמנו ולחרפתם גם בעיניהם עצמם גם אצל חכמי העמים הקוראים הרבה בדברי ימי ישראל ומה להם יותר מהודאת כותבי דברי ימינו היושבים ודורשים בקולי קולות כי היו ראשי ישראל בימי דורות הרבה ראשי ישראל אשר מפיהם יחיו בני עמנו חיי

רוח בעלי שררה וכבוד וקנאה ומחרחרי ריב ומחלוקת ולא הי׳ לא דרכיהם דרכי נועם ולא נתיבותיהם שלום ויטו אחרי הבצע ואלו הי׳ בזה מקור אמת אין מרחמין בדין אבל לבדות כל זה מלב ולידות אבן למען חלל את קדשי ישראל אין לך עם בזוי בעולם אשר יעשה אצלו כזאת על ידי סופריו בעצמם.

ולבלי יהי׳ דברינו בלא ראיה אף כי על המוציא את גדולי ישראל מחזקתם עליו הראיה בכל זה נעבור בכל דברי הגאונים על כל המקומות שהי׳ שם איזה הקפדה ונראה אם הי׳ שם מחלוקאות וריבות והקנאה ובקשת השררה והכבוד והבצע מושלים בם.

המעשה הראשונה היתה עם רב אחאי משבחא לשונו של רש״ג שם הוא „ובתריה מלך מר רב נטרוי כהנא בר מר רב אמונה וכו׳ ובימיה סליק רב אחא משבחא לארץ ישראל דמר רב נטרוי שמעיה הוה (עי׳ בפ״ח מה שביארנו זה) וכד אדברוהו נשיאה עלייהו סליק להתם״.

מבואר הדבר שלא רב אחאי עצמו ולא איזה כת ומפלגה רבו על זה רק רב אחאי עצמו מצא כי לא טוב לפניו לשבת בהמתיבתא בהיות מי שנקרא לגאון הי׳ קודם זה סר למשמעתו ועל כן סליק לארץ ישראל מאד יכול להיות כי בכל גדלו בתורה עדיין לא הגיעו שני רב אחאי להיות שם לראש ויש זכר לדבר (עי׳ פכ״ה) אבל אין זה נוגע אלינו אנחנו רואים שלא היתה כאן אף צל מהלוקת הנשיא שבאותו הדור שלמה בר חסדאי הי׳ שונאו של רב אחאי וכדברי הראב״ד הלוי באמרו „אבל לא נסמך רב אחאי זה שיהי׳ גאון מפני שנאת ראש גלות שהי׳ באותו הדור״ „שהי׳ שונאו״ ובני המתיבתא למען השלום עשו רצון הנשיא ואחרת לא יכלו לעשות לבלי תהי׳ מהלוקת בישראל ואחרי שבין כך ובין כך לא יהי׳ רב אחאי לגאון קבל הגאונות רב נטרוי אשר הי׳ גם הוא בודאי מגדולי הדור ורב אחאי נשאו לבו לשבת בארץ ישראל והלך לשם להרביץ תורתו שם ובא שם בעת היותר נכונה עי׳ פי״ד.

עוד מצאנו בדברי רב שרירא אחר רב שנוי „ובתריה מר רב חנינא גאון בר מר רב אברהם גאון שנת תתרצ״ג ועבריה נשיאה וקם באתריה מר רב הונא הלוי בר יצחק בשנת תתרצ״ו ובימיו תקינו למגבי כתובת אשה וב״ח מיתמי אפי׳ ממטלטלי״.

ורב חנינא גאון לא לבד שלא עשה מחלוקת כי אם גם מאד יכול להיות שלא נמנע אפי׳ שעה אחת מבית המדרש של המתיבתא גם אחר זה כי אם ישב לו לעצמו הי׳ רב שרירא מזכיר זה כמו שנראה לפנינו.

ואיך שיהי׳ הריש גלותא הוא שהעבירו ומעשה הראשי גולה הננו יודעים היטב כי המתיבתות סבלו מהם הרבה אבל סבלו בדומיה ושלות השקט כי ראו בזה טובת הכלל שיהי׳ שם איזה שלטון מבני ישראל אצל השרים והכליף וגם אצל העם ויטו שכמם לסבול את אשר נטל עליהם ותפסו הרע במיעוטו ואחרי שמעשה הריש גלותא לא הזיק לטיב הישיבה כמו שכבר ביארנו (בפרק הקודם) קיימו דבריו ורצונו גם אצל רב אחאי גם אצל רב חנינאי גאון והיא תהילתם ואם נרצה להאשימם הוא רק להיפך מדוע שתקו להריש גלותא על מעשיו אלה ולא יצאו לריב אבל כי הי׳ עינם ולבם על ישיבתם ועל שלום עמם ולא רצו שיהי׳ להם מחלוקת עם הראש גולה ויעשו רצונו במקום שהי׳ אפשר לעשות כן כי יקר להם שלום עמם ושלום המתיבתא.

עוד יאמר לנו רב שרירא להלן „ובתריה רב אבומאי גאון אחי אביו בריה

דמר רב אברהם גאון בשנת קכ"א ולא הות דוכתיה דהוה מר רב אהרן קמוי דהוא אב ב"ד והוה גמיר ועדיף טפי מניה מיהו על ידי חלום אדברוהו".

זה הוא כל דברי רב שרירא בזה ולא היתה בזה אף צל מחלוקת אף גם זאת עלינו לדעת כי מצד זכות הירושה שהיתה גם היא מובאת אצלם בחשבון היתה שם לרב אביומאי זכות יתר שהי' מבני הגאונים ואבותיו שמשו שם וכבר ביארנו שהגאון בהישיבה לא הי' הוא לבדו המרביץ תורה וגם רב אהרן כפי הנראה נשאר בישיבה וכפי הנראה הי' רב אביומאי מהיותר זקנים שהרי אביו מר רב אברהם כבר נפטר קודם שנת אלף ע"ב והוא מלך קכ"א היינו כחמשים שנה אחרי אביו ואולי גם רצו בהמתיבתא למלאות חובתם לגדולי המשפחה הזאת בעד הבזיון אשר עשה ראש הגולה לאחיו של רב אביומאי זה הוא רב חנינאי גאון בר מר רב אברהם דעבריה נשיא ובהתבונן בכל זה נוכל גם אנחנו היום לדעת ענין בחירתם אחרי אשר כבר ביארנו שההתמנות לגאון היתה עיקרה התמנות הכבוד כי בנוגע לתורה היתה נלמדת ומתפרשת ומוכרעת על ידי כל גדולי תורה שהיו שם וגם השאלות מושבות על ידי כולם ועל כן גם דקדקו (על הרוב) לכבד להיות לראש את היותר זקן.

ויהי' איך שיהי' אין כאן אפי' רמז של מחלוקת כי אם ידיעה של בחירה כללית וגם לא נזכר כלל אפי' שרב אהרן עצמו הקפיד על זה להסתלק ממושב המתיבתא.

דבר מר רב אברהם בר מר רב שרירא ודבר מר רב יוסף בר חייא שהישיבה בחרה כולה ברב אברהם רק לאחר זמן כאשר נחלקו ביניהם שני ראשי גולה קראו גם לרב יוסף בשם גאון ומעצמו סילק עצמו מזה כבר נתבאר בדברים ברורים בפרק כ"א וכן בפרק כ"ח והמעיין יראה שם עד כמה נתרחקו ממחלוקת ואף מדותיהם הנפלאות וענות צדקם במדה יתירה נוכל ללמוד ולראות בהמעשה ההיא ומתחלה ועד סוף לא הי' שם זה ענין להמתיבתא.

אחר זה להלן יאמר רב שרירא גאון „ובתריה מר רב יצחק בר מר רב חנניא ואחתוהו בדיל מר רב יוסף בר רב מרדכי וכו' ומר רב יצחק הוה קשיש מניה וכד סמכיה דוד בר הונא נשיא למר רב יצחק קשא למר רב יוסף ואתא רב יצחק לותיה ואמר ליה לא לקשי וכו' וסבר וקביל רב יוסף וארצי ליה וכו'.

הנה מפורש שלא לבד שלא היתה מחלוקת כי אם שגם לא בא לידי הקפדה ועי' לעיל בפ' כ"א.

אמנם שתי פעמים יש שם שהיתה גם פירוד בהמתיבתא עצמה ונעתיק הדברים ונראה מה טיבם.

הראשונה היתה בשנת קס"ט ויאמר שם רב שרירא „ובתריה הוה פלוגתא בין רב מנחם גאון בריה דמר רב יוסף [גאון בר חייא ומובחרים דרבנן הוו בהדי' שתא ופלגא ובין מר רב מתתיהו בר מר רב רבי והוו רבנן אחריני בהדי' ונח נפשיה דמר רב מנחם בשנת קע"א והדרו כולהו רבנן בתר הכי קמיה דמר רב מתתיה י' שנים.

השניה היתה בשנת רכ"ח כשנפטר רב יהודה גאון יאמר שם רב שרירא והות פלוגתא בין רבנן דמתיבתא ודוד הנשיא דרבנן דמתיבתא אכנסו וקריוהו למר רב מבשר בר מר רב קיומי גאון ודוד הנשיא קרייה למר רב כהן צדק כהנא בן מר רב יוסף והוות פלוגתא ביניהן (בין דוד הנשיא לרב מבשר) עד חדש אלול

שנת רל״ג ועבדו שלמא דוד הנשיא עם מר רב מבשר גאון ויתיב רב מבשר גאון ורבנן דיליה לבדם ומובחרים דרבנן הוו בהדי׳ ומר רב כהן צדק ורבנן דיליה לבדם ובשנת רל״ז בכסליו שכיב מר רב מבשר גאון ואתו רבנן דיליה לות רב כהן צדק ושכיב בשנת רמ״ו.

אלה הם השני מקומות אשר יאמר שם רב שרירא גאון „והות פלוגתא״ אבל עד היכן הלכה פלוגתתם הנה לא יצאתה פסיעה אחת מן ד׳ אמות של הלכה אצל רב מנחם ורב מתתיה לא יכלו להתאחד בני מתיבתא בעצמם כי היו שניהם ראוים לאותה איצטלא ואצל רב מבשר ורב כהן צדק לא יכלו להתאחד המתיבתא עם ראש הגולה אבל לאות אמת ומופת צדק כי גם אז לא היתה שם קטגוריא בין תלמידי חכמים ולא משפחות מתגרות זו עם זו נוכל לראות מזה כי אחרי אשר נפטר רב מנחם באו כולם לפני רב מתתיה ואחרי אשר נפטר רב מבשר גאון באו כולם לפני רב כהן צדק וזה לא הי׳ אפשר אם קודם זה רבו ונלחמו יחד שזה מביא שנאה וקנאה ופירוד הלבבות אבל נודע מזה עצמו כי גם בינם לבין עצמם בין גדולי המתיבתא עצמה לא בא הדבר לידי מחלוקת או ריב הכיתות ואם נהגו זמן קצר כבוד בשניהם יחד גם ברב מנחם וגם ברב מתתיה ושניהם הרביצו תורה בפני שומעי דבריהם אין רע בזה כלל וקנאת סופרים תרבה חכמה וכבר הראנו לעיל בפרק ח׳ כי מימי עולם הי׳ שם כן וגם בימי חכמי הגמ׳ הי׳ לאביי ורבא מתיבתות של מדרש לעצמם עם תלמידים גדולים בימי רב יוסף (ויבואר יותר במקומו) אבל לא היתה שם אפי׳ צל מחלוקת במובן של פלגות בישראל ומשפחות מתגרות זה בזה וכדומה.

ומה נאמר לדברי החכם גרעטץ כי יבדא מלבו דברים בלי שום מקור אפי׳ של איזה רמז קל ויאמר (כחלק ג׳ עמוד 309) „כרב כהן צדק נהג גם רב אהרן את נשיאותו ברמה ויתאמץ להגדיל כבוד ישיבת פומבדיתא כי תבנה מחורבנה של ישיבת סורא ובגלל הדבר הזה הלכה זאת האחרונה הלך ודלה ותדל מאד עוד מעט והקהלות הרחוקות והקרובות הדלו לשלוח תרומותיהן ולא יכלה הישיבה לשאת התלמידי חכמים הנמצאים בתוכה עדי שממו שעריה בראות רב יוסף בן סטיא את העזובה יצא מבבל וישב בעיר בצרה עכ״ל.

והלא אין דברי גרעטץ ספורים כי אם דברי הימים לבני ישראל היינו סידור דברי מעשים שהיו ואיה הרשות לבדות דברים שלא היו כדי לתת אשם נפש גדולי האומה איה נזכר אף רמז קל כי רב אהרן התאמץ להגדיל כבוד ישיבת פומבדיתא כי תבנה מחורבנה של ישיבת סורא ואין אנחנו שואלים איה מקור גמור מפורש על זה שדבר גדול הוא לבקש כזאת אבל איה יש לזה גם רמז קל ואיזה צל מקור כי אין כאן אפי׳ איזה צל ראיה לטעות בה ואין שם אפי׳ מקום להתלות בו כי גם לא נמצא דבר אשר יאמר שם כי רב אהרן השתדל איזה דבר לטובת ישיבת פומבדיתא גם כשהיא לעצמה גם מבלי לנגעת ברעת סורא כי אין עליו רמז מכל איזה ענין בזה.

ויותר מזה איה נזכר אף רמז קל כי בימים ההם הדלו הקהלות הרחוקות והקרובות לשלוח תרומותיהן ואם נזכר זה בזמן מאוחר לזה בדברי הראב״ד אחרי ביאת ארבעת השבויים הלא אז כמו שחדלו לשלוח לסורא כן לא שלחו עוד גם לפומבדיתא כי הלא הראב״ד יאמר זה לטעם על ביטול שתי הישיבות יחד ועיקר

דבריו שם הם על ביטול ישיבת פומבדיתא וכמו שגם יבואר אבל זה ברור כי כל זמן ששלחו שלחו לשם ברצונם לשתי הישיבות.

אמנם לבד כל זה הדבר גם נסתר מעצמו כי הנה במקום אשר גרעץ ידבר לתומו יקבע בעצמו כי בשנת ד"א תש"ה כבר בטלה סורא מהיות למתיבתא ויאמר בציון י"ג לאמר „גם מהזמן אשר ישיבת סורא כבר בטלה ופומבדיתא היתה עודנה קימת משנת תש"ה עד תשצ"ח" ואם כן הלא לפי זה כבר הלך רב יוסף ברסטיא לבצרה לפני זה היינו לפני שנת ש"ה, והלא בשנת ש"ד עדין מלך בפומבדיתא רב חנינא אביו של רב שרירא גאון ואז נפטר בשנת תש"ד, ורק אחריו הוא שמלך רב אהרן ואם כן מבואר הדבר שימי רב אהרן בפומבדיתא נופלים כבר בהימים אשר נתבטלה סורא ורב יוסף כבר הלך משם וישב בבצרה, וכן יבואר הדבר יותר לפנינו (מ).

וגם אצל רב כהן צדק לבד כל המבואר לנו כבר (בפ' ל"א) בדברים ברורים אבל אפי' אם נשכח כרגע כל בירורי הדברים ההם ונסכים שם לכל דברי גרעטץ הכל כמו שהם אבל הלא לפי דברי גרעטץ עצמו הנה כל הכתוב שם שעשה בזה רב כהן צדק הוא רק מה שפעל שפומבדיתא וסורא יקחו חלקם שוה חלק בחלק אם כן כמו שהספיק זה לפומבדיתא כן הלא בודאי הי' מספיק זה גם לסורא ואיך יש מקום על דברים ברורים כאלה שנאמר שם „עד שנתקבצו ראשי הדור ועשו פשרה ביניהם שיהו חולקים כל מה שיבוא להם חלק כחלק בשוה וכך נוהגין עד היום הזה" איך יש כאן מקום לאמר „כי תבנה פומבדיתא מחורבנה של סורא" „וכי כל ימיו של רב כהן צדק חתר חתירה תחת ישיבת סורא" ופתאום הנה עשה כן גם רב אהרן מה שלא מצא על זה אף רמז קל גם על פי דרכו ואין שם מקום אפי' לטעות בזה.

וכבר נתבאר בפ' ל' כי רב כהן צדק וראשי מתיבתת פומבדיתא עשו הרבה לפנים משורת הדין כדי לחזק ולעודד את ישיבת סורא וכמבואר שם.

ולא לבד שאין רמז שבימי רב אהרן המעיטו את הכנסת סורא כי אם מפורש להיפך שהפשרה אשר עשו ביניהם בימי רב כהן צדק שיקחו בההכנסות חלק כחלק נשארה לא לבד בימי רב יוסף ברסטיא כי אם גם אחר זה וגם בהתבטל בסורא משרת גאון המתיבתא שהרי רבנו שמואל הנגיד יסיים „וכך נוהגין עד היום הזה" אם כן נמשך זה עד סוף ימי המתיבתות ואפי' לפי מה שטעה בזה גרעץ ולא עמד על זה שזה מדברי רבנו שמואל הנגיד וחשב שגם כל זה מדברי רב נתן וגם אם אפי' ינתן לו גם השערתו שר' נתן הנהו הרביעי מארבעת השבוים אבל הלא גם לפי זה כשנכתבו הדברים הי' זה בערך עשרים שנה אחרי רב יוסף ברסטיא ובכל זה מפורש שם „וכך נוהגין עד היום הזה".

וזה גם ידיעה שראוי להעיר עליה כי גם בהבטל בסורא משרת גאון לא בטלה בכל זה המתיבתא בכללה מהיות למקום תורה ועל כן הננו מבינים את אשר פתאום

---

הערה (מ). ודעת הרב מהרשי"ר בתולדות רב סעדיה הערה 1 היא עוד יותר דרב יוסף הלך לבצרה מיד אחרי מות רב סעדיה ואם כן עיד בשנת ש"ב וכתב שם הרב מהרשי"ר וז"ל „ולכן כתב (רש"ג) בסמוך אחרי מות רב סעדיה ושבקיה רב יוסף לבבל ור"ל דקם בדוכתיה רק כל ימי חיי רב סעדיה ואחר מותו עזב את מקומו" עכ"ל ואם כן יעלה לפי דעתו דרב יוסף כבר הלך לבצרה כשלשה שנים לפני אשר מלך רב אהרן בפומבדיתא, אמנם גם בכל האופנים לא הגיעו ימי רב יוסף בסורא להימים שמלך רב אהרן בפומבדיתא, וכמו שגם יבואר עוד, וכן הוא גם לדברי החכם גרעץ בעצמו כמבואר בפנים.

מצאנו אחרי משך של שבעים שנה עוד הפעם גאון בסורא את רב שמואל בר חפני (וגרעטץ התפלא על זה) ואי אפשר להאמין כי בימים הרעים ההם הוקמה ונוסדה מחדש אבל כן הדבר כי המתיבתא בסורא לא נתבטלה ונתבטלה רק לסוף כאשר הגיעו בבבל ימים שאין בהם חפץ ימים רעים מאד (כמי שיבואר) שאז בטלה לגמרי גם פומבדיתא אבל כל הימים אשר עמדה פומבדיתא עמדה עמה גם סורא וקבלו שם מההכנסות חלק שוה ואולי באמת זה הועיל הרבה לבלי תבטל לגמרי כי בהיות אנשים בה מעט נגד פומבדיתא היתה שם הספקתם בריוח גדול ויהי׳ לפי זה הפירוש בדברי רש״ג „ובתר הכי לא הות מתיבתא במתא מחסיא״ היינו מתיבתא עומדת בכל סדריה וגאון עומד בראשה.

והמחלוקת הראשונה והאחרונה שהיתה בימי הגאונים היא מחלוקותו של ראש הגולה עם רבנו סעדיה גאון ז״ל זו היתה באמת מחלוקת של פלגות ומריבות והנה בכל משך ימי הגאונים קרה כמה פעמים מהנשיאים שהעבירו גאון ממקומו ובני המתיבתא לטובת הכלל נשאו וסבלו זה ולא יצאו לריב אבל בפעם הזאת נתגלגל הדבר ובא לידי מחלוקת והמחלוקת הזאת האבידה טובה הרבה מאד.

אין ספק כי רבנו סעדיה גאון בצדקתו הנפלאה ראה כי לא עת לחשות היא וכי ראה בזה ביטול המתיבתא כי כאמור בדברי רב שרירא „וקרייה דוד הנשיא לרב יוסף בריה דרב יעקב דידיע בברסטיא להיות גאון במתא מחסיא״ ורך בשנים הי׳ ותלמיד קטן „לגבי מר רב סעדיה״ ואולי אם טרם בוא רב סעדיה היתה מתיבתת סורא מסודרת כהלכתה ומלאה חכמים וסופרים אז לא הי׳ הדבר מזיק כל כך אבל לא כן עתה אשר טרם בוא רב סעדיה כבר חשבה להשבר ורק רב סעדיה גאון התחיל מחדש לרפאות שבריה כי מטו ואסף נדחיה וקבץ והושיב לפניו מחדש את כל התלמידים ואת חכמי הישיבה והנה בא דוד בן זכאי והושיב שם תלמיד קטן לגבי רב סעדיה.

ובאמת כי בני הישיבה מתחילה לא קבלו עליהם את רב יוסף ומחלקותו של דוד בן זכאי היתה יותר עם המתיבתא מאשר עם רב סעדיה שכן הוא גם לשונו של רב שרירא „ואותיב (רב סעדיה) מתיבתא דמתא מחסיא תרתין שנין ונצא בהון״ „וברבנו סעדיה דוד הנשיא״ הנה מפורש בדבריו דאחרי שתי שנים „נצא בהון״ היינו בבני המתיבתא וברבינו סעדיה והריב יצא אם כן בהכרח נגד חפצו של רב סעדיה.

ולזה הננו מבינים יותר את אשר הי׳ עם רב יוסף זה אחרי פטירת רב סעדיה גאון כי לא הי׳ יכול להיות שיבואו אז כל בני המתיבתא יחד לשבת לפניו (כמו שהיתה בפומבדיתא עם רב מתתיה אחרי מות רב מנחם ועם רב כהן צדק אחרי מות רב מבשר) כי היתה שם קודם זה מחלוקת ופירוד הלבבות.

וביותר עוד דאחרי מות רבנו סעדיה גאון זכרו כל בני מתיבתא וכל העם את אשר עבר עליו זכרו את חסדיו ומשפטיו עם ישראל וכטבע הדבר כי אחרי מות האדם הגדול בענקים הזה במבחר שנותיו מקוצר רוח ומעבודה קשה אז ראו והכירו יותר את אשר הי׳ אביהם ומאורן של ישראל והקים עולה של תורה ורב את ריבה ונלחם עם אויבי ד׳ ועם הקראים החנפים וישימם כעפר לדוש ומה הגיע אליו אשר מררהו ורבו וקצרו חייו על כן פקדו על רב יוסף את עונו כי נתן יד לדוד בן זכאי ואף כי תלמיד קטן הי׳ לגבי רב סעדיה לקח המשרה על שכמו נגד רצון כל בני המתיבתא אשר הם פתחו מחלוקותם עם דוד בן זכאי והוא „נצא

בהון" "וברבנו סעדיה" ועל ידי זה השיגה לרב סעדיה ז"ל כל יד עמל ותלאה ובהיותו תלמיד קטן לגבי רב סעדיה הי' זה גם כענין בועט ברבותיו ורב שרירא גאון יעיד לנו כי לא לבד נגד רב סעדיה ז"ל הי' רב יוסף ז"ל תלמיד קטן כי אם גם נגד רב אהרן אשר גם בהיותו אז איש פרטי בישבו אז אצלם אצל סורא בהיותו בבבל (בבגדד) קודם בואו לפומבדיתא גם לפניו שם "לא הי' לו לרב יוסף פתחון פה" (רש"ג שם) אף כי רב אהרן הי' כאיש פרטי והוא נושא משרת גאון מתיבתא ומשרתו תרוממהו כי הי' קטן הרבה ממנו ועל כן זמן קצר אחרי מות רב סעדיה גדל עליו קצף כל העם כל כך עד אשר לא לבד שעזב את המתיבתא כי אם גם את מקומו וילך לשבת במקום אחר והתישב בבצרה ושם נפטר.

וזה ישמיע לנו רב שרירא גאון בדברים קצרים ומפורשים ויאמר "ושכיב מר רב סעדיה בימי הגאון אבינו בשנת רנ"ג בתר דוד הנשיא ואתיחיד רב יוסף במתא מחסיא ואדלדלה מילתיה (היינו מלתיה דרב יוסף עצמו ולא דמתיבתת מתא מחסיא) ולא הוה ליה פתחון פה אפי' בהדי' רב אהרן גאון ושבקיה "לבבל" ולמתא מחסיא ואזיל ויתיב במדינה דבצרה ושכיב התם".

הנה כי כן אדלדלה מלתיה דרב יוסף אחרי מות רב סעדיה ודוד בן זכאי מגינו כבר נפטר אז כי הוא שכיב קודם רב סעדיה עד כי הוכרח רב יוסף ללכת למדינה אחרת ובהלכו מבבל וממתא מחסיא עדין הי' רב אהרן בבבל (היינו בבגדד) ולא בא עדין משם לפומבדיתא ועל כן לא יאמר רש"ג את השנים אשר אתיחד רב יוסף במתא מחסיא כדרכו בכל מקום ויאמר "ואתיחיד רב יוסף במתא מחסיא ואדלדלה מילתיה" כי רק זמן קצר אחרי רב סעדיה הי' כל זה.

באופן כי דברי החכם גרעץ לאמר: כי רב אהרן נהג נשיאותו בפומבדיתא ויתאמץ כי תבנה מחורבנה של סורא ובגלל הדבר הזה הלכה זאת האחרונה הלוך ודל ועוד מעט וקהלות הרחוקות והקרובות חדלו לשלוח תרומותיהן ולא יכלה הישיבה לשאת את התלמידי חכמים ובראות רב יוסף את העזובה יצא מבבל וישב בבצרה" הנה כל הדברים האלה הנם רק ההיפך מדברי ימינו.

והנה נתבאר לנו כי בכל הימים הרבים ההם של משך ימי הגאונים שהוא זמן של ארבע מאות שנה לא היתה שמה מחלוקת וריב הכיתות בהישיבה לא בהמתיבתא עצמה, ולא בינה לבין אחרים עד ימי רב סעדיה והוא באמת דבר פלא הראוי לשום אליו לב ולכתוב בדברי הימים באותיות בולטות כעדות לישראל ומתוך גנותם שגנו אותם חוקרי אשכנז בלא חקירה ומתוך מיעוט בקורת ואהבת המליצה להמשיך הקוראים, חננו באים לידי שבחם של אבותינו אשר בהם יתפאר ישראל נגד העמים, ותראה פעלם הטוב והדרתם על בניהם אחריהם.

## פרק שלשה ושלשים.

### המחלוקת בימי רב סעדיה בכלל ורב אהרן בפרט.

הכותב בשם ר' נתן אחרי סוף דבריו עם רב סעדיה יאמר "לאחר פטירת כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא נהג אחריו "צמח בר כפנאי" ישיבתו י"ג חדשים ונפטר ומלך אחריו כלב בן יוסף הנקרא כלב בן שראגדו.

ודבריו אלה הם טעות על טעות מבלי דעת, ראשונה טעה כי הלא אחרי רב צמח בר כפנאי לא מלך כלב בן יוסף כי אם רב חנניה אביו של רב שרירא גאון והוא מלך ה' שנים ומחצה והכותב הזה לא ידע ממנו כלל.

והנותנים לדבריו כל חוקי הכובד עד גם לדחות על פיו את דברי רב שרירא גאון המפורשים אולי יאמרו גם על דבריו במקום הזה כי הוא הי' דור קודם רב שרירא גאון וידע יותר מרב שרירא אם הי' אביו של רב שרירא גאון בפומבדיתא ה' שנים ומחצה או לא מלך כלל.

עוד טעה הכותב הזה וחשב שרב צמח בר כפנאי מלך רק י"ג חדשים, ונוכל להבין מאין בא לו הטעות הזה ומקום טעותו, וזה יורה לנו להבין ערך הכותב המאוחר הזה ועד כמה נוכל להשתמש בדבריו בנוגע להגאונים עצמם.

אצלינו כתוב בדברי רב שרירא כזאת „ושכיב (מר רב כהן צדק) בשנת רמ"ז ובתריה מלך מר רב צמח גאון בר מר רב כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב בשנת רמ"ט" והנה אם לא הי' מפורש לפנינו „תרתין שנין ופלגא" היינו גם אנחנו מפרשים דברי רב שרירא גאון שרב צמח בר מר רב כפנאי מלך י"ג חדשים, היינו שרב כהן צדק נפטר שנת רמ"ז א"כ נחשב שנת רמ"ז לרב כהן צדק ורב צמח הלא נפטר „בראש שנת רמ"ט" אם כן יש לחשוב לו רק שנת רמ"ח ועוד חדש שנפטר „בראש שנת רמ"ט.

עתה שלפנינו מפורש בדברי רש"ג „תרתין שנין ופלגא" הננו מבינים כי תחת רמ"ז עלינו לקרוא רמ"ו (עי' לעיל פל"א) וכן הוא בדברי הראב"ד שנת תרצ"ה שהוא רמ"ו ואות ו' וז' שוים כמעט בכ"י וכן הננו מבינים שרב כהן צדק לא נפטר בסוף שנת רמ"ו כי אם באמצע, ועל כן הוא מכוון „תרתין שנין ופלגא" לרב צמח.

אבל הכותב המאוחר הזה שהי' כתוב לפניו באיזה מקור „ושכיב רב כהן צדק בשנת רמ"ז ובתריה מלך רב צמח בר רב כפנאי ושכיב בראש שנת רמ"ט" ומדרכו של הכותב הזה לשנות הסגנון על דרך דברי הימים כתב סתם „ולאחר פטירת כהן צדק וכו' נהג אחריו צמח בר כפנאי ישיבתו י"ג חדשים" וטעה בפשיטות.

וזה יורה לנו לדעת ערך וטיב דבריו של הכותב האחרון הזה, ואיך הבין והשתמש במקורים אשר לפניו בכל הנוגע להגאונים, ואיך יש לנו לברר משם את האוכל, ולמצוא את התוך מתוך הקליפות הרבות אשר סביב שתו.

ועל כן יש להסתפק, אם יש ממש בהשערתו של הכותב הזה שכלב בן שראגדו, הוא אחד עם רב אהרן שמלך בפומבדיתא (אחרי רב חנינא אביו של רב שרירא) כי מאד יכול להיות שאין זה כי אם השערת הכותב הזה לבד.

אמנם זה נראה ברור כי הכותב הזה נתן לההתערבות של כלב בן שראגדו פנים אחרים וטעה בזה.

ואחרי העיון בדבריו עצמו למצוא שם את התוך נראה שכך הי' הדבר ראש הגולה נחלק עם המתיבתא ועם רב סעדיה ובחרונו בחר לו ראש מתיבתא אחר תחת רבנו סעדיה וכי לא מצא במתיבתת סורא גדול הדור בחר ברב יוסף בר יעקב אף כי הי' תלמיד קטן לגבי רב סעדיה (וכל זה ידענו גם מדברי רש"ג) ועל כן בכל חפצו הטוב של רב סעדיה לשבת מריב ככל אשר עשו כל הקודמים לפניו כאשר פגע בהם מדת הדין הקשה של הראש גולה שקבלו עליהם את הדין המה והמתיבתא ולא יצאו לריב, לא יכול רבנו סעדיה לעשות כן, כי ראו בזה נזק גדול לטיב המתיבתא ולהפוך לב דוד לטוב לא הי' אפשר, על כן הי' רב סעדיה מוכרח לעמוד בחזקה נגד דוד בן זכאי ולהקים במקומו ראש גולה אחר את אחיו יאשיה.

אבל בעשותו זאת קבלה בהכרח כל המחלוקת צורה אחרת, כי תחת אשר קודם זה לא יצא הדבר מקיר המתיבתא וחוצה, אבל כיון שהגיע הדבר בדין שני

ראשי גולה שזה כבר הי' דורש קיום מצד המלכות ושם בממשלת הערביים הי' הכסף כלי חפץ, ועוד זאת כי בעוד אשר לא מצאנו בשום מקום כי נתערבו בעניני המתיבתות פנימה עתירי בבל, כי ידעו בעצמם כי לא יכירם שם מקומם, הנה פתאום כאשר נתגלגל הדבר וממחלוקת של המתיבתא נתהפך למחלוקת של שני ראשי גולה אשר לחמו זה עם זה, אז כבר יצא הדבר מרשות היחיד לרשות הרבים, ויהיו משפחות מתגרות בנוגע לראש הגולה, שזה היתה אז שאלה גדולה ברום עולמם ונוגעת לכל העם מקצה, ואז נשתנה גם עיקר המחלוקת לגמרי כי הי' העיקר מי ישאר ראש גולה, ודבר ראש מתיבתא הי' נתלה בזה רק בתור סיבה מהמסובב.

ולא יפלא מאומה אם נמצאו שם גם בני אדם מהוגנים אשר לא הסכימו להוריד את דוד בן זכאי ממשרתו כי ראו בו איש עומד בפרץ עמו יודע להלוך נגד החיים בחצרות הכליפים, וכבר הגיעו אז ימים רעים מאד לבני ישראל בבבל וכמו שיבואר, וראו בו איש הראוי למשרתו ואחיו לא הי' ראוי לזה כי באמת נדחה מפניו, ועל כן שחדו מכחם וכספם כי ישאר דוד בן זכאי על משרתו, אף כי גם הם דרשו בכל לבבם שלום רב סעדי' וכמו שנראה לפנינו אבל לא כל הדעות שוות והם לא לבם הלך לבחור בדרך זה להוריד את דוד ממשרתו כי ראו בזה עני עמם, וכמו שהננו רואים שצדקו במבטם זה כי אחרי מות דוד לא הוקם עוד ראש גולה.

ואך אם נביט על המעשים ההם מנקודת הראות הזאת יפתרו לנו החידות וסתירות הדברים גם בדברי הכותב הזה עצמו.

הן הכותב הזה בעצמו אשר יספור לנו כי כלב בן שראגדו הי' עוזר לראש גולה, וגם ממונו נתן לזה הוא עצמו יספר לנו כי כשר בן אהרן חותנו של כלב בן שראגדו הוא עשה את השלום בין רב סעדיה לראש הגולה ולא עוד אלא שיספור לנו על כשר בן אהרן לאמר „והלך אצל גדולי הדור וקבצם לתוך ביתו „והי' עמהם ראש גלות ודבר אליו בפניהם מה המעשה הזה אשר עשית „ועד מתי „אתה מחזיק במחלוקת" ולא תשמור עצמך מן העונש ירא את ד' אלהיך ותסיר „עצמך מן המחלוקת כי אתה ידעת כמה גדול כח המחלוקת ועתה ראה איך תתקן „דרכך עם רב סעדיה ותשלים עמו ותניח מה שבלבך עליו" השיב ראש גלות לדבריו וענהו לשלום שיעשה כדבריו ועמד והלך אצל רב סעדיה וכו'.

ואיך יתאחדו הדברים האלה בפי חותנו של כלב בן שראגדו, וחתנו הוא העוזר לראש הגולה, והוא נתן ממונו ס' אלפים זוז (ולפי דברי הכותב רק להדוף את רב סעדיה) כאמור בראש דבריו, ועד שאמר דברים כבושים כאלה באזני הראש גולה, הלא הי' לו לאמר כזאת וכזאת לעצמו ולחתנו כלב.

אבל כן הדבר כי הם אף שעזרו להראש גולה היתה זאת בשעה שנגע הדבר במשרת ראש הגולה להחזיק את המשרה הזאת ביד דוד בן זכאי לטובת עמם, ומעולם לא כוונו נגד רב סעדיה ועל כן באמת אחרי שנשאר דוד בתוקף משרתו ולא הי' להם לדאוג עוד על זה דברו הם עצמם קשות עם דוד לאמר לאמר „מה המעשה הזה אשר עשית ומדוע אתה מחזיק (עוד) במחלוקת ולא תשמור עצמך מן העונש ירא את ד' וכו'.

והכותב הזה לא ידע להפריד בין הדברים ולדעת ולהבין כי יכול להיות אשר גם איש אשר רבנו סעדיה עצמו יקר לו כבבת עינו בכל זה אין דעת

מסכמת לקחת משרת ראש גולה ממי שהוא עומד בפרץ עמו ולתתה ביד נכה רוח ואשר לפעלו אין ידים כמו שהי׳ כפי הנראה חוסן (יאשיה) אחי דוד שאמר עליו גם רש״ג „ואדחי יאשיה לכרסאן״ ויש אדם שעמלו בחכמה ובכשרון, ואי אפשר לתת למוט רגלו אף אם חטא חטאה גדולה, ולא כל הדיעות שוות איך להכריע הכף בענינים כאלה, אמנם אחר זה כאשר כבר בטל דבר שני ראשי גלות ודוד נשאר על משמרתו אז השתדלו הם עצמם להושיב את רב סעדיה בסורא ולהשיב את שבותו והוכיחו לדוד לבלי להחזיק עוד במחלוקת, והוא עשה רצונם.

אבל הכותב המאוחר הזה לא שם לבו לזה על כן הרכיב שני הדברים יחד אבל לא הצליח בדרכו כי לבד כל המבואר הנה נתפלא לראות עד כמה נכשל בדבריו כשבא לבדות מחלקותו של כלב בן שראגדו עם רב סעדיה עצמו כי הוא יאמר „והי׳ בבבל אדם חשוב אחד ושמו כלב בן שראגדו עוזר לראש גלות והי׳ בעל ממון ונתן מממונו ס׳ אלף זוז״ כדי להסיר את רב סעדיה ממקומו ולא הי׳ יכול „מפני שהיו עם רב סעדיה בני נטירא וכל עשירי בבל״ ונתקנא כלב ברב סעדיה מפני שהי׳ כלב זה בעל לשון ואדם גדול בחכמה וכל שאלות ששאל הי׳ משיב עליהם טעם אחד ושנים אבל רב סעדיה מוסיף עליו עשר ידות והי׳ מתקנא בו בדבר זה״.

ואם כן כפי דברי הכותב הזה המפורשים נשאר רב סעדיה על מקומו במתיבתת סורא גם בימים ההם שהרי כן הם דבריו „ונתן מממונו ס׳ אלף זוז כדי להסיר לרב סעדיה״ ולא הי׳ יכול״ מפני שהיו עם רב סעדי׳ וכו׳ והרי אלו דברים של עורבא פרח כי לבד האמור אצל רב שרירא „ונחבא רב סעדיה גאון כמה שנים משום בשביל אימת המחלוקת עם דוד הנשיא״ ורב יוסף נהג גאונות במתא מחסיא״ וכן הם דברי כל כותבי דברי הימים ראשונים ואחרונים והדבר ידוע ומוסכם.

הנה לבד זה הדבר יוצא מפורש גם בתוך דברי הכותב הזה עצמו להלן שם. כי נאמר שם „וכשנעשתה הפשרה ביניהם אותו רב יוסף בן יעקב שהחזיק ראש גלות ועשה אותו ראש ישיבה במקום רב סעדיה כל אותן השנים שהיתה המחלוקת ביניהם עכשיו שבטלה המחלוקת ישב לו אותו רב יוסף „ראש ישיבה״ בביתו ואעפ״כ החק שהי׳ לוקח כשהי׳ ראש ישיבה לא מנעוהו ממנו אלא היו שולחין לו בביתו״ הנה מפורש גם בתוך דבריו כי רב יוסף אשר בימי המחלוקת בחר בו דוד בן זכאי תחת רב סעדיה הי׳ אז באמת לראש מתיבתא כל ימי המחלוקת, וזה פרי הכותב המאוחר הזה בעשותו מקצורי דברים — שמצא לפניו — מעשים של דברי הימים, ויתן להם המשך על פי דעתו.

אף גם זאת איזה תועלת של כלום הי׳ יכול להיות לכלב בקנאותו אם רב סעדיה יהי׳ איש פרטי הן משרת ראש מתיבתת סורא הלא לא רצה לקחת שהרי ראינו שהוא הי׳ עוזר לדוד, ובכל זה הי׳ הראש מתיבתא רב יוסף, ואם יעמוד השואל וישאל כמו שישאל ממנו אף בהיותו איש פרטי כן גם ישאל מרבנו סעדיה הלא לא תתמעט חכמתו של רב סעדיה אף אם לא ישכון בסורא ואסא היכא דקאי אסא שמו, כי מימי עלומיו כתב רב סעדיה חכמתו בספריו, גם קודם זה עוד בהיות במצרים, והלא ראינו שהם בעצמם השתדלו אחר זה להושיב את רב סעדיה במקומו.

אבל הכותב הזה נכשל בחפזו בהבנת קצורי הדברים שהיו לפניו ותחת מה שיכתוב לנו „ולא היו ימים מועטים עד שנפלה קטטה בין ראש גלות ובין רב

סעדיה ונחלקה מלכות בבל לשנים וכל עשירי בבל ותלמידי הישיבות (מא) וחשובי המקום היו עם רב סעדיה לעזור אותו בכח ממונם והסברת פנים אצל המלך ושריו ויועציו והי' בבבל אדם אחד חשוב ושמו כלב בן שראגדו עוזר לראש גלות ונתן ממונו ס' אלף זוז כדי להסיר את רב סעדיה וכו'".

תחת כל זה הי' כתוב שם „ולא היו ימים מועטים ונפלה קטטה בין ראש גלות ובין רב סעדיה, ונחלקה מלכות בבל לשנים וכל תלמידי הישיבות (שתי הישיבות) וחשובי המקום היו עם רב סעדיה והי' בבבל אדם חשוב אחד ושמו כלב בן שראגדו עוזר לראש גלות והי' בעל ממון ונתן ממונו ס' אלף זוז".

זה הי' כל תוכן הדברים בראש הסיפור ובזה הדברים נכונים וברורים ואין להם סתירה לא ממקום אחר ולא מתוך עצמן.

ואחרי הכרנו כל טיב דברי הכותב כשהוא לעצמו מאד יש להסתפק אם יש ממש בדברי הכותב הזה המאחד יחד את רב אהרן עם כלב בן שראגדו, וגם הלשון הנשאר אצל הכותב הזה „והי' בבבל אדם חשוב אחד ושמו כלב" יצלצל יותר אם האיש הזה נשאר גם אחר זה איש פרטי אבל קשה להאמין שנכתב כן על איש אשר כשנכתבו הדברים היו כבר ראש מתיבתא בפומבדיתא שש עשרה שנה, וכבר נפטר במשרתו זאת.

וכי גם אם נסכים שזה אחד אף שהדבר רחוק, אבל זה ברור שלא עם רב סעדיה רָב כלב כי אם עמד לימין ראש הגולה לבלי תת למוט רגלו וכי ישאר הוא לראש גולה ולא אחיו, כי לדעתו ראה בזה טובת הכלל ואחרי אשר עלה זה בידם השתדל חותנו בעצמו לעשות שלום בין ראש הגולה לרב סעדיה ולהושיב את רב סעדיה במקומו במתא מחסיא, וזה אות כי לא קנאו לא ברב סעדיה, ולא במשמרת פקודתו במתא מחסיא.

ויצא לנו לפרש ולהבין ענין דברי המחלוקת היחידה שהיתה בכל ימי הגאונים בין המתיבתא וראש הגולה בימי רב סעדיה וזולת זה לא היתה שם ריבות ולחם שערים לא בין מתיבתא למתיבתא ולא בין מתיבתא לראש הגולה אף לא במתיבתא עצמה בין גאון לגאון וזה באמת ראוי להרים על הנס ולכתוב בדברי הימים לבני ישראל לכבוד ולתפארת.

## פרק ארבעה ושלשים.

רב אהרן נפטר בשנת רע"א (ד"א תש"כ) אחריו הי' רב נחמיא בר מר רב כהן צדק ויאמר רב שרירא „ואנחנו ורבנן נפישי דילנא לא אשוינן ולא אזלנא לקמיה והוינא ההוא עידנא אב ב"ד ולא קבילנא גאונות עד דשכיב מר רב נחמיה".

והנה נראה דרבנן נפישי רצו להמליך אז את רב שרירא, רק הוא לא רצה לקבל זה בחיי רב נחמיה אבל גם לא רצה להיות כפוף לפניו ועל כן לא הלך אליו, והטעם בכל זה כי לא חשבוהו לגדול בערך זה וכמו שיאמר גם קודם זה „ומר רב אהרן הוה עדיף מניה".

ויאמר רש"ג ובשנת רע"ט (ד"א תשכ"ח) אסתמיכי בגאונות וסמכוהו להאי בנינו באבות ב"ד משעור שתי שנים יהא רעוא וכו'.

בדברי הראב"ד הלוי נאמר על רב שרירא גאון כי כמו מאה שנה היו ימי

---

הערה (מא). ראוי להעיר על הלשון הזה שהוא מורה שגם בני מתיבתת פומבדיתא עזרו אחרי רב סעדיה.

חייו „וכן אחר זה שם להלן יספור לאמר" והלשינו פריצי ישראל ברב שרירא ורב האי ותפשם מלך ישמעאל ובזו כל אשר להם לא השאיר להם שום מחיה בעולם ונתלה רב שרירא מיד וימות „והוא כבן מאה שנה".

ודבר זה מוסכם כן מכל כותבי הדורות רק שהחכם גרעץ יטעון על זה מסברתו ויחליט נגד זה ויאמר (עמוד 359) „ידיעת הראב"ד כי רב שרירא חי מאה שנה נוסדה על גירסא מוטעת בעצם הספר כי אם נניח שחי רב שרירא מאה שנה א"כ נולד בשנת תשנ"ז והי' בן ס"ט כשנולד רב האי כי בן כ"ט הי' רב האי במלכו והוא דבר שאינו מתקבל על הדעת".

אבל כבר כתב שם החכם המופלא הרכבי שי' בהערותיו אות ק"ד וז"ל „טעות הוא ביד המחבר כי יטיל ספק בידיעת הר"א בן דאוד בספר הקבלה על דבר מספר שנותיו של רב שרירא גאון ובנו רב האי כי כנודע עתה חיו שניהם צ"ט שנה עי' המגיד וכו'".

אמנם כי דברי גרעץ גם נסתרין מאליהן ולא ידעתי איך לא הרגיש כי טענתו תשוב אליו הנה הוא טוען על הראב"ד שאם כן הי' רב שרירא ס"ט שנה בהולד לו רב האי, אבל הלא לפי דבריו אשר יאחר את זמן הולדת רב שרירא וכי חי רק ס"ט שנה, אם כן נולד רב שרירא לזקנותו של אביו אשר כבר נפטר בשנת רנ"ו ד"א תש"ד א"כ יאמר טענתו על הראב"ד לעצמו והחכם גרעץ עשה לו טענה זו רק כדי לתת מקום להמשך דבריו.

וכבר הובא לעיל בפרק כ"ו דברי רב שרירא עצמו בתשובות הגאונים זכרון לראשונים סי' שע"ז שרב שרירא יאמר שם „ואנחנא הכין גמירנא ממאור עינינו מרנא יהודה גאון אבי אבינו זצ"ל" ורב יהודה כבר נפטר בשנת רכ"ח ד"א תרע"ז.

ויהי הנקל לגרעץ לאמר כי בן ט"ו שנה הי' רב האי לאב"ד ובן כ"ט לגאון וכל זה הי' מתקבל אצלו על הדעת, אבל כבר כתב שם החכם הרכבי שי' „כי לא בן שש עשרה הי' רב האי בשבתו לימין אביו ויהי לאב ב"ד כי אם בן ארבעים ושמנה שנים ובהיותו לגאון כבר הי' בן ששים ולא שלשים" והחכם וויים יעיד בפי"ח הערה 1 וכתב וז"ל „עתה האיר הרב רבי שזח"ה את עיני והודיעני במכתבו אלי כי בס' הקבלה שלנו יש ט"ס וכס' הקבלה כ"י שבידו הגירסא (אצל רב האי גאון) והיו ימי חייו צ"ט שנה".

וכל הדברים האלה יוכלו להחשב למוחלטים, והערנו על זה כי גם יהיו נדרשים לנו בדברינו לפנינו.

ואחרי כל ברורי הדבר אשר נתבאר לנו נוכל עתה לרשום זמן גאוני סורא ופומבדיתא מהמאה השלישית להגאונים, ואחריהם מהמאה הרביעית.

# ראשי המתיבתות במאה השלישית לימי הגאונים.

## סורא

מר רב הילאי בר מר רב מרי ט׳ שנים
מן אלף ק״א—ק״י ד״א תק״ן—תקנ״ח.

אחריו רב יעקב הכהן בר מר רב מרדכי י״ד שנה
מן אלף ק״י—קכ״ד ד״א תקנ״ח—תקע״ב

אחריו רב אבומאי ח׳ שנים
מן אלף קכ״ד—קל״ב ד״א תקע״ג—תקפ״א

אחריו מר רב צדוק בר אשי ב׳ שנים
אלף קל״ד ד״א תקפ״ג

אחריו רב הילאי בר מר רב הנינא ג׳ שנים ומחצה
מן אלף קל״ד—קל״ח ד״א תקפ״ג—תקפ״ז

אחריו מר רב קיומי בר מר רב אשי ג׳ שנים ומחצה
מן אלף קל״ח—קמ״א ד״א תקפ״ז—תק״ץ

אחריו רב משה (משרשיא) בר מר רב כהנא י׳ ומחצה
אלף קמ״א—קנ״ב ד״א תק״ץ—תר״א

אחרי רב משה עמדו ב׳ שנים בלא גאון
קנ״ב—קנ״ג ד״א תר״א—ומחצה תר״ג

אחר זה אסתמיך רב כהן צדק בר מר רב אבומאי גאון (עי׳ פכ״ז כ״ח)
שנת קנ״ד—קנ״ט ד״א תר״ג תר״ח

אחריו רב שר שלום בר בועז ו׳ שנים
קנ״ט—קס״ד ד״א תר״ח—תרי״ג (עי׳ פכ״ח)

## פומבדיתא

מר רב ישעיה הלוי בר מר אבא ומן כלואדי הוה אצל בגדד
מן אלף ק״ז—ק״ט ד״א תקנ״ו—תקנ״ח

ואחריו מר רב יוסף בר מר רב שילא משלחי
מן אלף ק״ט—קט״ו ד״א תקנ״ח—תקס״ה

ואחריו מר רב כהנא בר רב חנינא בר רב אברהם
מן אלף קט״ו—קכ״א ד״א תקס״ה—תקע״א

ואחריו מר רב אבימאי בר מר רב אברהם גאון
מן אלף קכ״א—קכ״ה ד״א תקע״א—תקע״ה

אחריו מר רב יוסף בר אבא תרתין שנין
מן אלף קכ״ה—קכ״ז ד״א תקע״ה—תקע״ז

ואחריו מר רב אברהם בר מר רב שרירא י״ב שנה
מן אלף קכ״ז—קל״ט ד״א תקע״ז—תקפ״ח

ואחריו רב יוסף בר מר חייא
מן אלף קל״ט—קמ״ה ד״א קפ״ח—תקצ״ג

ואחריו מר רב יצחק בר מר רב חנינא.
אלף קמ״ה—ק״ן ד״א תקצ״ג—תקצ״ח

ואחריו מר רב יוסף בר מר רב ריבי
אלף ק״ן—קנ״ב ד״א תקצ״ט—תר״א

ואחריו רב פלטוי בר מר אביי ט״ז שנה
מראש שנת קנ״ג—קס״ט ד״א תר״א—תרי״ז

רב אחא בר מר רב ו׳ חדשים קס״ט—תרי״ז

### סורא

אחריו רב נטרונאי בר רב הילאי ה׳ שנים
מן אלף קס״ד—קס״ט ד״א תרי״ג—תרי״ח

אחריו רב עמרם בר ששנא ח״י שנה
מן אלף קס״ט—קפ״ז ד״א תרי״ח—תרל״ו
(עי׳ פכ״ג וכ״ח)

אחריו רב נחשון בר מר רב צדוק
ח׳ שנה
מן אלף קפ״ז—קצ״ה ד״א תרל״ו—תרמ״ד

אחריו אחיו מאמו רב צמח בר מר חיים
מן אלף קצ״ה—ר״א ד״א תרמ״ד—תרנ״א

### פומבדיתא

ואחריו רב מנחם בריה דמר רב יוסף
בר חייא
שתא ופלגא קע״א—תרי״ט

ואחריו רב מתתיה בר רב רבי י׳ שנים
אלף קע״א—סוף ק״פ ד״א תרי״ט—תרכ״ח

אחריו רב אבא בר אמי בן בנו של רב
שמואל מזרע אמימר
אלף קפ״א— סוף קפ״ב ד״א תרכ״ט—תר״ל

ובתריה בשנת קפ״ג רב צמח בר רב פלטוי
ט׳ שנים (עי׳ פכ״א)
מן אלף קפ״ג—קצ״ב ד״א תרל״א—תר״ם

אחריו רב האי בר דוד ז׳ ומחצה
קצ״ב—קצ״ט ד״א תר״ם—תרמ״ח
(עי׳ פכ״א ופכ״ה)

# ראשי המתיבתות במאה הרביעית לימי הגאונים.

### סורא

מר רב מלכא חדש ימים בשנת
ר״ב—תרנ״ב

אחריו אסתמיך מר רב האי בריה דרב
נחשון ז׳ שנים
מן אלף ר״ב—ר״ח ד״א תרנ״ב—תרנ״ח

אחריו מר רב הילאי בר נטרונאי ח׳ שנה
מן אלף ר״ח—רט״ז ד״א תרנ״ח— תרס״ה

אחריו מר רב שלום בר רב מישאל ז׳ שנה
מן אלף רט״ז—רכ״ב ד״א תרס״ה—תרע״א

### פומבדיתא

מר רב קיומי בר מר רב אחא תמני סרי
שנין ופלגא
מן אלף קצ״ט—רי״ז ד״א תרמ״ח—תרס״ו
(עי׳ פכ״ה)

אחריו רב יהודה זקינו של רב שרירא
מן אלף רי״ז—רכ״ח ד״א תרס״ו—תרע״ז

אחריו רב מבשר בר מר קיומי גאון
רכ״ח—רל״ז ד״א תרע״ז—תרפ״ו

אחריו מר רב כהן צדק כהנא בר מר
רב יוסף
אלף רל״ז—רמ״ו ד״א תרפ״ו—תרצ״ה

### סורא

אחריו רב יעקב בר נטרונאי
מן אלף רכ״ב—רל״ד ד״א תרע״א—תרפ״ג

אחריו רב יום טוב כהנא בר מר רב יעקב
ד׳ שנים
מן אלף רל״ד—רל״ח ד״א תרפ״ג—תרפ״ז

אחריו רבנו סעדיה גאון וסמכיה באייר
שנת רל״ט
רל״ט—רנ״ג ד״א תרפ״ח—תש״ב

אחרי רב סעדי׳ ישב רב יוסף בר יעקב במתיבתת סורא זמן קצר ובשנת תש״ג או תש״ד כבר נתבטלה סורא מהיות למתיבתא כוללת

### פומבדיתא

אחריו רב צמח בר כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב
בראש שנת רמ״ט ד״א תרצ״ה—תרצ״ח

אחריו רב חנינא אבי רב שרירא
מן טבת תר״ן ה׳ שנים ופלגא
מן אלף ר״ן—רנ״ו ד״א תרצ״ט—ש״ד

אחריו רב אהרן בר מר רב יוסף הכהן
מן אלף רנ״ו—רע״א ד״א תש״ד—תש״כ

אחריו רב נחמיה בר מר רב כהן צדק
עד שנת רע״ט ד״א תשכ״ח

אז מלך רב שרירא גאון
מן ד״א תשכ״ח—תשנ״ז

ומלך רב האי גאון בנו
מן ד״א תשנ״ח עד ד״א תשצ״ח

## פרק חמשה ושלשים.

בימים האחרונים לימי הגאונים הי׳ מאורע כללי אשר אחריו יאיר נתיב, וממעין המושך הי׳ לנהר שאינו פוסק ולמי ברכה עליונה וכל אשר נוכל להורית שם אור יותר יודע כמביא למעלה, והענינים קשורים ואחוזים יחד וכל דבר בזה לבד מה שהוא לעצמו יבאר גם את חברו.

הר״א אן דאוד ז״ל יספור לנו כדברים האלה לאמר „וקודם לכן (קודם שפסקו הישיבות בבבל) היתה סבה מאת הקב״ה שנכרת חקם של ישיבות שהי׳ הולך אליהם מארץ ספרד וארץ המערב ואפריקא ומצרים וארץ הצבי וכן היתה הסבה שיצא ממדינת קורטבא שליש ממונה על צ״ים שמו בן דמאחין ששלחו מלך ישמעאל בספרד שמו עבד אל דמהאן אלנאצר והלך ממונה על צ״ים אדירים לכבוש ספינות אדום ועיירות סמוכות לספרד והלכו עד חוף הים של ארץ ישראל ונסבו אל ים יון והאיים שבו ומצאו אניה ובה ד׳ חכמים גדולים היו הולכים ממדינת בארי למדינה נקראת ספסתין והכמים אלו להכנסת כלה היו הולכים וכבש בן דמאחין האניה ואסר את החכמים האחד הי׳ ר׳ חושיאל אביו של רבנו חננאל והשני רבנו משה אביו של רבנו חנוך אסרוהו עם אשתו ועם ר׳ חנוך בנו ור׳ חנוך עידנו נער והג׳ ר׳ שמריה בר אלחנן והד׳ איני יודע שמו וכו׳ וחכמים אלו לא הגידו לאדם בעולם מה טיבם ומה חכמתם והשליש מכר את ר׳ שמריה באלכסנדריה של מצרים ומשם עלה למצרים והי׳ לראש ומכר את ר׳ חושיאל באפריקא בחוף הים ומשם עלה על מדינת אלקירואן שהיתה בימים ההם חזקה מכל מדינות ישמעאל שבארץ המערב ושם הי׳ ר׳ חושיאל לראש ושם הוליד את רבנו חננאל בנו ובא השליש

לקורטבא ומכר שם ר' משה ור' חנוך בנו ופדאום אנשי קורטבא וכמדומין היו שהוא עם הארץ והיתה בקורטבא בית הכנסת ששמה כנסת המדרש והי' שם דיין ששמו ר' נתן וחסיד גדול הי' וכו' ור' משה ישב לפאה אחת כמו שמש וקם אל ר' נתן ואמר לו ר' פשו להו טבילות וכששמעו הוא והתלמידים את דבריו תמהו זה אל זה ושאלו ממנו לפרש להם ההלכה ופירש להם ההלכה כהוגן וכל אחד ואחד שאל ממנו שאלות בכל הספקות שהי' להם והשיב תשובות כרוחב לבבו וכו'".

והנה מי היו החכמים האלה ומאין באו דעת הרב מהרש"ר בתולדות שהיו מארץ איטאליען וכמו שכן הם גם לשונו של הראב"ד בדבריו וכי גם הלכו מבארי.

ואם הדבר כן יופיע לעינינו אור חדש של תורה שלמה בארץ איטאליע מחכמים גדולים העומדים רק על רגלי עצמן (וכמו שיבואר) עוד בימים ההם, וכמו שידענו גם כשתי מאות שנה לפני זה שקארול הגדול הביא מלוקא את רבנו קלונימוס ובניו לארץ אשכנז והם היו שם למאורי אור.

אבל החכם גרעץ חולק על הרב ש"ר (והסכים עמו גם החכם הרכבי שי' בהערותיו) ודעתם שהחכמים האלה מארץ בבל באו כי משם היו, והחכם וויים הניח הדבר בספק.

ומפני שהוא דבר גדול מאד הנוגע לדרך השתלשלות התורה בהימים היותר ראשונים על כן ההכרח להביא יסודי טענותיו של גרעץ בזה לברר הדברים.

בציון כ"א יאמר החכם גרעץ „אין ספק כי היו השבוים ארבעה חכמים גדולים לאמר בעלי תלמוד וגבורי תורה שיסדו שלשה ישיבות בקיירואן בקהירא (מצרים) ובקורדובא וכי היו בבליים נראה מזה שנסעו „להכנסת כלה" שכבר העיר החכם לעברעכט בצדק שהכוונה בזה להכנסת הישיבה שבבבל פומבדיתא או סורא שנקראו כלה וארבעה חכמים אלה היו עוד צעירים לימים כי רק אחד מהם ר' משה בעל אשה צעירה לימים ובן רך ונער אשר לקח עמו על מסעו ובימים ההם כאשר אך בבבל היתה אכנסיה של תורה לא נמצאו חכמי תלמוד גדולים גם בשחרות ימיהם „רק שם" ורק בבליים יכלו להגיע למעלת התורה כזאת שלאור תורתם הועם זוהר כבוד של רבני קורדובא וראש ישיבתה ודיינה ר' נתן בזה הרגיש גם החכם ש"ר (בתולדות ר"ח) אך הוא אומר כי באיטליה שם פרח תלמוד תורה ונמצאו בה חכמים מובהקים והנה ראיותיו על זה מוכיחות רק על המאה העשירית לחמישי אך לא על מחצה הראשונה מהמאה השמינית וכו' חכמי התלמוד הראשונים באירופא הם ר' יוסף בן אביתור תלמידו של ר' משה רבי ליאונטין ותלמידו רבינו גרשום מאוה"ג וכו' ובכן „הננו באים לידי החלטה ראשונה" כי היו ארבעת החכמים האלה בבליים מישיבת סורא או פומבדיתא.

אחר זה יוסיף החכם גרעטץ לשער כי החכם הרביעי שלא ידע הראב"ד מי הי' הנהו ר' נתן הבבלי שממנו יש לנו בספר יוחסין הדברים בדבר הישיבות ושכפי הנראה לו לגרעטץ מסגנון לשונו אהב את סורא (אנחנו לא מצאנו רמז על זה) „על כן בודאי הי' מסורא" „ואם כן בודאי שמשם היו גם חביריו" ואחר כל ההשערות שהיו אחר זה להחלטות הנה כבר חלה גרעטץ גם ילד ויסיים דבריו לאמר.

הנה כן תֻלד לנו השאלה לאיזה תכלית עזב רב נתן הבבלי את סורא? תשובה על השאלה הזאת היא „להכנסת כלה" לאמר „ישיבת סורא" לעורר את כנסיות ישראל שבאפריקא ואירופא כי לא יתנו למוט רגלי הישיבה „אך ארבעת החכמים האלה נשבו ובכן לא אספו כסף „להכנסת כלה" והישיבה במתא מחסיא

התמוטטה ותפול ולא יספה קום עתה הננו רואים שלשלת המאורעים באופן זה וכו׳״ אלה הם דברי גרעץ בציון כ״א.

ואף כי דבריו בציון זה ודבריו בציון י״ב הם ענין אחד ונמשכים יחד בכל זה יסתור את עצמו במדה גסה מאד.

שם תפסו במוחלט גם גרעץ גם וויים אחריו כי בכל המעשה מעוקבא ראש הגולה (עי׳ לעיל מפכ״ו ולהלן) הי׳ רב נתן עד ראיה ועל כן יש ליתן לו היתרון על רב שרירא גאון ויאמר שם גרעץ „הנני מטעים ביותר את הדברים „ממה שראה״ בכדי לתת תוקף ועוז יותר לדברי רב נתן הבבלי מאשר לרב שרירא במקום שסותרין זה את זה אחרי שרב נתן קדמון ביותר בימי דור אחד והוא „עד ראיה״ ורש״ג כתב מפי השמועה״.

והנה לא נרבה במחיר ימיו של „עד ראיה״ זה ונאמר כי הי׳ אז רק ערך עשרים שנה, וכן גם אם לא נשים לב כלל על כל המבואר לעיל מן פכ״ו ולהלן שענין עוקבא הי׳ הרבה קודם הזמן שהגבילו הם וכרגע נסכים ככל חפץ גרעץ מתי היתה זאת הנה בכל אשר איחר שם הזמן הזה יאמר שם „על פי הנחה הזאת „תראה לנו שלשלת המעשים באופן זה בשנת אלף רכ״ח לשטרות או ד׳ אלפים „תרע״ז הי׳ כהן צדק לגאון פומבדיתא אך אז לא הי׳ עוד דוד בן זכאי נשיא כי „אם עוקבא ההולך לפניו״ כהן צדק אשר המעיט הכנסת ישיבת סורא „התגרה גם בעוקבא ראש גלותא על דבר וכו׳ וגלה מבגדד עוד בשנת אלף רכ״ח לשטרות שנה שלמה הי׳ עוקבא בגולה בכל שנת אלף רכ״ט והושב על כנו ע״י הכליף אך בתחבולות רוקמי מזימות הודח עוד הפעם אחרי כן נשאר כסא ראש הגולה פנוי״ אלה דברי גרעץ שם בציון י״ב.

ובציון כ״א יצמצם גרעץ עצמו זמן המעשה עם ארבעת השבוים לערך שנת ד״א תשט״ו (לא בדברי המאחרים זה לשנת תש״נ) אם כן הי׳ אז ר׳ נתן הבבלי לכל הפחות בן ששים שנה, בעת שנשבו (אם כן הדבר שהי׳ הוא החכם הרביעי והוא הביא התורה לפרובינציא) ובכל זה יאמר כאן גרעץ בציון כ״א „וארבעה חכמים אלה היו עוד צעירים לימים כי רק אחד מהם ר׳ משה הי׳ בעל אשה צעירה לימים ובן רך ונער אשר לקח עמו על מסעו״ הנה כי כן היו לו לגרעץ ארבעת החכמים האלה (לבד ר׳ משה) בחורים כלומר פנוים צעירים לימים אשר עדין לא הגיע זמנם לקחת להם נשים, ועל זה יש לשאול איך אפשר מבלי להביט על הדברים כל כך.

ויאמר לנו החכם גרעץ כי היו מבבל וממתיבתת סורא וכי דלדלו את מעמד סורא ועל כן נסעו יצאו ארבעת החכמים האלה להיות לשליחי מצוה מישיבת סורא ללכת לכנסיות ישראל שבאפריקא ואיירופא כי לא יתנו למוט רגלי הישיבה ויתנדבו ביושר לבבם לרוחתה לישועתה, וזה הוא הכונה שנסעו „להכנסת כלה״ לא כפשטן של דברים, כי אם הישיבה נקראת „כלה״ והכנסת כלה מה שלא מצאנו בשום מקום.

אבל מדוע לא שאל את עצמו הלא המשולחים האלה הגיעו למחוז חפצם הם באו גם לאפריקא גם לאיראפא ומדוע מעלו בשליחותן ולא דאגו לטובת ישיבת סורא לאסוף שם נדבות צבור ולשלוח, גרעץ יאמר לנו „אך ארבעת החכמים האלה נשבו ובכן לא אספו כסף להכנסת כלה והישיבה במתא מחסיא התמוטטה ותפול ולא יספה קום״ אבל ישמע נא את אשר ידבר וכי מה ענין זה לזה וכי בשביל שבאמצע דרכם לאירופא ולאפריקא פגע בהם בן דמחון זה לא היו יכולים לעשות אחר זה שליחותן, אם

היו הולכים שבי בקצה הארץ הי׳ בדבריו טעם, אבל הם הלכו לספרד ולאפריקא ולשם באו ונתקבלו בכבוד גדול, והנה לא זכרו ולא פקדו ולא העלו על לב את מחמל נפשם את ישיבת סורא, אשר נתנו נפשם עליה לעבור מקצה הארץ ולא אחד מהם אשר התעורר לעשות צדק ולא אחד מהם אשר זכר את הדבר הגדול הזה.

וביותר שהרי אם כן הדבר שהיו מבבל ויצאו מסורא לקבץ נדבות צבור עבור הישיבה הלא יצאו מתחלה על ימים רבים כי אם לא כן לא הי׳ רב משה לוקח עמו בדרך רחוקה כזו גם את בני ביתו, ואם כן במה נפטרו מדין שליחותם, אם קרה להם איזה מקרה בדרך הרי למקום שנשתלחו לשם באו ויעמדו רגלם במקום ההוא ולא נחשדו ישראל על זאת לעשות מרחה בזדון, אף כי ראשי אבות ישראל.

ולא נוכל לדעת איך הי׳ אפשר לגרעץ לטעות כי ישיבת סורא נדלדלה מחוסר הכנסה ועל ידי זה מטה לפול, הלא ר׳ נתן הבבלי הזה עצמו יכתוב (לפי״ד גרעץ שהוא עצמו כתב זה) „שנתקבצו ראשי הדור ועשו פשרה ביניהם שיהיו חולקים כל מה שיבוא להם חלק כחלק „בשוה וכך היו נוהגים עד היום הזה" ולדברי גרעץ הלא כתב זה ר׳ נתן אחרי כמה שנים בהיותו כבר באירופא ואם כן מדוע נתמוטטה סורא ומדוע הוצרכו לחדש דבר חדש לשלוח שלוחים דבר שלא נשמע כלל בהמתיבתות, ולפנינו יבואר כי הישיבות בבבל לא נתבטלו מפני חוסר הכנסה שלא הי׳ חסר להם כלל ובפרט מהרחוקים בודאי לא נתמעטה ההכנסה בימים האחרונים, אבל כי מפני חרב נדדו ומעקת אויב.

וטעות גדול הוא לחשוב כי אך בבבל היו בימים ההם חכמים כאלה, הלא לפנינו ולעינינו כי המקום הזה עצמו שלשם הובא רב שמריה למצרים. הנה עוד קודם זה כבר הובא משם רבנו סעדיה להיות לגאון במתיבתת סורא ורב סעדיה לא שימש מעולם בהמתיבתות בבבל ובימים הראשונים ההם שלא היו עדין לא פירושים נכתבים ולא ספרים כוללים בהכרח שרב סעדיה שימש שם במקומו לפני רבותיו וקבל הכל מהם והדבר הזה לבדו די לבטל את החלום אשר חלמו כי אך בבבל היתה אז התורה בכל תקפה וגבורתה, כן הדבר שסמכו יותר על הכרעות המתיבתות להלכה לפי שהי׳ שם קבוץ גדול של חכמים יחד אשר על פי כולם נוסדו התשובות (לעיל פל״א) ובידם קבלת איש מפי איש והיו נוחלים ומנחילים, וגם ידעו יותר הגרסאות המדוייקות, אף נשאלו המתיבתות הרבה מאד בכל הנוגע ללשון הגמרא כי הי׳ זה סגנונם גם בימיהם והרבה לשונות וביטוים שהי׳ זה אצלם כלשון מדוברת וגם כי דברים הרבה מאד הי׳ אצלם דבר פשוט וידוע על ידי מה שידעו יותר איש מפי איש מפירושי הסבוראי והגאונים הראשונים, וגם בסגנון לשונם (ועי׳ לעיל מפ״ו ולהלן) אבל אם הובא לבבל ראש מתיבתא מארץ אחרת אין לך עדות גדולה מזו ששם עמדה התורה במעלה היותר עליונה, ואם רב סעדיה גאון למד וקבל רק במצרים עדות היא זו שאין למעלה הימנה, שגם לבד בבל היתה תורה שלמה ערוכה ושמורה בכל גם בשאר ארצות וימי רבותיו של רב סעדיה הנם כבר כחמשים וששים שנה לפני בוא השבוים לאפריקא ואיירופא.

ועל פי השערותיו אלה ירצה החכם גרעץ גם לברר את הזמן ויאמר עוד בציון כ״א „על פי מקורי התולדה שהגיעו אלינו יש לברר גם כן באיזה זמן יצא „רב נתן מארץ מולדתו ר׳ נתן יספור מפטירתו של רס״ג ויאמר ואחר פטירתו של „רס״ג נהג רב יוסף בן יעקב ישיבתו בסורא וזה הי׳ בשנת תש״ב עוד יספור ר׳ „נתן הבבלי ולאחר פטירת כהן צדק נהג אחריו צמח בר כפנאי י״ג חדשים ונפטר

„ומלך אחריו כלב בן יוסף הנקרא כלב בן שראגדו מאגרת רב שרירא הננו יודעים „כי זה האחרון הי' לר"י בפומבדיתא בשנת אלף רנ"א לשטרות (ד"א ת"ש) ופה אין דבר עוד על דבר התמוטטות ישיבת מתא מחסיא כאשר יספור רב שרירא „וכו' ובספוריו חוא מדבר על ישיבת סורא כעל ענין העמוד וקים עוד (מב) „ובכן יוצא ברור" כי הוא עזב את בבל בעוד עמד רב יוסף על משמרת הגאונות שם לאמר אחר שנת ת"ש וכו'.

וכמה רחוקים דברים כאלה מבירורי דברים, ומלאמר עליהם „ובכן יוצא ברור" והנה יאמר כי מאגרת רב שרירא ידענו כי כלב בן יוסף הי' לר"י בפומבדיתא בשנת אלף רנ"א לשטרות ד"א ת"ש ליצירה, וזה פלא לראות איך ירשה לו החכם גרעץ לאמר בשם רב שרירא ההיפך ממה שמפורש שם שהרי באגרת רב שרירא גאון מפורש (אחר רב כהן צדק) מלך מר רב צמח גאון בר מר רב כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב בראש שנת רמ"ט ובטבת שנת ר"ן מלך רב חנינא אבינו גאון בריה דמר יהודה גאון ה' שנים ופלגא ושכיב בשנת רנ"ו (עי' פל"א) ובתריה אסתמיך מר רב אהרן בר מר רב יוסף הכהן" והנה כי כן מפורש בדברי רב שרירא שלא מלך רב אהרן (או כלב) בשנת אלף רנ"א כי אם אחר רנ"ו ואז הלא בודאי כבר נתבטלה מתיבתת סורא.

אמנם כי יסתור גרעץ גם את עצמו בציון זה כי בראשית דבריו שם יאמר „אך יש בידינו ללכת הלאה ולצמצם זמן המאורע (עם ארבעת השבוים) וכו' ועל כן יש לצמצם המאורע בין שנות תש"ח—ותשט"ו" וכן להלן בסוף הציון יוסיף לאמר „ובדעתנו כי רב חנוך הי' אז עודנו נער יש ליחס המאורע הזה לשנת תש"ח או גם תש"י" ולא נוכל להבין טיב בירורי דברים כאלה שסתירתן בצדם לפי דבריו בעצמו.

ולפנינו יבואר שאי אפשר להקדים המאורע לפני שנת תש"ח—תש"כ ואז כבר נתבטלה מתיבתת סורא מזמן רב.

## פרק ששה ושלשים.

אמנם יש לברר שהחכמים האלה לא היו מסורא אף לא מבבל, וכן הדבר שהיו מארץ איטאליא, עי' ברא"ש במס' ראש השנה סי' ט' שכתב שם וז"ל „כתב הרי"ץ גיאות ז"ל שנהגו בשתי ישיבות ובכולהו בבל שמתפללין הצבור רק שבע ברכות וש"צ יורד ואומר תשע, והביא תשובות הרבה לראשונים לרב עמרם ולרב נטרונאי שאמרו מעולם לא התפלל צבור בר"ה אלא שבע ורב שרירא גאון ובנו רב האי כך אמרו והזכיר עוד גאונים אחרים וכולם כך אמרו וכך העידו אבל הוא כתב ואנו קבלנו מחכמים גדולים ובעלי הוראה ואנשי מעשה שקבלו הם מחכמים שלפניהם כגון רב שמואל הלוי שקבלו מרב חנוך וזקנים שבדור הלכה למעשה שאין מתפללין אלא תשע וכן מורין ועושין ומתניתן מסייע להו וכו' אלמא מה שהצבור מתפללין ש"צ יורד ואומר וכו' וכתב הרמב"ן ז"ל באמת שטענותיו של הרב גדולות הן אבל כיון שהגאונים מעידין ואומרים שמעולם לא נעשה כן בישיבה

הערה (מב). כל אלה הנם דברים לבד והי' לו להחכם גרעץ להעתיק איזה לשונות משם להראות במה כחו גדול, ובאמת ידבר שם מישיבת סורא באותו סגנון אשר ידבר גם על הראשי גולה אף שזה ודאי שכבר נתבטלו בימיו ומפורש כן בדבריו שם „ולא נמצא באותן הימים מי שהי' ראוי להיות ראש גלות אלא איש אחד וכו' והעידו עליו שקלל את ונהרג".

אלא שהיחידים אומרים שבע ויש"צ יורד ואומר תשע וכן מנהגם מעולם ע"כ יש לנו לקבל עדותם שהגאונים קבלו מרבנן סבוראי ורבנן סבוראי מרבנן אמוראי וכישיבתן על כסא של רב אשי הן יושבים ובב"ה שלו היו מתפללין ועוד שהי' מנהגם פשוט ברוב ישראל עד שבאו דברי הרי"ץ גאות ז"ל וחזר מקצת המערב למנהג שלנו ולמנהג זה נתתי לבי בדבר ונתקיים בי מה שאמרו רבותינו כל דבר שב"ד נותנין לבם עליו לסוף עולה בידם כמו שנאמר למשה מסיני וכן הוא הצעה של הלכה זו וכו' וכן נכון וסיים ע"ז הרא"ש ז"ל ולא הבנתי הדברים הללו שנאמרו למשה מסיני דכיון שתקנו תשע ברכות לאומרן במוסף של ר"ה הן כמו שבע של שבתות ויו"ט וכו' וצריכין להתפלל כולן דאם התפללו שבע יהיו כולן לבטלה כיון שמחסר מן הברכה ומנהג אבותינו תורה הוא ואין לשנות עכ"ל.

וראינו בזה כי בבבל נהגו מימי עולם שרק הש"ץ אמר תשע אבל הצבור התפלל שבע וכל הגאונים השיבו כן פה אחד, גם מראשוני הגאונים רב נטרונאי ורב עמרם גם אחרוני הגאונים והם רב שרירא ורב האי אמנם בארץ אשכנז הי' מנהגם להתפלל תשע כל הקהל כדין וכמו שכתב ע"ז הראש „ומנהג אבותינו תורה ואין לשנות" ובארץ ספרד הנה בימים הראשונים היו כולם נוהגים בכל מנהגיהם כמנהג הישיבות, וככל אשר הורו וכתבו להם מהמתיבתות, ובפרט מימי רב נטרונאי ורב עמרם ואילך שהי' להם משא ומתן של הלכה הרבה, וגם קבלו מהם סדר תפלות כידוע, ועל כן הי' כן כל מנהגם.

אבל בבוא שם רבנו משה ורבנו חנוך בנו הביאו הם לארץ ספרד קבלתם כמנהג אשכנז אשר גם הוא מוצאו מארץ איטאליא וכמו שיבואר שכן הי' ותלמידיהם התחילו לעשות כן ואף כי בימיהם לא הי' יכולת בידם להנהיג הדבר לרבים בהיות מנהגם נגד מנהג בבל נגד מנהג שתי הישיבות וכל דברי הגאונים, בכל זה פשט המנהג לאט בין גדולי תלמידיהם עד שבימי הרי"ץ גאות ז"ל כבר עלה בידו להנהיג כקבלת „רב חנוך והזקנים" תלמידי רב משה את מקצת קהלת המערב ועוד הרב בעל המאור ז"ל יאמר במס' ראש השנה וז"ל „ואל תתמה על מה שאמרנו שנשתנו המנהגות בדורות האחרונים מדורות" הראשונים כי אני זוכר כי ראיתי בילדותי כל הצבור מתפללין במוספין שבע והש"צ לבדו הי' מתפלל תשע והיו תולין מנהגם במנהגי ישיבות הגאונים כי כן מצאו כתוב בספריהם וכן תמצא בהלכות ה"ר יצחק בן גאות ז"ל ועכשיו חזרו הכל להיות מתפללים תשע ברכות" עכ"ל והיינו שאז כבר גבר ופשט מנהגם שקבלו תלמידי הרב רבנו משה ורבנו חנוך מרבותיהם.

ומבואר מזה שהרב רבנו חנוך ואביו לא היו מבבל כי אם מאיטאליא, ובאמת כמו שבארץ אשכנז קבלו מנהגם על ידי רבנו קלונומוס ובניו מלוקא שבאו לאשכנז על ידי קארול הגדול עוד כשתי מאות שנה לפני רבנו משה ורבנו חנוך כן שונו פני הדברים בספרד על ידי רבנו משה ורב חנוך.

ונראין הדברים שהיו כזה שינוי המנהג בתחלה בין ארץ ישראל לבין בבל, ועל כן בני ספרד שהיו נגררים אחר בני בבל מימי ראשוני הגאונים מזמן רב יהודאי גאון ואילך (מראשית תקופת הערביים) ומאז ומעולם הציעו לפניהם ספיקותיהם והם הורום כהלכה וגם את המעשה אשר יעשון וכל מעשיהם נחתכו על פי ראשי המתיבתות בהיות שם קבוץ חכמים יחד, על כן נהגו ממש כמנהג בבל והמתיבתות וגם בבוא אליהם רב חנוך ואביו לא בנקל הי' להם להפוך מנהגם (מג).

הערה (מג). והננו רואים בזה כי לא בנקל קבלו אז הקהלות מנהגם ורק אחרי

אבל בני איטאליא נהגו בענינים כאלה כבני ארץ ישראל ואף כי כל מעשיהם עשו על פי תלמוד בבלי וזה הי׳ יסוד ועיקר למודם אבל כן ממש הי׳ גם בארץ ישראל עצמה כי גם שם מן סוף ימי הסבוראי ואילך פסקו על פי חתימת תלמוד בבלי (עי׳ בימי הסבוראים פ״כ ובדור רב אשי פכ״א) ואותו למדו בפרקי בצירוף הירושלמי, וכל זה בנוגע לכלל התורה אבל בכל הנוגע למנהגות ועניני בית הכנסת וסדרי תפלות, נהגו בארץ ישראל דור אחר דור ולא שנו מנהגם וכן נהגו אחריהם בני איטאליא מאז ומעולם לפי שבימים הראשונים עוד מימי המשנה והגמרא היו בני איטאליא עמהם תחת מלכות אחת, והיו סמוכים זה לזה ביותר ובני אשכנז קבלו מהם.

ועי׳ בספר הישר לר״ת ז״ל סי׳ תרי״ט שכתב שם וז״ל שהרי כמה דברים קבלה בידינו כגון עבור ותקון תפלות וברכות וכו׳ ודברים אלו על פי מדרשים ותלמוד ירושלמי וכו׳ ע״ש סגנון דבריו במה שהוא עומד שם.

ובירושלמי במס׳ עירובין פ״ג סוף הלכה ט׳ אמרינן ר׳ יוסי מישלח כתיב להון (לאנשי אלכסנדריה) אע״פ שכתבו לכם סדרי מועדות אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש, ואע״פ שאפשר לפרש זה על קביעא דירחא (ועי׳ בק״ע ופ״מ) אבל רבנו חננאל במס׳ עירובין ד׳ מ׳ ע״ב מביא הירושלמי הזה לענין סדר התפלות.

ועל כן אין ספק שצדקו בזה גם דברי הרמב״ן וגם דברי הרא״ש בודאי שכדברי הרמב״ן כן הוא באמרו „אבל כיון שהגאונים מעידין ואומרים שמעולם לא נעשה כן בישיבה אלא שהיחידים אומרים שבע וש״צ יורד ואומר תשע וכן מנהגם מעולם ע״כ יש לנו לקבל עדותם שהגאונים קבלו מרבנן סבוראי ורבנן סבוראי מרבנן אמוראי ובישיבתן על כסא של רב אשי הן יושבים ובבית הכנסת שלו היו מתפללין" אלה דברי הרמב״ן וזה ודאי טענה שאין עליה תשובה כלל ובפרט שכן העידו גם רב נטרונאי ורב עמרם גאוני סורא, וכן גם העידו רב שרירא ורב האי גאוני פומבדיתא (מד) והם העידו גם מהמתיבתות, וגם על בבל כולה, אבל כל זה בנוגע למנהג בבל.

ולהיפך גם צדק הרא״ש ז״ל באמרו על מנהג אשכנז מאז ומעולם ששם לא נשתנה המנהג בזמן האחרון כי אם הי׳ כן נהוג משנים קדמוניות, ויאמר על זה הרא״ש „ומנהג אבותינו תורה היא ואין לשנות" ובודאי שכן הוא וישם נתפשט על מנהג

---

שהסכימו גדולי הדור שהכרעת ההלכה הוא בודאי כן וכן התחילו לאט לאט לשנות מנהגם וכל אשר יותר נצח בירור ההלכה יותר התפשט הדבר וזה באמת לימוד ערוך וכבוד גדול לאבותינו כי רק אחרי שקלא וטרי׳ ארוכה ואחרי שנתברר לכל צדקת הכרעת ההלכה התחילו לשנות מנהגם או לקבוע דבר הקבוע לרבים.

הערה (מד). נראין הדברים שעל כן שאלו על זה גם מהגאונים האחרונים רב שרירא ורב האי אף שכן כבר הי׳ בידם תשובת הגאונים הראשונים, ובפרט שהרי כן הלא נהגו בימיהם מכבר גם בכל ארצות המערב, ואך בימי רב יצחק גאות ז״ל התחילו מקצת המערב לשנות מזה, אבל כי הי׳ זה מפני ארבעת השבוים שהם הביאו מנהגם ורצו לשנות וטענו שזה שלא כדין על כן שאלו על זה מרב שרירא ושוב אחר זה גם מרב האי כי חדשו הערעור ומזה הננו רואים כי גם בבוא השבוים שמו הקהלות מבטם על המתיבתות, ולא זזו מדבריהם, ולפנינו יבואר הדבר יותר.

א"י שבא (מה) לבני אשכנז מאיטאליא שנוסד על פי הכרעת ההלכה בגמ' רק שבבבל לא הטריחו את הצבור.

וביותר שכבר מבואר מתוך הדברים בדור רב אשי פ"א כי בעניני התפלות הניחו את העם על מנהגם גם בימי רב אשי לבלי ישנו ממנהגם ועל כן כל מה שטרח רבנו הרמב"ן לישב המנהג על פי מסקנת הגמ' והראש ז"ל טען על זה ובודאי שצדקו דברי הרא"ש ביסוד הסוגי' וכדברי הרמב"ן עצמו שכתב על דברי הרי"ץ גאות „באמת שטענותיו של הרב גדולות הן" אבל צדקו דברי הרמב"ן שכן ודאי הי' בבבל מראש אבל הי' זה רק על דרך הנח להם לישראל וכדברי הירושלמי אל תשנו ממנהג אבותיכם נוחי נפש, גם כי בימים הראשונים לא היו להם סדורי תפלה כתובים ואמרו הכל על פה, (ועי' במשנה ברכות ד' ל"ד ושו"ע או"ח סי' קכ"ח במג"א ס"ק ל"א) על כן בנוסח ארוך כזה סמכו בהכרח על הש"ץ להוציא את הרבים ידי חובתן, ובא"י החמירו יותר והעמידו הדבר על עיקר הדין.

וזכינו לדעת מזה ענין אחר הדורש תפקידו במהלך שלשלת מנהגי ישראל ובאנו לידי זה שמנהגי הכנסת וסדרי יסודי התפלה היו בימים הראשונים (טרם נתערבו ממדינה למדינה) באיטאליא על פי יסודי הדין לבד אע"פ שבבבל נהגו אחרת לפי שלא הי' להם משא ומתן עם המתיבתות ולא ידעו המנהגות שם ועל כן הורו ב"ד ועשו על פיהם גם בעניני התפלות והמנהגות רק על פי סוף הכרעת ההלכה אבל ארץ ספרד הי' עיקר ענינם עם בני בבל, וכן הי' גם מנהגיהם, ורק בבוא לשם רב חנוך ואביו נשתנו איזה דברים מכפי שהיו על פי מנהג ארץ איטאליא (אשר מקורו מארץ ישראל כדברי ר"ת בספר הישר שם) כי משם היו ומשם באו השבוים האלה, אשר הלכו רק נסיעה קצרה להכנסת כלה לחופה, ואולי היתה קרובת רבנו משה על כן נסעה עמו גם אשתו וגם בנו, ונשבו והובאו לחופי הים, כל אחד למקום אחר.

ולא למותר יהי' להעיר על זכר לדבר כי לא היו החכמים האלה מבבל, ואם אינה הכרעה גמורה אבל זכר גדול יש בה, והוא שרוב השמות בבבל בימי הגאונים אינם עברית ורובם ארמית וגם פרסיות ורוב השמות הנם כמו רב שרירא ורב האי רב נטרונאי ורב הילאי מר גיזא מר רב רבא רב הונא רב אבומאי וכדומה ולפעמים שהבן יש לו שם עברי אבל שם אביו הוא כבר מהשמות הנהוגים בבבל לבד ורק מעטים יוצאים מן הכלל וכאן כל השמות כולם עברית ואין כאן שם אחד מהשמות הנהוגים בבבל ביחוד, והלא אנשי בבל גם בבואם אל ארצות המערב נשארו בשמותיהם ההם כמו רב נטרונאי ועוקבן ועוד.

הערה (מה). וכן נראה לפנינו גם במקום אחר אשר לדעתנו אי אפשר לבאר הדבר שם כי אם על פי זה.

כי הנה בתשובת הרא"ש כלל ד' סי' י' האריך לבאר שבהארצות שהגם צריכים למטר גם מפסח ועד עצרת ראוי להזכיר ולשאול עד עצרת ולדון גם דין חזרת התפלה וכן בהתחלת שאלה לבלי לחכות עד ששים בתקופה כגולה (בבל) כי אם בז' מרחשון וכתב שם אחר זה וז"ל „כל אלו הדברים דנתי לפני רבותי באשכנז וכו' כשיצאתי מאשכנז ועברתי דרך פרובינצא שמעתי במונפשליר שהיו מזכירים הגשמים בז' במרחשון וישר מאד בעיני ואמרתי לחכמי מונפשליר תרצתם לי קושיא אחת ולענין הפסקה מה אתם עושים ואמרו שעושין כמשנה מיו"ט הראשון של פסח פוסקים אמרתי להם שמא אינכם צריכים מטר בין פסח לעצרת אמרו לי שהרבה הם צריכים ואי אפשר לתבואה להתקיים בלא מטר ואמרתי להם כל דברי וישרו מאד בעיניהם אלא שאמרו מה שאנו שואלין בשבעה במרחשון כך הנהיגו חכמים הראשונים ועל ההפסקה לא נוכל לעשות דבר בשינוי מנהג אם לא שיתקבצו חכמי הארץ עכ"ל.

אמנם לבד כל זה יפלא בעיני איך עלה בדעתם כי היו מבבל וכי היו מסורא ונשלחו לקבץ נדבות, הן ארבעה החכמים האלה חכמים גדולים היו ואף שאין דעתנו כדעת האומרים שהם יסדו התורה מראשיתה בספרד ואפריקא ופרובינצא, (ויבואר עוד) אבל זה ודאי שחכמים גדולים מאד היו וכל רז בתורה לא אנים להו, ואנחנו הנה ידענו כי על כן נדלדלא אז סורא כי לא אשתיירו בה חכימי וכשרצה דוד בן זכאי להקים אחר במקום רב סעדיה הוכרח להקים את רב יוסף בן יעקב אשר הי' רך בשנים ותלמיד קטן לגבי רב סעדיה וגם קודם זה את רב סעדיה עצמו הוכרח להביא מארץ מרחק ממצרים וכבר רצו להביא מתיבתת סורא לפומבדיתא ולהקים עליהם שם לראש את אחד מחכמי פומבדיתא, והכל מפני דבסורא עצמה לא אשתיירו חכימי וכל זה מפורש הכל בדברים ברורים באגרת רש"ג, ואפי' מי שלא ידע מגדולת רב שרירא ורב האי (כותבי האגרת) ומי שלא יבין ויכר טיב דבריהם עד כמה הם שקולים בחונם וצרופים מאד אבל הלא זה פשוט כי כל האמור שם על דברי הימים האחרונים ההם היו בהכרח דברים מפורסמים וידועים אז בבבל לכל.

והנה כמו להכחיש את כל תולדות הימים ההם יאמר לנו גרעץ כי נמצאו אז בסורא ד' חכמים גדולים אשר באור תורתם הבריקו מסוף העולם ועד סופו, ודוקא בעת ההיא אחרי פטירת רב סעדיה יצאו מישיבת סורא בפעם אחת ארבעה חכמים גדולים ראשי ישראל, ללכת לארצות אפריקא ואיירופא לקבץ כסף עבור מתיבתא סורא שכבר נתבטלה מהיות למתיבתא באין שם כהן מורה, והנה נמצאו שם ארבעה חכמי חרשים אשר בכחם הגדול בקעו מעיינות החכמה ואשר במצרים אשר שם בודאי היתה שם אור תורה זורחת ומשם הובא רב סעדיה לסורא הנה בבוא רב שמריהו לשם הי' לראש ובקירואן ידענו כי היו שם חכמים גדולים בכל זה בבוא שם רב חושיאל האירה הארץ מכבודו (עי' בפרק הבא) הנה ארבעת החכמים האלה לא לבד שלא הקימו הריסות ישיבות סורא אשר אהבו ואשר הלכו בעבורה בדרך רחוקה מאד ועברו גם סכנות ים לאסוף כסף, אבל הלא לכל הפחות הי' להם להשאיר שם בסורא את אחד מהם ולהקימו לראש בסורא, אף כי באמת היו יכולים כלם להשאר שם כי כסף לא חסר להם וכי קבלו חלקם כחלק פומבדיתא הגדולה אבל גם אם הי' נדרש להם כסף הי' להם לשלוח שנים אנשים או ב"ד של שלשה ולהשאיר לכל הפחות אחד מהם להושיב ישיבה, ולבלי יבוטל התמיד אם מעט ואם הרבה יהיו מספר התלמידים ולבלי יתפזרו לכל רוח, ומאין יקחו מתיבתא בבואם אחר זה עם צרורות כספיהם.

וברור כי בסורא לא היו אז חכמים גדולים כאלה והחכמים האלה מארץ איטאליא באו כפשטן של דברי הראב"ד שהלכו מבארי להכנסת כלה, והיינו הכנסת כלה לחופה ואם כן הי' שם מקומם.

---

והנה הדבר יפלא שאם החכמים הראשונים תקנו להם דבר חדש שלא כדין בבל ששים לתקופה כי אם שדנו כדברי הרא"ש ז"ל שכל ארץ וארץ לפי צרכה שואלת ומזכרת איך אפשר שתקנו להצאין, ומאי שנא הפסקה מהתחלה.

אבל לפי המבואר בפנים הדבר מבואר בפשיטות ולא הי' שם אצלם שום תיקון חדש כלל, כי אם מאז ומעולם הי' אצלם כן ולא על פי צרכי מדינתם ביחוד כי אם שנהגו ממש אחר דין ארץ ישראל, וגם אחרי שבשאר ארצות נשתנה המנהג בזה, וכמו שכתב רש"י ז"ל במס' תענית די י' „וכן אנו נוהגין שכל מנהגינו אחר בני בבל" לא שנו בני פרובינצא מנהגם מדורות הראשונים ונשאר כן גם בימי הרא"ש, והדברים נראין ברורים.

וכן באמת התנהגו החכמים האלה ככל חומרי המקום שיצאו משם שכמו שמכל החכמים הגדולים שהיו בארץ איטאליא בימים הראשונים לא נשאר בידינו מאומה מכל חכמתם וכפי הנראה לא חברו חבורים מיוחדים (ויבואר טעמם) אף כן עשו החכמים האלה ומכל הד׳ חכמים האלה ורב חנוך עמהם אשר העיד עליו מתנגדו רב יוסף בן אביתר לאמר „על הרב מעיד אני על עצמי שמים וארץ שאין כמוהו מספרד עד ישיבת בבל״ והי׳ זה בעוד הי׳ חי גם רב האי גאון כי רב חנוך נפטר לפני רב האי גאון, ומכולם יחד לא נשאר בידינו שום חבור, וגם לא נזכר על שם אחד מהם חבור מיוחד זולתי קבלות על פה.

## פרק שבעה ושלשים.

ויש בידינו עוד ללכת הלאה בדרכנו וגם ממקום אחר יתבאר לנו כי ארבעת החכמים האלה לא היו מבבל, ולאפריקא וספרד הלא הובאו ואם כן בהכרח שהיו מאיטאליא אשר משם באו כמו שמפורש בדברי הראב״ד.

כי הנה מכל הידוע לנו מדברי תשובות הגאונים ומספרי רבנו ניסים גאון ידענו כי חכמי קירואן ינקו רק משדי חכמת הגאונים וקבלותיהם כל ספיקותיהם לשם שלחו וכל דבריהם נוסדו רק על יסוד פירושי הגאונים ולא סרו מדבריהם ימין ושמאל ועד רבנו ניסים גאון והוא עצמו בכלל בכל ספריו לא נמצא להם קבלות אחרות זולתי דברי הגאונים.

ולא הי׳ כן בימי רב שרירא ורב האי לבד כי אם מימים הראשונים ועי׳ בתשובות הגאונים זכרון לראשונים סי׳ קצ״ט שנאמר שם „שאלה לפני אדונינו גאון בן גאון בן גאון בן גאון י״ל (הוא לרב האי גאון) נהגו בני קירואן מימות אבותיהם ועד עכשיו לכתוב בהרשאותיהן שיכתוב וכו׳ כמו שמצאו בתשובות הגאונים הראשונים ששאלו אבותיהם מן מר הילאי גאון נ״ע.״

ושם סי׳ ר״י שאילתא דבני קירואן אשה שאבדה כתובתה ונתאלמנה וכו׳ דכתב לן מר רב צמח גאון ז״ל דגובה אפי׳ תוספת וכיצד עושין לה וכו׳ מנהג כולה אפריקיא תוספת דכתבי בכתובות וכו׳ ושבועה זו שאמר מר רב צמח ז״ל כיצד היא נשבעת וכו׳ הכין חזינא דהא דמר רב צמח ז״ל דכתב לכון וכו׳ ואנחנא לא סבירא לנא הכי משום וכו׳ ורב צמח זה נראה שהוא רב צמח בר פלטוי גאון כמו שם בתשובה סי׳ רע״ט וששאלתם ארבע אמות וכו׳ שיש אצלינו תשובה למר צמח גאון בר מר פלטוי זק״ל וכתיב בה וכו׳ וכאלה רבות מאד בכל תשובות הגאונים.

אבל בדברי רבנו חננאל יבואו לפנינו דברי הגאונים לבד ודברי קבלותיו לחוד, ולא עוד אלא שהוא מחזיק יותר בדברי קבלותיו מבדברי הגאונים במקום שאינם עולים יחד, ובהרבה מקומות באמת חולק עליו רב אלפס ז״ל כמו לדוגמא במס׳ שבת פרק חבית שכתב שם רב אלפס ז״ל אמר רב יהודה אמר שמואל סוחט אדם וכו׳ איכא מאן דאמר האי מימרא לענין יו״ט אתמר ולא בשבת דהא וכו׳ וכן מצינו לבעל הלכות פסוקות שכתבה ביו״ט ולא כתבה בשבת ואיכא מאן דאמר האי מימרא דשמואל בשבת היא וכו׳ ודיוקא דדייק מיניה רב חסדא בלחוד הוא דהויא ביו״ט וכן הדעת נוטה ורב חננאל כך הי׳ דעתו אלא שאמר שדברי שמואל ורב חסדא דדייקינן מיניהו לאו הלכה אינון והכי אמר וכו׳ ויש מי שהעמיד דברי רב ושמואל ביו״ט וכו׳ ואינן דברים נכונים שאפי׳ ביו״ט אסור וכו׳ ואין לנו להדורי אפירוקי וכו׳

אלא ודאי וכו' ואין הלכה כמותו לא בשבת ולא ביו"ט „וכן קבלנו מרבותינו" אלה הן דברי רב חננאל זצ"ל ואנן עיינינן בהו וכו' ומכל אלו נלמד שהלכה כרב ושמואל הלכך הלכה נמי כרב חסדא וכו' והכי חזינן לרב האי גאון ז"ל כדפסיקנא ולית בה ספיקא עכ"ל רב אלפס ז"ל.

אבל מאין באו לרבנו חננאל קבלותיו ההם נגד דברי הגאונים בכלל, מחכמי קירואן התושבים שם בודאי לא, אחרי ידענו עד כמה היו נגררים אחרי דברי הגאונים בראשם ורובם, ולא זזה ידם מתוך ידם וכמו שהננו רואים עוד בדברי רבנו ניסים גאון, וברור באין ספק שהכוונה למה שקבל על ידי אביו ורבו.

ועי' עוד לדוגמא במס' מכות ד' ה' במתניתן אין העדים נעשים זוממין עד שיזומו עצמן וכו' שכתב שם רבינו חננאל בפירושיו ראינו לרבותינו הגאונים ז"ל כי פירשו עד שיזומו עצמן עד שיחרישו ולא יכחישו המוזמין את המזימין „ואנו קבלנו" עד שיזומו העדים עצמן ויאמרו להם אתם עמנו הייתם וכו'.

ועי' עוד לשון רבנו חננאל עירובין ד' פ"ג: ת"ר סאה ירושלמית וכו' פי' סאה מדברית הויא לה קמ"ד ביצים וכו' וראינו לרבותינו הגאונים זצ"ל פירוש זולת זה הפירוש אבל זהו קבלה ומסורה בידינו.

ועי' עוד לשונו במס' שבת ד' ח' אמר אביי זרק כוורת לר"ה גבוה עשרה ורחבה ששה פטור וכו' חזינן לרבוותא מגאונים פי' שמועה זו וכן אמרו כוורת זו וכו' ואנן קבלנו מרבנן זכר אדונינו לברכה כי כוורת זו היא עגולה וכו'.

ובמקום הזה מפורש שקבלתו מיחיד הוא ואין ספק כלל שכונתו על אביו הרב ז"ל.

ועי' עוד לשונו במס' שבת ד' קכ"ג: ורבותינו הגאונים פירשו פירוש אחר ואנו כתבנו מה שקבלנו.

ואף שכן הדבר שגם בין הגאונים יש דפליגי אהדדי, ואין סברותיו של זה כסברותיו של זה, ולא סגי בלאו הכי וכך היא דרכה של תורה אבל כל הלשונות האלו שהובאו בזה מרבנו חננאל יראה מהם לכל מעיין שהכונה מפורשת על הגאונים בכלל, ולא שנחלקו בזה גאוני בבל עצמם, וכוונתו בהם פשוטה שהגאונים בכלל כתבו כך וכך, אבל קבלתו כך וכך.

ועי' עוד בערוך ערך אן (והובא גם בתוס' חולין ד' מ"ו ע"ב) אוני דסריכין להדדי פירש ר"ח שלא כסדרן קבלה רב מפי רב אפי' סריכי תרתי אוני באמצע ועיקרן מפרקי מהדדי טרפה וכ"ש אם דבוקות זו על גב זו הראשונה עם השלישית דודאי טרפה והגאונים כתבו כיון דחדא סירכא על גבי חבירתה היא רביתא ומרבעתה ולא איכפת לן בההיא סירכא דהיינו רבועיתיהו וכו' והתוס' שם יסיימו על זה והרבה תמיה רבינו יהודה על קבלת ר"ח.

אבל לפנינו במקום הזה קבלת ר"ח דהיינו מאביו נגד כל דברי הגאונים, והוא אומר על קבלתו זו שהיא קבלה רב מפי רב, והלא ברור שאי אפשר שתהי' זאת קבלת רב מפי רב במתיבתת הגאונים בבבל, שהרי הוא נגד דברי הגאונים, ועי' שם ברא"ש פרק אלו טריפות סי' י"ד ששיים ורב האי הכשיר ג"כ תרי אוני היכא דסריכי ועיקרן מתפרקי.

אבל הוא קבלת רב מפי רב ממקום שבא משם רבנו חושיאל, וכמו שביארנו דהיינו במקום הד' שבוים שהי' מארץ איטאליא.

ומתוך כל דברינו יבואר לנו עוד לפרוש אור על עניני התורה בימים הקדמונים

ההם כי אף שידענו כי בבוא השבוים זרחה שם השמש באהלי תורה ובתי מדרשות, ידענו גם זאת בבירור גמור שאין ספק בו, שגם דורות הרבה לפני בוא השבוים היתה תורה שלמה בכל המקומות ההם, וכמו שהננו רואים גם מלשון שאילתם של חכמי ברצלונא לרב עמרם גאון בתשובות הגאונים דפוס ליק סי' נ"ח שכתוב שם וששאלתם הא דגרסינן (פסחים ק"ה) רב חנינא בר שלמיא ותלמידי דרב הוו יתבי בסעודה והוי קאי עילווייהו וכו' אמר להו לא צריכיתו שבתא קבעה נפשה דאמר רב כשם שהשבת קובעת למעשר כך שבת קובעת לקידוש ילמדינו אדונינו אנה אמר רב שמועה זו והיאך פירושה שמצינו בתלמוד א"י כמעט ולא נתברר לנו (עי' לעיל בדור ר"א פכ"ב) ויש כמו זאת במקומות אחרים שאומר שמועה מפי חכם ואין אנו מוצאים אותה כגון דאמרינן מסייע ליה לחזקיה דאמר חזקיה מלאוהו בקרובים כשר (ב"ב קס"ב) עכ"ד.

ובימים ההם אשר לא היו לא ציונים ולא מראה מקומות אך חכם בקי בכולי' תלמודא הי' יכול לשאול ולאמר שאין כזאת בכל הש"ס, ובאמת כן הוא כמו שגם השיב להם רב עמרם וכבר הערנו מתורה שלמה במצרים לכל הפחות כחמשים שנה לפני בוא השבוים, ומבואר בכל תשובות הגאונים שאלותיהם של חכמי המערב וקירואן בענינים גדולים (ועוד נדבר ע"ז) גם מזמן קדום.

אבל ענין הדבר הזה מתבאר כך, ההתחברות הגדולה שהיתה למדינות ארצות המערב עם גאוני בבל היתה מצד אחד טובה מאד כי השפיעו עליהם שפע חכמתם, אבל מצד אחר היו סמוכים יותר מדי על שולחן אחרים, ולא הורגלו בחתוך ההלכות, והעמידה על רגלי עצמן, וזה הוא שיאמר הראב"ד ז"ל „אבל לא היו אנשי ספרד בקיאין בדברי רבותינו ז"ל ואע"פ כן באותו מעט שהיו יודעין היו עושין מדרש ומפרשים ועולים ויורדים ופירש ר' נתן על כל הזאת טבילה והוא במס' יומא וכו'" והנה אנחנו ידענו משאלותיהם המפוזרים בכל תשובות הגאונים שאין הדבר כן ובקיאים היו בדברי רבותינו כראוי (ויכול להיות שכונת הראב"ד על קורטבא לבד) אבל נראה כונת הראב"ד כי בשקלא וטרי' של עומק הלכה היו חסרים לפי ערך חכמתם לפי שסמכו יותר מדי על הגאונים בבבל, וכל ספיקותיהם שאבו רק מתשובות הגאונים שכבר הי' בידם לקובצים ולחבורים לעצמם כמו שנראה מחכמי קירואן בתשובות הגאונים זכרון לראשונים סי' קצ"ט שכתבו שם „וכמה מן בעלי המתנות ומן המורשים שאין להם קרקע וכו' כמו שמצאו „בתשובות הגאונים הראשונים" ששאלו אבותיהם מן מר הילאי גאון נ"ע" וכשנסתפק להם דבר על התשובה מימים הראשונים הוסיפו לשאול מהגאונים האחרונים והוא כן בכל תשובות הגאונים ועי' גם שם סי' ר"י וסי' שמ"ז והרבה מאד כיוצא בזה.

לא כן גדולי חכמי ארץ איטאליא בימים הראשונים שהם לא הי' להם קשור גדול עם הגאונים, והוכרחו בכל ספיקתיהם לעמוד על רגלי עצמם, על כן הורגלו גדולי חכמיהם ללון בעומקה של הלכה ולהביא לבב חכמה מתוך הש"ס, לעמוד בכל דבר על יסוד הדבר מדברי הש"ס, ולהכריע כל דבר ודבר משם וזה הוא לשון רבנו גרשום בתשובות מהר"ם ב"ב (סי' רס"ד) שכתב שם נגד המבואר בהלכות גדולות וסיים שם בלשונו ועל הטעמים האילו סמכתי ולא חלקתי וכו' ועוד שלא מצאתי במה שלמדתי שאין הלכה כמר בר רב אשי וכו' ואם בתלמוד אינו ומסברא הוא אומר אני רואה את דברי ר' ליאון.

ונוכל לדון בזה מהמאוחר על הקודם, ויש לנו בזה עדות גדולה של הרמב"ם שכתב בפירוש המשניות במס' גיטין פרק הנזקין על המשנה ואלו דברים אמרו וכו' וז"ל שם „דע שזה הדבר המפורסם בכל המקומות וכו' ואני נפלא הפלא ופלא מערי הגלות (צ"ל מערי גלות אדום,) (מו) שנוהגים בזה המנהג אחר היותם בריאים מחולאי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללישון הש"ס" אלה דברי הרמב"ם והוא באמת דבר נפלא מאד לראות עדות כזאת מפי רבן של ישראל, וכן הננו מוצאים אותו מזכיר ענינים כאלה גם בחבורו הגדול.

ועי' לדוגמא בהלכות איסורי ביאה פי"א הלכה ה' שכתב „וכן כל היולדת בזמן הזה הרי היא כיולדת בזוב וכו' ומנהג פשוט בשנער ובארץ הצבי ובספרד ובמערב שאם ראתה דם בתוך ימי מלאת וכו' ודין זה בימי הגאונים נתחדש וכו' ושמענו שבצרפת בועלים על דם טוהר כדין הגמרא עד היום אחר ספירה וטבילה מטומאת יולדת בזוב ודבר זה תלוי במנהג.

ועי' עוד בהלכות שחיטה פי"א הלכה ט"ו שכתב הרמב"ם ז"ל יש מקומות שאם נמצאו סרכות מדולדלות וכו' ודבר זה הפסד גדול הוא ואיבוד ממון לישראל ומעולם לא נהגו זה לא בצרפת ולא בספרד ולא נשמע זה במערב וכו'.

ועל כן בבוא החכמים הגדולים האלה לספרד ואפריקא באמת האירה הארץ מכבודם, כי הביאו אתם יחד את העיון בהלכה לקדר בהרים, אותה הדרך עצמה אשר נמצא לפנינו בדברי רש"י ותוס', והוא דרך חיקור הלכה, אשר היא אצלם ירושה מאבותיהם מתולדות הימים הראשונים, וכבר דרכו בה המורים הגדולים לפניהם, וזה הביאו אתם ארבעת השבוים מה שהי' חסר עוד בספרד ואפריקא.

ולא עברו ימים מועטים והננו רואים לפנינו בספרד וארצות המערב כי חדישה נהיתה, שני הדרכים התנגשו יחד, ויולידו את הממוצעת, היא דרך חיקור הלכה עם ידיעת קבלת הגאונים, ובכל הספקות הנופלים לבלי להשען על הכרעת הגאונים לבד, כי אם לשוב אל המעין ולברר הדבר מסוגיות הש"ס, אז קם דור חדש של רב שמואל הנגיד ורבנו חננאל, של רב אלפס והרי"ץ גאות, ויקומו הבונים החדשים ויראו נפלאות מתורתם, והיכל התורה נבנה לתלפיות, והתורה נשתכללה נתבררה בכל מקצועותיה, וזו באמת נפלאות מתורת ההשגחה אשר נתן לכל אחת מהדרכים מקומה ללכת דרכה עד אשר התלכדו יחד אמנם כי בארץ צרפת ואשכנז עבר עוד משך זמן אשר לקח עמדתו הדרך הישנה ותשובותיהם וחבוריהם של הגאונים נזכרים בדבריהם אך מעט, אבל כאשר דרכם בחיקור הלכה ויסוד עיונה מסוגיה לסוגיה נשתכלל לגמרי והוא בימי ראשוני בעלי התוס' אז כבר התחילו דברי הגאונים יחד עם דברי חכמי ספרד להגיע אליהם יותר ויותר, ולהיפך כל דבריהם כבר נתקבלו בספרד ונחקרו יחד, וכל הדברים נתבררו יחד מימי דור בעל המאור הרמב"ם והראב"ד וכל

---

הערה (מו). כן הי' הדבר פשוט אצלי שכן צ"ל אבל מפני שאין לבנות מסברא לבד פניתי להידיד החכם המפואר והנכבד הפרופיסור מוהר"ר ישראל לוי שי' בפאריז (חתנו של הרב הגדול מוהרר צדוק כהן שליט"א הרב הכולל דמדינת צרפת) ובקשתיו כי ישיב לעי' על זה בכתיבת יד מפירוש המשנה בביבליותיקה הלאומית שם והוא בטובו הגדול עשה כן וזאת אשר השיב לי „זה נוסח כ"י הערבי מפירוש המשנה „ואענב כל ענב מן כון בלאד אלרום (בשולי הדף) עלי הדא אלמנהאג „על כן זה כוונת המחבר ואני תמה כל תמהון מהוית ארצות רומי בזה המנהג" ודברים אלו מסכימים עם השערת אדוני עכ"ל הפרופיסור לוי שי' במכתבו אלי, ותודה גדולה למעלת כבודו.

בני דורם, ואחריהם הרמב״ן הרשב״א והרא״ש, וכל חכמי הדורות ההם, איש איש ממלאכתו אשר המה עושים זה הוא באמת דרך השתלשלות התורה על פי קורא הדורות, וזה הוא באמת מראה נפלאה מדרכי ההשגחה העליונה בכל הנוגע לתורה ודעת דרכיה.

ולדון בזה מהמאוחר על הקודם ראוי להעיר עוד על דברי הרא״ש ז״ל במס׳ סנהדרין פרק אחד דיני ממונות סי׳ ו׳ שכתב שם וז״ל „כתב בעל המאור ז״ל שמעתי משום חכם גדול מחכמי דור שלפנינו דהאידנא לית לן טועה בשיקול הדעת שהרי כל ההלכות פסוקות בידינו או מן הש״ס או מן הגאונים שאחר הש״ס וכו׳ ואין נראה לי דברים הללו אלא כל מי שאין טענתו מתבררת מן המשנה או מן הש״ס מפורש בלי ספק לאו טועה בדבר משנה הוא אלא בשיקול הדעת וכו׳ ומה שפסקו הגאונים אחר סתימת הש״ס מדעת מכרעת ולא מהלכה ברורה ופיסקא מן הש״ס כסוגין דעלמא הוי וכו׳ ואני אומר ודאי כל מי שטעה בפיסקי הגאונים ז״ל שלא שמע דבריהם וכשנאמר לו פסק הגאונים ישרו בעיניו טועה בדבר משנה הוא ולא מיבעיא טועה בפסקי הגאונים אלא אפי׳ חכמים שבכל דור ודור שאחריהם לאו קטלי קני באגמא הן וכו׳ אבל אם לא ישרו בעיניו דבריהם ומביא ראיות לדבריו המקובלים לאנשי דורו יפתח בדורו כשמואל בדורו אין לך אלא שופט אשר יהי׳ בימים ההם ויכול לסתור דבריהם כי כל הדברים שאינם מבוארים בש״ס שסדר רב אשי ורבינא אדם יכול לסתור ולבנות אפי׳ לחלוק על דברי הגאונים וכו׳ והיכא שנחלקו שני גדולים בפסק הלכה לא יאמר הדיין אפסוק כמי שארצה ואם עשה כן זהו דין שקר אלא אם חכם גדול הוא גמיר וסביר ויודע להכריע כדברי האחד בראיות ברורות ונכוחות הרשות בידו וכו׳ עכ״ל הרא״ש.

וראינו בזה הנ״מ הגדולה בין דעת חכם גדול מחכמי ספרד בדור שלפני בעל המאור, ובין דעת הרא״ש אשר נתגדל על ברכי גדולי חכמי צרפת ואשכנז ודרך זו שכתב הרא״ש היא היתה דרך כל גדולי אחרוני הראשונים עד האחרון שבהם הר״ן ז״ל, וזו היא דרך הכרעת ההלכה אשר היתה לראש פנה ונשתלשלה בטור ובשו״ע, ותהי לקבלת כלל ישראל.

והחכם וויים יכתוב לו בלא חקירה (בדו״ד ח״ד 312) לאמר ומצאנו בחייהם הדתיים ובמנהגיהם של אנשי אשכנז וצרפת רושם גדול מתורת מוריהם האיטאליינים הנה מראה נפלאה היא כי עם השכלתם הרבה בחכמת התורה וכו׳ בכל זאת כבר מאז ומקדם נמצא שבאלה הארצות ובפרט באשכנז היתה זאת התכונה טבועה במחשבותיהם ובמעלליהם להקפיד על כל חששה רחוקה אף אם אין לה יסוד בדעת אמנם נבין זאת המראה אם נתן לב אל המורים הראשונים אשר למדו מהם שהם חכמי איטאליא וכו׳ ואלה דרכי החסידות היתירה או נאמר אלה מנהגי הבל הביאו ר׳ קלינומוס וסיעתו מאיטאליא לאשכנז ושם נטעו וגם שורשו״ אלה דברי וויים.

והנם רק דברים אשר בדה מלבו על דורות הראשונים וכבר נתבאר שהדבר להיפך לגמרי, ומי לנו גדול מרבנו הגדול הרמב״ם ז״ל, ומה לנו עדות יותר גדולה מאת אשר יעיד בגדלו ויאמר עליהם „אחרי היותם בריאים מחולאי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון הש״ס״ ויותר מזה יבואר לנו כל זה כאשר נבוא לדבר בפרט על מצב התורה בשאר ארצות לבד בבל מהימים הראשונים ואילך.

ומתוך כל המבואר נוכל להבין גם זאת מדוע לא חברו לנו החכמים הגדולים ההם ספרים ומכל חכמתם הגדולה לא נשאר בידינו כמעט רק ידיעת מציאותם

זכבר התפלאו על זה, אבל נראה טעם הדבר כי בכל חכמתם לא חשבו עצמם מוכשרים לזה נגד גאוני בבל אשר בידם ספר מלחמות של קבלות מפי ראשונים וראשוני ראשונים ובפרט עיקר כל פירושי סוגי׳ וסוגי׳ על מקומה וענינה ותארה שלהגאונים בהמתיבתות הי׳ להם בזה הרבה והרבה קבלות מפי הראשונים כמו שאנו רואים גם בהמעט שנשאר בידינו מתשובותיהם וחבוריהם, וביותר עוד בהיות בבבל בשתי המתיבתות קבוץ גדול של חכמים ושל סופרים, ובכל מתיבתא לבדה היו יחד שבע דרי של אלופים גאוני תורה הראוים להיות לגאונים ועל כן חשבו כי רק לגאוני בבל היושבים על כסא האמוראים במקומותם למושבותם בקבוץ גדול ובכל הסדרים הקדומים, אך להם המשפט לפסוק הלכה לדורות עולם, או לכתוב חבורים מסויימים שיהיו קימים לדור אחרון, אבל בשאר ארצות לא חשבו את עצמם גם היותר גדולים כי יכלו, והנם רשאים לעשות כן, וכי הגיע פרקם להורות ולבאר לדורות עולם באר את התורה אחרי אשר לא שמשו בהמתיבתות ויחסר להם הרבה והרבה דברי קבלה, וגם כי אין אתם קבוץ גדול של חכמי הדור וכל אחד לעצמו לא האמין בעצמו, ורק בזמן האחרון מימי רבנו גרשום ואילך אשר מעבר מזה כבר החלו גם הם לדעת יותר ויותר את פירושי הגאונים ותשובותיהם, ומעבר מזה כבר נתבכרו אצלם בישיבותיהם עומק חקר הלכה ובירורה, וכבר הי׳ בידם גם קבלות דברים שכבר נתבררו על ידי הסכמת דור אחר דור. ורב מפי רב, ולהיפך קבוצי המתיבתות התחילו לרדת במעלות אשר עלו, מתיבתת סורא כבר בטלה מהיות למתיבתא כוללת ותשאר פומבדיתא לבדה, והקבוצים בארצות המערב התחילו להתחזק יותר על ידי עניני הימים ההם (ויבואר במקומו) אז התחילו גם בארצות אדום להכיר ערכם ולמצוא עז בלבבם לחבר חבורים בתורה בכל דבר אשר השעה צריכה לכך ולהורות לרבים דבר הקבוע לדורות, ואז עלו פתאום על האופק שמשות רבות אשר כבר היו בחביון עוז, ויאירו ממזרח שמש עד מבואו, ואחריהם יאיר נתיב ורוח החיה באופניהם.

והחכם וויים בעמדו גם הוא על השאלה הגדולה הזאת יחליט (דו״ד עמוד 305) שבאמת כתבו הרבה ספרים וחבורים ויאמר „אבל נראים הדברים כי לא התרשלו חכמי איטאליא מעולם מלכתוב דברי חכמתם על ספר אמנם באשמת מעתיקים בלתי נאמנים בארץ ההיא נשתקעו שמות מחבריהם מעל הספרים וכו׳ ומי יודע כמה ספרים אשר לא נודע שם מחברם הם ילידי איטאליא וביחוד המדרשים אשר היו ממקור ארץ ישראל אשר איטאליא שאבה משם את תורתה בתחלה״ אלה דבריו.

אבל אינם מעין הטענה כלל, הלא הוא עצמו שאל בראש דבריו „הכי כל חכמי איטאליא בעת הקדמון אשר היו למאות לא היו חכמים רק בין כותלי בית מדרשם אבל לכתוב דבריהם על ספר לא ידעו או לא בקשו זה דבר אשר לא יתכן״ והשאלה הזאת כשהיא לעצמה לא תוכל להיות מדוע לא דרשו באגדה, ורבנו קלונומוס מלוקא וסיעתו שהובאו לארץ אשכנז באו שם להפיץ תורה ולהרבות בישיבה ולא להגיד דרשות באגדה, ועל תלמוד תורה בהלכה הוא שאמרו „כי מבארי תצא תורה ודבר ד׳ מאוטרנטו״ והחכם וויים עצמו יביא זה ויוסיף לאמור „והחכם ר׳ שבתי דונולו בספרו חכמוני מזכיר עשרה חכמים גדולים רבנים וצדיקים אשר נהרגו בעיר אורם הקרובה לאטרנטו בסוף המאה השביעית ד״א תרפ״ה והם היו בני זמנו של רב סעדיה גאון ונוקב כולם בשם״.

והנה הוא תולה את הקולר בצוארי המעתיקים ויאמר „הנה ר׳ שבתי דולונו

השבע השביע את כל מעתיק ספרו באלה ובשבועה שיעתיק גם את ההקדמה בהזכרת שם המחבר אשר מזה נראה כי בימים ההם היו מעתיקי הספרים אשמים בדבר להעביר שם המחבר מנחלתו וכו' ועל כן לא רחוק הוא כי זה המנהג הרע הי' סבה לדבר אשר שמות כמה מחברי ספרים אשר לא נודע שם מחברם הם ילידי איטאליא".

ובזה עזב לגמרי את דרך החקירה כאלו נשאלנו להשיב מי הוליד לנו את הספרים הרבים שאין אנחנו יודעים שם מחבריהם, והרי הדבר להיפך, כי מהשוכנים בארצות ממשלת רומי בימים הקדמונים ההם אין בידינו לא חבורים עם הקדמות ושם מחברם, ולא בלא הקדמות, ושאלתנו היא הננו יודעים שהיו שם בימים ההם הרבה גדולים בתורה והננו מחפשים טעם מדוע לא נשאר בידינו מהם חבורים בהלכה לא בדרך פסק ולא בדרך פירוש, והנה הפך וויים את השאלה, ויתן טעם על מה שלא הי' כלל.

וגם לבד איטאליא שחטאו שם המעתיקים בהשמיטם את ההקדמות ידענו בימים הקדמונים ההם חכמים גדולים מאד אשר חלקו שלל לאגפיהם כמו רבנו קלונומוס וכל משפחתו שיצאו לאשכנז, ורבנו אבון זקנו של ר' שמעון הגדול ורבנו יהודה בן ר' מאיר המכונה ליאונטין רבו של רבנו גרשום מאור הגולה אשר כתב עליו רבנו גרשום (בתשובת מהר"ם ב"ב סי' רס"ד) שרב ליאון רבי שלמדני רוב תלמודי זצ"ל חכם מופלא לא סבר וכו' ואני רואה את דברי ר' ליאון שמסר לי כי מופלא בדורו הי' וכו' ע"ש והוא הי' מדור רב שרירא גאון.

והנה לפנינו ארבעת השבוים עצמם אשר הדבר ידוע שהיו חכמים גדולים מאד ומכולם אין בידינו שום חבור.

והדבר ברור שכן הדבר שכולם לא חברו כלל חבור מיוחד והעד היותר גדול לזה הוא חבורי הראשונים שבכל דבריהם לא יזכירו על שמם שום חיבור, והרי אפי' הנוסחאות יזכירו בשמם כמו לדוגמא ע"י ברמב"ן במלחמות במס' ב"ק פרק החובל שכתב שם „וכן בספרים המוגהים הבאים מספרד ומישיבתו של ר"ח ורבנו חושיאל אביו ז"ל מצאתי דלא גרסינן ליה וכו' אבל לא יזכירו חבור על שמם, וגם היותר סמוכים להדורות ההם כמו רש"י ז"ל ובכל דברי רבותינו הצרפתים לא יזכירו כלל חבורים ישנים ממחברים קדמונים ובכל חבורי חכמי ספרד אין זכר מחבור לאחד מארבעת החכמים השבוים אף שיזכירו קבלות ושמועות מפיהם, אבל טעמם ונימוקם נראה שהוא ככל מה שנתבאר.

## פרק שמונה ושלשים.

ונשוב לדברי ארבעת השבוים עצמם וזמנם, הנה בדברי הראב"ד הלוי נאמר „ודבר זה הי' בימי רב שרירא גאון קרוב לשנת ד' אלפים תש"נ הן פחות מעט הן יתר מעט".

וזה בהכרח צריך תקון שהרי בדברי הראב"ד עצמו מפורש כי הכליף אשר שלח את בן דמחון עם אניותיו לשוט בים התיכון הי' עבד אל רחמאן אלנאצר והדבר ידוע כי הכליף הזה מלך בספרד משנת ד"א תרע"ב עד שנת ד"א תשכ"א־ 912—961 — ואם כן הנה כבר כשלשים שנה לפני שנת תש"נ כבר מת הכליף הזה עבד אלרחמן אלנצר.

ולדעתי הדבר פשוט שבדברי הראב"ד נפל ט"ס קטן ותחת תש"נ צ"ל תש"כ, ומה שאמר הר"א בן דאוד ז"ל ודבר זה הי' בימי רב שרירא גאון אין הכונה בשעה

שכבר מלך רב שרירא כי אם פשוט בימיו של רב שרירא, וידוע כי בשנת תש"כ כבר הי' רב שרירא גדול ורב וכבר רצו להכתירו במשרת הגאונות רק הוא לא קבל כל ימי רב נחמיה (עי' לעיל פל"ד).

והנני תמה מאד על החכם הנכבד הרכבי שי' שבחדשים גם ישנים נומר 7 הביא תשובת רב שרירא גאון ורב האי שהדפיס החכם נייבויער מכ"י אקספרד ועי"ז ירצה לאמר חדשות בדבר ארבעת השבוים, ולא שם לב לסדר הזמן, ונביא בזה כל לשון התשובה ודברי החכם הרכבי שי'.

שם נאמר „ועמדנו על אשר הזכיר אלוף נט' רח' [נטריה רחמנא] משבחו של רב מובהק אדירנו ואיתננו רבנו שמריה ראש שורות נהרדעא בישיבה שלנו יאמצהו קדושנו ויסעדהו ויעדרהו בן רבנו אלחנן ז"ל וכי הוא הראש בתקה [בתקנה] הזאת אמנם כי כן הוא ואנחנו יודעים בשבחו יותר מאחרים ומי לנו כמוהו ממזרח שמש וממערב ארי שבחבורה גדול הישיבה ודעתו בפלאון חכמותיו וחדרי תבונותיו וקושיו ופירוקיו ותרביציו וכחו בתורה יותר מדעת זולתו ולולי כן לא שמנוהו לנו למשנה ולא שמנוהו לראש בשורה גדולה משלש השורות של ישיבה כי שבחו עודנו רב מן הכל, גם הבן היחיד אצילינו החשוב עלינו מאד מר רב אלחנן חברנו נט' רח' אשר סמכנוהו בישיבה וכמה שיושבים תחת המקום הקבוע לו ואמנם כי הוא מוסיף מעת אל עת וכל אגרת אשר תבוא מאתו לפנינו טובה מאשר לפניה וכל שאלות שניות טובות מן הראשונות כל זאת עם בחוריו ובטוחים אנו כי עוד יזקין לגבורות יגיע יוסיף ויעדיף על רבים ועצומים ואהבתנו להם אצמה מאד ומ' אלחנן נט' רח' הוא גידולנו וריבוינו ואם יש כמו שבויש בדעתו של אלוף מאשר נראה לנו מדבריו לא מעמנו הוא כי משם ובלה מאהבתם לנו ומרוב [והשאר חסר] אלה דברי התשובה.

וכתב ע"ז החכם הרכבי שי' לאמר „והתשובה הזאת יקרה ונכבדה היא מכמה טעמים וביחוד על כי ממנה נראה ברור שארבעת החכמים השבוים היו מישיבת בבל ור' שמריהו בר' אלחנן שנעשה ראש במצרים הי' מישיבת פומבדיתא ושבישיבת פומבדיתא היתה שורה אחת שנקראה בשם שורת נהרדעא עכ"ל.

אמנם לדעתי לבד שכל התשובה הזאת מראשה לסופה חשודה בעיני לגמרי וכל חיך מבין יראה שאין זה לשונם של הגאונים ובפרט רב שרירא ורב האי והוא רק כסגנון הלשון שהותחל מזמן הרמב"ם ואילך, וגם הוא אריכות לשון ושבחי מליצה כפולים ומכופלים, רחוק מאד מכל הליכות דברי רש"ג ורה"ג אשר כל דבריהם מלאי דבר מועט מהזיק את המרובה, ומה הוא זה ולא שמנוהו למשנה לנו שהוא תואר חדש שלא ידענו ענינו כלל ואם הכונה שהי' אב"ד במתיבתא הי' כתוב כן מפורש (מז) ואי אפשר לפרש הכונה על מה שהי' ראש לשורה שהרי הלשון „ולולי כן לא שמנוהו לנו למשנה ולא שמנוהו לראש בשורה גדולה וכו' מורה שזה לחוד וזה לחוד, ׳הנה הוא קורא לו רבנו שמריהו ולאביו רבנו אלחנן לשון שאינו רגיל כלל בתשובת הגאונים ובאגרת רש"ג בא רק פעם אחת על רב סעדיה גאון.

אמנם גם אם נניח כל זה וכיוצא בזה הרבה שם ונקבל את התשובה הזאת כולה כמו שהיא לשם מטבע היוצאת גם אז לא נוכל לדעת מה ענינה עם ארבעת השבוים.

והנני מתפלא איך לא הרגיש בזה החכם המופלא הרכבי שי' הן בהערותיו לדברי גרעץ לא יחלוק על גרעץ בדבר זמן ארבעת השבוים והנה גרעץ יתהפך בדבריו

---

הערה (מז). וגם לא שמענו בלתי היום שמי שהי' כבר אב"ד במתיבתת פומבדיתא וגם בנו כבר נסמך שם לאלוף הלכו משם, ובלא שום סיבה נודעת.

לקבוע זמן המאורע, אבל הזמן היותר אחרון לדעתו שם הוא בין שנת תש״ח— תשמ״ו וכאן יבוא לפנינו שרב שמריהו כבר הי׳ משנה לרב שרירא גאון בישיבת פומבדיתא והוא הכתירו בכתר זה ושמחו על זה, והרי רב שרירא גאון עצמו הי׳ לגאון שם רק בשנת תשכ״ח, וגם לא למחר היות רב שרירא לגאון שם אותו לו למשנה, ולא ביום ההוא אשר הי׳ למשנה הלך מפומבדיתא לאפריקא ובהכרח שעבר על כל זה זמן הרבה.

ולא עוד אלא שהתשובה הזאת תספור לנו כי לא לבד רב שמריהו כי אם גם בנו ר׳ אלחנן כבר נסמך שם במתיבתא בהיותם בבבל וכבר הי׳ לו שם משרה במתיבתא, והלשון „ומ׳ אלחנן נט׳ רחמ׳ היא גידולנו וריבוינו״ מורה בהדי׳ שנעשה לת״ח בהיות רב שרירא ראש במתיבתא ועל ברכיו גודל בתורה עד שגם נסמך בישיבה וגם כבר קבל משרה שם, וכל זה דורש שנים רבות ובהכרח שלא יצאו מבבל לכל הפחות לפני שנת תש״ם.

וגם המקום ידענו כי רב שמריהו נמכר באלכסנדריה של מצרים ומשם עלה למצרים (קהירא) והי׳ לראש כמפורש בדברי הראב״ד, אבל את ר׳ אלחנן בר׳ שמריהו (אשר ירצה החכם הנכבד הרכבי לאחדם יחד) מצאנו בקירואן( תשובות הגאונים זכרון לראשונים סי׳ א).

אף גם זאת אם רב שמריהו שבתשובה זו הוא מארבעת השבוים אם כן מדוע לא ידעו מי הי׳ החכם הרביעי מארבעת השבוים הלא לפי דברי תשובה זו הי׳ עם ר׳ שמריהו גם בנו ר׳ אלחנן שהרי שניהם מבבל וכבר נסמכו שם בישיבת פומבדיתא, ולשניהם יחד אמורים דברי התשובה בהיותם באפריקא ושניהם כבר היו לגדולים וטובים עוד בהיותם בבבל, ושניהם היו יחד גם בבבל גם באפריקא אם כן כמו שידעו מרב שמריהו הי׳ להם לדעת גם מה הי׳ עם ר׳ אלחנן בנו.

וגם אם היו מפומבדיתא ולא מסורא הלא נתבטלו כל טעמי החכם גרעץ והבנין אשר בנה, ובהכרח יהי׳ הכוונה להכנסת כלה כפשוטו ואם כן איך היו ארבעת השבוים מבבל ובדברי הראב״ד מפורש „ובה ד׳ חכמים גדולים היו הולכים ממדינת בארי וכו׳ וחכמים אלו להכנסת כלה היו הולכים״ ועל כרחך שמשם היו ושם מקומם.

ואם זה הוא ר׳ אלחנן בר׳ שמריה שכתב לו רב האי בתשובות הגאונים, והוא כבר בהיותו בבבל נסמך לאלוף וכמו שקורא אותו רב שרירא בתשובה זו „ואם יש שבוש בדעתו של אלוף״ איך שאל מרב האי גאון (תשובת הגאונים זכרון לראשונים סי׳ מ״ז וע״ש בהערות ותקונים) על מה שכתב לפאס בענין בטי בר טובי ומעשה שלהן וכו׳ ושאלת הישנו לזה בתלמוד אם בהעתקה (כלומר בקבלה על פה) ורב האי השיב וכך יש בעשרה יוחסין וכו׳ ומעשה שלהן גמירי ליה רבנן בקבלה ואינו בתלמוד״ ומי שנסמך לאלוף במתיבתא לא הי׳ שואל כזאת.

וכן שם בזכרון לראשונים סי׳ א׳ יאמר רב האי ובשני גאון אבינו נ״ע שאל מ״ר אלחנן בן מ״ר שמריה אותו בתוך אגרת מ״ר יעקב בן מ״ר פטרון ותלמידים שהיו בקירואן „ואם כבר נסמך ר׳ אלחנן בבבל לאלוף הי׳ רב האי מזכירו בתואר זה כמו שיעשו הגאונים בהזכירם את ר׳ אליעזר אלוף דמן אספמיא והנה הוא מזכירו רק בלשון מ״ר כמו כל השאר שיזכיר כאן.

וכמה סתירות יש עוד בדברי התשובה עצמה שהנם גם מוכח מתוכם, אבל מפני שלדעתי הנה בכל האופנים אין לה ענין עם ארבעת השבוים אין זה מקומו, ודי במה שהערנו.

## פרק תשע ושלשים.

### רבנו חנוך וזמנו.

הר"א בן דאוד ז"ל יאמר „והרביעי איני יודע שמו" ולא ידע גם הנעשה עמו לא הוא ולא אחרים, וזה דבר פלא שהרי בודאי הי' גם הוא חכם גדול כחבריו וכמו שבא גם בלשון הראב"ד „ד' חכמים גדולים" ואיך לא נודע בין החיים אנה פנה ומה הי' עמו אחר זה וכבר נאמרו בזה השערות רבות.

וקרוב לשמוע שהדברים כפשטן כי מקובלים היו בסיפור המעשה שהיו שם בספינה ד' חכמים גדולים אמנם כשבא הראב"ד הלוי למסור לדורות המעשה כמו שהיא בכל פרטיה לא עלה על דעתו שהחכם הרביעי שהי' שם הוא רבנו חנוך כי אף שכן הדבר שרב חנוך הי' בשעת המאורע עודנו נער אבל אחר זמן כשקבלו המעשה הזאת זה מזה איך היתה סיבה מאת ד' שנשבו החכמים האלה ומהם נבנתה התורה באור זרוע הלא בצדק הי' להם לחשוב גם את רבנו חנוך שנשבה שם גם הוא ונפדה בספרד, וכל מה שאירע לכולם אירע גם לו, ואחר זה מנגה נגדו הביטו ונהרו, ואם כי יפה כח האב רבנו משה אבל הלא יפה כח הבן שהעמידם בקרן אורה ונמשכו ימיו והעמיד תלמידים הרבה מאד וגדולי ספרד מדור הראשון לרבנים היו תלמידיו ומהם גם רבנו שמואל הנגיד.

ועל כן מובן מאד כי בכל ספוריהם מעשה שהי' הנה הי' רגיל על לשונם משבית ד' גדולי עולם והצלתם לטובת ישראל וכונתם גם על רב חנוך.

והנה החכם גרעץ יאמר בציון כ"א „אך יש בידינו ללכת הלאה ולצמצם עוד יותר זמן המאורע על ר' משה נאמר שכאשר נשבה הי' ר' חנוך בנו עודנו נער מר' חנוך נודע גם כן שנפטר בשיבה טובה בשנת תשע"ה אחר חג הסוכות (הראב"ד) נניח כי הי' שבעים שנה במותו ולפי זה נולד בשנת תש"ה ובכן הי' בשנת תשכ"א השנה שמת בה הכליף אנאזיר בן י"ז ואיננו עוד „נער" אם זמן השביה הי' אז ועל כן יש לצמצם המאורע בין שנת תש"ח—תשט"ו" אלה דברי גרעץ.

ולא ידעתי איך נעלם מהחכם גרעץ כי „נער" בעברית איננו ילד, ואין חפצינו להביא בזה דברי הרמב"ם ז"ל במורה נבוכים על השם נער וראיותיו מדברי הכתובים ומשרתו יהושע נער ובדברי ירמיה כי נער אנכי כי לשונו של הראב"ד הוא שיגרא דלישנא ולא לשון הכתובים אבל זה ברור שהשם נער כולל ודאי את בן ט"ו ט"ז גם בלשון סופרי דברי הימים, ועי' לשון הר"א בן דאוד עצמו אצל רב יצחק בן אלבאליה שכתב עליו הראב"ד „ור' שמואל הנגיד הלוי הי' אוהב אותו והוא „עודנו נער" והי' משגר לו ספרים ומתנות ומצוהו להשתדל לקרות" וזה ודאי לא הי' כשהי' ילד לגמרי כי אם כשהי' בן ט"ו ט"ז.

אמנם כי טעה בזה החכם גרעץ גם בעיקר הדבר כי תפס בזה שנת מות רבנו חנוך לשנת תשע"ה על פי דברי הראב"ד ולא הרגיש בט"ס פשוט כי בדברי הראב"ד עצמו מפורש זמן אחר כי לשונו של הראב"ד הוא „ונפטר הרב ר' חנוך ד"א תשע"ה קודם פטירת רב האי ז"ל י"ג שנה" וכן הוא הגירסא גם בדברי הראב"ד שנדפסו בסדר החכמים לנ"ב.

והלא זה ידענו באין ספק כי רב האי גאון ז"ל נפטר בשנת תשצ"ח ואם רב חנוך נפטר י"ג שנה לפניו אם כן נפטר בשנת תשפ"ה ולא בשנת תשע"ה.

ואחר זה ראיתי שביוחסין השלם שם באמת הגירסא תשפ"ה וז"ל שם „ונפטר הרב ר' הנוך בשנת ד"א תשפ"ה קודם פטירת רב האי ז"ל י"ג שנה וכו'"

וכן הי' מנהגו של הרב ר' חנוך כשהי' עולה לסיים התורה וכו' ובשנת ד' אלפים תשפ"ה עלה כמנהגו וכו' ומת לימים מועטים וכו' עכ"ל והנה בשני המקומות מפורש שנת תשפ"ה ובודאי שכן הוא עיקר הגירסא אחרי שגם בספרים שכתוב תשע"ה גם שם נאמר מפורש י"ג שנה קודם פטירת רב האי שגם זה עולה תשפ"ה.

ואם כן אין כאן ספק כלל להסתפק אולי הי' המאורע בשנת ת"ש תש"ב או תש"ה שכיון שרב חנוך הי' כבר נער בשעת המאורע ונפטר תשפ"ה, אם הי' זה תש"ב או תש"ה הלא הי' במותו כבן מאה שנה וזה בודאי הי' הראב"ד פורט מפורש כמו שעשה אצל רב שרירא ורב האי, ואפי' אם הי' למעלה מתשעים או תשעים שנה הי' זה חידוש להשמיע ולא הי' הראב"ד מניח מלספר זה.

ואי אפשר להקדים המאורע לפני ערך שנת תש"כ אחרי שנתברר שנפטר רב חנוך בשנת תשפ"ה אם כן אפי' אם הי' בשעת המאורע רק למעלה מעשרה עד חמש עשרה הגיע לגבורות במותו וזקנה יותר מופלגת אין ספק שהי' הראב"ד פורטה מפורש.

והנה ביוחסין השלם הגירסא מהמאורע שנת תש"ג ועל זה כתב החכם גרעץ בראש דבריו לאמר „גרסת ר"א זכותא בעל היוחסין הי' המעשה בשנת תש"ג היא ט"ס כי בשנת תש"ג לא הי' עוד גם רב שרירא לגאון".

ולא נוכל לדעת איך לא שם לב לדבריו בעצמו כי הלא גם בכל הזמנים שהתהפך בהם גרעץ עצמו והם ת"ש תש"ב תש"ה תש"ח תשט"ו גם הזמן היותר אחרון שאפשר בזה היינו שנת מות הכליף בכולם יחד עדין לא הי' עוד רב שרירא לגאון כי מלך רק בשנת תשכ"ח ומדוע רק נוסח היוחסין ט"ס ובסוף כל דבריו יסיים גרעץ סוף החלטתו ויאמר „נשובה אל עיקר החלטתנו אם רב נתן הכבלי הי' בין ארבעת החכמים (מח) שנשבו הנה יצא מבבל אחרי שנת ש"ב או יותר נכון סביב לשנת תש"ה ובדעתנו כי ר' חנוך הי' עודנו נער יש גם ליחס המאורע הזה לשנת תש"ח או תש"י" זה הוא סוף החלטתו של גרעץ ולפי דבריו מדוע לא שאל את עצמו הלא אז בכל הזמנים האלה לא הי' עוד רב שרירא לגאון.

אבל בעיקר הדבר כבר ביארנו שאין כונת הראב"ד לאמר שהמעשה הזאת היתה כשכבר נתמנה רב שרירא גאון ומלך בפומבדיתא כי אם כונתו פשוטה לאמר שזה הי' בימי רב שרירא גאון אבל לא שכבר מלך אז.

והמאורע אי אפשר להקדים לפני שנת תשי"ט—תש"כ ככל המבואר, ולשון הראב"ד הן פחות מעט הן יתר מעט, ותש"נ גם תש"ג שניהם ט"ס מן תש"כ, וגם אי אפשר לאחר זמן המאורע יותר שאחר תשכ"א כבר מת הכליף הזה, וגם כי אם הי' המאורע בשנת תש"נ אם כן נפטר רב חנוך באמצע ימיו (מט) ולבד ממה שזה נגד משמעות דברי הראב"ד שם, הנה אם נפטר בימי השחרות הי' מזכיר זה.

הערה (מח). כבר הערנו לעיל הערה ל"ג (עמוד 257) כי לחנם יסדו כל דבריהם על הלשון „שראה" כי המשך הלשון אי אפשר לפרש כי אם על מה שראה שם בספרי זכרונות ואם כן לא הי' ר' נתן הבבלי עצמו בן הזמן ההוא כלל והנה אחרי שכבר נדפסו כל דברינו שם נודע לי כי אצל החכם שזח"ה הי' כ"י מדברי ר' נתן הבבלי ועתה נמצא זה ת"י החכם מהר"א עפשטיין ועיינתי שם ומצאתי מפורש כדברינו ששם הגירסא „ממה שראה בבבל במקצת ספרי במקצת על ראש גלות עוקבא" והנה במקצת השני מיותר כמובן ועיקר „במקצת ספרי' על גלות עוקבא" ואם כן הי' ר' נתן עצמו גם הוא מאוחר וגם הוא עצמו החליף וטעה והכותב ממנו טעה עוד יותר ועיקרי הדברים ויסודם כמו שהם כבר נתבארו לעיל.

הערה (מט). החכם גרעץ כתב שם „מר' חנוך נודע גם כן שנפטר בשיבה טובה" ואנכי לא אדע מקור מפורש לזה.

## פרק ארבעים.

הסופר הספרדי רודריך די קסטרו כתב כי ישיבה של מעלה Le primera academia לבני ישראל נוסדה בקורדובה בשנת 948 ד"א תש"ח והחכם גרעץ יסמוך על זה לצרף דברים אלה לצמצום זמן ביאת רב משה לקורדובה ועל כן גם יתהפך בלשונו לאמר משנת תש"ח—תשט"ו.

ולדעתי צדקו דברי די קסטרו בעיקר הדבר וגם הזמן תש"ח יכול להיות מדויק ודי קסטרו ידע זמן התיסדות מדרש גדול לתורה בקורדובה אבל טעה ולא ידע מי יסדו, כי באמת הי' זה קודם ביאת רב משה מה שיסדו שם חכמי ספרד בעצמם וקרוב לשמוע שרב חסדאי הנשיא הוא בנה אותו מחדש אז, וזה הי' להם קודם ביאת השבוים וכמו שהוא מפורש בדברי הראב"ד שם שכתב וז"ל „ובא השליש לקורטבא ומכר שם לרב משה ולרב חנוך בנו ופדאום אנשי קורטבא וכמדומין היו שהוא עם הארץ והיתה בקורטבא בית הכנסת ששמה" כנסת המדרש „והי' שם דיין ששמו רבי נתן וחסיד גדול הי' וכו' וכששמע הוא והתלמידים את דבריו תמהו זה אל זה ושאלו ממנו לפרש ההלכה כהוגן וכל אחד ואחד שאל ממנו שאלות בכל הספקות שהי' להם והשיב תשובות כרוחב חכמתו" ומבואר הדבר שהיתה שם מקודם זה „כנסת המדרש" מיוחדת לעצמה ללימוד התלמידים, ויאמר הראב"ד עוד והיו בעלי דינין חוץ „למדרש" של הי' להם רשות ליכנס עד הישלמת התלמידים פסיקתם" וגם היו שם בבוא רב משה תלמידים משכילים ששאלו ממנו כענין והציעו ספקותיהם והוא השיב להם כרוחב חכמתו.

ובכלל כבר הערנו כי הר"א בן דאוד ז"ל מיעט את הדמות ממה שהי' שם קודם ביאת רבנו משה ורבנו חנוך ולא שעשה זה ח"ו בזדון כי אם מתוך שמחתו ששמח בהם (והי' מתלמידי תלמידיהם) שבבואם זרחה שם השמש והותחלה תקופה של צאת השמש בגבורתה ולא עברו ימים רבים עד שהאירה כל הגולה מאור תורתם של חכמי ספרד ורבנו משה ורבנו חנוך ורבנו חושיאל ובנו רבנו חננאל בקבלותיו ממנו הם היו אשר העלו את הנרות אשר הפיצו אור גדול ממזרח שמש עד מבואו.

ועל כן אם נביט על ישיבת קורטבא או גם שאר מקומות בספרד מה שהיו קודם זה לעומת מה שהיו לאחר זה הנה גדלו ורחבו ונסבו למעלה הרבה מאד, אבל אף שפני משה כפני חמה ופני יהושע לעומתו רק כפני לבנה, אבל כשהוא לעצמו גדול כבודו מאד.

והרב המאירי ז"ל בפתיחתו למס' אבות יאמר בתוך דבריו לאמר „ובאותו פרק נשבה ג"כ רב משה וכו' וראוי שתדע שעד הנה היו הישיבות גדולות ונכברות התלמידים מרובים תורתם אומנתם וכל שכן ראשי הישיבות וכו'" ורוב דברי המאירי שם בכל אורך דבריו ויסוד דבריו שם על ארץ ספרד (ויבואר במקומו) ולא על הגאונים בבבל כמו שיראה כל מעיין ומדקדק בדבריו מראש לסופם.

ולכן תחת מה שיאמר גרעץ כי אחרים יחליטו כי דברי רודריך די קסטרו קלוטים מן האויר וגרעץ יתן להם מקום ויקדים בשבילם זמן המאורע עם ארבעת השבוים לזמן שכבר נתבאר שאי אפשר להקדימה כל כך, אבל הלא מבואר מתוך דברי הראב"ד שבאמת גם בקורדובה כבר נתיסדה „כנסת המדרש" לתלמידים ודי קסטרו החליף זה עם ישיבת רב משה אשר היתה בזמן קרוב אחר זה מפני שהמעשה עם רבנו משה ורב חנוך היתה ידועה מאד גם בין האומות שם כי שבוי שנמכר

כעבד הי׳ לראש פנה וכמו שיאמר הר״א בן דאוד שם „וכבדוהו במלבושים יקרים ובמרכב ורצה השליש לחזור בו במכירתו ולא הניחו המלך כי שמח המלך שמחה גדולה כששמע וכו׳״ וידע מזה גם די קסטרו על כן טעה לחשוב שנתיסד זה על ידי רב משה.

ומה שמצאנו בזה שר׳ נתן טעה בפירוש של על כל הזאה טבילה שלקחו זה לראיה על המצב הנמוך אשר עמדה שם ידיעת התורה אין זה כלום כי לא כימינו אלה הימים הראשונים ההם בעוד לא נתפרשה התורה כל צרכה בחבורים שלמים כוללים להיות משוננת בפי כל שימה בפיהם בעוד לא קמו רשי והתוס׳ וכל ההולכים בעקבותיהם מעבר מזה והרי״ף והרמב״ם וכל הדורכים בעקבותיהם מעבר מזה אשר אך ע״י מעשיהם הכוללים יחד את כל התורה על פי מה שכבר נעשה עד ימיהם שבו דברים רבים להיות פשוטות לכל מבין עם תלמיד הלא יפלא בעינינו כהיום לראות לרב גדול מאד כי הוכרח ר״ת ז״ל להעמידו על האמת בדבר פשוט מאד ויכתוב לו בספר הישר סי׳ תרכ״ב וז״ל „יספת על השמועה להעלות שגגת תלמוד לזדון כי עד עתה תליתי הדברים בבאים לחנוק הניתלים באילן גדול ודנתיך לכף זכות אך אתה אין במה לתלות ועל ראשון ראשון אשיבך מה שכתבת שהקשה המקשה וכו׳ ותירצתם שמים חיים מועלת טבילה לחצאין והבאתם ראיות ממשנה ומברייתא המעיין מטהר בכל שהוא דהיינו לחצאין והמקוה במ׳ סאה ולא לחצאין וכו׳ ותמיה אני בדבר שתינוקות שלנו לא יטעו בכך וכו׳״ ואנחנו כהיום לא נוכל לצייר לנו טעות כזה ולא יטעה בכך בימינו כל מי שיש לו איזה ידיעה במס׳ מקואות ודברי הגמ׳ מדינים אלו, אבל התורה הולכת ומתבררת ע״י העוסקים בה לשמה והרבה ענינים חומרים הדורשים עיון גדול וכולל בסוגיות שונות יחד, שבו להיות מושכלות ראשונות לכל העוסקים בתורה אם אך לא יהי׳ למודם קהה עליהם כברזל.

## חתימת הספר.

עוד נשאר לפנינו ענינים רבים בתקופת הגאונים, כל הנוגע לתורתן של הגאונים בכלל ובפרט, וכן תולדות הימים האחרונים לימי הגאונים בבבל וביטול המתיבתות, וגם כל הנוגע למצב התורה בארצות המערב בכל משך זמן תקופת הגאונים. אבל כי כבר ארכו לנו הדברים הננו מוכרחים להניח כל זה ולתת לכל זה מקום בראש החלק שאחר זה כאשר יזכנו ד׳.

רק נעיר עוד בזה להשלמת הדברים בפנים, כי דברי הר״א בן דאוד ז״ל האומר בטעם ביטול המתיבתות בבבל, כי הי׳ זה מפני שאחרי ביאת השבוים כל השאלות שהיו שואלים מן הישיבות שאלו מהם, ושעל כן נכרת חוקם של הישיבות מה שהי׳ להם מארצות המערב, הנה כל יסוד דבריו אלה הם לגמרי נגד המציאות וכל מעיין בתשובות הגאונים, ובדברי רבנו ניסים ורבנו חננאל ובדברי רב אלפס והרי״ף גאות וכו׳ יראה כי בימי רב שרירא וביותר עוד בימי רב האי גאון ז״ל רבו מאד השאלות מארצות המערב עוד יותר מקודם זה, ורב האי גאון הי׳ ראש כל הדור בכל תפוצת הגולה וכדברי הראב״ד עצמו אשר יאמר גם הוא עליו „ולאורו הלכו דורשי התורה ממזרח שמש עד מבואו״.

אבל עיקר סיבת ביטול המתיבתות הי׳ המצב הרעוע אשר הי׳ אז בארץ

בבל, אשר כבר הותחל בסוף ימי דוד בן זכאי, ומהמעשים אשר הגיעו אלינו מהימים ההם נודע, כי האיש אשר עמד להיות לראש גולה אחרי דוד בן זכאי נהרג על ידי עלילות דברים והמעמד הלך והתמוטט יותר ויותר והתפשט גם לפומבדיתא עד שלסוף נהרג גם רב שרירא גאון עצמו על ידי מלך ישמעאל וגם רב האי נתפש עמו ולקחו מהם את כל אשר להם וכל ימיו של רב האי גאון סבל הרבה מאד עד שרב שמואל הנגיד יקונן עליו אחרי מותו ויאמר „הציקוהו בזדונים ובצדיה, וטמנו פח ללכדהו וארבו לו כמו חיה" ורק תקפו וגבורתו של ראש הדור כרב האי גאון הועילו להאריך עוד את ימי המתיבתות, ולתת להם אור וחיים במעמדים כאלה.

והר"א בן דאוד עצמו יספר לאמר „אבל בני ישיבת רב האי הקימו חזקיה ראש גלות בן בנו של דוד בן זכאי והושיבו על כסא רב האי ז"ל ועמד שנתיים והלשינו בו אל המלך מלשינים ותפסו המלך ואסרו בברזל וענה אותו בכל מיני ענויים ולא השאיר לו משתין בקיר וברחו שני בניו לספרד וכו'" וענינים כאלה לא היו בבבל כל ימי הגאונים, ומה יפלא אם לא יכלו להחזיק מעמד עוד אחרי מות רב האי.

אמנם כי דברי הר"א בן דאוד ז"ל יש להם מקום אבל רק בתור סיבה שניה, כי אמנם כן ידענו אשר בכל המעמדים התחזקו בני ישראל ויתגברו על כל התלאות לבלי לתת למוט את אהלי תורה, וכאשר גם רבתה הרעה, נגוזו ועברו עד יעבור זעם ומיד אחר זה שבו לבצר עמדתם ולרומם את בית ד' (ככל אשר כבר נתבאר גם בימי הסבוראים) אמנם הפעם לא הי' כן מפני שכבר היכן והוסד מקום חדש בהרחב אהלי תורה, ובארצות המערב זרחה להם השמש ברקיע הגדולה, וישראל גוי אחד ירגיש מיד את דפיקת לבו, ולשם הוא שואף זורח, ועל כן הי' חסר אז השתתפות הכוחות לקומם הריסות המתיבתות אשר במקומם סערו להפיצם, ותשקע השמש בבבל, ותראה בכל הדרה בארצות המערב.

---

במשך ימי ההדפסה שלחתי העלים הנדפסים לידיד נפשי הרב הגאון הגדול החריף ובקי בכל חדרי תורה מוהר"ר מרדכי הלוי שי' דר. הורוויץ הגאב"ד בק"ק פראנקפורט על נהר מיין, והנה קבלתי כעת ממעלת כתר"ה שי' את המכתב היקר הזה, אשר יתענגו עליו הקוראים.

ב"ה עש"ק ח"י סיון תרנ"ז לפ"ק ורנקורט ע"נ מיין יע"א.

שלום וכ"ט לכבוד הרב הגאון הגדול בקי נפלא סיני ועוקר הרים כקש"ת מהו' יצחק אייזיק הלוי נ"י מחבר ספר נחמד על חתימת התלמוד ורבנן סבוראי ז"ל.

הנה ראיתי בחבורו דברים נפלאים ונחמדים יצא כגבור לרוץ אירח מישרים לברר וללבן ולפנות דרך ומסלה לדברי רבותינו ז"ל ולא בלבד לקורות ימי חיי רבותינו ולבקרת סדר התלמוד גם להבנת דברי הגמ' נוגעים הענינים האלה והנני מגיש את תודתי חלף העונג אשר מצאה נפשי בדברים היקרים והטובים שכתב בחכמתו ובידיעתו הנפלאה.

והנני לכתב למעלת ידידי נ"י הערות קטנות אשר עלו על זכרוני בקראי את ספרו הנחמד.

בהך דחולין קי"א ע"ב שהביא מעלתו נ"י דאמר אביי הא דרבין ליתא דההוא פינכא דהוי בי רבי אמי וכו' מכדי רבי אמי תלמידי' דר' יוחנן הוי מ"ט תבריה לאו משום דשמיע ליה מיניה דר' יוחנן דאמר מליח הרי הוא כרותח עכ"ל הגמ' וידוע מה שכתב הנב"י לענין כבוש דהך דכבוש הרי הוא כמבושל לא מובא ברמב"ם משום דלאו הלכתא היא דהרי אביי לא אמר הא דרבין ליתא רק ממעשה דההיא פינכא ומהתם לא מוכח רק דמליח הרי הוא כרותח אבל בכבוש באמת לא ראינו דהודה רבי יוחנן לשמואל ומסילא הלכה כר' יוחנן ואני אמרתי לברר הדבר דלכאורה קשה האיך יכולים לומר הא דרבין ליתא על דבר ששמע מר' יוחנן ויש לומר כיון דשמואל אמר שני דברים מליח הרי הוא כרותח וכבוש הרי הוא כמבושל ורבין שמע מפי רבי יוחנן דכבוש אינו כמבושל טעה שרבי יוחנן פליג אשניהם וסובר דגם מליח אינו כרותח ועל זה אמר אביי הא דרבין ליתא לאמר דר"י אתרווייהו פליג דהרי בההוא פינכא חזינן דמודה ר"י דמליח הרי הוא כרותח וממילא דמוכח כדברי הנב"י דאי לאו הכי האיך המציא בין דברים שלא היו מעולם.

ב"מ י"ז ע"ב איתא הדר אמר אביי לאו מילתא היא דאמר דאי ס"ד וכו' אלמנה מן האירוסין במאי גביה וכו' א"ל מר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי וכו' וסלקי בגמ' י"ח ע"א אלא אביי מגופא דמתניתין קא הדר ביה וכו' ע"ש ולכאורה קשה מאד להבין הגמ' דהרי אביי גופא אמר לעיל כל הדברים ואי אפשר לפרשם שאביי מגופא דמתניתין קא הדר ביה אלא ודאי שאביי לא אמר בפירוש רק לאו מילתא הוא דאמרי ותו לא ומסדר התלמוד שהוא רב אשי מפרש את דבריו דאי

ס״ד וכו׳ ובזה מדויק שאמר מר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי וממילא שפיר תירצו המסדרים האחרונים מר קשישא וחביריו או רב אשי בעצמו אלא אביי מגופה דמתניתין קא הדר ביה ואולי כיון רש״י ז״ל לזה בכתבו שם י״ח ע״ב ד״ה אלא אביי וזה לשונו „דאמר לעיל לאו מילתא הוא דאמרי״ פירוש ותו לא.

וכעין מה שאמרתי בהך דרבין אמרתי לפרש הא דאמר רמי בר יחזקאל בכתובות דף ס׳ ע״א לא תציתו להני כללי דכייל יהודה אחי משמיה דשמואל שלשים יום דלכאורה קשה מאי כללי איכא הכא ועוד הרי בודאי רב יהודה בר יחזקאל לא היה אומר דברים שממציא משמיה דשמואל אלא ודאי דרב יהודה שמע שפסק שמואל פעם אחת להלכה בבן שלשים יום משום שהילד כבר הכיר את אמו [ובירושלמי איתא משמיה דשמואל שלשה ימים שמואל כדעתיה שמואל אמר חכים אנא לחייתא דילדין לי״] ורב יהודה שידע שהילד היה בן שלשים יום עשה מזה כלל ולא דבר פרטי ולא חלק בין שהילד חכים או לא ועל זה אמר רמי אחיו לא תציתו להני כללי דכייל יהודה אחי משמיה דשמואל.

שבת כ״ב ע״א גבי מדליקין מנר לנר איתא יתיב ההוא מדרבנן קמיה דרב אדא בר אהבה ויתיב וקאמר טעמא דרב משום בזוי מצוה אמר להוא לא תציתו ליה טעמא דרב משום דקא מכחיש מצוה מ״ב איכא בינייהו וכו׳ מתיב רב אויא סלע מעשר שני וכו׳ אא״ב כי פליגי רב שמואל וכו׳ הא לא הוי תיובתא אלא אי אמרת בקינסא נמי שרי הא תהוי תיובתא אמר רבה גזרה שמא לא יכוין משקלותיו ולכאורה קשה מאוד לשנא דגמ׳ הא לא תהוי תיובתא והא תהוי תיובתא וכבר כתב הלחם משנה שלשון כזה לא שמענו בש״ס במקום אחר. על כן אמרתי שבאמת קושית רב אויא היתה על עיקר הדין שמדליקין מנר לנר והקשה מהך דסלע של מעשר שני דאין שוקלין כנגדו ובבית המדרש ידעו מקושיא זו בשם רב אויא והשתא הקשו בגמ׳ על הך דרב אדא בר אהבה מהך קושיא ואמרו אי אמרת בשלמא כי פליגי וכו׳ הא לא תהוי תיובתא אלא אי אמרת בקינסא נמי שרי הא תהוי תיובתא ומשני אמר רבה גזירה שמא לא יכוין דהיינו שגם תירוצו של רבה היה ידוע מקדם ולפי זה יש לומר שרב אויא היה קשיש מרב אדא בר אהבה הזה וידוע שלדעת התוס׳ תרי רב אדא בר אהבה הוי — אמנם ממקום הזה אנו יכולים ללמד עד כמה צריכין לדייק בגמ׳ דהרי מפשטות דברי הגמ׳ היינו יכולים להביא ראיה שרב אדא בר אהבה הזה היה קשיש מרב אויאי

ומה שכתב כבוד ידידי נ״י נגד האומרים שהגאונים לא ראו את הירושלמי ונגד יסודם שהקראי הביא את הירושלמי לרבינו סעדיה ז״ל הנה כל דברי כבודו הם דברי אמת וצדק וכמה וכמה שקרים דבר אותו האיש רב הקראים וכל האדם כוזב וראיתי בתשובות רבנו סעדיה הנדפסים בימים האלה בפאריז שרבינו סעדיה הביא את הירושלמי מסדר נשים בכמה מקומות וגם אם אמת היה הדבר שהקראי הביא את הירושלמי סדר מועד לרבינו סעדיה להראות לו שב״ש וב״ה הרגו אלו את אלו מכל מקום אין שום ראיה שהגאונים לא ראו את הירושלמי והקראי הביא את הירושלמי שלו משום שחשש אולי יש בכתב יד הירושלמי שתחת יד רבינו סעדיה גירסא אחרת וכדומה.

ובכמה וכמה מקומות הוכחתי שעל כרחך צריך לומר שהבבלי ס״ל כהירושלמי אף על פי שלא הביאו דבריו בפירוש ובסוגי׳ דמינקת חברו גם כן יש לנו הוכחה לזה דבכתובות דף נ״ט ע״ב אמרינן אלו מלאכות שהאשה עושה לבעלה טוחנת

ואופה וכו׳ ומינקה את בנה הרי דמניקה את בנה הוי דבר שהיא מחויבת לבעלה וכן מוכח מהא דהכניסה לו שתי שפחות אין מניקה את בנה כדאיתא התם וכן מהא דאמרי שם נתגרשה אינו כופה [אם אינו מכירה] ובפרט מהא דאמרו שם היא אומרת להניק והוא אומר שלא להניק שומעין לה משום דצערה דידה הוא ואם איתא דהוי דבר שהיא מחויבת לבנה גם בלא טעם דצערה דידה אין שומעין לו אלא דלפי זה צריכין לבאר אמאי אסרו סתם מינקת חבירו עד כ״ד הודש ולא חלקו כלל אם הביאה שתי שפחות או לא וגם אם נתנה למניקה אסרו ורק לבי ריש גילותא התיר רב נחמן והיתר זה דר׳ נחמן לא הביאו כלל הרמב״ם וכתב ה״ה בפי״א מה׳ גירושין בלשנא קמא דס״ל להרמב״ם דלית הלכתא כרב נחמן ובאמת אסור גם בר״ג, ולכאורה יש לומר דלא אמרו בכל מקום רק מינקת חברו או כת״ר שם מינקת שמת בעלה וכונתם לאשה שמניקה בעצמה את בנה וממילא לא צריך לחלק דנשים שיש להם ב׳ שפחות ויש לו לבן מניקות לא נקראות מניקות, אבל באמת זה ליתא דאם כן אמאי לא משני בגמ׳ שם דשאני ריש גלותא שהכניסה לו שתי שפחות וכדומה ולא היתה נקראת כלל מינקת חברו הרי חזינן דאף דאיתא במתני׳ דהוי חוב לבעלה מכל מקום עשו התקנה לכל הנשים גם לאותן שאינן מחויבות, וצריך עיון לכאורה אמאי, והנה בירושלמי סוטה פ״ד ה׳ ד׳ איתא לא ישא אדם מעוברת חבירו ומינקת חבירו ואם נשא עליו הכתוב אומר אל תשיג גבול עולם אשר גבלו הראשונים ובשדה יתומים אל תבוא ופשוט שהירושלמי הבדיל והפריש את התקנה זו מהך דינא דהאשה מחוייבת להניק את בנה משום שהיא מלאכה שהיא מחוייבת לבעלה ובודאי אם הבבלי היה חולק אהירושלמי לא היינו צריכין לברר את הדין על פי דעת זו אמנם כבר ראינו שגם בגמ׳ דידן התקנה הולכת ופושטת גם למקומות שהאשה אינה מחוייבת ומוכח שבזה הבבלי מודה להירושלמי.

ובאמת לאחר העיון נראה מה מאד מכוונים דברי הירושלמי עם דברי הבבלי דודאי בחיי בעלה הבעל הוא נוטה את שכמו להיות למס עובד להחיות את אשתו ובניו ואין החוב מוטל על האשה לפרנס את בניה על כן לא היו החוב להניק את בנה רק בין מלאכות שהאשה עושה לבעלה ואם יש לה שפחות לכדומה אינה מחוייבת משא״כ לאחר מיתת בעלה הילד הרך הזה מה תהא עליו ותקנו לטובת הילד לא מצד מלאכה שהיא מחוייבת לבעלה כי אם עשו התקנה לחוב שהיא מחוייבת לולדה ולא זו בלבד שאסרו לה להנשא אלא גם אסרו להנושא והיינו דמפרש בירושלמי מזוקק שבעתים דלא ישא מעוברת ומינקת חבירו משום דבשדה יתומים אל תבוא ובזה מדוייק מאד מה שאיתא ביבמות דף ס׳ ע״א מניקה שמת בעלה הרי זו לא תארס ולא תנשא ובכתובות לא ישא אדם מעוברת חבירו ומינקת חבירו [ועיין מה שדקדק על זה הנודע ביהודה מ״ק סי׳ י״ז] דהא דת״ר מניקה שמת בעלה לא תארס ולא תנשא היא התקנה שהיא לא תנשא והך דלא ישא הוא התקנה על הנושא.

ולכאורה נראה שזה מחלוקת הר״ש הזקן והר״ת בתוס׳ כתובות דף ס׳ אי אמרינן שהמינקה הוא חוב שיש לה על הבעל או על הולד דהתוס׳ כתבו שם אך וכו׳ אבל באמת לאחר עיון אין בזה פלוגת׳ כלל בין הר״ש הזקן והר״ת וע״ מה שכתב הרמב״ם בפי״א מ״ה גירושין ה׳ כ״ה.

ואם אמרינן כמו שכתבתי שמסדרי הגמ׳ סמכו עצמם על הירושלמי מובן היטב

שמלבד דברי התוספתא שהיו לשניהם למקור נאמן לא הביא בבבלי את מה שכבר מצאו בהירושלמי אם לא נחלקו עליהם.

ואם כנים דברי אלה מובן מאד מה דאיתא שם בבבלי והלכתא מת מותר גמלתו אסיר מר בר רב אשי אמר אפילו מת נמי אסור דלמא קטליה ליה ואזלה ומינסבא וכו׳ ולא היא וכו׳ דלא עבדי נשי דחנקן בנייהו ע״כ. דבירושלמי אמרו רבי מר עוקבא הורי בארבלי כ״ד חודש ואפילו מת התנוק ועל זה חלקו בבבלי ואמרו והלכתא מת מותר ומר בריה דרב אשי. [אף שבבבלי אין שום תנא או אמורא שאסר בפירוש גבי מת דהא דר״נ שם לא איירינן רק בנתנה למינקת כדמוכח מדקאמר שאני דבי ריש גלותא דלא הדרא] אמר דמסתברא כוותיה דהירושלמי משום דלמא קטליה לה וכו׳ וחתימת הגמ׳ היא ולא היא.

כתובות מ״ח ע״א איתא בבבלי תנא קמא סבר כי אמרינן עולה עמו ואינה יורדת עמו הני מילי מחיים אבל לאחר מיתה לא וכו׳ ומלשון כי אמרינן משמע דכלל זה היה ידוע וצריך לברר את מקור כלל זה ושם דף ס״א ע״א איתא ופשיטנא לה מהא עולה עמו ואינה יורדת עמו דמשמע ששנו כלל זה במקום ידוע ובירושלמי פרק אע״פ הלכה ו׳ איתא כהדא דתני אשתו עולה עמו אבל לא יורדת עמו אלמנה ושניה יורדין אבל לא עולין הפועלין עולין אבל לא יורדין הבת לא עולה ולא יורדת עד כאן וכל רואה יראה שזה הוא המקור שכולל כמה דברים [וזה מקור לכמה דינים עי׳ באבן העזר סי׳ קי״ב פסקו הטור והמחבר כהרמב״ם שלהאשה פוסקין לפי כבודה ולבת פוסקין לה דבר המספיק לה בלבד ועיין בהרב המגיד שכתב מפורש בירושלמי הבת לא עולה ולא יורדת] ולפי דברינו יש לומר שראו מסדרי הש״ס את הכלל בירושלמי ועל זה אמרו שם דף מ״ח תנא קמא סבר כי אמרינן עולה עמו ואינה יורדת ה״מ מחיים ורב הונא אמר שם דף ס״א ופשיטנה לה מהא עולה עמו וכו׳.

ועתה ידידי נ״י רבו דברי אלה וגדלו על כל מחשבותי אשר התחלתי בהם על כן לא אביא היום עוד מקומות אחרים לברר על ידיהם את דעתי ואולי אזכה אי״ה עוד לדבר מענין הגדול הזה באריכות.

והנני ידידו ומוקירו בכל לבי

**מרדכי הלוי הורוויץ** חפק״ק הנ״ל יע״א.

---

# הוספות.

לפרק ג׳ ד׳ ג׳. אלא להיפך דרבינא האמור כאן וכו׳ נ״ב בגמרא שם אמרינן מתקיף לה רב עוקבא בר חמא אילו אינקב בדופן וכו׳ וכתב רש״י ז״ל השתא דאמרת נקב הוא בריאה וכו׳ אבל הכונה דכן סבר גם רב עוקבא אבל לא שמרבינא קבלה, וכן הוא סוגית הגמ׳ בכל מקום והרי התוס׳ נסתפקו ולא הביא ראי׳ מזה ופשוט הוא.

לפרק ד׳. ונ״ב וראיתי לרבנו נסים בהקדמת ספר המפתח שכתב „ולא סרה האומה לומדת המשנה זמן אחר זמן אל זמן רב אשי וכו׳ והי׳ רבינא בימיו אבל לא הי׳ בשררה אז ואחר מיתת רב אשי לזמן קצוב מלך רבינא ובימיו נסתיים התלמוד כאשר אמרו רב אשי ורבינא סוף הוראה שנאמר וכו׳ על דרך הסימן כלומר כי רב אשי ורבינא הם סוף האמוראים וימת רבינא בשנת שמונה מאות ואחד עשר לשטרות כלומר מעת פיסוק הנבואה עד שנסתם התלמוד ונמצא בין סתימת המשנה לסתימת התלמוד ר״פ שנה „והדברים תמוהים מאד ובלתי מובנים כלל, הנה לא הזכיר מרבינא האחרון דבר, וכל דבריו על רבינא חברו של רב אשי שהי׳ כבר בימי רב אשי מזקני הדור, ולפי זה נפטר הוא ארבעה ושבעים שנה אחרי רב אשי והוא פלא וגם היכן הוזכר שאחר מיתת רב אשי לזמן קצוב מלך רבינא ואין מזה דבר בגמ׳ ולא באגרת רב שרירא ורבינא חברו של רב אשי בודאי שלא מלך כלל, ואין ספק שיש כאן טעות והשמטות על ידי המעתיקים אשר בענינם כאלה הגיהו כרצונם, וכשיתוקן זה יתוקן על ידי זה גם הסתירה שם בדבר זמן המשנה שכבר עמדו על זה, שנאמר שם גם ת״ק גם תק״ל, ובח״ב נבאר הדברים בעזה״י.

לפרק ט״ו. עי׳ בפרק י״ט בד״ה אחרי אשר באו וכו׳ ובפרק כ״ב בד״ה ומזה יצא הטעות וכו׳.

לפר כ״ג. ועי׳ עוד ע״ז ד׳ ל״א רב אחאי מייתו ליה לביתיה וכו׳ רב אחאי עביד הרחקה יתירתא.

דור רב אשי פרק א׳ עמוד 68 ועי׳ עוד במס׳ סנהדרין מ״ה: דרש מרימר הלכתא כוותיה דאביי ורבנן אמרי הילכתא כוותיה דרבא והילכתא כוותיה דרבא. ומזה הננו מבינים דהכלל והלכתא כוותיה דאביי ביעל קג״ם הנה הסימן הזה נשנה מרבנן סבוראי אחרי שכבר נפסקו ההלכות, והניחו הם הסימן להמקומות אשר כבר נפסק מהאמוראים כאביי לדעת כי בכל השאר הלכה כרבא.

פרק ב׳ עמוד 71 וראינו בזה דרב יימר איננו אמימר. ועי׳ עוד במס׳ ב״ק ד׳ עט בעי אמימר תקנו משיכה בשומרים או לא אמר רב יימר ת״ש וכו׳.

פרק ה׳ עמוד 79 דרב אחא ורבינא בתראי נינהו. וכן מפורש גם בדברי הרי״ף במס׳ ב״מ פ״ק שכתב דמדחזינן מר זוטרא ורב אשי ורב אחא ורבינא דבתראי קא שקלו וטרו אליבא דרב וכו׳.

דור רב אשי פרק ט׳ רב נחמן בר רב הונא. ועי׳ עוד במס׳ סנהדרין ד׳ י׳ ע״ב עיבור החדש בשלשה חישוב לא קתני קידוש לא קתני וכו׳ אמר אביי תני קידוש החדש וכו׳ אמר רבא והא עיבור קתני אלא אמר רבא קידוש ביום וכו׳ רב נחמן אמר קידוש אחר עיבור בשלשה וכו׳ ומנו פלימו וכו׳ רב אשי אמר לעולם חישוב וכו׳ והנה אם הי׳ זה רב נחמן סתם היו דבריו נשנים כתהלה ובפרט שעל דבריו ליכא פירכא בגמ׳ ופשוט שזה רב נחמן האחרון ובאו דבריו אחרי אוקימתת אביי ורבא ובכל זה באו לפני דברי רב אשי לפי שכבר אמר זה במתיבתא בישבו לפני רב אשי ועי׳ מה שכתבנו בתקופת הגאונים פרק ל״א.

ועי׳ עוד במס׳ ע״ז ט״ז ע״ב רבינא רמי מתניתן אברייתא ומשני תנן אין מוכרחין להן דובים ואריות וכו׳ ורמינהו וכו׳ ומשני וכו׳ רב אשי אמר סתם ארי וכו׳ מתקיף לה רב נחמן מאן לימא לן וכו׳ וע״ש בתוס׳ בד״ה מתקיף לה.

פרק י׳. ורב אחא מדיפתי כבר נשא ונתן הרבה לפני רבינא חברו של רב אשי. ועי׳ עוד ב״מ ד׳ ז׳ א״ל רב אחא מדיפתי לרבינא מאי ספיקות וכו׳ ושם ד׳ ל״ה ע״ב ועי׳ עוד בסנהדרין ד׳ ט״ו א״ל רב אחא מדיפתי לרבינא בשלמא לאפוקי וכו׳ ושם ד׳ נ״ג וד׳ ס״א וד׳ ס״ו ובמס׳ ב״ק צ״ו בעי רבא וכו׳ א״ל רב אחא מדיפתי לרבינא וכו׳ ועוד בהרבה מקומות בגמ׳.

פרק י״ד. ובהיותו בבבל איקלע לסורא הסמוכה אליה. ועי׳ עוד במס׳ מגילה ד׳ כ״ב ע״א ת״ש דרב איקלע לבבל בתענית צבור קם קרא בסיפרא פתיח בריך חתים ולא בריך נפול כולי עלמא אאנפיהו ורב לא נפיל וכו׳ ע״ש וגם שם אין ספק שהכוונה לעיר בבל ע״ש כל סגנון הגמ׳.

פרק י״ה. כי בכל מקום שנזכר בבבלי ר׳ יוסי בר בון נאמר עליו בכל מקום ר׳ יוסי בר אבון, כמו סוכה ד׳ ל״ז ע״ז ד׳ ל״ג ע״ב סנהדרין נ״ט ועוד הרבה.

שם וראינו מזה שהוא (ר׳ יעקב) הי׳ עם ר׳ מני ועם ר׳ אסי, ועי׳ במס. ע״ז ד׳ כ״ח רבי יעקב חש בפיקעא אורי ליה רבי אמי ואמרי לה רבי אסי אורי ליה וכו׳ וגם כאן הוא ר׳ אסי חברו של ר׳ אמי. ועל כן הי׳ הספק בין ר׳ אמי לרב אסי.

פרק כ׳ ד׳ ס״ב וגם שם צ״ל ר׳ חזקיה, ועי׳ עוד בבבלי סנהדרין צ״ז: והאמר הזקיה א״ר ירמיה משום רשב״י וכו׳ וצ״ל ר׳ חזקיה.

פרק כ״ב עמוד 134 אמנם נראה ברור כי יסוד דברי בה״ג והשאילתות מפורש בירושלמי במס׳ סוטה. ידידי הגאון המנוח מוהר״ר נפתלי צבי יהודה ברלין זצ״ל הגאב״ד דוואלאזין בהיותו בביתי שמע ממני דבריי אלה בשיטת השאילתות ובה״ג ואח״ז כתב לי מביתו כדברים האלה לאמר „יאושר חילי׳ של מעכתר״ה על שהראה לפני הירושלמי סוטה פ״ז אכן בפי׳ דברי הירושלמי הנני נוטה מהגהת מעכתר״ה ואוכלו בחמישית וגם מפירושו שמחולקים האמוראים שם בדין רבעי שם כשיטת בה״ג ושא״לתות או כשיטת התוס׳ והפוסקים, אלא שיטת הירושלמי בפשיטות כבה״ג והשאילתות ומחלוקתם כאן הוא באשר הקפידה תורה גם במי שארס אשה גם במי שבנה בית שיגיע לגמר הנאתו אך בכרם כתיב ולא חללו והחילול הוא ברביעית והיתר אכילה כשהבעלים חוץ לירושלים הוא בחמישית ע״כ שואל הירו׳ אימתי הוא מחלל ברביעית או בחמישית פי׳ מה שכתוב ולא חללו אם ברביעית הוא אע״ג שאינו נהנה לע״ע או פי׳ ולא חלל בחמישית שאז אוכל מיד ואומר מסתברא בחמישית דברביעית דמים הוא חייב לו כפירושו של מעכת״ר שהרי אין

החילול מועיל לו רק פורע חוב שמצוה לפדות אבל אם יפדה בחמישית יהי' בזה הנאתו רבנן דקיסרין אמרי לא מסתבר אלא ברביעית שהרי בכתוב לא מצינו מצות חלול אלא ברביעית אע״ג שאינו נהנה עדין, זהו שיטת הירו' אבל הפוסקים ז״ל הסכימו דלא כהירושלמי דמשמע להו שיטת ש״ס דילן ברה״ש ד' י' אינו כן אלא משעת חילול ברביעית רשאי לאכול והנני ידידו עוז נפתלי צבי יהודה ברלין עכ״ל והעתקתי כל דבריו אף שלדעתי לא נראה כן אבל מפני שירצה לקיים הגירסא בירושלמי כמו שהיא אמרתי אולי ימצא בזה המעיין טעם לשבח.

פרק כ״ג עמוד 146. שהדברים בגיטין ד' ס' ולא היא לטלטולי נמי שרי. צ״ל ולא היא שרי לטלטולי ושרי למיקרי ביה.

עמוד 157 אמר רב הונא בר חייא אמר שמואל וכן גם במס' תענית ד' י'.

לתקופת הגאונים פרק ב' הערה ג', קצר פה המקום לברר זמנו של בוסתנאי רק זאת נעיר בקצרה כי מה שכתב גרעץ בציון י״א לאמר „והימים אשר בהם פעל בוסתנאי ועבד לרבים נוכל לדעת מפגישתו עם עומר בשנת 637—שצ״ז כאשר נלכדה קטיספון וקודם לזה לא נשבתה בת מלך פרס וכבר הגיע פרקו לשאת אשה אם נאמין לדברי מעשה בית דוד הי' אז בוסתנאי בן חמשה ושלשים שנה ועוד לא לקח אשה לפי זה נולד בשנת שס״ב ומאחר שנדע כי הניח אחריו בנים גדולים במותו יש לשער כי שנת מותו היתה ד״א ת״כ" אלה דברי גרעץ שם.

אבל דברי טעות הם כי כאשר נלכדה קטיספון אז לא נשבתה עוד בת מלך פרס כי קטיספון לא נלכדה ברעש מלחמה כי אם כאשר ראה יזגרד בשנת 16 להדריזירע כי מחנה הערביים הולכת ורבה עד כי כבר הי' להם ששים אלף אנשי חיל לקח את כל ביתו וגם אוצרותיו הקלים ועם החיל אשר נשארו לו יצא מקטיספון לילה לעיר Hulwan ורק אחר זה באו שם הערביים, ושבית בניו ובנותיו הי' שנים הרבה אחר זה כאשר נגמרה המלחמה בפרס שארכה אחר זה שנים רבות (עי' להפראפעסער וייל ח״א עמוד 73 והלאה).

ועל כן גם מה שיאמר שם גרעץ בתחלת הציון „כי איזגדר האחרון הי' לדעת אחדים מרושמי זכרונות הימים בימי הנערות בשבתו על כסא המלכות ולדעת אחרים כבר הגיע לשנת העשרים (בשנת 622—621) לפי זה לא היתה לו בת שבגרה וראוי לנשואים כאשר נפלה עיר הבירה לפני המחמדיים בשנת 637" וכל דבריו אלה אין להם שחר כלל ובאיזה מקום מצא גרעץ כי הי' זה כאשר נפלה עיר הבירה הלא אז יצא איזגדר שלם מקטיספון ושש שנים אחרי מלחמת קאדעסיא עוד עמד יזגדר בגבורתו עד כי חשב עמר בן כטב המלחמה לנוראה ומסוכנת ורצה ללכת בעצמו לפרס (ע״ש עמוד 90) וגם אחר זה עברו עוד שנים רבות ורק לסוף כאשר החאן של הטורקים שב לארצו עם הילו ואיזגדר ירד בחבל דרך החלון וגם או נהרג, אך אז כפי הנראה נשבו בניו ובנותיו.

והזכרונות לבית דוד כי יספור באריכות כי עלי שאל לבוסתנאי על בנים וכו' עד שאמר לו הרשות בידך לעשות לה כל אלה ולקח אותה בוסתנאי לאשה אחר שהטבילה ועשה לה כתובה וקדושין וכו' הנה בזה עצמו נזדייף כי אם כן הדבר לא הי' שום מקום לחקירת הגאונים אם הבן צריך שחרור אם רק נשאה דרך אישות שהרי הדבר ידוע שאין קדושין לשפחה ואיזה ספק יכול להיות על שחרורה ואין ספק כלל שהדבר כלשונו של רב האי גאון בשערי צדק „בוסתנאי ריש גלותא שבא על שפחתו" והכוונה פשוטה שבא עליה דרך זנות ועל כן „יש

שאמרו כמה דלא הוה משוחרר עבד הוא וצריך שחרור מאחיו ויש מהם שאמרו בוסתנאי נשיא הוה ובידו לשחררה" ואף שגם הראב"ד יאמר שגיירה ונשאה זה הוא רק שהוא דן את בוסתנאי לזכות כדברי האומרים שחזקה ששחררה אבל במעשה בית דוד יעשה מזה סיפור שאין לו מקום כלל ועל כן גם הנאמר שם כי הי' בן שלשים וחמש ולא נשא אשה ודרה בת מלך פרס היתה אשתו הראשונה אין לו מקום כלל ורב האי גאון יסיים שם בש"צ „וכתב מר רב חנינאי דיינא די בבא שטר שחרור להדא שפחה מבית דינא" והכותב הזה יספור לנו שמתחלה כבר נשאה בוסתנאי בחופה וקדושין וטען על זה עם עלי בן אבו טאלב, ולבסוף יאמר הוא עצמו ופסקו כולם וכו' דקי"ל דאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות וכ"ש נשיא וחכם כמו בוסתנאי" ומבואר כי מעולם לא נשא אותה בוסתנאי לאשה ורק לאחר זמן בהיותה אצלו בא אליה בזנות בלא נשואין וילדה בן ובכלל אין להמעשה בית דוד ערך כלל נגד הסדר עולם זוטא ובעל מעשה בית דוד כל סיפורו בנה ממה שראה להראב"ד על בת מלך פרס שניתן לבוסתנאי והוסיף על זה מהנאמר בסע"ז על מר זוטרא ומבואר מדבריו בעצמו שלא ידע דבר בהלכה ואין כאן מקום להאריך יותר.

## פרק ז' ההלכות גדולות.

בפנים כבר הארכנו לברר שדברי ההלכות גדולות גיטין בעו רבנן קמי מר רב חנינא גאון בכלה רבתי דנכרי לא וכו' ורבנן דהשתא קאמרי וכו' אינו הוספה בבה"ג ורב חנינא אינו מאוחר לבה"ג כי אם הרבה קודם לו ורבנן דהשתא האמור שם אינם עוד יותר מאוחרים כי אם בני דורו של בה"ג, ושכל דברי הרב שי"ר (שהעתיק דבריו גם צונץ) שהביא זה לראיה נוצחת לכל ענין ההלכות גדולות טעות הם ככל המבואר בפנים בדברים ברורים בפרק זה ולהלן בפרק י"ב אמנם אחר זה אורו עיני לראות לרב שמואל בן חפני גאון בתשובת הגאונים זכרון לראשונים סי' שי"ב ככל דבריי ממש ונעתיק כאן כל דברי תשובתו „החוגגים הישמעאלים לא יבואו למצרים אלא משנה לשנה ובעת שובם לארצם לא ילכו עמהם עברים אם ירצה אדם לשגר עמהם גט לאשתו כרוך בבגד ויאמר לאחד מהן תן זה לפלוני ישראל וכו' היתכן דבר זה משום עגנות או לא ותשובת דבר זה מה ששנינו הכל כשרים וכו' חוץ וכו' אבל כתב בעל ההלכות בענין הזה „והגיד לנו ששאלו החכמים את מר רב חנינא גאון בחדש כלה ואמרו כי עכו"ם אינו וכו' ואמר בעל הלכות אחרי כן שחכמי דורו אמרו אע"פ שהביא עכו"ם את הגט וכו' ואם נישאת לא נוציאה מבעלה ואנחנו נסמוך על זה שאמר בעל ההלכות כי הי' בקי בדבר הלכה וכוונתו לשמים" עכ"ל התשובה והנה נתברר ככל דברינו שכל זה מעצם חיבור ההלכות גדולות.

ועל ידי זה נתברר לנו גם זאת שרב חנינא גאון המוזכר בהלכות גדולות גם בה' גיטין כאן גם בהלכות בכורות בדרשה דכלה היינו רב חנינא גאון מסורא שבירנו זמנו בתחלת זמן הגאונים משנת ד"א ש"פ—ת, והנה נמצא עתה לפנינו פרק גדול, לדעת משם דרך הגאונים היותר ראשונים שהיו מיד אחרי הסבוראים.

פרק י"ב. וזהו הטעם מה שנמצא להראשונים לפעמים כי בהביאם יחד את הה"ג עם הפסוקות יש שיקדימו את הה"ג. נ"ב אמנם הרי"ץ גאות ז"ל באמת יכתוב „וכן בפסוקות ובגדולות" והוא כן הרבה פעמים בכל ספרו.

ומצאתי כעת בהרי״ץ גאות הלכות אבל ד׳ ס״ג שכתב שם ונשאל מרב דאיי אשכחן בהלכות דמר רב יהודאי זכר אדונינו ז״ל לברכה ובגדולות וכו׳ והנה מפורש גם כאן דהגדולות (ההלכות גדולות) חברו אחר ולא רב יהודאי גאון ביחוד.

שם בד״ה עוד יאמר לנו הרב שי״ר ולדוגמא נפלאה איך ניכרו במקום אחד דברי הר״ש קיירא בלשון פשוט ואחריו דברי תלמידי רב יהודאי החולקים על ר״ש. והנה כבר ביארנו הדברים בפנים מתוך דברי הטור, אמנם אתה בא לידי הרי״ץ גאות וראיתי שגם שם נאמר רב יהודאי, אבל הלשון שם כך הוא „ובגדולות ומברכין ברכת אבלים בשבת מידי דהוי אדברים שבצנעה דאמר מר דברים שבצניע נוהג ומי שאין לו מברכין מברך הוא לעצמו ומר רב יהודאי גאון הכי אמר אין מברכין ברכת ברכת אבלים בשבת כיון דקא מברכין בג׳ ובי׳ לאו דבר שבצניעא הוא „עכ״ל והנה הלשון מכוון היטב מאד שיכתוב אותו באמת הר״ש קיירא, שבתהלה כתב כפי הנהוג על פי דעת אחרים וסיים בהכרעת דעת רב יהודאי, ונראה ברור דהלשון בה״ג לפנינו „אמר מר דברים שבצניע נוהג. קודם מר יהודאי הכין אמר״ הוא ט״ס פשוט, ובא כפול ממה שנאמר קודם זה מידי דהוי אדברים שבצנעא דאמר מר דברים שבצנעא נוהג״ ובכל האופנים איך שתהי׳ כאן הגירסא בבה״ג אין כאן לא דוגמא נפלא. ולא אפי׳ איזה דוגמא כל שהיא כי הדברים פשוטים לגמרי.

פרק י״ג. וכן אמר ריש כלה וריש מתיבתא. וגם בנוסח יקום פורקן „לרישי כלי ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא״ והנה בא רישי כלי בתחלה ומתבאר בהכרח כפי האמור בפנים.

פרק ט״ו. שכל ימי הגאונים לא נחקקו ולא נתקנו. הכוונה פשוטה שאף שיש עוד דברים באיסור והיתר או בד״מ שהנהגו הגאונים אבל לא הי׳ זה מדרך תקנות כוללות שנתקנו יחד באסיפות הגאונים משתי המתיבתות כי אם על דרך הנהוג גם לשאר גדולי הראשונים שהנהיגו כך וכך בבית דינם ובחדרי הורתם, ונתפשט על ידי תלמידיהם.

שם, דמקשינן ריבים לנגעים. היינו דגם אם הי׳ זה מעצם הדין לא הי׳ זה ענין לזה, אבל באמת גם זה אינו דלית הלכתא כמאן דאמר מקשינן, ופסול סומא מטעם לילה עי׳ סמע הוח״מ סי׳ ז׳ סק״ז.

פרק י״ח וכדאמרינן בעלמא כגון זו צריכה פנים. ועי׳ ב״מ ד׳ ט״ז זו אינה צריכה לפנים וע״ש ברש״י ז״ל מ״ש בשם הגאונים.

פרק כ״ח עמוד 260 אם כן הוקם דוד בן זכאי לר״ג בימי רב נהשון. על על פי כל דברינו עולים כהוגן גם כל ימי ראשי הגולה זה אחר זה ולהנם חשב החכם גרעץ (ציון י״ב) את שנת ת״ר—תר״ס לימי תהו.

---

בד׳ ק״ט שורה י״ד חסר בפנים שורה אחת וצ״ל „ואין אחד מהם מכיר את מקומו אבל הז׳ שורות כל אחד ואחד מכיר את מקומו״ (ועי׳ במשנתינו סנהדרין ד׳ ל״ז).